

THE
BHÁSHÁ PARICHCHHEDA,
AND
SIDDHÁNTA MUKTÁVALI.

—
AN ELEMENTARY TREATISE
ON THE TERMS OF
LOGIC,
WITH ITS COMMENTARY

BY
Viswanátha Panchánana Bhatta.

—
EDITED BY
ĀKṢHMĪ NĀRĀYANA VASĀKA.

WITH THE ASSISTANCE OF
PANDITA AJITA NĀTHA NYĀYARATNA OF NUDDEA.

—
CALCUTTA :

PRINTED AND PUBLISHED BY RAJESH CHANDRA VASAKA.

AT SANGHADA JNANARATNAKARA PRESS,

NO. 8, NIMTOLLAM GHAT STREET.

1871.

उत्तरनैपथसूचिपत्रं ।

कथासन्दर्भः ।

प्रमाणः

अथ नृत्तनामतां राज्ञां वर्णनाच्च द्वादशसंगारम्भः		१
अथोक्तानपि राज्ञां स्वयंवरादस्याममनं		"
अथै भैरवस्तत्र प्रवेशः		२
अथैकान् राज्ञः क्रमेण सरस्वती वर्णयितुमारम्भे ..		३
अथ च अष्टनुपस्यन्तो ध्याधिपतेर्वर्णनं	१ ..	११
अथ चन्द्रवंशपाञ्चराजवर्णनं	१२ ..	१७
अथी मन्दिरपद्मं तेष्वरवर्णनं	१५ ..	२०
अथः आशीपुरेश्वरवर्णनं	२५ ..	३१
अथी वेङ्गदेवीयराज्ञां वर्णनं	३२ ..	३८
अथो मलयेश्वरवर्णनं	४१ ..	४७
अथी मिथिलाधिपतेर्वर्णनं	४७ ..	५२
अथः कामरूपेश्वरवर्णनं	५४ ..	६०
अथ उत्तरकाधिपतेर्वर्णनं	६१ ..	६७
अथी जयन्तनामककीर्तिश्वरवर्णनं	६८ ..	७४
अथी भैमीनक्षयोः परस्परमनुरामवर्णनं	७७ ..	८३

अथ त्रयोदशसर्गः ।

अथैव न कवेयधारिणामिन्द्रादिदिक्ष्याणां न कस्य

संक्षेपवर्णनं	६४ ..	
संक्षेपवर्णनयोर्वर्णनं	६५ ..	१०९
संक्षेपवर्णनयोर्वर्णनं	१०९ ..	१०८

ततो यमनलयोर्वर्गनं . . . . . ११० . . ११६

ततो वरुणनलयोर्वर्गनं . . . . . ११७ . . १२३

आदौ दिक्पालानुदिश्य नलसाम्येन वर्गनं ।

इदानीं नलमुद्दिश्य दिक्पालसाम्येन वर्गनं ।

तत्र च नलैन्द्रीयोर्वर्गनं . . . . . १२५ . . १२६

ततो नलानुनलयोर्वर्गनं १२७

ततो नलयमधोर्वर्गनं . . . . . १२८ . . १२९

ततो नलवरुणयोर्वर्गनं . . . . . १३० . . १३१

पूर्वाक्षवर्गनाश्रयणात् सन्दिहानाया भैम्याः संशया-

पनादनाथ नलवेधधारिणां त्यागपूर्वकनलयग्र-

णाय च क्रमेण पुनः श्लेषेण तेषां वर्गनं . . . . . १३२ . . १४०

सङ्गणेनापि नलनिश्चयाभावात् सन्दिहानाया .

भैम्याः सन्तापवर्गनं . . . . . १४० . . १४२

तस्या नलानुरागे सौन्दर्यमेव न कारणं किन्तु पूर्व-

जन्मतत्सङ्गतविशेषजन्यानुराग इति वर्गनं . . . . . १४३ . . १४५

नलनिश्चयाभावाद्भैमी अनुरागतरेखा सती पूर्वपरि-

चितं परमाप्तं नलविज्ञानकुशलं हंसं सम्भार . . . . . १४६ . . १४८

ततो भैमी प्रत्येकं मुहुर्मुहूर्निरीक्षमाणापि तेषु पञ्चसु

कमपि भेदं ज्ञातुमशक्नुवन्ता वज्रतरमचिन्तयन्तु १४८ . . १६१

अथ चतुर्दशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ भैमी नलनिश्चयार्थं देवान् पूजयितुमुपचक्रमे १६२

ततो भैम्या देवपूजादिस्तवान्तवर्षना . . . . . १६३ . . १६६

ततो भैम्या भक्त्यतिशयेन ते देवाः प्रसादिताः तेषु

प्रसन्नेषु भैमी सरस्वतीवाक्यं स्मृत्वा श्लेषार्थक-

सन्देहं परिचय्य सरस्वत्यागाथीकमेन्द्रा-

दीनं ज्ञात्वा परिचय्यते पञ्चमं नलं ज्ञातवतीति १६७ .. १६८

ततस्तज्ज्ञानप्रकारवर्णनं .. .. १६९ .. १७०

ततो भैमी तेषां नलस्य च भेदज्ञानार्थं निमेष-

तदभाववत्त्वादिरूपमनुष्यद्वयपट्टिज्ञापक-

चिह्नविविधधया भूदर्शनादि चकारेति वर्णनं १७० .. १८०

ततस्तत्तच्चिह्नवलोक्तनेन भैम्याः संशयापनोद-

इति वर्णनं १८१

अथ नले वरणसृजं निधातुकामाया भैम्या लज्जामा-

ज्जन्यदुर्भातिरेकाश्च चेट्याविशेषवर्णनं .. .. १८२ .. १८३

ततः भैम्याऽऽकृतश्च सरस्वत्युक्तिवर्णनं १८५

ततो भैम्या नेति नलनामांशसुधारयन्त्या लज्जावर्णनं १८६

ततः सरस्वत्या इन्द्रपथे नीयमानाया भीताया भैम्याः

सरस्वत्याश्च तात्कालिकपरस्परवागङ्गभङ्गिवर्णनं १८६ .. १८७

ततो वागाडम्बरविश्रुतितां भैमीमिन्द्रादिषु नम-

स्कार्यं ताननुनेतुं प्रचक्रामं सरस्वतीति वर्णनं .. १८७ .. १८८

ततः पवित्रुष्टेखिन्द्रादिषु भृभङ्गाकृतान्नुदेषु येषां

भैमीनलं प्रति वरणसृजं निवायेति वर्णनं .. १८८

ततो भैमी वरणमालया नलं कृतार्थयति स्मिति वर्णनं १८९

ततस्तयोर्वधूवरयास्तत्कालिकसात्विकसायवर्णनं १८९ .. १९०

ततः इन्द्रादीनां सरस्वत्याश्च सस्वरूपस्वाकावर्णनं १९० .. १९१

ततस्तद्दर्शनेन तत्सदोगतानां नृपाणां प्रतिनिधयवर्णनं १९१

ततः सरस्वतीसहितानामिन्द्रादीनां परिदृष्टानां

भैमीनलं येषां युक्तरूपवत्प्रदानपूरःस्फूर्तिवर्णनं १९१ .. १९२

ततः सरस्वतीगदितेषु देवेषु सर्वां प्रियांस्मिन् नल-

स्यदृष्टाणां जयजीवेति फीरजनात्तावत्तर्णनं .. १९२

प्रतिकूला अपि नृपाः पुण्यशोके नलं कमपि

दीर्घं नोज्जघोषरिति वर्णनं २३७

ततो निजशिविरं गच्छति नले नभसः पारिजा-

तादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिः पर्युपतदिति वर्णनं २३८

ततस्ते देवा निजांशभूतं नलं कष्टेन व्यक्ता स्वर्गं ययुः

सरस्वतीपि निजधामभूतां मेमीं दुःखेन तत्याजे-

ति वर्णनं २३९

ततस्तदानीं भीमो महप्रयुक्तं नलः कटुवाक्यश्रवण-

राहित्यार्थमन्ये राजानः स्वस्वशिविरगमनार्थं च

पटहादिनानावाद्यादम्बरध्वनिं कारयामासुरिति

वर्णनं २४०

अथ पञ्चदशसर्गारम्भः ॥

ततो वरणमालयाऽक्षितस्य नलस्य अन्येषां वन्दिनां

साधारण्येन भैमीगुणकीर्तनकृतां तु विशेषेण

वसुदानपूर्वकोपकार्या प्रवेशवर्णनं .. .. २४२ .. २४५

ततो भीमो भैम्या सहान्तःपुरं प्रविष्ट उत्तमजा-

माढलाभसन्तुष्टः सन् भैम्या नलो वृत इति

स्वमहिषीमुवाचेति वर्णनं २४६

ततो भीमः कुलोचितवैवाहिकमाङ्गल्यकर्मकरणाय

पुरं प्रीष्ट्वादिष्ट स्वयं श्रातस्मार्तकर्मगुष्ठानाय

पुरास्त्रिर्ययाविति वर्णनं २४७

ततो लयांशके सज्जिते दूतमुखेन भीमो नलम-

वाचदिति वर्णनं .. .. २४८ .. २४९

ततो नलस्तद्वचनं सादरमाकर्ण्य तं वस्त्राभरणादि-

ततो भीमोऽपि दूतेन नलं पुनरागमनीं बभूवेति	४४३:	
वर्जनं	२५१	
ततो राज्ञादिष्टाः पुरन्ध्रस्तत्कालोचितचित्तादिकर्म		
तथाऽपूपादिखाद्यद्वयं प्रस्तुती चक्रुरिति वर्जनं	२५१	
ततस्तत्कालिकपुरपौरशोभामुरजाद्विवाद्य-		
वैचित्र्यवर्जनं	२५२ ..	२५५
ततो भैम्या मङ्गलस्नानप्रसाधनादिवर्जनं	२५६ ..	२८१
ततो भैमोक्तकौतुकमङ्गला पित्रादिभ्य आशीर्ष-		
म्भनवर्जनं	२८२	
ततो नलस्य तात्कालिकमङ्गलस्नानप्रसाधनादि-		
शाभावर्जनं	२८३ ..	२८४
ततो नलदर्शनार्थमागतानां पौरस्त्रीणां सम्भ्रमवर्जनं	२८६ ..	३०३
ततस्तासां परस्परालापवर्जनं	३०४ ..	३१६

अथ षोडशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ नलस्य भीमोऽहयात्रावर्जनं	३१७ ..	३२४
ततो भीमस्य प्रत्युत्थानादिना नलमभ्यर्थ्य स्वदुहित-		
प्रतिपादनवर्जनं	३२५ ..	३२७
ततो विवाहकौतुकं निरीक्ष्य भैमीसखीनां परि-		
हासवर्जनं	३२८	
ततो विवाहोचितयौतुकदानवृत्तान्तवर्जनं ..	३२९ ..	३४४
ततो यौतुकानन्तरौचितमाङ्गल्यविधिवर्जनं ..	३४५ ..	३५२
ततो भीमेन वरयात्रिणां परिवेषणार्थनिर्दिष्टानां		
वाराङ्गनां पट्टिहासदिष्टावर्जनं	३५३ ..	३५६
ततः परिवेषणमागतवारधोषितां दर्शनेन वरयात्रिणां		
कामविकारचोष्टापूर्वकभोजनपरिपाद्यवर्जनं	३६० ..	३७९

ततो नलस्य भैस्या सह स्वदेशप्रस्थानवर्णनं ..	४०२ ..	४०७
ततो नलस्य स्वपुरप्रवेशवर्णनं ..	४०८ ..	४१५

अथ समदशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ इन्द्रादीनां स्वर्गप्रस्थानवर्णनं ..	४१६ ..	४२०
ततः सरस्वत्या सह इन्द्रादीनां देवानां बज्रसैन्य- परिवृतकनिकूलरूपकन्दर्पदर्शनवर्णनं ..	४२१ ..	४२४
ततः क्रोधदर्शनवर्णनं ..	४२५ ..	४२७
ततो क्षोभदर्शनवर्णनं ..	४२८ ..	४३०
ततो मोहदर्शनवर्णनं ..	४३१ ..	४३५
ततश्चावाकः वेदानामप्रामाण्यं प्रदर्शयन् स्वमत- प्रतिपादनवर्णनं ..	४३५ ..	४३८
ततस्तदुपरि इन्द्रस्य क्रोधस्तद्वर्त्मनवर्णनं ..	४३५ ..	४८१
ततस्तदुपरि शमः क्रोधस्तद्वर्त्मनवर्णनं ..	४८२ ..	४८४
ततस्तदुपरि यमस्य क्रोधस्तद्वर्त्मनवर्णनं ..	४८५ ..	४८६
ततस्तदुपरि वरुणस्य क्रोधस्तद्वर्त्मनवर्णनं ..	४८९ ..	४८४
ततो देवानां द्वापरससाहयककलिदर्शनवर्णनं ..	४९५ ..	
ततो देवान् दृष्ट्वा कलिर्नमस्कारेति वर्णनं ..	४९६ ..	
ततो देवैः सह कलिः सम्भाषणपूर्वकभैमीस्वयंवरो- त्सवे कलिः स्वकीयगमनकथनवर्णनं ..	४९७ ..	
तत इन्द्रादयस्ते कलिं स्वयंवरसदागमननिवारण- पूर्वकनलवरणकथनं ..	४९८ ..	५००
ततो देवैः सहोक्तिप्रत्युक्तिपूर्वकनलभैमोर्वियोग- करणप्रतिज्ञोक्तिः ..	५०१ ..	५११
ततस्तन्मतमनादृत्य देवानां स्वर्गगमनं ..	५१२ ..	५३०

ततः कर्त्तव्यं नृपते स्थावराभ्यामावेन तदुद्यानप्रवेशः .. ५५५ .. ५६२

अथ षष्ठः सर्गः ॥

तत्र नलस्य भैर्या सह सम्भोगवर्णनं .. ५६२ .. ६७५

अथानविंशः सर्गः ॥

तत्राद्यन्तं वैतालिकवर्णनं .. ६७६ .. ७५०

अथ विंशः सर्गः ॥

तत्र समापितप्रातःक्रियस्य नलस्य सौधप्रवेशः .. ७५१

ततस्तत्र प्रत्यागतां भैर्यां विलोक्य नलोक्तिः .. ७५१ .. ७६२

ततो नलस्य काचित्कलानामन्या प्रियसत्या सह

भाषणं .. ७६३ .. ७६८

ततस्तस्या नलेन सह प्रवृत्तिः .. ७७० .. ७८०

ततो नलस्यापि भृत्यस्तया सह प्रवृत्तिः .. ७८१ .. ७८५

ततो नलस्य भैर्यासह विलासवर्णनं .. ७८६ .. ८३२

ततो माध्याह्निकवैतालिकवर्णनं .. ८३३ .. ८३६

अथ एकविंशः सर्गः ॥

तत्र नलस्य स्नानपूजादिमाध्याह्निकविधिवर्णनं .. ८३७ .. ८४२

ततः कासाच्चिद् भैर्यासखीनां नलमुपवीणयितु-

मागतानां चाटुगाथावर्णनं .. ८४३ .. ८६४

ततो भैर्याकलिकुल्यादिकनिरीक्ष्यपूर्वकं प्रियेण

सह प्रियभाषणं .. ८६५ .. ८६८

ततः प्रियया सह नलस्य सम्भाषणं .. ८६८ .. ८८४

अथ द्वाविंशः सर्गः ॥

तत्रादि नलस्य सन्धावर्णनं .. ८८५ .. ९००

ततस्तमो वर्णनं . . . . . १००० . . १०१५

ततश्चन्द्रोदयवर्णनं . . . . . १०१५ . . १०३१

ततो दमयन्तीचन्द्रवर्णनं . . . . . १०३३ . . १०६४

ततो मलय चन्द्रवर्णनं . . . . . १०६४ . . ११०२

श्लोकेः सदर्पपरिहारपूर्वकस्वातिष्ठयोक्तिसहित-

सर्गसमाप्तिः . . . . . ११०३ . . ११०८

उत्तरनैपथस्य शुद्धिपत्रं ।

पंक्त्यङ्काः	पंक्त्यङ्काः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१	८१२	स्वयम्बरे	स्वयम्बरो
६	८	निर्गन्धा	निर्गन्धा
७	१७	गामांति	गामांति
७	२०	आगधे	आगधे
६	३	बन्दि	बन्दि
६	२२०/२२	विम्ब	विम्ब

अत्र पुस्तके यत्र यत्र स्वयम्बरेति विम्बेति
दृश्यते तत्र तत्र स्वयम्बरेति विम्बेति ज्ञातव्यं

१०	५	रम्भा	रम्भा
१०	१२	घण्टी	घण्टी
१२	१८	न	न
१४	१८	वशां	वशां
१५	२०	वज्रिः	वज्रिः
१८	२१	वचदीय	वचनी
१८	२१	लापि	लापि
६६	२१	बल्लभ	बल्लभ
७२	१३	बलाया	बलाया
७२	१७	नृय	नृय
७३	१०	भस्माक्षरये	भस्माक्षरये
७३	३	भजयेय	भजयेय
७५	२०	भवन	भवन
८०	१४	पृष्ठ	पृष्ठ
१८६	१०	अचलपुत्रयति	अचलपुत्रयति
१२६	१३२०	निर्विहः विन्दु	निर्विहः विन्दु
१३६	६	वज्रिः	वज्रिः
१५७	१४	बद्धमुष्टि	बद्धमुष्टि
१५८	१४	सम्वाद	संवाद

प्रमाणः	पत्रपङ्क्तिः	अक्षरः	शब्दः
१८३	१८	सम्बलित	सम्बलित
१८७	४	सम्बिभाग	सम्बिभाग
१८८	४	विडोजः	विडोजः
१८३	१५	नवल	नवल
१८५	१५	युक्तान्तर	युक्तान्तर
२०८	११	नकुल	नकुल
२१८	८	धुमावलि	धुमावलि
२३५	१३	विभक्तो	विभक्तो
२३७	४।६।३	दापाया। निष्का-	दापाया। निष्का-
		रुणारस	रुणारस
"	१३	करुणारस	करुणारस
२५२	१४	आकालिक	आकालिक
२७०	१६	उदीरिता	उदीरिता
२७७	६	बबाधे	बबाधे
२८५	१२	परस्परेश	परस्परेश
२८७	८	सर्वाऽपि	सर्वा अपि
२८८	१७	घस	घस
३०१	५	विभागाः	विभागाः
३३५	२३	इत्यनुमान	इत्यनुमान
३४०	२१	अभोद्यत	अभोद्यत
३५६	२०	कुर्वन्	कुर्वन्
३५८	५	विधुग्वती	विधुग्वती
३६१	३	धनुर्विद्या	धनुर्विद्या
"	१०	हासितुर्वक्षसि	हासितुर्वक्षसि
३६५	१७	ऊर्द्धीकृत	ऊर्द्धीकृत
३६२	१४	सर्वधेन	सर्वधेन
३७६	७	एवंभूतेन	एवंभूतेन
३८१	१२	करुणक	करुणक
३८४	८	तद्वय	तद्वय
३८४	१५	वहनि	वहनि

प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः	अक्षरम्	शब्दः
३८५	७	द्वैमत्यात्	द्वैमत्यान्
३८५	१४	दुभेऽपि	दुभे अपि
३८७	१७	अपहरत्	अपहरन्
३८८	८	मको	मको
३८८	१०	वाग्भारः	वाग्भारः
४०८	१३	अत एव	अत एव
४२२	१४	बधभयं	बधभयं
४२६	५	करोत्युच्चैरुन्नं	करोत्युच्चैरुन्नं
४३२	१६	बाल्ये	बाल्ये
४३३	२	उज्ज्वल	उज्ज्वल
४५१	३	स्थलोऽ	स्थलोऽ
४५४	१५	लङ्कितः	लङ्कितः
४५८	१५	पण्डितमन्ये	पण्डितमन्ये
४६८	१६	अशरीरं	अशरीरं
४७७	१६	मृत्तयाः	मृत्तयाः
४८५	१०	कलाकोमि	कलाकोमि
४८४	१४	चातकं	चातकं
४८६	१२	छेन	छेन
४८७	८	शिशिमये	शिशिमये
५०७	१५	इच्छाजघः	इच्छाजघः
५१५	५	तादृशं भक्तिः	तादृशं भक्तिः
५३८	६	गालीप्रदानमेव	गालीप्रदानमेव
५४२	१२	कर्त्तृभिर्प्राये	कर्त्तृभिर्प्राये
५५३	१७	दृष्टा	दृष्टा
५५५	४	ददृशकं	ददृशकं
५६०	४	कृद। काया	कृद। काया
"	१८	भावस्तता	भावस्तता
"	२०	प्रसून। उज्ज्वल	प्रसून। उज्ज्वल
५६४	१९	मनितं	मनितं
"	१६।१८	अक्षर्या	अक्षर्या

पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः	अर्थः	अर्थः
५६६ .. ७ ..	मृद्वा	मृद्वा	मृद्वा
५७४ .. ११ ..	नल्योरते	नल्योरते	नल्योरते
५७६ .. ११ ..	वाद्यविशेष	वाद्यविशेष	वाद्यविशेष
५८२ .. ६ ..	ग्रथितैः	ग्रथितैः	ग्रथितैः
५८५ .. ४ ..	रति	रति	रति
५८७ .. ३ ..	न प्राप्तं अत्यल्पं प्रापी- त्यर्थः ।	प्राप्तं अत्यल्पं न प्रापीत्यर्थः ।	प्राप्तं अत्यल्पं न प्रापीत्यर्थः ।
५९८ .. १ ..	मूलदसीय	मूलमद	मूलमद
६०८ .. २ ..	वागपमर्द	वाक्पमर्द	वाक्पमर्द
६१६ .. १५ ..	सा तेन	सा तेन	सा तेन
६२० .. १५ ..	धृति	धृति	धृति
" .. १८ ..	विश्रंस्य	विश्रंस्य	विश्रंस्य
६२२ .. ११ ..	प्रयुक्तेरम्भा	द्विषयवतेरम्भा	द्विषयवतेरम्भा
" .. १२ ..	मेति	मेति	मेति
६३५ .. १४ ..	केलतीमदनयोर- तिकामयो	केलतिमदनयोर- तिकामयो	केलतिमदनयोर- तिकामयो
६४२ .. २० ..	यस्याः	यस्य	यस्य
६४३ .. १४ ..	वीणात्	वीणात्	वीणात्
६८८ .. १५ ..	ध्वाक्षाणां	ध्वाक्षाणां	ध्वाक्षाणां
६९६ .. १५ ..	क्वि	क्वि	क्वि
७५० .. १० ..	नजाः	नजः	नजः
" .. ६ ..	वा	वा	वा
७५५ .. १३ ..	विच्छेता	विच्छेता	विच्छेता
७७२ .. ६ ..	मेव	मेव	मेव
७७६ .. २२ ..	दृष्टु	दृष्टु	दृष्टु
७७६ .. २० ..	हृदस्य	हृदस्य	हृदस्य
७८६ .. १५ ..	स्याप	स्याप	स्याप
८१० .. १० ..	दन्वादेशा	दन्वादेशा	दन्वादेशा
८१४ .. ५ ..	सृष्टु	सृष्टु	सृष्टु
८२४ .. २१ ..	मुखास्	मुखात्	मुखात्

श्रुतः	पंक्त्यङ्कः	अक्षरः	श्रुतः
८३२	५	पूसा	पूसा
८४२	१	बन्धित	बन्धित
८६०	१२	गन्धः	गन्धः
८७२	१	निवेद्ये	निवेद्ये
८७७	१८	व्यत	व्यत
८८३	१	दज	दज
८८८	४	बन्ध	बन्ध
८९०	१	नहं	नहं
८९२	१३	रज	रज
८९५	१८	विभ	विभ
८९७	१६	हति	हति
८९८	१७	वज	वज
८९६	६	यय	यय
८५१	६	समौद्ध	समौद्ध
८६३	१२	नयनानन्दकारिण	नयनानन्दकारि
८६६	८	गन्तु	गन्तु
८६८	१८	त्वद्भवौ	त्वद्भवौ
८७४	३	रज्वा	रज्वा
"	१२	विशे	विशे
८७८	१०	भिन्दतीति	भिन्दतीति
८८३	१४	मृगयतां	मृगयतां
८८५	२	रागण	रागण
१०११	१३	चोञ्चनैः	चोञ्चनैः
१०२७	८	उपयानन्तर	उपयानन्तर
१०३१	६	वत्सा	वत्सा
१०३५	१८	उपचिचोपि	उपचिचोपि
१०३८	१३	पौष्टिकाति	पौष्टिकाति
१०४५	१३	विभर्त्ति	विभर्त्ति
१०४७	२	विधिना	विधिना
१०४८	१८	याथाव्य	याथाव्य

शब्दाङ्कः	पंक्त्याङ्कः	शब्दार्थः	पदार्थः
"	"	सुखे ..	सुखं
१०३६	७	त्वन्मव ..	त्वन्मव
१०५०	१	सुनि ..	स्तुति
१०५६	१६	पदा ..	पदा
१०७१	६	अमान्ज ..	अमान्ज
१०७३	५/१७	विभ ..	विभ
१०८७	१७	नन्यनभवे ..	नन्यनभवे
१०८८	५	तुवलोपे ..	तुवलोपे
१०८९	१	खत ..	खत
११०३	२०	मनभूत ..	मनभूत

नमो नरो शाय ॥

भाषापरिच्छेदः ॥

नूतनजलधररुचये गोपबधूटीदुकूलचौराभ्य ।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥१॥
द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२॥
क्षित्यग्नेषोमरुद्गोमकालादिग्देहिनौ मनः ।
द्रव्याण्येव गुणारूपं रसोगन्धस्ततः परम् ॥३॥
स्पर्शः संख्यापरिमितिः प्रयत्नश्च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वञ्चापरत्वकम् ॥४॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो बलोगुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं सद्दण्डश्च ॥५॥
उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥६॥
अमणं रेचनं स्थन्दनोर्द्वज्वलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥७॥
सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादिविकटवृत्तिस्तु सत्तापरतयोच्यते ॥८॥

परमिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥१६॥

व्यापकत्वात्परमिन्नाद्याद्याष्वत्वादपरमिन्ना च ।

अन्वो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१७॥

घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्माणोः ।

तेषु जातेषु सम्बन्धः सम्बाधः प्रकीर्तितः ॥१८॥

अभावेऽस्तु द्विषासंसर्गाभ्यामावभेदतः ।

प्रागभावेऽस्तु संसर्गोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१९॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्येते ।

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥२०॥

द्रव्यादयः पञ्च आकाशमेके सम्बाधिनः ।

सत्तावन्तस्त्वयस्याद्यागुणादिनिर्गुणक्रियः ॥२१॥

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

पारिमात्रद्वयमिन्नाणां कारणत्वमुदाहृतम् ॥२२॥

प्रत्यथासिद्धिप्रत्यय नित्यता पूर्वकीर्तितम् ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥२३॥

सम्बाधिकारणत्वं ज्ञेयमथाऽसम्बाधिकेणुत्वम् ।

एवं न्यायमथैकैकतृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥२४॥

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्तु सम्बाधियजनकं तत् ।

तत्तासन्नं जनकं द्वितीयमाख्या परं तृतीयं स्यात् ॥२५॥

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥२६॥

आसत्तिराश्रयान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियजनदुर्ध्वबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥
 विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा ।
 योगजोद्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥
 युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।
 व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
 अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गस्तु करणं नहि ।
 अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिसदा ॥ ६७ ॥
 व्याप्तस्य वददृष्टित्वयोः परामर्श उच्यते ।
 व्याप्तिस्तु साध्याभाववददृष्टित्वं प्रकीर्तितम् ॥ ६८ ॥
 यद्वा साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धउदाहृतः ।
 अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥ ६९ ॥
 साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।
 सिपाधविषया अन्य सिद्ध्यैव न विद्यते ॥ ७० ॥
 सपक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ।
 अनैकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ॥ ७१ ॥
 कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ।
 आद्यः साधारणस्तु स्थात् स्यादसाधारणोमतः ॥ ७२ ॥
 तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिकोभवेत् ।
 यः सपक्षे विषये च भवेत्साधारणस्तु सः ॥ ७३ ॥
 यस्तूमवस्थात् व्यावृत्तः सचासाधारणोमतः ।
 तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥ ७४ ॥

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ।

स्पर्शान्तापरिमाणैकद्वयत्वासेद्वयव्यक्ति ॥८७॥

भवेदसमवायित्वस्य वैशेषिके गुणे ।

आत्मनः स्थान्निमित्तत्वसुषुप्त्यर्थगुह्यत्वयोः ॥८८॥

वेगोऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तत्रा ।

परापरत्वद्वित्वादिद्विष्टयत्वादिक्वे पुनः ॥८९॥

दिधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिकोभवेत् ।

वैशेषिकोविभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥९०॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरपलम्बकम् ।

चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा ॥९१॥

जलादिघटमागौ तन्नित्यमन्वत्सङ्गेतुकम् ।

रसस्तु रसनाग्राह्योमधुरादिरनेकधा ॥९२॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

घ्राणग्राह्योभवेद्गन्धो घ्राणस्त्वैवोपकारकः ॥९३॥

सौरभश्चासौरभश्च सद्देहा परिकीर्तितः ।

स्पर्शस्त्वभिन्द्रियग्राह्यस्त्वथः स्यादुपकारकः ॥९४॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णमेदास्तन्निविष्टोमतः ।

काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥९५॥

एतेषां घाकजत्वन्तु क्षितौ नान्वय कुम्भित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पादोवैशेषिकेनवे ॥९६॥

नैयायिकानान्तु नवे द्युक्तादावपीकते ।

गलनकवहारे तु हेतुः संस्थाभिधीयते ॥९७॥

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्ये नित्यमिष्यते ।
 इत्यादयः परार्हान्तापेक्षाबुद्धिजा भूताः ॥१०८॥
 अनेकाद्ययपर्याप्ताएते तु परिकीर्त्तिताः ।
 अपेक्षाबुद्धिनाशाश्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०९॥
 अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते ।
 परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥११०॥
 अणु दीर्घं महद्ब्रह्ममिति तद्वेद ईरितः ।
 अनित्ये तदनित्यं स्थान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१११॥
 संख्यातः परिमाणाश्च प्रचयादपि जायते ।
 अनित्यं ह्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥११२॥
 परिमाणं चट्टादौ तु परिमाणजमुच्यते ।
 प्रचयः शिथिलाख्योयः संयोगस्तेन जन्यते ॥११३॥
 परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।
 संख्यावत्तु पृथक्त्वां स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११४॥
 अन्योन्याभावतोनास्य चरितार्थत्वमुच्यते ।
 अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११५॥
 अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैवसंयोग ईरितः ।
 कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्माजः ॥११६॥
 तथोभयक्रियाजन्योभवेत्संयोगजोऽपरः ।
 आदिमः स्वेनग्नौलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः ॥११७॥
 मेषयोः सन्निपातोयः सद्वितीयउदाहृतः ।
 कपस्ततश्चसंयोगात्संयोगस्तत्कुम्भयोः ॥११८॥

तृतीयः स्यात्कर्षणोऽपि द्विषैव परिकीर्तितः ।

अभिधातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥११६॥

शब्दहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि द्विषा भवेत् ।

एककर्षोद्भवस्त्वाद्व्योदयकर्षोद्भवोऽपरः ॥१२०॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विषा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोऽद्योहेत्वहेतुविभागजः ॥१२१॥

परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्तैव तु दैशिकम् ॥१२२॥

परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्याद्वितीरितम् ॥१२३॥

तयोरसमवायी तु द्विक्संयोगस्तदाश्रये ।

द्विषाकारपरिस्पर्शपूर्व्यात्मन्यवबुद्धितः ॥१२४॥

परत्वमपरत्वस्तु तदनन्तरबुद्धितः ।

अवत्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥१२५॥

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्त्वेषामुदाहृतः ।

बुद्धिः प्रकारः प्रागेव प्रायशोऽपि निरूपितः ॥१२६॥

अथावशिष्टाऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।

अप्रमाद्य प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ॥१२७॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चोविपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥१२८॥

आद्योदेहे यात्वबुद्धिः ब्रह्मादौ पीततामतिः ।

भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽव प्रदर्श्यते ॥१२९॥

किंस्मिन्नरोवा स्यानुर्मेत्वादिवुद्धिस्तु संशयः ।
 तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१३०॥
 समंशयोमतिर्या स्यादेकवाभावभावयोः ।
 साधारणादिष्वर्थस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥१३१॥
 दोषोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तु शुभोभवेत् ।
 पित्तदूरत्वादिरूपोदोषोभानाविधः स्मृतः ॥१३२॥
 प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेषणवता समम् ।
 मन्त्रिकर्षोऽगुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः ॥१३३॥
 पक्षेसाध्यविशिष्टे च परामर्शोभयोभवेत् ।
 शक्ये सादृश्यवुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३४॥
 शाब्दबोधे योज्यतावास्तात्पर्यस्याथवा प्रमा ।
 गुणः स्वाङ्गमभिन्नस्तु ज्ञानमवोच्यते प्रमा ॥१३५॥
 अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेषकम् ।
 तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥१३६॥
 प्रकारतादिभूतं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ।
 प्रमात्वं न स्वतोऽप्राप्तं संशयानुपपत्तितः ॥१३७॥
 व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहकारग्रहस्तथा ।
 हेतुर्याप्रियहे तर्कः कश्चित् शङ्कानिवर्तकः ॥१३८॥
 साध्यस्य व्यापकोयस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
 सत्प्राधिभवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥१३९॥
 सर्वे साध्यममानाधिकरणाः सदुपाधयः ।
 हेतोरेकाग्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१४०॥

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिच्छते ॥१४१॥

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तत्र सम्बन्धिना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः ॥१४२॥

हैविध्यन्तु भवेद्याप्तिरेवव्यतिरेकतः ।

अत्रव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादयोच्यते ॥१४३॥

साध्याभावव्यावकत्वं हेत्वभावस्ययद्भवेत् ।

अर्थापत्तेस्तुनैव प्रमाणांतरतेष्यते ॥१४४॥

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्थादि सायतः ।

सुखस्तु जगतामेव कार्यं धर्मश्च जन्यते ॥१४५॥

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्कृतिकूलं सचेतसाम् ।

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ॥१४६॥

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च वा भवेत् ॥१४७॥

तद्हेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमिति भवेत् ।

बलवद्द्विष्टहेतुत्वमिति स्यात्प्रतिबन्धिका ॥१४८॥

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्नते ।

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥१४९॥

एवं प्रयत्नवैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ।

चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिज्ञाया ॥१५०॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनता धियः ॥१५१॥

यत्नोजीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियोभवेत् ।

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं परिकीर्तितम् ॥१५२॥

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१५३॥

तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ।

सांसिद्धिकद्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥१५४॥

सांसिद्धिकस्तु सलिलेद्वितीयं क्षितितेजसोः ।

परमाणौ जले नित्यमन्यवानित्यमुच्यते ॥१५५॥

नैमित्तिकं वह्नियोगान्नपनीयघृतादिषु ।

द्रवत्वंस्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥१५६॥

स्नेहोजले सनित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥१५७॥

संस्कारभेदोवेगोऽथस्थितिस्थापकभावेन ।

मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्म्मजोवेगजः क्वचित् ॥१५८॥

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्थपि ।

अतीन्द्रियः सविज्ञेयः क्वचित्स्यन्देऽपि कारणम् ॥१५९॥

भावनाख्यस्तु संस्कारोजीववृत्तिरतीन्द्रियः ।

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥१६०॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्वर्णः स्वर्गादिसाधनम् ॥१६१॥

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः परिकीर्तितः ।
 कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशस्त्वसौ मतः ॥१६२॥
 अधर्मोन्नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।
 प्रायश्चित्तादिनाशोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गणौ ॥१६३॥
 इमौ तु बासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।
 शब्दोर्ध्वनिश्च वर्णश्च स्पर्शश्च दृक्कादिभवोर्ध्वनिः ॥१६४॥
 कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयोमताः ।
 सर्वः शब्दोन्नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५॥
 वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।
 कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६॥
 उत्पन्नः कोविनष्टः कइति बुद्धेरनित्यता ।
 सोऽयं कइति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥
 तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ॥
 इति भाषापरिच्छेदः समाप्तः ॥

नमोगर्भशास्त्रे ॥

सिद्धान्तमुक्तावली ।

धूडामणीकृतविधुर्ललीकृतवासुकिः ।
भवोभवतु भव्याय लीलाताण्डवप्रशिङ्गतः ॥
निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंचिप्रचिरन्तनोक्तिभिः ।
विषदोकरवाणि कौतुकान्ननु राजोवदयावशम्बदः ॥
सद्द्रव्या गुणगुम्फिता मुकृतिना सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता भावप्रकर्षाञ्ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसोमुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥

विप्रविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै निब
भाति नूतनेत्यादि । ननु मङ्गलं न विप्रध्वंसं प्रति
न वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि मङ्गलं नास्ति
कादीनां ग्रन्थे निर्विप्रपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न
अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे
सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां सम्भवति इष्टफलकत्वे
ऽइष्टफलकल्पनासाधन्यास्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च स
माप्तिरेव हि फलं कल्प्यते । इत्यन्वयः यत्र मङ्गलं

न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते यत्र च
 सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरोवि-
 भ्रोविभ्रप्राचुर्यं वा बोध्यं, प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तर
 विभ्रनिराकरणकारणत्वं, विभ्रध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वार
 मित्याहुः । न च्यास्तु मङ्गलस्य विभ्रध्वंस एव फलं स
 माप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् । न च स्वतः
 सिद्धविभ्रविरहवता कृतमङ्गलस्य निष्फलत्वापत्ति
 रिति वाच्यं । इष्टापत्तेः, विभ्राशङ्कया तदाचरणात्,
 तथैव शिष्टाचरणात् । न च तस्य निष्फलत्वे तदोषक
 शिष्टाचारानुमितवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं स
 ति विभ्रे तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् अतएव पाप
 भ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तदोषक
 वेदाप्रामाण्यं मङ्गलन्तु विभ्रध्वंसविशेषे कारणं वि
 भ्रध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि । क्वचिच्च
 विभ्रात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रतिबन्धकसंसर्गा
 भावस्यैव कार्यजनकत्वात् इत्यञ्च नास्तिकादिकृत
 ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसि
 द्धविभ्रात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचारइत्याहुः ।
 संसारेति संसार एव महीरुहोदृक्षस्तस्य बीजाय
 एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति तथाहि
 घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा जित्यङ्कुरादिकमपि न
 च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेने

इरसिद्धिः न च शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाध-
केन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् मम तु
कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावएव अनुकूल-
तर्कः द्यावाभूमी जनयन्त्येकधास्ते विश्वस्य कर्ता
भवनस्य गोप्ता इत्यादयश्चागमाद्यनुसन्धेयाः ॥

पदार्थानामुद्देशमाह । द्रव्यगुणादित्यादि ।
सप्तमस्याभावत्वकथनादेव पक्षा भावत्वं प्राप्तं तेन
भावत्वेन दृष्टगुपन्वासोन कृतः एते च पदार्थावै-
शेषिकप्रसिद्धानैयायिकानामप्यविरुद्धाः प्रतिपादित-
ञ्चैवमेव भाष्ये अतएव उपमानचिन्तामणौ सप्तपदा-
र्थभिन्नतया शक्तिसादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वमाश-
ङ्कितम् । ननु कथमेतएव पदार्थाः शक्तिसादृश्या-
दीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्तद्याहि मण्यादिसमर्वाहि
तेन बह्विना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते
तत्र मण्यादिना बह्वौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते
उत्तेजकेन मण्याद्युपसरणेन च जन्यत इति कल्प्यते
एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थः तद्वि न षट्पदार्थ-
ष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् वधा गोत्वं नित्वं
तथा अश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः नाप्यभावः स-
त्त्वेन प्रतीवमानत्वादिति चेन्न मण्याद्युभावविशिष्ट-
बह्वादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्युभावदेदेव
वा हेतुत्वकल्पनेन सामञ्जस्ये अनन्तशक्तितत्वागभा

वध्वंसकल्पनानौचित्यात् नचोत्तेजके सति मणिप्र-
तिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाहइति वाच्यम् उत्तेजका
भावविशिष्टमणिसामान्याभावस्य हेतुत्वात् सादृश्य-
मपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्विन्नत्वे सति तद्वतम्
योधर्मवत्त्वं यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताङ्गाटक-
त्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥

द्रव्याणि विभजते । जित्वविति एतानि नव
द्रव्याणि इत्यर्थः ननु द्रव्यत्वज्ञाती किम्मानं न हि
तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृततेजः प्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहा-
दिति चेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया
संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेद-
कतया तत्सिद्धिरिति ननु दृश्यं द्रव्यन्तमः कुतो नो-
क्तं तद्वि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात् कर्म-
वत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तच्च गन्धश्चान्यत्वात् न दृशिनी नील-
रूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं
चक्षुः कारणम् इति चेन्न आवश्यक्तेजोऽभावेनोप-
पत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् रूपवत्ताप्रती-
तिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्त्वप्रतीतिरपि आलोकाग्रसा-
रशोपाधिकी भ्रान्तिरेव तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनन्ताव-
यवादिक्लृपमागौरवञ्च स्यात् स्वर्गस्य यथा तेजस्य
न्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ॥

गुणान् विभजते ॥ अथ गुणादिति । एते

गुणाश्चतुर्विंशति संख्यकाः कक्षादेन कक्षतश्चमर्देन
च दर्शिताः । तत्र गुणत्वादिकक्षातिसिद्धिरप्ये
वक्ष्यते ॥

कर्माणि विभजते ॥ उत्क्षेपणमिति कर्मत्व
जातिस्तु प्रथमजसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि
नन्वत्र स्वमणादिकमपि प्रथमकर्माधिकतया कुतो
नोक्तमतश्चाह भनणमित्यादि ॥

सामान्यं निरूपयति । सामान्यमिति तल्लक्ष
णान्तु नित्यत्वे सत्यबेकसमवेतत्वम् अनेकसमवेतत्वं
संयोगादीनामप्यस्यतउक्तं नित्यत्वे सतीति नित्यत्वे
सति समवेतत्वं गणपरिमाणादीनामप्यस्यतउक्तंम्
अनेकेति नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्य
स्ततोवृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् ए
कमाव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः तथाचोक्तं व्यक्तेरभेद
स्तुल्यत्वं सङ्ख्यारोधानवस्थितिः । रूपज्ञानिरसस्य
न्योजातिबाधकसंग्रहः । एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वं
न जातिः तुल्यव्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जा
तिद्वयं सङ्ख्योर्धत्वात् भूतत्वं भूर्तत्वं न जातिः अत्र
स्याभयात् सामान्यत्वं न जातिः विशेषस्य व्यावृत्त
स्वभावस्य रूपज्ञानिः स्यात् अतो विशेषत्वं न जातिः
समवायसम्बन्धाभावात् समवायेन जातिः ॥

द्रव्यादीतिपरत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वम् अपरत्वम्

अल्पदेशवृत्तित्वं सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्ति-
त्वात् सत्तायाः परत्वम् एतद्विषयायैव द्रव्यादिविक
वृत्तिरित्युक्तं तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वं प
रभिन्नासत्ता भिन्ना व्यापकत्वादिति पृथिवीत्वादपे
क्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेः प
रत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वात् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च
द्रव्यत्वस्यापरत्वं तथाच धर्मद्वयसमावेशादुभयस
विकल्पम् ॥

विशेषं निरूपयति । अन्यइति अन्ते अवसा
ने वर्तत इत्यन्वयः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः एक
मात्रवृत्तिरिति फलितार्थः घटादीनां ह्यणुकपर्यन्ता
नां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणूनां पर
स्परभेदकोविशेषएव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन
तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥

समवायं दर्शयति ५- घटादीनामिति अवयवा
वयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाया
नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः । सम
वायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं । तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादि
विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबु-
द्धित्वात् दण्डीपुरुषइति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमाने
संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः न च स्वरूपसम्बन्धे
न सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां सम्ब

न्यत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः न
च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्तावुद्दिप्रसङ्गः तत्र
रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् न चैवम् अभावस्य
वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वार्थं तस्य नि-
त्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभाववुद्दिप्र-
सङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्य-
त्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वैशि-
ष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् मम तु मते घटे पाकरुक्ताद-
शायां ग्रामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्तावुद्दिः वैशिष्ट्य-
स्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इ-
त्यञ्च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां स-
म्बन्धः ॥

अभावं विभजते । अभावस्त्विति । अभावत्वं
द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं । संसर्गेति । संसर्गाभा-
वान्योन्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकवि-
धत्वात्तद्विभागाभावात् ॥ संसर्गाभावं विभजते ॥
प्रागभावइति । संसर्गाभावत्वम् अन्योन्याभावमिन्नाभा-
वत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावत्वं । विनाशभावत्वं प्रागभावत्वं । अन्या-
भावत्वं च सत्त्वं नित्यसंसर्गाभावत्वम् अत्यन्ताभावत्वं ।
यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरावीतञ्च
तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकतया अत्यन्ताभावस्य

नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभाववृद्धिः तत्र
 उत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभावइति केचित्
 अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नात्यन्ताभावइति
 प्राचीनमतं श्यामघटे रक्तोनास्तीति रक्तघटे श्यामो
 नास्तीति धीश्च प्रागभावध्वंसञ्चावगाहते न तु तद-
 त्यन्ताभावं नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसा-
 दिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावोवर्ततइति प्राञ्जः ।
 नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चे-
 न्न अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तक-
 ल्पनायाएव लघीयत्वात् एवञ्च आधाराधेयभावो
 ऽप्युपपद्यते एवञ्च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां
 प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्त-
 दिन्द्रियाणामग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् एतेन ज्ञान-
 विशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ताभावस्येति प्रत्यु-
 क्तम् अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च वक्ष्ये प्र-
 क्रमते सप्तानामित्यादि । समानोधर्मोपेक्षां ते स-
 धर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानोधर्मइति फल-
 तार्थः एवं विरुद्धोधर्मोपेक्षां ते विधर्माणः तेषां भा-
 वः वैधर्म्यं विरुद्धोधर्मइति फलितार्थः ज्ञेयत्वं ज्ञान-
 विषयता सा च सर्ववैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयता
 याः केवलान्वयित्वात् एवम् अभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं

बोध्यम् । द्रव्येति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां सा-
 धर्म्यमनेकत्वं समवायित्वञ्च यद्यप्यनेकत्वम् अभावेऽप्य-
 स्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यं
 तथाच अनेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
 फलितार्थः तेन घटादौ प्रत्येकं नाव्याप्तिः समवा-
 यित्वं समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं
 सामान्यादावभावात् तथाच समवेतवृत्तिपदार्थवि-
 भाजकोपाधिमत्त्वं फलितार्थः तेन नित्यद्रव्येषु नाव्या-
 प्तिः सत्तावन्तइति द्रव्यगुणकर्माणां सत्तावत्त्वमि-
 त्यर्थः । गुणादिरिति यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमा-
 दृष्ट्यखे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वञ्च गगणादा-
 वतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्ति-
 पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थः नहि घटत्वादिकं
 द्रव्यत्वं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा किन्तु गुण-
 त्वादिकं तथा आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाज-
 कोपाधिः यद्वा गुणवृत्तित्वे सति कर्मवृत्तित्वे सति
 वा सत्ताव्याप्यजातिशून्याभावत्वं विवक्षितं गुणकर्म-
 शोरव्याप्तिवारणाय गुणवदवृत्तिकर्मवदवृत्तीति वा पुन-
 र्ज्ञानैवाव्याप्तिवारणाय सत्ताव्याप्येति व्याप्तिश्च भेद-
 गर्भानिवेष्टिता इत्यतो न दोषः द्रव्यगुणान्यतरस्य
 सादाय ज्ञानैवाव्याप्तिवारणाय जातीति अभावेऽपि

व्याप्तिवारणाच्च भावत्वमिति गुणवद्भूतिः सत्ताव्या-
प्यजातिर्द्रव्यत्वं तच्छून्यत्वं पञ्चानामस्यैव ॥

सामान्येति । सामान्यानधिकरणत्वं सामा-
न्यादीनामित्यर्थः पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम्
अणुपरिमाणं कारणत्वं तद्विज्ञानामित्यर्थः अणुप-
रिमाणं न तु कस्यापि कारणं तद्विज्ञानाद्वारणाच्च
परिमाणकारणकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमा-
णस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् मह-
दारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गा-
त् एवं परममहत्परिमाणम् अतीन्द्रियसामान्यं विधे-
षाच्चेति बोध्यम् इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न का-
रणत्वं ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः ज्ञायमानं
लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्वमिप्रायेण मानसप्रत्यक्षे
आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कालादि-
बोध्यं तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशयः इ-
त्यन्ये तन्न ज्ञानातिरिक्तं प्रति कारणतायाः चा-
चार्यैरुक्तत्वात् । ननु कारणत्वं किमतश्चाह अन्य-
येति तस्य कारणत्वस्य तत्र समवायिकारणे आस-
न्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमि-
त्यर्थः अत्र मद्यपि तुरीतन्तुसंबोगतनां चटा समवा-
यिकारणत्वं स्यात् एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्य-
समवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्य-

समवायिकारणं स्यात् तथापि षट्समवायिकारण
लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं तुरीतन्तुसंयो
गस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव
एवं वेगादिकं वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्ये
वेति तत्तत्कार्यसमवायिकारणलक्षणे तत्तद्विभिन्न
त्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायि
कारणत्वं नास्ति तेन तद्विन्नत्वं सामान्यलक्षणे देय
मेव अत्र समवायिकारणप्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैका
र्यप्रत्यासत्तया कारणैकार्यप्रत्यासत्तया च आद्यं यथा
घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं तत्र कार्येण घटे
न सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले
प्रत्यासत्तिरस्ति द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपाल
रूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं
घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्या
सत्तिरस्ति तथाच क्वचित्समवायसम्बन्धेन क्वचित्स
समवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः इत्यञ्च
कार्ये कार्यकारणैकार्यान्यतरप्रत्यासत्तया कारणं
ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं
पर्यवसन्नम् आत्मां समवायिकारणासमवायिकारणा
यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानां
तदाह येन इत्यादिना यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्वं

वर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपम
 न्यथासिद्धमिति भावः यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति ।
 द्वितीयमन्यथासिद्धमाह कारणमिति यत् स्वातन्त्र्ये
 णान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु स्वकारणमादायैव
 अन्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धं यथा दण्ड
 रूपं तृतीयमाह अन्यं प्रतीति अन्यं प्रति पूर्ववर्त्ति
 त्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्य
 ते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं यथा घटादिकं
 प्रत्याकाशस्य आकाशस्य हि घटादिकं प्रति आकाश
 त्वेन कारणत्वं स्यात् आकाशत्वं शब्दसमवायिका
 रणत्वम् अतः शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्वैव घटादिकं
 प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धं शब्दाद्यय
 त्वेन कारणत्वे कान्यथा सिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति
 गृहाण अथाकाशस्य शब्दं प्रतिजनकत्वे किमवच्छेद
 कमिति चेत् कवत्वादिकं विशेषप्रदायो वेति । च
 तुर्थमन्यथासिद्धमाह जनकं प्रतीति यत्कार्यजनकं
 प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्व
 वर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं
 यथा कुलालपितुर्घटं प्रति तस्य कुलालपितृत्वेन
 घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन जन
 कत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालभावस्य घटं प्रति जनक
 त्वात् । पञ्चममन्यथासिद्धिमाह अतिरिक्तमिति

नियतावश्यकपूर्वभाविनः अवश्यकृत्प्रनियतपूर्वव
र्त्तिनएव कार्यसम्भवे तद्विन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः
अतएव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथा
सिद्धं तत्र हि महत्त्वमवश्यं क्लृप्तं तेनानेक द्रव्यव
त्त्वमन्यथासिद्धं न च वैपरीत्ये किं विनिगमकम् इति
वाच्यं महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघ
वात् । रासभादिरिति यद्वट्यक्तिं प्रति रासमस्य
नियतपूर्ववर्त्तित्वमस्ति तत्रापि घटजातीयं प्रति सि
द्धकारणमावैर्दण्डादिभिरेव तद्यत्तेरपि सम्भवे रास
मोऽन्यथासिद्धइति भावः । एतेष्विति एतेषु पञ्च
ष्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः
तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् तथा हि दण्डा
दिभिरवश्यकृत्प्रनियतपूर्ववर्त्तिभिरेव कार्यसम्भवे
दण्डत्वादिक मन्यथासिद्धं न च वैपरीत्ये किं
विनिगमकम् इति वाच्यं दण्डत्वस्य कारणत्वे
दण्डवटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात्
एवमन्येषामप्यनेन चरितार्थत्वसम्भवात् । ✓

गुणकर्त्तृति असमवायिकारणत्वं गुणकर्त्तृ
भिन्नानां वैधर्म्यं नतु गुणकर्मणोः साधर्म्यम् इत्य
त्रापि तापर्यम् अथवा असमवायिकारणवृत्तिसत्ता
भिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः तेन ज्ञानादीनामपि असम
वायिकारणत्वाविरहेऽपि न क्षतिः ।

अन्यदेति नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाखितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः आश्रितत्वन्तु समवायादिसम्बन्धेन दृष्टिमत्त्वं विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ दृष्टेः कालिकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन तेषामदृष्टित्वमिति परमार्थः तेन समवायेनादृष्टावपि न क्षतिः ॥

इदानीं द्रव्यस्यैव विविधस्य साधर्म्यं वक्तुमारभते । क्षित्यादीनामिति क्षितिर्जलमिति दृष्टिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं भूतत्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वञ्च साधर्म्यं न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नात्यन्तं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं परत्वादि समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् भूतत्वम् अपक्षपक्षपरिमाणवत्त्वं तच्च तेषामेव गगणादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपक्षदृष्टत्वाभावात् पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमासाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवद्दृष्टिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वञ्च बोध्यम् ।

कालेति । कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वभूतं संयोगित्वं परममहत्त्वञ्च परममहत्त्वत्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा । क्षित्यादीति दृष्टिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वं तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन आतोघटइत्यादिप्र

त्वच्चे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात् तद्वति आत्म
नि नातिप्रसङ्गः न वा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति
परमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् न
ह्यक्षलक्षणकारणान्तरा सन्निधानाच्च न प्रत्यक्षम् अ
थवा आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम् । अत्वारीति
एविव्यप्तेजोवायूनां स्वर्गवत्त्वं द्रव्यारम्भ इति एविव्य
प्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वं न च द्रव्यारम्भके
घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्या
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आकाशशरीरिणा
मिति आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुण
वत्त्वम् आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स वा व्याप्यवृत्ति
र्यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्दोत्पद्यते तदव्यावच्छेदेन
तदभावस्यापि सत्त्वात् क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्ति
चञ्चल प्रतियोगित्वम् । बोध्यविभुविशेषगुणादीनां
स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाशत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयश
ब्देन नाशः एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं हि
आत्मनि विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते घटाद्यव
च्छेदेन तदभावोऽस्त्वैव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणह
यावत्स्यादि इत्यव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिक
विशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः एविव्यादौ रूपादिर्विशेषगु
णोऽस्तीति अतोऽव्याप्यवृत्तिरित्युक्तं एविव्यादावव्या
प्यवृत्तिसंयोगादिरस्तीति अतो विशेषगुणइत्युक्तं न च

रूपादीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशमस्मात्
 क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं हित्वादावतिव्याप्तिमिति वाच्यं
 चतुर्थक्षणेष्टिजन्माष्टिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य वि-
 वक्षितत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतु-
 र्यन्तु किमपि ज्ञानादिकं न तिष्ठति रूपात्वादिक-
 कन्तु क्षणचतुर्यस्यायिन्यपि रूपादौ वर्ततइति
 व्युदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणष्टित्वात् अन्ये-
 त्युक्तं यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा अन्येति न
 देयं द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममह-
 त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च चतुर्थक्षणे हित्वादीनामपि
 नाशान्भ्युपगमात् हित्वादीनामपि तथात्वात् तद्वार-
 णाय विशेषेति विक्षणष्टित्वं वा वाच्यं द्वेषत्वादिक-
 मादायात्मनि लक्षणसमन्वयात् । रूपेति पृथिव्य-
 तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्य-
 र्थः । न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्यवहेर-
 ण्यस्य रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यं तत्रापि तेज-
 स्त्वेन रूपानुमानात् एवं बाव्यानीतपृथिवीजलते-
 जोभागानामपि पृथिवीत्वादिसा रूपानुमानं बो-
 ध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि
 च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तिमिति वाच्यं द्रवत्ववदुत्ति द्रव्यत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् एतत्तैलप्रभृतिषु
 पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वस-

त्वात् तत्र च पृथिवीत्वादिसम्बन्धदादाय सर्वत्र
लक्षणसमन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमा
श्वादावव्याप्तम् अतिव्याप्तञ्च रूपादाविति वाच्यं
चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वि
वक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति
गुरुणो इति गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथिवीजलयोरि
त्यर्थः । न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थि
वादिभागानाञ्च रसादिसत्त्वे किं मानमिति वाच्यं
तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति
पृथिवीतेजसोरित्यर्थः न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं घ
टादौ बह्वगादौ चाव्याप्तिमिति वाच्यं नैमित्तिकद्रव
त्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव
क्षितत्वात् आत्मानइति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा
त्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः यदुक्तमिति श्रेयत्वादि
कं विज्ञाय इति बोध्यं तन्तु न कस्यापि वैधर्म्यं के
वलान्वयित्वात् ते च सङ्ख्यादयः पञ्च खे आकाशे ।

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्या
दिकं निरूपयति तत्र क्षितिरित्यादिना गन्धहेतुरि
ति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्व
मात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणो
पन्यासाय कारणत्वमुन्यस्तं तथाहि पृथिवीत्वं हि
गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा

गन्धत्वावच्छिन्नस्यावच्छिन्नत्वापत्तेः न च पाषाणादौ
 गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि गन्ध
 सत्त्वात् अनुपलब्धस्तु अनुक्तटत्वेनाप्युपपद्यते कथम
 न्यथा तद्वस्त्वानि गन्धउपलभ्यते भस्मानोहि पाषाणध्वं
 सजन्मत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्
 द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः
 दृष्टञ्चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये इत्यञ्च पा
 षाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि
 पृथिवीत्वं तथाच तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः ।
 नानारूपेति शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं
 पृथिव्यामेव वर्त्तते नतु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव स
 त्त्वात् पृथिव्यान्तु एकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन
 नानारूपसम्भवात् न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं
 तत्राव्याप्तिः रूपद्वयवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य
 रूपनाशवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य बाधाच्य
 त्वात् वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाश
 स्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादा
 वपि तत्सत्त्वात्तुल्यसमन्वयः । षड्विध इति मधुर
 कटुकषावादिभेदेन च षड्विधोरसः सपृथिव्या
 मेव जले च मधुरएव रसः अत्रापि पूर्ववद्रसद्वय
 वद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणाजोऽवशेषः ।
 गन्धस्त्विति द्विविधइति वस्तुस्थितिसामं न तु द्विवि

धगन्धवस्त्वं सत्त्वं च द्विविधस्य व्यपेक्षत्वात्
 सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् । स्पर्शइति तस्याः
 व्याघ्रनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्ततइत्युक्तं
 पाकजइति इत्यञ्च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीतता
 ज्ञापनार्थं तदुक्तं वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं
 लक्षणम् अधिकस्य वैयर्थ्यात् यद्यपि पाकजस्पर्शः
 घटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्या
 प्यजातिमत्त्वमर्थोबोधः । नित्येति सापृथिवी द्वि
 विधा नित्याअनित्या चेत्यर्थः अणुलक्षणा परमाणु
 लक्षणा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृ
 थिवी द्रवणुकादिः सर्वोऽप्यनित्यइत्यर्थः सैव अनित्या
 पृथिव्येव अवयववतीत्यर्थः । ननु अवयवविनि किं मानं
 परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनातीन्द्रि
 यत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् एकस्य
 परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् य
 था एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्र
 त्यक्षत्वं न च एकः खूलोमहान् घटइति बुद्धेरनु
 पपत्तिरिति वाच्यम् एकोमहान् वायवराधिरितिवदु
 पपत्तेः सैव परमावीरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि
 प्रत्यक्षावस्थत्वात् दूरस्थकेशसुमातीन्द्रियः सन्नि
 धावे तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीम् अदृश्य
 परमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् न

प्रत्यक्षत्वे विरोधइति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानु
पादानत्वात् अन्यथा चक्षुरेणादिसन्ततौ कदाचि
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यद
हनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तद
न्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपग
मात् । नचादृश्यद्वयणुकेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरि
ति वाच्यम् । यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वम्वा कस्य
चित् स्वभावादाचक्ष्यहे परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपा
दिकरणसमुदायवशात् दृश्यत्वं तथाच त्रसरेणो
र्महत्त्वात् प्रत्यक्षं नतु द्वयणुकादेस्तदभावात् न हि
तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् इत्थं
चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वाद्
नित्यत्वं तेषां चावयवावयवधारायाश्चनन्तत्वे मेरु
सर्पपयोरपि साध्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विद्यामो
वाच्यः यत्र च विद्यामस्तस्या नित्यत्वे त्वसमेत
भावकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं
महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विद्यान्तत्वमि
वाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विद्यान्तत्वमस्ती
ति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव
विद्यामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षु
षदृश्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रस
रेणोरवयवाः सावयवामहदवयवत्वात् कपालवदि

त्वनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अ
पक्षेष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात्
नचैवं क्रमेण तदवयववधारापि सिध्येदिति वा
च्यम् अनवस्थामयेन तदसिद्धेः । सा च त्रिधेति
सा कार्यरूपा षड्विधो त्रिविधा शरीरेन्द्रियविष
यभेदादित्यर्थः । तत्र देहमुदाहरति योनिजादीनि
योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः । योनिजमपि जरायुजम
रुजञ्च जरायुजं मानुषादीनाम् अरुजं सर्पादी
नाम् अयोनिजं स्वेदजोद्भिदादिकं स्वेदजाः कृमि
दंशाद्याः उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः नारकिणां शरीर
मपि अयोनिजं न च मानुषादि शरीराणां पार्थि
वत्वे किं मानमिति वाच्यं गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमा
णत्वात् न च क्लेदउष्मादेरुपलब्धादायत्वादिकमपि
स्यादिति वाच्यं तथा सति जलत्वप्रथिवीत्वादिना
सङ्करप्रसङ्गात् न च तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु ननु
पार्थिवत्वमिति वाच्यं क्लेदादीनां विनाशेऽपि श
रीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् गन्धादुपलब्धेऽपि प्रथिवीत्व
सिद्धेः एतेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमि
तत्वमात्रं बोध्यं शरीरत्वन्तु न जातिः प्रथिवीत्वा
दिना साङ्गुर्थ्यात् किन्तु चेष्टायत्वं वृक्षादीनामपि
चेष्टासत्वान्नाव्याप्तिः न च वृक्षादीनां शरीरत्वे किं
मानमिति वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमा

यत्वात्तत्रैव किं मानमिति चेत् भन्नक्षत संरोहणा
दिना तदनुमानात् यदि हस्तादौ शरीरव्यवहा
रोन भवति तदान्तरावयवित्वेन विशेषणीयं न च
यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तदाव्याप्तिरिति वाच्यम्
एतादृशे प्रमाणाभावात् अथवा चेष्टावदन्त्यावयवि
मात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं तत् मानुषत्व
चैवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वयः न च नृसिंह
शरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र सिंहत्वस्यैकव्यक्ति
वृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्ति
तया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं कल्प
भेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या
लक्षणसमन्वयात् ।

इन्द्रियमिति घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः पार्थि
वत्वं कथमिति चेत् इत्थं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपा
दिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धादिव्य
ञ्जकवृत्तवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वा
दसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वस्य
तदर्थत्वात् न च नवसरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैका
न्तमिति वाच्यं तस्य शक्त्वरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा
परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टा
न्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रिय सन्निकर्षस्य गन्धमा
त्रव्यञ्जकत्वात्तत्र व्यभिचारइति वाच्यं द्रव्यत्वे सति

इति विशेषणात् विषयइति उपभोगसाधनं विषयः
 सर्वमेव हि कार्यजातम् अदृष्टाधीनं युक्तकार्यं यद्
 दृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जन-
 यत्येव । न हि बीजप्रयोजनाभ्यां गिना कस्यचि-
 दुत्पत्तिरस्तितेन द्वाणुकादिब्रह्माण्डं सर्वमेव विष-
 योभवति शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्त-
 रोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैषद्यार्थः । जलं निरूपयति
 वर्णः शुक्ल इति स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदक-
 तथा जलत्वं जातिः सिध्यति यद्यपि स्नेहत्वं नित्या-
 नित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि अन्यस्ने-
 हत्वं तथा बोध्यम् अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात्
 तत्र अन्यस्नेहाभावात् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फला-
 वश्यम्भावनियमादिति चेन्न अन्यस्नेहजनकतावच्छे-
 दकतया अन्यजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छे-
 दकतया जलत्वजातिः सिद्धेः शुक्लरूपवत्त्वमेव दर्श-
 यितुमुक्तं वर्णः शुक्लइति वस्तुस्थिति मात्रं न तु शुक्ल-
 रूपवत्त्वं लक्षणम् अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्ति-
 रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वम् अमास्वर-
 शुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षा-
 द्वाप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः । रसस्पर्शाविति जलस्य
 मधुरएव रसः शीतएव स्पर्शः तिक्तावृत्तिमधुरवृत्ति-
 द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं ननु शुक्लरूपवत्त्वमे-

वेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलोपलब्धेरिति चेन्न
नीलजनकतावच्छेदिकायाः दृष्टिवीत्वजातेरभावात् ज
ले नीलरूपासम्भवात् कालिन्दीजले नीलप्रतीतिः
स्वाययौपाधिकी अत एव वियति विक्षेपे धवलिनो
पलब्धेः अथ जले माधुर्यं किं मानं नहि प्रत्यक्षेण
कोऽपि रसस्तवानुभूयते न च नारिकेलजलादौ
माधुर्यमुपलभ्यतएवेति वाच्यं तस्याययौपाधिकत्वा
त् अन्यथा जम्बीररसादावस्लाद्युपलब्धेरस्लादिम
त्त्वमपि स्यादिति चेन्न हरीतक्यादिभक्षणस्य जलर
सव्यञ्जकत्वात् न च हरीतक्यामेव जलोष्णसंयोगा
द्द्रुसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं कल्पनागौरवात् दृष्टि
वीत्वस्यास्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जलेनास्लादिकं
जम्बीररसादौ तु आययौपाधिकी तथा प्रतीतिः
एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जलत्वं जन्यज
लत्वं वा बोध्यं दृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिस्यन्द
नान्तर्बर्त्तिशीततरसजलस्य तेजःसंयोगाज्जले शै
ष्ण्यप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासम्भवात् स्ने
हस्तमेति दृतादावपि तदन्तर्बर्त्तिजलस्यैव स्नेहः ज
लस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जलएव स्नेह
इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति सांसिद्धिकद्रवत्वं जाति
विशेषः प्रत्यक्षसिद्धस्तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि
तदेवेति भावः तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रक

र्षणं च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति प्रथमवदिति
 पृथिव्याद्देवत्वर्थः तथाहि जलत्वं द्विविधं नित्यमनि-
 त्यञ्च परमाणुरूपं नित्यं दृग्गुणादिकं सर्वमनि-
 त्यम् अवयवसमवेतञ्च अनित्यमपि त्रिविधं शरीरे
 इन्द्रियविषयभेदात् किन्तु पृथिवीतोयोविशेषस्तमाह
 किन्त्विति अयोनिजमिति अयोनिजमेवेत्यर्थः ज-
 लीयं शरीरमयोनिजं वरुण लोके प्रसिद्धमिति ।
 इन्द्रियं रसनं जलीयमित्यर्थः तथाहि रसनं जली-
 यं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । शक्तु-
 रसाभिव्यञ्जकोदकवत् रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवा-
 रणायद्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति सिन्धुर्हिमादि-
 रिति सिन्धुः समुद्रः हिमं तुषारः आदिपदात् स-
 रित्कासारकरकादिः सर्वोऽग्राह्यः । न च हिमकर-
 कयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति वाच्यम् उष्ण-
 विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं
 यद्द्रवध्वंसजन्यम् इति व्याप्तेर्जलोपादाने उपादेयत्व-
 सिद्धेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वविरोधात् करका-
 दीनां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । तेजोनिरू-
 पयति । स्पर्शउष्णइत्यादिना उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठोजा-
 तिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम् इत्यञ्च जन्योष्णस्पर्शसमवा-
 यिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः तस्य प-
 रमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसन्धेयं न चोष्णस्य

श्वत्सं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि
 उष्णस्वसत्त्वात् किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवा
 दग्रहः एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवा
 यक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि यैश्चा
 नरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेण अभवा
 त् शुक्लत्वाग्रहः ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चा
 क्षुप्तत्वं न स्यादिति चेन्न अन्यदीयरूपेणापि धर्मि
 णोग्रहसम्भवात् शुक्लस्यैव पित्तपीतिज्ञा वहेस्तु
 शुक्लं नाभिभूतं किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमि
 त्यन्ये नैमित्तिकमिति सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्स
 त्वात् । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं न लक्षणं दह
 नादावव्याप्तेर्घटादावतिव्याप्तेऽप्येति वाच्यं यद्विव्यवृत्ति
 नैमित्तिकद्रवत्ववृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्
 पूर्ववदिति जलस्येवेत्यर्थः तथाहि तद्विविधं नित्य
 मनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम् अवयवि
 तश्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनि
 जमेवेत्यर्थः तच्च सूक्ष्मलोकादौ प्रसिद्धम् अत्र योवि
 शेषस्तमाह इन्द्रियमिति चक्षुस्तैजसं परकीयस्य
 शब्दाव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदी
 पवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकी
 येति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचारवार
 णाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभावाद्दृष्टान्तत्व

सम्भवादाद्यं परकीयं न देयं चक्षुःसन्निकर्षे व्यभि-
चारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति बह्वी-
ति ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न सुव-
र्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्य-
वच्छिन्नजन्यद्रवत्वात् वन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवी न
आप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य नन्यजलद्रवत्वस्य चा-
ग्निसंयोगनाशत्वात् ननु पीतिमगुरुत्वाद्ययस्य पा-
थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचारइति चेन्न
जलमध्यस्यमसीक्षोदकवत् तस्याद्रवत्वात् अपदे तु
पीतिमाद्यवस्य अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि कृपापराह-
न्तिदर्शनात् तत्प्रतिबन्धकविजातीयं द्रवत्वं कल्प्यते
तथाहि अग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाद्ययः विजाती-
यरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे
ऽपिपूर्व्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् ज-
लमध्यस्यपीतपठवत् तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य
तेजस्त्वनिबन्धात् ॥ वायुं निरूपयति । अपाकज-
इति अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तम्
अपाकजइति अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वा-
दुक्तम् अनुष्णाशीतइति तेन वायुबीजो विजातीयस्य
शोदर्शितः तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ।
एषवायुः स्पर्शादिलिङ्गकः वायुर्हि स्पर्शगच्छति
कस्यैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणगच्छेन ह

आदीनां इत्याशादीनां कस्मिन् च वायोरनुमा-
 नात् यथा च वायोर्न प्रत्यक्षं तथापि वक्ष्यते पूर्व-
 दिति वायुर्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो
 नित्यस्तदनित्यः समवेतश्च सोऽपि विविधः शरी-
 रेन्द्रियविषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजं पिशा-
 चादीनां परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां प्रा-
 र्थिवभागोपटन्नादुपभोगसाधनत्वं जलादीनां प्राधा-
 न्याज्जलीयत्वमिति अब योविशेषस्तमाह देहव्या-
 पोति शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च
 वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्ग-
 मङ्गिमलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवत् विविधं दर्श-
 यति प्राणादिरिति यद्यपि अनित्योवायुश्चतुर्विधः
 तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि
 संचोपादवतिविविध्यमुक्तं प्राणस्त्वेकएव हृदादिना
 नास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नाना
 संज्ञा लभतइति । आकाशं निरूपयति । आ-
 काशस्येति आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वात् आ-
 काशत्वादिकं न जातिः किन्तु आकाशत्वं शब्दा-
 ययत्वं वैशेषिकइति कथनन्तु विशेषगुणान्तरव्यव-
 च्छेदाय एतेन प्रमाणमपि दर्शितं तथाहि शब्दो
 विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजा-
 तिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दोद्रव्यसमवेतः गुणत्वात्

संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसम्भवेतत्वे सिद्धे
 शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासम्भाविवि
 कारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्ष
 त्वात् सुखवत् पाकवत् रूपादौ व्यभिचारवारणाय
 सत्यन्तं पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय कारणगुण
 पूर्वकेति बलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार वारणाय
 प्रत्यक्षेति शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्
 नात्मविशेषगुणः वहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्
 इत्यञ्च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगणनामकं सि
 द्ध्यतीति न च वायव्यवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ
 कारण गुणपूर्वकः शब्दउत्पाद्यतामिति वाच्यम् अ
 यावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् तत्र
 शरीरस्य विषयस्य चाभावात् । इन्द्रियं दर्शयति
 इन्द्रियमिति मन्वाकाशं लाघवादेकं सिंहं श्रोत्रं
 पुरुषभेदेन भिन्नं कथमाकाशं स्यादतश्चाह एकः
 सन्नपीत्यादि आकाशएक एव सन्नपि उपाधेः कर्ण
 शब्दकुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः । का
 लं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयि
 तुमाह जमतामिति तथाहि इदानीं घटइत्यादिप्र
 तीतिः सूर्यपरिस्फन्ददिकं यदि विषयीकरोति
 तदा सूर्यपरिस्फन्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः
 सच संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्त्वस्त्वच्च

स्वविरोधे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचया
 पञ्चवैकल्यादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरो
 न्यन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कारउपपद्यत
 इति वाच्यम् अनन्तसंस्कार कल्पने गौरवात् एवं
 शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न
 स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्हेतुत्वात्तदानीमिष्ट
 साधनतास्मारकाभावात् ममते जन्मान्तरानुभूतेष्ट
 साधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मा
 न्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम् उद्बोध
 काभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं क
 ल्पते इत्यञ्च संसारस्यानादितया आत्मनोऽपि अना
 दित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशसम्भवात् नित्यत्वं सि
 द्ध्यतीति बोध्यं ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं
 कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादतच्चाह तथात्व
 मिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति अर्थाह चक्षु
 रादीनामेव कथमिति पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृताना
 न्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात्
 अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरण
 योः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति
 भावः ।

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं चास्तु मनसस्तु नि
 त्यस्य चैतन्यं स्यात् अतच्चाह मनोऽपीति न तथा न

चेतनं ज्ञानादीति मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्व
 स्य हेतुत्वान्नमसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुप
 पत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽणुत्वं तथा दृश्यते नन्वस्य
 विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चे
 तनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्या
 पि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तर
 विज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावस्थालयविज्ञानधारा नि
 राबाधैव गमदवासनायावसनद्वयपूर्वपूर्वविज्ञानज
 नितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्ना
 नुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सा
 र्वज्ञापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमनाभावः सु
 षुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः तदानीं निराकारा
 चित्सन्ततिरनुवर्त्ततइति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्र
 मानाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः
 न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति
 वाच्यं घटादेरनुभूयमानस्यापक्षपितुमशक्यत्वात् आ
 कारविशेषणवाच्यं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाका
 रोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यति
 रिक्तेन नतिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीला
 कारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतोविज्ञानस्याविशे
 षादपेक्षरूपोनीलत्वादिर्विज्ञानधर्म्यइति चेन्न नील
 त्वदीना विबुद्धानामेकस्मिन्समावेशात् इतरथा

ष्करपलाशवन्निलैः किन्तु चेतनः कार्यकारण
 योरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतयानाश आदि
 त्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानु
 पपत्तया तत्कल्पनं बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव
 महत्तत्त्व मन्तःकरणमप्युच्यते तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां
 पुरुषस्य संसारापवर्गौ तस्याणवेन्द्रियप्रणालिक
 या परिणतिज्ञानरूपा घटादिनामखण्डः पुरुषे
 कर्तृत्वाभिमानोबुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाश्रयत्वा
 त् ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशपुरुषोपरागोबुद्धेः स्व
 च्छेतया चेतनप्रतिविम्बादतात्त्विकोददर्पणस्यैव सु
 खोपरागः इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालि
 कया परिणतिभेदस्तात्त्विकोनिश्चासाभिहतदर्पणस्यै
 व मलिनिभा कर्त्तव्यइति व्यापारावेशः तेनांगत्वय
 वती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः
 सम्बन्धोदर्पणमलिन्नेव सुखोपलब्धिरुच्यते ज्ञाना
 दिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्माश्च प बुद्धेरे
 व कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ।

न च बुद्धिचेतनापरिणामित्वादिति मतमपास्तं कृ
 त्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्य
 प्रतीतेः तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रती
 तेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे अमइति चेत् कृत्यंशे
 किं नेष्यते अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे

तत्पूर्वमसंनारापत्तिः अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचेतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अग्निद्वेः कर्तुर्जन्यत्वेमानामावात् वीतरागजम्मादर्शनादनादित्वमअनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वं तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन न च प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमृष्टात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इत्यनेन विरोधइति वाच्यं प्रकृतेर्दृष्टस्य गुणैर्दृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव इत्यस्य तदर्थत्वात् तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु य इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपदिष्टादाशयइति संक्षेपः ।

धर्माधर्मादयइति । आत्मेत्यनुषज्यते शरीरस्य तदाययत्वे देहान्तरकृतकर्माणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तेः विशेषगुणयागतइति योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्कारमि इत्यादि प्रतीतेः प्रवृत्तीति अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिरत्र चेष्टाज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्याक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्मा अनुमीयतइति भावः तत्र दृष्टान्तमाह रथेति यद्यपि रथकर्मावेष्टान भवति तथापि तेन कर्माणां सा

रथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परा
त्मापीति भावः ।

अहङ्कारस्येति अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्या
अयविषयः आत्मनि शरीरादिरिति मनइति मनो
भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयोमानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्य
र्थः रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् विभुर्गति वि
भुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वाक्तामपि स्पष्टार्थमुक्तं बुद्ध्या
दीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादिचतुर्देशगुणाः पूर्वाक्तावे
दितव्याः अत्रैव प्रसङ्गबुद्धेः कतिपयप्रपञ्चं दर्शयति
बुद्धिस्त्विति द्वैविध्यं व्युत्पादयति अनुभूतिरिति अनु
भूतिश्चतुर्विधेति एतासाञ्चतसृणां करणानि प्रत्यक्षा
नुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वे
दितव्यानि प्रत्यक्षमिति इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं
यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापि
इन्द्रियत्वेन रूपेण इन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने कारणत्वं
तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न लक्ष्यम्
इन्द्रियार्थं सन्निकर्षात्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्य जन्यज्ञा
नाव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवो
क्तत्वात् अथ वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानां प्रत्यक्षम् इदं
लक्षणम् ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् इत्यनुमितौ व्याप्ति
ज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शब्दबोधे पदज्ञा
नस्य स्मरणेऽनुभवस्य च हेतुत्वान्न तत्र तत्रातिव्या

प्रतिः परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः यद्यपि परमर्श
 प्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं बज्ज्ञानं
 तदेवानुमितिः न च आदाचित्कहेतुविषयकानुमि
 तावव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशज्ञानवृत्तानुभवत्वव्याप्य
 जातिमत्त्वस्य विषयितत्वात् अथ वा व्याप्तिज्ञानकर
 णकं ज्ञानमनुमितिः एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञा
 नमनुमितिः पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः व
 स्तुतोयत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे
 सति यत्किञ्चित्प्रत्यक्षव्यक्तिमादाय तद्वृत्तिजातिम
 त्वम् अनुमितित्वम् एवं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिमादाय
 तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय
 तद्वृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । घा
 णजादीति घाणजंरासनं चाक्षुषं स्पर्शनं श्रौतं मा
 नसमिति षड्विधं प्रत्यक्षं न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजना
 न्नूनत्वं अन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात् उक्तस्य वा
 नुसारात् मोचरइति ग्राह्यइत्यर्थः । गन्धत्वादिरि
 ति आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वपरिग्रहः गन्ध
 स्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाद्ययग्रह
 खे तु घाणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यं तथा रसइति
 रसत्वादिसहितइत्यर्थः गन्धोरसश्च उद्भूतोबोध्यः त
 वा शब्दत्वादिसहित उद्भूतरूपमिति श्रीश्रीआदा
 वमुद्भूतरूपमिति न चाक्षुषं प्रत्यक्षं तद्वन्त उद्भूतरूप

प्रवर्तते येत्येति दृष्टान्तादिकमपि येत्येति तस्या ग्रा
 ह्यं तादृशं येत्येति त्वर्थः चक्षुर्गोचरत्वमेव कथं त
 दादृष्टान्तातोति आलोकसंयोगउद्भूतरूपञ्च चाक्षुष
 प्रत्यक्षं प्रति कारणं तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः सम
 वायसम्बन्धेनकारणत्वं द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षं प्रति स्वाय
 यसमवायसम्बन्धेनद्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्र
 त्यक्षे स्वाययसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति उद्भूतस्पर्शव
 द्रव्यं त्वचोगोचरः सोऽपिउद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादि
 सञ्ज्ञितः रूपान्यदिति रूपभिन्नंरूपत्वादिभिन्नञ्च
 चक्षुषोयत् योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यं त
 याच दृष्टान्तादिसंख्यादयोगे चक्षुर्ग्राह्यागुणाउक्ता
 एवं क्रिया एवं जातयोयोग्यदत्तयश्च ते त्वं चोग्रा
 ह्याइति अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि रूपं द्रव्यप्र
 त्यक्षे कारणं तथाच वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रू
 पं कारणमिति नवीनास्तु वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं न
 कारणं प्रमाणाभावात् किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं
 स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् व
 हिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किङ्कारणमिति चे
 तन्नकिञ्चिदात्मादत्तिगब्दभिन्नविशेषगुणवत्तं वा प्र
 योजकमस्तु रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्नवा
 योस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गादिष्टापत्तिरिति चेत्
 स्पर्शएव लाघवात्कारणमस्तु प्रमाणाग्रप्रत्यक्षत्वे

त्विष्टाप्रतिरित्येव किं न स्यात् तस्मात् प्रभां पश्चा
मीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वात् वायो
रपि प्रत्यक्षं भवत्येव वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षभावे तु न ह
पश्य न वा स्पृशस्य हेतुत्वं वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत
एव क्वचित् द्वित्वादिकमपि क्वचित् संख्यापरिमाणा
द्यग्रहोदोषादित्याहुः । त्वचोयोगो मनसा ज्ञानका
रणमिति त्वक्षुणः संयोगो ज्ञानसामान्ये कारणत्वार्थः
किं तत्र प्रमाणं सुषुप्ति काले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति व
र्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ननु सुषुप्तिकाले
किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा ना
द्यः अनुभवसामग्र्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे
चक्षुरादिनामह मनःसंप्रयोगस्य हेतुत्वात् तदभा
वादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षं ज्ञानादेरभावादेव न
मानसप्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावेनात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमि
ति व्याप्तिज्ञानाभावात् नानुमितिः सादृश्यज्ञाना
भावात् नोपमितिः पदज्ञानाभावात् न शाब्दबोधः
इत्यनुभवसामग्र्यभावात् नानुभवः उद्बोधकाभावा
च्च न स्मरणं मैवं सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्ते
स्तत्त्वबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षं प्रसङ्गात् तदतीन्द्रियत्वे
मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव आय
तइत्यत्रापि प्रमाणाभावात् अथ ज्ञानमात्रे त्वक्षुणः
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्र

त्वक्षकाले स्पर्शनप्रत्यक्षं स्यात्विषयत्वकसंयोगस्य त्व
 क्षणः संयोगस्य च सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि
 वा न स्यादिति अत्र केचित्पूर्वाक्तयुक्त्या त्वक्षणोयोग
 स्य हेतुत्वे मित्रे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादि प्र
 तिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यते इति अन्ये तु
 सुषुप्तानुरोधात् चर्ममनः संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं क
 ल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वक्षणः संयोगाभावान्न
 स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति मनोग्राह्यं सुखं दुःख
 मिच्छाद्वेषोमतिः कृतिरिति मनोजन्यप्रत्यक्षविषय
 इत्यर्थः मतिर्ज्ञानं कृतिः प्रयत्नः एवं सुखत्वादिक
 मपि मनोग्राह्यं एवमात्मापि मनोग्राह्यः किन्तु म
 नोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वात् अत्र नोक्तः ।
 ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते इति च
 क्षुः संयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारं घटत्वादिविशिष्टं
 ज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञाना
 भावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्
 तथाच प्रथमतो घटघटत्वयैर्विशिष्ट्या नवगाहि ज्ञानं
 जायते तदेव निर्विकल्पकात्मकं तच्च न प्रत्यक्षं त
 याहि विषयानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घट
 महं जानामीति प्रत्यक्षात् तदात्मनि ज्ञानं प्रका
 रीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं यः प्रकारः स
 एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशे

यथावच्छेदकमित्युच्यते विशेषयतावच्छेदकप्रकार
 कं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकारणं निर्भिकल्पके
 च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादि विशिष्टघ
 टादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न सम्भवति घटत्वाद्यप्र
 कारकं घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति जात्यतिरि
 क्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्वर्त्यप्रकारकत्वनियमात् । न
 हत्वं षड्विधेहेतुरिति द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवाय
 सम्बन्धेन कारणं द्रव्यसमावेतानां जातिगुणकर्त्त
 र्यां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन कारणं द्रव्य
 समवेतसमवेतानां गुणत्वकर्त्तृत्वरूपत्वादीनां प्रत्यक्षे
 स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति । इ
 न्द्रियमिति अत्रापि षड्विधयति अनुषज्यते इ
 न्द्रियत्वन्तु न जातिः षड्वितीत्यादिना साङ्गव्यप्र
 सङ्गात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे स
 ति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् आत्मादिवा
 रणाय सत्यक्तम् उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे
 सत्त्वात् शब्देतरेति विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुषि स
 त्त्वात् उद्भूतेति उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना
 सङ्करात् न च शुक्लत्वादिव्याप्तं नानैवोद्भूतत्वमिति
 वाच्यम् उद्भूतरूपत्वादिना प्राप्नुयादौ जनकतानुप
 पत्तेः किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्तमनुद्भूतत्वं नाना तद
 भावकद्वयोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावपि तथाच य

ज्ञेयतरोद्भूतगुणः संयोगादिचक्षुरादेरस्यतोविशेषे
 ति कालादिवारणाय विशेष्यदलम् इन्द्रियावयववि-
 षयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वात् इन्द्रि-
 यावयववारणाय कालादौ रूपामावप्रत्यक्षे सन्निकर्ष-
 घटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाद्याश्रयस्य काला-
 देश्ववारणाय मनःप्रदं ज्ञानकरणमित्यपि तद्वारणाय
 कारणमिति असाधारणं कारणं कारणम् असाधार-
 णत्वं व्यापारवत्त्वं विषयेन्द्रियसम्बन्धोव्यापारः सोऽपि
 षड्विध इति व्यापारः सन्निकर्षः षड्विधं सन्निकर्षमु-
 दाहरणद्वारा दर्शयति द्रव्यग्रह इति द्रव्यप्रत्यक्षमि-
 न्द्रियसंयोगजन्यं द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षम् इन्द्रियसंयुक्तस-
 मवायजन्यम् एवमग्रेऽपि वस्तुतस्तु द्रव्यचक्षुर्षं प्रति
 चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचक्षुर्षं प्रति चक्षुःसं-
 युक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतचक्षुर्षं प्रति चक्षुःसं-
 युक्तसमवेतसमवायः एवमन्वयापिविशिष्टैव कार्यकारण-
 भावः परम्परमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीपरमाणौ
 पृथिवीत्वञ्च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परम्परया
 उद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च विद्यमानत्वात्
 तच्चाह नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले च परमाणु-
 नीले च वर्तते तथाच महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमा-
 दाय वर्तते रूपसम्बन्धस्तूभयमादायैव वर्तते एवं
 पृथिवीत्वे घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः एवं

वाचौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तामाश्रयप्रत्यक्षं स्यात्
तस्मादुक्तं तद्रूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तस
मवायस्य द्रव्यसमवेतत्वाच्चप्रत्यक्षेतादृशचक्षुः
संयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतत्वाच्च
कारणत्वं वाच्यम् इत्यञ्च परमाणुनीलादौ न नील
त्वादिग्रहः परमाणुचक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्न
त्वाभावात् एवं वाय्वादौ न सत्त्वादिचाक्षुषं तत्र
चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् एवं यत्र च
टस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु वा
ह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगाव
च्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् एवं द्रव्यस्या
र्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पर्शन
प्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्श
नप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् अत्रा
पि महत्त्वावच्छिन्नत्वम् उक्तं तस्पर्शावच्छिन्नत्वञ्च पू
र्व्वदेव बोध्यम् एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः
गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेत
समवायः कारणम् । एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्त
समवायः रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्त
समवेतसमवायः कारणं शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्न
समवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्न
समवेतसमवायः कारणम् अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं लौ

किं बोध्यं वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षम् इति संबो-
 गादिकं विनापि भवति एवमात्मनः प्रत्यक्षं मनः
 संबोधाः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षो मनः संयुक्तसम-
 वायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षो मनः संयुक्त-
 समवेतसमवायः कारणम् अभावप्रत्यक्षो समवायप्रत्य-
 क्षो च इन्द्रियसम्बन्धविशेषणता हेतुः विशेषणता ते तु न
 समवायः प्रत्यक्षः अत्र बहुपि विशेषणं नाना-
 विधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषण-
 तथा पृथग्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेत वि-
 शेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्त समवेत
 समवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलयोवावच्छिन्न-
 विशेषणतया कादौ । स्वत्वाद्य भावः योवावच्छिन्नस-
 मवेतविशेषणतया एवं कत्वावच्छिन्नाभावे स्वत्वा-
 भावादिकं विशेषणविशेषणतया एवं घटाभावादौ
 घटाद्यभावः संयुक्तविशेषण विशेषणतया एवमन्य-
 दप्युक्तं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैवसा गण्य-
 ते अन्यथा षोढासन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादोभ्याह-
 म्येतेति । यदि स्यादुपलब्धेत इति अभावप्रत्यक्षो यो-
 ग्यानुपलब्धिः कारणं तथाहि भूतलादौ घटादि-
 ज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनाभावोपल-
 ष्ठे प्रतियोग्युपलब्ध्याभावः कारणं तथापि योग्यता
 अपेक्षिता सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जित

प्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनोघटादेः
सत्तय प्रसत्त्वाप्रसञ्जितउपलम्भरूपः प्रतियोगी य
स्य सउपलम्भाभावोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः तथाहि यत्र
लोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् त
र्हि उपलभ्येत इत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभा
वादिप्रत्यक्षं भवति अन्वकारे तु नापादयितुं शक्य
तइति तेन घटाभावादेरन्वकारे चाक्षुषप्रत्यक्षं न
स्पर्शनप्रत्यक्षं न भवत्येव आलोकसंयोगं विनापि
स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् गुरुत्वादिकं
यद्योग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षः तत्र गुरुत्वादिप्र
त्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् वायौ रूपभावः पाषा
णे सौरभाभावः गुडैतिक्ताभावः शोत्रे शब्दाभावः
आत्मनि सुखाभावः । एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्य
न्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् संसर्गाभा
वप्रत्यक्षे प्रतियोगिनोयोग्यता अन्योन्याभावप्रत्यक्षे
त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता अतस्तस्मादौ पिशाचा
दिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यतएवप्रत्यक्षं लौकिकालौकि
कभेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढासन्निक
र्षा वर्णितः अलौकिकसन्निकर्षा निदानीवदति अ
लौकिकइति व्यापारः सन्निकर्षः सामान्यलक्षणैति
सामान्यं लक्षणं यस्याइत्यर्थः तत्र लक्षणपदेन यदि
अव्यक्तमच्यते तदा सामान्यस्वरूपप्रत्यासत्तिरित्थ

र्थोलभ्यते तच्चन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं
 बोध्यं तथाचि यत्र इन्द्रियसंयुक्तोधूमादिः तद्विशेष्यकं
 धूमइति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः धू-
 मत्वेन सन्निकर्षेण धूमइत्येवं रूपं सकलधूमविषय-
 कं ज्ञानं जायते अत्र यदि इन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्य-
 ते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूम-
 विषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रिय-
 सम्बन्धाभावात् मन्मते तु इन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं
 तद्विशेष्यकधूमइति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं
 प्रत्यासत्तिः इन्द्रियसम्बन्धोलौकिकोग्राह्यः इदञ्च
 वहिरिन्द्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतसा-
 मान्यं भावं प्रत्यासत्तिः अतः शब्दादिना यत्किञ्चि-
 त्पिशाचाद्युपस्थितौ मानसः सकलपिशाचादिबो-
 धउपपद्यते परन्तु समानानां भावः सामान्यं तच्च
 क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिद्वानित्यं घटादियत्रै-
 कोघटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले ज्ञात-
 क्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपा-
 लादीनां वा ज्ञानं भवति अत्रेदंबोध्यं सामान्यं
 येन सम्बन्धेन जायते तेन सम्बन्धेन अधिकर-
 णानां प्रत्यासत्तिः किन्तु यत्र तद्घटनाशान-
 न्तरं तद्घटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षण-
 बा सर्वेषां तद्घटवतां भावं न स्यात् सामान्यस्थ

रद नीरुभावात् किञ्च इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं घट
इति ज्ञानं तत्र परदिने इन्द्रियसम्बन्धं विनापि ता
दृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं
कुतो न जायते तस्मात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न
तु सामान्यमित्याह आसत्तिरित्यादि आसत्तिः प्र
त्यासत्तिरित्यर्थः तथाच सामान्यलक्षणेत्यत्र लक्षण
शब्दस्य विषयोऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्र
त्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ननु चक्षुःसंयोगादिकं विना
पि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां
चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह तदिन्द्रियजइति अ
स्यार्थः यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञा
नं जननीयं तदा यत्किञ्चिद्बुद्धिर्भिणि तत्सामान्यस्य त
दिन्द्रियजन्यज्ञानसामग्री अपेक्षिता सा च सामग्री
चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं तेनाश्वकारादौ च
क्षरादिना तादृशज्ञानं न जायते ननु ज्ञानलक्ष
णाप्रत्यासत्तिर्यदिज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञा
नरूपा तदा तयोर्भिदोन स्यादत आह विषयो यस्य
तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणइति सामान्यलक्षणा प्र
त्यासत्तिर्हि तदाययस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्ष
णा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यास
त्तिरिति अत्रायमर्थः प्रत्यक्षे सन्निकर्षे विना भानं
न सम्भवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन

सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनाञ्च भानं कथं
भवतु तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियेत नच सक
लवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षधू
मे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुप
स्थितत्वाद्भूवह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः स
म्भते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ काला
न्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः संभव
ति नच सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमे
ये ज्ञाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं प्रमेयत्वेन सकल
प्रमेये ज्ञातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थनामज्ञातत्वेन
सार्वज्ञाभावात् एवं ज्ञानलक्षणया अस्वीकारे सुर
भिचन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् यद्य
पि सामान्यलक्षणवापि सौरभभानं सम्भवति तथापि
सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया एवं यत्र धूमत्वेन
धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भा
नं ज्ञानलक्षणया । योगजोद्विविध इति योगाभ्या
सजनितोधर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणकद्वयार्थः
युक्तयुज्जानभेदत इति युक्तयुज्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्
र्क्षस्यापिद्वैविध्यमिति भावः युक्तस्य सर्वदाभानमि
ति योगाभ्यासवशीकृतमानसः समाधिसमासादि
तविविधसिद्धिर्युक्तइत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगव
त्त्वात् वियुक्तइत्युच्यते सर्वदेति चिन्तासहकारि

। विनेत्यर्थः भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् अपरो
 भुञ्जानः विषयव्यावृत्तमानसः चिन्ता ध्यानं मनसः त
 देकाग्रीकरणं तत्सङ्कारात् स्थूलसूक्ष्माव्यवहितवि
 प्रकृष्टानर्थान् प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः अनुमितिं व्युत्पा
 दयति व्यापारस्त्विति अनुमायाम् अनुमितौ व्याप्ति
 ज्ञानं करणं परामर्शव्यापारः तथाहि येन पुरुषे
 ण महानसादौ धूमे बह्वेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स
 एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादौ अविच्छिन्नधूमां धू
 मलेखां पश्यति तदनन्तरं धूमोवह्निव्याप्यइत्येवं
 रूपं व्याप्तिस्मरणं भवति तस्माच्च बह्निव्याप्यधूमवान
 यमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्शइत्युच्यते तद
 नन्तरं पर्वतोऽयं बह्निमानिति ज्ञानं जायते तदेवा
 नुमितिः इव प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं धू
 मादिकमनुमिति करणं तद्वूपयति ज्ञायमानमि
 ति लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह अनागता
 दीति यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात् तदा अ
 नागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेन अनुमितिर्न स्यात्
 अनुमिति करणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् व्या
 प्त्यपक्षधर्मत्वधीरिति व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण
 सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकं तच्च वा
 यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षोव्याप्यवानिति ज्ञानत्वा अनु
 मितिस्त पक्षे व्याप्यइति ज्ञानात् पक्षे साध्यम् इत्या

कारिका पक्षोव्याख्यानिति ज्ञानात् पक्षः साध्य
वानित्याकारिका द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः
साध्यवानित्येवानुमिति रित्यन्ये ननु वक्ष्यव्याख्यधूम
वान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतोधूम
वानिति प्रत्यक्षं ततोधूमोवक्ष्यव्याख्य इति स्मरणं भ
वति तत्र ज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनात् व्याप्तिविशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं किन्तु व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारण
त्वम् आवश्यकत्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौ
रवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वक्ष्यव्या
ख्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः लाघवाच्च व्याप्ति
प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वं किञ्च धू
मवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यताव
च्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानस्य स
त्त्वात् न च तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रका
रकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यं चैवस्य
व्याप्तिग्रहे मैवस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्या
दिति । यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेद
कप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानु
मितौ हेतुरुच्यते तदा अनन्तकार्यकारणभावः
सम्भते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं
समवायेनानुमितिं जनयतीत्यर्थे नानन्तकार्यकार

शभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मता
 ज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्यका
 रणभावद्वयं वल्लिभ्याधोधूम आलोकवान् पर्वत इति
 ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति इत्यञ्च यत्र ज्ञानद्वयं
 तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्या
 दोषत्वात् इति व्याधोनामव्याप्ताश्रयः तत्र का व्या
 प्तिरित्यत आह व्याप्तिरिति साध्यवदन्येति वल्लिमान्
 धूमादित्यादौ साध्यं वल्लिः साध्यवान् महानसादिः
 तदन्योजलहृदादिः तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणस
 मन्वयः धूमवान् वल्लेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयःपि
 गडादौ वल्लिसम्बन्धातिव्याप्तिः अत्र येन सम्बन्धेन सा
 ध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः अन्यथा समवाय
 सम्बन्धेन वल्लिमान् वल्लेरवयवः तदन्यो महानसादिः
 तत्र धूमस्य विद्यमानत्वात् अव्याप्तिप्रसङ्गात् साध्यव
 दन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बो
 ध्यः तेन यत्किञ्चिद्वल्लिमान् महानसादिस्तद्भिन्ने
 पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः येन सम्बन्धेन
 हेतुस्तेन सम्बन्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं बोध्यं तेन
 साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धे
 न सत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वं साध्य
 वदन्यवृत्तित्वं त्वावच्छिन्नाभावः तेन धूमवान् वल्ले
 रित्यत्र साध्यवदन्यहृदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्या

दित्यादावतिव्याप्तिः सत्त्वाधिकरणेगुणादौ यः संयो-
गाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वा-
च्यं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशि-
ष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहे-
त्वधिकरणवृत्तप्रभावइति निष्कर्षः प्रतियोग्यनधि-
करणं स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं बोध्यं तेन विशिष्ट-
सत्त्वावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ वि-
शिष्टसत्त्वाभावप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न-
क्षतिः एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
धिकरणत्वं बोध्यं तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्र-
व्यत्वाधिकरणवृत्तादेर्विषयतासम्बन्धेन ज्ञानाधिकर-
णत्वेऽपि न क्षतिः इत्यञ्च बहिमान् धृमादित्यादौ धृ-
माधिकरणेसमवायेन बह्विविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः
ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्-
तत्सामान्यस्य वा अनधिकरणत्वं यत्किञ्चित्प्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नस्य वानधिकरणत्वमुक्तम्
आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्तिः । क-
पिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नोदृच्छावृत्तिरपि कपिसंयोगोभवति तदनधिकरण-
ञ्च वृत्तइति द्वितीये प्रतियोगिअधिकरणाभावाप्रसि-
द्धिः सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभा-

वात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च बह्विमा
 न् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशि
 ष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वता
 देः तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्य
 नधिकरणवृत्तित्वमस्येवेति कथमप्रसिद्धिरिति वाच्यं
 घटाभावेयोवह्न्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटा
 भावस्य बह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणञ्च पर्वता
 दीति क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रतिसिद्धत्वात्
 यदि च घटाभावादौ वह्न्यभावादिभिर्निरुद्ध्यते त
 थापि धूमाभावावान् वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः तत्र
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः तेन सम्ब
 न्धेन सर्वस्यैवाभावस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वा
 भावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति
 ततोयेतु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादाव
 व्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसं
 योगः तस्य च गुणत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसा
 मान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्व
 धिकरणस्यात्मन इति मैवं यादृशप्रतियोगितावच्छेद
 कावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तयादृशप्रति योगि
 तान वच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ननु कालोषटवान्
 कालपरिमाणात् इत्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणा
 भावाप्रसिद्धेः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदा

धारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे
 न कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् अत्र
 केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियो
 गिव्यधिकरणमहाकालस्य घटाभाववत्त्वेऽपि महा
 कालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महा
 कालभेदाभावात् वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकस
 म्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्ता
 भावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्
 र्भावावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्वर्भावावच्छि
 न्नस्य तत्र हेतुव्यापकत्वं बोध्यं व्यापकसामानाधिक
 रण्यञ्चव्याप्तिः यत्सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः
 यद्वर्णः साध्यतावच्छेदकं तत्र यदि यद्वर्णावच्छिन्न
 त्वभावभावमित्युच्यते तदासमवायेन योवच्छाभाव
 स्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धःसमवायस्तेन प्रति
 योग्यनधिकरणपर्वतादिदृष्टिः सएव तत्प्रतियोगि
 तावच्छेदकञ्च वल्लित्वमित्यव्याप्तिः स्यात् यदि च य
 त्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावभावमुच्यते तदा तादृशस्य
 संयोगेनघटाभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धा
 वच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिः स्यादतउभयमुपात्तम् इत्य
 ञ्च कालोघटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगस
 म्बन्धेन योघटाभावस्तत्प्रतियोगिनोघटस्यानधिकरणे
 महाकाले वर्त्तमानः सएव संयोगेनघटाभावास्तस्य

प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाव
च्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः धूमवान् बह्वैरि
त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदमुपात्तं ननु प्र
मेय बह्विमान् धूमादित्यादौ प्रमेयबह्वित्वावच्छिन्न
त्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न क
म्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यव
च्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः पक्षवृत्तित्वमित्यत्र
पक्षत्वं किं तदाह सिषाधयिषया शून्या सिद्धिरि
त्यादि सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेरभावः
पक्षता तद्वान् पक्षइत्यर्थः सिषाधयिषामात्रं न पक्ष
ता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमा
नात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भ
वत्येवातः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विषे
पणं तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां
सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र च सिषाधयिषास्ति
तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यमपि पक्षता यत्र च सिद्धि
रस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सि
षाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् ननु यत्र प्र
रामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषा
धयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सिद्धि
परामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषा

धयिपाकाले सिद्धेर्नीशात् प्रतिबन्धकाभावादेवानु-
 मितिः यत्र सिषाधयिपासिद्धिपरामर्शः सति त-
 व परामर्शकाले सिषाधयिपैव नास्ति एवमन्यत्रा-
 पि सिद्धिकाले परामर्शकालेन सिषाधयिपायोग्य-
 विभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् कथं सिषाध-
 यिपाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न यत्र
 वल्लिव्याप्यधूमवान् पर्वतोवल्लिमानित्यनुमितिः सु-
 खसाधनमिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयि-
 पा तत्र पक्षतासम्पत्तये सिषाधयिपाविरहविशि-
 ष्टत्वविशेषणस्यावश्यकत्वादिति अत्रेदं बोध्यं यादृ-
 शयादृशसिषाधयिपासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानु-
 मितिस्तादृशसिषाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धिभावस्त-
 ल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि
 यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमि-
 तिः वल्लिव्याप्यधूमवान् पर्वतोवल्लिमानिति प्रत्यक्ष-
 सत्त्वे प्रत्यक्षादिभिन्नं वल्लिज्ञानं जायतानितीच्छाया-
 न्तुभवत्येव एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वल्लिभ-
 नुमिनोमीतीच्छायामपि नानुमितिः सिषाधयिपा-
 विरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमिति स्तादृशीति-
 द्विर्विशिष्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धिका वक्तव्या तेन प-
 र्वतस्तेजस्वी पाषाणमयोवल्लिमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्य-
 नुमितेर्नविरोधः परन्तुपक्षतावच्छेदकसामानाधि-

करणेन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्
 पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छे
 दकावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेद
 कसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं
 विरोधि इदन्तु बोध्यम् अयं पुरुषो न वेति संशयान
 न्तरं यत्र पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयम् इति ज्ञानं
 तत्तासत्यामनुमित्यायां पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं भवति न
 त्वनुमितिर्गतोऽनुमित्ताविरहविशिष्टसमानविषयक
 प्रत्यक्षमामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वातन्त्र्येण प्र
 तिबन्धिका एवं परामर्शानन्तरं विनापि प्रत्यक्षेच्छां
 पक्षादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानु
 मितिमामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका । प्र
 सङ्गसङ्गत्या हेत्वाभासान् विभजते अनैकान्तइत्या
 दि तद्वल्लक्षणन्तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिर्वि
 रोधित्वं तत्त्वं तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञा
 नस्यानुमितिर्विरोधित्वात्ते दोषाः यद्विषयकत्वञ्च या
 दृग्विशिष्टविषयकत्वं बोध्यं तेन बाधभ्रमस्यानुमि
 तिविरोधित्वेऽपि तत्र सर्वतोवह्ण्यभाववानिति वि
 शिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषाः न च वह्ण्यभावव्या
 प्यपापाणमयत्ववान् पर्वतइति परामर्शकाले वह्नि
 व्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् तत्र वह्ण्यभावव्याप्य
 वान पक्षइति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् इ

टापत्तेः अन्यथा बाधश्चमस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः त
 स्मात्तत्र यत्कृत्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् इति परा
 मर्गकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं भ्रमादनुमि
 तिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टइति इत्यञ्च साध्या
 भाववद्भूतिहेत्वादिकं दोषः तद्वत्ता च हेतौ येन
 केनापि सम्बन्धेनेति नव्याः परे तु यदिपयकत्वेन
 ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं स
 त्प्रतिपक्षेविरोधिव्याप्रादिकमेव तथा तद्वत्त्वं हेतो
 र्ज्ञानरूपसम्बन्धेन नचैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ वा
 धश्चमे पक्षे साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधि
 त्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात् सहेतो
 रपिवाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्र ज्ञानस्य सम्बन्ध
 त्वाकल्पनात् अत्र सत्प्रतिपक्षितइति व्यवहारेण त
 त्कल्पनात् तत्र वाधितव्यवहाराभावादित्याहुः । अ
 नुमितिविरोधित्वञ्च अनुमितितत्कारणान्यतरविरो
 धित्वं तेन एकहेतौ व्यभिचारग्रहे हेत्वन्तरेणापुम
 न्युच्यतेः तदभावाद्यनवगाहित्वाञ्च व्यभिचारज्ञान
 स्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षे
 पः । यादृशपक्षसाध्यहेतौ यावन्तोदोषास्तावदन्या
 न्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वं पञ्चकथनन्तु तत्सम्भवस्थला
 भिप्रायेण एवं साधारणत्वादन्यतमत्वम् अनैकान्तिक
 त्वम् आद्यः साधारणइत्यादि साधारणः साध्यवद

न्यवृत्तिर्हेतुः तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते
 असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन सा
 ध्यासमानाधिकरणग्रहः प्रतिबध्यते यथा शब्दो
 नित्यः शब्दत्वादित्यादौ चासाधारण्यं शब्दोऽनित्यः
 शब्दत्वादित्यादौ असाधारण्यम्भ्रमः अन्ये तु सपक्षा
 वृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् इत्यञ्च
 शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे यदा साध्यनि
 श्चयः तदा नासाधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति व
 दन्ति अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसा
 धकादिः तेन च अतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रि
 यते विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिश्च
 च साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः तत्प्रति
 पक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र तु हेतुरे
 वेति विशेषः साध्याभावसाधकएव साध्यासाधकत्वे
 न उपन्यस्तइत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः
 सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः अगृहीताप्रा
 माण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनसाध्याभाव
 व्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयस्तथा इत्यन्ये अत्र च पर
 स्परभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिब
 न्धःफलं अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ता ज्ञा
 ने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं
 जायते यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्वव

ज्ञाज्ञाने पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धोर्जायते
 एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्थने कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः
 संशयोभवति तथा सत्यतिपक्षस्थले संशयरूपानुमि
 तिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबल
 तथा द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्नसंशयः । फलब
 लेन चाधिकसंभवलभावः कल्पयत इति वदन्ति तत्र
 तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभाविशेष
 शाब्दबोधदेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोष
 विशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात्
 नतूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धक
 ता गौरवात् तथाच प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमि
 तिः न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सम्प्र
 तिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमि
 तिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयं यत्र कोटिद्वयव्याप्यव
 त्ताज्ञानं तदोभयवाप्रामाण्यज्ञानात् संशयोनान्य
 था अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रति
 बन्धकत्वादिति आश्रयासिद्ध्यादन्यतमत्वम् असिद्धत्व
 म् आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र
 च काञ्चनमयः पर्वतोवह्निमानिति साध्यते तत्र
 पर्वतोऽन काञ्चनमयइतिज्ञाने विद्यमाने काञ्चन
 मयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलं स्वरूपासिद्धिस्तु
 पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः अत्र च हृदो द्रव्यं

धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे
 ज्ञाते पक्षे साध्याव्याप्यहेतुमत्त्वाज्ञानरूपपरामर्शप्र
 तिवन्धः फलं साध्यासिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः सा
 च साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः तथाच काञ्चन
 मयबहिमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे
 ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञान
 रूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् एवं हेतौ हेतुतावच्छे
 दकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथाच काञ्चनमयधूमादि
 त्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुर्ज्ञानाभावात् त
 त्तेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् एवं बहिमान्
 नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतानव
 च्छेदकमिति व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति बाध
 स्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्यानुमिति प्रतिबन्धः
 फलं तद्विनिर्मुक्ततदभावनिश्चयोलौकिकसन्निकर्षाजन्य
 दोषविशेषाजन्यतद्विनिर्मुक्ततज्ज्ञानमात्रे विरोधीति न
 तु तत्र संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानम्
 अनुमितिकारणं तद्विरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयो
 र्हेत्वाभासत्वमिति युक्तं यथिव्याभितरभेदएतादृशा
 नुमित्यनापत्तेः पूर्वं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानाभावात्
 अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यपलापपत्तेः साध्यसंशयं
 विनानुमित्युत्पत्तेश्च एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्व
 ज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं प्रमाणाभावात् गौरवाच्च

अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञा
 ने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः किन्तुभ
 मत्वज्ञानानास्कन्दितबाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता तत्र
 भ्रमत्वशङ्काविघटने प्रामाण्यज्ञानं कचिदुपयुज्यते
 नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हे
 त्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं बाधज्ञा
 नव्यभिचार ज्ञानादेर्भेदात् किञ्च यदापगमर्शान
 न्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्याभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्कर
 त्वात् बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् एवं यतो
 त्यक्तिलक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्वज्ञा
 नं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं न च घटे गन्ध
 वत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यं पक्षतावच्छेदकदेश
 कालावच्छेदानानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति सत्प्रति
 पक्ष तद्व्याप्यभिन्नोयोयोहेत्वाभासव्याप्यः स तन्मध्य
 एवान्तर्भवति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् बा
 धव्याप्यसत्प्रतिपक्षभिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृ
 थगुपादानात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इ
 ति प्रकटितार्थः यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारण
 स्तु स इति सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः सप
 क्षः साध्यवान् विपक्षः साध्याभाववान् विरुद्धवारणाय
 सपक्षवृत्तित्वमुक्तं वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यं वि
 रुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकतावीर्यस्यभिन्नतया

तस्य पार्थक्यात् यस्तूभयस्मात् व्यावृत्तः सत्वसाधारणोमतइति सपक्षविपक्षव्यावृत्तइत्यर्थः सपक्षः साध्यवृत्तया निश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः शब्देनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यसन्देहस्तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वञ्च घटत्वादीनामेव तद्व्यावृत्तञ्च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणं यदा तु शब्दे नित्यत्वनिश्चयः तदा नासाधारणः इदञ्च प्राचां मतेन नवीनमतं पूर्वमुक्तं केवलान्वयिपक्षकइति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकइत्यर्थः सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैवपक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः इदन्तु न सम्यक् पक्षैकदेशे घटसहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचाराग्रस्तावतापि अज्ञानरूपासिद्धिरेव नतु हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तं यः साध्यवतीति एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावोबोधितः तथाच साध्यव्यापकीभूता भावप्रतियोगित्वं तदर्थः । असिद्धं विभजते आश्रयासिद्धिरित्यादि पक्षासिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिकइति नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय समानाधिकरणेति विरुद्धयोरिति कपिसंयोग

तदभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षितत्व
 मतउक्तं विरुद्धयोरिति तथाच स्वसाध्यविरुद्धसा
 ध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्ताप
 रामर्शविषयइत्यर्थः । साध्यशून्यइति पक्षः पक्ष
 तावच्छेदकविशिष्टइत्यर्थः तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न
 क्षतिः एवं मूलावच्छिन्नोदृक्तः कपिसंयोगी अत्रा
 पि बोध्यम् । उपमिति व्युत्पादयति ग्रामीणस्ये
 ति यदावश्यकेन केनचित् ग्रामीणं प्रतिउक्तं गोस
 दृशोगवयपदवाच्यइति पञ्चाच्च ग्रामीणेन कचिद
 रण्येगवयदृष्टस्त्व गोसादृश्यज्ञानं यत्तत् उपमिति
 करणं तदनन्तरं गोसदृशोगवयपदवाच्यइत्यतिदेश
 वाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारः तदनन्तरं तव
 गवयोगवयपद वाच्यम् इति ज्ञानं जायते तदुप
 मितिः नत्वयं गवयपदवाच्यइत्युपमितिः गवयान्तरे
 शक्ति ग्रहाभावप्रसङ्गात् । शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति
 पदज्ञानत्विति नतु ज्ञायमानं पदं करणं पदा
 भावेऽपि मौनिल्लोकादौ शाब्दबोधात् पदार्थधी
 रिति पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः अन्यथा पद
 ज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थापस्थितावपि शाब्द
 बोधापत्तेः तत्रापि दृष्ट्यापदजन्यत्वं बोध्यम् अन्य
 वा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणं
 जायते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः दृष्टिः

शक्तिनक्षणान्यतरः सम्बन्धः अत्रैव शक्तिज्ञानस्य
उपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्ब-
न्धेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानवि-
धयार्थस्मारकत्वं शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य स-
म्बन्धः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा
आधुनिके नास्ति शक्तिरस्यैव एकादशेऽहनि
पितानाम् कुर्यात् इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् आ-
धुनिके तु सङ्कोते न शक्तिरिति सम्प्रदायः नव्या-
स्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव तेन आधु-
निकसङ्कोतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति शक्तिग्रहश्च
व्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमा-
नकोपाप्तवान्वाङ्महारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विह
तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृढाः । धातुप्र-
कृतिपत्यवादीनां शक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति क्वचित्तु
सति बाधके त्यज्यतेऽपि यथा वैयाकरणशैराख्यातस्य
कर्त्तरि शक्तिरुच्यते चैवः पचतीत्यादौ कर्त्तुश्चैव
स्याभेदान्वयस्तत्र गौरवान्न जन्यते किन्तु कृतौ शक्ति-
ग्रहोलाघवात् कृतिश्चैवादौ प्रकारीभूय भासते
न च कर्त्तुरनभिधानात् चैवादिपदानन्तरं तृतीया
स्यादिति वाच्यं कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्वत्वात्
संख्याभिधानयोग्यश्च कर्त्तृत्वाद्यनवरुहः प्रथमान्तपदो

मर्थः तेन चैवद्वयं गच्छतीत्यादौ न चैवे संख्यान्वयः
 यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वतात्पर्यं तद्धारणायप्रय
 मान्तेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमत
 लार्थः तेन चैवद्वयं गच्छतीत्यत्र चैवादेर्वीरणं स्तोकं
 पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वीरणाय च द्वितीयदलं
 तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्धारणम् एवं व्यापारे
 ऽपि न शक्तिर्गौरवात् रथोगच्छतीत्यादौ स्वव्यापारे
 आश्रयत्वे लक्षणा जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्य
 तीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा उपमाना
 द्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् एवं कोषादपि शक्तिग्रहः
 सति बाधके क्वचित् त्यज्यते यथा नीलादिपदा
 नां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषे
 व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नी
 लादिविशिष्टे लक्षणेति एवमाप्तवाक्यादपि यथा
 कोकिलः पिकपदवाच्यइत्यादिशब्दात् पिकादि
 शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकट्वेन
 घटमानयेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यट्वेन घटानी
 तस्तदवधार्य पार्श्वस्थोवालोघटानयनरूपं कार्यं घट
 मानयेतिशब्दप्रयोज्यम् अवधारयति ततश्च घटमा
 नय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिप
 दानां कार्यान्वित घटादौ शक्तिं गृह्णाति इत्यञ्च
 भूतले नीलोघटइत्यादिशब्दान् शाब्दबोधः घटादि

पदानां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात्
कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात् त
दभावान्न शाब्दबोधइत्यपि केचित् तन्न प्रथमतः
कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन प
श्चात्तस्य परित्यागौचित्यात् अतएव चैत्र पुत्रस्ते
जातः कन्या ते गर्भिणी जाता इत्यादौ सुखप्रसा
दसुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारण
त्वेन परिशेषात् शाब्दबोधं निर्णीय तद्भेदतया
तं शब्दमवधारयति तथाच व्यभिचारात्कार्यान्वि
तेन शक्तिः न च तत्र ते पश्यत्यादिशब्दान्तरम
ध्याहार्यं मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातोमृतश्च इ
त्यादौ तदभावाच्च इत्यञ्च लाघवादन्वितघटेऽपि
शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटभावे शक्तिमवधारयति
एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्च
कूर्मवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्या
णां प्रयोगः कङ्कौ च स्नेच्छानां तत्र हि यथान्या
ओपधयोक्तायन्ते अथैते मोदमानाद्वोचिष्ठान्ति व
सन्ते शर्वशस्यानां जायते प्रवशातनम् । मोदमाना
श्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनइति वाक्यशेषात्
दीर्घशूके शक्तिनिर्णीयते कङ्कौ तु शक्तिभ्रमात्प्र
योगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हरिपदादौ तु वि
निगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणात्

दपि शक्तिग्रहः विवरणन्तु तत्समानार्थपदान्तरेण
 तदर्थक्यनं यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन
 विवरणाद्वृत्तपदस्य कलसे शक्तिग्रहः एवं पचती
 त्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य य
 त्तार्थक्यत्वं कल्प्यते एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि
 शक्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको
 रौतीत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रहइति तत्र जाता
 वेव शक्तिर्नतु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिं
 विना च जाति भानस्यासम्भवाद्वाक्तेरपि भान
 मिति केचित् तन्न शक्तिं विना व्यक्तिमानानुपपत्तेः
 न च व्यक्तौ लक्षणा अनुपपत्ति प्रतिसम्भानं वि
 नापि व्यक्तिबोधात् न च व्यक्तिशक्तावानन्तरं सक
 लव्यक्तावेकस्याएव शक्तेः स्वीकारात् न चाननुगमः
 गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् किञ्च गौः शक्येति
 शक्तिग्रहोर्थाद तदाव्यक्तौ शक्तिर्यदि तु गोत्वं शक्य
 मिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं
 शब्दबोधश्च न स्यात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञा
 नस्य पदार्थस्मरणं शब्दबोधं प्रतिच हेतुत्वात् कि
 ञ्च गोत्वे यदिशक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं
 वाच्यं गोत्वत्वन्तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगो
 समवेतत्वं तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्र
 वेशात्तवैव गौरवं तस्मात्तत्तज्जात्याकृतिविशिष्ट

तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्या
 कृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्यास्यतीति शक्तं पदन्तु कचि
 द्यानिकं कचिद्रूढं कचिद्योगरूढं कचिद्यौगिक
 रूढं यत्नावयवार्थेणैव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाच
 कादिपदं यत्नावयवशक्तिनैरपेक्षेण समुदायशक्ति
 मात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोपदमण्डपादिपदं
 यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति त
 द्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदं तथाहि पङ्कजपदम
 वयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदा
 यशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति न च
 केवलावयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं
 रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थप्रतिबन्धकत्वादिति
 प्राञ्चः वस्तुतस्तु समुदायशक्त्योपस्थितपद्मेऽवयवार्थ
 पङ्कजनिकर्तुरन्वयोभवतिसान्निध्यात् यत्र रूढस्य
 बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणयाकुमुदादेर्बाधः
 यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं
 पद्मत्वस्य च बाधस्तदावयवशक्तिमात्रेण निर्व्वाहइ
 त्यप्याहुः यत्र तु स्थलपद्मादावयवार्थबाधस्तत्र समु
 दायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण बोधः यदि तु स्थलप
 ङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणैव यत्नावयवार्थरूढ्य
 र्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदा
 दिपदं तत्र हि ऊर्ध्वभेदनकर्त्ता तरुगुल्मादिरपि

बुध्यते योगविशेषोऽपीति लक्षणा शक्यसम्बन्धइत्यादि गङ्गायां घोषइत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्व्यायत्र प्रतिसम्धीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः सा च शक्यसम्बन्धः तथाहि प्रवाहरूप शक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यटीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात् यटिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावत्तेन यटिप्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यटिधरे लक्षणा एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतोदधिरक्षायास्तात्पर्यविषयकत्वात् एवं कृत्रिणो यान्तीत्यादौ कृत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेन लक्षणा इयमेवाजहत्सार्था लक्षणेत्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन रूपेण कृत्रितदन्ययोर्बाधात् यदि चानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा कचिङ्गङ्गापदस्य तीरे कचिङ्गोषपदस्य मत्स्यगदो लक्षणेति निश्चयो न स्यात् इदन्तु बोध्यं शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् अतएव लक्ष्यतावच्छेद केन लक्षणा तत्र कारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः परम्

एवं क्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्प्रका-
रकशब्दार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य
सुवचत्वादिति विभावनीयं यत्र तु शक्त्यर्थस्य परम्प-
रासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते
यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धोभमरपदे ज्ञायते
भमरपदस्य च सम्बन्धोभमरे ज्ञायते तत्र लक्षित
लक्षणा किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभविकं लाक्षणि-
कार्यस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणं शक्तिलक्षणा
न्यतर सम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्त्यर्थशाब्दबोधं
प्रतिपदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्ये तु शक्तेरभा-
वात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि नास्ति यत्र गभी-
रायां नद्यां घोषइत्युक्तं तत्र नदीपदस्य गभीरनदी
तीरे लक्षणा गभीरापदार्थस्य नद्या सहभाभेदेनान्वयः
क्वचिदेकदेशान्वयस्य स्वीकृतत्वात् यदि तत्रैकदेशान्व-
योऽपि न स्वीक्रियते तत्र नदीपदस्य गभीरनदी
तीरे लक्षणा गभीरापदं तात्पर्यग्राहकं बहुव्री-
हावथेवं तत्र हि चित्रगुपदादौ यथैकदेशान्वयः
स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि
चित्राभेदान्वयः यदि तु एकदेशान्वयेन स्वीक्रियते
तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रा
पदं तात्पर्यग्राहकं एवमारूढवानरोटक्षइत्यत्र
वानरपदे वानरावेशकर्मणि लक्षणा आरूढपदञ्च

तात्पर्यग्राहकं एवमन्यत्रापि तत्पुरुषे तु पूर्व
 पदे लक्षणा तथाहि राजपुरुषादिपदे राजपदा
 र्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयः निपातातिरि
 क्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा
 राजा पुरुषइत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् पटोन
 घटइत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयात् नि
 पातातिरिक्तेति नीलोघटइत्यादौ नामार्थयोरभेद
 सम्बन्धेनान्वयाद्भेदेनेति न च राजपुरुषइत्यादौ
 लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्पमिति वाच्यम् अस्मृतवि
 भक्तेरपि ततोबोधोदयात् तस्मात् राजपदादौ राज
 सम्बन्धिनि लक्षणा सच पुरुषेण सहाभेदान्वयः
 इन्द्रे तु धवखदिरौ छिन्वीत्यादौ धवः खदिरश्च
 विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र लक्षणा न
 च साहित्ये लक्षणेति वाच्यं साहित्यशून्ययोरपि
 इन्द्रदर्शनात् न च एकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्य
 मस्तीति वाच्यं क्रियाभेदे धवखदिरौ छिन्वीत्या
 दिदर्शनात् साहित्यस्य अननुभावाच्च तस्मात् सा
 हित्यादिकं नार्थः अतएव राजपुरोहितौ सायुज्य
 कामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावात् इन्द्राश्री
 यते किन्तु वास्तवोभेदोयत्र तत्र इन्द्रः न च नी
 लघटयोरभेदइत्यादौ कथमिति वाच्यं तत्र नीलप
 दस्य नीलत्वं घटपदस्य घटत्वमर्थः अभेदइत्यस्या

अयामेदद्वयार्थात् समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारा-
 रोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ पर-
 पदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्रा-
 हकं न च मेरीन्दङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहार-
 स्यान्वयः अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य वादनासम्भवा-
 दिति वाच्यं परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात् एवं प-
 ञ्चपुलीत्यादावपि परे तु अहिनकुलमित्यादौ अ-
 हिनकुलस्य बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहार-
 संज्ञा च यत्र एकत्वं नैपुंसकत्वं प्राणितूर्येत्या-
 दिसूत्रेणोक्तं तत्रैव अन्यवैक्यचनमसाध्वितिवद-
 न्ति । कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेद-
 सम्बन्धेन नीलपदार्थउत्पलपदार्थे प्रकारः तत्र च
 लक्षणा अतएव निषादस्यपतिं याजयेदित्यत्र न तत्प-
 रूपः लक्षणापत्तेः किन्तु कर्मधारयोल्लङ्घनाभावात् न
 च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकारात्
 याजनासम्भवइति वाच्यं निषादस्य विद्याप्रयुक्ते-
 स्ततएव कल्पनात् लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तद-
 नुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुख्यगौरवतया अदो-
 पत्वादिति उपकुम्भम् अहंपिप्पलीत्यादौ परपदे
 तत्सम्बन्धिनि लक्षणापूर्वपदार्थप्रधानतया चान्व-
 यबोधइति इत्यञ्च समासे न कापि शक्तिः पदश-
 त्त्यैव निर्व्वाहादितिपितरौ श्वशुरौ इत्यादौपिद्व

घटे जनकदम्पत्योः अगुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्यो
 लक्षणा एवमन्यत्रापि घटादित्यादौ न लक्षणा घट
 त्वेन रूपेण नानाघटस्थितिसम्भवात् । आसत्ति
 योग्यता इत्यादि आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानम्
 आकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानञ्च शाब्दबोधे का
 रणम् । तत्रासत्तिपदार्थमाह सन्निधानन्विति
 यत्पदार्थस्य यत्पदार्थनान्वयोऽपेक्षितः तयोरव्य
 वधानेनोपस्थितिः कारणं तेनगिरिर्मुक्तमग्निमान्
 देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । आसत्तिभ
 म्मात् शाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः ननु यत्र
 क्ली कुण्डली वासस्वी देवदत्तइत्युक्तं तत्रो
 त्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाभात् अव्यव
 धाने तु उत्तरपदस्मरणासम्भवइति चेन्न प्रत्येक
 पदसंस्कारैश्चरमं तावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधाने
 नोत्पत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारै
 रैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् तावत्पदसंस्कारस
 हितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् कथमन्यथा ना
 नावर्णकपदस्मरणं परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादे
 कदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाक
 र्मभावेतान्वयबोधरूपः शाब्दबोधोभवतीति केचित्
 अपरे तु यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं
 प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ।

तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्तृत्या
महावाक्यार्थबोधइत्यथाहु एतेन तावद्वर्णाभिव्यक्त्यः
पदस्फोटोऽपि निरस्तः तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरम
वर्णोपलब्धेन तद्वर्णकेनैवोपपत्तेरिति इदं बोध्यं
यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव
बोधः न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यपदा
र्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् किञ्च क्रियाकर्मा
पदानां तेन तेनैव सह सकाङ्क्षत्वात् तेन क्रिया
पदं विना कथं शाब्दबोधः स्यात् तथा पुष्पेभ्यइत्या
दौ स्मृहयतीति पदाध्याहारं विना चतुर्थनुपपत्तेः
पदाध्याहारआवश्यकः । योग्यतां निर्वृत्तिपदार्थइ
त्यादिना एकपदार्थोऽपरपदार्थसम्बन्धोयोग्यतेत्यर्थः
तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्द
बोधः नन्वेतस्यायोग्यतायाज्ज्ञानं शाब्दबोधात्माक् स
र्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न त
त्तत्पदार्थस्वरूपे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्नि
श्चयरूपस्यापि योग्यतायाज्ज्ञानस्य सम्भवात् नव्यास्तु
योग्यतायाज्ज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं वह्निनासि
ञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणत्वाभावरूपा योग्यतानि
श्चयेन प्रतिबन्धात् न शाब्दबोधः तदभावनिश्चयस्य
लौकिक सन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानासत्ते प्र
तिबन्धकत्वात् शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्य

ताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दविलम्बोऽसिद्धइति वदन्ति ।
 आकाङ्क्षां निर्वृत्तिं तत्प्रदेनेत्यादि येन प्रदेन विना
 यत्पदस्य अन्वयानुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा
 इत्यर्थः क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनय-
 तीति तेन तस्याकाङ्क्षा वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां
 सन्निधानमासत्तया चरितार्थं परन्तु घटकर्मताबोधं
 प्रति घटपदोत्तरद्वितीयाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन
 घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न बोधः अय-
 मेति पुनोराज्ञः पुरुषोऽपसार्यतां इत्यादौ तु पुत्रेण
 सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहाभावात् न तेन सहान्व-
 यः । तात्पर्यं निर्वृत्तिं वक्तुरिच्छेति यदि तात्पर्यं
 ज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचि-
 दश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो न स्यात् न च तात्पर्यं
 ग्राहक प्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वम-
 स्तिवति वाच्यं तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वे-
 न तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात्कारणम-
 स्तु इत्यञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः क-
 ल्पते न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति
 वाच्यं सर्गादावध्यापकभावात् न च प्रलयएवनास्ती-
 ति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं प्रलयस्यागमप्रतिपाद्य-
 त्वात् इत्यञ्च शुक्वाक्तेऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं का-
 रणं विसम्बादिशुक्वाक्ते तु शिचयितुरेव तात्पर्यस्य

ज्ञानं कारणम् अन्ये तु नानार्थीदौ कचिदेव तात्पर्यज्ञा
नं कारणं तथाच शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं या
वद्वोधः वेदे तु अनादिमीमांसापरिशोषिततर्कैरर्था
वधारणमित्युक्तं । पूर्वमनुभवस्मरणभेदात् बुद्धेर्दे
विध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारादर्शिताः सुगमतयास्मर
णं न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवःकारणम् अत्र केचि
त् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेन अन्य
था स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारक
स्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् मन्मते तु तेनैव
स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यतइत्या
हुः ननु यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण
स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणन्तुमाभूत् तत्र
फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चर
मफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यं तथाच न क्रमिक
स्मरणानुपपत्तिः न च पुनःपुनःस्मरणात् दृढतरः संस्का
रानुपपत्तिः भ्रष्टित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थ
त्वात् न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जन
कत्वं स्यादिति वाच्यं विशेषधर्मेण व्यभिचारात् ज्ञा
ने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् कथमन्यथा दण्ड
स्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण कारणत्वं न चान्तरा
लिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयात् व्यभिचार
संशयइति वाच्यम् अनन्तसंस्कारतन्नाशकत्वापत्त्या

चरमस्वरणस्यैव संस्कारमाशक्तत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् । इदानीं क्रमप्राप्तं मनोनिर्वृत्त्यति साक्षात्कारइति एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं तथा हि मुखसाक्षात्कारः सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवत् इत्यनुमानेन करणस्य मनसः सिद्धेः न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि कारणान्तराणि स्युरिति वाच्यं लाघवादेकस्यैव तादृशसकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः एवं दुःखादीनामसमवायिकारणसंयोगाद्ययतया मनःसिद्धिर्वोद्भव्या । मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अयौगपद्यादिति ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यं एककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धं तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निकर्षयत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते तदसम्बन्धादपि त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनोविभुत्वे च असन्निधानं न सम्भवतीति न विभुमनः न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्बइति वाच्यं तथा सति चक्षुरादीनामपि कल्पनानापत्तेः न च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानमात्राच्च कथमेकत्वादना नेन्द्रियज्ञानमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्पलघतपत्रभेदादिवत् यौगपद्यप्रत्ययस्य तु भ्रान्तत्वात् न च मनसः सङ्कोचविकाश

शालित्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यं नानावयवतन्मा
शादिकल्पने गौरवात् लाघवात् निरवयवस्यैव मन
सः कल्पनादिति संचेपः । इति सिद्धान्तमुक्ताव
ल्यां द्रव्यपदार्थव्याख्या समाप्ता ।

द्रव्यं निरूप्य गुणं निरूपयति । अथेत्यादिना
गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् इदं द्रव्यं कर्माभि
न्नसामान्यवति या कारणतासा किञ्चिद्वर्णावच्छि
न्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् नहि रूप
त्वादिकं सत्ता वा तत्तावच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदे
शवृत्तित्वात् अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यं तदेव गुण
त्वमिति सिद्धम् । द्रव्याश्रितइति यद्यपि द्रव्याश्रित
त्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वव्याप
कतावच्छेदकसत्तान्यजातिमत्त्वं तदर्थः भवति हि गु
णत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामि
ति कर्मात्वं द्रव्यत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं
गगणादौ द्रव्यकर्माणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्य
त्वादिकं न जातिरिति तदुदासः । निर्गुणइति
यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे
कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यं जात्यादीनां न
सामान्यवत्त्वं कर्माणेन कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुण
त्वम् इति तत्र नातिव्याप्तिः निष्क्रियेति स्वरूपकथनं
ननु लक्षणं गगणादावतिव्याप्तेः मूर्त्तगुणाइति वेगेन

स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः अमूर्त्तेषु न वर्त्तन्ते
 इत्यर्थः लक्षणन्तु तावदन्यान्यत्वम् एवमग्रेऽपि उभये
 प्रामिति मूर्त्तामूर्त्तगुणादित्यर्थः अनेकाश्रिताइति
 संयोगद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्वित्वचतुष्टादिकं त्विच
 तुरादिवृत्तीति बोध्यम् अतः शेषादिति रूपरसगन्ध
 स्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुः
 खेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाद
 इत्यर्थः । द्रवद्रव्यत्वं वैशेषिकाइति विशेषाएव वैशे
 षिकाः स्वार्थे ठक् विशेषगुणादित्यर्थः । सङ्ख्यादिरि
 ति सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वा
 नोत्यर्थः । द्वीन्द्रियेति चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयो
 ग्यत्वात् । बाह्येति रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् ।
 विभूनामिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्म
 भावनाशब्दादित्यर्थः । अकारणेति कादन्तगुणपू
 र्वकारूरूपादयोवक्ष्यन्तेबुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः आ
 त्मादेः कारणाभावात् प्राकजरूपादीनां कारणगुण
 पूर्वकत्वाभावात् अप्राकजइत्युक्तं स्पर्शान्ताइति स्पर्श
 शोऽवानुष्णोग्राह्यः । एकपृथक्त्वैत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्र
 त्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च ग्राह्यं पृथक्त्वपदेन
 चैकपृथक्त्वं विवक्षितं भवेत्समवायित्वमिति घटादि
 रूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो
 भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरि

माणाद्यसमवायिकारणत्वम् एवं शब्दस्यापि द्वितीय
 शब्दं प्रति निमित्तत्वमिति बुद्ध्यादीनाम् इच्छादिनि
 मित्तत्वादिति भावः । हेतुतादयमिति असमवायिका
 रणत्वं निमित्तकारणत्वञ्च तथाहि उष्णस्पर्शः उष्णा
 स्पर्शस्यासमवायी पाकजे निमित्तं गुरुत्वं गुरुत्व पत
 नयोरसमवायिप्रतिघाते निमित्तं वेगोवेगस्यन्दयो
 रसमवायी अभिघाते निमित्तं द्रवत्वं द्रव्यत्वस्यन्दन
 योरसमवायिसंग्रहे निमित्तं भेरीदण्डयोगः शब्दे
 निमित्तं मेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयवि
 भागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवा
 यीति न द्विधेति परत्वादीनां नासमवायिकारणत्वं
 न निमित्तकारणत्वञ्चेत्यर्थः । इदञ्च ज्ञानातिरि
 क्तभावं प्रति बोध्यं द्वित्वादिपदेन च विशेषोग्राह्यः
 तेन परमाणुद्वित्वादेर्द्व्यणुकादिपरिमाणहेतुत्वेऽपि
 न क्षतिः प्रादेशिकः अत्राप्यवृत्तिः । चक्षुरिति रू
 पत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीति
 र्नास्तीति चेत् सास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नील
 पीतादिषु अनुगतजातिविशेषोऽनुभवमिदमेव रूप
 शब्दाप्रयोगेऽपि नीलवर्णः पीतवर्ण इति वर्णश
 ब्दोल्लेखिनी प्रतीतिरस्येव एवं नीलत्वादिकमपि
 प्रत्यक्षसिद्धं नचैकैकाएवनीलरूपादिव्यक्तयद्व्येकव्य
 क्तिवृत्तित्वात् नीलत्वादिर्न जातिरिति वाच्यं नीलो

नष्टः रक्तउत्पन्नइत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविना
शशालितया नानात्वात् अन्यथा एकनीलनाशे जग
दनीलमापद्यत न च नीलरक्तादिसमवाययोरेव
विनाशोत्पादविषये कोऽसावेषप्रत्ययइति वाच्यं प्र
तीत्यासमवायानुल्लेखात् न च स एवायं नीलइति
प्रत्ययात् लाघवाच्च ऐक्यमिति वाच्यं प्रत्यक्षस्य तज्जा
तीयविषयकत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवप्रत्यक्ष
बाधितम् अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पाद
विनाशशब्दबुद्धेः समवायावलम्बनत्वापत्तेरिति एते
न रसादिकं व्याख्यातम् ।

चक्षुर्ग्राह्यमिति चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणइत्यर्थः एवम
ग्रेऽपि द्रव्यादेरिति उपलम्भकम् उपलब्धिकारणम्
इदमेव विदुषोति चक्षुषइति द्रव्यगुणकर्म्मसामा
न्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणं तद्रूपं
शुक्लनीलपीतरक्तवर्णकर्कुरादिभेदात् अनेकप्रका
रकं भवति ननु कर्कुरं कथमतिरिक्तरूपं भवति
इत्थं नीलपीताद्यारब्धोऽवयवी न तावन्नीलरूपः अ
प्रत्यक्षप्रसङ्गात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते
पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् नाप्यव्याप्य
वृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणाना
मव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् तस्मात् नानाजातीयरूपे
ऽवयविनिविजातीयं चित्रमारभ्यते अतएव एकं

चित्रमित्यनुभवोऽपि नानारूपकल्पने तु गौरवात् ।
इत्यञ्च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नात्, अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शा
व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किन्तु ना-
नाजातीयरसवदवयवैरारम्भेऽवयविनि रसाभावे
ऽपि न क्षतिः । तत्र रसनया अवयवरस एव गृह्य-
ते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रह सामर्थ्याभावात् ।
अवयविनीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु तत्रा-
व्याप्यवृत्तेरव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्ध-
कत्वकल्पने गौरवात् अतएव लोहितोयस्तु वर्णेन
मुखे पुच्छे च पाण्डुरद्रव्यादि शास्त्रमध्यपपद्यते न
च व्याप्याव्याप्यवृत्ति जातीयद्वयोर्विरोधे मानाभा-
वात् न च लाघवादेकं रूपम् अनुभवविरोधात् अ-
न्यथा घटादेरपि लाघवादिकं स्यादिति एतेन स्पर्शा-
दिकं व्याख्यातमिति वदन्ति ।

जलादीति जलपरमाणौतेजःपरमाणौच रूपं
नित्यं दृग्विषयपरमाणुरूपन्तु न नित्यं प्रागेन रूपा-
न्तरोत्पत्तेः न हि घटस्य प्राकानन्तरं तदवयवोत्प-
न्नउपपद्यते न हि रक्तकपालस्य कपालिका नीलाव-
यवा भवति एवं क्रमेण परमाणवपि प्राक्सिद्धेः
अन्वज्जल तेजःपरमाणुरूपभिन्नरूपं सहेतुकं च
न्यम् । रसं निरूपयति रसस्त्विति सहकारीति

रामनञ्जाने रमः कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जल
 परमाणौ रमोनित्योऽन्यः सर्वोऽपि रमोऽनित्य इ
 त्यर्थः । गन्धं निरूपयति घ्राणग्राह्यइति उपका
 रकः घ्राणजन्यज्ञाने कारणमित्यर्थः अन्योगन्धः
 सर्वोऽनित्यएव । स्पर्शं निरूपयति स्पर्शइति उप
 कारकइति स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अ
 नुष्णाशीतइति पृथिव्यावायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः ज
 लस्य शीतः तेजसउष्णः । कठिन्येति कठिनमुकुमार
 स्पर्शः पृथिव्याएवेत्यर्थः कठिनत्वादिकन्तु न संयोग
 निष्ठोजाति विशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापक्षेः । पूर्ववदिति
 जलतेजोवायुपरमाणु स्पर्शानित्यास्तद्विन्नस्पर्शास्त्व
 नित्याइत्यर्थः एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानां नान्य
 वेति पृथिव्याहि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पाव
 कसंयोगादुपलभ्यते न हि शतधापि ध्मायमाने ज
 लादौ रूपादिकं परावर्त्तते नीरे सौरभमौष्णञ्च
 अन्वययति रेकाभ्यामौषाधिकमेवेति निश्चीयते पव
 नपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापि पृथिवीष्वपि
 मध्ये परमाणवेव पाकइति वैशेषिकावदन्ति तेषा
 मयमाशयः अवयविना अवष्टब्धेषु अवयवेषु पाको
 न सम्भवति परन्तु बह्विसंयोगेनावयवेषु विनष्टेषु
 स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयो
 गात् इरणुकादिक्रमेण पुनर्नर्हावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः

तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशोभ्यति
 व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अथ द्व्यणुकादिविनाशमा-
 रभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पद्यते रूपादिमद्भवतीति
 शिष्यबुद्धिवैपद्याय प्रक्रियासंयोगविभागयोरनपेक्ष-
 कारणं कर्मइति वैशेषिकसूत्रं तत्र स्यात्स्वोत्तर-
 वृत्तिभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः अन्यथा कर्मणोऽ-
 प्युत्तरसंयोगजनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः
 स्यादिति तत्र विभागजविभागानङ्गोकारे विभागः
 किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे
 कर्मत्वं स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्तेइति वैशेषिक-
 मतं तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं का-
 लमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः
 अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं वापेक्ष्य विभाग-
 जविभागः स्यात् तदा एकादशक्षणाः तथाहि बल्लि-
 संयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण
 विभागः ततश्चरम्भकसंयोगनाशः ततोद्व्यणुकनाशः
 ततः परमाणौ श्यामादिनाशः ततोरक्ताद्युत्पत्तिः
 ततोद्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ततोविभागः ततः पूर्व-
 संयोगनाशः ततश्चरम्भकसंयोगः ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः
 ततोरक्ताद्युत्पत्तिः ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्प-
 त्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियास्त्विति
 चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्मतद्दिनाशमन्त-

रेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रिया
 न्तराभावात् कर्मावति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये
 द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ
 श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति
 चेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात् इति
 नव क्षणा अथ दश क्षणास्ते च आरम्भकसंयोगवि
 नाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभाग जनने
 सति स्यात् तथाहि वह्निसंयोगात् द्व्यणुकारम्भके
 परमाणौ क्रिया ततोविभागः ततआरम्भकसंयोग
 नाशः ततोद्व्यणुकनाशविभाजकविभागौ ततः श्याम
 नाशपूर्वसंयोगनाशौततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ त
 तोवह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्माणौनाशः ततोऽदृष्ट
 वदात्मसंयोगात् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ततो विभागः
 ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततआरम्भकसंयोगः ततोद्व्य
 णुकोत्पत्तिः ततोरक्ताद्युत्पत्तिः अथैकादश क्षणाः
 वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततोविभागः ततोद्र
 व्यारम्भकसंयोगनाशः ततोद्व्यणुकनाशः ततोद्व्यणु
 कनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः ततः
 पूर्वसंयोगनाशः ततउत्तरसंयोगः ततः परमाणुक
 र्मनाशः ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगात् द्रव्यारम्भानुगु
 णक्रियाततोविभागः ततः पूर्वसंयोगनाशः ततोद्र
 व्यारम्भकसंयोगः ततोद्व्यणुकं ततोरक्तादि मध्यम

शब्दवदेकस्मादग्निसंयोगात् न रूपनाशरक्तोत्पा
दौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् किञ्च यद्युत्पा
दकोनाशकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूप
द्विरं परमाणुः स्यात् नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा रक्तो
त्पत्तौ तदग्निनाशे रक्तता न स्यात् एवं परमाण्व
न्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः
तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततोविभागः ततश्चा
रम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततस्तु द्व्यगु
कनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागइत्येकः
कालः ततः श्यामादिनाशः विभागाच्च पूर्वसंयोग
नाशइत्येकः कालः ततोरक्तोत्पत्तिः द्व्यारम्भक
संयोगश्चेति एकः कालः अथ द्व्यगुकोत्पत्तिः अथ
रक्तोत्पत्तिरिति पञ्च क्षणाः द्व्यनाशसमकालं पर
माण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथाहि
परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः ततश्चा
रम्भकसंयोगनाशः अथ द्व्यगुकनाशपरमाण्वन्तर
कर्मणी अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च
विभागः ततोरक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसं
योगनाशश्च ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ततोद्व्यगु
कोत्पत्तिः अथ रक्तोत्पत्तिरिति एवं श्यामनाशक्षणे
परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः रक्तोत्प
त्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे

क्षणादिति । नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते
 द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाकोभवति तेषामयमा
 गयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्द्वेः स्वत्त्वावयवैरन्तः
 प्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाकोनविक्रध्यते वैशे
 पिकमते अनन्तावयवतन्त्राद्यकल्पने गौरवात् । इ
 त्यञ्च सोऽयं घटइत्यादिप्रत्यभिज्ञापि सङ्गच्छते यत्र
 तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशेऽपि स्वीक्रियत
 इति । संख्यां निरूपयितुमाह गगनेऽपि गगन
 व्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः नित्येष्विति
 नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् अनित्येषु
 टादौ एकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयोऽप्यसङ्ग
 दृत्तिसंख्याः अपेक्षाबुद्धिजन्याः अनेकेति यद्यपि
 द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथा
 प्येकोदाविति प्रत्ययाभावात् एकोन द्वादिति प्रत्यय
 सम्भवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन सम्
 ख्योऽनेकाथयोऽभ्युपगम्यते । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति
 प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततोद्वित्वात्पत्तिः ततोविशेषणज्ञा
 नं द्वित्वत्वनिर्विकल्परूपं ततोद्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षम्
 अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च ततोद्वित्वनाशइति यद्यपि
 ज्ञानानन्तरं त्रिक्षणमादस्थायियोग्यविभुविशेषण
 गणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाशत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धे
 त्रिक्षणस्यायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पकाले

अपेक्षाबुद्धिनाशः अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्
तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विद्यमानस्यैव
चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्य
क्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते नचापेक्षाबुद्धि
नाशः कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं कालान्तरे द्वित्व
प्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशस्त
न्नाशक इति कल्पनात् अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबु
द्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते नचा
पेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यं लाघ
वेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रिये
द्राणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सर्गादिकाली नपर
माख्यादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्विष्णुगण्डान्तरवर्त्तियो
गिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति अपञ्चा
बुद्धिः केत्यत आह अनेकेति अयमेक इत्याकारिका
इत्यर्थः इदन्तु बोध्यं यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र
द्वित्वादिभिन्ना वज्रत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावना
दाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वादिक
मेव वज्रत्वं मन्यन्ते तथाच त्रित्वत्वादिव्यापिका
वज्रत्वत्वजातिः सेनादौ चोत्पन्नेति त्रित्वादौ त्रि
त्वत्वाद्यग्रहोदोषादित्यञ्च इतो वज्रकेयं सेनेति प्रती
तिकप्रपद्यते वज्रत्वस्य संख्यान्तरत्वेतत्तारतम्याभा
वादित्यवधेयम् । परिमाणं निरूपयति परिमाणम्

ति परिमितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधम् अणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्च इदञ्चातुर्विध्यं प्रत्यक्षसिद्धं तत्प्राणुत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुपपद्यते जायतइत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते अ नित्यमिति पूर्वेष्वान्वितं तच्चाच्चानित्यं परिमाणं सङ्ग्राजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्त्वसङ्ग्राजन्यमुदाहरति द्वाणुकादाविति द्वाणुकस्य वसरेणोऽपरिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्वाणुकादिपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्वाणुकादिपरिमाणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टं वसरेणुपरिमाणन्तु न सजातीयम् अतः परमाणौ द्वित्वसङ्ख्या द्वाणुकपरिमाणस्य द्वाणुके द्वित्वसङ्ख्या च वसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परिमाणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परिमाणजं कपाजादिपरिमाणजन्यम् । प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्वृत्तिप्रचयइति अर्थात्प्रचयस्य न चावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः असत्यप्यवयविनि त्रिचतुरपरमाणुविच्छेपे तदुपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यं परमाणुविच्छेपे द्वाणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे

च द्वाणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनोनाशस्याव
 श्यकत्वात् सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्य
 अपवटितुमशक्यत्वात् शरीरादाववयवोपचये असम
 वयविकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाशआवश्यकः
 न च पटविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणा
 धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वेमाद्यभिघातेन सम
 वायिकारणतन् संयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यक
 त्वात् किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पटए
 व न स्यात् तत्तत्तुरूपकारणाभावात् तत्तन्तोरावयव
 त्याभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तर
 वत् तस्मात्तदतन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्त
 तः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् अवयविनः
 प्रत्यभिज्ञानन्तुसाजात्येन दीपकलिकादिवत् न च पू
 र्वतन्त्रएव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्येव प
 टान्तरमारभ्यमिति वाच्यं मूर्त्तयोः समानदेशतावि
 रोधात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रानुपलभ्यबाधितत्वा
 द्वा पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्प
 त्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात् । एथक्त्वं निरूपयति सं
 ख्यावदिति एथक्प्रत्ययासाधारणं कारणं एथक्त्वं त
 न्नित्यतादिकं संख्यावत् तथाहि नित्येषु एकत्वं नित्यम्
 अनित्येऽनित्यम् अनित्यमेकत्वम् आश्रयद्वितीयक्षणे
 नोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकएथक्त्वमपि द्वित्वा

दिवत्, पृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः नन्वयमस्मात् पृथक् इ
 त्यादावन्योन्याभावोभासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं
 स्वीक्रियते न च्यास्तु पृथक्त्वं नत्वन्योन्याभावइति वाच्यं
 रूपं न घटइति प्रतीत्यनापत्तेः न हि रूपे घटावधि
 कं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकपृथ
 क्कमस्ति येन परस्परसम्बन्धः कल्प्यइत्यतश्चाह अ
 न्योन्याभावतइति । विजज्ञेति ननु शब्दवैलक्षण्यमे
 न नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेत् न विनार्थभेदं घटात् पृथ
 क् इतिवत् घटोनेत्यतापि पञ्चमी स्यात् तस्मात् यदर्थ
 कयोगे पञ्चमी सोऽर्थान् अर्थान्योन्याभावतो भिन्नो
 गुणान्तरं कल्प्यतइति । संयोगं निरूपयति अप्राप्त
 योगिति तं विभजते कीर्तितइति एवसंयोगः सन्नि
 पातः संयोगः द्वितीयः उभयकर्म्मजः तृतीयइति सं
 योगजइत्यर्थः तृतीयः स्यादिति पूर्वैरुक्तान्वितम् आदि
 सः अभिधातः द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगइति । वि
 भक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभागइति
 एककर्म्मति उदाहरणन्तु श्येनशैलविभागादिकं पू
 र्ववदोध्यं तृतीयः विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः
 कारणाकारणविभागजन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्न क
 पालेकर्म्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसं
 योगनाशः ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागे
 न स्वकर्म्मणा कपालस्य देशान्तरविभागोजन्यते तत उ

त्तरदेशसंयोगः ततः कर्मणाश्रय इति न च तेन कर्मणैव
 कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् एकस्य
 कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्विष्टविभागजनकत्वस्य
 अनारम्भकसंयोगप्रतिद्विष्टविभागजनकत्वविरोधात्
 अन्यथा विकसत्कमलकुटुमलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्य
 दोटम् अनारम्भकसंयोगप्रतिद्विष्टविभागं जनयेत्
 तदा आरम्भकसंयोगप्रतिद्विष्टविभागं न जनयेत्
 न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्वं कुतो देशा
 न्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् आरम्भकसं
 योगप्रतिद्विष्टविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशा
 न्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुवि
 भागः ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च
 शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं अधिकरण
 त्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति अवयविकर्मणो यावदव
 यवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभागे
 न कार्याकार्यविभागो जन्यत इति अतएव विभागो
 गुणान्तरम् अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अ
 तः संयोगनाशेन विभागो नान्यथा सिद्धो भवति । परा
 परव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वेनिरूपयति परत्व
 ज्ञेति दैशिकमिति दैशिकपरत्वं ब्रूत रसूर्यसंयोगा
 न्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपर
 त्वमुत्पद्यते अत्र अवधित्वार्थद्वितीयापेक्षा यथा पाटलि

पुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कु
 रक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति तयोर्दैशिकपरत्वापर
 त्वयोरसमवायी असमवायिकारणं तदाशये दैशिक
 कपरत्वापरत्वाशये । दिवाकरेति अत्र परत्वम् अ
 परत्वञ्च कालिकं ग्राह्यं यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽपेक्षया
 यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः सज्येष्ठः यस्य न्यूनः सक
 निष्ठः कालिकपरत्वापरत्वे अन्यद्रव्यएव अत्र कालि
 कपरत्वापरत्वयोः तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वा
 नाम् । क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह बुद्धेरिति ।
 अप्रमां निरूपयति ततश्चून्यइति तदभाववति तत्प्र
 कारकं ज्ञानं भ्रमइत्यर्थः तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः
 आद्यइति विपर्ययइत्यर्थः शरीरादौ यदात्मकप्रका
 रकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् एवं शङ्खादौ पीतः
 शङ्खइत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रमइति
 किंस्विदिति वितर्के निश्चयस्य लक्षणमाह तदभावेति
 तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्च
 यः । संशयं लक्षयति संशयइति एकधर्म्मविविक्त
 भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयइत्यर्थः । साधारणे
 ति उभयसाधारणो यो धर्म्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं य
 था उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणु
 र्न वेति सन्दिग्धे एवम् असाधारणज्ञानं कारणं यथा
 शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दोनित्यो

न वेति सन्दिग्धे विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्या
 दि शब्दात्मिका न संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादी
 नां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् किन्तु तत्र शब्देन
 कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं
 ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादिष्वयसंशय इति एवं व्याप्यसंश
 यादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यं किन्तु संशये
 धर्मीज्ञानं धर्मीभिर्बसन्निकर्षा वा कारणमिति
 दोषः अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति गुणः का
 रणं तत्रापि पित्तादिरूपांदोषाश्च न गुगताः तेषां का
 रणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाध्यामेव सिद्धं गुणस्य प्रमा
 जनकत्वस्तु अनुमानात् सिद्धं वधो प्रमाज्ञानसाधा
 रणकारणभिन्नकारणजन्याजन्यज्ञानत्वात् अप्रमा १
 वत् न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं पीतः
 शङ्क इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वात् शङ्कप्रमानुत्प
 त्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभाव
 स्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणतावान्याय्यत्वं न च
 गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिवन्धात् शङ्के न सैत्वज्ञानमतः
 पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा
 च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्वय
 व्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वमिद्वेः एवं भ्रमं
 प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च तत्र
 दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति कश्चित्पीता

द्विभमे पित्तं दोषः कश्चित् चन्द्रादेः स्वल्पपरिमा
 णभमे दूरत्वं दोषः कश्चिद् बंशोरगभमे मण्डूक
 वसाञ्जनमित्येवं दोषाभ्रान्तिजनकादित्यर्थः । अथ के
 गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशोगुणान् दर्श
 यति प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षे विशेषणवत् विशेष्यसन्निकर्षो
 गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गु
 णइति एवमग्रेऽप्यूहः । प्रमां निरूपयति भ्रमभिन्न
 मिति ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं
 जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्र
 मभिन्नत्वाभावात् अतश्चाह अथवेति तद्विद्विशेष्यकं
 तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यं येन
 सम्बन्धेन तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विद्विशेष्यकं तेन
 सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं तेन कपालादौ संयो
 गादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः एवं सति निर्वि
 कल्पकं प्रमा न स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावात्
 अतश्चाह न प्रमेति ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः
 स्यात् प्रमा च स्यादिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकरण
 संयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् न च वृ
 क्षे संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्र
 मो न स्यात्तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरण
 त्वादिति वाच्यं तत्र संयोगाभाववच्छेदकावच्छेदेन
 संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् लक्षणस्थाननुगमात् ल

जगाननुगमेऽपि न क्षतिः । प्रमात्वमिति मीमां
सकादिप्रमात्वं स्वतोऽग्राह्यमिति वदन्ति तत्र गुरु
णां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामा
ण्यं तेनैव गृह्यते इति भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं
ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा तथा च ज्ञानमनुमीयते
सुगारिमिथ्याणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते
सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानं
प्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् अतोऽज्ञान
वित्तिवेद्योविषयः तन्मतं दूषयति न स्वतोऽग्राह्यमिति ।
संशयेति यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोऽग्राह्यं स्यात् तदा
भ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् तत्र हि यदि
ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेव इति कथं संशयः
यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात् कथं
संशयः तस्मात् ज्ञानप्रामाण्यम् अनुमेयं तथा हि इदं
ज्ञानं प्रमा सत्त्वादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्मैवं तन्मैवं य
थाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति
पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवम् इदं जलज्ञानं प्रमा
स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् न च हेतुज्ञानं
कथं जातमिति वाच्यं पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो
ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विज्ञेयकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्
तत्प्रकारकतावच्छिन्नतद्द्विज्ञेयकत्वं परं न गृह्यते
संशयानुरोधोऽत न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः

कथमिति वाच्यम् इदं ज्ञानप्रमात्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात्
 न च प्रकारेभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्ववति घटत्व
 प्रकारादेः कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यं घटत्वप्रकार
 कत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतो ग्राह्यत्वात् घटस्य
 च पूर्वमुपस्थितत्वात् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारक
 मिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः व्यवसायपरम्
 प्रामाण्यन्न गृह्यते तत्र संशयासामग्रीसत्त्वे संशयस्यै
 वोपपत्तेः किञ्चाध्यासदशायां तृतीयानुव्यवसायादि
 ना प्रामाण्यस्य स्वतएव ग्रहसम्भवात् प्रथमानुव्यव
 सायपरं न तद्ग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरो
 धात् । अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यग्रहे न तस्य
 विषयनिश्चयरूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यग्रहोवाच्यः सोऽ
 यनुमित्यन्तरेणेति । फलमुखी कारणमुखी वा नान
 वस्येति चेन्न अगृहीता प्रामाण्यग्रहकस्यैव निश्चय
 रूपत्वात् यत्र च प्रामाण्यसंशयस्तत्रैव परं प्रामा
 ण्यानुमितेरपेक्षावायदाशङ्कं प्रामाण्यानुमितिरेष्य
 त एव सर्वत्र तु न संशयः कचित्कोऽप्यनुपस्थितेः कचि
 द्विशेषदर्शनादितः कचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति
 संक्षेपः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमा
 लक्षणे तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थं न च रङ्गे रज
 तार्थिनः प्रवृत्तिर्बलजन्या न स्यात् तत्र मते भ्रम
 स्वाभावादिति वाच्यं तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोव

र्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् स
त्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारण
मस्तु वा तत्रापि भेदाग्रहएव कारणमिति न वाऽ
न्यथाख्यातिः सम्भवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रज
तसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति
चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य
हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् न
च सम्बादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसम्बादिप्रवृत्तौ तु
भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं लाघवात् प्रवृत्तिमात्रे
तस्य हेतुत्वकल्पनात् इत्यञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबु
द्धानुगोधेन ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न
क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् किञ्च रङ्गरजत
योरिति रजतरङ्गे इति ज्ञानं जातं तत्र न कारणवा
धोऽपि । अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिति रजतरङ्गे
इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातां
रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे अन्यथाख्या
तिभयात् त्वन्मते रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजत
भेदाग्रहस्य च सत्त्वात् दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्र
हस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किञ्चानु
मितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्य
धूमवदभेदाग्रहात् अनुमितिर्निर्वाधा यदि च
विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूम

ज्ञानम् अनुमित्यनुरोधादापतितम् इत्यम् अन्यथा
 ख्याता प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततया जाना
 मीत्यनुभवादिति संक्षेपः । पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहो
 पायस्तु न दर्शितइत्यतस्तं दर्शयति व्यभिचारस्येति
 व्यभिचाराग्रहः सहचार ग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारण
 मित्यर्थः व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रह प्रतिबन्धक
 त्वात् तदभावः कारणम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सह
 चारग्रहस्यापि हेतुता भूयोदर्शनन्तु न कारणं व्यभि
 चारा स्फूर्त्तां सहादर्शनेऽपि कचिद्व्याप्तिग्रहात् कचि
 द्वाभ्यचारशङ्काविधूननहारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते
 यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षवा
 धकतर्कोऽपेक्षितः तथापि बह्विविरहिण्यपि धूमः
 स्यादिति यद्याशङ्का भवति तदा सा बह्विधूमयोः
 कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते यद्ययं
 बह्विमान् स्यात्तदा धूमवान् न स्यात् कारणं विना
 कार्यानुपपत्तेः यदि कचित् कारणं विनापि काव
 प्यति अहेतुकएव वा भविष्यतीति तदाशङ्का भव
 ति तदा सा व्याघातादपसरणीया यदि कारणं
 विना कार्यं स्यात् तदा धूमार्थं बह्वे स्तृप्तार्थं भोजनस्य
 नियमतउपादानं तत्रैव न स्यादिति यत्र स्वतएव श
 ङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं
 तर्कः कचित् शङ्कानिवर्त्तकइति । इदानीं परकीय

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति साध्यस्येति
 साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्याप
 कइत्यर्थः ननु श्यामोमिवातनयत्वात् इत्यत्र शाकपा
 कजत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्
 श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्यक्षः
 स्पर्शाशयत्वात् इत्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्
 प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र रूपाभावात् एवं
 ध्वंसोविनाशीजन्यत्वात् इत्यत्र भावत्वं नोपाधिः
 स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् तत्र च भाव
 त्वाभावादिति चेन्न यद्वर्णावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं
 तद्वर्णावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थतात्पर्यात् मि
 वातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाक
 जत्वम् एवं वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापक
 त्वमुद्भूतरूपवत्त्वं वहिर्द्रव्यतावच्छिन्नसाधनस्याव्या
 पकञ्च एवं ध्वंसोविनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्य
 त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भावत्वं काकः श्यामोमि
 वातनयत्वात् इत्यादावपि मिवातनयत्वावच्छिन्नश्या
 मत्वस्यव्यापकत्वं शाकपाकजत्वं सहेतो तु एतादृशोव
 र्णोनास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदव
 च्छिन्नस्य साधनस्याव्यापकं किञ्चित् स्यात् व्यभि
 चारिणि तु अन्ततउपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिक
 रणं यद्वोपाधिगूढं साध्यव्यभिचारनिरूपकमपि

करणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं
 साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेः सम्भवतीति अतएव
 लक्ष्यमपि रूपमेतदनुसारेण दर्शयति सर्व्वइति
 स्वसाध्येति स्वम् उपाधिः स्वञ्चसाध्यञ्च स्वसाध्ये त
 योर्व्यभिचारिताइत्यर्थः । उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्य
 भिचारस्येति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारा
 नुमानम् उपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तथाहि यत्र शुद्ध
 साध्यव्यापकउपाधिस्तत्र शुद्धेनोपाधिव्यभिचारेण
 साध्यव्यभिचारानुमानं यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ
 वह्निर्धूमव्यभिचारो आर्द्रैर्धनव्यभिचारित्वात् इति
 व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र
 तु किञ्चिद्वर्णावच्छिन्नसाध्यव्यापक उपाधिः तत्र
 तद्वर्णवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानु
 मानं यथा श्यामो मित्रातनयत्वात् इत्यत्र मित्रातन
 यत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकज
 त्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्य
 व्यापकताग्राहकप्रामाण्याभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च
 नोपाधिः बाधोन्नीतस्तु पक्षेतरउपाधिर्भवत्येव यत्र
 वह्निरनुष्णः कृतकत्वात् इत्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नेरु
 ष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः यत्र साध्यव्यापकत्वा
 दिकं सन्दिश्यते ससन्दिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु
 सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्गावनीयः कथं ससम्प्रदायानु

रोधादिति केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधिफलं
तथाहि अयोगोलकं धूमवद्वहेरित्यादौ अयोगोलकं
धूमाभाववत् आर्द्रैश्वनाभावात् इति सत्प्रतिपक्षस
म्भावात् इत्यञ्च साधनव्यापकोऽपि कचिदुपाधिर्यथा
करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादौ अनु
ष्णाशोतस्पर्शवत्त्वं नचात्र स्वरूपसदुपाधिरेव दूष
णमिति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्ख्यार्थादत्र
च साध्यव्यापकपक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति । य
द्दोषमानयोरिति वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमान
ञ्च प्रमाणं यद्दोषमनयोरनुमानविधयैव प्रामाण्यं
तथा हि दण्डेन गामध्याजेत्यादिपदानि वैदिकपदानि
वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि
आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् घटमानयेति पद
कदम्बवत् यद्वा एते पदार्थमिथःसंसर्गवन्तः यो
ग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् दृष्टा
न्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यमिद्विरिति एवं गवय
व्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्त
कम् असति वृत्तान्तरे दृष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् यथा
गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं यद्वा गवयपदं सप्र
वृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वात् इत्यनुमानेन पक्षध
र्मतावत्त्वात् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं भासते तस्मात्
दूषयति तन्न सम्यगिति विना व्याप्तिज्ञानं शब्दा

दितोबोधस्यानुभविकत्वात् नहि सर्वत्र शब्दव्यव
 णाद्यनन्तरं व्याप्तिज्ञाने मानमस्तीति किञ्च
 सर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा
 सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शब्दबो
 धएव किं न स्वीक्रियते इति द्वैविध्यमिति अनुमानं
 हि द्विविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वय
 व्यतिरेकिभेदात् तदासद्विपक्षः केवलान्वयी यथा
 ज्ञेयम् अभिधेयादित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैव ज्ञेयत्वात्
 विपक्षासत्त्वं ननु सर्वेषां धर्माणां व्यावृत्तत्वात्
 केवलान्वय्यसिद्धिरिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्य सर्वसा
 धरण्ये तस्यैव केवलान्वयित्वात् । किञ्च एतिसमद
 त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं तत्र गगणा
 भावादौ प्रसिद्धम् असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा
 पृथिवी इतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्र हि
 जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चित
 साध्यवतः सपक्षस्याभाव इति । सत्सपक्षविपक्षोऽन्व
 यव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र स
 पक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलहृदादेश्च सत्त्वा
 दिति । तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं का
 रणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वृत्ति साध्याभावव्या
 पकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् इति । साध्याभावव्या
 पकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः अत्रेदं बोध्यं येन

सम्बन्धेन यत्र येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वर्णावच्छिन्नाभाववत्ता ज्ञानात् यत्सम्बन्धेन यद्वर्णावच्छिन्नं प्रति व्याप्यता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वर्णावच्छिन्नाभावव्यसिद्धिः इत्यञ्च यत्र विशेषणता दिसम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धाभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति यत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकता गृह्यते तत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः . सिध्यति स एवान्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमं प्रति संयोगसम्बन्धेन बह्वेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभावेन जलहृदे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसचारज्ञानं कारणं केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव ज्ञायतां पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यते इति वदन्ति । अर्थापत्तेस्त्विति अर्थापत्तिं प्रामाणान्तरं मन्यन्ते केचन तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनोगृहासम्बन्धं प्रत्यक्षादवगतं

तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या वहिःसत्त्वं कल्प्यते तदनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथाहि जीवित्वस्य वहिः सत्त्वगृहसत्त्वान्वतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्वहिःसत्त्वमनुमितौ भासते एवं पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनं सिध्यति दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनूपलम्बोऽपि न प्रमाणान्तरं किञ्चानुपलम्बस्याज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वं ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था चेष्टापि प्रमाणान्तरं न तस्याः सङ्केतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्दएवान्तर्भावात् यत्र तु व्याप्त्यादिग्रहस्तवानुमितिरिति । सुखं निरूपयति सुखन्तु जगतामेव काय्यं धर्मेण जन्यते इति काय्यमभिलाषविषयः । धर्मेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । दुःखनिरूपयति अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकविषय इत्यर्थः । इच्छां निरूपयति निर्दुःखत्व इति इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् अतएव

स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञानं सत्स्वटत्तित
येष्यते सपुरुषार्थइति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधी
नेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः उपायेच्छां प्रतीष्टसा
धनताज्ञानं कारणम् । चिकीर्षेति कृतिसाध्यत्वप्रका
रिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं
कृत्या साधयामीति तदनुभवात् चिकीर्षां प्रति कृति
साध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्चकारणम् अत
एव दृष्ट्या कृतिसाध्यताभावान्न चिकीर्षा । बल
वदिति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्ध
कमतोमधुविषसंष्टक्लान्नभोजने न चिकीर्षा बलवद्
द्वेषप्रतिबन्धकइत्यन्ये कस्यचिन्मतइति बलवदनि
ष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः कृतिसाध्यताज्ञाना
दिमता बलवदनिष्टसाधनताज्ञानश्चन्यस्य बलवदनि
ष्टाजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विनम्बाभा
वात् कस्यचिन्मते इत्यस्वरसोदर्शितः । द्वेषं निरूप
यति द्विष्टसाधनतेति दुःखे पापविषयकं द्वेषं
प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः बलवदि
ष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुः
खजनके पाकादौ न द्वेषः । यत्नं निरूपयति प्र
वृत्तिश्चेति प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्न भेदात्
प्रयत्नस्त्रिविधइत्यर्थः । चिकीर्षत्यादि मधुविषसंष्ट
क्लान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षा

भावान्न प्रवृत्तिरितिभावः कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्
लघुदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यति
रेकात् प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यता
ज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य प्रवृ
त्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरक्तं नापेक्षितमस्ति
साचकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकार
प्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसा
ध्यप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्कार
रकज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः
न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येऽपि प्र
वृत्तप्रापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
चेन्न तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात्
न च द्वयोपरि हेतुत्वं गौरवात् ननु तन्मतेऽपि
मविषसंष्टक्त्वाभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्तप्रापत्तिः
कार्यताज्ञानसत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ता प्रति
सम्बन्धजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात् काम्ये हि
यागपाकादौ कामना स्वविशेषणं ततश्च बलवद्
निष्ठाननुबन्धिकाव्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानेन
कार्यताज्ञानं ततः प्रवृत्तिः तद्वत् भोजने न प्र
वर्त्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्
नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञा
नाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तेः ननु तदपे

अथा लाघवेन बलवदनिष्टा ननुबन्धीष्टसाधनता
विषयककार्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु बलवदनिष्टान
नुबन्धित्वञ्च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा
जनकत्वं बलवद्विष्टविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न
इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपतज्ञानमशक्यत्वात्
साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् असिद्धस्य तु साध्यत्वं
सिद्धस्य च साधनत्वं न च एकमेकेनैकदा सिद्ध
मसिद्धञ्च जायते तस्मात् कालभेदादुभयं ज्ञा
यते मैवं लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे
सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् न च साध्यत्व
साधनत्वयोर्विरोधः यदा कदाचित् साध्यत्वसा
धनत्वयोरविरोधात् एकदा साध्यत्वसाधनत्वयो
श्चाज्ञानात् नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति
ज्ञानं न प्रवर्त्तकमनागतेष्टस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्
किन्तु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदिष्टं तादृशत्वं
स्वस्य प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्त्तते तेनौदनकामस्य
तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृति
साध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्त्तत
इत्याहुस्तन्न स्वकल्पितलिप्यादि प्रवृत्तौ यौवने का
मोद्भेदादिना सम्भोगादौ च तदभावात् इदन्तु
बोधं तदानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्त्तकं तेन
मावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदानीं कृतिसा

धरत्वाज्ञानात् एवं तप्तोभोजने न प्रवर्त्ततेतदानी
 मिष्टसाधनत्वाज्ञानात् प्रवर्त्तते च रोगदूषितचित्तो
 विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टाननुबन्धित्व
 ज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशब्दबुधादि प्रवृ
 त्ती कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधन
 त्वज्ञानादिति वाच्यम् उत्कटरागादिना नरकसा
 धनताधोनिरोधनात् वृष्ट्यादौ तु कृतिसाधयताज्ञा
 नाभावान्नचिकीर्षीप्रवृत्ती किन्विष्टसाधनताज्ञाना
 दिच्छामात्रं कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोधया तेन
 जीवनयोनियत्नसाधये प्राणपञ्चकसञ्चारेण प्रवृत्तिः
 इत्यञ्च प्रवर्त्तकत्वानुरोधादिधरपि तावानर्थः
 इत्यञ्च विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते
 तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते नन्वहरहःसन्ध्यामुपा
 सोतेत्यादौ इष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथं न चार्थवा
 दिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावोवा फलमिति
 वाच्यं तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेःकामना
 भावेऽकरणापत्तेश्च इत्यञ्च फलयुतिस्तत्रार्थवादमा
 त्रमिति चेन्न ग्रहणश्रद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्व
 योरिव भरणीश्रद्धे काम्यत्व नैमित्तिकत्वयोरिवनि
 त्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् न च कामनाभावेऽकर
 णापत्तेः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामना सद्भावस्यैव
 कल्पनात् ननु वेदबोधितकार्यं तेताज्ञाना प्रवृत्तिः

सम्भवतीति चेन्न इष्टसाधनत्वमज्ञाय तादृशकार्यं
ताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात् यदपि पण्डापू
र्वफलमिति तदपि न कामनाभावे करणापत्तेस्तौ
ल्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकफलमेव रात्रिस
वन्यायात् कल्प्यतामन्यथा प्रवृत्तानुपपत्तेः तेन अनु
त्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य भवन्ते । एवं सन्ध्यामु
पासते ये तु सततं शंसितवताः विधूतपापास्ते यान्ति
ब्रह्मलोकमनामयम् ।

एवं दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावह
न्नित्यादिकमेव फलमस्तु न च पितृप्रीतिः कथं फलं
व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं गयायाद्वादातिव उद्दे
श्यत्वमसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात्
अतएवोक्तं शास्त्रदर्शितफलमनुष्ठानरीत्युत्सर्गइति
पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गफलं यावन्नित्यनैमित्ति
कानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलकल्पनात् प
ण्डापुर्वार्थप्रवृत्तिश्च न सम्भवति । न हि तत्साधनं
दुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः नवा तत्साधनं
प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्यं यथा हि
नित्यकृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः ।
एवं प्रत्यवायाभावस्य सत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं
तदभावे तदभावइति योगक्षेमसाधारणकारण
तायादुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात् एवमेव प्राय

अक्षिप्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ननु न कल
 ज्ञं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञ्र्थान्वयः इष्ट
 साधनत्वाभावस्य कृति साध्यत्वाभावस्य च बोधायि
 तुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं
 कृतिसाध्यत्वञ्च न विध्यर्थः किन्तु बलवदनिष्टा
 ननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञ्आवोध्यते अथवा बल
 वदनिष्टा ननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं
 विध्यर्थः तदभावश्च नञ्आवोध्यमानोविशिष्टाभावोवि
 शेष्यवति विशेषणाभावे विद्याम्यति ननु श्येनना
 भिचरन् यजेतेत्यत्र कथं बलवदनिष्टाननुबन्धि
 त्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन
 नरकसाधनत्वात् न च वैधत्वान्निषधदिति वाच्यं स
 अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणानुकू
 लव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपक
 र्मुञ्च हिंसकत्वापत्तिः गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे
 स्वात्मवधित्वापत्तिश्चेति वाच्यं मरणोद्देश्यकत्वस्या
 पि विशेषणत्वात् अतएव सप्तमीतैलाध्यङ्गस्य न हिं
 सात्वम् अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतवाङ्मणस्य तु
 वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न श्येनवारणायादृष्टा
 द्वारकत्वेन विशेषणात् अतएव काशीमरणाद्यर्थकृत
 शिवपूजादेरपि न हिंसात्वं न च साक्षात्मरणजनक
 स्यैव हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यार्त्तप

मिति वाच्यं खड्गाघातेन ब्राह्मणे ब्रह्मपाकपरम्परया
मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं
न तु मरणं श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसा अग्नि
चारपदार्थः तस्य च पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैध
त्वात् पापाजनकत्वेऽपि अग्निसपापं प्रतिसन्धाव स
न्तो न प्रवर्तन्ते आचार्यास्तु 'आप्ताभिप्रायोविध्यर्थः
पाकं कुर्यादित्यादौ आक्षानिरूपेच्छावाचित्वाग्नि
ह्मावस्थेच्छावाचित्वं लाघवात् एवञ्च स्वर्गकामोयजे
तेत्यादौ यागः स्वर्गकाम कर्तिसाध्यतयामीदृत्वर्थः
ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाव प्रवर्तते
कलज्जभजणादौ तदभावान्नप्रवर्तते यस्तु वेदे
पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावज्ज
र्भइव श्रुतिः कुमार्याः संयोगे मानं न च कर्तृ
स्मरणं बाधकं कपिलकणादादिकमारभ्याद्यप्यर्थ
न्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृ
तीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति
चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि कर्तृ
स्मरणमस्यैव एवं प्रति मन्वन्तरं चैवा श्रुतिरग्या
विधीयतइत्यपि द्रष्टव्यं स्वयम्भुरेपभगवान् वेदो
गीतस्त्ववा पुरा । शिवाद्याष्टविपर्यन्ताः स्मर्तारो
ऽस्य न कारकाइति तु वेदस्य श्रुतिमात्रं न च पौरुषे
यत्वभमादिसंभवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं

नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् अतएव पुरुषा-
 न्तरम्भमादिसम्भवान्न कपिलादेः कर्तृत्वं वेदस्य
 किञ्च वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरा-
 तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति उपादानस्येति
 उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ
 कारणमिति द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधन-
 विषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाद-
 वधारितमिति भावः । यत्नइति जीवनयोनियत्नो-
 यावज्जीवनमनुवर्त्तते सञ्जातीन्द्रियस्तत्र प्रमाणमाह
 शरीरे प्राणसञ्चारकारणं तत्प्रकीर्तितमिति
 प्राणसञ्चारोहि अधिकः आसादिः प्रयत्नसाध्यः
 इत्यञ्च प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात्
 प्रत्यक्षयत्नस्य बाधाञ्जातीन्द्रिययत्नसिद्धिः सएव जी-
 वनयोनिप्रयत्नः । गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रिय-
 मिति अनित्येद्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वम् अनित्यं नित्येप-
 रमाणौ नित्यं गुरुत्वमित्यनुवर्त्तते तद्गुरुत्वम् असम-
 वायि असमवायिकारणं पतने आद्यपतने इत्यर्थः ।
 द्रवत्वन्निरूपयति सांसिद्धिकमिति द्रवत्वं द्विविधं स-
 सिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति द्वितीयं नैमित्तिकं परमाण-
 विति जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यम् अन्यत्र पृथिवीपर-
 माणादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमित्यं कुलचित्तेजसि
 कुलचित्पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र कोवा नैमि-

नकार्यस्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति बह्विति पदक्ते
 मर्थकं तथाच तेजःसंयोगाग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं
 द्रवत्वं तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि द्रवतुप्रवृत्ति
 तिदृष्टव्यां वर्त्ततइत्यर्थः द्रवत्वं स्फुटने हेतुर्निमित्तं
 तद्वहे तु तदिति हेतुरिति असमवायिकारणमि
 त्यर्थः संग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्फु
 टसहितमिति बोद्धव्यं तेन द्रुतसुवर्णादीनां न सं
 ग्रहः । स्नेहं निरूपयति जलेइति जलएवेत्यर्थः
 अस्मै स्नेहः ननु दृष्टव्यामपि तैलस्नेहउपलभ्यते
 अचामौ जलीयः तथा सति दहनं प्रातिकूल्यं स्या
 दतश्चाह तैलान्तरे तत्प्रकर्षादहनस्यानुकूलतेति
 तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् तैलउपलभ्यमानस्नेहोऽपि
 जलीयएव तस्य प्रकृतत्वाद्ग्नोरानुकूल्यम् अप्रकृतस्नेहं
 हि जलं बह्निं नाशयतीतिभावः । संस्कारान्निरूप
 यति संस्कारेति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्
 संस्कारस्तिविधइत्यर्थः मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म
 जोवेगजः क्वचिदिति कर्मजवेगजभेदाद्देवोद्विधइ
 त्यर्थः शगादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगोज
 जनते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तदुत्तरं कर्म एवमग्रेऽपि
 विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात् पूर्व
 कर्मनाशउत्तरकर्मात्पत्तिश्च न स्यात् यत्र वेगवता
 मालेन जनिते घटे वेगोजन्यते सवेगजोवेगः ।

स्थितिस्थापकइति प्राकृष्टशाखादीनां कपित्यागे
 पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् केचिदिति
 चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्नन्यन्ते तद
 प्रमाणमिति भावः असौ स्थितिस्थापकः क्वचित्
 आकृष्टशाखादौ भावनास्यइति तस्य संस्कारस्य उपे
 क्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकइत्युक्तं
 तत्संशयात्संस्कारानुत्पत्तेर्निश्चयइत्युक्तं तेनोपेक्षा
 न्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः न
 स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षा
 दिस्थले न स्मरणं इत्यञ्च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वे
 नैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि
 संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सि
 द्धत्वात् किञ्च उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायागु
 त्वात् संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सि
 द्धत्वात् तद्वप्रमाणं दर्शयति स्मरणे प्रत्यभिज्ञाया
 यसौ हेतुरुच्यते इति असौ संस्कारः स्मरणं प्र
 मिज्ञानञ्च जनयति अतः संस्कारः कल्पाते विना
 व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्
 स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात् न च
 प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तासंस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभि
 ज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्या
 अप्रयोजकत्वात् परेतु अनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभि

ज्ञानदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तात्स्मर-
णस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्पयतइत्याहुः ।
अदृष्टं निरूपयति धर्माधर्माविति स्वर्गादिसकल
मुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनाञ्च साधनं
धर्मइत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह यागादीति
यागादिव्यारतया हि धर्मः कल्पते अन्यथा या
गादीनां चिरं विनष्टतया निर्व्यापारतया च काला-
न्तरमाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् तदुक्तमाचार्यैः ।
चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति ननु
यागध्वंसएव व्यापारः स्यात् न च प्रतियोगिध्वंसयो-
रेकताजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् न च
त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशक-
त्वान्न तथात्वमिति वाच्यं कालविशेषस्य सहका-
रित्वादित्यतआह गङ्गास्नानेति गङ्गास्नानस्य हि
स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जनसंयोगध्वंसानां व्यापा-
रत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वं कल्प्यते लाघवादिति भावः
ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु न च निर्व्यापारस्य
चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम् अनन्यथा
मिडुनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अव्यवहि-
तपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वं न तु
सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य
कारणत्वमित्यतआह कर्मनाशजलस्पर्शादिना ना

शस्त्वसौ मतइति यदि हि अपूर्वं न स्यात्तदा क
 र्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयत्वं धर्म्मस्य न स्यात् न
 हि तेन यागादिनाशः प्रतिबन्धोवा कर्त्तुं शक्यते
 तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति एतेन देवताप्रीतिरेव
 फलमित्यपास्तं गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेर
 सम्भावात्देवतायाश्चतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात्
 प्रीतेः सुखस्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसम्भावात्
 जन्यसुखादेस्तत्वाभावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन प
 राभिमतस्वर्गादिरेवविष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते अ
 धर्म्मानरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्म्मतइति नरकदुः
 खादिसकलदुःखानां नारकिशरीरादीनाञ्च साध
 नमधर्म्मादित्यर्थः प्रमाणमाह प्रायश्चित्तादिनाशोऽसौ
 जीववृत्तौत्वमौ गुणाविति यदि ह्यधर्म्मान स्यात्त
 दा प्रायश्चित्तादिनाशयत्वं न स्यात् न हि तेन ब्रह्म
 हननादीनां नाशः प्रतिबन्धोवा विधानुं शक्यते
 तस्य पूर्वविनष्टत्वादिति भावः । जीवेति ईश्वरस्य
 धर्म्माधर्म्माभावादिति भावः इमौ तु वासनाजन्यौ
 ज्ञानादपि विनश्यतइति इमौधर्म्माधर्म्मा वासनेति
 अतोज्ञानिना कृते सुकृतदुष्कृतकर्म्मणि न फलाया
 लमिति भावः ज्ञानदपीत्यपिना भोगपरिग्रहः ननु
 तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्म्माधर्म्माशक्तत्वं नाशुक्तं क्षी
 यते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनविरोधात्

इत्यञ्च तत्त्वज्ञानिना भट्टिति कायव्यूहेन सकल
 कर्मणां भोगेन क्षयइति चेन्न तत्र भोगस्य वेदवो
 धितनाशकोपनक्षितत्वात् कथमन्यथा प्रार्थश्चित्ता
 टिना कर्मणां नाशस्तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणां
 आदिना यूयते न क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन्
 दृष्टे परावरेइति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं
 सुखदुःखादि च न स्यात् ज्ञानेन च सर्वेषां कर्मणां
 नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तत्त
 च्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत् प्रारब्धं तदभि
 प्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति । शब्दं निरूप
 यति शब्दोर्ध्वनिश्च वर्णश्च शब्दङ्गादिभगोर्ध्वनिः ।
 सर्वः शब्दोनभोट्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते इति
 नभोट्तिराकाशसमवेतः दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह
 श्रोत्रइति कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयोम
 ताइति ननु शब्दङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे
 कथमुत्पत्तिरत आह वोचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु
 कीर्त्तितेति आद्यशब्दस्य वहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽन्यः
 शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापकः एवं
 क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । कदम्बगोलन्या
 यादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु
 दशशब्दात्पद्यन्ते ततश्चान्ये दशशब्दात्पद्यन्ते
 इति भावः अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते

इति ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमेतच्चाह
 उत्पन्नः कोविनष्टः कइतिवद्भवनित्यतेति शब्दानां
 मुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु
 स एवायं ककारइत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्य-
 त्वम् इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्यतश्चाह
 सोऽयङ्गइति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते तदेवौपध-
 मित्यादौ सजातीयेति दर्शनादिति तत्र प्रत्यभि-
 ज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयः ननु तद्व्यक्त्यभेदो-
 पयः उक्तप्रतीतिविरोधात् इत्यञ्च द्वयोरपि बुद्धो-
 र्न भ्रमत्वमिति ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्य-
 भिज्ञायां भासतेइति कुत्र दृष्टमित्यतश्चाह तदेवेति
 यदौपधं मया कृतं तदेवन्येनापि कृतमित्यादिदर्श-
 नादिति भावः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्य-
 र्यगुप्तश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य विरचित
 सिद्धान्तमुक्तावली संपूर्णा ॥

॥ इति सिद्धान्तमुक्तावलीसमाप्ता ॥

- ० अनन्तरं राजा क्रोधवान् द्राक्षारसस्य पानाद् उत्थाय राजनिवेगन-
स्यायानं जग्मिवान् ततो राजतो ममानिष्टं निरुकायीति दृष्ट्वा हामनो
राक्षीम् इष्टेरा निजप्राणान् प्रार्थयितुम् अतिष्ठत् । अनन्तरं राजा राज-
८ निवेगनस्यायानाद् द्राक्षारसपानस्यागारं पुनरागमत् । तदानीं हामन
इष्टेराया उपवेशनार्थकगोशुके पतित आसीत् तेन राजा व्याहारत् यव
किं समेव समस्तं गोशुके राक्षीं धर्षयेत् ? एतस्मिन् वधसि राक्षो वद-
९ नात् निर्णीत एव भव्या हामनस्य वदनम् आच्छादयामासुः । अनन्तरं ह-
र्व्याणां हनामक एको नपुंसको राजानम् ऊचिवान्, पश्यतु राक्षो मङ्ग-
लाय शुभवादिनो मर्दिखयस्य वधनिमित्तं हामनेन निर्मापितं पञ्चाशज-
क्तप्रांशु दण्डकाष्ठं हामनस्य निवेगने स्थापितं विद्यते । तदा राजा व्याज-
१० हारं तस्मिन्नेवेनं समुल्लम्बयत् । ततो मर्दिखयस्य वधार्थं निर्मापितं तस्मिन्
दण्डकाष्ठं हामनस्तैश्चक्रन्वधासकं । इत्थं नरपतेः क्रोधा निवृत्ते ।

८ अष्टमोऽध्यायः ।

- १ मर्दिखयस्य हतिं हामनेन लिखितस्य पत्रस्य माधोकरत्नम् इतः कुतानां प्रपन्नाय
प्राच्येन ० रिपुभिः समं शोधनाय यिह्मदीयान् प्रति श्रुपतेरनुज्ञा १५ मर्दिखयस्य-
हत्या यिह्मदीयलोकानाम् आनन्दय ।
- २ तस्मिन् दिने नरपतिरहस्वेर इष्टेरायै मन्त्रिभ्यो यिह्मदिदंघिकां हाम-
नस्य परिजनान् ददिवान् मर्दिखयश्च राक्षः समीपम् उपस्थितवान् यतः
३ स तस्याः को ऽस्ति तद् इष्टेरा प्रकाशितवती । तेन राजा हामनाद्
अपहृतं निजापुरीयकम् अपाहृत्य मर्दिखयाय ददौ । अपरम् इष्टेरा
हामनस्य परिजनानां शासकत्वं मर्दिखय समर्पयामास ।
- ४ इष्टेरा पुनर्वारं नरपतेः समस्तं भाषमाणा तदीयचरखयोः पतन्ती वद-
५ ती चागामीयहामनस्य कुमन्तव्याया यिह्मदीयलोकानधि तदीयसङ्घस्य
६ च व्यर्थीकरणं प्रार्थयासकं । ततो नृपेणेष्टेरा प्रति हेममये राजदण्डं प्रसा-
७ रिते सा नृपस्य सम्मुखे तिष्ठन्ती व्याजहार, यदि नृपतेरभिमतं जायेत
किञ्च मया नृपस्य दृष्टावन्मृहः प्राप्येत यदि मम वान्धव्य राक्षो गृह्येत
यदि चाहं राक्षो रोचय तर्हि नृपस्य निखलदेशस्थानां यिह्मदीयानां वि-
८ नाशार्थम् अगामीयहस्मिदायाः सुतस्य हामनस्य सङ्ख्याद् यानि पञ्चाश
९ लिखित्वरे तेषां व्यर्थीकरणार्थम् आज्ञां लिख्यतां । यतो मम लोकान्

प्रति या विपत्तिं घटिष्यते तस्या दर्शनम् अहं केन प्रकारेण सोढुं शक्नुयां ? निजकुटुम्बानां विनाशदर्शनं वा केन रूपेण सोढुं शक्येत मया ?

तदानीं क्षितिपतिरहस्वेरो राज्ञीम् इष्टेरां यिद्धदीयं मर्दिखयश्च गदितवान् पश्य मया हामनस्य परिवारा इष्टेरायै दत्ता हामनस्य दण्डकाष्ठ उल्लम्बितः, यतो हतोः स यिद्धदीयान् प्रति हस्तार्पणं कर्तुम् उद्यतवान् । अतो युवां यिद्धदीयानां निमित्तं स्वेच्छानुसारेण राज्ञा नाम्ना पत्रं लिखितं राजकीयाङ्कुरीयेण मुद्राङ्कितं कुरुतश्च, यतो राज्ञे नाम्ना लिखितं नृपतेरङ्कुरीयेकेण मुद्राङ्कितश्च यत् पत्रं तत् केनापि न व्यर्थी-
कर्त्तव्यं । तदानीं तृतीयमासस्यार्थतः सीवनमासस्य त्रयोविंश दिवसे राज्ञा जेखकेषु समाह्वतेषु यिद्धदीयलोकानधि मर्दिखयस्य निदेशानु-
सारेण सिन्धुनदम् आरभ्य कूशदेशं यावत् समविंशत्यधिकशतदेशानां मुख्यलोकान् अध्वत्तान् प्रदेशाधिपतींश्च प्रत्येकेकेस्य देशस्थाक्षरैरेकैकस्या जाते भाषया च यिद्धदीयलोकान्श्च प्रति तेषामेवाक्षरैर्भाषया च पत्राणि लिखितानि । तानि नृपतेरहस्वेरस्य नाम्ना समलिख्यन्त नृपस्याङ्कुरीय-
केण मुद्राङ्कितानि चापरं हयारोहिभिर्भस्मिनीजाताश्चतरवाहनारोहि-
भिश्च क्षिप्रगामिभिर्दूतैस्तानि प्रेषयाश्चक्रे । तत्पारोऽयं धर्म्मरिभेक-
स्मिन् अर्थतोऽदरनामकस्य द्वादशमासस्य त्रयोदश दिवसे नृपतेरहस्वे-
रस्य सर्वदेशानाम् एकैकस्य नगरस्य निवासिनो यिद्धदीया एकत्र स-
म्भय स्वप्राणरक्षार्थं समस्थातुं किञ्च यस्या जाते यस्य देशस्य वा लोकैस्ते
क्षिप्रान्तान् तेषां बालकान् याघितश्च लोभं हन्तुं विनाशयितुं किञ्च तेषां
निखिलबस्तूनि लोठयितुं शक्यन्तीति राज्ञानुज्ञातम् अभूत् ।

अपरं यिद्धदीयाः स्वेषां वरिणां प्रतीकारार्थं यत् सज्जिता भवेयुस्त-
न्निमित्तं निखिलदेशेषु प्रचारयितव्यस्यैतस्याच्चापचस्यानुलेखनं निखिल-
लोकान् प्रति प्रहितम् । अनन्तरम् अश्चतरवाहनारूढा द्रुतगामिनो
दूता नृपस्याज्ञया त्वरितं सर्वत्र जग्मिवांसः । अश्वने राजधान्यामपि
स आदेशः प्रकाशितो अभूव ।

अनन्तरं मर्दिखयो नीलपाण्डरवर्णं राजकीयवसनं परिधाय शिरसि
काञ्चनमयं वृहत् किरीटं दत्त्वा किञ्च सुष्मरक्तवर्णवसनेन वस्त्रवान्
भूत्वा नृपतेः समीपात् जगाम तेन अश्वनराजधान्यानन्देन हर्षेण च
परिपुष्टे । अपरं यिद्धदीयानां दीप्तानन्दहर्षसम्मानानि समुदीयुः ।
किञ्च प्रतिदेशं प्रतिनगरश्च यत्र कुत्रचित् स्थाने नृपतेरादेशः प्रचारया-

सर्वे तत्र तत्र स्थाने यिहदीयेरानन्दे । हर्षो भोज्यम् उत्सवस्थाकारि
किञ्च जनपदीयानां मध्ये बह्वो मनुजा यिहदीयानां मतं जगज्ज
यंस्मात् ते यिहदीयेभ्यो विभयाम्भूविर ।

८ नवमोऽध्यायः ।

- १ विष्णुं हामनस्य दशतनयानाञ्च यिहदीये कौपादनं ।। द्वितीये दिने विष्णुना
घाननं हामनस्य पुत्राणां दण्डकाष्ठ उल्लम्भनं २० पूरीभादिनस्य सप्तात्ययनिरूपणं ।
- २ अपरम् अदरनामकस्य द्वादशमासस्य यस्मिन् अयोदशदिने नृपस्या-
ज्या नियमेन च सिद्धिं गन्तव्या, अयं तदा यस्मिन् दिने यिहदीयानां
वैरिणस्तेषां प्रभवितुं प्रयत्नन्त तस्मिन् दिने तादृशीं विपरीतघटना।
- ३ बभूव यया यिहदीया श्व खदियिणां प्रबभूवः । तदानीं राज्ञो ऽहस्ते-
रस्य सर्वेषु देशेषु यिहदीयाः स्वेयां हिंसायुक्तेषु हस्तार्पणं कर्तुं स्वेयां
नगरेषु स्थान् मेलयाञ्चक्रः, ततस्तेषां सम्मुखं को ऽपि संस्थातुं न शक्नाक
- ४ यतो जनपदीयाः सर्वे लोकास्तभ्यो विभयाञ्चक्रिरे । देशस्था मुख्यलोका
अधिराजः अधिपतयो राजकर्म्मकारिणश्च सर्वे यिहदीयान् उपचक्रुः, ते
- ५ मर्दिरयाद् विभयाम्भूविर । यतो मर्दिरयो राजनिघणने प्रमत्तमनुज
आसीत् तदाययशश्च सर्वप्रदेशान् व्यानशं तस्य मर्दिरयस्योन्नतिं निरन्त-
- ६ रम् अवदत् । अनेन प्रकारेण यिहदीयाः स्वेयां सर्वपरिपश्यानां मध्ये
बहूनां खड्गाघातं संहारं विनाशश्च चक्रुः, ते स्वेयां देविताः प्रति स्वेष्टा-
- ७ नुसारिणाचारं चक्रिरे । विघ्नघतः अशने राजधान्यां यिहदीयाः पञ्च-
८ शतलोकानां बधं विनाशश्च चक्रिरे । तदानीं पर्शन्दाया दल्फोर्ना ऽस्पा-
९ थाः पोरथा अदलिया अरोदाथाः परमस्तो ऽरीययो ऽरीदयो वयिघा-
१० थाश्च यिहदीयानां वैरिणो हस्मिदाथासुतस्य हामनस्येत दश सुतास्ते
जंघिरे किन्तु तेषां सम्पत्तौ ते हस्तार्पणं नाकारि ।

तस्मिन् दिने राजधान्यां अशने निहतानां लोकानां संख्या राज्ञे
निवेदिता । ततो राजा राज्ञीम इष्टेरो बभाषे, राजधान्यां अशने यि-
हदीयेः पञ्चशतानि लोका हामनस्य दश पुत्राश्च हता विनष्टाश्च । न
जाने ऽहं नृपतरन्वदेशेषु तैः किमकारि । इदानीं त्वया प्रार्थितं किं ? तत्
तुभ्यं दायिष्यते ; तवापरा का वाध्वा ? सा संत्यति । इष्टेरा प्रतिब-
भाषे, यदि राज्ञो ऽभिमतं जायेत तत्संघतनियमं श्रो ऽप्याचरितुं अश-

नस्थान यिह्मदीयान् प्रत्यनृजा भवतु किञ्च हामनस्य दश सुता दशसुता
उल्लभ्यन्ताः । अनन्तरं राजा तत् कर्तुम् आदिदेश, ततः साष्टाश्वश्रान १४
प्रचारिता हामनस्य दश तनयास्त्रास्रन्विताः । अपरं श्रृश्रनस्या यिह्मदीया १५
अदरमासस्य चतुर्दशदिने ऽपि मिलित्वा श्रृश्रने त्रीणि प्रतानि लोकान्
अवधिषुः किन्तु तेषां सम्पत्ता हस्ताप्यणं न चक्रिरे । एतस्मिन् समये १६
वृषतेरन्येषु देशेषु ये ये यिह्मदीया आसन् ते समागत्य प्रागरक्षाये सम-
तिष्ठन्त तम ते परिपश्विनां प्रतीकारं कृत्वा वैरिणां पञ्चसप्ततिसङ्ख्याणि
लोकान् व्यापादयामासुः परन्तु तेषां सम्पत्ता हस्ताप्यणं न चक्रिरे । मा- १७
सस्यादरस्य त्रयोदशदिने ते तत् कर्म चक्रुः, किञ्च चतुर्दशदिने विश्रम्य तत्
भोज्यस्योत्सवस्य च दिनं विदधिरे । परन्तु श्रृश्रनस्या यिह्मदीयास्तस्य १८
मासस्य त्रयोदश दिने चतुर्दश दिने च मिलिताः किञ्च पञ्चदश दिवसे
विश्रम्य तदेव भोज्यस्योत्सवस्य च दिनं चक्रिरे । एतत्कारणाद् निष्प- १९
काराणां नगराणां निवासिना यिह्मदीया अदरमासस्य चतुर्दश दिनम्
उत्सवस्य भोज्यस्य मङ्गलस्य परस्परम् अंशप्रेषणस्य च दिनं कुर्वन्ति ।

अपरं वृषतेरहस्येस्य निखिलदेशेषु निकटस्था दूरस्थाश्च ये यिह्म- २०
दीया निवसन्ति तेषां समीपं मर्दिखय एतान् हस्तान्तान् लिखितपत्रैः
प्रेषयाचकार । अपरं यिह्मदीया ययोहभयो र्दिनयोः स्वेषां वैरिभ्यो २१
विश्रामं चकृवांसः किञ्च यस्मिन्मासे तेषां दुःखं सुखं बभूव शोक उत्सवो
बभूव च तस्य मासस्य ते द्वे दिने भोज्यस्यानन्दस्य परस्परम् अंशप्रेषणस्य २२
दरिद्रेभ्यो वितरणस्य च दिने भविष्यतः, अर्थतः प्रतिवत्सरम् अदर-
मासस्य चतुर्दशदिनं पञ्चदशदिनञ्च तैः पालयिष्येते एतत् तैः पत्रैर्निरू-
पयाचक्रे । ततो यिह्मदीया याग आरब्धवन्तो मर्दिखयश्च तान् प्रति २३
यादृगलिखत् ते तादृगाचरितुं मतिम् अकुर्वन् । सर्वेषां यिह्मदीयानां २४
रिपुर्हन्मिदाथान्तनयो ऽगागीयो हामनस्तान् व्यापादयितुं मतिं विधाय
तेषां विपदर्थं क्षयविनाशार्थञ्च पूरम् अर्थतो गूटिकापातं कृतवान् ।
परन्त्विन्दुरायां राज्ञः समक्षम् आगतवत्यां स इदम् आज्ञापयं ददिवान् २५
हामनो यिह्मदीयानां विरुद्धं यम् अमङ्गलस्य सङ्कल्पं कृतवान् स तस्मि-
न्नैव वर्त्ततां स तस्य पुत्राश्च दण्डकाष्ठ उल्लभ्यन्तामिति । अतः पूरीमस्या- २६
र्थतो गूटिकापातस्य नामतस्तस्य दिवसस्य नाम पूरीमं बभूव किञ्च तस्य
पञ्चस्य कृत्स्नवचसां कृते तथा ते तदधि यद् ददमुस्तान् प्रति यद् अघटत
चेतेषां कृते यिह्मदीया लिखितनिदेशानुसारेण निरूपितसमयानुसारेण २७

च स्वेषां निमित्तं स्वकीयभाविवंशानां निमित्तं स्वकीयमतावलम्बिनाश्च
निमित्तं प्रतिवत्सरं तद् दिनद्वयं पालयितुं केनापि प्रकारेण तत्र
१८ विहातुं निरूपयाञ्चक्रीरे । अपरं निखिलपुरुषपरम्परायां प्रतिवंशं
प्रतिदेशं प्रतिनगरञ्च ते उभे दिने कर्त्तव्ये पालयितव्ये च किञ्च तत् पूरी-
मपर्वं यिह्दीयानां मध्ये कदापि लुप्तं न भविष्यति तेषां वंशस्य मध्ये
तयोः स्मरणस्य लोपो न भविष्यति ।

१९ अवीहयिलस्य तनूजा राज्ञोऽष्टेरा यिह्दीयो मर्दिखयश्च पूरीमदिन-
२० मधि द्वितीयमिदं निदेशपत्रं स्थिरीकर्त्तुं सर्वपराक्रमेण लिखितवतुः । यिह्-
दीयो मर्दिखय इष्टेरा राज्ञो च यं निदेशम् अकुरुतां यिह्दीयलोकाश्च
स्वेषां निजभाविवंशस्य च निमित्तम् उपवासप्रार्थने अधि यं नियमं
२१ अकुर्वन् तदनुसारतो निरूपयिते काले तत्पूरीमदिनस्य पालनाद्यं नृपते-
रइष्टेरस्य राज्यस्य सप्तविंशत्यधिकशतदेशेषु सर्वेषां यिह्दीयानां समीपं
२२ शान्तिकरैः सत्यैश्च वाक्यैः पत्राणि प्रेरितानि । इत्थम् इष्टेराया आश्रया
पूरीमदिनस्य कर्त्तव्यं निश्चितं पुस्तके लिखितञ्च ।

१० दशमोऽध्यायः ।

नृपतेरइष्टेरस्य महिम्नो मर्दिखयस्याग्रतेषु कथनं ।

१ स नृपतिरइष्टेरो भृमगङ्गस्य जलधेरुपदीपानाञ्च लोकान् राजसा-
२ हायं कर्त्तुम् आदिदेश । तस्य पराक्रमस्य प्रभावस्य च सर्वाः कथाः किञ्च
राज्ञो दानात् मर्दिखयेन लब्धस्य महिम्ना विवृतिर्मादिष्याथारमदेश-
३ यो नृपाणां पुरातनपुस्तके लिखिताः किं न विद्यन्ते ? यद्ययिह्दीयम-
र्दिखयो नृपतेरइष्टेरस्य प्रधानमन्त्री भूत्वा यिह्दीयानां मध्ये प्रमुखः
सम्भाटनिवहस्य मध्ये ग्राह्यः खजातीयानां हितेषां स्वीयसर्ववंशान् प्रति
मङ्गलवाक्यादी च बभूव ॥

98

70

इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयोमतः ।
 प्राकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥४२॥
 तैर्योगमनवानेपक्षेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
 पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥४३॥
 आकाशस्तु महावायुपर्यन्तोविषयोमतः ।
 आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दोवैशेषिकोऽगुणः ॥४४॥
 इन्द्रियस्तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नयुपाधितः ।
 तस्यानां जनकः कालोजगतामाययोमतः ॥४५॥
 रापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।
 इत्यन्तिकादिधीहेतुरेका नित्यादिगुच्यते ॥४६॥
 उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।
 प्राप्तेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करुणं हि सकर्तृकम् ॥४७॥
 गीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।
 अथात्वच्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥
 मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।
 तर्माधर्माययोऽध्यक्षोविशेषगुणयोगतः ॥४९॥
 इत्युक्तमाद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।
 प्रहङ्कारस्याययोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥५०॥
 वस्तुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
 अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥५१॥
 अत्यक्षमथनुमिति स्तथोपमिति शब्दजे ।
 गणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥५२॥

घातस्य गोचरोगन्धोगन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसोरसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरोद्भव्याणित्वेनिति पृथक्त्वम् ॥५४॥

विभागसंयोगपरापरत्वस्तेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥५४॥

क्रियां जातिं योऽप्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम् ।

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥५५॥

उद्भूतस्यैवदृश्यं गोचरः सोऽपि च त्वञ्च ।

रूपान्ध्रक्षुपोऽथर्व रूपमवापि कारणम् ॥५६॥

द्रव्याध्यक्षे त्वचोऽथो गोमनसा ज्ञानकारणम् ।

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषोमतिः कृतिः ॥५७॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पार्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं षड्विधं हेतुगिन्द्रियं कारणं मतम् ॥५८॥

विषयेन्द्रियसम्बन्धोऽप्यपारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यब्रह्मस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥५९॥

द्रव्येषु सम्भवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तवापि सम्भवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥६०॥

तद्गुत्तीनां सम्भवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

विशेषणतया तद्गुदभावानां ग्रहो भवेत् ॥६१॥

यदि स्यादुपलब्धेतेत्येवं यच्च प्रसज्यते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥६२॥

अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ॥६३॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रव्यत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहोवारिण्येते चतुर्दश ॥३१॥

स्नेहहीनागन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिपटुं संख्यादिपञ्चकं आवनातथा ॥३२॥

धर्माधर्मौ गुणाण्ये आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।

संख्यादिपञ्चकं कालदिगोः शब्दश्च ते च खे ॥३३॥

संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥३४॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पटुविधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥३५॥

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयोऽह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

नित्यानित्या च साद्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥३६॥

अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥३७॥

योनिजादि भवेद्देहइन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयोद्वाणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्तउदाहृतः ॥३८॥

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शा जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वस्तु मांसिद्विकमुदाहृतम् ॥३९॥

नित्यतादिप्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥४०॥

स्पर्शउष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लमास्वरम् ।

नैमित्तिकं द्रवत्वस्तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥४१॥

॥ कं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।

तिरिक्तमथापि यद्वेन्नियतावश्यकपूर्वभावितः ॥ २० ॥

ति पञ्चान्यथासिद्धादृष्टत्वादिकमादिमम् ।

द्रादौ द्रगडरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तीयन्तु भवेद्योम कुलालजनकोऽपरः ।

ज्वमोरामभादिः स्यादेतेष्ववग्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

मवाधिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

गुणकर्मभाववृत्तिज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

अथ नित्यद्रव्येभ्यश्चाद्यितत्वमिहोच्यते ।

क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः प्रबनोमनएव च ।

परापरत्वमूर्तत्वाक्रियावेगाश्चयाश्चमी ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सङ्गतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

द्रव्याणामश्रुतुषु स्वादथाक्तशरीरिणाम् ।

अथाप्यवृत्तिः क्षणिकोविशेषगुणद्वयते ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात्प्रथमतिकम् ।

गुरुणी हेरसवती द्वयोर्नैसित्तिकोद्रवः ॥ २८ ॥

आत्मानोभूतवर्गाश्च विज्ञेयगुणयोगिनः ।

यदुक्तं सस्य साक्ष्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेद्यास्यसंस्कारोमरुतोऽगुणाः ।

अष्टौ स्पर्शादयोरूपं द्रवोवेगश्च तेजसि ॥ ३० ॥

एतद्दिग्जन्त्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासीत्
 शतन्नासीरवाजिप्रजस्वरजरजोराजिराजिस्थलोषु ॥ ७२ ॥
 क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
 स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनं ।

अत एव स्ववदस्रजो वाऽसुहृदंश्च अरिसङ्गा अथ च तद्रूपा
 वेषवस्त एव सार्द्राणीन्धनानि दाह्यकाष्ठानि यस्यैवभूत एतस्य
 दाह्यार्वाङ्गाह्मामप्रतापस्तीक्ष्णप्रतापः स एव ज्वलन्देदीप्य-
 मानोऽग्नलः तस्य मिलन् सम्भवन् भूमा बाहुल्यं यस्यैवभूतो वज्र-
 तरो धूमस्तस्य भ्रमाय सावृष्णादधूमेऽपि रजसि धूम इति
 बुद्धये नामोदपि तु सर्वस्यापि । आद्रवेणुरूपेन्धनं दहतो वज्रे-
 र्भूयान् धूमा भवति । सर्वेऽप्यथ एतत्प्रातापवह्निना दग्धाः ।
 अश्वपतिश्चायमिति भावः । सार्द्रमित्यार्द्रपर्यापः । मिलद्भूम-
 भूमेति पाठे मिलतो धूमस्य बाहुल्यं तद्वान्तये ॥ ७२ ॥

क्षीरेति । केषां जगतां भुवनानां सम्बन्धिना जनेनास्र-
 राजो यशसोऽभिषेक एवात्मतो नाजनि नाकारि अपि तु स्वर्गा-
 दिस्थितेन सर्वेणापि लोकैर्नैतदीययशसोऽभिषेकः कृतः । विशे-
 षेणेनाधिष्ठानमाह । किंभूतस्य यशसः । क्षीरोदन्वदपः क्षीरो-
 दन्वान् क्षीरसमुद्रस्तस्यापां जलानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्द-
 राचलेन कृत्वा प्रकर्षेण विलोद्यामरैर्मथनक्रियायोगाश्रित-
 मिति आदेशे सञ्ज्ञायां निर्मिते कृतायां अथ च निर्जलं मन्थ-
 मथितं दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथनक्रिया-

केषां नाजनिं वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-
स्रोतःप्रोतपिपासुकर्षकलशोभाजाभिषेकोत्भवः ॥ ७४ ॥

योगादस्तेर्भुवन्नाथितरूपे आदेशे निर्मिते मति जले स्थित्य-
सम्भवलीरोदन्वदुदके दुग्धरूपे अतिघने कृते मतीत्यर्थः ।
लीरोदरूपं सिंहासनं शुभ्रवस्तुसांचापेक्षया तस्यातिशुभ्रत्वा-
द्भद्रं यद्भद्रपीठं तत्त्वेनात्मनाथ च सुखेन आयामरहितं यथा
तथा आक्रम्यमुपवेशनयोग्यं सृजतः कुर्वतः लीरोदपदमधि-
तिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन । एतद्रचितं कवित्वं एतत्स-
म्बन्धिकविभिर्निर्मितं कीर्त्तिवर्णनरूपं कवित्वं तदेव स्वादुतर-
त्वादमृतं तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोतो स्यूतो भूतो सादरमा-
कर्षनेच्छू अथ च जलभरणेच्छू कर्षावेव कलशो महान्तो
कलशो भाजा भजता । लोके हि कस्मिंश्चिद्राजनि केनचिन्म-
थिते तदीयं सिंहासनमधिष्ठितोऽन्यस्य केनचिदारिपूर्णेन कलशे-
नाभिषेकः क्रियते । घनिरूपतया उपवेशनयोग्यतां सूचयितुं
मथितादेशे कृते मतीत्युक्तं । जलोपरि उपवेशनासम्भवात् । ली-
रोदादपि विमलतरं महीयस्यैतद्यशो वैदेशिकैर्लोकत्रयमञ्चारि
कृतमिति भावः । तत्रं ह्युदस्त्रिन्नाथितं पादाद्यर्धाम्बु निर्जल-
मित्यमरः । लीरोदन्वदपः । उदम्बानुदधौ चेति (पा० ८ । १ ।
१३) साधुः । चक्रपूरवित्यप्रत्ययः (पा० ५ । ४ । ७४) ।
स्वाक्रम्यं । पोरदुपधादिति यत् (पा० । ३ । १ । ८८) ।
अजनि । कर्षाणि चिण् (पा० ३ । १ । ६६) ॥ ७४ ॥

समिति पतिनिपाताकर्षणद्राग्दीर्घ-
 प्रतिनृपतिमृगासीनक्षवक्षःशिलासु ।
 निखिनलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तक्ष-
 प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्त्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥
 विधाय ताम्बूलपुटों कराङ्कगां
 बभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

समिति । अस्य राज्ञः कीर्त्तिप्रशस्तिर्वर्णनपङ्क्तिः समिति
 मङ्गलमे पतीनां निपातो मरणं तस्याकर्षणेन द्राक् शीघ्रं
 अदीर्घानि प्रतिनृपतिमृगासीनां क्षतस्य वक्षांसि तान्येव तक्ष-
 णमेवाविदीर्षत्वाच्छिलास्तासु शोकवशाद्दुरस्ताडने व्यस्तयो-
 दृढनिवेष्टितयोर्हस्तयोः प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव
 टङ्काः पाषाणदारणलोहविकारास्तैरचितलिपिरिव रचित-
 लेखनेवासीति शेषः । अन्यस्यापि कीर्त्तिप्रशस्तिः शिलासु
 टङ्किकाभिरुत्कीर्य लिख्यते । सर्वेऽप्यरयोऽनेन हतास्तत्राश्चर्य-
 शोकवशाद्दुरस्ताडनं कुर्वन्ति अतिगूरत्वादस्य कीर्त्तिर्भवती-
 त्यर्थः । दृढशोकेऽप्यदीर्षत्वाच्छिलात् । शोकातुरस्त्रोरस्ताडनं
 जातिः । टङ्कः पाषाणदारण इत्यमरः । समिदाजौसमित्यु-
 चेति ॥ ७५ ॥

विधायेति । ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णादिरचितहंसाद्या-
 कारं ताम्बूलधारणपात्रं पटोति लोके तस्मै वाहिनी धारिणी
 काचित् सखी दमस्तसुर्भावं तद्वर्णननिषेधरूपं अवेत्य ज्ञात्वा

उत्तरनैषधचरिते ।

दमस्वत्तुर्भावमेवेत्य भारती
नयाऽनया वक्त्रपरिश्रमं शमं ॥ ७६ ॥
समुन्मुखीकृत्य बभार भारती
रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजं ।
ततस्त्वसद्धानपृषद्विलोचनां
शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीं ॥ ७७ ॥

भारती इति बभाण । किं कृत्वा । ताम्बूलपुटीं पूगीफलचूर्णख-
दिरपर्णानि यत्रैकत्र क्रियन्ते । यां मध्यदेशभाषया गुलविडिति
व्यवहरन्ति । तां देखै दातुं कराङ्कगां स्वीयकरतलमध्यगतां
वा कृत्वा कराङ्कं गृहीत्वैत्यर्थः । इति किं । हे देवि त्वं अनया
वीटिकया एतदीयबज्रवर्षनजनितं वक्त्रस्य सकलं परिश्रमं
शमं नय बज्रवर्षनजनितं शोधं शान्तिं प्रापयेति । एतत्स्मृते-
र्विरमेत्यर्थः । अन्योऽपि शुष्कमुखो वीटिकया श्रमं शमं
नयति ॥ ७६ ॥

समिति । भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं भुजं
बाहुं सम्यग् उन्मुखीकृत्य बभार भैरवै तं दर्शयितुं तदभिमुखं
चकार । ततः अनन्तरं त्रसद्धानपृषद्विलोचनां भीतबालह-
रिण्येचां संसज्जनानां सभ्यानां रञ्जनीं अनुरागजनिकां जनीं
वरार्थिनीं तां भैमीं शशंस अभिषीत् । रतीशतुल्य इति च
पाठः । रञ्जनीं । मृगरमणाभावात्सलोपाभावः (पा० ६ । ४ ।
१४ । सू० २ वार्तिके ।) ॥ ७७ ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो
 भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
 स्पृशन्तु रूपामृतवापि नन्वमं
 तवापि दृक्त्तारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥
 अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृता
 ऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ ।

अयमिति । हे भैमि गुणौघैः सौन्दर्यादिगुणमयैः अनुरज्यन्तोऽनुरक्ता भवन्तः उत्कला लक्षणया तद्देशनिवासिना लोका यत्र । अथ च गुणौघैरनुरज्यन्त उत्कृष्टाश्चतुःषष्टिः कला यत्र तैरूपलक्षितोऽयं नृपः । यस्मात् भवन्मुखालोके रमनानुरागेणोत्कलोचन उत्कण्ठितनेत्रोऽस्तीति शेषः । तस्मान्ननु हे रूपामृतवापि सौन्दर्यामृतदीर्घिकं सुन्दरि तवापि दृक्तास्तारा उज्ज्वला विशाला वा चञ्चला वा तरङ्गाः पुनर्यापाररूपाः कलालास्तेषां भङ्गयः प्रकारविशेषा अमं स्पृशन्तु । अयं त्वां पश्यति त्वमर्थेन कटारैः पश्य योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्कल इत्यनेन जनानुरञ्जनात् सम्यदाधिकं सूचितं । अन्यस्यामपि जलवाण्यां चञ्चलतरङ्गभङ्गयो भवन्ति । अनुरज्यदिति । श्रुत्वा ङित्वाश्रलोपः (पा० १ । ४ । २४) ॥ ७८ ॥

अनेनेति । कामगवीसुरद्रुमौ कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्योऽयं क्रमेण पयःसेचनपक्षवाशने दुग्धसेचनपक्षवभोजने प्रदाय प्रकर्षेण दत्त्वा दानस्य व्यसनं अतिथये प्रत्यहमवश्यकरणीय-

मिथःपयःसेचनपक्नवाग्ने

प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे

नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः

स्फुटयेमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभिस्थेमानमालम्बते

जातं यद्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

तथा प्राप्तस्यायहं समाप्नुतः समाप्तिं नयतः । कस्मादित्यत
आह । किम्भूतौ । सर्वार्थिनां सर्वयाचकानां अभीष्टदानात्
या कृतार्थता जन्ममाफललक्षणं कृतार्थत्वं तां करोत्येवंभूतः
कृत् तेनानेनातिदानात् सम्यग्याहता आनीता अर्थिना याचका
ययोस्तौ । अर्थन्तराभावात् कामगत्या कल्पवृक्षस्य दुग्धमेकः
कृतस्तेन च पक्नवा भक्षयितुं तस्यै दत्ता इत्यर्थः । दानपूर्वो-
ऽयमिति भावः ॥ ७९ ॥

नृपेति । अयं नृपः निजे पदद्वये प्रणामवशात् पततः नद्यान्
यान् नृपान् कराभ्यां कृपया शिरसि धृत्वा उदतोलयत् उत्था-
पयामास । तदीया राजकीया यासूडामुकुटास्तासां कुरुवि-
न्दरश्मिभिः र्माणिक्यशोणशोभाभिः कृतेयमेतस्य करपादयोः
रञ्जना रक्तिमा स्फुटा दृश्यत इति शेषः ॥ ८० ॥

यदिति । भानुमान् सूर्यः कस्यामपि ककुभि दिशि स्थेमानं

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावन्तयेरौचिती

धित्तं वाडवमश्वसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

स्थिरत्वं यत् नालम्बते अङ्गीकरोति किन्तु सर्वदा परिभ्रमत्येव ।
 दावाग्निना वनवह्निना च घनं अतिगहनं काननं तन्मूलं एकं
 केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाश्रयेन यज्जातं । एतस्य
 भुजतेजसा विशेषेण जितयोस्तयोः सूर्यदावानलयोस्तावन्निश्चितं
 एषा औचिती युक्तकारितरता । भीतस्य व्याकुलता वनाश्रय-
 णश्च युक्तं इत्यर्थः । मानी हि जितः सन् लज्जया मुखमदर्शयन्
 पुनर्दर्शनभयेनैकस्मिन्देहे वामं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति सर्व-
 थाऽन्यस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं गहनं वाविशति । ताभ्यां युक्तमेव
 कृतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनर्धिक्ष्य यनास्य भिया
 द्विषि सहजशत्रौ अश्वसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नं । मानी हि
 पराजितोऽपि वैरिणः शरणं नैति अयन्तु गत इति अभिमानि-
 ताभावान्निन्द्य एवेत्यर्थः । अथ च वाडंवा ब्राह्मणः । ततश्च
 ब्राह्मणत्वाच्च चावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्य
 रक्षणं युक्तं इति च सूचितं । सूर्यादेरप्येतदीयं तेजोऽधिक-
 तरमिति भावः । स्थमानमिति । स्थिरशब्दाद्भावे पृथ्यादित्वा-
 दिमनिचि (पा० ५ । १ । १२०) प्रियस्थिरेति । स्यादेतः
 (पा० ६ । ४ । १५०) । शरणं प्राप्तेन । द्वितीयाश्रितेति समासः
 (पा० २ । १ । २४) ॥ ८१ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-
रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा स्नायतु न तद्-
वधूवक्त्राभोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

अमुष्येति । अमुष्योर्वीभर्तुरणसंरम्भात् प्रसृमराः प्रसरण-
शीलाश्चमूसिन्धुराः मेनागजास्तेभ्यो भवैः समुत्पन्नैर्वमथुभिः
करिकरायजातैर्मदजलविन्दुभिर्जलविन्दुभिर्वा अवश्यायसमये
नीहारकाले हिमत्तौ प्रादुर्भवे निर्मिति सति प्रतिनृपभटा
वीरा अपि रिपुनृपा अन्तस्तन्मध्ये स्वीयमनमि वा न कम्पन्तां
अपि तस्माद्भयेन युक्त एव कम्पस्तेषां । तथा तेषां रिपूणां वधो
रमण्यस्तासां वक्त्राभोजं न स्नायतु अपि तु भाविनः प्राणेशव-
धस्य निश्चितत्वात् तासां मुखस्य स्नानिरुचितैव । तथा स प्रसिद्धो
रणवामरस्तेषां वैरिणां तत्स्त्रीणां च कुत्सितो दिवसोऽगुभरूपो
वासरो न भवत्वपि तु भवत्वैव । वधनिश्चयाद्वैरिणां तत्स्त्रीणाञ्च
शोकवशादित्यहमवैमि । हिमत्तौ शरीरकम्पः कमलस्नानि-
र्दुर्द्दिनञ्च भवति । गृह्णतरोऽयं गजपतिरिति भावः । सिन्धुर-
भरैरिति पाठे जगस्रहैः कर्तृभिः वमथुभिः कृत्वैति व्याख्येयं ।
वमथुः करिषीकरः । अवश्यायस्तु नीहार इत्यमरः । प्रसृम-
रेति । सृघस्यद इति क्करच् (पा० ३।२।१६०।) अवश्या-
येति । श्याद्वाधेति णः (पा० ३।१।१४१) । तेषां । पुमान्
स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६७।) ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याहोतरमौचित्यो

यद्गात्रान्तरवर्जनादजनयङ्गुजानिरेष द्विषा ।

भूयोऽहंक्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्

तन्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्मणिवाणव्रजः ॥ ८३ ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिमृतां जैत्राङ्गकारे चर-

त्येतद्दोषशसि प्रयाति कुमुदं बिभ्यन्न निद्रा निशि ।

आत्मनीति । आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्चितीकृतगुणस्य
मेलितमौन्दर्यादिसर्वगुणस्यास्य राज्ञः अहोतरमतिशयेनौचि-
तीयं । यत एष भूजानिर्भृपतिर्द्विषां गात्रान्तराणां हृत्स्क-
न्धेतराणां वर्जनात् अवयवान्तरं परित्यजेत्यर्थः । येन च हृदा
भूयः पुनः पुनरतितरां अहंक्रियते स्म अहङ्कारिणा जात-
मित्यर्थः । यस्य स्कन्धः नानमत् नसा न भूतः तस्यैव स्कन्धस्य
मर्माणि अतिमृदूनि जीवस्थानानि दलं दलं खण्डं खण्डं अजन-
यत् चकार नान्येषां । किंभूतः । समिति मद्भावे अलङ्कार्यो
अलङ्कार्योऽस्मिन्मरणमर्थः वाणव्रजा यस्य अपराधी हि
राज्ञा दण्ड्यः । तत्स्कन्धस्यैवापराधी नान्येषां तस्यैव दण्डं हतवा-
सान्येषामित्यतितरामसौचित्योक्त्यर्थः । अयस्य मगुणः मदपीन-
नसाश्च मारयति शरणागतांस्तु रक्षतीति भावः । कर्मात्मो-
ऽलङ्कार्यो इत्यमरः । अलङ्कार्ये, पर्यादयो म्लानाद्यर्थे चतु-
र्थेति समासे (पा० २।२।२८ सू० ७वा०) अलङ्कार्यशब्दात्कार्यं,
अवयवाश्रितं त्वलङ्कार्येति खः (पा० ५।४।७।) ॥ ८३ ॥

दूरमिति । गौरगुणैः धवलवर्णैः कृत्वा दूरं भ्रष्टं अहंकृति-

धम्मिके तव मञ्जिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
 पीयूषस्रवकैतवाद्दृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥
 एतद्गन्धगजस्तृषाम्भसि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः
 फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्रिजयकीडायशःस्यर्द्धिभिः ।

भृतां अहङ्कारवतां वस्तूनां जैत्रञ्च तदङ्गकारि च तस्मिन्
 जयाङ्गकारिणि एतद्वैर्यशसि एतस्य बाहुयशसि सकलेषु ज-
 गत्सु चरति प्रसरति सति अथ च स्वप्रतिमस्रगवेषणाय भुवनं
 परिभ्रमति सति बिभ्यत् भीतं कुमुदं निशि निद्रां स्वप्नमथ
 च सङ्कोचं न प्रयाति । तथा मञ्जिकासुमनसां माल्यं माला
 अस्माद्भिया तव धम्मिके केशपाशे यन्त्यनविशेषे लीयते आत्मानं
 गोपायति । अथ वा अदृश्यं तिष्ठति । तथा शीतद्युतिश्चन्द्रो
 दृतदरः प्राप्तभयः सन् पीयूषस्रवकैतवादमृतस्रवणव्याजात्
 स्विद्यति स्वेदं मुञ्चति । अथ च हिमकणान् मुञ्चति । एक-
 योद्वा अङ्गकार इति वा । कुमुदादिभ्योऽप्यधिकं धवलमे-
 तदीयं यश्च इति भावः । वह्निर्न धारयेन्माल्यमिति केशान्त-
 र्गतमाल्यधारणाङ्गैश्चाः सदाचारत्वं सूचितं ॥ ८४ ॥

इतदिति । एतस्य गन्धगजः यः सप्तसु स्थानेषु स्रवति स
 गन्धगजः । स्वदानमलमूत्रादिगन्धेन जितात्यकरो । विरोधि-
 करिगन्धमसहमान इति वा गन्धगजः । कराभ्योवमिषाजात्
 शृणुदण्डायेण मुखधृतगण्डूषजलवमनमिषात् अमुधेः समुद्रस्था-
 भमुनाम्याः करिष्या बलभस्यैरावणस्य विरहं पुत्रवियोगजमितं

दन्तद्वन्द्वजलानुकिम्बनचतुर्दन्तः कराभ्यामभि-
व्याजादभ्रमुवक्षमेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥
अथैतदुर्वोपतिवर्षनाद्भुतं
न्यमोलदास्वादयितुं हृदोव सा ।

शाकं निर्वापयति प्रमयति । किंभूतः । मृगं नितरां दृषा
पिपामया सफनत्वात्कीराभिः पुरः प्रसर्पणेन कण्ठान्नं पीवा
मर्यादोक्त्य मञ्जन्ती जले कीडन्ती जलप्रवेष्टाददृश्यमाना
तनुर्देहा यस्य एवम्भूतः । तथा स्त्रीया दिक् प्राची तस्याः
करी ऐरावणाऽन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जयकीडा तया-
पार्जितैर्यशाभिः सह स्पृष्ट्विभ्रमाददृज्ज्वलैः फेनैः जम्बावगाह-
नाद्भूनेर्निमग्नदेहाद्धंद्वं पाण्डुरितः धवलोक्तः । तथा दन्त-
द्वन्द्वस्य दन्तद्वयस्य जलेऽनुविम्बनं प्रतिबिम्बस्तेन कृत्वा चत्वारो
दन्ता यस्य सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्भुवत्त्वाच्चतुर्दन्तत्वा-
च्चेरावण एवायमिति भ्रान्त्या समुद्रः सुखी भवतीत्यर्थः । आ-
समुद्रं दिम्बिजयीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथेति । अथ सा भैमी न्यमोलत् अक्षिपत्यसहोचं चकार ।
किंभूता । अतिप्रीत्या मधुसजा वरुणमधूकमाश्रया नैवधस्य
नाम अपति तच्छीलाऽत एव स्फुटीभवन् प्रत्यक्षायमाणः ध्या-
नेन चिन्तनातिशयेन पुरः स्फुरन् अयस्मिततयाऽवभासमानो
नलो यस्याः सा । तत्रोत्पद्यते । एतस्कोर्वोपतिवर्षनया समुत्प-
न्नमहुतमाश्रयं यदि विद्यमानं आस्वादयितुमिव । आश्चर्यस्य
चेतसि वर्त्तमानत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रे अयन्तः प्रविष्टे हवेत्यर्थः ।

मधुसूजां नैषधनामजापिनी
 स्फुटीभवद्भानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥
 प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं
 श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनं ।
 गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता
 दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥
 तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता
 यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।

नले एवानुरक्ता सती नेत्रनिमीलनेनैव तं नृपं निरीक्षी-
 कारेति भावः । अन्योऽपि जपमालयाभीष्टदेवतामन्त्रजपं
 कुर्वन् तां साक्षात्कर्तुं नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्क-
 रोति ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुमिति । दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता सरस्वती
 पुरावदेव पूर्ववदेव ता अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार
 उवाच । किं कर्तुं । संसदः सभाया उपान्तौ उभयपार्श्वौ रञ्ज-
 यत्येवं शीलं श्रिया शरीरशोभया कृत्वाऽतिसुन्दरं जिनं बुद्धदेवं
 जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुं ।
 श्रिया संसदुपान्तरञ्जिनं जयन्तं जगति शौर्यादिना इन्द्रपुत्र-
 तुल्यं कीकटदेशप्रभुत्वाज्जिनं बौद्धं राजानमिति वा जयन्त-
 नामानं वा । जगदीश्वरमिति पाठे जिनविशेषणं ॥ ८७ ॥

तथेति । हे रुचिरे सुन्दरि त्वं तथा तेन प्रकारेणाधि-

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

इदं यशांसि द्विषतः सुधारुचः

किमङ्गमेतद्विषतः किमाननं ।

कुर्याः अधिकारं कुर्याः । तथा कथं । यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेशस्वामी तत्कटाक्षेषु उत्सुकः सन् चिरे-
ष्मिताः तव कटाक्षधारास्तिर्यगवलोकनपरम्पराः सम्प्रतीदानीं सम्प्रतीच्छति अङ्गीकरोति । किंभूता धाराः । अपाङ्गो नेत्र-
प्रान्तस्तत्क्षणं रङ्गस्थलं नाट्यशालां तत्र लास्ये सविलासमन्द-
गतौ लम्पटाः । चिरेष्मिता त्वमिति वा । चिरेत्यकारान्तमप्य-
वयं तेन समामः । एवमेवजातीयेऽन्यत्रापि ज्ञातव्यं ॥ ८८ ॥

इदमिति । अखिलेषु लोकेषु धाविभिः प्रमरणशीलैः
लोकत्रयमुज्ज्वलङ्कुर्वाणैरस्य यशाभिः विशेषेण भीषिता स्ना-
कत्रयान्निर्व्वामिता तामसौ हृण्णपरात्रिरेव मयो इदं यशांसि
अस्य कीर्त्तद्विषतः अमहमानस्य सुधारुचश्चन्द्रस्याहं कलङ्क-
मयश्च सन्निधिं धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किं । किंवा एत-
द्विषत एतच्छत्रोराननं प्राप्नोतीति संशयः । एतद्यशाभिसङ्गा-
हश्चतुर्मुखातिरिक्तस्य सकलस्यापि जगतः श्रेतोकरणात्तत्र निव-
स्तुमशक्ता सती मलिनं चन्द्रकलङ्कमेतच्छत्रुमुखश्च प्रायेण गता ।
यो हि येन पराभूयते स तदैरिणमाश्रयतीत्यर्थः । अथमति-
तरां यशस्वीति भावः । अन्येऽपि भीषितः स्वगोत्रं याति ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविभि-
 र्विभीषिता धावति तामसी मषी ॥ ८८ ॥
 इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभि-
 र्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
 कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते
 मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरं ॥ ८९ ॥

श्यामस्य च श्यामं वस्तु सगोचरमिति । तामसी तमःसम्बन्धिनी
 रात्रिः मषी श्यामवस्तुमात्रगता श्यामिका च यथाक्रमं चन्द्राङ्कं
 शत्रुमुखं धावति किमिति वद । निरन्तरोद्योतकरणादेतत्कीर्त्या
 निष्काशितेव तामसी स्लोभावभीरुर्भर्त्तुश्चन्द्रस्योत्सङ्गं गता । अत
 एव रात्रिकालिमा चन्द्राङ्के दृश्यते । सर्वस्यापि श्रेतीकरणात्
 श्यामिकापि निर्व्वामिताऽन्यत्र स्थातुमशक्ततयेव रिपुमुखं गता ।
 अत एव विवर्णीभूतेषु वैरिमुखेषु कालिमा दृश्यते । एतद्विषयः ।
 द्विषः शत्रुर्व्वेति (पा० २ । ३ । ६८ सू० ६ वा०) षष्ठोऽयमासः
 ॥ ८८ ॥

इदमिति । अतिवदान्यस्यास्य नृपस्य प्रार्थनशीलैरर्थिभिर्या-
 चकैरनेनैव समस्तकामानां पूरितत्वादुज्झितः परित्यक्तः अत
 एव स्वव्यथाभावान्मणिप्ररोहेण विवृध्य अङ्कुरोत्पत्त्या विशेषेण
 दृष्टिं प्राप्य रोहणे मेरुः कियद्भिः कतिपयैरल्पेरेव दिनैः
 अम्बरमावरिष्यते आच्छादयिष्यति यतस्तस्मान्मुनिरगस्तिर्वि-
 न्ध्यनामानं भूधरं मुधैवारुद्ध मदागमनपर्यन्तं त्वया न वर्द्धि-
 तव्यमिति नियमेन दृष्टैव वाग्बद्धमकरोत् । तद्दृष्ट्वाभावेऽपि

भृशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-

देतस्य स्तुमहे महेभदशनस्यर्द्धानि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञा यशःपारदै-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ८१ ॥

राहणेनैव सूर्यगतेः प्रतिबन्धकस्य करिष्यमाणत्वादगस्त्यप्रया-
मस्य वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः । अगस्त्येन विन्ध्यरोधस्तु पुराण-
प्रसिद्धः । अतिवदान्योऽयमिति भावः । आवरिष्यते । विकल्प-
त्वादितो दीर्घतेति (पा० ७।१।१८) । अरुद्धेति । लङात्मने-
पदं ॥ ८० ॥

भृशक्रस्येति । वयं विक्रमस्य भरेण बाहुन्येन क्रमात्पारि-
पाष्यात् उपार्जितानि एतस्य भृशक्रस्य पृथोन्द्रस्य यशांसि कैर-
क्षरैर्वर्षैः स्तुमहे वर्षयामः । यशसां भूयस्त्वादानीनां पञ्चाश-
त्वात् स्तोतुं न शक्नुमः । सामान्याकारेण कथञ्चिद्वर्ण्यन्त इत्यर्थः ।
किञ्चूतानि । महेभाः षष्टिहायना गजा ऐरावतो वा तेषां
दशनैः सह सङ्कुल एवंग्रीलानि तदङ्गाराणि । स्वर्णगिरिर्मे-
रन्येषां राज्ञां लिम्पद्भिर्यशोलक्षणेः पारदैः कृतकममत्वं र-
जतं कृतोऽपि प्रलेपनिर्मितपाण्डुदुतितं नीतोऽपि मन् अस्य
प्रतापकपैर्दहनैरग्निभिः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य
पीतत्वात्सुवर्षरूपतां प्रापितः । पारदलेपनेन सुवर्णं श्रेतोभवति
वज्रितापेन चोद्गीने पारदे पुनः काञ्चनमेव भवतीत्यर्थः । एत-
त्प्रतापाये परेषां यशांसि न प्रसरन्ति । यज्ञस्त्री प्रतापवांश्चान्यः
कोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यङ्गर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्माभस्माघवता सृष्टैः कृतोद्धूलना ।
 शम्भोर्मा वत सान्ध्यवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
 क्षोणी नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽष्टमृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ८२ ॥

यदिति । अयं भुवः शक्रो भूमीन्द्रः यस्या भूमेर्भर्तुः पतुः
 अभिषेणनं मेनयाऽभिगमनं कुरुते सा क्षोणी भूमिः इति
 मनसि कृत्वा लोहितलेनौत्पातिकी अष्टमृष्टिः रुधिरवृष्टिस्त-
 द्रूपा या सायंसन्ध्या तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति
 गात्रविशेषं करोति कस्यत इत्यर्थः । वत खेदे । ध्रुवमुत्प्रेक्षे ।
 किम्भूता सा । दाहादिन्धनज्वलनसम्भावात् दिग्दाहैरिव
 दिग्दाहादिशमौत्पातिकनिर्हेतुकलोहितदीप्तेः प्रभवैरिव म-
 घवतेन्द्रेण सृष्टैर्भोचितैः भस्मभिः कृत्वा कृतं घृतमुद्धूलनं अङ्गलेपो
 यया सा । इति किं । शम्भोः दिनरात्रिसन्निरूपायां बेलायां
 काले भवं सान्ध्यवेलं सायंसन्ध्याकालसमुचितं नटनं नृत्यरूपं
 व्रतं नियमः साभाजि भग्ना साभूदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः
 यतः अष्टमूर्त्तेर्जलाद्यष्टमूर्त्तेः शम्भोरेका मूर्त्तिः पृथ्वी । शिवो
 हि सन्ध्यासमये नृत्यं करोति तन्मूर्त्तित्वात्तथापि नृत्यमार-
 भमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं प्रयाणं करोति तस्मिन्देष्टे दिग्दा-
 हभस्मवृष्टिभृत्कम्परक्तवृष्टिलक्षणास्तत्पराजयसूचका उत्पाता
 भवन्ति । अयमेव विजयत इत्यर्थः । जलार्कैर्नात्मखभग्निवा-
 यवः शिवमूर्त्तयः । यत्सेनयाभिगमनं राजसूदभिषेणनमित्य-

प्रागेतदपुरामुखेन्दु सृजतः सृष्टुः समग्रंस्त्रिषां
 कोशः शोषमगादगाधजगतीशिन्येऽप्यनन्यायितः ।
 निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीषस्तभैरेष वा
 शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ८३ ॥

मरः । यद्गर्भः । भर्तृभ्यस्त्वं पत्यर्थत्वाद्याजकादित्वात् समासः ।
 (पा० २ । २ । ६) सेनयाऽभिगमनमभिषेकनं । सत्यापपाशेति
 (पा० २ । १ । २५) णिचि लुट् । उपमर्गात् सुनोतीति (पा० ८ ।
 १ । ६५) षत्वं । दिग्दाहैरित्यत्र तस्यैवमित्यण् (पा० ४ । १ । १२०) ।
 सन्धिवेत्तायां भवं सान्धिवेत्तं । सन्धिवेत्तित्यण् (पा० ४ । १ । १६) ।
 इन्द्रः शिवस्य भस्माहरेणेऽधिकारी अत एव दिशां दाहं कृत्वा
 भस्मापितवान् इति केचित् ॥ ८२ ॥

प्रागिति । प्राक् सर्गादौ अगाधजगतीशिन्येऽपि अमर्या-
 दचैलोक्यनिर्माणविषयेऽपि यस्त्रिषां समस्तः सकलः कोशो
 भाण्डारागारसञ्चयः नान्पायितः अन्यवन्नाचरितः किन्तु ता-
 वानेवाक्षयः स्थितः । आमुखेन्दु मुखचन्द्रमभिव्याप्य एतस्य वपुः
 सृजतः सृष्टुः ब्रह्मणः सम्बन्धो स त्रिषां समस्तः कोशः शोषं
 समाप्तिं अगात् प्राप क्षयितः । यतश्चरणप्रभृतिमुखपर्यन्तावय-
 वनिर्माणार्थमेव पूर्वा न तु केशनिर्माणार्थं । ततस्तस्मात् कान्ति-
 क्षयाद्धेतोः केशमयः केशप्रचुरः केशरूपोऽस्य एष शेषो भागः
 निःशेषं द्युतिमण्डलं समस्तस्तेजोराशिस्तस्य व्ययवशात्प्राशवशात्
 भाभावस्तम इति न्यायात् दीषस्तभैः सुप्रापैः सुलभैरन्धतमम-

तत्तद्दिग्जैत्र्याचोद्धुरतुरगखुरागोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।

सोमैर्गाढान्धकारसङ्घैः कृत्वा किंवा निर्मितः इत्युत्प्रेक्षा । सन्द-
रतरोऽयं केशाद्यातिनीला घनास्येति भावः । ईषलभैः । अल-
त्तार्थं खल् । उपसर्गादेव खल्लघञोर्नान्यत्रेति नियमानुसम्भावः
(पा० ७ । १ । ६७) । अन्धतममः । अवममन्धमन्धतममः इत्यच्
(पा० ५ । ४ । ७८) ॥ ८३ ॥

तदिति । एष राजा तामां प्राच्यादीनां मर्त्यानां दिग्भां
जैत्रा जयकारिणो यात्रास्तासु उद्धुरा उत्साहवन्तोऽतिबलिन-
सुरङ्गास्तेषां खुरागैरुद्धतैरजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति । कथ-
म्भूतमिव । निर्वाणः शान्तः अरिप्रतापानलस्तस्मादनन्तरजात-
मिव अन्धकारं सूर्यप्रकाशस्याच्छादितत्वात् तमः सृजति । अनले
शान्ते भाभावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्जययात्रायां
प्रारम्भायां सर्वेषामपि वैरिणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः ।
तुरङ्गबाहुल्यञ्च । तथा एतस्य कीर्त्तिप्रदानैर्यशोविस्तारैरेव
च विधुभिर्बहुभिश्चन्द्रैः युधे युद्धार्थं आहूयमानः सार्द्धापूर्व-
माकारित एव राज्ञः भियेव भयेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य
च्छायामयेन मायारूपेण व्याजेन गणितविद्विः ज्योतिषिकै-
र्गणितशास्त्रप्रामाण्येन उन्नेयस्तर्कः कायः शरीरं यस्यैतन्भूतो
ऽभूत् । एतत्कीर्त्तिसमूहचन्द्रान् दृष्ट्वा एकस्य जेतुमशक्यत्वाद्वा-
ङ्मना स्वङ्गोपायितुं भूगोलच्छायारूपं मायामयशरीरं धृतमि-

भूगोलकायमायामयगणिनविदुन्नेयकार्यो भियाभू-
 देतल्कीर्त्तिप्रदानैर्विधुभिर्गिव युधे राज्ञराज्यमानः ॥८४॥
 आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं यावलम्ब्य त्रिलोकी
 मस्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशाद् नैतदृशांसि ।
 तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
 कक्षापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥८५॥

त्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे च भूगोलकायैव राज्ञत्वेनोक्ता । अन्ये
 ऽपि शत्रोर्भक्तिः स्वर्ज्ञापायितुं रूपान्तरं धारयति । एतादृशो
 यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । निर्वाणोति । निर्वाणोऽवात
 इति तस्य णत्वं (पा० ८ । २ । ५०) । कायमायेति । विभा-
 षामेनेति घण्टत्वं (पा० २ । ४ । २५) ॥ ८४ ॥

आस्त इति । या दयं त्रिलोकी लोकत्रयो दामोदरीयां
 उदरदरीं श्रोत्रिणार्जटरकन्दरामवलम्ब्याश्रित्यास्ते अत्रास्थां
 दामोदरोदरस्थितायां त्रिलोक्यां प्रथिमभरवशात् महत्त्ववा-
 ज्ञन्यादतिमस्मातुं सुखेन स्यातुं न शक्नुवन्ति अममर्यानि मन्ति
 तान्यतिप्रसिद्धानि द्विपदशनैः सनाभीनि मदृशानि अतिगो-
 राणि एतस्य यशंसि तामेतां विष्णुदरदरीस्थितां तत्सहितां
 त्रिलोकीं पूरयित्वावशिष्टानि तामुदरदरीं तस्यां त्रिलोकीं
 च परिपूर्णावशिष्टानि वा पाण्डुपद्मकक्षापन्नानि नाभीममुत्पन्न-
 धवलकमलव्याजमापन्नानि तदाकाराणि सन्ति मधुध्वंसिनो
 विष्णोर्नाभीरूपेण पथा मार्गेण निरगुरिव निर्जगुरिव मद्भट-

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशसुषिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
 कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजां ।
 सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
 पर्व्यास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥ ८६ ॥

वासयातनाभिया वह्निर्निर्गतानोव श्रीविष्णोर्नाभौ धवलं कमलं
 अन्यद्यत्प्रेलितं पाण्डुपद्मं न किन्त्वेदद्यशांमि । अथवा करि-
 दन्तधवलतुल्यान्यतिभूयांमि चास्य यशांसीति भावः । दामो-
 दरीयां । वृद्धाच्छः (पा० ०४ । २ । ११४) । प्रथिमा । पृथ्वा
 दित्वादिमनिच् । (पा० ५ । १ । १२२) । नाभीपथेन । ऋगादिना
 समासान्तः (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ ८५ ॥

अस्येति । अस्यासिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये
 भवतीति शेषः । किंभूतः । स्वकोश एव चर्म्ममयं पिधानं तदेव
 सुषिरं वल्लीकविवरं तस्मादाकृष्टः वहिष्कृतः सद्यो धृतश्च तथा
 स्फुरन् प्रकाशमानः उत्तमलोहजातिविशेषत्वात् कृष्णिमा श्या-
 मत्वं यस्य । सर्पोऽपि सद्यो धृतत्वात् स्फुरत्कालिमा । तथा कम्पेन
 तच्च हस्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलत्यः प्रकटीभूता अराला वक्रा
 लीला येषु तादृशानि वलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पोऽपि
 वक्रगतिर्भवति । तेषां केषां । यैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमय्याः
 स्त्रीयाङ्गुलीरूपाया महामिद्धौषध्या वीरुधः स्पर्शमात्रेण वि-
 षघ्नाः वल्ग्याः पर्व्वं गन्धिसाङ्गुष्ठाद्यपर्व्वगन्धिद्वयश्च आस्ये मुखे
 विनिवेश्य जाङ्गुलिकता विषवैद्यता गारुडिकता नालम्बिता

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्ता-
मस्मिन्नेव विभर्त्ति यस्य किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।

दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं

विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणयाक्षिणा ॥ ८७ ॥

नाम प्रसिद्धौ । सर्पोऽपि येन स्वमुखे मिद्धौषधीपर्व्वं न निक्षि-
प्यते तमेव यथा मारयति तथा एतदोयः खड्गोऽपि ये शस्त्राणि
न त्यजन्ति दैन्याच्च मुखे अङ्गुलीपर्व्वं न धारयन्ति तानेव
हन्ति नान्यान् विनीतांश्चरणागतांश्च । विषवैद्यो जाङ्गलिक
इत्यमरः ॥ ८६ ॥

य इति । अरिभटश्रेणीषु गृह्णतरवैरिमहोषु विषये युधि
यः पृष्ठं दर्शयति पराङ्मुखः पलायते अथ च यं प्रत्याकृष्यते
तस्य स्वभावात् पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन् स्वस्वामिन्येव नृपं
वक्तामनृजुत्वं स्वाश्रय एव कृतघ्नत्वं विभर्त्ति । अथ वान्यस्यैता-
दृग्बलाभावात् अस्मिन्नेव वक्तां विभर्त्ति सान्येन न स्वीकर्तुं
शक्यत इत्यर्थः । तथा यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यरहितः
मन् क्रूरध्वनिं अनेन सहाप्रियभाषणं किरति । अथ च परिण-
तादरेराजन्म क्रूरं वैरिणां भयावहं शब्दं किरति क्षिपति ।
दोषं दूषणं अथ च बाहुं भजतः तथाविधस्य तस्य चापस्य
तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतशौर्यादिकं गृह्णन् वर्णयन् ।
अथ च मौर्व्वीयादिणां धनुर्द्धराणां सीमा पर्यन्तावधिः स्फुटं
विख्यातः प्रसिद्ध एक एष राजा । एवंविधो धनुर्द्धरः सज्ज-

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्ख्ये पतन्नावुभौ
 सीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्तुतः ।
 तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्यागार्त्तिं यन्मुक्तयो-
 रकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपगृश्यामित्रमित्यङ्गत् ॥ ६८ ॥

नश्च कोऽपि नास्तीत्यर्थः । धनुःपृष्ठदर्शनेनैतस्य पलायनाभावः
 सूचितः ॥ ६७ ॥

असेति । अस्य नृपतेरुभौ सङ्ख्ये सङ्ग्रामे क्रमेण सम्मुखौ एतत्स-
 मुखं वैरिसम्मुखश्च पतन्तौ मन्तौ सीत्कारं दुःखाभिव्यञ्जकं दन्त-
 मध्ये निर्गतं पक्षवातजनितञ्च ध्वनिविशेषं यन्न रचयतः कुरुतः
 यच्च मरणभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितञ्च कम्पं न प्राप्तुतः ।
 उभौ कौ । अरिप्रकरः वैरिसङ्घः शरश्च एतौ द्वौ । तथा मुक्तयोः
 प्राप्तमोक्षधनुस्त्युतयोरुभयोर्यत्पुनर्निवृत्तिः जन्म प्रत्यागमनञ्च न
 जागर्त्ति भवति तत्सर्वं युक्तमुचितमेव । द्वयोरपि तुल्यधर्म-
 त्वात् । तर्हि विलक्षणं किमित्याशङ्क्यामाह । तत्र तयो-
 र्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सुहृदमथ च सूर्यं भिनत्ति ।
 अपरश्च शरः अमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तमथ च वैरिणं भिनत्ति
 द्विधा करोतीत्यङ्गत् आश्चर्यं । तुल्यकर्मणोरतुल्यकर्मारम्भकत्वस्य
 विरुद्धत्वादित्यर्थः । चावन्यान्यममुच्यते । दुःखभयराहित्येन रणे
 सम्मुखः पतति शत्रुसङ्घः । दाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल-
 भेदिनौ इति वचनात् सूर्यमण्डलं भित्त्वा मुक्तिं प्राप्तुतः । अदृ-
 ष्टमुष्टितया मुक्तवाणः कम्पसीत्कारौ रचयति । तदकरणाच्च
 दृढमुष्टितास्य सूचिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तौ वैरिमध्ये न पुन-

धृन्लोभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नागाः खुराणां रवे-
र्वातं संयति स्वञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मूकयन् ।
धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
सान्द्रेत्फान्मिषादिगायति यदा स्पष्टं तुरङ्गेऽपि गां ॥८८॥

गायति वैरिणं हन्तीत्यर्थः । शूरतरोऽयं शत्रुमात्रं हतवानिति
भावः । बाणपक्षे मस्यक् मुखं पुङ्गवमयं वा यस्येति ॥ ८८ ॥

धृन्लोभिरिति । धर्म्माराधने मस्यद्वियुक्तं प्रेरितं जगद् यनै-
वंभूतेनामुना राज्ञा अधिष्ठित आकृष्टमङ्गोऽपि धृन्लोभिः खुर-
जराभिः दिवं स्वर्गलोकं अन्धयन् अन्धं कुर्वन् चक्षुः प्रविष्टा-
द्भ्रजम् एव निमीलितमयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा खुराणां रवेः
समुच्छलनशब्दैः कृत्वा आशा दिशः प्रान्तनिवासिना जनान् बधि-
रयन् बधिरतया शब्दान्तरगणनाशब्दान् कुर्वन् । तथा संयति
सङ्ग्रामे जवस्य वातवेगस्य जयैः वायाः सकाशादतिवेगतया वातं
स्वञ्जयन् पङ्क्तुं कुर्वन् । तथा गुणैर्हंतुभिः स्तोतृन् अश्वजय-
रूपलक्षणादिवर्जनकारिणो जनान् मूकयन् गुणाधिकत्वेन
सामस्येन स्तोतुमसमर्थान्मूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः मन्त्रनन्तरं
सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरणैरुत्पतनानां
मिषात्पदैकेनापि चरणेन गां भुवमयश्च धेनुं स्पष्टं तस्याः स्पर्शनं
कर्तुं विगायति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निषि-
द्धमाचरतः स्वाधीमान् पापिना दण्डयति । अहं तु त्वदधिष्ठितः
पदा गोमर्शजलक्षणं पापं कुर्वन् दण्ड्यः स्यामिति बुद्ध्या पदा

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाद्याहुतानां
 कष्टं द्रष्टुं नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेषु ।
 अश्वैरश्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमंजुविलुद्यमान-
 क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥ १०० ॥

न स्पृशति चेत्यर्थः । धार्मिको जवनायश्चायमेवेत्यर्थः । अन्ध-
 यन्त्रित्यादौ तत्करोतीति णिजन्ताच्छब्दः ॥ ८८ ॥

एतेनेति । समरसमालोकिना ये लोकास्तेषामास्पदे स्थान-
 भूतायामपि भुवि । अथवा समरसमालोकिलोकानां देवाना-
 मास्पदे गगने वियति । एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठाः किन्नरीवाः
 कवन्धरूपाः प्रतिसुभटाः रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्तैरार-
 भानां नाद्याहुतानां नृत्ताश्चर्याणां द्रष्टुं नाभूदेव कष्टमेतत्
 दुःखमेतत् । तत्र हेतुः । अश्वैरवेगैः शीघ्रजवैरश्वैः कृता खुरैः
 कृत्वा खुरली अभ्यासभूमिः पुरः पुरः न्यासे वा तथा मंजु
 मनेज्जं शीघ्रं वा विशेषेण लुद्यमानं चूर्णीभवत् क्ष्मापृष्ठं भूतलं
 तस्मादुत्तिष्ठन् उत्पतन् अनन्धमन्धं करोति अन्धङ्करण एवंभूतः
 रणधुरारेणुः रणप्रारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुस्तस्य धाराः प्रवा-
 हास्तज्जनितादन्धकारात् । रणविलोकनार्थमागतैरपि मानवै-
 र्देवैरपि अश्वखुरात्यन्तरजःपूरितनेत्रैः कवन्धनृत्यं नालोकी-
 त्यर्थः । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वरं इति मेदिनी । एतत्कृतोत्तमा-
 ङ्गति पाठः साधीयान् । द्रष्टुं । तच् । रणधुरा । ऋगादिना
 ५५ । (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ १०० ॥

उन्मीलनीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-
 क्रोडक्रोडद्विजालीगरुदुदितमरुत् स्फालवाचालवीचिः ।
 एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्यर्षपर्षद्रुमानो-
 व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशा दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥
 वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं विभ्रदपुः पाण्डुरं
 चंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावदयोवंचिमा ।

उन्मीलदिति । एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागः अखानि ।
 किंभृतः । उन्मीलनीली विकसन्ती लीला विलासो येषां तानि
 नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां दलनं विकसनं
 तद्गुह्येनामोदेन परिमलेन मेदस्यो पुष्टः बहुलपरिमलः पूरः
 प्रवाहसम्यक् क्रोडे उत्सङ्गे क्रोडनी द्विजाली रंभादिपङ्क्तिस्तस्या
 गरुडः पक्षेभ्य उदित उत्पन्ना मरुदायुः तस्य स्फालः सवेग-
 गमनं बहुद्वे वा तेन वाचालाः शब्दायमानाः वीचयो
 यस्य । तथा शाखानिवहैः नवहरित्यर्षैर्नूतनश्यामपर्षैश्च पूर्णा
 रुमान्यः वृक्षपङ्क्तयः ताभिर्याम्लोढः व्याप्तः उपान्तस्तोरप्रदेश-
 स्तेन शान्ता कथा योष्माश्रयोडा यामां तामां पथिकदृशां
 योष्माश्रयोडा येषां पथिकानां वा दृशः तामां दत्तः रागः
 मन्तोषो यन । अस्य तडागस्यातिरमणीयत्वं सुखजनकत्वं अस्म-
 च धार्मिकत्वं सूचितं ॥ १०१ ॥

वृद्ध इति । अमो अनेन निर्मितस्तडागः वृद्धो महान् वार्द्धिः
 समुद्रः । समुद्रापेक्षयापि महानित्यर्थः । अथवा सौ वारि

बिभ्रश्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकगिगेनत्यापि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

धीयतेऽस्मिन् वार्द्धिर्वारिस्थानं तडाग एव वृद्धोऽतिप्रवयाः । क्रि-
भूतः । तरङ्गैः कृत्वा वलिभं वलियुक्तं । तरङ्गा एव वार्द्धिकसङ्कु-
चितमूलशरीरावयविशेषस्थाने जातां यस्येत्यर्थः । तादृशतरङ्ग-
रूपाभिर्वलिभिर्भाति इति वा । हंमालीपलितेन हंमपङ्क्तिरू-
पेण जराजनितश्चैत्येन पाण्डुरं धवलं प्रवाहरूपं वपुः बिभ्रत् ।
तथा यस्या मध्यनिक्षिप्तकीर्त्तिस्तम्भरूपया कलिता ज्ञातपरि-
माणोऽलङ्कृत इत्यर्थः । अथ च स्खलच्छरीरधारणार्थं दण्डेन
युक्तो धृतशरीर इत्यर्थः । तथा तावतामतिबहूनां वयसां
पक्षिणां बंहिमा बाहुल्यं यत्र । अथ च तावतः शतसमीपवर्त्तिनो
वयसो वार्द्धिकस्य बंहिमा यस्य । तथा विकचयाऽतिप्रकाशमा-
नया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत् प्रकाशमानं सङ्गतं मैत्रं
यस्य । ज्योत्स्नावन्निर्मलं । अथ च समुद्रत्वादेतज्जलं ज्योत्स्नामै-
त्रमुचितं कं जलं बिभ्रत् । अथ च विगतकेशया चन्द्रिकया खा-
लित्येन चान्दीति कान्यकुञ्जभाषायां तथा उचितं स्फुरन्मैत्रं कं
शिरो बिभ्रत् । यदा केशरहितेन खालित्येनोपलक्षितं । तथा
योग्यं वार्द्धिकाञ्चितं स्फुरत् प्रकटं सङ्गतं मस्यगतं कम्पनं यस्य
शिरसस्तत् । तथा स्नानविधायिभिर्धार्मिकैः शिरोनत्यापि यत्
नित्यादृतः तत् स्थाने उचितं । धार्मिकैश्च स्नानादौ तीर्थं नम-
स्क्रियते वार्द्धेरपि । समुद्रस्य पर्वण्येव स्पर्शयोग्यत्वादेतस्य सर्व्वदे-

तस्मिन्नेतेन यूना रुह विहर पयःकलिवेलासु बाले
नालेनासु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलात्यलानां ।
तत्पाथोदेवतानां विगतु तव तनुक्कायमेवाधिकारे
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिप्रेकः ॥१०३॥

त्याधिकं समुद्रात् । वलिभमिति मत्वर्थं तुन्दिवलीति भः ।
(पा० ५ । २ । १३८) । द्वितीयाव्याख्याने पचाद्यच् (पा० ३ ।
१ । १३४) । बहिमिति । बहलस्य भावः । पृथ्वादित्वादिसन्निधि
(पा० ५ । १ । १२२) । प्रियम्यिरिति बहिरादेशः (पा० ६ । ४ ।
१५७) । धार्मिकः । धर्मं चरतीति ठक् (पा० ४ । ४ । ४१) ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति । हे बाले तस्मिन् तडागे त्वं एतेन यूना
मह विहर क्रीड । तथा तत्र तडागे पयःकलिवेलासु जल-
क्रीडावसरेषु योषिता वा तत्रैव नालस्य दृश्यन्तात् । प्रतियो-
षाभिप्रायं बहवचनं । नीलात्यलानां तवाक्षिप्रतिफलनात् नेत्र-
प्रतिबिम्बात् सकशाद्भिदा भेदः नालेन कमलदण्डेनासु । अति-
सादृश्यादिदं वा नीलात्यलमिदं वेति मंदं सनालं यत् तन्नी-
लात्यलमनालञ्च त्वेवमिति नालमेव निर्णायकं भवत्वित्यर्थः ।
तथा तस्य पाथो जल तस्य देवतानां अधिकारे आधिपत्ये
वा तव तनुक्कायं त्वदीयशरीरप्रतिबिम्बमेव विगतु । तज्जम्ब-
देवतास्याने त्वच्छरीरप्रतिबिम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा तस्य
फुल्लानां विकसितानां अम्भोजानां राज्यं खण्डे अथ आधिपत्ये
भवदीयाननस्य त्वदीयमुखकमलस्य च जलक्रीडावशात् अभि-

एतत्कीर्त्तिविवर्त्तधौतनिखिलचैलोक्यनिर्वामितै-
र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समयैरपि ।
जज्ञे कीर्त्तिमयादहो भयभरैरस्मादकीर्त्तः पुनः
सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिं ॥१०४॥

षेकोऽथ च पट्टाभिषेकः भवतु । नीलोत्पलजलदेवताफुल्लकम-
लापेक्षया भमीनेत्रशरीराननमधिकमिति सूचितं । तनुहायं ।
विभाषासेनेति षष्ठत्वं (पा० २ । ४ । २५) ॥ १०३ ॥

एतदिति । जगतां स्यात्वरजङ्गमात्मकानां भुवनानां सम्ब-
न्धिभिः समयैरपि श्यामैः कृष्णैः कज्जलादिपदार्थैः गुणैर्वा
कथासु वार्त्तास्वेव विश्रान्तिः कलिता आश्रयोऽङ्गीकृतः । किम्भूतैः
श्यामैः । एतस्य कीर्त्तयशसः विवर्त्तेन परिणामेन विशेषेण
वर्त्तनं स्थितिर्वा तेन धौताद्बलीकृतान्निखिलात् सकलात्
कन्दरादिसहितात् चैलोक्त्यात् सकाशान्निर्वामितैर्नष्कामितैः ।
कीर्त्त्या लोकत्रयस्य श्रेतीकरणात् तत्र श्यामगुणानां साम्प्रतमदर्श-
नात् पूर्वं श्यामानि वस्तुन्यभूवन्निति वार्त्तामात्रशेषाणि श्यामा-
नि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा कीर्त्तिमयात् कीर्त्ति-
प्रचुरादस्माद्राजः सकाशात् अकीर्त्तः पुनर्भयभरैर्भीतिबाहुल्यै-
र्जज्ञे जातं अहो आश्चर्यं । कीर्त्तेरकीर्त्तेश्च विरोधात् कीर्त्ति-
रूपादस्मादकीर्त्तः भयं युक्तं इत्यर्थः । एतत् कुतः । यद्यस्मान्मलिन-
च्छायाऽतिरूपेणा साऽपकीर्त्तिः अस्य कथापथेऽपि स्थितिमाश्रयं न
बबन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भे अकीर्त्तिलेशस्याप्यभावात्

अथावदङ्गीमसुतेङ्गितान् सखी
जनैरकीर्त्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।
मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं
सभाश्रवःपूरतमालवक्षिता ॥ १०५ ॥

कीर्त्तिरेव वक्ष्यत इत्यर्थः । 'यश्च यस्माद्भिमेति स तदीयकथा-
प्रारम्भ एव मलिना भूत्वाऽन्यत्रैव गच्छति । अविद्यमानमपि
शशविषाणादि वचनगोचरो भवति अकीर्त्तिस्तु वचनगोचरो
ऽपि नाभूदित्याश्रयः । अविद्यमानाया अणकीर्त्तिर्भयोत्पादना-
दतिचित्रं । जरतामिति पाठे वृद्धानां कथास्त्विति व्याख्येयं ।
जज्ञे । भावे लकारः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखी भीमसुतायाः दङ्गितात् अननुराग-
सूचकात् भृवेषनादिचेष्टितात् सरस्वतीमवदत् । किं । हे वाणि
जनैरस्य अकीर्त्तिर्यदि नेष्यते वा नाभिलष्यत एव तत् तर्हि
मयापि साऽस्याकीर्त्तिः खलु निश्चितं नेष्यत इति यद्यपि
तुल्यं तथापि परं कोऽपि परः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । सभायाः
सभालोकस्य श्रवःपूरतमालवक्षिता कलाभरणतमालवक्षित्वं
नेष्यते प्रापयिष्यते । जनानामसम्पत्तां शशविषाणादिवदसती-
मण्यस्याकीर्त्तिमेव सर्व्वं सभां आर्वायिष्यामि इत्यर्थः । वाण्या-
स्तदर्शननिवारणं चकारेति भावः । अकीर्त्तिर्नलित्वात्तमालव-
क्षित्वं इष्यते । इषेः कर्माणि लट् । नेष्यत । णोञ्जः प्रधानकर्माणि
लट् ॥ १०५ ॥

अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्ख्या
 प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।
 गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-
 न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधेरौधमि ॥ १०६ ॥

अकीर्त्तिमेव वर्णयति । अस्मेति । हे वाणि मूकानां प्रकरेण
 समूहेन अस्य क्षोणिपतेरकीर्त्तयः किल प्रसिद्धं निश्चितं वा
 कूर्मरमणी कक्षपिका तस्या दुग्धादुत्पन्नस्योदधेः रोधमि तीरे
 गीयन्ते । किंभूताः । परार्द्धात् गणनावधेः सकाशात् परया
 अधिकया सङ्ख्या लक्ष्मीकृताः गणिताः परार्द्धादप्यधिकाः ।
 तथा प्रज्ञाचक्षुर्भिर्जात्यभ्यैः अवेक्ष्यमाणं दृश्यमानं तिमिरं तत्-
 प्रख्यास्तत्तुल्या अतिश्यामाः । किंभूतेन प्रकरेण । अष्टमं स्वरं
 निषादादिमन्त्रस्वरातिरिक्तं कलयताऽङ्गो कुर्वता । तथा बन्धो-
 दरात् जातेन । एवमस्याकीर्त्तयः स्थिताः सभायां आविताः ।
 परार्द्धाधिका सङ्ख्याऽन्वस्य दर्शनशक्तिः तिमिरस्य च चाक्षुष-
 रूपत्वं स्वरस्याष्टमत्वं बन्धोदराज्जन्म कक्षपिकाया दुग्धं एतानि
 यथा सर्वथा न सन्ति तथैतद्विशेषणयुक्ता अस्याकीर्त्तयोऽपि न
 सन्तीति पर्यवमानवृत्त्या वर्णनैव कृता । उपहामार्थत्वमङ्गतोक्तिः ।
 आ मामस्त्येन कीर्त्तयः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा अस्य समस्ताः
 कीर्त्तयो गीयन्ते किल पर्यवमानवृत्त्याऽस्य कीर्त्तयो न सन्त्येवेति
 निन्दैवास्य कृतेति वा । कक्षपो च दर्शनेनैवापत्यानि पालयति
 न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञाचक्षुषो योगिना ज्योतिर्विलोकन-

तदत्तरैः सस्मितविस्मिताननां
निपीय तामील्लणभङ्गिभिः सभा ।
इहाम्य हाम्यं किमभून्न वेति तं
विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥
नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः
कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।

निष्ठास्तिमिरं न पश्यन्ति वा । तिमिरप्रख्याः तिमिरवत्प्रस्थायन्ते ।
मूलविभुजादित्वात् कः (पा० ३ । २ । ५ । वा० २ ।) ॥ १०६ ॥

तदत्तरैरिति । विदर्भजा इहाम्यां सभायां एतदीयवचन-
विषये वाऽस्य वर्णितस्य नृपस्य हाम्यं किमभूत् किंवा नाभूत्
इति कारणात् स्वभावात्तमपि भूपं न्यभालयत् आदामीत्येन स-
मुखदृष्ट्या ददर्श न त्वनुगागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अन्तरागाभा-
वेऽपि हाम्यरमकृताभिरीक्षणभङ्गिभिः अवलोकनप्रकारविशेषैः
तां सभां निपीय सादरमवलोक्य । किमभूतां सभां । तस्याः
सख्याः विष्णुपक्रमे निषेधे पर्यवर्तितः पृथक्कैरत्तरैः कृत्वा सस्मि-
तानि सविस्मितानि साश्चर्याणि चाननानि यस्यास्तां । इह
नृपेऽस्य हाम्यं जातं न वेति वा । स्मितमहितां विगतस्मितत्वं
विरुद्धं । विरोधाभासः ॥ १०७ ॥

नलेति । पतिव्रताया भैरव्या नलान्यावलोकनमनुचितमि-
त्याशङ्कां परिहरन्नुत्तरसर्गे वर्णयिष्यमाणस्य नलस्य प्रस्तावनां
करोति । दमस्वसुः कनीनिका नेत्रतारा नलादन्यस्य नृपस्य

चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां
मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥
दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेषुणा
करेऽपि चक्रकलनम्रकार्मुकः ।

वीक्षामवलोकनरूपामागः अपरार्धं विदधे चक्रे । किम्भूता ।
खलु यस्मात्त्रिलिङ्गः कालिङ्गः आलयः स्थानं । मलिनो हि
निषिद्धमाचरति । अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः सविधे द्वितीयपङ्क्तौ
त्रिचतुरेभ्योऽनन्तरमुपविष्टे नैषधे सत्यनले मिलन् सम्वद्धः सन्
शुचिरक्ततोचितां धवलरक्तत्वयोग्यां सेवां चकार । धवलरक्त-
त्वलक्षणसामुद्रकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संलग्नोऽभूद्वि-
त्यर्थः । अथ च शुचेः पापभीरोः अनुरक्तस्य च स्वभावेन उचितां
स्वामिभक्तोचितां इति वा । स्वामिभक्तो हि स्वामिनमेव सेवते
न त्वन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणान्यावलोकने दोषः । अजुद्धृष्ट्या
त्वन्यविलोकने दोषो नेति न पातिप्रत्यक्षतिः कापि । नलमेव
कटाक्षैर्विलोकयति स्मेति भावः । इन्द्रान्दिषु चतुर्षु अली-
नलेषु सत्त्वपि सत्यनलत्वेऽजातेपि तत्रैव सत्यनले एवानुराग-
बाहुल्यादृष्टवशात् कटाक्षनिरीक्षणं युक्तं ॥ १०८ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं वर्णयति । दृशेति ।
ततो भैमीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः परस्य
नलस्यैव दृगादिभिरङ्गैरवयवैर्धन्वितां धनुर्दूरत्वं अनुकल्प्य
आकर्षणमिना बाणकल्पेन चक्षुषा जनीं भैमीमार्दयदपोषितम् ।

स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धम्बिनां
जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०८ ॥
उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपञ्चराजि-
रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

किंभूतः स्मरः । करे नलस्यैवं हस्ते रेखामयराज्यादिलक्षणरूप-
वक्रहस्तेन नम्रं चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः । भैम्या कटाक्षैर्नले
वीक्षिते मति नलेन कटाक्षैर्वीक्षिता सा सती कामातुरा जातेति
भावः । मुख्याङ्गाभावं चानुकम्पोऽप्यङ्गीक्रियते । आर्दयत् ।
आर्द हिमायां प्लुताकण्डः । आर्दिददिति पाठे लुङ् ॥ १०८ ॥
उत्कण्ठकेति । सा भैमो रुद्रकुधः रुद्ररुतभापपरित्याग
वमुद्भवात्कापाद्धेताः तस्य रुद्रस्थारिः कामः तस्य बुद्ध्याऽयं
काम एवेति बुद्ध्या नले विषये वामस्य स्वयम्बरेण स्थितेरर्चिता
अभिलाषुकत्वं अष्टत दधार । नले साभिन्नाया जातेति भावः ।
स्वश्चममाश्रयणश्च युक्तमेव । केव । काश्चनकेतकीव । किंभूता
या केतकी च । उत्कण्ठका उदितरोमाश्चा उर्द्ध्वभूतसुखीतुल्य
शूकाया च । तथा विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिभिर्व-
र्णैरुज्ज्वला प्रकाशमाना उज्ज्वलेन गटङ्गारेण वा प्रकाशमाना
विलोकादिगटङ्गारेणाया एवंभूता वा कस्तूर्यादिरचिता
कपोलवल्गोजादौ पञ्चराजिः पञ्चवक्त्री पञ्चपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमा-
नोऽज्ज्वलवर्णपञ्चपङ्क्तिश्च । तथा आमोदं विलोपजं सुरभिगन्धं हर्षा
वा स्वाभाविकं परिमलश्च भजतीति भाक् । तथा अपगतोऽनु-

रुद्रकुधस्तदरिकामधिया नले सा

वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनाः पृथग्भू-

दप्यग्रे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दृग्मा नैपधान् ।

रागो यस्या एवंभूता न भवति अतितरां अनपरागतरा । नले
अतितरामनुरागिणी । न विद्यते परागः पुष्परजो यस्यामेवंविधा
न भवति नितरां अनपरागा अनपरागतरा अतितरां पराग-
सहिता । तथाऽतितरां गौरवर्णा उभयपि । गौरीं पार्वतीं
अतिक्रान्ता वा भैमी । सुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वासः
वसतिः तस्यार्थितां अभिलाषुकत्वं दधार तस्य स्थानं बभूवेत्यर्थः ।
तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकामबुद्ध्या नलशत्रुः काम एवेति
नलमम्बन्धित्वेन मां पीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो
वासस्तदर्थितां दधार । रुद्रकोपस्य स्थानं जाता नितरां सकोपा
जातेत्यर्थः । काममाम्यं नलसोक्तं । नलेन कटाक्षवीक्षणे कृते
सातितरां कामपीडिता जातेति भाव इति वा । गौरीमतिक्रा-
न्तेति तत्पुरुषे । गोस्त्रियोरुपमर्जनस्येति (पा० १ । २ । ४८) ।
ह्रस्वत्वप्राप्तेः अतिगौरिरिति स्यात् । तथापि रुद्रिकारादक्तिन
इति (कौ० प० ३३ । पं० ३ । पा० ४ । १ । ४५ । वा०) ।
ह्रस्वान्तादपि पक्षे ङीष् अतिगौरीति सङ्गच्छते ॥ ११० ॥

तदिति । न अलीको नालोकः स चामौ नलश्च नालीक-
नलः सत्यनलः । स चामौ नालीकनलश्च तन्नालीकनलस्तस्मि-

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरङ्गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमं ॥ १११ ॥

अदृष्टवशाच्चटितदर्धटदर्शने सत्यनले चलेतरत् निश्चलं मनो
यस्याः सा । तत्रैवानुरक्ता मती मा भैमी अपे स्थितानपि चतु-
रस्यतुःसहस्रकान्तलीकान् मास्थान् सत्यनलमास्थेन नलान् दृशा
नयनव्यापारेण पातुं कटाक्षैर्विलोकयितुं मनागत्यल्पमपि
चतुरा कुशला नाभूत् । किंभूता । आनन्दाम्बुनिधौ आनन्दरूपे
समुद्रे निमज्ज्य क्रीडित्वा नलावलोकनान्निश्चला भूत्वेति यावत् ।
नितरां दूरङ्गता र्धस्य परमकाष्ठां प्राप्ता तलङ्गता च । तथा
तस्यानन्दसमुद्रस्य तलं तस्यालङ्कारीभवनाज्जनाय पाताल-
कन्याभ्रमं अतिमौन्दर्यादानन्दवशाच्च निर्निमेषतया समुद्रे
निमज्ज्य तलगमनेन च किमियं नागकन्यसि भ्रमबुद्धिं ददती
जनयन्ती । अलङ्कारीभवते इति पाठे तस्य नलस्य भूतलस्य
उपवेशनेनालङ्कारभूतायन्द्रादिलोकाय नललक्षणाय जनाय
वा पातालतलस्यालङ्कारीभवते वासुक्वादिनागलोकाय वा
पुरःस्थितान्नलाकारानपोन्द्रादीनन्यराजवदत्तुष्वैव विलोकयति
स्म । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सत्यनले कटाक्षैर्विलोकयति
स्मेति भावः । तन्नस्तेतिपाठे तेषामलोकनलत्वात्तदानीं स्त्रीयेन
रूपेणालङ्कारभूताय जनाय सत्यनलायैत्यर्थः ॥ १११ ॥

सर्व्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृष्टे प्रीतिदायं प्रदाय

प्रापत्तद्दृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गेत्तरङ्गा ।

आनन्दान्धेन बन्ध्यानकृत तदपराकृतपातान् सरत्याः

पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीढः ॥ ११२ ॥

सर्व्वस्वमिति ॥ स नृपतिर्नलोऽपि चेतसः सर्व्वस्वं प्राणवस्त्रियां
तां भैमीं दृष्टे स्वेनेत्राय प्रीतिदायं सन्तोषजनितं दानं प्रदाय
प्रकर्षेण दत्त्वा कटाक्षेण अतिसादरं दृष्ट्वा अमरदुरापां इन्द्रा-
दिभिर्दुर्लभां लोकोत्तरस्वरूपां अथच तेषां कटाक्षेणानव-
लोकनात्तैर्दुरापां अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तरङ्गां चलत्कल्लोलां
अतिचञ्चलां कटाक्षरूपां तद्दृष्टिं भैमीदृष्टिमेव दृष्टातिथिं
प्रियमभ्यागतं प्रापत् लेभे । भैम्या पूर्वं कटाक्षैर्विलोकितोऽनन्तरं
तेन सा विलोकिता अनन्तरं पुनरपि तया स विलोकित इत्यर्थः ।
अनन्तरं च रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारारूपमतिनिर्घोषक-
त्वादमृतकृतं यद्वलनं भैमीकृतं वलितघ्रीवमवलोकनं तेन कृत्वा
विरचितेनाशुगेन भैमीकटाक्षरूपेण बाणेनाशु शीघ्रं लीढे
विदूः सः नलः तदपराः तस्या भैमीदृष्टेरपरेऽन्ये तृतीयादरे च
आकृतपाताः अनेकभावाभिव्यञ्जका व्यापारविशेषास्तान् आन-
न्दान्धेन हर्षाश्रुपरिपूर्णनेत्रतया यदान्धं अदर्शनत्वेन बन्ध्यान्
निष्फलान् अकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षवीक्षणैर्नैवातिवृत्तो काम-
विवशः संस्रस्यास्तृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न ददर्शेति भावः ।
अन्योऽपि तुष्टः कस्मैचित् सर्व्वस्वं ददाति अतिप्रियञ्चातिथिं
प्राप्यानन्दबाध्याम्भो भवति ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरःसुतं
 श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 तस्य द्वादश एष मातृचरणभोजालिमौलेर्महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गे निसर्गेज्ज्वलः ॥११३॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धार्थः पूर्ववत् । माता वागीश्वरी जननी
 च तस्याश्चरणवेवाभोजे तयोरलिरूपो भ्रमररूपः मौलिर्यस्य ।
 यदा मातृचरणसम्बन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपढाकिता अभो-
 जालिः कमलमाला तद्युक्तो मौलिर्यस्य । वागीश्वर्या जनना वा
 प्रसादरूपेण धृतनिर्मात्यकस्येत्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः
 व्यगलत् समाप्तः । स्वभावत उज्ज्वल इत्यर्थः ॥ ११३ ॥ इति
 श्रीवेदरूपनामक श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृतनै-
 षधीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥ शुभमस्तु ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

त्रयोदशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहे जयतः ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव मृङ्गमाला-
मात्माश्रयां निखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या
नित्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥

इदानीं इन्द्रादिपञ्चनलीमञ्जं त्रयोदशं सर्गमवर्तते ।
कल्पद्रुमेति । अथ विमानधुर्याः शिविकावाहिनः तां भैमीं
राजकाद्राजसमूहात् अपगमय्य निवर्त्य नलाकृतिधरान् नलवे-
षधारिणः पञ्च वीरास्त्रलसहितानिन्द्रादीन्निन्युः प्रापयामासुः ।
शिविकावाहिनां तेषु पञ्चसु नलोऽस्ति वा न वेति अपरिज्ञा-
नात् नलस्यापि नलरूपधारकत्वं घटते । यस्य यत्पुं तद्भारित्वं
तस्यापि युक्तमेवेति काव्यापेक्षयापि युज्यते । वीरपदेन शैथ्यं ना-
यकगुणः । के । कस्मात् । कां । कानिवा । परिमला मनोहराः गन्धाः
समस्ताः नन्दनशाखिनो देवोद्यानतरवः तेषां वृन्दात् आत्मा-
श्रयां परिमलाश्रितां मृङ्गमालां भ्रमरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिश-
यान् कल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितवृक्षापेक्षया अधिका-
स्तथाऽन्यराजापेक्षया तेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिलाषपूरकत्वसाम्यात् ।

साक्षात्कृतास्त्रिजगज्जनताचरित्रा
 तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा
 ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधाय
 प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ २ ॥
 ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि वीरसेना-
 झूतिं द्विपद्वलविजित्वरपौरुषस्य ।

मन्दारादिष्वपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः । भैरवा अथात्मा-
 अथविमाने स्थितत्वात् । नयतिर्दिकर्मा ॥ १ ॥

साक्षादिति । सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्यास्त्रिवेद्य-
 नक्रमानुरोधाच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्रमधिकृत्योद्दिश्य तथा तेन
 प्रकारेणोचे अकथयत् । यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्र-
 साभ्यधाय उक्तो भवति । तस्यैन्द्रस्य नैषधकायस्य माया कल्प न
 च प्राकाशि प्रकटितं भवति । किंभूता । साक्षात्कृतं अस्त्रिजगतां
 जनताचरित्रं जनममूहवृत्तान्तो यथा सा । यथा इन्द्रादीनां
 प्राकट्यं न विष्णोराज्ञया वर्त्मन च मौनित्वं प्रतिभास्येन न
 तथाऽवोचदिति भावः । साक्षादिति विशेषणं मलरूपं कृत्वा
 आगतामिमन्द्रादीनां ज्ञानौचित्यं सूच्यते ॥ २ ॥

ब्रूम इति । हे वरवर्णिनि उत्तमे भैमि वयं असेन्द्रस्य
 वीराणां वा सेनायाः सेन्यस्य उद्भूतिं उत्कृष्टैश्वर्यं सामर्थ्यं बाहुल्यं
 वा किं ब्रूमे वर्णयामः । वर्त्मनाश्चत्वादागगोचर इत्यर्थः ।
 किंभूतस्य । द्विपद्वलविजित्वरं जय-

सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-

वासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः ॥ ३ ॥

नशीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्ती
 सैनिकौ भवन्तौ यौ इभाननदानवारी गणेशनारायणौ तयोर्वा-
 सेनाधिष्ठानेन कृत्वा जनिता कृता असुरभीर्देवभयं यया सा ।
 असुरेभ्यो देवानां या भीक्षुस्या ईरणं जेषणं तेन या श्रीः सा यस्य
 जनितेति वा । वागगोचरोऽस्य चरितमित्यर्थः ॥ नलपत्नी तु अस्य
 वीरसेनाख्यनृपादुत्पत्तिं किं कथयामः अपि तु न । अत्र त्वेऽपि
 लोकचर्ये प्रसिद्धत्वात् । खगुणैरेवास्य ख्यातत्वाद्वा । अन्योऽपि स्वयं
 न प्रसिद्धस्तस्य पित्रादिप्रसिद्ध्या वर्णनं क्रियते । अयं तु न । इति
 भावः । किंभूतस्य । द्विषतां बलस्य सैन्याङ्गिकस्य सत्त्वस्य च । त-
 त्वरं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तः । त-
 का इभाननदानवारि मुखदानोदकं तस्य वासेन । न
 सुरभिर्जनिता । रलयोः सावर्ण्यात्सेनायामचलीभवतां प्रसूता-
 यमानानां इभानानामिति वा । मत्तगजवाङ्मननेन सूच्यते ।
 एवमिन्द्रनलयोरभेदबुद्धिर्यथा तस्या भवति तथा देवोक्तं । रण-
 शब्दे लक्षणया रणभूमौ वर्तते । इतः श्लोकादारभ्यात्याजीति
 यावत् प्रथममिन्द्रादिवर्णनं पश्चान्नलवर्णनं । अत्याजीत्यादौ च
 सनवर्णनं प्राथम्येन दिक्पालवर्णनं पश्चादिति श्रेयम् । श्लोका-
 दिश्च प्रथमत इति श्लोकेन नलस्य प्राधान्यनिर्देशाद्भूरिणेत्यादि
 तृतीयया दिक्पालानामप्राधान्यनिर्देशान् । उष्णस्यर्शवती

गुग्मूंगुह्यगणहारिपयोधराङ्कः-

चुम्बिन्द्रचापखचितद्युमणिप्रभाभिः ।

- शीते शीतस्पर्शा तपात्यये । भर्तृभक्ता च या नारी माच्यते
वरवर्णनीति वृद्धाः । उत्तमा वरवर्णनीत्यमरः । वरो वर्णा यस्या
इति वा । अतिशयने धर्मशीलवर्णान्ताच्चेति दर्शितं । (पा० ५ ।
१ । १३२) ॥ ३ ॥

गुग्मेति । एष इन्द्रः समिति च यात्रासु विलासगतिषु च
हृदयात्रासु वा । अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः अन्वाख्यते
अनुगम्यते । किं विधाभिः । गुग्मूंगुह्यः हरमस्त्वन्धिनो हाराः
एकादशकूट्रास्तेषाङ्गणः समूहः हरमस्त्वन्धिनो वा ये गणाः
बन्दिप्रभृतयस्तान् सर्वानपि हरन्ति आत्मना सह नयन्ति
तस्महिता इति यावत् । एवंविधाः पयोधरा मेघाः । हरस्यापत्यं
हारः स्कन्दे गणपतिर्मेघाद्येति वा । तेषामङ्गचुम्बो स्त्रामित्वा-
स्मध्यवर्त्तन्दिः गुग्मूंगुह्यगणान् हरत्यात्मना सह नयत्येवं
शीलः पयोधराङ्गचुम्बो च एवंविधा वा य इन्द्रस्तस्य चापं
तेन खचिता मस्वढा द्युमणिप्रभा सूर्यशोभा यासु ताभिः
गुग्मूंगादिभिः शकधनुर्याप्तिन सूर्येण च प्रकर्षेण भान्ति ताभि-
र्वा । तथा बह्वः प्रचुरो लाभो धनादिप्राप्तिर्येषु रणेषु अर्चिता-
भिः पूजिताभिः । दैत्यजयादृङ्गला आभा दीप्तिर्यामा तासु ता-
रणार्चिताद्येति वा । मेघानामपि कामरूपत्वात् मैत्रिकत्वं युज्यते ।
चन्द्रादिभिर्विजिष्टेन्द्रचापेन च खे आकाशे चिता वृद्धिं प्रापि-
ता सूर्यशोभा यास्विति वा । तैः कृत्वा वृद्धिं प्राप्ता वा चन्द्राद-

अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभिः

र्यात्रासु चैष बज्रलाभरणाचिताभिः ॥ ४ ॥

यस्तेजस्विनस्तत्तेजःसम्बन्धेन सूर्यतेजः प्रचुरं यत्र जातमित्यर्थः ॥
 नखपक्षे एष नलः सभायां दण्डयात्रासु च चामरधारिणीभिः
 अन्वास्यते मेव्यते । किंभृताभिः । शुभ्राः सिताः अंगवा यस्य तेन
 हारगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हारी सुन्दरः पयोधराङ्कः
 स्तनमध्यस्तचुम्बिनी तत्सम्बद्धा इन्द्रचापसम्बद्धसूर्यप्रभेव प्रभा
 यामां ताभिः । चाऽप्यर्थः । यात्रास्वपीति योजना । हारमध्य-
 गमणीनामनेकवर्षत्वादिन्द्रचापसम्बद्धसूर्यप्रभामासां । तथा त
 एव बज्रलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलङ्कृताभिः ।
 प्राधान्याद्वाराणाङ्गहणं । आभरणग्रहणं तद्वातिरिक्तालङ्का-
 राणां अतो न पौनरुक्त्यम् । एतेन यथा सभायां निर्भय आस्ते
 तथा सङ्ग्रामयात्रास्वपीति व्यज्यते । शुभ्र उदीप्तशुक्लयोः । युग्म-
 णिस्तरणिर्भिजः । समियुद्धे सभयाञ्च इत्यमरः । हरशब्दात्तस्ये-
 दमित्यण् (पा० ४ । ३ । १२०) । हारी । ताच्छीन्ये णिनिः ।
 अपत्ये वा अत इज् (पा० ४ । १ । ८५) । यद्वा शुभ्रांशुहार-
 गणेन हारिणः पयोधराः स्तनास्तेषामङ्कः पार्श्वप्रदेशः तच्चुम्बि
 इन्द्रचापो नखपदविशेषस्तेन सम्बद्धा दिव्यरत्नप्रभा यामां
 ताभिः । इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यामां ताभि-
 रिति वा । चित्रमणिप्रभामम्बलिताः शक्रधनुःसदृशा भवन्तीति
 बज्रलैराभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः । खच दीप्तिमन्वरणयोः ॥ ४ ॥

लोणीभूतामतुलककशवियक्षाणा-

मुहामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजा ।

पक्षिदामयमुदयवलो विधाय

मग्नं विपञ्चननिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

लोणीति । इति पद्यं कुञ्चित्युक्तके दृष्टं । तस्यायमर्थः ।
अयं लोणीभूतां पर्वतानां पक्षिदां विधाय कृत्वा विपञ्चन-
निधौ आपत्तमुद्रे मग्नं पक्षिमहितैः पर्वतैः सङ्गोपकरणजग-
दुज्जहार उच्चकर्षत्यर्थः । पर्वतपक्षिकेदनादिपट्टहितं कृतवानिति
भावः । किंभूतानां । अतुला अत्युच्चाः कर्कशाश्च वियक्षा देहा
येषां । तथा उहामदर्पाणां अत्युद्भटानां हरिकुञ्जराणां मिह-
हस्तिनां कोटिं भजतां । एकस्मिन् प्रदेशेऽनेकमिहानामन्यस्मि-
न्नत्युद्भटानामनेककुञ्जराणामित्यर्थः । किंभूताऽयं । बलादे-
त्यादयः उदयवलाः । यदा उदयं पौरुषं यस्य सः ॥ नलपक्ष-
अतुलानत्युच्चान् मलजलांश्च कर्कान् अन्तश्चान् यान्ति मार-
यन्ति एवविधा वियक्षाः शरीराणि वैरा वा येषां । तथा
उहामदर्प्या हरयोऽश्वा गजाश्च तेषां कोटिं भजतां । वैरि-
नृपाणां पक्षिदां महायकंदं बुभुक्षकंदं वा कृत्वा उदयं बलं
पौरुषं मेन्यं वा यस्य । अयं नलो वैरिहतापत्तमुद्रे मग्नं जगद-
उज्जहार । वैरिणो कृत्वा आपट्टहितमकरोदित्यर्थः ॥ ५ ॥

भूमीभूतः समिति जिष्णुमपव्यपायं
जानीहि न त्वमघवन्तममुक्कथञ्चित् ।

भूमीभूत इति । हे घटस्य प्रतिभटौ स्पृद्धिनौ स्तनौ यस्या-
स्तत्सम्बद्धिः । हे भूमि त्वं समिति मङ्गामे भूमीभूतः पर्वतान् जिष्णुं
जितारं । तथा न विद्यते पर्वेजस्य अपायो नाशो यस्याः तममुं
अमघवन्तमनिन्दं न तु नैव जानीहि अपि त्विन्द्र एवायं । इन्द्रस्य
महस्त्रनेत्रत्वान्नायं तथेत्यत आह । त्वं एतदीयं शयं पाणिम-
तिक्रान्तं प्रसृतादपि दीर्घं अत एवाद्भुतमाश्चर्यकारि कथञ्चिद्
गुप्तं नलरूपधारणाच्चादितं बाहुनेत्रस्य भावे बाहुनेत्रं ना-
लोकमे न पश्यमि गुप्तत्वान्न तु अविद्यमानत्वादित्यर्थः । शयावति-
क्रान्तं प्रसृतत्वमेव पाणि न मन्तीत्यर्थः इति वा । बाहुनेत्र-
ममूहं बाहुनेत्रमम्बन्धिनमेतदीयमतिशयमुत्कर्षं वाश्चर्यमिति
वा । नलपक्षे त्वममुं अघवन्तं मपापं न जानीहि पुण्यश्लोकत्वात् ।
रणे राज्ञा जितारं । तथापगतो विशिष्टोऽपायो यस्मात्तं । रणे
अपगतो व्यपायः पलायनं यस्मात् अपलायमानमित्यर्थः । एत-
दीयं अतिशयमपरिमितहस्तपरिमाणमाश्चर्यरूपं प्रावरणवशा-
द्वाह्ये हस्ते स्थितं नेत्रं चीनांशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरवि-
लोकनव्याजेन नालोकमे अपि त्वालोकयेत्यर्थः । बाहू च नेत्रे
च बाहुनेत्रं । शयमतिक्रान्तं बाहू हस्तपरिमाणाधिकपरिमाणौ
नेत्रे च प्रसृतादप्यधिकेत्यर्थः । तद्गुप्तं यथा तथा नालोकमे अपि
त्वालोकयेति वा । अतिशयं बाहुनेत्रं बाहू अतिशयितौ वदान्ता
शयौ ययोस्तावतिशयौ । नेत्रे च शयमतिक्रान्ते अतिशयौ च ।

गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि बाहुनेत्रं
 नालिकमेतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥
 लेखा नितम्बिनि बलादिसमृद्धराज्य-
 प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागं ।
 एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
 सार्द्धं शचीव हरिणा मुदमुदहस्य ॥ ७ ॥

प्रतिशये चेति नपुंसकेन शेषेण वा व्याख्येयं । एतदीयं गुप्तमनेन
 शान्तितं । बहवश्च ते नेतारश्च बहूनां वा नेतारस्तेषां समूहः
 अतिशयिता हस्ता यस्य । लक्षणया वदान्तं उत्कृष्टमालोक्य ।
 गृहा वदान्त्या अणनेन पोषिता इत्येवात्यष्टने व्यज्यते । कुलिश-
 भिर्दृग्गिरित्यमरः । नेत्रं पथि गुणं च सं दति विश्वः । जिष्णुः ।
 ग्लान्जिम्बश्च खुरिति ताच्छीले स्तुः (पा० ३ । २ । १३८) । तद्योगे
 भृमीभृत इति न लोकांति (पा० २ । ३ । ६८) । षष्ठीनिषेधान्
 द्वितीया । बहूनेत्रशब्दात् भावममृहमस्मभ्यं खण् (पा० ४ । २ ।
 ३७) । पक्षे प्राण्यङ्गलादेकवद्भावः (पा० २ । ३ । २) ॥ ६ ॥

लेखा इति । हे नितम्बिनि अतिशय्युनिविटनितम्बे भैमि
 बलादीनां बलवृत्तनमुचिप्रसृतीनां समृद्धं सम्पूर्णं राज्यं राज-
 भावः तस्य प्राज्या बहूः उपभोगस्तस्य पिशुनास्तदमहनाः लेखा
 देवाः एतस्मिन्स्य पाणी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं मानु-
 रागं यथा तथा दधते धारयन्ति । हस्तनादात्पाणिं नमस्कारार्थं
 च चरणावित्यर्थः । तत्तस्मादनेन हरिणेन्द्रेण पत्या सार्द्धं शचीव

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
 माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।
 रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
 श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

मुदमुदहस्य धारस्य ॥ नलपक्षे मरागमरूपं एतस्य पाणिचरणं
 कर्तुं सैन्यस्वास्थ्यमात्यादिभिः षड्विधेन वा बलेन ममृद्धस्य रा-
 ज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य सूचिका सामुद्रिकोक्लक्षणभृताः
 ध्वजादिलेखाः कर्मभृताः दधते धारयति । दध धारणे एक-
 वचनान्तमस्मिन् पक्षे रूपं । तस्मादनेन पत्या नलेन सह हर्षं
 धारयस्य । केन केव । हरिणेन्द्रेण शचीव । लेखा अदितिनन्द-
 नाः । पिण्डुनौ खलसूचकावित्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्था-
 दिनिः (पा० ५ । २ । १३२) । पाणिचरणं । प्राण्यङ्गत्वादेकव-
 द्भावे षष्ठत्वं (पा० २ । ४ । १७) ॥ ७ ॥

आकर्ण्यति । अमौ सुदती भैमी एतां पूर्वाक्तां अखिलां
 वाचमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यं लगन्तीं समानमखन्धा-
 माकर्ण्य उभयत्र इन्द्रे नले च समानं रूपं ऐक्यरूपञ्च विगा-
 हमाना जानती विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलम्बमाना
 यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियात् नेत्राच्चक्षुरिन्द्रियाच्च निर्णयं
 नावापत् न प्राप । अन्येन्द्रः सुतः किंवा नलः । तयोः सरूप-
 त्वादयमिन्द्रे नलो वेति नाज्ञासोदित्यर्थः । अपि चेति समुदायो
 परस्परसमुच्चयवाचकौ । अवापत् । लब्धित्वादट् ॥ ८ ॥

शक्रः किमेष निषधाधिपतिः स वेति
 दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
 निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
 भूयोऽष्टजङ्गवती वचसां स्रजं सा ॥ ६ ॥
 एष प्रतापनिधिरुद्धतिमान् सदायं
 किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ।

शक्र इति । सा भगवती मरुत्वती भूयः पुनरपि वचसः
 स्रजं वाङ्मालां असृजत् । किं कृत्वा । तत्र तेषु मध्ये अस्यां
 भैमीमसीपे पवनस्य सखायमस्मिं निर्दिश्याद्विश्य । पुनः किं कृत्वा
 भैमीं इति दोलायमानं दोलं भवत् मनो यस्यास्तां परिभाव्य
 मञ्चिन्य । इति किं । एष किं शक्रः मत्स्यं दृष्टः निषधाधिपति-
 र्नलो वेति दोलं वाचरति । कर्तुः क्यङ् मलोपशति (पा० ३ ।
 १।१२) । क्यङि शानचि दोलायमानमिति । अस्यां मामीपिक
 आधारः ॥ ६ ॥

एष इति । हे भैमि एष प्रतापस्य निधिः प्रकृतोऽस्माकं
 स्थानं । तथाऽयं सदा उद्धतिमान् दृढमनयुक्तः कर्द्धमलनाऽय-
 मित्यर्थः । धनञ्जयेन वज्रिनाऽनेन किं नाम का मञ्जुषा नार्जितं
 न प्राप्तं । अग्निर्वैश्वानरो वज्रिर्वित्यादिकं नाम निर्वचनयोगान्
 प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषामपि नाम्नां निर्वचनमस्येव । नाम मन्त्रा-
 वनायां अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तं । तैजमानां परमा-
 णूनां सर्वत्राविरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धनञ्ज-

हेम प्रभूतमधिगच्छ गुचेरमुष्मान्

नास्यैव कस्य च न भास्वरूपसम्पत् ॥ १० ॥

यशब्देन कृत्वा सार्थकं नाम किं नार्जितमिति वा । धनञ्जयना-
देतस्य त्वं गुचेरप्यित्तादमुष्मादग्नेः प्रभूतं वज्र हेम स्वर्णमधिगच्छ
प्राप्नुहि । धनमिच्छेद्भुताशनादित्युक्तेः । अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्ण-
मिति श्रुतेः । अस्मात् सुवर्णं प्रथममुत्पन्नं । अस्येवाग्नेरिव कस्य च
न कस्यापि भास्वरा देदीप्यमाना रूपसम्यन्नास्ति तेजोमात्र-
विवक्षया । तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्य च न शुक्लं भास्वरं रूपं दृष्ट-
मित्यर्थः ॥ नलपक्षे ऽप्य नलः क्षात्रतेजःस्थानं । तथा सदादयवान् ।
तथाऽनेन जयेन कृत्वा किं नाम धनं नार्जितं वैरिणा विजित्य
धनमर्जितं । दायो दानं तेन सहितमिति वा । एतेन धनार्जनस्य
स्वोपभोगः फलं न किन्तु दानमेव मुख्यं फलं वदान्यत्वं च
सूचितं । सदा अयः शुभावशे विधिर्यम्नादिति वा । शुचेः
स्वधर्मापार्जितद्रव्यादमुष्मात्पचुरं सुवर्णं प्राप्नुहि । शुचेः गृह्णा-
ररूपादिति वा । अस्य नलस्यैव भास्वरा कायकान्तिमसृष्टिः
कस्याप्यन्यस्य नास्ति । भा दीप्तिः स्वरः कण्ठशब्दः रूपं मौन्दर्यं
तेषां सम्पदस्यैव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वी मधुरस्वरः सुन्द-
रश्चेत्युक्तं । वोतिहोत्रो धनञ्जयः । शुचिरप्यित्तमौर्वस्तु इत्यमरः ।
धनञ्जयः । सञ्ज्ञायां सृष्टृजोत्यादिना स्वच् (पा० ३ । २ ।
४६) । अरुर्दिषदिति मुम् (पा० ६ । ३ । ६०) । भास्वरं । स्नेह-
भामेति वरच् (पा० ३ । २ । १७५) ॥ १० ॥

अत्यर्थेतिपटुताकवलीभवत्तत्

अत्यर्थिवाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य

सञ्जायते रुचिरकर्णं तपस्विनाऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थेति । हे रुचिरकर्णं शोभनश्रवणेन्द्रिये भूमि अस्या-
 न्नरत्यर्थाऽतिशयितहेतिपटुता ज्वालापाटवं तस्य कवलीभवन्ति
 ग्रामीभवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवीकार्याणि दृणका-
 ष्टकरोषादीनि तान्येवाधिकरणं भस्म एवाधारः ततः प्रभव
 उत्पत्तिर्यस्या एवंविधा भूतिर्भस्म तपस्विनाऽपि पाशुपतादि-
 व्रतनिष्ठस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननाय उद्धूखनेनाङ्गानां
 त्रिणिष्ठवर्मात्पन्नये सञ्जायते ममद्यते । एतत्सम्बन्धि भस्मापि
 ईश्वरस्य तपस्विनाऽपि उपकृत्य प्रभवति अन्यस्य भवतीति किं
 वक्तव्यमिति स्तुतिः । रुचिरकर्णेति शोभाश्रित्वातुरीविषये साव-
 धाना भवेति व्यज्यते । एतदरणं भस्मैव केवलं नान्यत्किञ्चि-
 दिति विचार्य दृणीष्वेति व्यज्यते ॥ नलपले अङ्ग रुचिरकर्णं अस्म
 नलस्य भूतिः ममत् महेश्वरस्य महाधनिकस्यापि त्यक्तसर्व-
 सङ्गस्य मुनेरपि च अभिलाषसमुद्भूतये ममद्यते । ममेदृकसम्प-
 द्ध्यादिति धनिकां मुमुक्षुष्यापि अस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः ।
 धनिकस्य तपस्विनाऽपि ईर्ष्याजननाय ममद्यत इति वा ।
 किमृता ममत् । अतिशयेनास्त्रपटुतया भोलापसंहारादिमन्त्र-
 प्रयोगमामर्थ्येन ग्रामीभवन्तस्तं च तं पृथ्वीश्वरास्य तेषामधिके

एतन्मुखा विवुधसंसदसावशेषा-

माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

रणसम्प्रादत्यत्रा । स प्रभव उत्पादको यस्या इति वा । चात्र-
तेजसोपार्जितेत्यर्थः । रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये । हेतिर्ज्वालायुधेऽपि
च । पार्थिवेति । तस्येश्वर इत्यधिकारे (पा० ५ । १ । ४२) ।
सर्वभूमौत्यण् (पा० ५ । १ । ४२) । रुचिरकर्षाति । नामिको-
दरोष्ठेति (पा० ४ । १ । ५५) । डीष् ॥ ११ ॥

एतदिति । हे पितृमुखि अशेषा सर्वाऽसौ विवुधसंसत्
देवमभा एष एव मुखं यस्याः मा । अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः ।
अस्याग्रेयमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि माध्यस्थ्यं आसनापेक्षया दिगपे-
क्षया च मध्ये विद्यमानत्वं अस्ति । त्वं महस्विनं तेजोयुक्तं महस्सु
तेजस्सु विषये इदं स्वामिनं चैनं उपैहि प्राप्नुहि । येन मदारुणा
काष्ठमहितेनामुना करश्रीः किरणशोभा उर्वैरुद्धा रक्ता वा-
धियते । पितृमुखीति सम्बुद्ध्या धन्यत्वं व्यज्यते । धन्या पितृमुखी
कन्या धन्या मातृमुखः सुत इति सामुद्रिकोक्तेः ॥ नलपक्षे अस्मै
जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिला विदितमभा एत-
न्मुखा एतत्प्रधाना । यथा सर्व्वव्यङ्ग्येषु मुखं प्रधानं तथा विद्व-
त्सभायामसौ । के विवुधा इति पृष्टे प्रथममसौ गण्यत इत्यर्थः ।
पुण्यश्लोकत्वात् । एष मुखो यस्यास्तादृशीति वा । अस्य यमतः सम-
वर्त्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं व्यज्यते । पक्षपातरहितत्वं
शत्रुमित्रयोस्तुल्यदण्ड इत्यर्थः । तमेः सार्व्वविभक्तिक्त्वास्माकपा-
लांशत्वादित्यमयोरेतन्मध्यवर्त्तित्वं इति केचित् । तेजस्विनमेनं

एनं महस्विनमुपैहि सदारुणोच्चै-

र्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करश्रीः ॥ १२ ॥

नैवाल्पमेधसि पटोर्हृचिमत्त्वमस्य

मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

प्राप्नुहि । येनानेन महा सर्वदा हस्तशोभा अतिशयेनारुणा
रक्ता धार्यते । स्विनं शोभनं पतिमेनं मह पूजय । तथा
एनमुपैहि एतत्समीपं गच्छेति वा । महस्विनमुत्सववन्नं वा ।
विश्वप्रकाशे मकारान्तस्य महःशब्दस्य पाठात् । मुखं मुखे च
वक्त्रे स्यादित्यजयपालः । पिता मुखं यस्या इति समासे मुखेनैव
मुखस्य सादृश्यात् पितृमुखमिव मुखं यस्या इत्यत्र पर्यवस्यति
॥ १२ ॥

नैवेति । एधमि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्यास्याग्नेः हृचिमत्त्वं
दीप्तियुक्तत्वं अन्यं नैव किन्तु धिक् इत्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य दन्धने
दीप्तिमत्त्वं अन्यं नैव तत्सम्बन्धादधिकं दीप्तिमानयं भवतीत्यर्थं
इति वा । तथा मध्ये समित् समिधां काष्ठानां मध्ये निवसतो वि-
द्यमानस्य तृणानि रिपवः शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते
तथा समृद्धेनानेन तानि क्षणमात्रेण दह्यन्त इत्यर्थः । प्रादेशमा-
त्राणां पलाशशस्यादिकाष्ठानां मध्य इति वा । इह लोके समि-
न्मध्ये वा उत्थानवान् ऊर्ध्वं ज्वलन् तरसो वेगवानयं विरोधिना
केन उदकेन पराभवितुं पुनः शक्या भवति तेनैव जालिमिति
नान्येनेत्यर्थः । जय्या भवति अपि तु न । वेगेनात्यतस्यास्य वा-

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी
 शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायं ॥ १३ ॥
 साधारणीङ्गिरमुपर्वुधनैषधाभ्या-
 मेतां निपीय न विगेषमवाप्नोति ।

रिणापि ज्ञानिः कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥ नलपक्षे पटोर्ग्रहण-
 धारणादिममर्थस्यान्यमेधमि मन्दप्रज्ञो रुचिमत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं नैव
 अयोग्यत्वान्त्येति भाव इत्यर्थः । तथा समिमध्ये सङ्ग्राममध्ये
 निवसतोऽस्य वैरिणस्तृणानि अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । इह रणे
 भूलोके वा तरस्वी उत्थानवान् वेगवान् बलवान् वायं केन
 रिपुणा जेतुं शक्योऽपि तु न केनापि । कस्याप्यजय्योऽयमित्यर्थः ।
 उत्थानमुदयः इदं सदृकोऽपि उदयो बलवांस नास्तीत्यर्थः ।
 भवतीति सम्बोधनं वा । तरो बले च वेगे च । दधमेधः समिदित्य-
 मरः । अल्पमेधमि । नित्यमभिष्वजामेधयोरित्यत्र (पा० ५ ।
 ४ । १२२) । नित्यग्रहणादन्यस्मादपि भवतीति वृत्तिः । रीकोः
 प्रयोगानुसारेण अभिष्व । मध्ये समित् । पारे मध्ये वृष्ट्या वेति
 (पा० २ । १ । १८) । अध्ययीभावे निपातनादेत्वम् । इय
 इति (पा० ५ । ४ । १११) । वैकल्पिकत्वाद्भजभावः । परा
 भवितुं । शक्येति (पा० ५ । ४ । ६५) । अक्रियार्थत्वेऽपि शकि-
 योगात्तुमुन् ॥ १३ ॥

साधारणीमिति । उपर्वुधनैषधाभ्यां अग्निनलाभ्यां साधा-
 रणीं समामेताङ्गिरं निपीयाकर्ण्य इदमीयमनयोः सम्बन्धिनं

ऊचे नलोऽयमिति तम्प्रति चित्तमेकं

ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितिदमीयं ॥ १४ ॥

विशेषं तारतम्यं न अवाप्तवत्या ज्ञातवत्या भैम्याः पुरोवर्त्तिनं तं
प्रति एकं चित्तं मनः अयं नल इत्युच्ये अन्यदपरं चित्तं अय-
मनल इति ब्रूते स्म । नलव्यतिरिक्तोऽयं च वक्रिरित्यकथ-
यत् । युगपदालोचनस्यतिप्रसङ्गात्मनः प्रति शरीरमेकत्वस्य
साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि क्रियाभेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद-
इवोपचर्यते । एकमेव तं पुरोवर्त्तिनं अनल इति प्रत्युच्ये । अका-
रप्रक्षेपेणानलोऽयमिति ब्रवीति स्म मनः । तथा अयमन्यान्
वैरिणो यति चवखण्डयति अन्यद् स चासौ नलस्येति च ब्रूते
स्म । अत्र व्याख्याने प्रथमसूचितक्रमभङ्गोऽपि न भवति । एकस्य
देह्यादिरोधाभासश्च । शोचिष्केण उपबुध इत्यमरः । उपमि
बुध्यत इति उपबुधः । इगुपधेति कः (पा० ३ । १ । १३५) अह-
रादीनामिति रेफः (पा० ८ । २ । ७० वा० १) । तुल्यार्थे-
रिति ततोया । (पा० २ । ३ । ७२) । अन्यदेति पक्षे कः ।
समानं आधारणमस्य साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टं सम्बन्धं ।
एषोदरादिः । ततस्त्रियां पादार्धाभ्यां चेत्यत्र (पा० ५ । ४ ।
२५) । आग्नीध्रसाधारणादञिति वार्त्तिकेकादञ्जि ङीष् वा । प्रक-
रणाच्च साधारणभूमिरित्यादादिव अत्रापि घटते । इदमीयं
त्यदादित्वात् इन्द्राहः (पा० ४ । १ । ६) ॥ १४ ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
 सन्देहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
 देवस्य स्रुनुमरविन्दविकासिरश्मे-
 रुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥ १५ ॥
 दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्तनः स्यात्
 कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।

एतादृशीमिति । अथ सरस्वती अरविन्दविकामिनः कम-
 लविकामकरा रश्मयः किरणा यस्य देवस्य रवेः दिक्पतिं
 दक्षिणदिशः पतिं स्रुनुं अन्येषां पुत्राणां दिक्पतित्वाभावाद्यमं
 उद्दिश्य उदीरयितुं वक्तुं प्रचक्रे आरम्भे । किं कृत्वा । एता-
 दृशीमुक्तमंशयास्पदीभृतां तथा नलनिश्चयाभावात् सन्देहः ।
 तुल्यरूपदर्शनाद्व्युक्तिश्चातुर्याद्वा चित्रं । नलनिश्चयाभावान्न-
 लप्राप्तिविप्राप्त्यामः तैः मंशयाश्चर्य्यत्रामैः चित्रिता नानावि-
 धाकृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा । एतन्विधां तां भैमीं विलोक्य ।
 चित्तभित्तिमिति पाठे चित्तमेव भित्तिर्यस्याः । भित्तौ हि चित्रं
 युक्तमित्यर्थः । एषं च दृश्यत इत्यर्थः । एतादृशीत्यदादिषु दृश
 दति कञि (पा० ३ । २ । ६०) । आमर्ब्बनास्त्र इत्यात्वे (पा० ६ ।
 ३ । ८१) । टिड्ढेति डीपि (पा० ४ । १ । १५) । एतादृशीति
 मिद्धं ॥ १५ ॥

दण्डमिति । अहो सम्बोधने अयं यमो दण्डं स्वायुधं
 विभर्त्ति तन्नस्माद्धेतोः पुराणादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पाप-

स्वर्वैद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-

रेतस्य रुग्भिरमरः खलु कश्चिदस्ति ॥ १६ ॥

भीतिः सकलस्य जगता भुवनस्य पद्मपातो बुद्धिर्न न स्यात्
भवेत् । पद्मे महारौरवादी नरके वा एतद्भयात् पापं कोऽपि न
करातीत्यर्थः । अत्रा आश्चर्यं । अन्या यष्टिं धारयति अन्यस्य च
कम्पमानस्य कर्तृमपातो न भवतीत्यमङ्गलतः । तथा चिकित्सा-
मामर्श्याः स्वर्वैद्यैर्दत्तयोरपि मदव्ययदायिनीभिः गर्वक्षयं
कुर्वाणाभिरेतस्य रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरि-
ताभिः पीडाभिः न सिध्यत इत्यमरः कश्चित् किमस्ति अपि
तु न कोऽप्यस्ति । कर्मजरागाणां ताभ्यामणविक्रम्यत्वादित्यर्थः ।
स्वर्वैद्ययोरपि नाम रुजापनयनमामर्श्यामभ्यसूचनार्थः ॥ नलपक्षे
अयं नलो दण्डं शामनं यतो विभर्त्ति ततः शामनभयात्क-
म्पाकुलस्य सकलस्यापि लोकस्य पद्मपातो न भवेत् पूर्ववदे-
तस्माद्भयात् अयं दण्डं चतुरङ्गमैन्यं विभर्त्ति ततः शत्रुभयात्
कम्पाकुलस्य लोकस्य पद्मपातः दुःखपातो न भवेत् मैन्यं नैव
वैरिणां निहतत्वाच्चाकस्य दुःखनाश इति वा । मौन्दर्येण प्रभि-
द्वयोर्नामत्ययोरपि गर्वक्षयकारिणीभिरस्य रुग्भिः कायकान्ति-
भिरुपलविताऽयं देवोऽपि कश्चिदस्ति किम् अपि तु नास्ति ।
देवेषु मध्ये दत्ताविव मुन्दरतमौ तावथनेन जिता यतः । ये त्वे-
तमोपस्थाः रमणीयास्त एतद्रूपधारणादेव न तु स्वभावेने-
त्यर्थः । पद्मोऽस्ती शादकर्तृमौ । अस्ती पद्मं पुमान् पाप्मा । स्युः

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य

मञ्जा श्रुता सुहृदयं न जनस्य कस्य ।

कायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि

तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनेव ॥ १७ ॥

प्रभारुगुचित्विद्भा इत्यमरः । स्त्रीरुगुजाद्युतिः शोभा इति
मेदिनी । दायिनीभिरिति ताच्छीले णिनिः ॥ १६ ॥

मित्रेति । अस्य यमस्योपजननं उत्पत्तिरिति मञ्जा नाम्नी
मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुर्निमित्तं श्रुता आकर्षिता । काया-
नाम्नी तु कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईदृगस्योत्पत्तिं प्रति
हेतुर्नाध्यगामि नाश्रावि । किन्तु शनैश्चरस्यैवेत्यर्थः । यमो यमी
श्राद्धदेवः मञ्जायास्तनयास्तय इति पुराणं । अयं यमः कस्य
जनस्य अमुहत्याणहर्त्ता न अपि तु सर्वस्यापि प्राणहर्त्ता ।
अमुना यमेनैष नियमेन नक्रोपवामादिभतेन कृत्वा तपस्तप्तं धर्मः
कृतः । अत एवास्य पुत्रत्वं धर्मराजत्वं चेत्यर्थः ॥ नलपत्ते अस्य
नलस्य मञ्जा नाम श्रुता सती मित्रप्रियस्य सुहृदिष्ट्यापजननं
प्रति उत्पादनं प्रति हेतुः । अस्य मञ्जा सुहृदिष्ट्यजननं प्रति
हेतुः । श्रुता ग्यातेत्यर्थ इति वा पुण्यश्लोकत्वात् । अयं कस्य सुहृ-
न्मित्रं न अपि तु भग्नक्षपरिपालनादुपकारितादा सर्वस्यापि सु-
हृदेव । ईदृक् प्रत्यक्षे दृग्भा अस्य काया कायकान्तिः कुत्रापि नर-
सुरोरगेषु नाध्यगामि न दृष्टा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थः । काया
रोतिः लाकपालनमित्यर्थ इति वा । अस्मैव जगत्पालनं काऽपि

किञ्च प्रभावनमिताखिलराजतेजा

देवः पिता ऽम्बरमणी रमणीयमूर्त्तिः ।

न करोतीत्यर्थः । अमुना नलोनेव यमेन ब्रह्मचर्यादिनियमेन
नकारिदमनेन च तपस्तप्तं त्वदर्थमिति शेषः । हाया स्यादातपा-
भावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । तपस्यान्नायणादौ स्यादुर्ध्वं इत्यादि
विश्वः । अध्यागोति । इडा गांडादेशं कर्माणिचिन् । यमेनेति ।
पक्षे हेतौ हतोया ॥ १७ ॥

किञ्चेति । केवलं सञ्ज्ञास्य जननीत्येव न । किञ्चान्यच्च
प्रभया दीप्याऽवनमितं तिरस्कृतं अखिलं राजसुन्दरस्य तेजा येन
मः । तथा रमणीयमूर्त्तिः अम्बरमणिः सूर्यः देवोऽस्य पिता । अस्य
यमस्य उत्क्रान्तिदा नामिका अथ च मरणदा शक्तिरायुधवि-
शेषः कमनु लक्षोक्त्य न प्रतिभाति समर्था न भवति अपि तु
मर्त्यमनु समर्थवः । परेख्यन्तेषु जनेषु गदान् रोगास्त्रियाक्तुः प्रेरयि-
तुरस्य कृष्णत्वं श्यामत्वञ्च परपीडाजननेनापयश्च इत्यर्थः । अस्य
कृष्णत्वं सौहृत्वं सौहृदवन्कटिनान्तःकरणत्वमित्यर्थ इति वा ॥
मन्त्रपक्षे प्रभावेन पराक्रमेण नमितमकलभूपप्रतापः । अम्बरमणिः
सूर्यः इः कामस्तद्वद्रमणीयमूर्त्तिः देवो राजा वीरसेनाऽस्य
पिता । देवो विजिगीषुरिति वा । महाकुलीनत्वमस्य सूचितं ।
राजा इन्द्रस्य वा प्रभाया वनेन लक्षणया समूहेन तेजःसङ्गेन
हत्वा मितमन्योक्तमखिलभूपतेजा येनेति वा । अम्बरमणीभि-
र्वस्तरत्नैः हत्वा रमणीयमूर्त्तिरिति वा । मणीशब्द ईश्वरत्वाऽपि
अस्मेति सम्बोधनं । रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या मूर्त्तिर्येयेति

उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः
 कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान् नियोक्तुः ॥ १८ ॥
 एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ
 तज्जीविनेशधियमत्र निधेहि * मृग्धे ।

वा । अस्य शक्तिरायुधविशेषः कं वैरिणमनु उत्क्रान्तिदा मर-
 णदा न भवति । अस्य शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनु उत्क्रान्तिदा
 मरणप्रदा न प्रतिभाति अपि तु सम्भाव्यत एव । यमादन्येषां भयं
 तस्याप्यस्माद्भयं शूरत्वातिशयो द्योत्यते इति वा । तथा शत्रुषु
 गदां शस्त्रविशेषं प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वं देवकीपुत्रत्वं । गदायुद्धप्रावी-
 ण्याच्छ्रीकृष्णममानत्वमित्यर्थ इति वा । अस्य राज्ञः परा उत्कृष्टा
 हयुमन्मन्त्रिणा गदाः रोगाः दुःसहवाणजनिताः पीडा इति
 यावत् । तान् अर्यादैरिषु प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वमर्जुनत्वं च । वाण-
 युद्धप्रावीण्यादर्जुनसमानोऽयमित्यर्थ इति वा । राजा प्रभौ
 नृपे चन्द्रे यत्ने चचियशक्तयोः । कौ ब्रह्मात्मनि लोकेषु शमने
 सर्व्यमाप्ति च । शक्तिर्वलप्रभावादौ शक्तिः प्रहरणान्तरे ।
 इत्यादि विश्वः ॥ १८ ॥

एक इति । अयमेकः परेताः प्रेताः तेषां राजौ पक्षौ वि-
 षये प्रभावं सामर्थ्यमेति । तत्तस्मादवाप्तिन् जीवितेशधियं अन्त-
 कबुद्धिं विधेहि कुरु हे मृग्धे उभयोर्भेदमजानाने सञ्ज्ञागर्भ-
 जातत्वात् दत्तसहोदरस्याश्विभ्रातुर्यस्य यमस्य भूतेषु प्राणिषु

* निधत्स्वति पाठान्तरं ।

भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-

भावं समाश्रयति दक्षसहोदरस्य ॥ १८ ॥

गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः

शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

भूरि प्रचुरं भूतं वश्यभावमधीनत्वं समाश्रयति प्राप्नोति ।
प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वशं वशवर्त्तिं सत् अभावं
विनाशमेवाश्रयतीति वा । मुमुक्षुवः कतिपये तदपेक्षया भूतानां
प्राचुर्यं खलु निश्चये सर्वप्राणिनां एतदधीन इति निश्चये-
नायमनलक इति किञ्च जानामीत्यर्थः ॥ नलपक्षे परास्य इतरे
आत्मीयास्य तेषामाजिः परान्द्वेष्टांस्तेजस्विनोऽपि इतरे यन्नि
लोदीयस्य कुर्वन्ति चे तेषामाजिरिति वा । परात्कृष्टा या
इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा । तस्यां अयं नलः एक एव
प्रभावमेति । तथा भूतेषु प्रथितो जायायाकाशेषु मध्ये इयमि-
त्यभिनयेन सकला भूः सौन्दर्येण दक्षसहोदरस्य अश्वितुल्यस्य
यस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति । तस्मान्गुम्फे सुन्दरि अस्मिन् प्राणेश-
बुद्धिं निधेहि । तथा समा मश्रीका त्वं यस्य एतदरण्ये प्रयत्नं
कुरु । एवंविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः सुन्दरस्य कोऽपि नासी-
त्येवमेव वृणीष्वेति भावः । इतरशब्दात् पक्षे तत्करोतीति निश्च-
यश्चाद्यच्च निक्षेपः ॥ १८ ॥

गुम्फ इति । शमननैषधयोः यमनलयोर्विषये समानः
तुल्यः पूर्वोक्तः गिराङ्गुम्फः देव्या वाणीषन्दर्भः विदम्भवसु-

चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
 यस्मिन्ममे खलु तदेव पिपेष पिष्टम् ॥ २० ॥
 तत्रापि तत्रभवती मृगसंशयालो-
 रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।
 पाथःपतिस्मति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
 पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुं ॥ २१ ॥

धाधिपतेः सुतायाः भैरव्याश्चित्ते यच्छृङ्गां संशयं निर्धमे तत्
 खलु निश्चितं एव पिष्टं पिपेष चूर्णमेव चूर्णितवान् इति दृष्टान्त
 इत्यर्थः । चूर्णचूर्णनं यथा वृथा तथेदमपीत्यर्थः । किम्भूते चित्ते ।
 अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशङ्के उद्धतसंशये । गुम्फः स्थाहुम्फ-
 ने गुम्फे इति विश्वः ॥ २० ॥

तत्रेति । तत्रभवती पूज्या सा सरस्वती क्रमोचितं क्रमप्राप्तं
 परिपाटीयोग्यं यथा तथा वाभिधातुं वक्तुमुपाक्रमत । किं कृत्वा ।
 तत्र यमेऽपि मृगमत्यर्थं संशयालोः सन्दिहानाया अस्या भैरवा
 विधिनिषेधाभ्यां सकाशात्प्रवृत्तिं प्रवृत्तिनिवृत्त्यारम्भ - आ-
 लोच्य । किंभूता । पाथसां पथसां पतिं प्रभुं वरुणं प्रति धृतः
 अवस्थापितः अभिमुखाङ्गुलीकः समुखकरणाखः पाणिर्यथा ।
 तत्रभवच्छब्दः पूज्यार्थः । अङ्गुलीकेति । नष्टृतश्चेति कप् (पा० ५ ।
 ४।१५३) । उपाक्रमत । प्रोपाभ्यामिति तङ् (पा० १ । ३ ।
 ६४) । अभिधातुं । अभियोगे शक्येति तुमुन् (पा० ३ । ४ ।
 ६५) ॥ २१ ॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।

येति । एतस्य भूरितरवारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमू-
र्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्जते । सा का । यस्याः परतो रोधः पर-
तोऽप्रतीतिदिषथो दृग्गोचरो न । मेनायां समुद्राणामपि मि-
लितत्वात् परं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । सा का । या सर्वतोमुखस्य
जलस्य भावेन व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता जलमयीत्यर्थः । या
यादोरणैर्जलजन्तुशब्दैस्तत्कूर्मैर्वा उपलक्षिता । तथा या
नैकविदारका ऽनैककृपका । नैकान् विदारयति नैकविदारः
कस्यादकस्याय आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं
यस्यामसीत्यर्थ इति वा । या नैकविदारं कं यस्यामेवभूता वा ।
यस्याः परतो वैरिणो यस्माद्वा रोधः आवरणं न ज्ञानगोचरं ।
निष्ठाभिमुखस्य पयसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् इति
वा । यस्याः परप्रदेशात् प्रतिममुखं इति निर्गमनं तद्गोचरो नरो
मनुष्यः अधोऽधस्तादेव प्रवाहवेगेनाध एव गच्छतीति भाव
इति वा ॥ नलपक्षे एतस्य भूरीणां तरवारीणां एकधारपतन-
खद्गानां निधिः स्थानं सा चमूर्विजयते । या सर्वस्मादपि
लोकात् सर्वमेनाभ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुख-
शब्दे लक्षणया श्रेष्ठवाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन
व्यवतिष्ठत इति वा । अनेनानेकदिग्वापित्वात् मेनायां प्राचुर्यं
सूच्यते । या दोरणैर्बाहुयुद्धैर्भुजास्फालनशब्दैर्वापलक्षिता ।

एतस्य भूरितरवारिनिधिस्रमूः सा
 यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥ २२ ॥
 नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
 कुम्भीरवान् समकरः सङ्गदानवारिः ।

दारणेजयतीति वा । यादोरणैरमुख्य सङ्ग्रामैः सिंहनादैर्वा
 जयति सेनः जयेनास्य व्यपदेशो न किन्तु स्वयमेवासौ युद्धं कुरुते
 तेनोभयथा नलवर्त्मन तात्पर्यं । तथा नैके विदारका योद्धारो
 यस्यां सा । दोरणैः कृत्वा नैकविदारः कायो यस्याः सेति वा ।
 यस्याः परस्माच्छब्दाः सकाशाद्राधः आवरणं न ज्ञानगोचरः
 केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । परस्मात् प्रतीतिविषयः समुख-
 मागच्छन्ने मनुष्योऽधो हीन एवेति वा । पुष्करं सर्वतो मुखं ।
 कुपकास्तु विदारकाः । कायो देहः । कुलं रोधसेत्यमरः । व्यव-
 तिष्ठमानेति । समवप्रविभ्यस्य इति तङ् (पा० १ । ३ । २२) ।
 अत्र सन्धभूयस्त्वभयात् व्याकरणं न लिख्यते ॥ २२ ॥

नासीरेति । नदीनामिनः स्वामी समुद्रः नासीरसीमनि
 जलमयमेनामुखविभागे स्थितः सन् करणभावं साधकतमत्वं
 गतैः रक्षैर्भुक्तादिभिरलमतिशयेनास्य वरुणस्य सुखमातनोति
 उत्पादयति । सुखजनने रक्षानि करणभूतानि । स्वामिनेऽस्मै
 रक्षानि दत्त्वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः । करणे देहे भावं सत्त्व-
 मितैः प्राप्तेः स्वदेशोत्पन्नैरित्यर्थ इति वा । अलङ्करणभूतत्वा-
 दवरुणदेशस्थितैरिति वा । एवंविधैरक्षैरुपलक्षितो वा । अल-
 ङ्करणभावमलङ्करणत्वं गतैरत एव तैः सुखमातनोतीति वा ।

उत्पद्मकाननसखः सुखमातनोनि
रत्नैरलङ्करणभावमितैर्न दीनः ॥ २२ ॥

सस्यन्दनैः प्रवक्ष्यैः प्रतिकूलपातं

का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

किम्भूतो नदीनः । घनध्वनिः निविडशब्दः । तथा भूयान् प्रचुर-
तरः । दीर्घपरिमाणत्वात् सप्तसङ्ख्यात्वाद्वा । तथा कुम्भीरा नकास्त-
दान् । मकरा मत्स्यविशेषास्तद्युक्तः । तथा सहदानवारिः पुण्डरी-
काक्षयुक्तः । उच्छब्द उदयार्थः । उद्गतानि विक्रान्तानि पद्मानि
येषु तानि काननानि तेषां सखा तद्युक्त इत्यर्थः । उत्कृष्टा पद्मा
लक्ष्मीर्येषामेवंविधैः काननैर्युक्त इति वा । उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः
स्वकन्या यस्मिन् स चासौ वनसखसेति वा । श्रीविष्णोस्तत्र विद्य-
मानत्वाल्लक्ष्मीयुक्तत्वं । नासीरमीमपदेन तीरं लक्ष्यते । तत्र नि-
विडध्वनिरिति वा । तरङ्गस्य तीरे प्रतिघातात् ॥ नलपक्षे भूयान्
सङ्गततरः । कुम्भी गजः नासीरमुखे मेनामुखविभागे सुखमनाया-
सेन रवान् शब्दान् विस्तारयति । किम्भूतः कुम्भी । घनवन्मेषवत्
ध्वनिर्यस्य । तथा समः आनुपूर्ववृत्तः सलक्ष्मीको वा करः शुण्डा-
दण्डो यस्य । तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः । तथा उद्ग-
तानि पद्मकानि कुम्भस्थाने पद्मविन्दुजालकानि यस्मिन्नेवंविधं
यदाननं मुखं तद्युक्तः । तथा अलङ्कारत्वं प्राप्नैरद्वैदीनां न किन्तु
सम्भूतः ॥ मेनामुखं तु नासीरं । नक्रस्तु कुम्भीरः । पद्मकं विन्दु-
जालकमित्यमरः ॥ २३ ॥

येति । हे विस्मासवति भैमि नाम शिरस्त्रासने । अस्य

तस्या विनामवति कर्कशताश्रिता या

भ्रूमः कथं बद्धतया सिकता वयन्ताः ॥ २४ ॥

वरुणस्य का नाम वाहिनी नदी सम्यन्दनैः संवेगैः निर्झरोदक-
महितीर्वा प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कृत्स्नं तीरं प्रति अनु पातं गमनं
न तनुते अपि तु सर्वापि करोति । वयं तस्यास्ताः सिकता
वालुकाः बद्धतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण भ्रूमः कथयामः ।
अतियुक्तत्वेन यत्नया वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः । याः कर्क-
शतां काठिन्यं श्रिताः । कर्को जलजन्तुविशेषस्तच्छतैराश्रिता इति
वा ॥ मलपक्षे अस्य मलस्य का नाम वाहिनी सेना सम्यन्दनैः
संवेगैः प्रवृत्तैर्वाहनैरश्वदिभिः कृत्वा प्रतिकृत्वा वैरिणस्तान् प्रति
पातं गमनं न करोति अपि तु चतुर्विधापि सेना करोत्येव ।
प्रतिकूलानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेनाऽस्य नाम
ख्यातिं प्रतिकूलान्स्मृत्वा पातयित्वा शत्रुमात्रं हत्वा न तनुते ।
नास्य ख्यातिं करोतीत्यर्थ इति वा । संवेगैः क्रोडारथैः कृत्वा
वैरिणं प्रति गमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भयत्वं युद्धे
ऽपि क्रोडारथारोहणात् । कर्काः श्वेताश्वस्तेषां शतैराश्रिताया-
स्तस्याः बद्धतया बाहुल्येन ता भूयस्त्वेन प्रसिद्धाः वालुकाः वयं
किं भ्रूमः । ताभ्योऽपि सेना प्रचुरतरेत्यर्थः । तस्याः सकाशात् ता
वालुका बद्धतया किं भ्रूमः । वालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते
मा तु न कथञ्चिदित्यर्थ इति वा । अमिः प्रहरणमेषां ते आ-
सिकास्तेषां भावः आसिकता याः श्वेताश्वघ्नताधिरूढाः ता
आसिकता असिप्रहरणान् पुरुषान् इति यावत् । तान् बद्धतया

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
किञ्चास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।

किं दर्शयामः । अतिवृद्धत्वेन वक्तुं न शक्यम् इत्यर्थः । बहन् तयन्ते
गच्छन्ति वा रक्षन्ति वा ये ते वृद्धतयास्ते च ते आसिकाश्च तेषां
भावानिति वा । बहवोऽवयवां तेषां ते वृद्धतया वृद्धमहा
एवंविधा आसिका यस्यां तस्या भावानिति वा । कर्कः शुक्र-
हयः । सांघात्रिकः पोतवणिक् इत्यमरः ॥ पोतः प्रवहणं
स्वतमिति जलायुधः । प्रवहणैः । कृत्यञ्च इति णत्वं (पा० ८ ।
४ । २८) । प्रतिकूलपातं ॥ पक्षे द्रव्यवीक्षायां । विशि पतीत्या-
दिना णमुल् (पा० ३ । ४ । ५६) । तृतीयाप्रभृतीतीति पाञ्चिकः
समासः (पा० २ । २ । २१) । आसिकाः । अमिः प्रहरणमेषां ।
प्रहरणमिति ठक् (पा० ४ । ४ । ५७) । अमिभिर्जयन्तीत्या-
सिकाः । तेन दीव्यतीति ठक् (पा० ४ । ४ । २) ॥ २४ ॥

शोणमिति । हे सुभगे मौभाग्यवति भैमि त्वं एनं भुवनस्य जल-
स्याधिमायं वरुणं भजस्व वृणीष्व । जलपतित्वमेवाह । त्वं गुणमप्र-
धानसेवकं शोणं नाम नदमस्य पदप्रणयिनं चरणानुरागिणं
पश्य । किञ्चेत्यधिकेकौ । शोणेऽस्य चरणप्रणयितीति किं वक्तव्यं सा
प्रसिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव चरणसंवाहनादिपरैव ।
पूर्वोक्तापरितापे वाङ्मनः । के कमलस्य जलस्य आश्रयाः आधा-
राः समुद्रादिपङ्क्तान्ताः पद्माकरा वा तमिमं न भजन्ति भव-
न्ते अपि तु जीरोदादयः सर्वेऽप्येषानुचरास्तस्य शोणायनुचरत्वे

एनं भजस्व सुभगे भवनाधिनाथं
 के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ॥ २५ ॥
 शङ्कालताततिमनेकननावलम्बा
 वाणी न वर्द्धयतु तावद्भेदिकेयं ।

का कथा । तस्मात् सलिलपतिर्धर्मित्यर्थः । कमलाशया जलाभि-
 लाषेण के वा लोका इमं न भजन्ति सेवन्ते स्तुवन्ति इत्यर्थ इति
 वा । शोणादीनां तत्तदभिमानिनो देवता लक्ष्यन्ते । अतस्तेषां
 सेवकत्वं युज्यते ॥ नलपते त्वं जगत्पतिमेनं नलं पतित्वेन स्वीकुरु ।
 स्त्रीकारयोग्यत्वमेव द्रढयति । त्वं शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रण-
 धिनं पश्य तमिमं कमलायाः सम्यदः आशया अभिलाषेण वा के
 लोका न सेवन्ते अपि तु धनाभिलाषेण सर्वेऽपि सेवन्त इत्यर्थः ।
 वाऽप्यर्थः । कमलाशया लक्ष्मोनिधयो धनिका अपि लोकास्तमिमं
 न भजन्नापि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः
 क्रमेण सौन्दर्यकलाकौशलौदार्याणि शोध्यन्ते । शोणे हिरण्य-
 बाहुः स्यात् । शोणः कोकनदह्विः । जीवनं भुवनं वनं । विष्टपं
 भुवनं जगत् । सलिलं कमलं जलं । कमला ओर्ध्वरिप्रियारित्य-
 मरः ॥ आशया अधिकरणे, शेतैरित्यच् (पा० ३।२।१५) ॥ २५ ॥

ब्रूहेति । इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लचीकृत्य
 भैम्बा इति यावत् । अनेकनलावलम्बां नानानैषधविषयां श-
 ङ्कालताततिं संशयवस्त्रोपरम्परां न वर्द्धयतु तावत् न पूरयतु
 तावत् अपि तु पूरयत्येव । नवा अद्भिर्यस्याः सा नवर्द्धिः नवर्द्धिः

भेमोद्भवा प्रति नले च जलेश्वरे च
तुल्यं तथापि यदवर्णयदन् चित्रं ॥ २६ ॥

करेभ्यः नवर्द्धयत् । भेमो प्रति सन्देहपरम्परां न्यूनसमृद्धिं प्रति-
बद्धीकरोतित्यर्थः इति वा । तावच्छब्दोऽनुमतावधारणे वा ।
यतो अभेदिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वती । समानधर्मदर्शनाद्भि-
संग्रह उपसीयते विभिन्नधर्मदर्शनाद् व्यावर्त्तत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र
विषये चित्रं नास्ति तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमेककालं
यत्संग्रहयन्तीपरम्परां नवर्द्धयत् पूरयति सा अत्र विषये चित्र-
माश्रय्ये । न हि विषयस्यैव सन्दिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूर-
स्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्याणुत्वं वाऽनुपलभ्योर्द्ध्वत्वमात्रं स्याणुबाध-
म्यनुपलभ्य तटस्थः स्याणुर्वा पुरुषो वेति सन्दिग्धे न तु पुरुष एवा-
त्मानमूर्द्ध्वमवलोक्याह वा स्याणुवेति । तस्मान्नलजलेश्वरविषयो
भेद्याः संग्रहो युक्तः । विषयभूतयोरेव तत्संग्रहे महदाश्चर्यमिति
भावः । विरोधपरिहारस्तु तुल्यकालं यथाक्रमं नले च सुखं
जलेश्वरे च काञ्चताततिं कालिमातिशयं पूरयति सा । तथा हि
यदि देवेन नल एवायमित्यकथयिष्यत् तदा मध्यनुरक्ता भेमी
सामकभ्रमेणैवमेवावरिष्यत् । तत्तु देव्या न कृतं वरुणक्षेपेण वर्धि-
तत्वादिति । नले सुखं जलचित्तये यदि वाणी मां नल एवायमि-
त्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भेमी सामेवावरिष्यत् तत्तु तथा न
कृतं मच्छेपेण वर्धितत्वादिति विषादादरुचे कालिमाऽतिशयितो
जनितः । काञ्चताततिरप्यनेकनखावलम्बिनी चतुर्धाम्यवरणात्

बाला विलोक्य विवधैरपि मायिभस्तै-
रकृद्भिर्नामियमलीकनलीकृतस्यैः ।

अथ च मत्सन्देहादरूपं भजेन्नलमन्देहान्मां भजेदिति क्रमेण
नलवरुणयोः संशयपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावलम्बनां
भैम्याः संशयवक्षोपरम्परां न वर्द्धयतु न किञ्चतुर्वर्द्धकपूर्ति-
हिदोर्थतो विशेषमप्रतिपादयन्ती । या हि केदासमर्था कुरि-
का साऽनेकतृणविशेषनलालम्बनां लतातीति न किञ्चतीति
नाश्वर्ये । तथापि भैमीं प्रति नले च जलेश्वरे च संशयवक्षोपर-
म्परामेककालमेव यदच्छिनत्तश्चित्रम् । या हि न किञ्चतीति सा
किञ्चतीति चित्रमिति भावः । मत्सन्देहादेनं भैमी भजेदिति
नलभ्रान्तिः । नलमन्देहान्मां भजेदिति वरुणभ्रान्तिः । वरुणवा-
चिशब्दसङ्गावात् । सेषवक्रात्त्यादिज्ञानचतुरा भैमी वरुणं न
वरिष्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मत्प्र-
तिपादकशब्दसङ्गावान् मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुणभ्रम-
नाश इति वा विशेषमप्रतिपादयन्ती वाणी सरस्वतीति । वा देव्या
नामयाहमहं वर्णितः । अतो मां वरिष्यति न वेति वरुणस्य
सन्देहो गतः । इदानीमवशिष्टोऽहमेवमप्येवञ्चेयमनुरक्तेति मां
वरिष्यति न वेति नलसन्देहो गत इति भाव इति वा । इत्यह-
दिव्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः ॥ २६ ॥

वास्तामिति । इयं भगवतो सरस्वती निषधाधिराजमुद्दिश्य
तां वास्तां भैमीमाह स्म उवाच । किं कृत्वा । तां भैमीं अलीकन-

आह स्म तां भगवती निषधाधिराजं
निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् ॥ २७ ॥
अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया
किं विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।

लोकतस्त्रैरसत्यनैषधोक्ततात्मभिः मायिभिश्चलपरैरपि विबुधै-
र्देवैरुक्तामप्रतारितां विलोक्य । किञ्भूतं नलम् । राज्ञां परिष-
त्सभा तस्याः परि समीपे वेषं शृङ्गारं भजति । परिशेषमिति
पाठे परिशेष उपात्तः । बालामपि विबुधैरपि अपिरुभयत्र सम्ब-
ध्यते । बाला हि प्रतार्यन्ते इयं बालापि न प्रतारिता तेष्वेकस्या-
यवगणात् । ये च विबुधाः ज्ञातारः ते मायिनः खलाः कथं
मायिभिरपि बाला न प्रतारितेत्याश्रयं । राजपरिषदः परि-
वेषरूपणात् नलस्य चन्द्रत्वं ध्वनितं । परिषत् । सदिरप्रतेरिति
षत्वम् (पा० ८।३।६६।) ॥ २७ ॥

अत्याजीति । त्वया मद्भ्या महेन्द्रो नलः किं न विज्ञायतेऽपि
तु विशेषेणैन्द्रादिभ्यो भेदेन सत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः । किञ्भूतः ।
अतिशयेनाज्ञौ सङ्ग्रामे अतिशयिते वा आजौ सन्धः प्राप्तौ
विजयस्थारिपराभवस्य प्रसरो बाहुल्यं येन । तथा रुचेरनुरा-
गस्य कामोर्वा पदं स्थानं । तथासौ अर्थिनमर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि-
या दानवशता दानपरता दाने अर्थिनं प्रत्येव वा वञ्चतया
जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता या चेष्टा याचकानुकूलव्या-
पारस्तेन परदारदर्शनादिनिवृत्तिव्यापारेण च जीतवाहन-

प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ

जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २८ ॥

व्यार्थिहेतोः प्राणानपि दणवद्वदता राजविशेषस्य धियं बुद्धिं
 दानातिशयेनार्थिपरतन्त्रतया च जितेन्द्रियतया च किमयं
 जीमूतवाहनधियं कस्य न करोति दानशूरत्वाद्दिव्यमस्य सु-
 चितं । प्रत्यर्थिना वैरिणा हन्ति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणाः येषां
 ते अतिशूरास्ते वशा अधीना यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्वा
 कृता या चेष्टा तथा शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रबुद्धिं कस्य न क-
 रोति अपि तु सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रून् करोति
 तथायमपीति वा ॥ इन्द्रपक्षे अयं महेन्द्रस्त्वया किन्न विज्ञायते
 अपि त्विन्द्रत्वेन निश्चयः । किम्भूतः । अतिशयितः आजिः मङ्गामो
 यस्य । तथा लब्धो विजयेनार्जुनेन कृत्वा प्रसवो वंशविस्तारो
 येन ततः कर्मधारयः प्रसव इति पाठे नलपक्षे जयलाभः ।
 इन्द्रपक्षे लब्धो विजयेऽर्जुनः । विजयत इति विजयो जयो जय-
 न्मो वा प्रसवः पुत्रो येन । रुचिपदं तेजःस्थानं । तथा मही उत्स-
 ववान् । तथायं प्रत्यर्थिदानवानां शतेषु अहिता प्रतिकुला चेष्टा
 ऽहितस्य शत्रोर्वी चेष्टा शत्रुत्वकृतसन्नाशकरो व्यापारस्तेनेन्द्र-
 बुद्धिं कस्य न करोति । अथ सायं महेन्द्रस्त्वया किमित्य-
 त्याजि केन हेतुना त्यक्तः । अयं न विज्ञायते विज्ञ दवाश्चरति
 विज्ञायते एवंभूतो न भवति अपि तु विद्वानेवेत्यर्थः । तथा
 रुचिपदं कान्तिस्थानं न । तथा मही नेति । नञावृत्त्या काका

येनामुना बह्विगाढसुरेश्वराध्व-
राज्याभिषेकविकसम्भवा बभूव ।

यास्त्वयं । एवंगुणविशिष्टस्य परित्यागे किञ्चिदपि कारणं न
पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्त्वया विज्ञाय किमित्यत्याजि
उचितमेव कृतमित्यर्थः । किम्पुत्रे सम्भावनायां वा । त्यागे कार-
णमाह । लब्धो विना पत्तिणा गरुडेनामृतहरणसमये जयस्य
प्रसरो विस्तारो यस्य गरुडेन पराजित इत्यर्थः । तथा अरुचिपदं
अननुरागस्थानं । तथा न मदी उत्सवरहितः सदा दैत्यभ-
यात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रस्त्वया किञ्च विज्ञायते अपि तु ज्ञात
एव । यतोऽत्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन् पक्षे न मदीत्यत्र
नञः आहृतिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो यस्येति
वा । विजयस्तु जये पार्थ इत्यमरः । विज्ञायते । उपमानादाचारे
कर्तुः क्यङ् (पा० ३।१।१०।११) ॥ २७ ॥

येनेति । येनामुना नल्लेन बह्वतिशयेन विगाढः सेतितो
सुरेश्वरस्याध्वा मार्गः त्रिलोकीप्रतिपालनलक्षणः येन । तथा
राज्ये याऽभिषेका मङ्गलस्थानं तेन कृत्वा विकसम्भवा यस्यैवं-
विधेन बभूव जातं । पूर्व्वेण कर्मधारयः । बह्वारं सेतितो देवे-
न्द्रेण मार्गो लोकपालनप्रकारो यस्येति वा । पश्चात् कर्मधारयः ।
इन्द्रेण लोकपरिपालनसम्भाविच्छित्तमित्यर्थः । नु भूमि अत्र
पञ्चसु मध्ये स्वयम्भवे नामयाहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्व्वोक्तेन
प्रकारेण मया उदीरितमुक्तं तं नल्लमनु लक्ष्मीकृत्य तेन चावर्जनं

आवर्जनं तमनु तेन नु साधु नाम-

ग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २६ ॥

यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं

बुध्वाशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वं ।

पतित्वेनाङ्गीकरणं साधु शुभं । सत्यां नलमेतं सर्वथा वृणीष्वेति
भावः । वक्त्रिपक्षे येनानेन वक्त्रिनाऽनेकवारं अनुभूतो यः सुरेश्व-
राध्वरेषु देवेन्द्रयज्ञेषु आज्याभिषेको घृताभ्रवस्तेन कृत्वा विक-
स्वरतेजसा जातः । बज्रवारं विगाढं आवर्त्तित इन्द्र आयाहीत्या-
दिना आहूतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यागेषु आज्याभिषेकस्तेन
कृत्वा विकस्वरतेजसा जातमिति वा । ननु भैम्यत्र पञ्चसु मध्ये
नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तं तमनलमग्निमिति ते
तव वर्जनं साधु अपि तु न साधु आ इति खेदे आवर्जनं पतित्वे-
नाङ्गीकरणं साध्विति वा नु भैमि तमनु ते वर्जनं न साध्विति
वा । पूर्वोद्धेन सर्व्वदा परान्नभोजनेनैव परिपुष्टोऽयमिति त्यागः
सूचितः । तथा ननु भैमी मया नाम गृहीत्वा कथितं नलान्यमथ
च वक्त्रिमनु ते वर्जनं साधु भद्रं । आ हर्षे नु भैमि तमनु ते
आवर्जनं सामर्थ्येन वर्जनं न साधु अपि तु साध्वेवेति वा । आ
आवर्जनं सामर्थ्येनाङ्गीकरणं तव न साधु किन्तु वर्जनमेव सा-
ध्विति वा । नामग्राहं । द्वितीयायामित्यनुवृत्तौ नाम्न्या दिशि-
गह्वरगति णमल् (पा० २ । ४ । ५ ऽ) ॥ २६ ॥

यदिति । साध्वधारणे यस्य चण्डिमा क्रूरत्वं रणविधौ

सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

मङ्गलमविधाने व्यसनमेव वैरिणां विगतामुकरणमेवेत्यर्थः सर्वो-
नपि वैरिणा मारयत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमिव व्यसनं
यच्छण्डिमा कौट्यं यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सैषा त्वं
अमुष्य आश्रयमभिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वञ्च
तत्सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा पाणिमाश्रितं दानशूत्रत्वं वा ज्ञात्वा धर्म-
सहिते राजनि धर्मण राजमाने वा अमुष्मिन्नले सहजरागभरात्
अकृत्रिमानुरागबाहुल्यादात्मानमर्पयितुं योजयितुं नार्हसि
अपि तु योग्या भवस्येवेति वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वयेति
भावः । एतेन शूत्रत्वदाहृतधार्मिकत्वात्पराकाङ्क्षे । यमपक्षे
हे चण्डि कोपने यक्षामुष्य यमस्य मारणविधिर्व्यसनं प्राणि-
प्राणहरणशीलत्वं आश्रया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं तत्त्वं
निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले नलान्यस्मिन् नलमदृष्टे
चास्मिन् धर्मराजे यमोऽकृत्रिमप्रेमरसबाहुल्यात् स्वं योजयितुं
अर्हसि । सर्वप्राणा एतदधीनाः दक्षिणदिक्पतितयायं तस्मा-
दादरणीय इति भावः । चण्डि नलान्यनामधेयश्रवणमात्रात्
कोपने सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्य
दिशा दक्षिणत्वं क्लृप्तं सरलत्वमुदारत्वं चाश्रितं न त्वनेनेत्यर्थः ।
तत्सर्वं तात्त्विकं बुद्ध्वा सैषा त्वं नलादन्यस्मिन्नात्मानं योजयितुं
योग्या न भवसि अमुष्य मारणविधिर्व्यसनं तत्तत्त्वं सत्यं । दक्षिणत्वं

किन्ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्
त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।

तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वाद्दक्षिण इति देशनिमित्तं तास्य
समाख्या । तदेतद्बुद्ध्या मैषा त्वमात्मानमर्पयितुं नार्हसीति वा
योजना । एवंविधो न वरणीय इति भावः । अन्यच्च कारणं ।
अमहजरागभरात् सहजानुरागबाहुल्याभावाच्चेत्यर्थः । यत्रा-
नुरागो नास्ति स न वरणीय एवेति भावः ॥ ३० ॥

किमिति । अमुष्य नलस्याशयो अभिप्रायस्तत्र पाणिपीडनस्य
पाणिग्रहणस्य विनिर्मितये निष्पत्तये अनपाशः अपगता आशा
यस्मादपाशः एवंविधो न भवतीत्यनपाशः तत्परो यथा स्यात्
तथा किन्ते मतिः बुद्धिः । किंशब्दः सम्भावनायां । यथाऽयं
त्वद्वरणाभिन्नापमर्जितान्तःकरणो भवेत् तथा त्वं प्रायेण करि-
ष्यसीति गम्यत इत्यर्थः । अमौ नलो भुवनं जगत् चरिष्यन्
चरणशीलान् कान् मानवान् मनुष्यान्मौ अवति रक्षति अपि
तु सर्वानप्ययमेव रक्षति । मानवान् अभिमानी नलः कान्
न रक्षतीति वा । तस्मात् अमुच नले भवती रता नेति न युक्तं
किन्त्वस्मिन् रता भवेत्यर्थः ॥ अमौ ना पुरुषश्रेष्ठः अतोऽमुच
भवती रताऽनुरक्तेति किन्न युक्तं अपि तु युक्तमेवेति वा । भवतीति
सम्बुद्धिर्वा ॥ वरुणपक्षे अमुष्य वरुणस्य शयः पाणिर्येन प्रकारेण
त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशो न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवंविधः
पाशरक्षितो यथा भवेत् तथा ते बुद्धिः किं । किं प्रश्ने । पाशं त्यक्त्वा

काम्भानवानवति नो भवने हरिष्णून्
 नासावमुत्र न रता भवतीति युक्तम् ॥ ३१ ॥
 श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
 हूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
 तुर्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
 सा जानती पुनरवादि तथा विमुग्धा ॥ ३२ ॥

त्वत्पाणिरहणं करिष्यतीत्यर्थः । त्वत्पाणिरहणनिष्पत्तये अस्य
 शयः करः स्यात् पाशो न । त्वत्पाणिरहणं शयेन करिष्यति पाशं
 त्यजतीति भयं मायामोरिष्यतीत्यर्थ इति वा । अमौ भुवनमुदकं तत्र-
 मञ्चरणशीलान् मनुष्यान् कास्त्रो ऽवति अपि तु जलप्रविष्टान्
 युडनादिप्रमादाद्वरुण एव रक्षति उदकमञ्चरणशीलान्मनु-
 ष्यान्नाऽवति अपि तु रक्षतीति वा । नाऽस्माकं भुवनं पृथ्वीलोकाः
 तत्र मञ्चरणशीलान् मनुष्यान् कादुदकाद्धेतुभूताद्रक्षति सर्वेषां
 ह्युदकं जीवनमिति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न
 युक्तम् । अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तं देवोऽयमित्यर्थ
 इति वा । अमुत्र नरता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा ।
 अमौ ना च पुरुषो न भवति अतोऽमुत्र भवती रतेति युक्तमपि
 तु नेति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तं अपि तु
 युक्तमेवेति वा ॥ ३१ ॥

श्लोकादिति । इह चतुर्षु अत्याजीत्यादिलोकेषु मध्ये
 अत्याजीति प्रथमतः श्लोकात् हरिणेन्द्रेण समं सद्य येनामुनेति

त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः
 क स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते ।
 इन्द्रानलार्यमतनूजपयःपतीनां
 प्राप्यैकरूपमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३३ ॥

द्वितीयात् श्लोकात् भृमध्वजेनाग्निना सह यच्चण्डिमेति तृती-
 यात् श्लोकात् शमनेन यमेन सह किन्ते इति तुगीयात् श्लोकात्
 वरुणेन सह तस्य नलस्य समानभावं तुन्दरूपत्वं जानती अत
 एव विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता सा भैमी तथा देव्या वक्ष्यमाणं
 पुनरवादि ॥ ३२ ॥

नमिति । या त्वं किल नले विषये अर्थिनी साभिलाषा
 तस्यास्ते तव अमुत्र नले निजार्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्याणाय
 तुष्टये च सन्तोषाय च क न स्यात् कुतो न भवेदपि तु स्यादेव ।
 किंविधे अमुत्र । इन्द्रश्च अनलश्च अर्यमतनूजा यमश्च पयःपति-
 वरुणश्च एतेषां ऐकरूप्यं दिक्पालांशत्वात् मरूपत्वं प्राप्य इहा-
 स्यां संसदि सभायां दीप्यमाने । न तस्मादयं वरणीय इत्यर्थः ।
 या त्वं नलेन साभिलाषा तस्यास्तवामुत्र नले निजार्पणं शुभाय
 क कुतः स्यादपि तु न कुतोऽपि । किमित्यत आह । इन्द्राग्निश्च यम-
 वरुणानां चतुष्टये ऐकरूप्यं नलसारूप्यं प्राप्येह सभायां ज्वलति
 सति एतान् प्रसन्नानकृत्वा यस्मिन्लवरणं तच्छुभाय न भवेदेव ।
 शापं दास्यन्तोत्यर्थ इति वा । या त्वं नले विषये नार्थिनी
 एवं वर्ण्यमानमयेनं नलं न वृणोषि यतस्तस्यास्ते नलसारूप्यं

देवः पतिर्विदुषि नैष धराजगत्या

निर्णीयते न किमु न प्रियते भवत्या ।

प्राप्येह सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां चतुष्टये मध्ये क
कस्मिन्निन्देऽग्नौ यमे वरुणे वा निजार्पणं शुभाय स्यात् कथय ।
मया वज्रशः प्रोच्यमानाऽपि यस्मिन् न वृणुषे तद्वर्तते सुन्दर-
तमेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुषे इति कथय इत्यर्थ इति वा ।
अनेनाचेन्द्रादयो विद्यन्ते न वेति सन्देहो निरस्तः । परन्तु के
ते कस्य नल इति विशेषो नोक्तः । अचेन्द्रादीनां चतुर्णां त्यागा
ऽपि प्रतीयते । या त्वं नलेऽर्चनी तस्यास्ते नलस्वरूपतां प्राप्येह
सभायां दीयमाने इन्द्रादिषु चतुष्टये निजार्पणं शुभाय क
स्यादपि तु न कृताऽपि । या ह्यन्यनानुरक्ता तस्या अन्यत्र
निजार्पणे शुभं कथं भवेत् । अन्यच्च नलरूपधारणादेते प्रका-
शन्ते न तेतेषां सहजमौन्दर्यमस्ति । अतोऽप्येते न वरणीया
इति भावः ॥ ३३ ॥

देव इति । हे विदुषि स्वेष्टाकिञ्चातुरीपगिज्ञानचतुरे भैमि
एष पुरोवर्त्ती देवः स्वर्गे कीडाकारी असमस्य धराजगत्याः
भूलोकस्य पतिः पालयिता न किन्तु अर्थात् स्वर्गलोकस्य पति-
रिन्द्रः त्वया किमु किमिति न निर्णीयते इन्द्रत्वेन किमिति न
निश्चीयतेऽपि तु निश्चय इत्यर्थः । किमिति वा न प्रियतेऽपि तु
वरणीयश्चेत्यर्थः । मया न निश्चित इति कुतोऽवमितं भवत्येति
शङ्कायां सत्यां आह । यतो न प्रियत इति हेतूपन्यासः सरस्व-
त्या कृतः । अयमिन्द्र इति चेत् तव निश्चयः स्यात्तर्हि मनुष्यापे-

नायं नलः खलु तवानिमहा नलाभो

यद्येनमुज्झसि वरः कतरः परस्ते ॥ ३४ ॥

त्वयाऽधिकत्वादयं वृत एव स्यात् । तत्तु न कृतं अत इन्द्रत्वेन त्वया
 ऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां पर्वतानामजनमाजः
 क्षेपणं तत्र गतिरुपायभूतो वज्रस्तेन कृत्वाऽयं ना पुरुषः साम-
 र्थवान् वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भर्ता भर्तृत्वेन किञ्च निश्ची-
 यते निश्चितस्यत् किं वा न व्रियत इति वा । धराजगत्या
 वज्रस्य पतिर्गण देवः त्वया न निश्चीयते इति न अपि तु नि-
 श्चित एव ज्ञात एव किमु न व्रियत इति वा । उशब्दः सम्बो-
 धने । धरान् पर्वतान् अजति क्षिपतीति धराज इन्द्रः स एव
 गतिः शरणं यस्याः प्राच्याः दिशः पतिर्देव इन्द्रो न निर्णीयत
 इति न परं किं न व्रियते इति वा । इन्द्रश्चेन्नल इव कथं
 दृश्यत इत्यत आह । अयं खलु निश्येन नलो न भवति तव
 नलवदाभातीति नलाभः । अत्र हेतुमाह । यतोऽतिशयितं मह-
 स्तेजा यस्य मनुष्यापेक्षया बज्रतेजा इत्यर्थः । अत एव वरणीयः ।
 तथा चायं नलस्तृणविशेषस्तन्नुन्धोऽमारभूतो न भवति किन्त्व-
 तिधलोऽतो वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिता
 ये महा नन्दनवनक्रीडादय उत्सवाः अननमानः प्राणनञ्च
 तेषां लाभः प्राप्तिस्तव भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणे नन्दनवन-
 क्रीडा सुधापानेनामरत्वञ्च त्वया प्राप्यत इत्यर्थः । अतिमहत्-
 खिरकालप्राणनस्य लाभो भविष्यतीति वा । एवंगुणविशिष्टमेनं

अस्य विष्णोर्वा इनं ज्येष्ठं भ्रातृत्वेन स्वाभिन्नमिन्द्रस्येत् त्यजमि तर्हि
 परोऽन्यः को वरः अपि तु न कोऽपि । मदश्चनविश्रामादेनमेव
 वृणीष्वेति भावः । अथच यद्येनं त्यज्यमि तर्हि तव कतरो वरो
 ऽभीष्टो भवेन्न कोऽपि किन्तु परः शत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च
 यद्येनं त्यजमि तर्हि परोऽन्यः एतदनन्तरः केन वायुना तरति
 अवते प्रसरति केन जलेन तीर्यते शान्तिं प्राप्यते वा यः सकत-
 रोऽग्निर्वरो भवितेत्यर्थः । अत्रेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः । तथाहि
 एष भूलोकस्य रक्षको देवो राजा नलो नेति निर्णयि निश्चित्य
 तेन नलत्वाभावलक्षणेनैव कारणेन न त्रियते । किमिति प्रश्नः ।
 एकमेवेतत् कृतमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्जिवनोपायो
 यस्याः प्राच्याः पतिर्देवो न निश्चीयत इति न अपि तु निश्चित
 एव । न त्रियते किमिति वा इति संशयलेशस्यापि निरासार्थं
 देवो पुनस्तत्त्वमाह । अयं नलमभ्यन्ती त्वच्चित्तानुरागोऽस्मिन्म-
 हान्नितरां तेजस्यो नलो न भवत्येव यस्त्वया निश्चितं तत्त-
 थ्यमेवेत्यर्थः । किन्तु नलवदाभासत इत्येव नलाकारधारणा-
 देवास्य भा न तु महजेत्यर्थः । यदा यतोऽयं नलाख्यदृष्टविशे-
 षवन्निःसारो भाति तस्मान्नितरां तेजस्यो नलो न भवतीत्यर्थः ।
 यदि चैनं त्यजमि तर्हि ते अष्टः के सुखे तरतीति कतरः सुख-
 समुद्ररूपा नलो वरो भवितेत्यर्थः । यदा नैषधराजो नल एव
 गतिर्जिवनोपायो यस्या एवंविधया देव इन्द्रा न निश्चीयते किं
 अपि तु निश्चित एव । यतः पतिर्न त्रियते नलानुरागिणो
 त्वमिन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नाङ्गीकरोषीत्यर्थः । यस्मादै-

त्थैरतिक्रान्तं महो यस्य तस्मादमारभूतः । यदि चैनं त्यजमि तर्हि
 तवात्माभो नापि तु त्वाभ एवेति वा । वज्रिपक्षे धरतीति धरो
 वाहनं स चामावजस्य मेषः धर इव पर्वततुल्यो वा यो मेष-
 स्तेन कृत्वा या गतिस्तस्य वा या गतिः धरायां भूमावजेन कृत्वा
 या गतिस्तयोपलक्षितः पाकादिकरणद्वारा त्रैलोक्यरक्षणात्
 पतिः देवो द्युतिमानमरस्य वज्रिर्निश्चीयत इति नापि तु नि-
 श्चीयत एव । परमेवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न प्रियतेऽपि त्वग्नि-
 त्वं निश्चिता वर्णीय एवेत्यर्थः । धरो वाहनमजो यस्य स
 धराजो वज्रिः स एव गतिः शरणं यस्या आग्नेया दिशः पति-
 र्देवोऽग्निः किं न निर्णयते निर्णयितस्वेत् किमु न प्रियत इति
 वा । अग्निश्चेन्नलत्वेन किमिति भातीत्यत्राह । अयं निश्चितं नलो
 न किन्तु ततोऽप्यतितेजस्वी तव नलवदाभातीति वा । अयं त्वत्स-
 मन्वो नलो न भवति किन्त्वनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुण-
 विशिष्टमेनं यदि त्यजमि तर्ह्यग्नेः परोऽन्यः श्रेष्ठस्य ते को भर्ता
 भविताऽपि त्वेतत्सदृशोऽतितेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अथ च
 तव कोऽभीष्टः अपि तु न कोऽपि किन्तु परः शत्रुरेवेत्यर्थः ।
 अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि एष ना मन्यो न किन्तु ध-
 राजगत्या आग्नेया दिशः पतिर्देवो वज्रिरिति भवत्या निर्णी-
 यते किं यतो न प्रियते त्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह । अयं
 त्वच्चित्तानुरञ्जकोऽतितेजस्वी नलो न किन्तु तदाकारधार-
 णान्नलाभः । सहजेयं कान्तिर्न भवतीत्यर्थः । नलो दण्डविषये
 आभा यस्य तेजस्वित्वं दण्डं प्रत्येव न तु दैत्यान् प्रतीत्यर्थ इति

वा । नैषधराजो गतिर्यस्मात्तया भवत्या एष दीप्यमानो देवो
 ऽग्निः किमु न निर्लीयते अपि तु निर्लीयत एव यतो न
 प्रियते । अयं तत्र पतिर्नलो न भवति किन्तु दैत्यैराकाम्बते-
 जास्तृणविशेषनस्तुल्य इति वा । यमपक्षे एष धरान् पर्वतान्
 गृह्णाभ्यां खुरैर्वाऽजति क्षिपति धराजो महिषः तस्य गत्या
 तेन वा या गतिस्तयोपलक्षितो धर्मरूपत्वात् पतिः पालयिता
 देवः क्रोडापरोऽमरश्च यमो न निर्लीयते इति अपि तु
 निश्चित एव । परं किमु न प्रियते यम एव देवः धराजेन
 महिषेण कृत्वाऽर्थाद्यमस्य गतिर्यस्यां एवभृता वा दक्षिणदिशः
 पतिर्न अपि तु भवत्येवेति किमु न निर्लीयते किं वा न प्रियते
 अपि तु यमत्वेन निर्लेयो वरणीयश्चेत्यर्थ इति वा । अतितेज-
 स्ययं निश्चितनलो गहना नापि तु धर्मरूपत्वाद्गहन एव ।
 नलगहन इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । यदि सैनमुज्झामि तर्हि
 तव लाभो न किन्तु हानिरिव । यतस्तत्रैतदन्यः श्रेष्ठश्च कतरा
 वरः अपि तु नास्त्येवेत्यर्थः । अयं नलो न किन्तु तवातिमहतां
 महानां प्राणानां लाभो यस्मात् साऽतिमहानलाभः सर्वेषां
 प्राणा एतदधीना अतस्त्वया तस्मिन् वृते तव चिरकालं प्राणम्
 भविष्यतीत्यर्थः । यदा धर्मरूपत्वादतिशयितो महः पूजा यस्य
 च चायावनलाभश्च तेजस्वितादङ्गितुल्य इत्यर्थः । यदि सैनं
 त्यजसि तर्हि तव वरः श्रेष्ठः परः ब्रह्मः कतरोऽपि तु एत-
 स्मिन् परित्यक्तोऽयमेव महान्ब्रह्मरित्यर्थ इति वा । अथ च के

वरो भविता । अत्रापि त्यागः सृष्टिः । तथा हि । एष धरा-
जगत्या दक्षिणदिशः पतिर्देवा यमो न अपि तु यम एवेति
निश्चित्य तेन कारणेन न त्रियते किं धर्मराजबुद्ध्या देवो न
निर्णीयत इति न किन्तु निर्णीयत एव । अतएव पतिर्न त्रियते
किमिति वा । अयं दैत्यैराक्रान्ततेजा नलः पितृदेवो यमो नापि
तु यम एव परं तव नलवदाभाति नलाकारधारणादित्यर्थ
इति वा । यदि चैनं त्यजसि तर्हि श्रेष्ठः सुखसमुद्रो नलो वरो
भविता । वरुणपक्षे एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न किन्त्व-
र्यात् पातालस्य । अत एव देवः कान्तिमान् अमरश्च वरुणः किं
न निश्चीयते किं वा न त्रियते । अयं नलो न किन्तु अतिमहती
नलवत् कान्तिर्यस्य मोऽतिमहांस्तव नलाभो भातीति शेषः । यदि
चैनमज्झसि तर्ह्येतदन्यः श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ता अपि त्वत्स-
दृशोऽस्यो जास्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्थावर-
जङ्गमानि भूतानि तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्य पतिर्न अपि
त्वां पतिर्वरुणो देवः किं न निर्णीयते किं वा न त्रियते
तु निर्णयो वरणीयस्त्यर्थः । अतिमहस्यातिपूज्यस्यानलस्या-
ग्निरभावः कान्त्यभावो चस्माद्धेतोः । वरुणो हि जलरूपत्वादग्नि-
विरोधीत्यर्थ इति वा । यदि चैनं त्यजसि तदा तव वरः
श्रेष्ठः कः परः शत्रुरपि त्वयमेव शत्रुरित्यर्थ इति । धरतीति
धरो धर्ता जगतः पोषकः स चासावजस्य तस्य धराजस्य
श्रीविष्णोः गतिः प्रथममयनमाधारो जलं तस्य पतिर्नापि तु
तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णीयते । उदकं आपो नारा इत्यादिना

श्रीविष्णोराग्रयः । अथ च यदि त्वं एनं अः श्रीविष्णुः इतः स्वामी
यस्य तं श्रीविष्णुभक्तं वरुणं त्यजसि तर्हि तव लाभो न किम्
हानिरिव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वर इति
वा । अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि । एष धराजगत्याः
पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीच्या दिशो वा पतिर्वरुणो देवो
नापि तु म एवेति निर्णयिते किम् अपि तु निश्चित एव । यतो न
त्रियते नायं नल इत्यादि तुल्यं । यद्येनं त्यजसि तर्हि तवापि
महतामनानां प्राणानां लाभो जीवितामीत्यर्थः । यस्मात्ते सुख-
समुद्ररूपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलप्राप्तावेव तव प्राणा
नान्यथेति भावः । इत्यादिव्याख्या सुधिया योजनीयाः । यन्मवि-
सारभयात् लिखिताः । नलपक्षे अयं नैषधराजस्य निषधदेशम-
स्मिन्नेन राज्ञः निषधदेशोद्भवानां लोकानां यो राजा तस्य
वा गत्या ज्ञानेन कृत्वा पतिः स्वामी देवः कीडादियुक्तो राजा
वा ना मनुष्यो नलः किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते ऽपि
तु निषधाधिपा मर्त्य एवायं पञ्चमो नल एवायं इति निश्चे-
तव्यो वरणीयस्त्यर्थः । खलु यस्मात्तवातिमहान् अलाभः विष्णु-
लाभः । नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि
सोक्तवृत्तराकाङ्क्षया एनं त्यजसि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधि-
कोऽपि तु नास्तीति नलमेव वरणीय्वेति भावः । नलस्याप्यवरणे
ऽभर्तकैव स्यात्स्वमीत्यर्थः । एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिः
स्वामी ना मनुष्यो नलो देवो राजा नापि तु नल एवेति किं न
निश्चीयते किं वा न त्रियते अपि तु निश्चेद्यो वरणीयस्य । यस्मा-

नलवरणे तवातिमहतो जीवजस्य लाभो नलप्राप्तावेव तव
 जीवनं भविष्यतीत्यर्थः । यदि चायं गृध्रभावहं देवरूपमेनं त्यज-
 मि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरः अपि त्वन्यो नास्तीत्यर्थ इति वा ।
 नैषधराज एव गतिर्यस्यास्तथा भवत्या मनुष्योऽयं नलो राजा
 पतिः किं न निश्चीयते किंवा न व्रियते अपि तु उभयमपि
 कर्त्तव्यं । यद्येनमुज्झमि तर्हि तव निश्चितमतिमहान् अलाभो
 महदभागः । यस्मादेतादृशाऽन्यः कतरो वरः अपि तु नास्त्येवे-
 त्यर्थ इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न किन्तु भूलोकस्य
 पतिः मनुष्योऽति तेजस्वी नल इति किं न निश्चीयते किंवा न
 व्रियते । यदि च देवरूपमेनं त्यजमि तर्हि तव लाभो न
 किन्तु हानिरिव । धरायां जायन्ते धराजाः मनुष्यास्तेषां गत्या
 प्रकारेण सनिमेषनेत्रादिलिङ्गेनैष देवो नेति किमु न निर्णी-
 यते तथा पतिरिति किमिति न व्रियते निश्चितं ना मनुष्यो
 नलोऽयं । यदि चैनं त्यजमि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः
 कतरो लाभः अपि त्वेतद्वरणात् परः कोऽपि श्रेष्ठः लाभो ना-
 स्तीत्यर्थः । एष धरायां भूलोके अतिमौन्दर्यादजः काम इति
 बुद्ध्या प्राणेशो मनुष्यो नलो न तु देवः कश्चिदिति किं न निर्णी-
 यते किं वा न व्रियते निकटस्थानामेषां चतुर्लामेतदाकार-
 धारणात् कृत्रिमं मौन्दर्यं तेषामस्य तु सहजमिति दर्शनमा-
 चेण तारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चयः वरणीयश्चेत्यर्थः ।
 इत्यादिव्याख्या यथाबुद्धिर्जातया । नलः स्फोटगले राज्ञि
 पितृदेवे कपोश्वरे इत्यादि विश्वः ॥ ३४ ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगोश्चरपाणिभिस्तां
वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय ।
सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं
लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापं ॥ ३५ ॥
प्राप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
तन्नाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

इन्द्रेति । अथ लावण्यभूः परममौन्दर्यात्पत्तिस्थानं सा
भीमसुता नले विषये तां पृथ्वीकां देवः पतिरित्यादिवाचं
चेन्द्राग्निदक्षिणदिगोश्चरपाणिभिः समां सह तुल्यां शेषेण तेषा-
मपि वर्णयित्रीं प्रमाय निश्चित्य तरलिता मन्देहवशात् नल-
निश्चयाभावाद् दोलायमानमनाः सती कमपि अनिर्वाच्यम-
तिदुःमहं तापं आप । का कमिव सिन्धुवेणिरङ्गा मागरमङ्गमा
वाडववीतिहोत्रमिव । वडवानलमिव यथा प्राप्नोति नलनि-
श्चयाभावाद्वाडवानलमिव दुःमहं सन्तापं प्रापेति भावः । नले
तरलिता मात्कण्टति वा ॥ ३५ ॥

प्राप्तुमिति । सा भैमी निषधराजा नलस्य सम्बन्धिन्यां
विविधायां मत्तौ बुद्धौ सत्यां नलविषये मन्देहे सतीति यावत् ।
पञ्चमी चामी कोटिश्च पञ्चमकोटावेव पञ्चमकोटिमात्रे पञ्च-
मभागरूपे पञ्चमस्थानस्यमिति यावत् । एवम्भूते पञ्चानां मध्ये
सत्यतरेऽतितरां सत्येऽपि नले विषये अद्भुतामास्तिक्यं न दधे सत्य-
नलेऽपि नलोऽयमेवेति तस्या बुद्धिर्नादभृदित्यर्थः । क मति तन्ना-

अद्वां दधे निषधराडविमतौ मताना-

मदैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥ ३६ ॥

भगंमिनि भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि पञ्चचतुष्टये पक्षाणां स्मृतिप-
वर्त्तिनां महायानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां अद्वां
सत्यनलविषयं निश्चयं प्राप्तुं न प्रयच्छति मति भैमीप्राप्त्यभि-
लाषिणात्मिन्द्ररूपधारणात् कृत्रिमरत्नादिष्विव मायानलेषु
बहुलपातिशयदर्शनात्तलनिश्चयं प्रतिषेधति मति कः कस्मिन्निव
मतानां साक्षादिषड्दर्शनानां मध्ये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह
नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतिभिः सत्यतरे परमार्थतो वर्त्तमाने
ऽपि अद्वैतरूपे तत्त्वे स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽवि-
द्यावान् युक्तायुक्तिविचारशून्यो जनो यथा अद्वां न धत्ते । क
मति पञ्चचतुष्टये अनेकात्मवादिमाझ्यादिदर्शनचतुष्के ताम-
दैतअद्वां प्राप्तुं न ददति मति नानात्मत्वमाधकयुक्तिमहस्यैरे-
कात्मनिषेधके मतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य लाभस्त-
च्छंमिनीत्यदैततत्त्वस्य विशेषणं । साझ्या हि प्रतिशरीरं पुरुष-
बहुलमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकाश्च नानात्मानो व्यवस्थात इति
वचनात् आत्मनो नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणा-
त्मस्वाकारमङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च स्वमिद्धान्तमिद्धानेकयुक्ति-
भिरनेकात्मनामेव चित्तततिवाङ्मयमङ्गीकुर्वन्ति । सत् असत् ।
सदमन्नप्रक्षणमिति पञ्चचतुष्टयं । सदादिनः साझ्याः । असदा-
दिनो बौद्धाः । सदसदादिनो नैयायिकाः । प्रपञ्चानिर्वचनी-

यत्नवादिनां वेदान्तिनः । न सन् बाधानुपपत्तेः । न हि सद्रजतं
गगनादिकं वा बाध्यते । न चासत् प्रतिभासानुपपत्तेः । न हि
अत्यन्तासत् शशशृङ्गं कदाचिदण्वभासते । न च सदसदात्मकं
उभयरूपं परस्परविरोधात् । न ह्यसत्सदा असद्भवितुमर्हति ।
उभयरूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तं इत्यादि ज्ञातव्यं ।
साक्षा हि प्रतिशरीरं भिन्नान् शुद्धस्वभावान् सर्वव्यापकान्
बहुनात्मन इच्छन्ति । नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्नान्
सर्वव्यापकान् ज्ञानादिनवविशेषगुणवत आत्मन इच्छन्ति ।
आर्हतास्तु प्रति शरीरं भिन्नान् देहपरिमाणान् सङ्कोचवि-
काशशीलान् बहुनात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धा हि प्रति देहं
भिन्नान् क्षणिकज्ञानमन्तरूपान् बहुमेवात्मन इच्छन्ति । भैमी-
प्रायभिलाषिणि सत्यतरे नलं नलमन्वन्विन्यां विमतां सत्या-
मपि मा अद्वा न दधे अपि तु दधविव । अनेकललदर्शने सत्ये
पञ्चमकोटिस्ये मर्त्यं नले अविज्ञातेऽपि वस्त्रे वस्त्रात् प्रह्लादते मन
इति न्यायेन अयमेव प्रायेण सत्यमनेन भविष्यतीति तस्या मनसि
बुद्धिरुदभृदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यतरे अद्वैततत्त्वं
लोकत इति लोकः परोक्षका जना यथा अद्वां धत्ते तथेति
सम्बन्धः । प्राप्तुमिति पाठे निषधगाट् नलः इन्द्रादिचतुष्टये
भैमीप्रतारणार्थे स्वीयस्वरूपधारणात्तां स्वस्मै प्राप्तुं न यच्छति
सति तज्जाभशमिनि भैमीप्रायभिलाषिणि पञ्चमकोटिस्ये अर्था-
दात्मनि अद्वां निश्चयं न दधे भैमीं प्राप्तुं । एतस्मिंश्चतुष्टये
प्रतिबन्धके सतीयं मया कथंकारं प्राप्यते ऽपि तु नेति तस्य

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य

तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत् पुरस्तात् ।

भैमी नलोपयमनं पिशुनौ सहेते

न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्यां ॥ ३७ ॥

बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतौ सत्यां सदमदादिपञ्च-
तुष्टये तां सम्यक् प्रतीतिं निषेधति सति अभेदमिद्विशंमिनि
पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्कोटिविनिर्मुक्ते सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा
लोकः अद्भ्यो न धत्त इति व्याख्येयं । लोकः कौतुकदर्शी स-
भास्या जन इयमेनं वरिष्यतीति निश्चयं अयं पञ्चमः सत्य-
नल इति वा निश्चयं न दधे । पञ्चमकोटिमात्रे पुंवत्कर्माधार-
येत्यादिना (पा० ६।३।४२) पुंवद्भावः ॥ ३६ ॥

कारिष्यत इति । उक्तविशेषेण पुनरपि सन्देहजनितं सन्तापं
वर्णयति । कलिना चतुर्थयुगेन नलस्य परिभवः पराभवः कारि-
ष्यते करिष्यते । द्वापरस्तु अयं वा नलोऽयं वाऽनल इति सन्देहः ।
पुनरथ चशब्दकलेन तृतीयं युगं पुनस्तान् सुतनूं सुन्दरौ पुर-
स्तात् कलेः पूर्वमेवादुनोत् अपिपीडत् । कलिर्वरणानन्तरं नल-
पराभवं करिष्यति । द्वापरस्तु भैम्यै एनं नलं वरीतुमेव नादा-
दित्यर्थः । तयोर्विरोधित्वे कारणमाह । किल यस्मात् कारणात्
द्वापरः कलिश्च द्वावपि युगे जगत्यां भूलोके भैमीनलयोरुप-
यमनं विवाहं न मेहेते । जातं तयोर्विवाहं कलिर्यथा न मोढा
तथा भाविनं द्वापरोऽपि न मेहे । यतः पिशुनौ खलौ । निश्चिते

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेपु
प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणबाण ।

नले विवाहो भवत्येव । मन्दं हस्तु प्रतिबन्धकः । तस्मान्कलिवत्
दापरस्यापि विराधितान्तेन सा पोडितेति युक्तमेवेत्यर्थः ।
दापरं कलां च भैमीनलयारभावात् तयोर्विवाहं न महेते तौ
इत्यर्थः । नलनिष्ठयाभावात् सा अनितमं मन्नापमापेति भावः ।
शब्दस्य वलेनेयमर्थः । दापरः संग्रहे युगमिति विग्रहः । कारि-
त्यते । स्यमिष् सीयुट् तामिष्वित्यादिना (पा० ६।४।६२) इट् ।
चिष्वङ्गावाटोऽग्निगोति (पा० ७।१।११५) टुङिः । परिभवः ।
परी भुवोऽवज्ञान इति (पा० ३।३।५५) सप्तो विकल्पितत्वात्
खदोरप् (पा० ३।३।५७) ॥ ३७ ॥

उत्कण्ठयन्निति । परिमोहयमाणा मोहजनका बाणा
यस्यैवभूतास्त एव इमां भैमीं प्रत्येकमेषु दन्तादिनलपदेषु
युगपदेकस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनात्कण्ठयन् भोत्कण्ठां
कुर्वन् अयं वा नलोऽयं वा नल इति बुद्धौवैकैकस्मिन् विषये
तुल्यकालं पृथक्प्रकारेणात्कण्ठयन् पृथक्प्रयत्नमाध्यामन्यादृ-
शीमन्यादृशीमुत्कण्ठां अस्या जनयन् इति यावत् । एवभूतः स
पञ्चबाणः निजाः स्त्रीयाः त्रिलीमुखाः बाणास्मान् शीलयत्यभ्य-
स्यति । स्त्रीयबाणाश्रितेति यावत् । एवभूता पञ्चबाणा तस्याः
साफल्यं सप्रयोजनत्वं यद्यपि तर्हि तदा तस्मिन्नेवावसरे न त्वन्य-
देति वयं जानीमहे उत्प्रेक्षामहे । एकस्मिन्नेव अङ्गुलगत्य पर्या-

जानोमहे निजशिनीमुखगोनिमह ।

माफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥ ३८ ॥

येणैकैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यमेव स्यात् किमयं
नल इति नलत्वेनापलक्षितेषु पञ्चस्वपि प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः
पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पञ्चानामपि बाणानां माफल्यं
तदेव जातमित्यर्थः । पृथगित्युक्त्याऽऽत्कण्ठाविशेषणत्वात् प्रत्येक-
मित्युक्त्याऽऽदिति विशेषणत्वात् सम्बन्धभेदान्नार्थक्येन कृतं । नलेषु
युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन् तथा प्रत्येकमेषु नलेष्वेव युगपत्प-
रिमाहयमाणा अर्थाङ्गैस्यां विषयेऽनुरागजनका बाणा यस्य
स मदनः यदि निजबाणमह्यामाफल्यमाप तर्हि तदेव नान्यदा ।
पञ्चस्वपि तस्या युगपत् पृथगनुरागजननात् । तस्यामपि पञ्चाना-
मपि तेषां प्रत्येकं युगपदनुरागजननाच्च । स्वीयबाणमह्यायाः
माफल्यमापत्यर्थ इति वा । नलेषु तां पृथक् सात्कण्ठां कुर्वन्स्था
एषु नलेष्वेव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन्नर्थाङ्गैर्मो प्रति । यतः परि-
माहयमाणबाण इत्युभयत्रापि उत्कण्ठाजनने हेतुगर्भविशेषणं ।
मा भैमो पञ्चस्वपि नलबुद्धौ च सानुरागाऽभूदिति भावः । तेषां
तस्यामित्यपि च भावः । पञ्चस्वनुरागात् पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्ग
इति न । पञ्चस्वपि परपुरुषतापरिहारणं नलबुद्धौ चानुरागात्
परिहारः । उत्कण्ठयन् । इयमुत्कण्ठते कामधैनामुत्कण्ठयति ।
अनुमणिचि शता । पचान्तरे उत्कण्ठां कुर्वन्निति तत्करोतीति
णिच् ॥ ३८ ॥

देवानियं निषधराजरूचस्त्यजन्तो

रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभ्रुः ।

जन्मान्तराधिगतकर्म्मविपाकजन्मै-

वोन्मीलति क्व च न कस्य च नानुरागः ॥ ३८ ॥

देवानिति । इयं विदर्भसुभ्रुर्भूमी नले रूपात् मौन्दर्यान्वा-
नुरज्यत नानुरक्ता नलेऽनुरक्ता परं रूपाद्धेतोर्गति मेत्यर्थः ।
यन्ता निषधराजरूचा नलतुल्यकालीन् देवानिन्द्रादीन् त्यजन्ती ।
यदि नले रूपाद्धेतोर्गच्छत् तर्हि नलतुल्यरूपानिन्द्रादीन्
नात्यक्ष्यत् । तं तावत् त्यक्ताः । तस्मान्नानुरागं रूपं हेतुर्न
भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमनुरक्त्याशङ्काद । जन्मान्तराधि-
गतं पूर्वकृतं कर्म्म तस्य यो विपाकः फलजनकोन्मयता तज्जन्मा
तदप्यत्र एव कस्य च न कस्यापि प्राणिनाऽनुरागः क्व च न
कर्म्मस्यत् प्राणिनि उन्मीलति इत्यस्यत् पूर्वकृतकर्म्मवशादेव
कोऽपि कर्म्मस्यत् प्रीति विभक्तिः । तथा च पूर्वजन्मकृतसकृत्-
विशेषादेवानर्पितान्यकारणविशेषा नलेऽनुरागस्तस्याः मम-
भूटित्यर्थः । नलनिययाभावेऽपि रूपमात्मै मत्यपि च नल
एवानुरक्तया नलादिशिष्टरूपाऽप्यन्यस्तदीयानुरागविशेषा ना-
भूत् किन्तु नल एवेत्यर्थान्तरान्नामतात् पर्थ्य । अनुरागजनने
उभयोरपि पूर्वकर्म्मविपाका हेतुर्ज्ञेयः । अरज्यत । श्यन्विकर-
णाद्रज्यतेऽज्ज्वात् कर्त्तृभिप्रायक्रियाफलविवक्षया तद् ॥ ३८ ॥

क प्राप्यते स पतगः परिपृच्छ्यते यः
 प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति ।
 सस्मार सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं
 तत्रामरालयमरालमरालकेशी ॥ ४० ॥

कति । सस्मरा कामरगलाधीर्मतिर्यस्याः सा अरालकेशी
 कुटिलकेशी भैमी तत्र सभायां मन्देहावमरे वा इति मनसि
 विचार्य नैषधीयं नलमम्बुनिनं नलदूत्यकारिणं अमरालयं
 मरालं स्वर्गनिवासिनं देवाश्रयं वा हंसं प्रति उद्दिश्य सस्मार ।
 इति किं । स पतगः हंसः क कस्मिन् स्थाने प्राप्यते । स कः ।
 यो हंसा मया परितः सामस्येन एषु मध्ये सत्यं नलं मह्यं
 कथयेति विश्वास्त्यतया पृच्छ्यते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति
 चेत् आह । हि यस्मात्तस्य हंसस्य गिरा पुरेव महद्वटनाकाल
 इव नलं प्रत्येमि निश्चिनोमि । अदृष्टमज्ञातमपि च नलं दूत्या-
 वमरे यथा हंसवचनेनाहं ज्ञातवती तथाधुनापि नलनिश्चया-
 भावे परमाप्तस्य तस्य वचनान्नलं निश्चिनोमीति मदनपरव
 शत्वेनाऽधीरत्वान्नलनिश्चयार्थमाप्ततमं तं हंसं सस्मारेत्यर्थः ।
 प्राप्यत इत्यादि । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (पा० ३।३।
 १३१) इति लट् । निषधमम्बुनिनं नैषधीयं नलवरणलक्षणं
 कार्यमुद्दिश्य हंसं सस्मारेति वा योजना । किल नैषधीयमिति
 पाठे नलं किल निश्चितं प्रत्येमीति योजना । प्रियदूतभूतमिति
 पाठो वा ॥ ४० ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्महतादरेण
 भेदं विवेद न च पञ्चसु कश्चिदेषा ।
 शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-
 दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥
 अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
 भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।

एकैकमिति । एषा भैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुहुः
 एकैकं दन्डादीनैक्षत आलोकित । विशेषजिज्ञासया पुनः साभि-
 प्रायं ददर्शेत्यर्थः । अथ च महता दरेण भयेन, पतिव्रतेयं पञ्चा-
 पि सादरं कथं पश्यतीति अविदितसादराऽलोकनकारणेभ्यो
 जनैभ्योऽपवादभयेनेत्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कश्चिदन्योऽयाम-
 मपि भेदं विंशं न च नैव विवेद । अनन्तरञ्च वक्ष्यमाणप्रकारेण
 शङ्काशतं मन्दहपरम्परां वितरता तत्त्वता वितीर्थं च पुनस्त-
 दुच्छङ्काशतं हरता वक्ष्यमाणप्रकारानेकयुक्तिभिर्नाशयता मनसा
 इयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं वभाषे । अतस्तस्माद्विचारयदित्यर्थः ।
 उत्प्रेक्ष्यते । उन्मादिनेव उन्मादवानपि भूयसा आदरेण भयेन
 वा प्रत्येकमीक्षतं तारतम्यञ्च न जानातीति । शङ्काशतञ्च करो-
 ति पुनस्यजति ददाति च पुनरादत्तं चेत्येवमवस्थितचित्ता
 भवति । तद्वैयमण्यवस्थितचित्तमभूदिति भावः । वेद स्मृति
 पाठे भूतेऽर्थे । लट् स्मृति (पा० ३।२।११८) लट् ॥ ४१ ॥

तमेव विचारमाह । अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः दौ

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने

भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४२ ॥

किं वा तनेति मयि नैषध एव काय-

वृहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।

चन्द्राविति बुद्धिः प्रसिद्धाऽस्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमित्यै-
कत्वं एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये यौ अनेकत्वप्रत्ययस्त्वितिपथं दृग्-
न्यायानि यथान्यायार्थचिपिटीकरणं अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणं
अङ्गन्येण निपीडनं तदादिर्यस्य काचकामलादिदोषस्य स
दृग्गन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्र-
द्वयभ्रान्तौ चिपिट्यादिः हेतुर्युक्तः । तथा प्रतिमाया आदर्शादौ
दृश्यमानस्य मुख्यादिप्रतिबिम्बस्याभिमानेऽपि प्रतिबिम्बस्फुरण-
रूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छस्यादर्शादेरुप समीपे यत् समर्पणं
प्रापणं दर्पणमन्निधानं तन्निमित्तं अस्तीति शेषः । दर्पणादिस्व-
च्छत्वमन्निधानादलीकमपि प्रतिबिम्बं भासत इत्यर्थः । मे मम
पुनरमीषु दृश्यमानेषु भेदभ्रमे एकस्मिन्नेव विषये यः पञ्चत्व-
मह्यादिदिशिष्टा बोधस्तस्मिन् विषये निमित्तं कारणं नास्ति ।
द्विचन्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तिर्युक्ता । एकोऽपि नलः
पञ्चधा भासत इति तु मदोया भ्रान्तिः कारणाभावान्न युक्ता ।
तस्मादन्त्या एवेति के च न भविष्यन्तीति स्वयमेव मंशयञ्चकार
परिजहार चेति भावः । अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणय-
हिंसयोरिति निघण्टुः ॥ ४२ ॥

पलान्तरमाह । किं वेति ॥ वा पलान्तरे । अमौ प्रत्यक्षदृश्यः

विज्ञानवैभवमृतः किमु तस्य विद्या
 सा विद्यते न तुरगाशयवेदिनेव ॥ ४३ ॥
 एको नलः किमयमन्यतमः किमेनः
 कामोऽपरः किमु किमु हयमाश्विनेयौ ।
 किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
 तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४४ ॥

नैपथ्य एव कायवृहं शरीरममूहं विधाय निर्धार्यायमपि परि-
 रामं प्रतारणाक्रीडां तनाति किं । यतो विलासो एकोऽयमो
 नलः एवमपि क्रीडावशात् कायवृहं तनाति न त्वन्यं के च न
 मन्तीत्यर्थः । किञ्चा तनातीति पाठे काकुः । कायवृहश्चनेऽस्य
 शक्तिः कथमित्यत आह । विशिष्टस्य ज्ञानस्य विशिष्टं ज्ञानं
 यैरेवंविधा ये कला यस्याः तेषां वा वैभवं वाङ्मन्यं तद्भूतस्य
 नलस्य तुरगाशयवेदिनेव अथ हयजायतेव सा कायवृहवि-
 धानरूपा विद्यापि किमुत विद्यते अपि तु मापि विद्यत एवेति
 मस्मावना । विज्ञानवैभवमव इति पाठः । भुवः स्थानभूतस्य-
 त्यर्थः । परिहामः । उपमर्गस्य धन्यमनुष्यं (पा० ६।३।१२२)
 सूत्रे वज्रलयहणाद् दीर्घः ॥ ४३ ॥

एक इति । वा पचान्तरं । इह एषु पञ्चसु मध्ये अयमेको
 नलः किं अन्यतमः द्वितीय ऐनः पुरुषाः किं । अपरस्मृतीयः
 कामः किमु । शिष्टद्वयं आश्विनेयौ आश्विनीकुमारौ किमु । एव
 मुक्तेषु तेषु पञ्चसु एव अहं नलमोहं किं न वहे । अपि तु तेष्वेव

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः
 सोऽयं प्रियस्तन इतो निषधाधिराजः ।
 भूयः किमागतवती मम सा दशेयं
 पश्यामि यद्विलसितेन ननानलीकान् ॥ ४५ ॥
 मुग्धा दधामि कथमित्यमथापगङ्गां
 सङ्गन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयं ।

नलबुद्धिं धारयामि न तु कायव्यूहवचनादेक एव नलः पञ्चधा
 जात इत्यर्थः । यतो रूपधेयभरस्य सौन्दर्यबाहुल्यस्य सीमतया
 पराकाष्ठत्वेन समेषु सदृशेषु मात्तादिमोहो युक्तः । अन्यतमः ।
 स्वार्थे तमप् । सीमशब्दो नान्तः स्तौलिङ्गः ॥ ४४ ॥

पूर्वमिति । विरहनिःसहया वियोगविह्वलया मया सोऽयं
 निषधाधिराजः प्रियः प्राणेश इतस्ततः सर्व्वासु दिक्षु पूर्व-
 मपि स्वयंवरसमयात् प्रागपि दृष्टः । य इदानीं दृश्यते स मोह-
 वशात् सर्व्वत्र पूर्व्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमित्यत आह ।
 ममेयं भूयः पुनरपि मैव विरहाद्भूतोद्भान्ततारूपा दशा आगत-
 वती किं । यद्विलसितेन यस्याः सामर्थ्येनालीकानमत्यान्नलान्
 पश्यामि । अपि पूर्वं इत्यनेन भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥ ४५ ॥

मुग्धेति । अथ पचान्तरे । अथवा मुग्धा मोहवशा मती अहं
 इत्थं अस्ति दिचन्द्रेत्याद्यनेकरूपां अपगङ्गां दुःशङ्कां कथं दधा-
 मि अपि त्वेदयुक्तमित्यर्थः । यतः स्फुटं निश्चितं अथमीदृशः
 नलबाहुल्यज्ञानरूपः सङ्गन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कप-

देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां

गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४६ ॥

एतन्मदीयमतिवच्चकपञ्चकस्थे

नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नं ।

टप्तेषां मायैवैषेत्यर्थः । हि यस्मादनया देवैव सरस्वत्यैवेषां
पुरोवस्यितानां मन्त्रन्विन्यो गाथाः ब्रूम इत्यादिवर्णनशोका-
स्तथा तथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः यथा येन प्रकारेण
ता गाथा दिग्धिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति सिष्टशब्दशक्त्याऽभि-
धावृत्त्या वदन्ति न केवलमित्यपेक्षार्थः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव
मन्त्रतारणार्थं मायया नलरूपं धृतमित्येव बुद्ध्युक्ता न तु
मन्त्रयुक्त्येत्यर्थः । तथाशब्दस्य द्विरुपादानाद् यथाशब्देऽपि
द्विर्जातव्यः । कपटोऽस्ती व्याजदम्भोपधय इत्यमरः ॥ ४६ ॥

एतदिति । एतस्मिन्मदीयाया मतेर्बहुवचने भ्रामके
पञ्चकं इन्द्रादिममूहे तन्मध्यस्थितं नाथे मम प्राणेशं मनुजस्य
मनुष्यस्य चिह्नं स्वेदनिमेषरजःस्पर्शस्वानुसुप्तमत्वादिलिङ्गं कथं
नु कथमिव चकास्तु प्रकाशतां । अपि त्विन्द्रादिमायया नलस्य-
स्यापि चिह्नस्य क्वादितत्वात्तत्र प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः ।
नलस्य स्वयमवच्चकत्वेऽपि क्वचिरेण गच्छन्तीति न्यायात् चतुर्था-
मेव वच्चकत्वेऽपि तत्सिद्धिः । परिहामवगादा नलस्यास्यापि वच्च-
कत्वं युक्तम् । एतद्राजसु दृश्यमानं स्वेदादिचिह्नमिति भिक्षं पदं
वा । इतस्वेदं भ्रमी बहिर्भ्रमा देवाः । धृतं त्यक्तं रजो रेणुःस्पर्शा

लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त

वर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ॥ ४७ ॥

याचे नलं किममरानथवा तदर्थं

नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलनैः ।

कन्दर्पगोपणशिलीमुखपातपीत-

कारुण्यनीरनिधिगङ्गरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

यथा एवम्भूता तनुर्येषां तेषां भावो धुतरजस्तनुता रेणुसंस्पर्श-
हिततनुता मुखं मालिन्यादि येषां तानि स्वेदगर्हित्यास्त्रानपु-
ष्पलनिर्मेषत्वादीनि देवत्वव्यञ्जकानि तानि प्रसिद्धानि चि-
ह्नानि किमिति न वहन्ति धारयन्ति । मयि रूपया तावद्वाङ्मु-
द्युक्तानि परन्तु नोद्गन्ते कष्टमित्यर्थः । वर्हिर्मुखपदं रूपगर्हि-
त्यसुचकं । नलचिह्नानामस्फुटत्वेऽपि यदि देवचिह्नानि स्फुटा-
न्यभविष्यन्ति पारिशेष्यान्त्रलनिश्चयोऽयमभविष्यत्तान्यपि तस्फु-
टानीत्युभयथापि मया नलो निश्चेतुं न शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

याच इति । अहं, मद्यं यूयं नलं प्रयच्छतेति, अमरान्
नलं याचे किं । अथवा पूर्वापरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं यो
नित्यार्चनादपि ममाऽफलिनैः प्रार्थितमददद्भिस्तैर्देवैरलं पूर्यतां
एतावन्ति दिनानि । नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रायस्कृन्तेऽधुना
प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्तीति वृथैव तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किंवि-
धेस्तैः । कन्दर्पस्य गोपणाख्यशिलीमुखो बाणसेन पातात् पतनात्
पीतः शेषितः कारुण्यनीरनिधिः रूपसमुद्रो येषां तानि अत

ईशा दिशा नलभुवं प्रतिपद्य लेखा
वर्णश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकृपपतनादिव पुस्तकाना-
मस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतित्वं ॥ ४८ ॥

एव गङ्गाणां गभीरविलरूपाणि घोरानि कठिनानि चि-
त्तानि येषामेवमूतः । यस्मात् कृतेऽपि नित्यपूजने कामायन्त-
तया निष्कृपत्वादफलितैरित्यर्थः । याधिर्दिकर्मा । न दत्तफ-
लैरिति वा पाठः । फलशब्दादस्यर्थे फलवर्द्धाभ्यामिनश् (पा०
५ । २ । २२२ । वा० ५ ।) ततो नञ्समासः ॥ ४८ ॥

देवानुपालभते । ईशा इति । हे दिशामीशा दिक्पाला लेखा
देवाः, नला भूः स्यान् यस्यास्तां नलभुवं नलप्रभवां वा वर्णश्रियं
रूपशोभां प्रतिपद्य प्राप्य गुणवतां मौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो
युष्माकं परेषामुपकृतिरूपकार एव व्रतं तद्विद्यते येषां ते व्रति-
नस्तेषां भावस्तत्त्वं कथं वा कृता वा हेतारस्तं गतं नष्टं स्वयमुपका-
रकत्वाभावंऽपि स्वाभिलषितायामपि मयि भवदर्थदूत्यकारिणा
नलस्याप्याकारे धृते मौन्दर्यादिगुणागमनात् परोपकारित्वम-
प्यागतं तन्मद्विषये कथं विनष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेता-
वती मत्प्रतारणा किमिति क्रियत इति भावः । केषामिव ।
मूर्खाः अश्रुतशास्त्राः पुरुषा एवाज्ञानवशादन्धास्त एव कृपा
अतिगभीरा मूर्खरूपाः कृपास्तपु पतनात् तदधीनत्वात्तृणवि-
शेषसंखनीभूतनलप्रभवां रेखां वर्णश्रियं लिप्यक्षरशोभां प्राप्य

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे

तत् स्याद्योग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।

का वासनाऽस्तु विमृश्यामिह यां हृदाऽहं

नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम ॥ ५० ॥

गुह्यवादिगुणयुक्तानां दोरकयुक्तानां वा पुस्तकानां यथा वा-
चकपाठकाद्युपकारकारित्वरूपमस्तङ्गच्छति मूर्खस्य मूर्खत्वादे-
वापकाराभावादन्त्यां चाममर्पणादित्यर्थः । कृपपतितानामपि
पुण्यतानामनुपकारकत्वमेव प्रतिपद्य स्थितानामिति समानक-
र्तृकत्वं ॥ ४८ ॥

यस्मैति । ईश्वरेण यस्य प्राणिनः ललाटपट्टे यद्योग्यमनु-
चितमपि अलेखि लिखितं तद्योग्यमपि तस्य योग्यं समुचित-
मर्थं अपास्य प्रतिक्षिप्य स्याद्भवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्परि-
हारेण स्वयमेव भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यकरणा-
भावे सति इह नलानेकत्वसन्देहेन निश्चयार्थं यां वासनां युक्ति-
महं हृदा विमृश्यां धारयेयं सा का वासना युक्तिरस्तु भवतु अपि
त्वेवविधा युक्तिर्नास्ति । विज्ञेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि ललाट-
पट्टलिखितादन्यथा न भवतीत्यर्थः । योग्यमपास्यायोग्यमेव भव-
तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यतो जलजमभोजं अर्कातपैरुष्णैरपि
सूर्यकिरणैर्दाहं नैति हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । उष्णस्पर्शा दा-
हकः शीतस्पर्शस्तु दाहशमक इति लोके दृष्टं । तदिदं विपरीतं
जातमिति विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विषमं नलस्य मम वा ललाटे यदी-

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये

कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।

सङ्कोचसंस्वरदलान्जुनिपक्षवाय-

पाणिर्भवन् भवति मां प्रति बहुमुष्टिः ॥ ५१ ॥

देव्याः करे वरणमान्यमथार्पये वा

यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

श्रेणायोग्यमेव लिखितं तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय
तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्या-
म्यपि तु न कमपीति देवानां न कोऽप्यपराध इति भावः ॥ ५० ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह । इत्यमिति । इह
नलैकत्वेऽपि ममये वा इत्यमनेन नलानेकत्वभवनप्रकारेण यथा
यादृक् समाभाग्यं नलानिश्चयात् यथा दैवाभावो दृश्यते अनेन
हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवदान्यः कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं
मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति बहुमुष्टिरतिकार्ष्णमकु-
चन्करो भवतीत्यहं मन्ये । किम्भूतः । सङ्कोच एव संस्वरः सत्तापो
येषां एवंविधानि दलानि किमलयान्येव अङ्गुलयो येषामेव-
भूताः पक्षवा एवायपाणयः हस्तायाणि यस्यैवभूतः । अनेन एव-
भूतो भवन् । अन्यस्यापि बहुमुष्टेरङ्गुलयः सकुचिता भवन्ति ।
कल्पितदानशीलोऽपि मदभाग्यवशान्मां प्रत्यदातैव भवेदिति
भावः । अदातुत्वनिश्चयात् भवन्तीति वर्त्तमानप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

देव्या इति । अथवा इह स्वयम्भवे एतेषु पक्षसु मध्ये वा यो

मैषा मया मखभुजां द्विषती कृता स्यात्
 स्वस्मै वरणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५२ ॥
 यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-
 मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चैतां ।
 तं प्रापयामि यदि तत्र विदुज्य लज्जां
 कुर्वे कथं जगति शृण्वति हो विडम्बः ॥ ५३ ॥

वैरिमेतिः सत्यनलः तत्त्वं तावज्जानामि अतस्तच्चैतां मालां नि-
 वेष्टय निक्षिपेत्पुष्पा देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमाल्यं वरणम-
 भूकमालां अर्पये ददामीति सम्भावना । स्वयमेवैतद्वृषयति । एवं
 क्रियमाणे मैषा देवी या मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विषती
 वैरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकटनादित्यर्थः । भवतु नाम
 सा तद्वैरिणी स्वकार्यमिद्विस्तु साध्येत्यत आह । तु पुनः वरणाय
 वणतु न्यायातिनिःसाराय स्वस्मै स्वरूपाय अकिञ्चित्करात्म-
 कार्यमिद्वये बन्धुरत्नं सुहृन्मर्धेऽतिशब्दां देवीं न विहन्मि । मम
 यत् किंवा भवतु परंतु देवद्वेषरूपं मित्रविघातं न करोमीत्यर्थः ।
 अन्योऽपि वरणार्थं सुजः रत्नं न विनाशयति । द्विषती । द्विषो
 ऽमित्रं (पा० ३।२।१३१) इति शतरि, उगित्वान्ङोप् (पा० ४।
 १।६) । मखभुजां । द्विषः शतुर्वेति (पा० २।३।६८) षष्ठी ॥ ५२ ॥

य इति । अमीषु पञ्चसु भवत्सु मध्ये यः परमार्थनलः सत्य-
 नलः स्यात् स मम वरणाय मालामङ्गीकरोतु इत्येवंप्रकारेण
 इत्युक्ता चेति वा मालां तत्र तेषु मध्ये सत्यनलं प्रापयामि तत्पु-

इतरनलतुलाभागेषु शेषः सुधाभिः

क्षपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।

नर्लज्जां विस्मज्य कथं कुर्वे अपि त्वं कर्तुमयुक्तं । यतः जगति
सर्वस्मिन् सभाजने गृण्यति सति ही कष्टं विडम्बः । लज्जात्या-
गादतिपरिहर्षा भविष्यतीति शेषः । सर्वेषां समक्षमेव चने
लज्जात्यागात् सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । हीति खेदे । हि यस्मा-
दर्थे इ खेदे इति वा । इति चेति समुदायप्रकारे । यदि
चेति वा ॥ ५३ ॥

इतरेति । इतरैस्तुर्भिर्नलैस्तुलां साम्यं भजत इति भाग
एषु शेषः पञ्चसु मध्ये अन्यः पञ्चमो नैषधः मम चेतः कस्य
हेतोः केन कारणेन सुधाभिरमृतैः क्षपयति आश्रुतमिव करो-
ति । रूपसाम्ये सत्येषु एव मम मनसे यतो रोचते तस्मादयमेव
सत्यनलो भविष्यतीत्याशयः । सत्यनलत्वज्ञापकं निरुपाधिक-
परमप्रेमसम्बाददृष्टान्तेनान्यथा कथयति । प्रथमेति । वाऽथ
वा युक्तमेतत् प्रथमचरमयारादिमान्ययाः शब्दयोर्वर्णरचरैः
सख्ये मैत्र्यां सत्यामपि चरमे यास्यान्त्ये शब्दे अनुप्रासभासांश्चे-
कानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारकान्तीनां वि-
लास उल्लासस्वमत्कारो विशेषेण शोभते । वर्णसाम्ये सत्यपि प्रथ-
मस्यानायासगतत्वाद् द्वितीयस्य तु सदृशस्य पश्चाद्भूरिप्रयत्नमा-
धत्वाचरमे यद्यप्यनुप्रासत्वं स्फुरति तथापि द्वितीयमाहित्ये
प्रथमेऽपि यथानुप्रासत्वमस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चा-

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसंख्ये

विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५४ ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती

क्वचिदपि दमयन्ती निर्णयं नासमाद ।

मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या-

मिह रविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ॥ ५५ ॥

दवलोक्यमानतयैव पञ्चमस्येतमे रोचते तेन त्वच सत्यत्वं प्रयोजकं
अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति भावः । अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः ।
अत्र तयोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्णसंख्ये सत्यपि चरमे चरम-
शब्द एवानुप्रासातिशयो न प्रथमशब्दे । प्रथम इत्युक्ते नानु-
प्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम एवानुप्रासातिशयो
दृश्यते । न तथा प्रथम इत्यर्थ इति वा । यदा आद्यपादचतु-
र्थपादयोर्वर्णसंख्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विला-
सा विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थेऽनुप्रासभासां
विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वं न तु प्रथमे स्तपयतीति । मित्त-
पक्षे हस्तः । कस्य हेतोः । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति (पा० २।२।२६)
षष्ठी ॥ ५४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान्
विकल्पान् अनेकशङ्कावलंबनबोधान् दोषोद्भावनेन संत्यजन्ती
क्वचिदपि पक्षे निर्णयं निश्चयं नासमाद । पञ्चसु मध्ये कस्मिन्नपि
पुंषि नलनिश्चयं न प्रापेति वा । अथ पश्चान्नलनिश्चयाभावात्

श्रीर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं ।
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामकदेवी च यं ॥
 स्वादूत्पादमृति त्रयोदशतयाऽऽदेयस्तदीये महा-
 काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गे निसर्गेऽज्ज्वलः ॥ ५६ ॥

परितापेनास्कन्दिता अभिभूत आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा
 ऽस्कन्दिताऽप्राप्त आनन्दो येनैवभूतं वाऽस्या मुखं कर्तुं मिहिरेण
 सूर्येण रचितः अवस्कन्दः पराभवा यस्यैवंविधं इन्दुं निजिन्द
 निष्प्रभदिनचन्द्रमदृशमभूदित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः परा-
 भवः परितापेन य आस्कन्दः स सञ्जातो यस्यैवंविधो आ-
 नन्दो यस्येति । तदस्येति (पा० ५ । १ । ३६) तारकादित्वादितया
 मिदुः ॥ ५५ ॥

श्रीर्षमिति । अर्द्धं पूर्ववत् ॥ स्वादूत्पादमृति महदयश्च-
 दयाद्वाददायित्वात् स्वादुरसोत्पत्तिधारके ऽत्यन्तमधुरनवार्थ-
 सहिते त्रयोदशतया आदेय्योऽभिधेयः सर्गे स्वभावेनाज्ज्वलः
 व्यरमत् समाप्त इत्यर्थः । व्यरमत् । शाङ्परिभ्यो रमः (पा० १ ।
 ३ । ८३) इति परस्मैपदम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीवेदरकरोपनामक-
 श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे त्रयो-
 दशः सर्गः ॥ १३ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

चतुर्दशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा
प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु
सा वेधसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
अथाधिगन्तुं निषधेश्वरेणा
प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।
अचेष्टतासौ महतीष्टसिद्धि-
राराधनादेव हि देवतानाम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ विकल्पदूषणानन्तरं सा भैमी निषधेश्वरं
नलमधिगन्तुं निश्चेतुं प्राप्तुञ्च षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां
परितोषणमाद्रियतादरेण चकार । यतः वेधसा सुराणां का-
मधेनुरभिलाषप्रसूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा । नृणां तु पुनः
कामप्रसूः सा देवप्रसादना सृष्टा । तस्मान्नलनिश्चयार्थं प्राप्य-
र्थञ्च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथेति श्लेषकः । अचेष्टत अकुरुत । शत्रव एव शात्रवाः प्रज्ञा-
दित्वात् स्वार्थेऽन् ॥ २ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवाल-
 विन्नेपधृपाचरणाम्बुसेकैः ।
 इष्टञ्च मिष्टञ्च फलं सुवाना
 देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ ३ ॥
 अहामयीभूय सुपर्वणस्तान्
 ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।

पूर्वाकार्यमर्थनार्थमर्थान्तरन्यासमाह । प्रदक्षिणेति । हि
 यस्माद् देवाः नाऽस्माकं मनुष्याणां कल्पद्रुमकाननं बहवः
 कल्पवृक्षा एवेति कवेरुक्तिः । किंभूता देवाः । प्रदक्षिणरूपं
 प्रक्रमणञ्च वलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवालं वृक्षमूले जल-
 धारणार्थं वलयाकारः सेतुः स च विन्नेपञ्चन्दनादिलेपञ्च धृपा
 दशाङ्गादिः तेषामाचरणानि करणानि तान्देवाम्बुसेकाः प्रद-
 क्षिणाद्याचरणञ्च उदकस्त्रपनानि च तैर्वा कृत्वा इष्टमभिलषि-
 तञ्च मिष्टञ्च स्वभावसुन्दरं सुखाद् च फलं मनोरथरूपमाद्या-
 दिकञ्च सुवाना उत्पादयन्तः । वृक्षा अपि आलवालवृक्षा-
 यर्वदेकनरुदोषनाशकनिविडिङ्गादिलेपदेष्टदधृपांभुसेकैरिष्टं
 मिष्टञ्च फलं स्रवते । आवरणमिति पाठे अङ्गप्रत्यङ्गदेवतापूजा
 कण्टकादिदृष्टित्येति व्याख्येयं ॥ ३ ॥

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह । अहंति ॥ सा अह्ना-
 मयीभूय आस्तिक्यप्रचुरा भूत्वा ताम्रलवणधारिणः सुपर्वणा
 देवान् नामग्रहणाग्रकं इन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपूर्वकं

सुरेषु हि अहधतां नमस्या
 सर्वार्थसिद्धाङ्गमिथःसमस्या ॥ ४ ॥
 यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया
 बलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।
 अभूदभीष्टप्रतिभूस्तदस्या
 वरं हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ५ ॥

नमाम ववन्दे । हि यस्मात् सुरेषु अङ्गावतां नमस्या नमस्कार
 एव सर्वार्थसिद्धेरन्यङ्गानि तेषां मिथःसमस्या परस्परपूरण-
 हेतुः । अङ्गापूर्व्यं देवनमस्कार एव कारणसामयीसम्पादकः ।
 तस्मादेवं नमस्कृतवतीत्यर्थः । समस्या यथा पदानां परिपूरणं
 करोति तथा नमस्या वाङ्कापूरणं करोतीति भावः । अङ्गा-
 मयी । प्रकृतवचने मयट् । अयकं । शेषादिभाषेति कः (पा०
 ५।४।१५४।) नमस्करणं नमस्या । नमो वरिव इति क्यच्
 (पा० ३।१।१८।) ॥ ४ ॥

देवपूजाङ्गं ध्यानं प्रथममाह । यदिति ॥ साऽखिलस्थान्
 सर्वगतान्स्थानिन्द्रादीन् भावनया ध्यानस्य बलेन सामर्थ्येन निजे
 हृदि यत्साक्षादकृत प्रत्यक्षीचकार । सर्वगतानपि ध्यानबलेनै-
 कत्राणीय ददर्शेत्यर्थः । स साक्षात्कार एव तस्या भैरव्या अभी-
 ष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूः दाननिश्चयकर्त्ताऽभूत् । हि
 यस्माद्दृष्टास्ते देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारश्च ददते
 प्रयच्छन्ति । न हि देवदर्शनं निष्कलं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्यग्निसन्न्यधिवास्य बुद्ध्या
 दध्यावयैतास्त्रियमैकताना ।
 सुपर्वणां हि स्फुटभावना या
 सा पूर्व्वरूपं फलभावनायाः ॥ ६ ॥
 सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां
 सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

पूजानन्तरं पुनरपि ध्यानमाह । इदिति । अथ पूजान-
 न्तरं त्रियमैकतानाऽन्यवृत्तिस्तत्परा सती इदेव पद्मं तद्रूपे
 मद्गनि गृहे एतानिन्द्रादीन् बुद्ध्याऽधिवास्याधिष्ठाप्य दधौ सर्व्व-
 गतानामपि देवानां इदमे बुद्ध्या समारोपितं रूपं ध्यानेन
 साक्षादकृतेति यावत् । हि यस्मात् सुपर्वणां देवानां या स्फुटा
 भावना ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः कार्य्यभिष्टेः
 पूर्व्वरूपं प्रथमं स्वरूपं । कारणस्य कार्य्यपेक्षया नियतप्राग्भा-
 वित्वाद्देवानां प्रत्यक्षतायाः कार्य्यमात्रं प्रति कारणत्वात् कारण-
 सामयोरूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतित्यर्थः । पूजायाः पूर्व्वम-
 नन्तरञ्च ध्यानस्य दृष्टत्वात् अचानित्यस्यास्य च स्याकस्य न
 पौनरुक्त्यं । उपास्यध्याङ्गुसः इत्यत्र (पा० १।४।४८) अण्यन्तस्य
 वसेर्घेहणात् स्वहस्तदत्ते मुनिमासने इति च अण्यन्तस्य वसेः
 प्रकृत्यन्तरत्वात् इत्यग्नीत्याधारस्य न कर्मत्वम् ॥ ६ ॥

ईदानीं देवपूजामाह । सभाजनमिति । सा तत्र स्वयम्बर-
 स्थाने अकस्मादेव देवपूजारम्भाद् अत्यादरेण च पूजनादिस्मिते

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं
फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ७ ॥
वैशद्यद्वयैर्मदिमाभिरामै-
रामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

साक्ष्यं सभाजने सभालोके पश्यति सति तमनादृत्य वा तेषां
देवानां सभाजनं प्रीत्याऽऽराधनं ममर्जं चक्रे । यद्यस्मान् फल-
स्याभीष्टस्य सिद्धौ दाने सुमनोभिः शोभनचित्तैरेव स्मृतैरेव
मद्भिः सुमनोभिर्देवैः एवमत्यादरपूजनेन कृत्वा आमुद्यते
वष्टैर्भयते तस्मादेवमपूजयदित्यर्थः । एवमेवैवमत्ये प्रेवकार-
द्याजना वा । पुष्यैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकल्पो भूयते ।
सभाजने । यस्य च भावेनेति (पा० २।३।३७)। षष्ठी चानादर
इति (पा० २।३।३८) वा सप्तमी ॥ ७ ॥

वैशद्यं । अथ सा नवीनैर्नवैः स्तवैः स्तुतिश्लोकैः प्रसून-
स्तवैः पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रार्द्रं
आनर्चं किं विधेः । वैशद्येन स्पष्टतया प्रमादगुणेन हृद्यैः ह-
ृदयहृदयप्रियैः । अथ च शुभ्रत्वेन मनाजैः । तथा सदिक्षा नि-
रुदवर्गादिवर्षरहितश्रुतिमधुरवर्षरचनाजनितेन साधुर्येण ।
अथ च मौकुमार्यणाभिरामैरत एवामोदिभिर्हर्षजनकैः । अथ
च मौगन्ध्यमहितैः । तथा जातैः षड्विंशत्यक्षरजनितचरणाद्य-
नष्टुवादिजातैर्निष्पतैः । अथ च मालतीमग्नवैः । तथा आर्या-
विशेषरूपया गीत्या चन्विता युक्ताः षट् पदाः षट्चरणाः श्लोका

आनर्च गीत्यन्विनषट्पदैः सा

स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ८ ॥

भक्त्या तथैव प्रससाद तस्या-

स्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।

स्वेनानलस्य स्फुटनां यियासोः

फूतकृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥ ९ ॥

यत्र । अथ च गुञ्जन्मधुकरीः । वैशद्यं प्रन्दार्थालङ्कारापशब्द-
भावदोषराहित्यं तेन मनोजैर्वा । जातिः कन्दसि भामान्ये
मालत्याङ्गोचजन्मनोः । गीतिश्चकन्दसि गाने चेति विश्वः । हस्येति ।
हृदयस्य प्रिय (पा० ४।४।८५।) इति यत् हृदयस्य हृदयेति
(पा० ६।३।५०।) हृदादेशः अभिरम्यते यैस्तेरभिरामैः । अ-
कर्त्तरि च कारक (पा० ३।३।१८।) इति चकारादमञ्जा-
यामपि करणे घञ् । ज्यात्यादिभक्षणं कन्दोपन्ये ज्ञातव्यं । न
वा कैरिति पाठे कैर्वा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैर्नर्च अपि तु नानाप्र-
कारैः स्तवप्रसूनस्तवकैस्तापूपुजदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भक्त्येति । तस्याः पानिषत्यादिगुणैर्गादवेव भक्तिनिर-
पेक्षं स्वयमात्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादिदेवचतुष्टयं तस्यास्तथैवाप्नो-
यस्यापि भक्त्या पुनः प्रससाद प्रसन्नमभूत् । अन्प्रीयस्यापि भक्त्या
प्रसन्नतायां दृष्टान्तमाह । खलु यस्मात् स्वेनात्मनैव स्फुटनां
प्राकृत्यं यियाभार्यातुमिच्छतः सन्धवज्जसन्धुक्षणाया आसन्न-
प्रज्वलनस्तानलस्य वज्जेः कियतो मन्धुक्षणायां फूतकृत्यपेक्षपवनस्या-

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा
 सम्सार मारस्वतसृष्टिच्छेदः ।
 देवा हि नान्यदितरन्ति किन्तु
 प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ १० ॥

पेक्षा स्यात् भवेत् अपि तत्पेक्षा । तादृशोऽग्निर्दित्रैरेव फूत्कारैः
 मन्त्रुक्षितो दीप्यतेतरामित्यर्थः । तस्मात् स्वतः प्रमन्नस्यान्यथापि
 भक्षा पुनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । तस्यास्वरित्रादय ते पवित्रात्
 प्रागेव च दद्या स्मृतिरिति प्रमेदुरित्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥ ८ ॥

प्रसादफलमाह । प्रसादमिति । सा भैमी सुरैः कृतं प्रसा-
 दमासाद्य मरस्वत्या दमाः मारस्वत्यस्ताश्च ताः सृक्तयश्च शोभ-
 नाक्तयः श्लेषवाक्यानि तासां सृष्टेर्निर्माणस्य रचनां इत्यर्थः
 सम्सार । शेषार्थे सन्देहं परित्यज्य गाथाक्रमेणैन्द्रादौ सतुरो-
 ऽपि ज्ञात्वा पञ्चमो नल इत्यजानादित्यर्थः । देवीवचनस्मरण-
 रूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह ॥ हि यस्मात् देवा अन्य-
 त्किञ्चिन्न वितरन्ति ददति किन्तु ते देवाः प्रसन्ना भूत्वा साध्वीं
 कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं महाभारते ॥

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति सुबुद्ध्या योजयन्ति तमिति ।”

तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः । अधीगर्ह्येति
 (पा० १।३।५२) कर्मणि षष्ठी । ददन्ते । दद दाने इत्यस्य
 रूपं ॥ १० ॥

शेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा

या या समार्था खलु येन येन ।

स्मरणमेव विज्ञदयति । शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं मत्थनलं प्रति लचीकृत्य ब्रूमः । किमित्यादिराकर्ष्यति यावत् । एष इत्यादिः साधारणीमिति यावत् । दण्डमित्यादिर्गुणमिति यावत् । या सर्वत इत्यादिः शक्नोति यावत् । या या गाथा प्रमादात्पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समार्था तुल्यार्था मर-स्वत्याक्रेति शेषः । सा भैमी तां तां ब्रूम इत्यादिगाथां ततः प्रमादानन्तरं तदन्येन तस्मान्तस्मादिन्द्रादिरूपाङ्गुव्यादयोद-न्येन शेषशक्त्या प्रतिभासमानेन मन्त्ररूपेणार्थेन सह खलु नि-श्चितमलगन्तीममम्बुर्दार्थां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणात् भिन्नमिन्द्रादिदेवं प्रतिमन्त्रेण याजयामास । इयमेतस्य गाथेय-मेतस्य गाथेति मन्त्रं चकारेत्यर्थः । ब्रूम इत्यादौ बालां वि-लाक्येति यावत् । नलस्य सर्वत्रानुसृतत्वादिन्द्रादीनान्तु चतसृषु चतसृष्वेव स्वस्वगाथासु अनुसृतत्वात्तां तामिन्द्रादिगाथां तद-न्येन वज्रादिना महालग्नो विशेषमजानात् । येन नलेन चाममानार्था तामिन्द्रविषयामेव मस्मर ॥ एवमितरदेवचित-येऽपि प्रत्येकगाथामेकविषयामेव मस्मर । एवं चतसृष्वपि गाथासु नलस्यानुवृत्तेरिन्द्रादीनाञ्च व्यावृत्तेरावापोदापाभ्या-मेते देवा अयमेव नल इत्यज्ञासीदित्याशय इति वा । प्रति-श्लोकं गाथावेऽपि चतुर्भिश्चतुर्भिः श्लोकैरैकैकस्य प्रतिपादनादेक-

तां तां तदन्येन सहालगन्तीं
 ततो विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥ ११ ॥
 एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं
 पतिव्रतात्वं जगृह्णद्दिशां याः ।

गाथात्वसमारोपात्प्रत्येकपर्यवसानाद्वैकवचनं । यद्वा पञ्चमं नलं
 प्रति या या, अत्याजि, येनामुना, यच्चण्डिमा, किन्ते तथेत्या-
 दिका, गाथा येन येनेन्द्रादिना सह सम्बद्धार्या तदन्येन वज्रा-
 दिना सहलगन्ती तां तां गाथामेव विशेषं भेदं जानाति स्म ।
 एकैकस्या गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतस्तृणामपि गाथानां
 नले पर्यवसानात्परिशेषप्रमाणादयं पञ्चम एव नल इति विशे-
 षमज्ञासोदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽमुमेवार्थमुक्तिविशेषेण प्रकट-
 यितुमाह । एकैकेति । उत्तरश्लोकस्यावतारिका कर्त्तव्या ॥ ११ ॥

एकैकेति । या गाथा एकैकवृत्तेः एकस्मिन्नेकस्मिन्निन्द्रे ऽग्नौ
 यमे वरुणे च वर्त्तमानत्वात् प्रतिलोकपालमेकैकमिन्द्रादि-
 दिक्पालं प्रति दिशामैन्द्रादीनां पतिव्रतात्वं जगृह्णद्गङ्गीचक्रुः ।
 प्राच्यादीनामिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया यत् पातिव्रत्यं
 तत्पातिव्रत्यं तेनैवाकारेण या अत्याजीत्यादि गाथा अङ्गीचक्रु-
 रित्यर्थः । ता गाथा मिलितास्तस्मैऽपि तदा प्रसादादनन्तरं
 असावेकस्य केवलस्य नलस्य वज्रा नलैकप्रवणा नलैकाभिधा-
 यिनीरेव वेद स्माऽज्ञासीत् । का इव आशा इव । मिलिता
 दिशो यथा नलस्य वज्राः ऐन्द्रादीनां दिशामिन्द्राद्येकैकप्रवण-

वेद स गाय मलितास्तदासा-

वाशा इवैकस्य नलस्य वय्याः ॥ १२ ॥

या पाग्निनैवाग्निपाग्निनैव

गाथा यमेनैव सदाग्निनैव ।

त्वेऽपि सर्वामां दिशां चक्रवर्त्तिनलैकवय्यत्वं यथा तथा गाथा-
नामपीत्यर्थः । आशा अर्थिनां मनोरथाः वदान्यतया नलस्य
यथा वय्या इति वा । दामा इति वा पाठः । भ्रान्तिदशाया-
मुभयार्थत्वं प्रसादानन्तरं तु नलैकार्थत्वं वेद स्मेति भावः ।
दिशां पातिव्रत्यं गाथाभिर्गृहीतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

येति । किं त इत्यादिर्या गाथा पाग्निनैव वह्णेनैव समा
तुल्यार्था न त्वन्येन्द्रादिना । या चाऽत्याजीत्यादिरग्निपा-
ग्निन्द्रेणैव समा न त्वन्येन देवेन । या च यजुषिमेत्यादिर्यमे-
नैव समा न त्वन्येन । या च येनासुमेत्यादिरग्निनैव तुल्यार्था न
त्वन्येन । नलस्य सम्बन्धिनीं मिलितां समुदितां चतुष्टयरूपां तां
गाथामेव तदा देवप्रसादादनन्तरं भेषा भैमी नलस्य विशेषात्
इन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामेकैकस्यामेव गाथायां
वर्त्तमानत्वात् । नलस्य तु सर्वत्रानुगतत्वादत्याजीत्यादिगाथा-
चतुष्टयप्रतिपाद्या यः स एव नल इति तामेव गाथां मिलितां
नलस्य भेदज्ञापिकामज्ञामीदिति भावः । या नलस्य नाथेति
वा सम्बन्धः । या पाग्निनैवन्द्रेणैव यमेनैवाग्निनैव समा नाथा
नलस्य सम्बन्धिनीं मिलितां तामेव अनलस्य नलव्यतिरिक्तस्ये-

तामेव मेने मिलितां नलस्य

सैषा विशेषाय तदाऽनलस्य ॥ १३ ॥

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं

प्रमोदमेदस्वितरान्तराऽभूत् ।

आदेर्भेदाय मेने । मिलितया तथा कृत्वा नलं निश्चिते सति
नाम्नरीयकत्वात्तदितरे देवा अपि तथैव निश्चिता इति भाव
इति वा । मिलितां तामेव गाथां नलस्य विशेषाय तथा नलैत-
रस्येन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येयं । या पाणिनैवेत्यादेरेव-
कारात् परस्परममुच्यार्थानप्यर्थानङ्गीकृत्य या नलसम्बन्धिनी
गाथा पाणिनापीन्द्रेणापि यमेनाप्यग्निनापि तुल्यार्थाऽभूत्तां
देवः पतिरित्यादिमिलितां पञ्चार्थां गाथां देवप्रमादादनन्तरं
नलस्यैव विशेषाय मेने । प्रमत्तैर्देवैः स्वीयरीयाकारेषु धृतेषु
पूर्वं पञ्चार्थत्वेन प्रतिभातामपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादि-
कामज्ञासीदिति भावः । देवः पतिरितीयमेव गाथा विषय
इति ज्ञेयं । अवधारणार्थेऽप्येवकारेषु द्वयमेव गाथा विषय
इति व्याख्येयं । अयं श्लोकः निश्चित्य शेषं, एकैकवृत्तेरिति
दाभ्यां श्लोकभ्यां समानार्थः । अनलस्येति । प्रत्येकपर्यवसायि-
त्वादेकवचनं ॥ १३ ॥

निश्चित्येति । अस्मौ भैमौ शेषमवशिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्त-
प्रकारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रकटहर्षेण मेदस्वितरं
अत्यन्तपरिपुष्टं सोत्सासमन्तरं मानसं यस्याः एवंविधाऽभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य-
 चित्तेन चिन्तार्णवयादसेदम् ॥ १४ ॥
 सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि
 यङ्गारती मूर्त्तिमतीयमेव ।
 स्मिष्टं निगद्यादृतवासवादीन्
 विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत् ॥ १५ ॥

नले निश्चिते सति नितरां दृष्टाऽभूदित्यर्थः । रत्नयोः सावर्ण्यात्
 नरस्यामावीक्ष्य तं इति वा । अनन्तरञ्च देव्याः सरस्वत्या
 गिरां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारेण यथा
 विज्ञानाग्न्या गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवशोरचना-
 विज्ञेया सती नलनिश्चयात् पूर्व्यं चिन्तार्णवयादसा चिन्तासमुद्र-
 जलजन्तुरूपेण, नलनिश्चये सत्यपि तस्मात्पुपायचिन्तासमुद्र-
 जलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारं आख्यत्
 ऊचे । मनस्येवैवमचिन्तयदिति भावः । चित्रार्णवेति पाठे वि-
 चित्रदेवीवचनानुस्मरणजनितास्वर्यसमुद्रजलचरेणेति सास्वर्य-
 णेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किमाख्यदित्याह । सति । खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्त्ति-
 मती भारती सरस्वती देवी, इयमेवैवं मूर्त्तिमती सा भारत्य-
 वेति भारतीत्वं विधेयं । यद्यस्मादस्या वाचि काऽपि लोकोत्तरा
 भङ्गिः रचनाऽस्ति तस्मादित्यर्थः । यस्मादियमेव मूर्त्तिमती
 भारती तस्मादस्या वचने निश्चितं सा कापि भङ्गिरसीति वा ।

जग्रन्थ मेयं मदनुग्रहेण
वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

तामेव भङ्गीमाह । यत् श्लिष्टमुभयसम्बद्धं वचो निगद्य स्पष्टमुक्त्वा
वासवादीनादृतगौरवेणावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा तेभ्यो
विशिष्य वा यदत्याजीत्यादिस्त्रैकचतुष्टयेन मे मम मद्यं वा
नेषधमण्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य नलस्यैव वर्णनं कृतमिति
युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

जग्रन्थेति । मेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण कृपया स्पष्ट-
यितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं याश्चतस्रोऽत्याजीत्यादीर्वचःस्रजो
वचनमाला जग्रन्थ समर्ज । तासु मध्ये द्वे ते वचःस्रजौ नामग्राहं
मया नलमुदीरितं अमुष्मिन्नले सहजरागभरादित्येवंरूपे मही-
महेश्वरे नलमुदीरितमित्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं
क्षमेते समर्थे भवतः । अहो आश्चर्यं । ममैवायमेतावन्तं कालं
महीयान्माहः अबाधः । नले स्पष्टं कथितेऽपि एतावन्तं कालं
मम निश्चया नाभूदित्याश्चर्यमित्यर्थः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो
वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं स्पष्टीकर्तुं ये द्वे ते वचःस्रजौ, त्वं
यार्थिनी, देवः पतिरित्येवंरूपे मेयं देवी जग्रन्थ, ते द्वे वचः-
स्रजौ नलं लक्षयितुं क्षमे समर्थे । त्वं यार्थिनीत्यनेन प्रथमव्या-
ख्याने स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनात् व्याख्यानान्तरेऽपि च देवान्
परितोष्य सन्त्यज्य वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं
नलस्यैव प्रतिपादनाद्देवः पतिरित्यनेनापि लोकपालांशत्वादे-

दे ते नलं लक्षयितुं समेते

ममैव मोक्षोऽयमक्षो महीयान् ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्ठाः

कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

कस्यापि नलस्यैव पञ्चरूपत्वसम्भवादिन्द्रादेष्टासम्भवाश्रमादन्य-
स्तत्र कतरो वरोऽपि त्वन्या नास्तीत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादि-
त्यर्थ इति वा । अत्र पूर्वसंस्कृद्धो विशेष्य वचःस्तत्परामर्शार्थः ।
उत्तरस्तु तत्परामर्शकोऽपि विधेयसंस्पर्शी । यत्तदोक्तं नित्य-
सम्बन्धात् यच्छब्दः सम्बध्यते । अन्यं यन्त्रिदंश्चि खञ्जीनामिति
वक्तव्यमिति (पा० १।२।६। वा० १) नित्यामपिनो लिटः कि-
न्वविधानाज्जगन्त्येति रूपं । मंयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति
केचिदिति अपिनो लिटः किन्वविधानादा नलोपाभावः सम-
र्थनीयः । युक्त्यन्तरेण वा समाधातव्यं ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्तीति । अमुष्या देव्या अमूः पूर्वोक्ता वाचः यदने-
कार्थतया श्लिष्यन्ति द्वेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्य-
निर्माणसहजप्रतिभाया विलासाः विजृम्भणानि । कवित्वशक्तिं
विना क्षेपवशोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किञ्च यस्माद्
व्यतिभेदिनोऽपि परस्परपेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सह-
खनेत्रत्वादिना अतितरां भिन्ना अयमो लोकपालाः भूपालस्य
नलस्य लीला विलासाश्चमाविशन्ति अनुभवन्ति नलाकारं
विभ्रति । अथ च नलवर्णकेषु श्लोकेषु मूर्त्तीभूय प्रविष्टा इव

भूपानलीलाः किल लोकपालाः
 समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि ॥ १७ ॥
 त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य
 किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ।
 किं प्रेरयामास नले च तन्मां
 का सृक्तिरस्यां मम कः प्रमोहः ॥ १८ ॥

दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेषवशान्नम भ्रमोऽभूदिति भावः ।
 श्लेषवशान्नललीलाः सन्तो लोकपाला गाथाः समाविशन्तीति
 वा । अन्योन्यं भिक्षा अपि लोकपाला नललीलाः सन्तोऽंशेन
 नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किलैकीभवन्ति । अतो नलस्यैव लोकपालां-
 शतया तत्र युक्तानि देवीवचांसि श्लेषं वदन्तीति कवित्वशक्ति-
 विलासा एव ॥ १७ ॥

त्यागमिति । इयं देवी अत्याजि येनेत्यादियेकचतुष्टयेन
 त्वं यार्णिनी, देवः पतिरित्यादिना गाथाद्वयेनापि क्रमेण सू-
 चितस्य प्रत्यायितस्येन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्ववाख्यानप्रकारेण
 परित्यागं किं कथमभ्यनन्दत् युक्तमेतदिति स्वीति स्मेत्यर्थः ।
 नले मां पूर्ववाख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च । किं कथं प्रेर-
 यामास एकेनैव वाक्येन द्वयमिति कथंचकाराश्चर्यमेतदित्यर्थः ।
 किं शब्दाववाश्चर्यं । नले च नल एवेति । चकारोऽवधारणार्थो
 वा । तत्तस्मात्कारणादस्या देव्याः का सृक्तिः शोभनवचन-
 निर्घाणसातुरी अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रकृष्टो मोहश्च कः

परस्य दारान् खलु मन्यमानै-

रस्युग्रमानाममरैर्धरित्रीम् ।

भक्त्येव भर्तुस्वरणौ दधानां

नलस्य तत्कालमपश्यदेषा ॥ १८ ॥

अपि तु सोऽपि लोकोत्तरः । अस्या इयमुक्तिः क मम मोहस्य
केत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते
नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते ममैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं
मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किम-
र्थमभ्यनन्दत् नले च मां किमर्थं प्रेरयामास उभयमपि ताव-
चकार । तदेतन्मदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागं ।
सजोः कुघिष्णोः ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वं ॥ १८ ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह । परस्येति ॥ एषा भैमी
तत्कालं देवप्रसादममये एवभूतां धरित्रीं पृथ्वीं अपश्यत् ।
किभूतां । परस्य नलस्य दारान् मन्यमानैरिव परनारीषु ह्येवा-
मरैरिन्द्रादिभिरस्युग्रमानां । खलु इत्यर्थः । तथा भूपतिता-
द्वर्त्तुर्नलस्य भक्त्येव मेवासुहोव चरणौ दधानां धारयन्ती ।
अन्यापि भक्ता भर्तुस्वरणौ धारयति । देवत्वात् सहजो भूम्य-
सर्गो मनुजत्वात् सहजो भूमिसर्गोऽन्यथोत्प्रेक्षितः । देवमनुज-
चिह्ने दर्शिते । दारानिवेति वा पाठः ॥ १८ ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षतादृशो-
निमेषमूर्वाभृति सम्मुखी सा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति

सञ्ज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ २० ॥

नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु
चोदं क्षितेरैक्षन् नैषधे तु ।

पत्ये स्रजन्त्याः परिग्ममुन्याः

सम्भूतसम्भेदमसंशयं सा ॥ २१ ॥

सुरेक्षिति । सा भैमी सम्मुखी सती बुद्धिपूर्वं विलोकयन्ती
सुरेषु अक्षोनिमेषं नेत्रपद्मसङ्कोचं नापश्यत् नावैक्षत् । उर्व-
भृति नले तु अवैक्षत् । देवानामनिमेषत्वात्समुखाणाञ्च स्रजि-
मेषत्वादित्यर्थः । तत्रोन्नेक्षते । किम्भूतं निमेषं । सञ्ज्ञानदानात्
अकारणसूचकाक्षिपद्मचेष्टाकरणात् इति भाषमाणमिव । इति
किं । ये भैमि त्वमागत्य इह मया चिह्निते नले मिल संयुक्ता
भवेति ॥ २० ॥

नेति । सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः चोदं भूरेणुं समं नाबुद्ध
न ददर्श । नैषधे तु ऐक्षत् ददर्श । देवानां रजःसम्बन्धाभा-
वात् । नराणां तत्सम्बन्धादित्यर्थः । तत्र असंशयमुन्नेक्षते । पत्ये
नलाय परिरम्भमाक्षिपुर्न स्रजन्त्या ददत्या उर्याः सका-
शात्सम्भूतसम्भेदमिव सञ्ज्ञातसम्बन्धमिव आक्षिपुर्नवशाद्भूरेणु-
र्नले सम इवेत्यर्थः । पत्ये । क्रियया समभिप्रैति स सम्प्रदा-

खेदः खेदेहस्य वियोगतापं
निर्व्यापयिष्यन्निव संसिद्धजोः ।
हीराङ्गुरस्यारुणि हेमनीव
नले तथालोकि न दैवतेषु ॥ २९ ॥
सुरेषु मालाममलामपश्यन्-
नले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।

नमिति (पा० १ । ४ । ३९ । वा० १) सम्प्रदानत्वं ॥ २९ ॥

खेद इति । तथा नले खेद आलोकि न दैवतेषु देवेषु ।
किं करिष्यन्निव । संसिद्धजोर्भैरवास्त्रिजगत्कर्तुमिच्छोः खेदेहस्य
नलप्ररोरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्व्यापयि-
ष्यन्निव जमयिष्यन्निव । देवेषु खेदस्याभावाज्जरेषु च तत्सद्भा-
वादित्यर्थः । उदकं हि तापं जमयति । नलास्त्रिजगत्कर्तुमिच्छ
भैमीदेहस्य वा मालिकखेदयुक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैरवा
विरहज्वरभ्रान्तिः । उत्प्रेक्षते । चारुणि अत्युत्तमे हेमनि सुवर्णे
रुचितो हीराङ्गुर इव । अतिगौरदेहरोमकूपस्य खेदजलकण-
क्षलत्कारो हेमखवन्नाङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव दैवतानि ।
प्रज्ञादित्यात्स्वार्थे (पा० ५ । ४ । ३८) अण् । कश्चित् स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वतिवर्त्तन्त इति (पा० ५ । ३ ।
३८) परिभाषया वक्ष्यत्वं ॥ २९ ॥

सुरेयस्मिति । बाला भैमी सुरेषु मालां जमयन्ती निर्व्याप-
यन्ती चामयन्ती नले तु मलिनीभवन्ती पूर्णमन्त्राणां काल-

इमां किमासाद्य नलोऽद्य मृद्धीं
 अद्वास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २३ ॥
 श्रियं भजन्तां कियदस्य देवा-
 ष्काया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।

क्षेपणोष्मणा च स्नानां मलिनां च जायमानां अपश्यत् । सुरा-
 णामस्नानकुसुमत्वादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते । इति चिन्तयेव मलिनी-
 भवन्तीं । इति किं । नलो ऽद्य स्वयम्बरदिने मृद्धीं मत्सकाशा-
 दप्यतिमृद्धङ्गीं इमां भैमीं आसाद्य प्राप्य मां मालां अद्वास्यते
 किं आदरेणाङ्गीकरिष्यति किं अपि तु नेति ॥ २३ ॥

श्रियमिति । देवा अस्य नलस्य श्रियं शोभां कियद्भजन्तां
 आश्रयन्तु अपि तु न किञ्चिदपि यस्मात् एषां देवानां नलस्य
 सम्बन्धिनी तथा तादृशी अतिप्रसिद्धा ह्यापि कान्तिलेशो-
 ऽपि नास्ति । येषां यदीयकान्तिलेशोऽपि नास्ति ते तदीयां
 शोभां कथमाश्रयन्तामपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ अथ
 एषां नलसम्बन्धिनी आदर्शादिस्थिता ह्याया प्रतिबिम्बः
 नास्ति । प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । येषां यदीय-
 प्रतिबिम्बेनापि न साम्यं ते तदीयविम्बश्रियं कथं भजन्तामि-
 त्यर्थः ॥ अथ चास्य श्रियं किञ्चिद्भजन्तां नटवज्जलरूपधार-
 णात् किञ्चिच्छ्रीमन्तां । तथापि स्वाभाविकी नलस्य कान्तिरेषां
 नास्ति ॥ अथ चास्य सम्यदं वज्रं भजन्तां तथापि नलस्य का-
 न्तिरेषां नास्ति । सम्यदा तुल्यत्वेऽपि कान्द्या तुल्यत्वं नास्तीत्यर्थः ॥

इतीरयन्तीव तथा निरैरि
सा नैवधे न चिदशेषु तेषु ॥ २४ ॥
चिद्भैरवीभिर्नलसर्वविदस्याः
संवादमाप प्रथमोपजाता ।
सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देव-
प्रसादमासादितमण्यबोधि ॥ २५ ॥

अथ चास्य श्रियं कियदङ्ग भजन्तां तथापि भूमौ तमःप्रकृतिः
काया देहव्यवहितरविप्रभोपलक्षितः श्यामाकारो नलस्यासि
एषां तेजोरूपत्वेन नास्ति । तेजोराहित्येन च नराणां विद्यत
इत्यर्थः । तथा भैरव्या इति पूर्वोक्तप्रकारेणैरयन्तीव कथयन्तीव
यथाहं वर्त्ते स एव नल इति प्रकाशयन्तीव सा काया नैवधे
निरैरि दृष्टा तेषु चिदशेषु न । कायापि स्वाभावभावाभ्यां देव-
त्वनरत्वव्यञ्जिका जातेत्यर्थः । कियदिति क्रियाविशेषणं ॥ २४ ॥

चिद्भैरवि । अस्या भैरव्याः प्रथमोपजाता दूत्यकालोत्पन्ना
इतरनलतुलाभाति पूर्ववर्गीकृतकौत्पन्ना वा देवीसौकानु-
सन्धानोत्पन्ना वा अथमन्य एव नल इति संवित् बुद्धिरमीभिः
पूर्वोक्तैर्भूतशब्दादिभिश्चिद्भैः संवादं स एवायं नल इति अनु-
व्यवसायक्यं आप । पूर्वं मम नलोऽयमिति प्रत्ययो युक्त एव
जात इति । एतैश्चिद्भैर्निश्चितवतीत्यर्थः । अनन्तरञ्च सा भैमी
देवत्वनरत्वज्ञापकानां लक्षणानां निमेषत्वभूतशब्दादिचिद्भानां
व्यक्तिभिः प्रकटनैरेवासादितं प्राप्तं देवप्रसादमण्यबोधि । एता-

नले निधातुं वरणस्रजन्तां
 स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथैना ।
 अपत्रपा तां निषिषेध तेन
 हयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २६ ॥
 स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा
 रसादधत्तैव बद्धप्रयत्नम् ।

वत्पर्याप्तं भूषणं दिविक्लानि न दृष्टानि इदानीन्तु दृश्यन्ते
 तस्मान्मम पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यणजानादित्यर्थः ॥ २५ ॥

नले इति । अथ स्मरः तां वरणस्रजं वरणमधूकमालां
 नले निधातुं निक्षेपु एनां रामां भैमीं त्वरयति स्म शीघ्रं प्रेर-
 यामास । अपत्रपा अन्यतो लज्जा च तां भैमीं निषिषेध नि-
 वारयामास । सर्वस्मिन् जने पश्यति सति कथमहमेनं दृष्टे इति
 लज्जावशात्तस्या बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । तेन कारणेन सा भैमी
 हयानुरोधं स्मरस्रजयोरान्ना प्रवृत्तिनिवृत्तिसन्देहं तुलितं
 समानमेव दधौ । भावमन्विवशादुत्कण्ठापत्रपाभ्यां मालानि-
 क्षेपाजिघेपदोलायिताभूदित्यर्थः । अन्योऽपि तुल्याभ्यां दाभ्यां
 विरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो हयोरनुरोधादौदासीन्यमेवावल-
 म्बते । तामिति पुनरुपादानं वाक्यान्तरत्वात् समर्थनीयं ।
 निषिषेध । स्त्रादिष्वभ्यासेनेति (पा० ८।३।६) षत्वं ॥ २६ ॥

स्रजति । सा भैमी रसात् प्रीत्या स्रजा मधूकमालया प्रियं
 नलं समालिङ्गयितुं बद्धप्रयत्नं भूयांसमुद्योगं अधत्तैव चका-

सम्भ्रवपाभ्यामभवत्तदीये
 स्यन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २७ ॥
 तस्या इति व्रीडमनोभवाभ्यां
 दोलाविलासं समवाप्यमाने ।
 श्रितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे
 शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २८ ॥

रैव । तु पुनस्तदीये पाणिपद्मे सम्भ्रवपाभ्यां हेतुभ्यां मन्दो-
 ऽप्यन्योऽपि स्यन्दस्त्वलनं नाभवत् ॥ २७ ॥

तस्या इति । अधीश्वरो समर्था भूयसी अधीश्वरस्य कस्य-
 चिद्वाज्ञो वा श्रीर्लक्ष्मीस्तस्या भैम्या इति स्थितं वर्तमानं शृङ्गारं
 शृङ्गाररसं आलिङ्गत् । किम्भूते इति । व्रीडमनोभवाभ्यां दो-
 लाविलासं आन्दोलनजनितां कीडां समवाप्यमाने प्राप्यमाणे ।
 कीटिद्वयसम्बन्धात् प्रवृत्तिनिवृत्तिसन्देहं प्राप्ते इत्यर्थः । तथा
 एणाङ्गकुलातपत्रं कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एवातपत्रं
 धृतं एणाङ्गकुलातपत्रं येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव सखाट्
 भैमीदृश्यमेव सिंहासनं नल एव हनं लज्जाकामौ दोलाया
 उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणौ वा । तस्या
 भावसन्धिसम्बन्धितः शृङ्गारो राजवदुज्ज्वल इति भावः ।
 दोला दोलनेव भोग, लयः प्रियमालिङ्गन्ति ॥ अधीश्वरस्य
 नलस्य श्रीरिति वा । अत्र पक्षे प्रीकामाभ्यां दोलायमानां
 भैमीं दृष्ट्वा ज्ञानो नलः पूर्वं विप्रलम्भाशृङ्गारं प्राप्तः ततः सापि

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः
 प्रियोन्मुखः सन् विरराम भूयः ।
 प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च
 प्रत्याययौ चानिचलः कटाक्षः ॥ २९ ॥
 तस्याः प्रियं चित्तमुपेतुमेव
 प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।
 सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं
 तथाक्षिन्नज्जेति जनप्रवादः ॥ ३० ॥

तं तादृशं दृष्ट्वा तदीयशोभाङ्गीकारात् स्वयमपि तादृशी
 बभूवति भावः । आन्दोलिकाकचचामरैरयं प्रभुरिति ज्ञायत
 इत्यर्थः । अितमिति पाठे हृदीति विषयसप्तमी ॥ २८ ॥

कर इति । स्रजा सज्जतरो नितरां सज्जः कण्ठे निक्षेपं
 उच्चैः कृतमालस्तदीयः करः प्रियोन्मुखः नलसन्मुखं गन्तुं मो
 ऽधोगः सन् भूयः पुनर्लज्जावशाद् विरराम निवृत्तः । तदो-
 योऽतिचलः कटाक्षश्च प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ
 च । दिदृक्षारमादूर्द्धमार्गं गतोऽपि लज्जावशान्मध्ये मार्गं नल-
 कटाक्षमन्मन्वाच्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः । अन्योऽप्यतिबलो
 गतागते करोति ॥ २९ ॥

तस्या इति । तस्याश्चित्तं प्रियं उपेतुमेव प्राप्तुमेव अक्षि तु
 पुनः नलं प्रयातुं प्राप्तुं न प्रभूवभूव समर्थं नाभूत् । स्पष्टमुपेक्षे ।
 अक्षिणे नेचे लज्जेति जनप्रवादो लोकाभाणकः तथा तदानीं

कथं कथञ्चिन्नपधेश्वरस्य
 कृत्वास्यपद्मं दरवीक्षितञ्चि ।
 वाग्देवताया वदनेन्दुकिम्
 त्रपावती साऽकृत सामिदृष्टं ॥ ३१ ॥
 न जानतीवेदमवाचदेनाम्
 आकृतमस्यास्तदवेत्य देवी ।

नलवरणममये सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जायास्तत्तद्धर्मत्वे
 चित्तस्य नलप्राप्तिरयुक्ता नेत्रस्य च नलप्राप्तिर्युक्त्यर्थः । प्रीत्या
 चित्तं नल एव वर्तते परं लज्जावशात् कटाक्षेण विलोकयितु
 नाशकदिति भावः । प्रभूषभूव । सौ चेति (पा० ७ । ४ । २६ ।)
 दीर्घः ॥ ३० ॥

कथमिति । मा भैमी त्रपावती निषधेश्वरस्यास्यपद्मं मुख-
 कमलं कथं कथञ्चिन्नपधेश्वरता कष्टेन लज्जाविगममाहमेन दरवी-
 क्षितञ्चि ईषद्विलोकितशोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुकिम्
 लज्जाया सामिदृष्टमर्द्धदृष्टमकृत । किञ्चिद्दृष्ट्वा पुनर्यावृत्तत्वा-
 ददृष्टमकलशोभं चकारेत्यर्थः । त्रपावतीत्युभयत्र हेतुः । एतां
 मालां नलकण्ठे स्थापयेत्याशयेन देवीमुखमर्द्धवीक्षितं चकारेति
 भावः ॥ ३१ ॥

न जानतीति । देवी अस्या भैम्यास्तत्पुर्व्वंशोकसूचितं आकृत-
 माशयं श्रुत्वापि न जानतीव एतां भैमीं प्रतीदमवाचत् ।
 इदं किं । हे भैमि त्रपोभिप्रतिभोरथा लज्जाकक्षोलरूपजवनि-

भावस्त्वपोर्मिप्रतिसीरया ते
 वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥ ३२ ॥
 देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि
 गृहीत एव त्रपया निपीता ।
 अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती
 दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥ ३३ ॥

कया ते तव भाव आशयः मेऽपि ममापि लक्षयितुं सरस्वत्या
 अथ च विश्वास्य सखीभूताया अपि ज्ञातुं न वितीर्यते । त्वं
 लज्जावशादतिगूढं यत् सूचयामि तन्मयापि न ज्ञायते । ततः
 किञ्चिन्नज्जां त्यक्त्वा स्पृष्टं कथयेति परिहासबुद्ध्या तामेव स्वाशयं
 बाधयितुमवाचदित्यर्थः । अन्यदपि जवनिकाच्छादितं न ज्ञा-
 यते । प्रदीयते लक्षयितुं न मेऽपीति पाठे मे मह्यं । प्रतिसीरा
 जवनिकेत्यमरः ॥ ३२ ॥

देव्या इति । देव्याः श्रुतौ कर्णे नेति नलस्यार्द्धं नाम्नि
 गृहीत एव मैत्र्या उच्चारित एव त्रपया निपीता व्याप्ता
 सा मैत्री नेति द्वितीयमक्षरं उच्चारयितुमशक्ता सती अथा-
 नन्तरं स्वस्या अङ्गुलीः, देव्या वा अङ्गुलीः, स्वीयाङ्गुलीभिरेव
 स्पृशन्ती स्पृशन्ती निविडं पीडयन्ती शिरो दूरमत्यर्थं नमया-
 ञ्चकार । अभिलाषप्रतिबन्धे दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं स्वभा-
 वोक्तिः ॥ ३३ ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा
 पान्था पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।
 वामेति नामैव बभाज सार्थं
 पुरन्धिसाधारणसम्बिभागम् ॥ ३४ ॥
 विहस्य हस्तेन विकृष्य देवी
 नेतुं प्रयाताऽभि मचेन्द्रमेताम् ।
 भ्रमादियं दत्तमिवाहिदेहे
 ततश्चमत्कृत्य करं चकर्ष ॥ ३५ ॥

कर इति । गिरामीश्वरया वाग्देव्या विहस्य अज्ञाननाट-
 नाद्भास्यं कृत्वा सा करं विधृत्य इन्द्रस्य पथि पान्था पथिका कृता ।
 इन्द्रं प्रति वरणार्थं नीता सा भैमी पुरन्धीणामन्यस्त्रीणां साधा-
 रणः समानः सम्बिभागः अंगो यस्य पुरन्धिषु वा एवम्भूतं सर्व-
 स्त्रीवाचकं वामेति नाम वक्रार्थत्वात् सार्थं नामैव बभाज भजे ।
 इन्द्रं प्रति देव्या नीयमाना सा वक्राभृदिति भावः । सार्थमेव नाम
 इति वा । पान्थेति पूर्ववत् । पाथेति पाठे, पथे गताविति धा-
 ताज्जन्तादित्वात्, पथि गन्त्री कृत्यर्थः । पुरन्धीति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह । विहस्येति । वास्यानन्तरं
 देवी विहस्य किञ्चिद्भूमित्वा एतां भैमीं स्वहस्तेन विकृष्य मचे-
 न्द्रमभिलक्षीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्थिता इन्द्रं प्रापयितुं निर्गता ।
 तत इन्द्रादिगमनाद्योगानन्तरं इयं भैमी चमत्कृत्य किमिय-
 मिन्द्रवरणे मां प्रवर्त्तयतीति बुद्ध्या भीत्वा करं स्वहस्तं चकर्ष ।

भैमीं निरीक्ष्याभिमुखीं मघोनः

स्वाराज्यनक्ष्मीरधृताभ्यस्रयाम् ।

दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां

ब्रीडां ब्रीडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ ३६ ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः

परं वदस्वेत्युदिताथ देव्या ।

आचकर्ष किंभूतमिव करं । भ्रमाद्रञ्जुभ्रान्तेः अहिदेहे सर्पशरीरे
दत्तमिव स्थापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । सर्पदेहे भ्रमादत्तं हस्तं यथा
कश्चित् कर्षति तथेत्युपमा वा । ततो देवीकरादिति वा ॥ ३५ ॥

भैमीमिति । स्वाराज्यलक्ष्मीः ब्रीडौजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तम-
नुरक्ता खर्गाधिपत्यश्रीः भैमीं मघोन इन्द्रस्याभिमुखीं निरीक्ष्य
सपत्नीबुद्ध्या भैम्यामभ्यस्रयामसहनत्वं अधृत दधार । ततः
अनन्तरं तां भैमीं तत्परिहारिणीं इन्द्रत्यागिनीं दृष्ट्वा इन्द्रे
ऽनुरक्ता सती ब्रीडां लज्जामभ्यपादि प्राप । इयमिन्द्रं नाभिल-
षति वृथैव मयेष्ट्या कृतेति ललज्जेत्यर्थः । इयं भैमी स्त्रीरत्नभूता
सती निर्गुणतथैनं परिहरति तस्याहं प्रिया जातेति लज्जिते-
त्यर्थः । अभ्यपादि । कर्त्तरि चिण् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति । अथ देव्या इति उदिता परिहासवशादुक्ता
भैमी वृथा वृथैव भाषितनैषधाऽभूत् । इति किं । हे भैमि
मया त्वत्तः नलविषये नेति श्रुतं निषेधार्थं नकारः श्रुतः । अतः
कारणात्परं नलादन्यमभीष्टं वदस्व कथय । अथ च नलविषये

ह्रीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमि-
 भैमी दृशा भाषितनैषधाऽभूत् ॥ ३७ ॥
 हसत्सु भैमीं दिविषसु पाणौ
 पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसात् सा ।
 आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पान्थदुर्गा
 भूपालदिक्पालकुलार्ध्वमध्यम् ॥ ३८ ॥

नल इति पदे नेति नलनाम्नोऽङ्के मृतं अतो नकारात् परमन-
 न्तरमन्तरं कथयेति । किञ्चूता । ह्रीमन्मथयोर्लज्जाकामयोर्द्वै-
 रथस्य द्वाभ्यां प्रवृत्तस्य युद्धस्य रङ्गभूमिर्नृत्यस्थानं समबलह्री-
 कामवशीकृता । अस्मिन्मले मालां मया स्नेपयेति दृष्ट्वैव नलं
 निर्दिष्टवती न त्वनं । न च साक्षात्प्रकारमुच्चारयति स्नेह्यर्थः ।
 उदिताऽथ पश्चादिति वा । वदस्व । भाषणेऽतिभाषणे सान्त्वन
 उत्साहे वा तङ् । द्वैरथं । द्विरथमन्मन्त्रि इति सम्बन्धेऽण् ॥ ३७ ॥

हमत्सिति । सा देवी भैमीं आलिङ्ग्यांकपालिकया धृत्वा
 भूपालस्य नलस्य दिक्पालकुलस्य च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरः-
 सराऽध्वा मार्गस्तन्मध्यं नीत्वा प्रापय्य पान्थदुर्गां पथिकसिन्दूरा-
 दिपूजितशिलामयकल्पितमार्गदेवतां अकृत चकार इन्द्रादिप-
 च्चकमार्गमध्ये नीत्वा मुमोचेत्यर्थः । लज्जाभरनिखलत्वादति-
 मौन्दर्याच्च देवतात्वं । केषु सत्सु । रसादुभयाग्रयपरिज्ञानाद्वै-
 स्याच्च देव्याग्रयापरिज्ञानात् प्रीतिर्वा अप्सरसां उर्व्वशीप्रभृतीनां
 पाणौ पाणिं प्रणीय निर्णाय तासिकादानपूर्व्वं दिविषसु इन्द्रा-

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं

मन्दं नलस्यैव दिशां चलन्तीम् ।

भूयः सुरानर्हपथादथासौ

तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥

मुखाग्रमावर्त्तनलोलनालं

कृत्वानिजं जंजरवेलक्ष्मलक्ष्यम् ।

दिपु हसन्तु मत्सु । उत्सवादैः मञ्चके दुर्गामारोप्य राजवीथिषु
भ्राम्यते तथैनामपि चलदुर्गां चकारेत्यर्थ इति वा । दिविषत्सु ।
मत्सूद्विषद्रहेत्यादिना (पा० ३।२।६१) किप् । ह्युभ्यां चेति
(पा० ६।३।८। वा० १) सप्तम्या अलुक् । हलदन्तादिति
(पा० ६।३।८।) सुषामादित्वात् (पा० ८।३।८.८) इति
वा षत्वं । पान्यानां दुर्गा । पान्या चासौ दुर्गा चेति वा ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति । अथ असौ देवी भूयः पुनरपि अर्द्धप-
थात् सकाशान्नलं विहाय तानेव सुरानिन्द्रादीन्नेतुमनाः प्राप-
यितुकामा सती तां भैमो नुनोद इतश्चलेति प्रेरयति स्मेत्यर्थः ।
किं कृत्वा । इन्द्रादिसम्मुखमागच्छेत्यादेशितामादिष्टामपि तथा
मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशां नलसमुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं
विलोक्य । आदेशः सञ्ज्ञातोऽस्याः । आदेशितामिति पाठे नलं
प्रति गच्छेत्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

मुखेति । भीमोद्भवा देव्यास्तामङ्कपालीं नुनोदामुचत् ।
केवा विवोढुः परिणेतुः दृढां प्रथमसुरतारम्भनिर्भरां अङ्क-

भीमोद्भवा तां नुनुदेऽरूपानीं

देव्या नवोदेव दृढां विवोदुः ॥ ४० ॥

देवी कथञ्चित् खलु तामदेव-

द्रोचीभवन्तीं स्मितसिक्तदृक्का ।

पाली नवोढा नववधूरिव । अरूपपालीमोचनामात्रेण मास्यं वि-
वर्चितं न तु लिङ्गं । किं कृत्वा । परिहामवशात्तलसम्मुखगमन-
निषेधिकानां आसीनां मखीनां निवारणव्यञ्जको ऊंऊं इति
रवः शब्दस्तद्रूपैर्लक्ष्यैश्चिह्नैर्लक्ष्यं ज्ञेयं । तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतं,
यदार्थाद्यनवरणनिषेधिकास्त्रालिपु कोपवशाद्देव्या एव ऊंऊं-
कारास्तद्रूपैश्चिह्नैर्लक्ष्यं, अथवाऽसीनां भ्रमराणामिव ये ऊंऊं-
रवचिह्नैर्लक्ष्यं निपतद्गुञ्जद्भ्रमरं आवर्त्तने परावर्त्तने लोलं
चञ्चलं कण्ठदण्ड एव नालं यस्य एवं मुखाञ्जं कृत्वा । नवो-
ढापि आलिङ्गनादि कुर्वित्युपदिशन्तीनां मखीनां तासु वा
ऊंऊंरवचिह्नलक्ष्यं मुखाञ्जमावर्त्तयति । अञ्जमपि लोलनालं
भ्रमरऊंऊंरवलक्ष्यञ्च भवति । रवलवेति पाठे लक्ष्मणा
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

देवीति । देवी तां भीमोमित्याह स्म । किंभूतां । कथञ्चित्-
हतारूपपालीमोचनादिप्रकारेण कष्टेन खलु निश्चितं अदेवद्री-
चीभवन्तीं न देवानञ्जति देवान् प्रत्यगञ्जत्यपेक्षविधा भवन्ती तां ।
किम्भूता । स्मितेन ईषद्धामेन मिकसृका मिकौष्ठप्रान्ता स्वा-
भिप्रायापरिज्ञानात् किञ्चित्कृतदामा । इति किं । हे शशा-

आह स्म मां प्रत्यपि ते मृशं का

शङ्का शङ्कादधिकास्यविम्बे ॥ ४१ ॥

एषामकृत्वा चरणप्रणाम-

मेषामनुज्ञामनवाप्य सम्यक् ।

ङ्कात् अधिकं सुन्दरमाङ्गादकं आस्यविम्बं यस्या एवभूतं, भैमी-
मखीप्रायां मामपि प्रति, इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां
नयतीति । तेन च का पुनः शङ्का अपि त्वं शङ्का न कार्या
मा भैषीरिति । देवानश्चति देवद्रीची । विष्वग्देवयोरिति
(पा० ६।३।८३) टेरद्वादेशे, उगितात् (पा० ४।१।६) । डोपि,
अच (पा० ६।४।१३८) । इत्यकारलोपे, चाविति (पा० ६।
३।१३८) । पूर्वस्थाणां दीर्घः । पञ्चान्नञ्समामः । अदेवद्री-
चीभवन्तीमिति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचां देवद्रीचीं भवन्तीं
ततो नञ्समासः, चिप्रत्ययः । शशाङ्कात् । यस्मादधिकमिति
(पा० २।३।८) । ज्ञापकत्वात् पञ्चमी ॥ ४१ ॥

चेन्न प्रतारयमि तर्हि पुनः इन्द्रादिमस्युखं मां किमिति
नयमीत्याशङ्कयामाह ॥ एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चर-
णयोः प्रणाममकृत्वा तथा एषां सम्यग्यथा भवति तथाऽनुज्ञां
नलवरणानुमतिं अप्राप्य निजचिह्नप्रकटनमाचानुमितप्रसादेन
लब्धप्रायामपि साक्षाच्छिरःकणादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सु-
पर्वतैरे स्त्रावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे मति येऽयं तव
वैरमेति नलं वरीतुं ईहा चेष्टाऽभिलाषा वा सा कथमिवौचित्ये

सुपर्ववैरे तव वैरसेनि
 वरीतुमीच्छा कथमौचित्यम् ॥ ४२ ॥
 इतीरिते विश्वसिता पुनस्ता-
 मादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।
 कृत्वा प्रणम्यां वदति स्म सा तान्
 भक्तेयमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४३ ॥
 युष्मान् वृणोते न बहून् सतीथं
 शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

अपि तु न कथञ्चित् । स्वावज्ञानादिरुद्धाः सन्तः ज्ञापन्दा-
 स्यन्तीति तान् प्रति नीयमे न तु वरणार्थमिति भावः । इय-
 मौचित्येति वा । कतमौचित्येत्यपि पाठः ॥ ४२ ॥

इतीति । सा देवी इति पूर्वोक्तमीरिते मति विश्वसितां तां
 भैमीं पाणौ पुनरादाय धृत्वा दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कार-
 वशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान् देवानिति वदति स्म । इति किं ।
 भवद्भक्ता इयं भैमी अधुना नवलक्षणानुमतिरूपामनुकम्पाम-
 र्हति इति ॥ ४३ ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नम्रवरणानुमतिर्दीयता-
 मिति कथमुच्यत इत्याशङ्का परिहरति ॥ युष्मानिति ॥ हे
 लोकपालाः इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रता एकभर्तृकैव तस्मा-

* आह स्म नम्रां प्रविधाय सा तान् इति सं० पुस्तक पाठः ।

तदः समेतं नृपमंशमेतं

वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४४ ॥

भैम्याः स्रजः सञ्जनया पथि प्राक्

स्वयम्बरं सञ्जनयावभूव ।

दृष्ट्वन् युष्मान् न वृणीते पतित्वेन नाङ्गीकरोति । भयत्सु मध्ये
शेषावमानाश्च एकं न वृणीते । तत्तस्मात् सर्वैकवर्णपक्ष्या-
दावदृशनाद्वेतारेकत्र नलस्वरूपे समेतान् मिलितानंशानंश-
भूतान्धा युष्मानेवैनं नृपं, अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते
नृप इति वचनात् युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुं अन्विष्यति
विचारयति । नलं तते पूर्वोक्तोभयदाषाभावात् नलमेव
वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वा युष्माकं समेतानंशानेन नृपमिति
वा ॥ ४४ ॥

परदारत्वादपीयं भवद्भिर्नाभिलषणीयत्याह ॥ भैम्या इति ।
हे लोकपालाः, वेधाः मादमेवनानन्तरं स्वमन्दिरागमनवे-
लायां पथि स्रजो मालायाः सञ्जनया सङ्गेन षष्ठे सर्गे प्रसू-
प्रमादाधिगतेत्यादिकथितप्रकारेण भ्रान्तिवृष्टनलेषु मध्ये
दूत्यगतस्य सत्यनलस्य कण्ठे निक्षेपयता कृत्वा भैम्याः स्वयम्बरं
प्राक् पूर्वमेव सञ्जनयावभूवाकृतं । तथा तत्रैव सर्गे तथ्यं मि-
थस्तावित्याद्युक्तप्रकारेणस्य नलस्यालिङ्गनयालिङ्गनेन भैम्याः
सम्भोगं वाङ्मरतमपि व्यधत्त । अस्य सम्भोगमिति वा । अस्य
स्वयम्बरस्य सम्भोगं फलं आलिङ्गनेन चकारेति वा । तस्मात् कं

सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः

शेषन्तु कं हन्तुमियद्यतध्वम् ॥ ८५ ॥

वर्साश्रमाचारपथात् प्रजाभिः

स्वाभिः सहैवास्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तभङ्गा

दित्सैव कीर्त्तैर्भुवमानयद्दः ॥ ८६ ॥

पुनः शेषं अवशिष्टमंशं हन्तुं विमाशयितुं इयत् नलाकारधा-
रणादिप्रकारेण यतध्वं प्रयत्नं कुरुत, अपि तु न कोऽप्यवशि-
ष्टांशः । तस्माद्वा यथा प्रथमो न कार्यः किन्वाज्ञैव दातव्येत्यर्थः ।
वाङ्मनस्यैवाभ्यर्चितत्वात् तत्राणालिङ्गनस्याभ्यर्चिततरत्वात्तस्य
च संवृत्तत्वात् कं पुनः शेषं सम्भोगं हन्तुं इयद्यतध्वं इति वा ।
किमिति पाठे शेषा तु लोकस्थितिरिति कामशास्त्रोक्तन्यायेन
शेषं लोकस्थितिरूपं सम्भोगं पुनर्हन्तुं इयत् किं यतध्वं इति
व्याख्येयं । मञ्जनालिङ्गनेत्यत्राप्यन्तत्वाद्युच् ॥ ८५ ॥

इदानीं युक्तान्तरेण देवान् मान्वयति ॥ वर्णैति ॥ वा पूर्व्या-
परितोषे । पूर्व्वमसम्भावितमेवाक्रं मया । किन्तु नलाय कीर्त्तैर्दि-
त्सैव वा युष्मान् भुवमानयत् भैमीस्वयम्बरदर्शनव्याजेन नलाय
कीर्त्तैर् दातुमेवात्रागमनं युष्माकं न तु भैमीवरणार्थमित्यर्थः ।
किंभूताय । यतः स्वाभिः प्रजाभिः सह वर्सानां ब्राह्मणादीनां
आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्मृत्युक्तादाचारपथात् सकाशाद-
स्वलते अच्युताय । किम्भूतान् वः । ईदृशवृत्तभङ्गा प्रसेदुषः

इति श्रुते ऽस्या वचसैव ह्यास्यात्
 कृत्वा मनास्याधरमास्यबिम्बम् ।
 भूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञे-
 ध्वेषु तां साथ नलाय निन्ये ॥ ४७ ॥
 मन्दाक्षनिस्पन्दतनोर्मनोभू-
 दुःप्रेरमप्यानयति स्म तस्याः ।
 मधूकमालामधुरं करं सा
 कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥ ४८ ॥

स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदूत्यकरणाद्वा प्रसन्नान् । भैम्या
 इन्द्रादीन् विहाय सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत इति
 कीर्त्तिः ॥ ४६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्ते देवोवचने श्रुते सति अस्या देव्या
 वचसैव ज्ञाता ह्यास्यात् स्मिताद्धेतो आस्यबिम्बं मुखचन्द्रं सला-
 स्याधरं चञ्चलाद्यं कृत्वा एतेषु देवेषु भूविभ्रमरूपेणाकूतेनाग्रय-
 ज्ञापकेनेङ्गितेन कृता कृताभ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्यस्तेषु सत्सु ।
 अथानन्तरं सा देवी तां नलाय नलं प्रापयितुं नलार्थं वा
 निन्ये पुनर्नलमयाखीचकारेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मन्दाक्षेति । सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः
 करं वसुधासुधांशोर्भूषणस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपं
 आनयति स्म प्रापयति स्म । किम्भूतायाः । मन्दाक्षेण लज्जया
 निस्पन्दा निस्त्रला तनुर्यस्याः सलभाया इत्यर्थः । किम्भूतं करं ।

अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां
 राजिं निजस्वीकरणाक्षराणां ।
 दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले
 वधूर्मधूकम्रजमुत्समर्ज्ज ॥ ४८ ॥
 तां दूर्वया श्यामनयानिवेनं
 शृङ्गारभासस्त्रिभया सशोभाम् ।

मनोभुवा नलविषयकामेन दुःप्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुम-
 शक्यं । निष्पन्देति पाठे पूर्ववत्पत्वं । दुःप्रेरमपि प्रेरयति स्मेति
 विरोधाभासः ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ करस्य नलकण्ठसमीपमयनानन्तरं वधू-
 र्भेमी दूर्वाङ्कुराढ्यां मधूकस्रजं नलकण्ठनाले उत्समर्ज्जं निक्षिप्त-
 वती । उत्प्रेक्षते । अभिलिख्य समर्प्यमाणां दीयमानां निजे-
 नात्मना नलस्य स्वीकरणं तत्सम्बन्धिनामक्षराणां मया त्वं नि-
 क्षितं वृत्तोऽपीति एवंपाणां वर्णानां राजिमिव । निश्चयज्ञा-
 पनार्थं हि पत्रं दीयते तदिवेत्यर्थः । मालासञ्जनानन्तरं वा-
 ङ्गीकरणे निश्चयो जातः । दूर्वाङ्कुराणां श्यामत्वादक्षरमास्यं
 मधूकानि लिखिताक्षरमन्विस्थानीयानि । कण्ठस्य नालत्वा-
 न्मुखस्य कमलत्वं ॥ ४८ ॥

तामिति । भृशस्त्रलः तां मालां कण्ठेन विभ्रंशयन् ।
 किम्भूता । श्यामलया अत एव शृङ्गाररसस्य भया कान्था
 सन्निभया तुल्यया दूर्वयाऽतिवेलमतितरां सशोभनदीप्तिं । तथा

मालां प्रह्नायुधपाशभासं
 कण्ठेन भृष्टद्विभरावभूव ॥ ५० ॥
 दूर्वायजायत्युलकावलिं तां
 नलाङ्गसङ्गाङ्गशमुन्नसन्तीम् ।
 मानेन मन्ये नमितानना सा
 सास्यमालोक्त पुण्यमालाम ॥ ५१ ॥

प्रह्नायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशमदृशीं । मालानिजेपा-
 नन्तरमेव कामपरवशत्वान्मालायाः कामपाशत्वं । श्यामी भवति
 शृङ्गार इति भरतवचनाच्छृङ्गारस्य श्यामत्वं । भृष्टत्वं तांऽपि ।
 विरागभूव । भीद्वीति (पा० ३।१।३८) आसि, कृष्टेति (पा०
 ३।१।४०) भुवोऽनुप्रयोगः ॥ ५० ॥

दृष्टेति ॥ मानेनेष्ट्यांजनितकोपेन नमितानना सा भैमी
 सास्यं गुणवत्यामपि तस्यां दोषाणां पमदितं यथा तथा मेर्य-
 मिति यावत् पुण्यमालामालोक्त इत्यहं मन्ये शङ्के किम्भूतां ।
 दूर्वापाण्डेव दूर्वाङ्कुरा इव च जायती स्फुरन्ती पुलकावलिर्य-
 स्याः तां । तथा नलाङ्गमङ्गाङ्गशमुन्नसन्तीं शोभमानां सहर्षाच्च ।
 लज्जानयमुखी मत्येव मालासहितं नलवलः कटाक्षैर्विलोकि-
 तवती । अन्यापि नायिका एवंविधां सपत्नीं मानेन नयमुखी
 मती मेर्यमालोक्ते । गीणामीर्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि
 प्रिये इत्यमरः ॥ ५१ ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहान-
वर्षव या मङ्गलगीतिरासाम् ।
सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणा-
मुच्चैरुलूध्वनिरुच्चचार ॥ ५२ ॥
सा निर्मले तस्य मधुकमाला
हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।
कियत्यमग्रा कियती च मग्रा
पुष्पोपवाणानिरिव व्यलोकि ॥ ५३ ॥

कापीति । प्रमोदाद्दुर्धवशात्कण्ठस्य मगद्गदत्वादस्फुटा अ-
प्रकटा निर्जिहाना निर्गच्छन्ता वर्षा अक्षराणि यस्या एवंविधं
या पुरसुन्दरीणां विलोकयितुमागतानां आननेभ्यः कापि
लोकोत्तरा मङ्गलरूपा धवलादिगीतिरासीत् सैवाच्चैरुलूध्व-
निरुच्चचार उदलमत् । विवाहाद्युत्सवे स्त्रीणां धवलादिमङ्ग-
लगीतिविशेषा गौडदेशे उलूलुरित्युच्यन्ते । मोऽप्यव्यक्तव्यक्तवर्ण
उच्चार्यते । स्वदेशरीतिः कविनोक्ता ॥ ५२ ॥

मेति । तस्य नलस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तःप्रतिबिम्बिता
च सा मधुकमाला कियती किञ्चिदमग्रा अबुडिता कियती
च मग्रा बुडिता, पुष्पेषुः कामलस्य बाणालिः शरपङ्क्तिरिव
व्यलोकि वीक्षिता लोकेरिति शेषः । मधुकप्रतिबिम्बानां कि-
ञ्चिदन्तःप्रविष्टरूपबाणांशमात्म्यमुपरिस्थितानां चामग्रबाणांश-
मात्म्यं । मालास्यशास्त्रलोऽपि कामपरवशां जान इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रोमाणि सर्व्वाण्यपि बालभावाद्
 वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।
 तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टे-
 रुद्धीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५४ ॥
 रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी-
 रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
 शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्री-
 स्मारी गरोपासनवेदिकेव ॥ ५५ ॥

रोमाणीति । तदा तस्मिन् समये कण्टकिता मञ्जातरो-
 माञ्चाऽङ्गयष्टिः शरीरं यस्यास्तस्या भैस्या वयोरभेदात् बाल-
 भावात् केशत्वादथ च शिगुत्वादरस्य नलस्य श्रियं शोभां
 वीक्षितुं उत्सुकानीव सर्व्वाण्यपि रोमाणि उद्वैर्घीवा यस्यां
 क्रियायां सा उद्धीविका क्रिया तस्या आदानमङ्गीकरणं अन्व-
 भूवन्निव । मालिको रोमाञ्चस्तम्भश्च तस्या जात इत्यर्थः ।
 बाणाश्च वरश्रियं वीक्षितुं उत्कण्ठिताः सर्व्वत्वादुद्धीवा भवन्ति ।
 कण्टकसारकादिः उद्धीविका बहुव्रीहौ कप् ॥ ५४ ॥

रोमेति । रोमाङ्कुरैर्दन्तुरित उन्नतः नतीकृतोऽखिलाङ्ग-
 यस्याः सा रोमाञ्चयुक्ता, तथा रम्याधरा बिम्बाष्टी सा भैमी
 स्मारी कामसम्बन्धिनी शरोपासनवेदिकेव बाणाभ्यामशालेव
 सुतरां विरेजे । किम्भूता वेदिका । शरव्यदण्डैः वेध्यभूतैर्दण्डैः
 श्रिता मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा यया सा । रोमाङ्कुरा शर-

चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदास्याः

स्मरेषुवातैरिव ता विधूताः ।

अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहुर्त्तं

लाभाय तस्या बद्ध चेष्टितुं वा ॥ ५६ ॥

व्यदण्डस्यानीयाः । भैम्यपि श्रितमण्डनश्रीः । रोमाञ्चितां तां
दृष्ट्वा सर्वेऽपि कामपरवशा जाता इति भावः । शराभ्याम
उपामनमित्यमरः । दन्तुरङ्कृतं दन्तुरितं ॥ ५५ ॥

चेष्टा इति । तदा तस्मिन् कालेऽस्या निखिलास्तास्तेष्टा व्य-
नेशनं विनष्टाः । उपेक्षते । स्मरेषुवातैः कामवाणपुङ्गवायुभिः
विधूता इव भ्रमणवशात् भीता इव । वाङ्मन्त्र उत्तेजान्तर-
ममुच्ये, इवार्थे वा । तस्या लाभाय भैम्याः प्राप्तये बद्धभिः
प्रकारैश्चेष्टितुं अभ्यर्थ्य भैमीमेव याचित्वा मुहुर्त्तं घटिकादयं
क्षणमात्रं वा कलिना युगेन नीता इव । भैम्याः कामुकेन
कलिना स्वस्यान्पविलासितया भैमीमलभमानेन बद्धविलास-
सम्पत्तये भैमीविलासा एव याचितकमण्डनार्थं नीता इवेति
भावः । याचितमपि क्षणमात्रमेव नीयते । सात्त्विकसत्त्वेन
कटाक्षादिकापाररहिता सा जातेति भावः । व्यनेशन्नित्यत्र
पुषादित्वात् ज्ञेरङि (पा० २ । १ । ५५ ।) नश्चिमन्योरल्लिख्येत्वं
वक्तव्यं (पा० ६ । ४ । १२० । वा० २) इत्येत्वं । भाव्यकारस्य
कैयटस्य पदमञ्जरीकारस्यापि मते कन्दस्येवेत्वं नश्चिमन्योर्न
भाषायां । अनेशन्नस्येव आभुरस्येति श्रुत्युदाहरणाच्चशेरथेत्वं

तन्मस्तमान्यसृग्नि यन्नलस्य

स्वेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भविष्यदुदाहमहोत्सवस्य

हस्तोदकं तज्जनयाम्बभूव ॥ ५७ ॥

तूलेन तस्यास्तुननः मृदोस्तत्

कम्प्रास्तु सा मन्वायवाणवातैः ।

कन्दस्येत्यवभोयते । वृत्तिरुता तु नशिमन्तोर्भाषाविषयत्वम-
ङ्गीकृत्य अमिपचोः कन्दो विषयत्वमङ्गीकृत्यैवं समर्थितं । नशि-
मन्तोर्गलित्वेन कन्दस्यमिपचारपोत्यादि (पा० ६।४।१२०)
(१) कारिका च ॥ ५६ ॥

इदानीं नलस्य मालिकत्वं वर्णयति ॥ तदिति ॥ पञ्चशरः
कामः तथा भैभ्या निक्षिप्तं मान्यं मानां अनुरागवशात् पुनः पुनः
सृग्णीतीति सृक् तस्मिन्नलस्य करे मालिकं स्वेदं घर्भजलं चकार ।
तद्गविष्यतः उदाहरणस्य महोत्सवस्य सम्बन्धि नियतपरस्व-
त्वात्पादने हेतुभूतं हस्तोदकं कन्यादानजलमेव जनयाम्बभूव ।
नलस्यापि मालिकस्वेदः प्रवृत्त इति भावः । स्वेदजलं न भवति
किन्तु हस्तोदकमिति ॥ ५७ ॥

तूलेनेति । मृदोरतिसुकुमार्यास्तस्या भैस्यास्तूलेन कार्पा-
सेन मृदुतया यस्मात्तूलना साम्यमस्तीति शेषः । तत्तस्मात्सा
मन्वायवाणवातैः कामशरपुङ्खवायुभिः कम्प्रा सकम्पा अस्तु
भवतु । कार्पासो हि लघुत्वादातेन सकम्पो भवति । सा च

चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चै-
रभूत् स भूम्भृत्युपेपयुस्तैः ॥ ५८ ॥
दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां
रागाद्गम्बुप्रतिबिम्बि मान्यम् ।

तत्तुन्या । अतस्तस्याः कामबाणवातैः सकम्पत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ।
तत्तु पुनश्चित्रीयितं आश्चर्यं कृतं यदुच्चैर्भूम्भृद्गङ्गाधाराजो धीरो
ऽपि स नलस्तैः कामबाणवातैः कृत्वा पृथुर्भयान् वेपथुः कम्पो
यस्यैवंविधोऽभूत्, तत्तैः कामबाणेश्चित्रं कृतमाश्चर्यं कृतमि-
त्यर्थः । तलस्य तलतुल्यस्य वा वातैः कम्पो युक्तः । अत्युच्चस्य
पर्वतस्य तु वातैः कम्पोऽतितरामाश्चर्यकारीत्यर्थः । उभावपि
तुल्यानुरागौ मालिककम्पयुक्तौ जाताविति भावः । चित्री-
यितं । नमोर्वरिवश्चित्रडः क्यजिति (पा० ३ । १ । १८) क्यज-
न्तात् क्तः । क्यचि चेति (पा० ७ । ४ । ३३) इत्वमकारस्य ॥ ५८ ॥

दृशोरिति ॥ दृशोरपि अम्बुनि क्रोधजनितंऽग्नौ प्रतिबिम्बो
ऽस्यास्तीति एवंशीलं मान्यं सा मधूकमाला रागान्नलविषयात्
क्रोधात् अथच तज्जनितात्रैवलौहित्याद्धेतोः सभासदां राज्ञां
दृशोरपि न्यस्तमिव, येन केनचिद्वलाग्निचिप्रमिवास्त अतिष्ठत ।
नेत्रलौहित्यदर्शनादेवं ज्ञातमभूदिति यावत् । तथा कश्चित्
क्रुद्धः सन् कस्यचिन्नेत्रे बलादङ्गुल्यादिश्लथं निक्षिपति तदीय-
नेत्रस्य च लौहित्यं भवति अग्नौ च निर्गच्छति । तथा क्रोधाद्दर्श-
नमात्रेण तस्मात्समेव तेषां दृशोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं चान्यमिवा-

नृपस्य तत्पीतवतीरिवाक्षणेः

प्रालम्ब्यमालम्बत युक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

भवत् । अत एव तथोक्तौहित्यमशु च जातमित्यर्थः । अर्थादयु-
क्तमेतत् । न केवलमन्तःकरणे शल्यं निक्षिप्तं किन्तु दृष्टोत्पि-
त्यपिशब्दार्थः । अथ च रागात् नलप्रीत्या भैस्या माल्यं यथा
मल्लकण्ठे न्यस्तं तथा रागात् क्रोधात् नलस्यर्द्धिनां समुत्पन्नं पश्यतां
राजां नेत्रयोरपि शल्यमिव क्षिप्तमभूत् । यतो दृग्गम्बप्रतिबिम्बि ।
नलमसहमानाः सर्वेऽपि राजानां मालादर्शनमात्रेण क्रोधेर्या-
वशाः सकुचितनेत्राः पराङ्मुखः सन्तस्तां न पश्यन्ति स्मेति
भावः । नृपस्य नलस्य अन्तर्णारलः मध्यः कर्तृभूतः प्रालम्ब्य प्रा-
लम्बं लम्बत्वं हर्षविस्फारितत्वं आलम्बत अङ्गीचकार एतद्युक्तं ।
हर्षवशाद्धि नेत्रयोर्विस्फारितं भवति । प्रालम्बमिति पाठे प्राल-
म्बनं प्रालम्बः स एवार्थः । उत्पलने । किम्भूतयोरत्तुः तत्पी-
तवतीरिव माल्यं मादरं विलाकमानयोरिव । हर्षजनितं
विस्फारत्वं विलाकनजन्यत्वेन उत्पन्नं । यदा नलनेत्रमध्यस्तन्मा-
ल्यमेव प्रालम्बसृजुलम्बिनं हारविशेषं अङ्गीचकार । मादरवि-
लाकनास्त्रेचयोरन्तः प्रतिलम्बिताया मालाया अजुलम्बित्वं ने-
त्रयोर्विस्फारत्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाचिपति । नलस्तु
तां मालां विलाकयन् हर्षवशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति
भावः । तन्माल्यं रागादृष्टोत्पिन्नमिवास्तु । नेत्रमध्ये निक्षिप्तं
यच्छल्यमिदं तदिवाभूत् । युक्तमेतत् । क्रोधाद्धि दृष्टमात्रं वस्तु

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन

भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य

स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽयत् ॥ ६० ॥

शल्यमिव भवति नेत्रयोश्च लौहित्यमशु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्माल्यं पीतवतीरिव नलनेत्रं वस्तु शल्यमिव भवति । नलनेत्र-
योरन्तः रागात् प्रीतेर्हृष्टत्वं प्राप एतदपि युक्तं । प्रीतेर्हि हर्षो भवति इत्यपि युक्तमेवेत्यर्थ इति वा । प्रालम्भ्यं गुणवचनादित्यात् (पा० ५।१।२२४) खञ् । प्रालम्भमिति पाठे प्रालम्भा हारभेदे स्यादिति विद्यः । राज्ञेति पाठे, आनन्दाश्रुणि प्रतिबिम्बितं माल्यं राज्ञा नलेनानुरागाद्दृष्टोरपि न्यस्तमिवास्त । न केवलं हृदि किन्तु नेत्रयोरपि दृष्टमित्यर्थः । अत एव तन्माल्यं पीतवतीर-
नेत्रयोर्मध्यः प्रालम्भवमालम्बतेति युक्तं । दीर्घाया मालाया अ-
न्तर्द्धारणार्थं नेत्रमध्येऽपि दीर्घा जात इवेति भावः ॥ ५८ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिलेपसमयजातभैमीकरस्पर्शक्षेपेन जाता मुत् हर्षस्तस्य प्रसादरूपः स्तम्भः सत्विकभावः नलेन तथा ऽलम्बितमां अतितरां प्राप्तः । यथा स नलः कन्दर्पस्य लक्ष्मीक-
रणाय लक्ष्यार्थं अर्पितस्यारोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याजं काम-
वेध्यस्तम्भसादृश्यं चिरमायत् । कामवेध्यस्तम्भवङ्गस्याः करस्पर्शं जातसालिकस्तम्भवशास्त्रितरां निर्व्यापारो जात इति भावः ।
नितरां कामपीडा सृचिता ॥ ६० ॥

उत्तुज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां
 तारुण्यमुन्नङ्ग्य जरामिवारात् ।
 तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं
 निजां तनूमाददिरे दिगिन्द्राः ॥ ६१ ॥
 मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः
 पूर्वैरहंपूर्विकया मघेनः ।

इदानीमिन्द्रादिभिः खं रूपं धृतमित्याह । उत्तुज्येति ॥
 अथ नलवर्णानन्तरं ते इन्द्रादयो दिगिन्द्रा दिक्पाला यान्तं
 गच्छन्तं चारुं सुन्दरं तं अलीकनलाकारं उपेक्ष्यान्मुच्य निजां
 महस्रगत्रयादिलक्षणां स्वीयां तनू आरान्नलसमीप एवाद-
 दिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिव । कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्तुज्य क्षीण-
 पुण्यतया चक्रवर्त्तिपदं त्यक्त्वा भिक्षामिव । तथा कालवशाङ्गच्छ-
 तारुण्यमुन्नङ्गातिरुम्य कश्चिज्जरामिव । उपमाद्वयेनेन्द्राद्या-
 काराणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितं । साम्राज्यादिपरि-
 त्यागेन भिक्षाद्यङ्गीकारे यावदुःखं भवति तावन्नलाकारपरि-
 त्यागेन स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र निजत्व-
 मेव हेतुः । अन्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि निजमङ्गीकरोति
 न तु समीचीनं परकीयं । यातुमिति पाठे स्वर्गमिति शेषः ।
 आददिरे । आडेो दीनास्येति (पा० १।३।२०) तङ् ॥ ६१ ॥

यथाक्रमं तेषामाकारस्वीकारमाह । मायेति । मायानलत्वं
 अलीकनलत्वं त्यजतो मघेनः निलीनैः पूर्वनिजश्रत्वा गोपि-

भीमोद्भवासात्विकभावशोभा-

दिदृक्षयेवाविर्भावि नेत्रैः ॥ ६२ ॥

गोत्रानुकूलत्वभवे विवाहे

तत्प्रानिकृत्यादिव गोत्रशत्रुः ।

तैः पूर्वैर्नेत्रैः नल्लाङ्गमङ्गजनितां भीमोद्भवायाः सात्विकभाव-
शोभा रोमाञ्चादिलक्ष्मीस्तस्या दिदृक्षयेव दर्शनेच्छयिवाहं पूर्व-
महं पूर्वमिति यथा भवति तथा, यद्वाहं पूर्वमहं पूर्वमिति
यस्यां क्रियायां सर्वं ब्रुवते साहंपूर्विका स्पृष्टात्सुखार्था आ-
विर्भावि वेगेन प्रकटीभूतं । इन्द्रेण स्वनेत्रमहसं प्रकटितमिति
भावः । अन्योऽपि दर्शनात्सुकोऽहंपूर्विकया प्रकटो भवति । अहं
पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्मृत्यमरः । अहं पूर्विकया ।
स्वार्थकः मत्वर्थियष्टक् च ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रमखः प्रवरः ददृशे दृष्टः । सकः ।
गोत्रशत्रुर्इन्द्रः यं वरं श्रेष्ठं प्रवरमेतन्नामानं सखायं पुरस्-
कारं पूजितवान् अथ चायेमरमकरोत् । किं कुर्वन् । गोत्रयो-
र्वमिष्टकग्रपादोर्विशादिपुरुषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाह्य-
त्वेन वा भवे जायमाने अथच गोत्रयोर्जन्मकालीननाश्वोरानुकु-
ल्येन तृतीयैकादशचतुर्थदशमादिजातिः शास्त्रोक्तमद्राशिकूट-
सम्भवेन जायमाने विवाहे विषये विवाहार्थमिति यावत् ।
आयन् स्वर्गात् स्वयम्भरार्थं आयन् भुवमागच्छन् । एतावन्तं
कालमदृष्टोऽभूत् इदानीन्तु प्रकटो जात इत्यर्थः । सखायमिन्द्र-

पुरश्चकार प्रवरं वरं य-

मायन् सखायं दृष्टो तथा सः ॥ ६३ ॥

स्वकामसम्प्राप्तमन्त्राभ्यकार-

निर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।

मायन् प्राप्तुवन् स प्रवरस्तथा दृष्ट इति वा । प्रवरशब्दकलेन प्रवरपुरस्कार उल्लेखते । तस्य गोत्रानुकूलविशिष्टस्य विवाहस्य प्रतिकूल्यादिरुद्धत्वादिव । यतोऽयं गोत्रशत्रुरिति कूलं । नान्-
भैमीगोत्रयोरनुकूलत्वेन जायमाने विवाहे स्वयमिन्द्रस्तप्राति-
कूल्यं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्रातिकूल्ये गोत्रयोरपि प्रातिकूल्यं जातं देवत्वाद्गोत्रराहित्याच्च स्वगोत्रभैमीगोत्रयोर-
प्यनुकूलत्वाभावात् प्रातिकूल्यं । ततश्च गोत्रयोः प्रातिकूल्येऽपि श्रेष्ठप्रवराङ्गीकरणेनापि यथा कथञ्चिद्विवाहे घटिष्यत इति बुद्ध्या प्रवरमर्पयं पुरश्चकारेत्यर्थः । यद्वा गोत्रानुकूलत्वाभावे विवाहे तस्य प्रातिकूल्याद्धेतोः प्रवरं पुरश्चकार समानप्रवर-
त्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नाञ्जारास्रवरयोरङ्गीकृत-
सुसक्तयोगेणनायां षडष्टकाद्यमद्राङ्गीकृतादिव गोत्रशत्रु-
त्यादिज्जातिः शास्तादूह्यं । प्रवरं इन्द्रमित्रं ॥ ६३ ॥

स्वकामेति ॥ वायुसखोऽग्निः निजं वपुः उद्गतवरीभिरुदि-
तवरीभिः शिखाभिर्ज्वालाभिः कुरितं व्याप्तं वितेने चकार ।
भैम्यभिलाषं परित्यज्य पुनरपि ज्वालाव्याप्तं शरीरमङ्गीकृता-
रेत्यर्थः । किं कुर्वन्निव । दीपिकाभिर्वस्त्राग्निज्वलितशिखाभिः

उद्गतवरीभिश्चुरितं किमेने
 निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥ ६४ ॥
 पद्मौ वृते भीमजया न वक्त्रा-
 वक्त्रा स्वमङ्गाय निजुक्नुवे यः ।
 जनादपचप्य स सा सहाय-
 स्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६५ ॥
 सद्गण्डमालक्तकनेत्रचण्डं
 तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

स्वस्य कामेन सस्यो होऽविवेकरूपस्तत्तच्छेषो महान्धकारस्तस्य नि-
 र्वापं शान्तिमिच्छन्निव । उत्पूर्यकगमेः, गत्वरस्येति (पा० ३।१।
 २६४) करबन्तात् । टिङ्गाणञिति (पा० ४।१।१५) डीप् ॥ ६४ ॥

पद्याविति ॥ यः प्रकाशः पूर्वं वक्त्रे रलीकनलत्वाङ्गीकारस-
 मये स्वमात्मानं अङ्गाय शीघ्रं निजुक्नुवे गोपितवान् स तस्य
 वक्त्रेः महायः सखा प्रकाशो दीप्तिः सद्योऽङ्गा दिवसेन हेतुनाऽप्र-
 काशः अप्रकटोऽभवत् । प्रकटीभूतोऽपि सूर्य्यप्रभाच्छादितया
 ऽप्रकटो जात इत्यर्थः । हा कष्टं । पद्मौ स्वस्वामिनि वक्त्रौ भीम-
 जया न वृते मति जनालोकादपचप्य लज्जितेव प्रकटो नाभूत्
 इति क्षुभ्रोत्प्रेक्षा । अन्योऽपि स्वस्वामिनोऽपकर्षे लज्जया नि-
 स्सीयते । ज्वालास्वङ्गीकृतास्वपि रात्रिवत् प्रकाशाभावाद्दह्नि-
 र्निष्प्रभ एवाभूदिति भावः ॥ ६५ ॥

सद्गण्डमिति ॥ कालो यमः सद्गण्डं लोहयष्ट्या सह वर्त्तमानं

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणा-
 मध्यासितुं कोप इवोपनमः ॥ ६६ ॥
 दृग्गोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः
 कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।

अलककेनारक्तं वस्त्रमालककं तद्वद्वारकं नेत्रे ताभ्यां चण्डम-
 तिभयङ्करं, तथा तमःकिरं अन्धकारमुद्गिरन्तं कालत्वात् ।
 यदा स्त्रीयश्यामत्वातिशयेन तमसो विक्षेपकं एवंविधं कायं देह-
 मधस्त प्रकटितवानित्यर्थः । उत्प्रेक्षते । तत्कालं तस्मिन्नलवर-
 णानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणमध्यासितुमधिष्ठातुं उपनम
 आसन्नोभूतः कालः श्यामः कोप इव मूर्त्तः । कोप एव राज्ञां
 प्रकटो जात इति भावः । कुपितोऽयैवंविधो भवति । अलकके ।
 तेन रक्तं रागादित्यण् (पा० ४ । २ । १) तमः किरं । दृग्गुप-
 धति (पा० ३ । १ । १३५) कः । अन्तःकरणं । अधिशोडिति
 (पा० १ । ४ । ४६) कर्मात्वं ॥ ६६ ॥

दृग्गिति ॥ अथ एतदीयो यमसम्बन्धी उच्चैर्नितरामुन्नतो
 वा गुणः सेवकः । उच्चैर्गुणा यस्यैवंविधो वा । कायस्यो राजसेवकः ।
 गणकजातिविशेषश्चित्रगुप्तनामा लेखक्यो दृग्गोचरः प्रकटोऽभूत् ॥
 अथ च काये देहे तिष्ठति कायस्यः एतदीयो नितरां प्रसि-
 द्धस्त्रिनेणार्थभूतेन नलाकारेण गुप्तश्चादित एवंभूतो गुणः
 श्यामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दशेषसामान्येन सूचितयोर्द्वयो-
 र्विशेषमाह । तत्रैको गणकः तालादिपत्रस्योर्द्ध्वोपरि मणीं

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेया-

देवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति

जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६८ ॥

सहेति ॥ स जलाधिपो वरुणोऽथ च जडस्वामी मूर्खतम
इति विचार्य असहाय एवाभूत् । इति किं । सहद्वितीयः सस-
हायः स्त्रियमभ्युपेयात् किं पुनरन्यां । एवं रूपं नयोपदेशं
नीतिमार्गं दुर्बुध्य दुष्टमिदमिति विचार्य,

मात्रा स्वस्वा दुहित्रा वा न विविक्रामनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रिययामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

तथा ।

कामिनो कामयेदेव निर्जने पितरं सुतं ।

सद्वितीयोऽभ्युपेयात्तां मनःपरिणतामपि ॥

इत्यादिवाक्यरूपं स्त्रीपुरुषयोरेकान्ते मदनविकारसम्भवा-
देकेन स्त्रियं प्रति न गम्यन् किन्तु ससहायेनैवेति प्रतिपादन-
परं नीत्युपदेशं द्वितीयया सहधर्मिण्या सह वर्त्तमानः स्त्रिय-
मुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्या सभार्योऽन्यां कथं ऋच्छति प्राप्नोति
अपि तु न कथञ्चित् । न ह्यन्यस्यामनुरक्तमन्यानुसरति न चा-
न्यया तु हृतमन्या वृणोतीति नयस्य पूर्वमर्थं त्यक्त्वा द्वितीय-
मङ्गीकृत्यासहाय एवागत इत्यर्थः । अन्योऽपि जडो नयोपदेशं
विपरीतमेव बुध्यते । द्वितीया सहधर्मिणीत्यमरः । सहद्वि-
तीयः । विकल्पत्वात् सत्वाभावः ॥ ६८ ॥

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशी-

कृता मुदश्चक्रधृतः सृजन्ती ।

अनिर्गुतैस्तामवधार्य चिह्नै-

स्तद्वाचि बाला शिथिलाहुताऽभूत् ॥ ७० ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन्

रूपान्यता कौतुकदर्शिभिस्तैः ।

इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इत्याह ॥ देव्येति ॥ इन्द्रादी-
नां स्वाकारधारणानन्तरं देव्यापि सरस्वत्यापि चक्रधृतः श्रीवि-
ष्णोर्मुदो हर्षान् सृजन्ती प्रेषयित्वा दिव्या तनुरतिसुन्दरी
मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः । अनन्त-
रञ्च बाला भैमी अनिर्गुतैः प्रकटितैर्वीणाहंसादिभिश्चिह्नैस्तां
सरस्वतीं अवधार्य ज्ञात्वा तद्वाचि श्लेषवक्रोक्त्यादिरूपायां तस्यां
वाण्यां विषये शिथिलाहुता परित्यक्ताश्चर्याऽभूत् । पूर्वं तु
मानुषीयमोदृशं कथं वदतीति साश्चर्याभूत् सम्प्रति सरस्वतीं
दृष्ट्वाऽस्या एवं उक्तौ किमाश्चर्यं अपि तु न किञ्चिदिति त्यक्ता-
श्चर्या जातेत्यर्थः ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नानादेशेभ्यः समागते नायकमेलके
राजसङ्गे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकारं
परित्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं ब्रह्म-
मेवामेवंभूतैर्दीर्घोसहितैरिन्द्रादिभिः निर्जले जलदर्शनादि-
रूपामिन्द्रजालविद्यां विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधात् जीव-

वाधा वनेन्द्रादिभिर्गिन्द्रजालं

विद्याविदां वृत्तिवधाद्वाधायि ॥ ७१ ॥

विलोक्य नावाप्रदुगापकामौ

परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे

जाम्बूनदीर्वीधरसार्वभौमः ॥ ७२ ॥

नापायस्य स्वयमङ्गीकरणेन नाशात् वाधा व्यधायि पीडा वि-
हिता, वताश्चयं कष्टं वा । स्वयम्बरमध्ये इन्द्रजालं प्रकटयता-
मैन्द्रजालिकानां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्गे तैर्दृष्टिवधाक्षेपां
वाधा व्यधायि पीडाविहिता । ऐन्द्रजालिकान् परित्यज्येन्द्रा-
दीनामेव विलोकनादित्यर्थ इति तत्त्वार्थो वा । रूपान्तरं धा-
रयमाणानिन्द्रादीन् दृष्ट्वा सर्वेऽपि साश्चर्या जाता इति भावः ।
तैः । सा च ते च । पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येक-
शेषः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णस्योर्वीधरो मेरुस्तस्य
सार्वभौमश्चक्रवर्त्ति अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्रः प्रीतमनाः संस्तौ
भैमीनलौ एतादृशौ विलोक्य वभाषे । किम्भूतौ । आप्तः अन्यो-
न्यप्राप्तिरूपः दुरापः अन्योन्येन प्राप्तुमशक्यः कामोऽभिलाषो
याभ्यां अत एव परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ स्तम्भस्तेदशात्त्विक-
भावयुक्तौ । प्रभुर्जाम्बूनदेत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सूचितं ।
प्रीतमना इत्यनेन च स्नेहस्यैव वरं दातुमारब्धवान्न तु या-
चितः मन्त्रिति प्रतारणाभावं सूचयति । सार्वभौमः । तस्मैश्वरः

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेव
 वरो दुरापः पृथिवीश एव ।
 दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं
 नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७३ ॥
 प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्त्तिं
 ऊतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

(पा० ५।२।४२) इत्यण् । अनुश्रुतिकादीनाञ्च (पा० ७।३।
 २०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ७२ ॥

किमाह स्मेत्यत आह ॥ वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि मया तावत्
 प्रथमं एष पृथिवीश एव नल एव तव त्वत्सम्बन्धी वरः, अथ च
 देवप्रसादः अर्थात् तुभ्यं दत्तः । किञ्भूतः । भूयोभिरपि तपोभि-
 र्दुरापः । दत्तस्तावदत्त एवेति वा । इति मैमोमुक्त्वा नलमाह ।
 हे नल त्वं तु मैमोविषयेऽस्मात्सम्बन्धि दूत्यं यद्यस्मादमायं व्याज-
 रहितं मनःशुद्धा कृतवान् तत्तस्मात् त्वयि विषये ममापि
 वक्ष्यमाणः प्रसादो वरदानमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नैवदृश्यां मूर्त्तिं
 तनुमवलम्ब्य धत्वा यज्ञेषु तव ऊतानि हवीषि पुरोडाशादीनि
 उपभोक्ष्ये । ईदृशेन वरेण मम को लाभ इत्यत आह । हि
 यस्मात् तद्विद्वांसो यजमानादयश्च मखं यज्ञमस्माभिस्सालाद्-
 भुक्तमवेत्य मन्वादिधिकोऽतिरिक्ता यो देवस्तस्य सङ्गावे विषये
 संशेरते । मिमांसका मन्वातिरिक्ता कर्मममवायिनी देवता

संगेरतेऽस्माभिरवेक्ष्य भुक्तं

मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७४ ॥

भवानपि त्वद्दयितापि शेषे

सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

नास्त्येवेति वेदान्तिभिः सह विप्रतिपद्यन्ते । तस्मात् तद्विप्रतिप-
त्तिनिरामद्वारा तुभ्यं कीर्त्तिं दातुं त्वदीययज्ञेषु ऊतं प्रत्यक्षे-
णैव शरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो भस्म-
माङ्गावमात्रदर्शनान्मन्त्रप्रकाशेन्द्रादीनां वाऽदर्शनात् किमयं
यज्ञः सत्याऽसत्या वेति सन्देहे प्रत्यक्षशरीरेण मखभोजने त्वयं
सन्देहो गमिष्यति । कस्मिन् सति । मन्त्रादधिके देवेषु भावे
विश्वासे सति । मन्त्रमयो देवतेत्येतत्प्रत्यक्षायां देवता-
यामधिकस्य मनोविश्वासस्य युक्तत्वादित्यर्थः । संशयनिवृत्तिरेव
महांस्तव लाभो भविष्यतीति भावः । उपभोक्ष्ये । भुजोऽनवने
(पा० १।३।६६) इति तङ् । अस्माभिरिति वज्रवचनं देव-
तान्मराभिप्रायं ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नल भवानपि त्वद्दयिता भैष्यपि युवां शेषे
भूलोकभोगनिमित्तस्य कर्षणः शेषे अस्तमये सति शिवाभ्यां
ईश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सहेक्यं आसादयतं प्राप्नुतं । भवान्
जिवेन भैमो च पार्वत्या सहेक्यं गच्छतमित्यर्थः । स्वकर्मा प्राप्त-
मिदं स्वयमेव भविष्यति किं वरदानेनेत्यत आह । हि यस्मात्
प्रेत्य मरणं प्राप्य अहं कीदृक् प्रेतो देवो मनुष्यो वा स्वर्गस्थो

प्रेत्यास्मि कीदृक् भवितेति चिन्ता
 मन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७५ ॥
 तवोपवाराणामि नाम चिह्नं
 वासाय पारेमि पुरं पुरास्ते ।
 निर्वातुमिच्छोरपि तन्न भैमी
 मन्मोगमङ्कोचभियाधिकाशि ॥ ७६ ॥

नारकी वा भविष्याभीत्यादिचिन्ता जन्तोः प्राणिनः अन्तःक-
 रणे मन्तापं महान्तमाधिं जनयति । वरदानेन चिन्तानिवृत्तौ
 मनस्तापनाशः फलमित्यर्थः । शिवाभा । पुमान् स्त्रिया (पा०
 १।२।६७) इत्येकशेषः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं वा ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नल निर्वातुमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वा-
 साय वसत्यर्थं उपवाराणामि काशीममीपे पारेमि अमिनद्याः
 परतीरे नामचिह्नं त्वन्नामांकितं तत्प्रमिद्धं पुरं नलपुरमिति
 यावत् पुरास्ति भविष्यति । इदानीमन्यत्र निवामेऽपि अतः परं
 तत्पुरं राजधानी भविष्यति । मुमुक्षोरपि ते पुरं काशीमधि-
 कृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति । न कृतमित्यत आह । भैम्या यद्
 मन्मोगः सुरतादिसुखं तस्य मङ्कोचोऽल्पत्वं तस्माद्विया भये-
 नाधिकाशि पञ्चकोशपरिमितायां काष्ठां मुक्तिपुण्यां ब्रह्मचर्या-
 दिनियमे भोगमङ्कोचभिया तत्पुरं न कृतं किन्तु तत्त्वमीप
 इति भावः ॥ ७६ ॥

धूमावलिग्मश्रु ततः सुपर्वा
 मुखं मखास्वादविदां तमृचे ।
 कामं मदीनामथ कामधेनोः
 पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७७ ॥
 या दाहपाकौपयिकी तनुर्म
 भूयात् त्वदिच्छायशवर्त्तिनी सा ।
 तथा पराभूततनोरनङ्गात्
 तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७८ ॥

धूममिति ॥ ततः धूमावलिरेव श्रु यत्रैवंविधं मखास्वाद-
 विदां यज्जग्माभिज्जानां देवानां मुखं सुपर्वा देवोऽग्निः इति तं
 नलमृचे । इति किं । हे नल त्वदीयोऽभ्युदयस्त्वत्समृद्धिः कामं
 मितरां मदीनामथी विलोकनरूपा कामधेनुस्तस्याः पयायतां
 दुग्धमिवाचरतु तददपरिमितो भवत्विति । यदि लोकनमात्रेण
 तव समृद्धिरनन्तास्त्विति तस्मै वरं दत्तवानित्यर्थः । अन्यत्रापि
 मुखस्य भूषणं श्रु च युक्तं । कामधेनोः पयो युक्तं । धूमाव-
 लिरूपेण श्रुणा ततो व्याप्त इति वा । पयायतां । आचारे
 कर्तुः क्यङ् मसलोपश्चेति (पा० ३।१।११) क्यङ्मलोपो ॥ ७७ ॥

वरान्तरमाह ॥ येति ॥ हे नल स्फोटादिजनको दाहः,
 तण्डुलादेः पाकः तथोरौपयिकी कारणभूता मे या तनुर्मूर्त्तिः
 सा तवेच्छाया वशे वर्त्तत इति वशवर्त्तिनी इत्येवं शीला भूयात्
 निरग्निकेऽपि देशे यत्र त्वमभिलषसि तत्र दाहपाकयोग्या मम

अस्तु त्वया साधितमन्त्रमीन-

रस्मादि पीयूषरमातिशायि ।

यद्भूय विद्मस्तव रूपकार-

क्रियासु कौटुहलशालि शीलम् ॥ ७६ ॥

मूर्त्तिः प्रकटा भवत्वित्यर्थः । अत एव वशवर्त्तित्वात्तस्या मदीय-
मूर्त्तिः प्रभुः स्वामी मन् त्वं शिवनेत्रज्वालारूपया तथा मदी-
यमूर्त्या पराभूतनोदार्दघशरीरादनङ्गादधिक एधि भव ।
पूर्वमेव सुन्दरत्वेन कामादधिकः, इदानीन्तु मन्त्रस्यास्त्वदश-
वर्त्तित्वात्तद्वशीभूतया तथा कामे पराभूते प्रकारान्तरणाप-
धिकतरो भवेति भावः ॥ ७८ ॥

वरान्तरमाह । अस्त्विति । हे नल त्वया साधितं राक्षसं
तण्डुलादि मीना मत्स्या रमाः प्रपानकादयः दुग्धादयो वा ते
आदयो मुख्या यस्य एवम्भूतमन्यदपि पाकयोग्यं भक्ष्यं पीयूष-
रमातिशायि पीयूषरसममृतास्त्रादमप्यतिशते एवं शीलं तस्मा-
दपि नितरां स्वादु अस्तु भवतु । हे भूप राजन् यद्यस्मात् वयं
तव शीलं रूपकाराणां क्रियासु कर्मसु विषये कौटुहलशालि
कौटुहलं ज्ञातं ज्ञाते ज्ञाते एवं शीलं विद्मः जानीमः तस्मात्
तुभ्यमीदृशो वरो दत्त इत्यर्थः । शीलमित्यत्र चिन्तमित्यपि
पाठः । विद्मः । अस्मादो दयोऽस्मि (पा० १।२।५८) वञ्च्यं
॥ ७८ ॥

वैवस्वतोऽपि स्वन एव देव-
 स्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम् ।
 वरप्रदानाय तवावदानै-
 स्त्विमं मदीया रसनोद्वरेयम् ॥ ८० ॥
 सर्वाणि शस्त्राणि सहाङ्गचक्रै-
 राविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।
 अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चि-
 ज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८१ ॥

वैवस्वतोऽपीति । वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वन एव
 स्वयमेव तुष्टः सन् तं धराधिराजं नलं इत्याचष्ट अवाचत् ।
 इति किं । हे नल तवावदानैर्दूत्यादिकर्मभिर्या गीययशारङ्ग-
 भावैर्वा निमित्तैरियं मदीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्यं
 वरं दातुं शिरमुद्धरा उत्तुका, वरं दास्यामीति मात्कण्ठा दि-
 श्यत इत्यहमपि वरं दास्यामीत्यर्थः ॥ ८० ॥

सर्वाणीति । हे नल सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यब्रह्मास्त्रादिस-
 हितान्यभ्याससाधनानि कुन्तखट्वादीनि शस्त्राणि अङ्गानां मा-
 लोपसंशारादीनां मन्त्रा देवतादीनां वा चक्रैः समूहैः अथ त्वयि
 आविर्भवन्तु प्रकटीभवन्तु । मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानीहीति
 भावः । यतः सर्वजैत्रे शत्रूणां जेतारि । किमित्येवं वरदानमि-
 त्याशङ्क्याह । मङ्गामादपलायनलक्षणे वीराणां व्रते दीक्षितानां
 गृहीतनिश्चयानां शूराणामस्मात् शस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं कि-

लुक्कृतस्यापि दशाविपाकं

धर्मान्न चेतः स्वस्तु त्वदीयं ।

अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः

स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८२ ॥

अत्रिदपि अत्राप्यं न जागर्त्ति स्फुरति तस्मिन् कित्वेन देव तेषां परमं प्राप्यं तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानां, हत्यानां कर्त्तरि वेति (पा० २।३।७१) षष्ठी ॥ ८१ ॥

लुक्कर्मिति । हे नल लुक्कर्मतिकष्टदशाविपाकमवस्थापरिवर्त्तं गतस्यापि प्राप्तस्य आपदि पतितस्यापि तव चेतः धर्मान्न स्वस्तु न चस्तु । किम्भूतं चेतः । त्वदीयं त्वदायत्तं । आपदि सर्वैरप्यधर्म एव क्रियते तव तु चित्तमापद्यपि धर्मपरमेव भूयादिति वरो मया दीयत इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतुमाह । यस्मात् पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापानामक्तस्य केवलधर्मैकमेवित्तिः पुरुषस्य धर्मार्यकाममन्त्रणस्त्रिवर्गः स्वहस्तवास्तव्य इव स्वहस्ते वसति एवम्भूत इव भवति । अनन्यभक्ते धर्मे तदायत्तावर्थकामावपि प्राप्येते । लुक्कर्मित्यादिना भविष्यत्कल्पप्रभावः सूचितः । स्वप्नतान्त्रेदमित्यपि पाठः । अन्यस्य भक्तिर्भजनं तदभावेऽनन्यभक्तिर्धर्मातिरिक्तभजनाभावाद्धेतोरिति वा । वसतीति वास्तव्यः, वसेत्यत्कत्तरि लिङ्गंति (पा० ३।१।८६। वा० २) तव्यत् । वर्गः मनुः ॥ ८२ ॥

स्मिताञ्जितां वाचमवोचदेनं
 प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।
 प्रदाय भैमोमधुना वरौ ते
 ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८३ ॥
 यत्राभिलाषस्तव तत्र देशे
 नन्वस्तु धन्वन्पि त्वर्णमग्भः ।
 अपो वहन्तीह हि लोकयात्रां
 यथा न भूतानि तथा पराणि ॥ ८४ ॥

स्मितेति । प्रसन्नचेताः सन्तुष्टः प्रचेता वरुणः एनं नृपतिं प्रति
 स्मिताञ्जितां हामविशदां वाचमवोचत् । हे नल अहं तु भैमो
 प्रदायाधुना तस्या भैम्या यौतकं युतकयोर्वधूवरयोः सम्बन्धि
 पारिवर्हे वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन ते तव द्वौ वरौ ददामि ।

कन्यां प्रदाय यत्किञ्चिद्वरायात्र प्रदीयते ।

वेदिकायां स्थितायैव तद्यौतकमिति स्मृतमिति ।

युतं युग्मं युतमेव युतकं युतकसम्बन्धि देयं यौतकं । दयिजेति
 कान्यकुञ्जभाषायां ॥ ८३ ॥

यनेति । ननु हे नल यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे
 तत्र जलाभिलाषः तत्र देशे त्वदिच्छामात्रेण त्वर्णं शीघ्रं अग्भः
 जलमस्तु भवतु । जलस्यैव वरदाने हेतुमाह । हि यस्मात्
 दह लोके पञ्चसु भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि भूतानि यथा
 लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं वहन्ति प्राप्नुवन्ति तथा पराणि

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु

मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।

भवन्मनस्कारलवोद्गमेन

क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८५ ॥

भूतजावाद्याकाशलक्षणानि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवन्ति । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयमिति । उदकस्येच्छानुसारित्वं परमः पुरुषार्थ इत्यर्थः । अस्मत्सु जीवनेपाय इति विश्वः ॥ ८४ ॥

प्रसारोति । हे नल मरुर्निर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽभिलाषस्तस्य लवा लेशस्तस्योद्गमेनोदयेन बहदकत्वात् समुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथामीत् तथैवास्तु भवतु । किंविधः । पृथ्वीं शुचिभानुना योऽममन्विता सृष्ट्येण प्रसारो विस्तृतस्तापः मन्तापो यस्य । इदानीमपि समुद्रत्वात् शुभकिरणेन चन्द्रेण विस्तारिता आपो यस्य शुचैर्वाडवाग्नेः करणेन ज्वालयामि विस्तारितः मन्तापो यस्येति वा । चन्द्रादये समुद्रवृद्धिः समुद्रे वाडवाग्निर्युक्तः । तथा पृथ्वीं क्रमेण कानामुद्राणां निलयः स्यान्भूतः । बाहुल्येन तेषां तद्भवत्वात् । इदानीं भवन्मनस्कारलवोद्गमे मति नकाणां यादोविशेषाणां ये मन्तापो निलयः क्रमेण मरुद्भवन्मनस्कारलवोद्गमे मति समुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो वास्तपि तु भवत्येवेति वा । प्रसारिता आपो यस्मैति । अक्षपुष्पः पयमानज इति

अस्मानिगमोदभरश्च दिव्यः
 पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।
 दृष्टं प्रसूनोपमया मयान्यन्-
 न धर्मगर्भोभयकर्मठं यत् ॥ ८६ ॥
 वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वी
 सुपर्वराजं रभसाद्भभाषे ।

(पा० ५।४।७४) अप्रत्ययः । मनस एकाग्रकरणं मनस्कारः
 चित्तमैकाग्र्येण चिन्तनमिच्छाविशेषः । चित्ताभोगो मनस्कार
 इत्यमरः । अतः क्लृप्तमोत्यादिना (पा० ८।२।४६) मतं ॥ ८५ ॥

वरान्तरमाह । अस्मानिगिति । हे नल भवदङ्गसङ्गाद्धेतोः
 पुष्पेषु अस्मानिगमङ्कुचदर्णावयवत्वं आमोदभरश्च दिव्यः स्व-
 र्गीयः परिमलातिशयश्च भूयात् । यस्यस्मात् प्रसूनोपमया पुष्प-
 मादृशेन पुष्पमदृशमित्यर्थः । धर्मस्य पुण्यस्य शर्मणः सुखस्य
 साभयस्य पुण्यसुखलक्षणस्य दयस्य कर्मठं करणे समर्थं अन्यत्
 पुत्रादिकं वस्तु मया न दृष्टं किन्तु पुष्पमेव देवादिपूजनेन धर्मं
 शिरसि धारणेन परिमलेन वा सुखञ्च करोति । कर्मठं ।
 कर्मणि घटतं कर्मणि घटो ढच् (पा० ५।२।३५) ॥ ८६ ॥

वागिति । वाग्देवता सरस्वत्यपि स्मितपूर्वं प्रसन्नत्वात् कि-
 ञ्चित् स्मितं क्लृप्त्यर्थः । उर्वीसुपर्वराजं भूमीन्द्रं रभसाद्भृषात्
 इति बभाषे । हे नल तव प्रेयसी मैत्री । तस्यास्वप्नाप्तिज-
 नितं सम्पदं हयं आचरन्त्याः मत् मत्तः सकाशात्किञ्चित्ते

त्वत्प्रियसोसम्पदमाचरन्त्या

मत्तो न किञ्चिद् ग्रहणोचितं ते ॥ ८७ ॥

अर्था विनैवार्थनयोपसीदन्-

नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्षः

स प्रीतिदायो बह्व मन्तुमर्हः ॥ ८८ ॥

नत्र ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं नापि तु मत्तकाशादपि
किञ्चिद्ग्रहीतुमुचितमेव त्वत्प्रियामित्रभूतया मया ग्रहीयते
तदप्यङ्गीकुर्वन्ति । रभसो हर्षवेगयोगिति विश्वः । सम्पदं ।
प्रमोदामोदसम्पदा इत्यमरः ॥ ८७ ॥

गर्वपरिहारपूर्वं स्ववरस्य ग्रहणयोगालमेव समर्थयते ।
अर्थ इति । त्वया मत्समीपमागन्तव्यं इति या अर्थना तथा
विनैव उपसीदत्समीपमागच्छन् स्वयमेव चाभवन् अन्याऽप्यर्थः
अर्थेति अर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणीयः नावज्ञायः
किन्त्वङ्गीकरणीय एव । यस्मात् मान्येन मानमर्हता पूज्येन वि-
धिना ब्रह्मणा दैवेन चावितीर्णो दत्तः । यात्रामन्तरेण लभ-
त्वात्म प्रीतिदायः । प्रीत्या दानं प्रीतिदायः अल्पोऽपि बह्व मन्तुं
गौरवेणाङ्गीकर्तुं अर्ह उचित इत्यहं मन्ये । तस्मान्नयापि मया
योऽन्याऽप्यर्था दीयते स ग्रहीतव्य एवेति भावः । धीरैरल्पोऽप्यर्था
नावज्ञायते किन्तु पुनर्महानित्यपेक्षः । महतोऽपि वरस्याल्पलो-
केगर्वपरिहारः । प्रीत्या दायः प्रीतिदायः । कर्तृकरणे कृतेति
(पा० २।१।३२) समसः । दीयते दायः, कर्माणि घञ् ॥ ८८ ॥

अवामा वामोर्ध्वं सकलमुभयाकारघटनाद्-

द्विधा भूतं रूपं भगवद्भिधेयं भवति यत् ।

तमेव वरमाह । अवामेति । शशञ्जपो यस्य तत्संवाधनं तादृशं भो नरपते नल मे मन्त्रं गोप्यं मदीयरहस्यभूतं मेन्दुमं इन्द्राभां चन्द्रकान्तिस्रया सहितं ईशभागे चन्द्रकान्था युतं चन्द्रकलापतं पार्वतीभागे च भूषणीभूतार्हचन्द्रयुतं उक्त्रोत्या निश्चित आकारः स्वरूपं यस्य । यदा ईहामात्रेण माकारं, विचारे क्रियमाणे अविद्यमानाकारं, तथा स्मरहरमयं काम-तत्परूपं क्रमेण भुक्तिमुक्तिदायि एवम्भूतं तद्रूपं अन्तःकरणे सते साधवेऽर्थात् तुभ्यं । यदा हे नरपते सते साधवे ते तुभ्यं अल-मत्यर्थं मिथ्यतु समाधिदशायां साक्षाद्भवत्वित्यर्थः । मे तद्रूप-मिति वा । मे मम प्रसादादिति शेष इति वा । स्त्रीणां कामप्र-धानत्वात् स्मरपदेन स्त्रीभागा लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तगुण-विशिष्टं स्मरहरमयं शक्तिशिवरूपं तन्मे रूपं तवान्तः सिद्ध्यत्विति वा । पूर्वोक्तं हरमयं मे रूपममलं अन्तः स्मर चिन्तय । तद्रूपं सते ते तुभ्यं मिथ्यत्विति वा । तद्रूपमलमन्तः स्मर, तथा शशञ्जप स्तुहि, तच्च ते सिद्ध्यत्विति वा । शशञ्जपनं जपो यस्य तादृशं हे नल मेन्दुं अमलं कर्पूरगौरं हरं अयं शुभावहविधिभूतं तन्मते विशिष्टं रूपं स्मर । रपते भाषमाणाय स्तुवते सते साधवे तुभ्यं सिद्ध्यतु वा । रपते ते स हरः सिद्ध्यतु साक्षात्कार्यसाधको भवत्विति वा । स्तुवते ते तद्रूपं हरो वा स ते शोभनाद्याभीष्टाय सिद्ध्यतु । यदा स्मरहरं शिवं शिवभूतं शशञ्जप सदा स्तुहि

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निगाकारं शशञ्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ ८८ ॥

माऽयं स्मरहरस्ते सिध्यतु साक्षाद्भवति वा । अन्तर्मन्त्रे मन्त्राः
 जैवाः शाक्ताश्च यस्य तादृजमिति वा । तत्किं । यद्रूपं शब्दरू-
 पत्वाद् भगवती भगवांश्च भगवन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ अभिधेयं
 वाच्यं यस्य । यदा भगवच्छब्दवाच्यं अर्द्धमागीश्वरं भवति ।
 कथं । यतः द्विधा स्त्रीपुंमरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतं प्राप्तं इति वा ।
 एतत् कुत इत्यत आह । यतोऽर्द्धे दक्षिणभागे अवामा न स्त्री
 किन्तु पुरुष इत्यर्थः । अर्द्धे वामभागे वामा स्त्री चेति सामर्थ्या-
 दर्द्धशब्दावृत्त्या योज्यं । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अवामं दक्षि-
 णञ्च आ सामर्थ्येन वाममावाममदक्षिणञ्च अवामा वामे च
 ते अर्द्धे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं मत् यद्विधा भवतीति वा ।
 परमभयोराकारयोर्घटनात् सकलं लक्ष्मीकल्पमित्यर्थः ।
 यद्रूपमर्द्धे वामभागे अवामा अप्रतिकृत्वा प्रसादावदातकाल-
 मुखी वामा स्त्री भवति पार्वतीरूपं भवतीत्यर्थः । तद्वरमयं
 रूपमित्युक्तं सामर्थ्यादक्षिणार्द्धे महेशः पुरुषरूपं भवति इत्युक्तं
 भवति । एतेन शशुद्रकः सृज्यते । कोदृजं हरं स्मरहरं वा सेन्दु
 तथा अमलं सेन्दुत्वेऽपि कलहरहितं । यतः सकलकलामात्र-
 चन्द्रयुतं । कलामात्रं हि निष्कलकं भवतीत्यर्थ इति वा । कला-
 भिरणिमाद्यैर्येष्वतुःषष्टिकलाभिःशोपेतमिति वा । यद्रूपमर्द्धे
 अयासौ वामा च मा शक्वात्मको विष्णुः अर्द्धे मा वा लक्ष्मीश्च
 वा चार्थे यदाऽवतीति वा रक्षिका मा लक्ष्मीनारायणात्मकं

भवति । तदामनेवसेन्दुरूपतया सेन्दुम ध्याने चन्द्रकलोपेतत्वात्
 सेन्दुर्मा लक्ष्मीभागे च भूषणीभूतार्द्धचन्द्रयोगात् सेन्दुमं शिवाद-
 भिन्नत्वाद्धरमयं सामर्थ्याद्वह्निभागे शिवरूपं एवम्भूतं हरिह-
 रात्मकं मे रूपं स्मर । पूर्ववदिति वा । अर्द्धपूर्वभागे अवा
 ओकारेण तथाऽमाऽनुस्वारेण मा पवर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा प्रणव-
 पादेनेत्यर्थः । तथा उत्तरभागे अवा ओकारेण तथाऽमाऽनुस्वा-
 रेण मा पवर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा प्रणवपादेनेत्यर्थः । तथा उत्त-
 रभागे अवा ओकारेण तथाऽमाऽनुस्वारेण व्यञ्जनमकारेण वा
 प्रणवेनोपलक्षितं प्रणवद्वयमसृष्टितमित्यर्थः । हरमयं हरेति
 नामरूपं मे मन्त्रं मया जप्यमानं रहस्यं स्मर चिन्तय जप । शिष्टं
 पूर्ववत् । हरस्य पक्षे तु तन्मे रूपं मन्त्रं अन्तर्मनसि स्मर शश-
 ङ्खप । स च ते सिद्ध्यतु । कीदृशं मन्त्रं हरमयं हर रेफरूपं
 तथा निराकारं अश्व अश्व तयोराकारः स्वरूपं स्वरूपे च आ-
 कारौ निर्गतावाकारौ यस्मात्तं निराकारं हकाररेफयोर्हृच्चा-
 रणार्थं यदकारद्वयं तद्रहितं, ह्र, इति व्यञ्जनमात्रहकाररेफम
 यमित्यर्थः । तथा सेन्दु ईश्व इन्दुश्च ताभ्यां मह वर्त्तम
 ईकारेणार्द्धचन्द्रेण युक्तं । तथा कला अनुस्वारस्तत्प्रहितं ह्रीं का-
 ररूपमित्यर्थः । सकलं चन्द्रकलोपेतं । सेन्दुमीकारविन्दुयुत-
 मिति वा । अमलं शाक्तादिदोषरहितं । तत् किं । यत् रूपमर्द्ध
 पूर्ववद्वह्निवामभागयोरवामां वामा च उपलक्षितं प्रणव-
 द्वयमसृष्टितं । तथा यत् पूर्वमुभयोरकारयोर्ऋतान्त्वम्बन्धा-
 द्विधाभूतं पृथग्भूतमसंयुक्तं मत् भगवान् हरोऽभिधेयो वाच्यो

यस्य तादृशभवति । प्रत्येकमकारयोगादुरेति शिवनाम यद्भव-
तीत्यर्थः । यदा पूर्वं हर इति द्विधाभूतं । अनन्तरं अकारद्वयव्य-
तिरेकेण व्यञ्जनरूपतया मयोगात्सकलमेकीभूतमित्यर्थः । तथा
भगवती भुवनेश्वरी अभिधेया यस्य तादृशमिति वा ॥

शिवान्यो वज्रिमयको ब्रह्मादितयमन्तरा ।

तुरीयस्वरशीतांशुरेव तारासमन्वितः ॥

एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।

जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतमित्यागमात् ॥

प्रणवद्वयसमुत्पितभुवनेश्वरीरूपं चिन्तामण्यं मे सर-
स्वत्याः स्वरूपभूतं मन्त्रं स्मर जप, स च मन्त्रस्ते सिध्यति । शैवा-
दिचिन्तामणिमन्त्रसम्भवात् मन्त्रन्तेति विशेषणं । ह्रस्व रश्च मश्च
ईश्च तादृशं हकाररेफमकारेकारममाहाररूपं । यद्यपीकारः
पञ्चान्निर्दिष्टस्तथापि मकारात् पूर्वमेव ज्ञेयः । तस्य पञ्चान्नि-
र्दिष्टो मन्त्रगोपनार्थः । तथा मेन्दु सचन्द्रं निराकारं निर्गताकार-
चतुष्टयस्वरूपं तादृशं मे मन्त्रं स्मर । इतरत् पूर्ववदिति वा ।
अत्र पक्षे आकाररहितो मन्त्रः । कश्च लश्च कलौ ताभ्यां महित
मन्त्रोऽपि । निराकारं मेन्दुमिति सम्बध्यते । उभयाकारघटना-
दित्यादि पूर्ववत् । तथा च क्रीमिति कामराजबीजं सिध्यति ।
अस्मिन् श्लोके टीकान्तरकृता बह्वनां शैववैष्णवादिमन्त्राणा-
मुद्धारो विज्ञेयः । अत्र ग्रन्थविस्तरमभिया कष्टकल्पनयानया
नचोक्तः ॥ ८८ ॥

सर्वाङ्गीणरमासृगमिन्तया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते ।

यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनायं हृदये कृतः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥८०॥

मन्त्रफलमाह । सर्व्यति । अयं पूर्वज्ञोकोपदिष्टः मन्मन्त्र-
यामौ चिन्तामणिश्च चिन्तामणिमञ्जुको मन्मन्त्र इत्यर्थः । सर्व्य-
कामदत्वान्मन्त्र एव चिन्तामणिः चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र
इत्यर्थः । स पुरश्चरणादिना क्षीणपापेन सुकृतिना येन साध-
कं जपादिना हृदये चित्ते कृतः स साधकः सर्वाङ्गानि व्याप्नु-
वन्ति सर्वाङ्गीणानि तैः षट्ङ्गारादिरसैरेवातिस्वादुत्वादमृत-
स्मिमतया आर्द्रया काव्यादिरूपया वाचा हेतुभृतया वाच-
स्पतिर्वागीशो भवति । तथा स साधकः स्वर्गीयमृगीदृशां
दिव्यानां मृगाक्षीणां रश्मादीनामपि वशीकाराय मारायते
कन्दर्पायते । तं दृष्ट्वा उर्वशीप्रभृतयो देवाङ्गनाः कामपरवशा
भवन्तीत्यर्थः । किञ्च यः पुरुषः कृतपुरश्चरणोऽपि यस्मै फलाय
स्पृहयति फलमभिलष्यति सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण मन्त्रेण
हेतुना तत्प्राप्नोत्येव किं भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण वा । नात्र
सन्देहः । तस्मात्त्वयाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य इति भावः ।
सर्वाङ्गीणेत्यत्र तत्सर्वादेरित्यादिना (पा० ५।२।७) खः ।
वाचस्पतिः । वज्राः पतिपुत्रेत्यादिना (पा० ८।३।५३) मन्त्रं ।
स्वर्गीयेति । नामधेयत्वाद्वाङ्माच्छः (पा० ४।२।१२४) मारायते ।
कर्तुः क्यङ् मन्त्रापश्यति (पा० ३।१।११) क्यङि । यस्मै । स्पृहेरो-

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसन मां चे-
 निर्यान्तो मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।
 सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
 सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्याः ॥ ८१
 श्रितं (पा० १।४।३६) इति सम्प्रदानत्वं । भूयसे । बहोर्लोपा
 भृचबहोः (पा० ६।४।२५८) इति भूभादेशः ॥ ८० ॥

पुष्पैरिति । यः साधकः चारुणा सुन्दरेण हंसेन निर्यान्तो
 गच्छन्तीमूह्यमानां हंसवाहनामित्यर्थः । मन्त्रमूर्त्तिं यन्त्रमध्य-
 स्थितमन्त्रवर्णरूपेण परिणमदाकारां मन्त्रस्थान्तरशरीरां वा
 मां देवीं सुभगेरतिमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः
 गन्धधूपादिभिः षोडशापचारैरपि अभ्यर्च्य तथा मयि मतिं
 न्यस्य विषयान्तरादाकृत्य ध्यानबलेन स्थिरीकृत्य देवतान्तर-
 परिहारेण मय्येव विषये भक्तः सर्व्वात्मकतया मामेव सेवमानः
 मन् चेद्यदि जपति तत्तर्हि अस्मै जापको वत्सरान्ते संवत्सरा-
 वसाने प्राप्ते जाते सति यस्य कस्यापि स्त्रीबालमृकादेरपि शि-
 रसि करं धत्ते स्थापयति सोऽपि स्त्रीबालादिरप्यकाण्डेऽभिमये
 ऽकस्माद्वा रुचिरान् रमभावगुणालङ्कारयुतान् दोषरहितान्
 श्लोकावचयति । यस्तु मिदुमन्त्रः मन् विविधान् श्लोकान्वच-
 यति, किं वाच्यमित्यपेक्ष्यः । एतदस्याः कौतुकं दृश्यं, अनु-
 भवेनायमस्याश्चमत्कारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं सम्पूज्य हंसवा-
 हनादिध्यानपूर्वमेकाग्र्येण मनमा चञ्जपति तर्हि वत्सरमात्रेण
 मिदुमन्त्रः सन्नेवंविधं सामर्थ्यं लभत इति भावः ॥ ८१ ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलक नारीतिविदितां
रसम्फोतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः ।

गुणानामिति । हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल अहं वैदर्भी
भैमीमथं च वैदर्भीमञ्जां रीतिं अल्पपदममामममममं वा
रचनाविशेषं क्रमणं तव वृत्ते त्वत्सम्बन्धिनि वरिवे विषये कवितुः
काव्यकरणे युक्तस्य ग्रीहर्षादेश्च अधिकण्ठे अन्वहं सदा परीर-
म्भस्थालिङ्गनस्य चुम्बनादिविलासस्य यदाचरणं करणं तदेव
शरणं जीवनापायां यस्या एवम्भूतां परीरम्भक्रीडाया वा हेतु-
भूतया । शरणशरणस्थालिङ्गनपार्यनाये त्वच्चरणयोः पतन्ती
अथ च परीरम्भस्य शैशालङ्कारस्य क्रीडाया वक्रोक्त्यादिविला-
सस्य आ ममस्येन यच्चरणं ज्ञानं तदेव शरणं यस्यामेवंविधा-
मधिकं यथा तथातितरां रचयितुं कर्तुं भवित्री भविष्यामि ।
किम्भूतां । गुणानां सौन्दर्यपातिव्रत्यादीनां, अथ च श्लेषप्रसा-
दादीनां आस्थानीं समामरूपां अवास्थितिभूतां । तथा नारीति
स्योति विदितां । नारी चेत्तर्हि भैस्येव जातेति प्रसिद्धां । अथ च
रीतिषु पाञ्चाल्यादिषु विदिता तथा नेत्यरीतिविदिता तथा-
विधापि नेति नारीति विदिता तादृशीं पाञ्चाल्यादिरीतिषु
यथ्येतिप्रसिद्धामिति यावत् । तथा तवान्तर्हृदये रमेन स्वीय-
भैभागेन नलविषयानुरागेण स्वस्मिन् नलानुरागेण वा स्फी-
तामतिपुष्टां, अथ वान्तःशोकमध्ये रमे, शृङ्गारादिभिः परि-
पुष्टां एवम्भूतां भैमीं तत्कण्ठालिङ्गनपरां । त्वच्चरणशरणं तदे-

भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्डं रचयितुं
 परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ८२ ॥
 भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्डस्य कवितु-
 र्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।
 ततः पुण्यश्लोकः क्षिति भुवनलोकस्य भविता
 भवानाख्यातः सन् कलिकल्पहारी हरिरिव ॥ ८३ ॥

कवय्यां प्रत्यहमहं करिष्यामीति भावः । एतदपि वरदानं । नरि-
 ति सम्बुद्ध्यन्तं पृथक्कृत्य राजश्रेष्ठ नः पुरुषेति मन्त्रोद्य पाति प्रत्या-
 दि गीत्या विदितां पाञ्चाल्यादिरितिषु च विदितामिति वा ।

श्लेषः प्रमादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिममाधयः ।

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृता इति आलङ्कारिकाः ।

आस्थानो जीवमास्थानमित्यमरः । अनिष्टक्यस्यामधिकरणे
 लुट् । टित्वात्डीप् । नारीत्यत्र पक्षे ब्रह्मोप (पा० ६।३।१११)
 इति दीर्घः । कवितुः । कवृ वर्षने, कवृङ् स्तुतावित्यस्य वा ।
 अधिकण्डं । सप्तम्यर्थे व्ययीभावः ॥ ८२ ॥

वरान्तरमाह । भवदिति । मदुपहितकण्डस्य मयाधिष्ठित-
 कण्डस्य भवता वृत्तस्य चरित्रस्य स्तोतुः कवितुः कवेर्मुखात्
 सकाशात्त्वयि विषये पुण्यैश्चारुभिरमलैश्च श्लोकैः पदैर्यज्ञेभिश्च
 घनं निविडं यथा तथा जनानां मुदे हर्षाय उदेयं उदेतव्यं ।
 ततोऽनन्तरं तस्माद्वा हेतोर्भवान् क्षितिभुवनलोकस्य भविवृष्ट-

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-

रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।

किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं

भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ८४ ॥

जनस्य कलियुगसम्बन्धिकल्लुषहारी पातकहरणशीलः सन् हरिः
श्रीविष्णुरिव पुण्यश्लोक इति आख्यातो भविता भविष्यति । यदा
पुण्यश्लोकः सन् चित्तिभवनलोकस्य कलिकल्लुषहारी हरिरिव
भविता । पुण्यो चारु निर्मलौ श्लोकौ पश्यश्रुषी यस्येति विग्रहः ।
पुण्यश्लोकौ नलो राजेति पुण्यश्लोकत्वं । कर्कोटकस्येत्यनेन कलि-
नाशित्वमुक्तं । उदेयं । अघोयदिति (पा० ३।१।८७) यत् ॥ ८३ ॥

देवीति । देवी च ते च इन्द्रादयः भैमीं जगदुरित्यूषुः ।
इति किं । हे भैमि त्वं जगतस्तैलोक्यस्योत्तमाङ्गं शिरस्तस्य
रत्नाय भूषणमणिभूतायै अतिसौन्दर्ययुक्तायै ते तुभ्यं कं कामं
वितराम इदाम् अपि तु न कमपि । अस्माद्दानयोग्यं नास्ती-
त्यर्थः । हि यस्मात् यद्यपि पतिव्रतया त्वया किञ्चिदपि वस्तु
दुरापं नास्ति किन्तु पातिव्रत्यात् सर्व्वमपि त्वया सुप्रापमेव
तथापि यस्तव व्रतलोपं पातिव्रत्यभङ्गं दृष्टुः अभिलषति त्वया
सह रक्तुमिच्छेत् स भस्मैवास्तु । वत कथं, अनुचितकर्मा स इत्यर्थः ।
कामं । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायां (पा० ३।३।१८) इति
कर्षणि घञ् । त्वया । खल्वर्थयोगे षष्ठीनिषेधात् तृतीया । व्रत-
लोपं । न लोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना (पा० २।३।६८) षष्ठीनि-
षेधात् द्वितीया ॥ ८४ ॥

कूटकायमपचाय नो वपु-
 विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।
 आप्तुमाकृतिमतो मनीषिता
 विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ८५ ॥
 इत्थं वितीर्य वरमम्बरमाश्रयत्सु
 तेषु क्षणादुदलसद्दिपुलः प्रणादः ।

वरान्तरमाह । कूटेति । हे भैमि त्वं नोऽस्मान् वीक्ष्य यतो
 विस्मितासि अतो मनीषितामाकृतिं आकारं स्नेच्छाङ्गरीरं प्राप्तुं
 तवापि हृदि मनसि विद्यया नाम्ना देहस्वीकारहेतुभूतया
 मन्त्रादिब्रह्मा उदीयतां उत्पद्यतां । अस्माकं हृदि यद्योदितं
 तथा तवापीत्यपिब्रह्मार्थः । अपिब्रह्माक्षलस्यापीति केचित् ।
 किम्भूतास्तः । कूटकायं स्नेच्छामात्रेण धृतं मायानलङ्गरीरं अप-
 चाय त्यक्त्वा पुनर्दिव्यं निजं वपुर्विभ्रतो धारयतः । अद्यापि
 प्रभुर्यदस्तुदर्शनात् सेवकादिः साक्षर्यो भवति तदस्तु तस्मै प्रय-
 ष्कति । उदीयतामिति । भावे लः ॥ ८५ ॥

इत्यमिति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नलाय भैम्यै च वरं वि-
 तीर्य दत्त्वा देवोसहितेषु तेष्विन्द्रादिषु अम्बरं आश्रयत्सु स्वर्ग-
 म्प्रति गन्तुं उद्यतेषु प्रारब्धगगनगमनाद्योगेषु सत्सु क्षणात् क्षण-
 मात्रेण उत्तिष्ठतां स्वं स्वं त्रिविरं प्रति गन्तुं उत्थितामां नृपाणां
 परिजनान्तर्पनैः सेवकभाषणैः जयजीवादिशब्दैः, राज्ञामेववा
 अश्वाद्यानयनार्थं परिजनान् प्रति भाषणैः कृत्वा, विपुला दक्ष-

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां
 सर्वासिवृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ८६ ॥
 न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये
 वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशं ।

दिग्व्यापी प्रणादः उदलसत् उदित इत्यर्थः । कीदृशः । भैमी-
 मलविवाहोत्सवहर्षादागच्छन्नाकनायकहर्षाद्वा सर्वासिवृन्दैर्दे-
 वसङ्घैर्हतानां दुन्दुभीनां नादैः सान्द्रो निबिडोभूतः । देवेषु
 निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थितास्तेषां तत्स्वेवकानाञ्च महान् कूलस्य
 संजातः । देवैश्च दिव्यवाद्यान्याहतानीत्यर्थः । वरं । जात्यभि-
 प्रायेणैकवचनं । सा च तेच तेषु । पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।
 ६७) त्येकशेषः । उत्तिष्ठतां । ऊर्द्धकर्मत्वान्तङ् न ॥ ८६ ॥

नेति । प्रतिकूला नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्भैमीप्राप्ति-
 जनितविजिष्टमत्सरादपि हेतोरसुन्दरशीलतादिकं दोषं न
 जगुर्जगद् । यतो मले निरवकाशं असन्तं । यतः गुणमयं
 सौन्दर्यशोभोत्थादिगुणबहुले पुण्यश्लोके वा, वैरिणापि सन्नेव
 दोषः प्रकाशते मत्वसन् । सुहृदान्तु सन्नपि दोषो गोप्यते
 तथा च विद्वेषे सत्यपि गुणमयत्वात् दोषलेशसम्भावनाया अप्य-
 भावाद्दोषं नोचुरित्यर्थः । तथा बलाद्भैमीहरणार्थं समरसमार-
 म्भस्तस्य सदृशं तद्योग्यमधिष्ठेपपरुषभाषणादिकमपि च नोचुः ।
 यतः यमवरेण प्राप्तास्ते स्रग्भदिव्यास्ते वा, यतः स्वतः शूरे वरेण
 च नितरां दुर्द्धे । तस्मादसामर्थ्यात् किञ्चिन्नोचुरित्यर्थः । किन्तु

जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः
स्निग्धसैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ८७ ॥
भूम्भृङ्गिर्निम्बितासौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वं
तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखीर्दापयामास तेभ्यः ।

गत्यन्तररहिताः सन्तो निजासामर्थ्यकृपास्पदवदनस्तवकैः स्नि-
ग्धसैः कवोष्णीर्निजमुखनामितैः कृत्वा भैमीहृदयं उदयन्तो
निर्भरा बल्लला दया यस्य एवम्भूतं अतिमकृपं विदधुः चक्रुः ।
अतिदीनांस्तान् दृष्ट्वा भैमी नितरां सकृपाऽभूदिति भावः । भैम्या
हृदयभूतं प्राणकृपं गलं स्निग्धसैः सकृपं चक्रुरिति वा ॥ ८७ ॥

भूम्भृङ्गिरिति । भूम्भृङ्गिः राजभिः करुणरमस्य शोकस्थायि-
भावस्य रमस्याय च जलस्य नदी तस्या मूर्त्तिमत्या देवताया
भावं लम्बिता प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता, तस्निग्धसैः
करुणकमार्द्रचित्ता सती अमौ भैमी सपदि समाथाप्राप्ते-
रन्ते नितरां दुःखितास्तस्मादतिसुन्दरीर्मत्सखीरेतेभ्यो देहीत्य-
ञ्जलियोजनेनार्थान्तातमेवाभ्यर्थ्य सम्प्रार्थ्य निजसखीः सहचरी-
स्तातेन पित्रा तेभ्यो राजभ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाले भीमं
प्रावर्त्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदर्भ्या अलाभात् कृतं गमने
देहत्यागे विषये मनो यैः तेषां प्राणानां वाञ्छा मतोः सखी-
भिर्विजगृहुः । भैमीसखीलाभात् प्रारब्धगमनात्प्राक् पुनर्न्यवर्त्तय-
न्नित्यर्थः । किम्भृताभिः सखीभिः । यतः भैम्याः सकाशात् इन्द्रादि-
देवेभ्यः वरप्राप्तया दृष्टिकञ्चरीरनिर्माणादिकृपां विद्यां संश्लिष्य

वैदर्भ्यास्तोऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छा विजघ्नः
 सख्याः संश्लिष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः॥८८॥
 अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नले ऽथ स्वम्प्रतिष्ठासमाने ।

मस्यगम्यस्य सततं प्रत्यहं धृतो वयस्याया भैम्या अनुकारो याभिः
 तुल्यशरीरकलाकौशल्याभिरित्यर्थः । ततश्च सर्वेऽपि भैमीप्राप्तिं
 बुद्धौव स्वप्राणान् रक्षितवन्त इति भावः । स्वार्थविकर्षा ।
 सख्याः । आख्यातोपयोगे (पा० १।४।२८) इत्यपादानत्वं ॥८८॥

अहहेति । अथ राजभ्यः सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण
 सह श्रीः सम्पत् प्रतिष्ठा नाहात्यं ताभ्यां समाने, स्वं निजं
 निलयं म्यानं अभिलक्ष्य प्रतिष्ठासमाने जिगमिषति नले
 नभस्तो गगनात्काशात्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरप-
 तत् । अहहेति हर्षे । भैम्या नले वृते हृद्यैर्देवैर्नलस्योपरि पुष्पवृष्टिः
 कृत्यर्थः । उत्प्रेक्षते । बद्धा धृता मूर्त्तिर्यया सा मूर्त्तिबद्धा
 यदा मूर्त्या बद्धा युता साकारा, गलन्तः पतन्तोऽलघो भ्रम-
 यन्वैवंविधं मध्येव वाष्पो यस्याः । अधःपतनजनितदुःखमुक्तस-
 कज्जलाश्रुबिन्दवो यस्याः । एवम्भूतामरभर्तुः इन्द्रस्य कीर्त्तिरिति
 वा । पुष्पाणां शुभ्रत्वात् कीर्त्तित्वं । भैम्या चावृतत्वादिन्द्रस्य की-
 र्त्तिर्गलितेति युक्तं । स्वर्गादधःपाते दुःखादश्रु च युक्तं । स्त्रीणा-
 मश्रु सकञ्जलं भवति । मकरन्दो वाष्पस्थाने । तदनुगते
 भ्रमरः कज्जलस्थाने । समानशब्दस्य समानान्तर्गतत्वात्साक्षात्

अपतदमरभर्तुर्मूर्तिवद्देव कीर्त्ति-
 र्गलदलिमधुवाण्या पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ८८ ॥
 स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजङ्घि-
 रंशकिदा कदनमेव तदाध्यगामि ।
 उक्ता स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
 वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ १०० ॥

तुल्यार्थयोगाभावान्नघोनेति तृतीयार्थमनुप्रासार्यं च साक्षात्
 सहस्रशब्दः समयोजि । प्रतिष्ठाममान इति । समवप्रेति (पा० १।
 ३।२२) तडो विधानात्, पूर्ववत् सन (पा० १।३।६२) इति
 तड् ॥ ८८ ॥

स्वस्येति । तदा स्वर्गगमनसमये अमुं नृपतिं नलं त्यजङ्घि-
 रमरैः अंशस्य किदा कर्त्तनेन यत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगामि
 प्रापि । यतः स्वस्येन्द्रादेरंशं । लोकपालांशनाद्राजः । सहस्रा-
 दिकर्त्तने यादृग् दुःखं भवति तादृशमेव तेषां नलपरित्यागे
 जातमिति भावः । यान्ती स्वर्गं प्रतिगच्छन्ती वाग्देवतापि भैमीं
 निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः व्याघूर्णं वलितघोवं यथा तथा प-
 श्यति स्म । किम्भूता । निजविभ्रमाणां स्त्रीयवचनवागर्थ्यादिवि-
 लासार्तां धाम स्थानभूतां । किम्भूता । उक्ता, कियत्सहवाम-
 माच भूतगुणगणप्रेमभरतया मोत्कण्ठा परित्यक्तुमशक्तेत्यर्थः ।
 अथवा निजमारस्यतं विलासयट्टं यान्ती गच्छन्ती । किदा
 विह्वितादिभ्योऽङ् (पा० ३।३।१०४) ॥ १०० ॥

मानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-
 वैदर्भीनिषधाधिपौ नृपशतानिष्टोक्तिनिर्मृष्टये ।
 स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
 देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मानेनिरे मङ्गलं ॥ १०१ ॥

मानन्दमिति । स भीम एको भूमीपतीराजा तनुजाया
 भैरवा विवाहनं पाणिग्रहणं तल्लक्षणे महे महेत्यवे विषये माङ्ग-
 लिकतूर्यवादनादिकं मङ्गलं मानन्दं महर्षं यथा तथा चकार ।
 वैदर्भीनिषधेश्वरौ च द्वौ क्षणमात्रं तत्र स्थितावेव असद्यका ये
 नृपसङ्घाः नृपाणां वा ये जनास्त्रेवकास्तेषां अनिष्टोक्तयः कर्ण-
 कठाराणि यानि मृषादोषारोपणवचनानि तामां नितरां
 मृष्टये परिमार्जनाय अशुभवचनानाकर्षनाय नृत्तगीतवाद्य-
 बङ्गले प्रेलणीयकादिदर्शनश्रवणादिरूपं मङ्गलं सृजतः स
 चक्राते । अमङ्गलं नाकर्षनीयमिति नृत्यगीताद्याकर्षनव्या-
 नामङ्गलपरिहारं चक्रतुः । बहवः सर्व्वे धराधिपाश्च र-
 म्नाऽपि स्वानि स्वानि शिविराणि मेनानिवेशानुद्दिश्य ललीकृत्य
 यान्तो गच्छन्तः सन्तः प्राप्तभैभीमदृशवनिताः पटहनिस्सना-
 दिरूपं मङ्गलमातेनिरे चक्रुः । वाद्यानि आदयामासुरि-
 त्यर्थः । एतच्च सर्व्वं क्रमशः पूर्वं भीमश्चकारानन्तरं भैमीनलौ
 चक्राते ततो राजानश्चक्रुरिति क्रमः । किञ्चैको द्वौ बहवः
 इति क्रमः । तथा चकार सृजतःस चक्रिर इति च क्रमः ।
 मानन्दमिति सर्व्वत्र सम्बन्धः । श्रेष्ठजामाटलाभाङ्गीमस्य हर्षः ।

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटानङ्गारक्षीरःसुतं
 श्रीक्षीरःसुप्रवे जितेन्द्रियचयं मामक्षदेवी च यं ।
 यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिज्ज्योत्स्नाकृष्णोर्महा-
 काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १०२ ॥

परस्परलाभाङ्गैर्मोक्षयोः । सुन्दरभैमीषखीलाभाद्राज्ञामिति
 च यथासङ्गं । विवाहम् । श्वन्नाम्नपुंसके भावे, ल्युट् चेति (पा०
 ३।३।१२५) ल्युट् ॥ १०१ ॥

श्रीहर्षमिति । अर्द्धं पूर्ववत् ॥ शरदिजा शरत्कालीना
 ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदमला निर्मला निर्दोषा प्रसन्ना ह्लादज-
 निका च शोभना उक्तिर्यस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृतौ महा-
 काव्ये चतुर्दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः ॥ चतुर्दशानां पूरण
 इत्यर्थः । तस्य पूरणे उडिति (पा० ५।२।४८) उट् । शरदि-
 जेति । सप्तम्यां जनेर्ङ इति (पा० ३।२।८७) इप्रत्यये, प्रावृट्
 शरत्कालदिवां ज इति (पा० ६।३।२५) सप्तम्या अनुक्
 ॥ १०२ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारा-
 यणकृते नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

श्रीर्जयति ।

अथोपकार्या निषधावनीपति-

निजामयासीद्वरणस्रजाञ्चितः ।

वस्त्रनि वर्षन् सुवह्नि वन्दिनां

विशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृता ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्मीनृसिंहे जयति । अथ भैम्याः स्वयम्बरे वरणस्रजा
मधूकमालया अञ्चितः पूजितः स निषधावनीपतिर्नखोत्त
देवान् प्रसाद्य भैम्या नखे वृते ताभ्यां वरान् दत्त्वा देवेषु
स्वर्गगमनेषु सक्तु अनन्तरं भीमेन खनिवासार्थं रक्षितां निजां
स्त्रीयां नखेनैव वा कारितां पटमयद्रव्यादिरूपाभूपकार्याम-
याभात् यथै । किं कुर्वन् । अन्येषां वन्दिनां साधारणेन सुव-
ह्नि वस्त्रनि वर्षन् भैमीगुणानां कीर्तनमामासस्तेन कुर्वन्ती-
ति कृतः तेषां तु वन्दिनां विशिष्य विशेषं कृत्वा वर्षन् अन्या-
पक्षया तेभ्योऽधिकं प्रपश्यन् । वन्दिनां । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ १ ॥

तथा पथि त्यागमयं वितीर्षवान्
यथाऽतिभाराधिगमेन मागधैः ।
दृषीकृतं रत्ननिकायमुच्चकै-
श्चिकाय लोकश्चिरमुञ्चमुत्सुकः ॥ २ ॥

धनदानस्य सुवज्रत्वमेव वर्णयति । तथेति । अयं नलः पथि
त्यागकोत्थं साधारण्येन दीयमानं धनं तथा तेन प्रकारेण
वितीर्षवान् दत्तवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्वन्दिजाति-
विशेषैः अतिभाराधिगमेन अतिशयितगुह्यप्राप्त्या वज्रतरलभ-
धनस्य वोढुमशक्यत्वात् परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षत्वात् दृषीकृतं दृष-
वन्त्यक्तं रत्ननिकायं रत्नममूहं उच्चकैर्नितरामुत्सुकोऽहमहमि-
कया पश्यितुं प्रवृत्तो लोक उञ्चं भूपतितमणुकणगणं चिरं
उञ्चकालं चिकाय उच्चित्याददे रत्ननिकायं उञ्चमिति रूप-
कं । उच्चकैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानशू-
रत्वमुक्तम् । उञ्चं धान्यानां कणश्च आदानं । रत्नादाने त्वोप-
चारिकः प्रयोगः । न कर्मणि घञ् । वितीर्णवानिति पाठे त्याग-
मिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायेति पाठे नि-
वामः । अधिकरणे ण्यत् । आय धात्वादेः कत्वश्च, पायसाश्वा-
यनिकायेत्यादिना (पा० ३।१।१२८) निपात्यते । चिनेते-
र्ण्यत्यायादेशे चिकायेति भाषायां, सजोरिति (पा० ०।३।५९)
कुलम् ॥ २ ॥

त्रपास्य न स्यात् सदसि स्त्रियान्वयात्
 कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।
 अमूदृशी तत्कविवन्दिर्वर्णनै-
 रवाक्कृता राजकरञ्जिनोकवाक् ॥ ३ ॥

अपेति । अवाविव दृश्यत इत्यमूदृश्येतत्तदृश्यन्यापि, भैम्यद-
 न्तानि राजकानि नृपमहाराजानि रञ्जयन्त्येवंशीलास्तदनुजीवि-
 नो लोकास्तेषां वृषा वाक् दोषारोपणरूपा, तस्य तयोर्वा भैमी-
 नलयोः कवयः प्रबन्धकर्त्तारो वन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्णन-
 चतुरास्तेषां वर्णनैः कर्त्तृभिरवाक्कृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतर-
 तारस्वरवर्णनतिरोहितत्वात् सा वाक्काभ्यां नाकर्षितेत्यर्थः । अ-
 वाक्कृता अशब्दरूपा कृता ध्वनिमात्रं श्रुतं, न त्वर्थव्यञ्जकः शब्दः
 श्रुत इति वा । अमौ का । सदसि नानादेशमिलितानसमाजे
 तत्समं स्त्रियान्वयात् सम्बन्धादस्य नलस्य लज्जा न स्यात् अपि
 तु लज्जया भवितुं युक्तं न च तथा जातमिति निर्लज्जोऽय-
 मित्येका वाक् । तथाऽतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्रजा-
 नकीवत् कुतः सुखभाजनं सुखस्थानं अपि तु रूपवान् जनो
 दुःखमेवैति दृष्टत्वात् । सुरूपयोरनयोरपि दुःखश्च भवितैवेत्यन्या
 वागवाक्कृतेति विरोधाभासः । सदसि स्त्रियान्वयाद्धेतोर्लज्जास्य
 न स्यादन्यस्य तु स्यादेवेति । अयं निर्लज्जोऽतिसुरूपश्च । भवा-
 दृशो जनो भैमीप्राप्तिजनितसुखभाजनं कुतोऽपि न । रूपवान्
 हि रमां प्रियां न लभते । अतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि प्रियां

अदोषतामेव सतां विवृण्वते

द्विषां मृषादोषकस्याधिरोपणाः ।

रस्यां नास्त्वभतेति स्वं स्वं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अति-
सुहृदो भैमीलक्षणे जनः । अतः सुहृद्भाजनमपि तु न एवंभू-
तानां राज्ञामप्राप्तेरिति वा । अमूदृशी । अदःशब्दे उपपदे
दृशः, त्यादादिषु दृश (पा० १।२।६०) इति कञि, दृग्दृशवत्षु
आ सर्व्वनाम् (पा० ६।३।८८) इत्यात्वे, अदसोऽमेर्दोदुरिति
(पा० ८।२।८०) उक्ते च, टिड्ढाणञिति (पा० ४।२।१५)
उगीप् । अवाक्यतेति पदद्वयं ॥ ३ ॥

राजकीयेर्जनैर्निन्दायां कृताद्यामपि तथोर्निर्दोषत्वमाह ।
अदोषतामिति । द्विषां मृषाऽविद्यमानस्य दोषकणस्य दोषलेश-
स्याधिरोपणा आरोपाः सतां अदोषतामेव निर्दोषत्वमेव विवृ-
ण्वते प्राकट्येन कथयन्ति । कथं । यतः सत्ये दूषणे सति विद्यमाने
ऽस्मीकं असत्यमविद्यमानं आधातुं आरोपयितुं खलानां जातु
कदाचित् उद्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमा-
नत्वादेव आरोपः । अयं तावदारोप्यते । अतश्चासति दोषे त-
दारोपणं निर्दोषतामेव वक्तव्यमभयथापि परदोषोद्घाटनमनु-
चितमित्यर्थः । सर्व्वथा तौ निर्दोषाविति भावः । सत्ये दूषणे
सति खलानामस्मीकं दोषमाधातुं उद्यमः कदापि न भवेत्-
अपि तु सत्यदोषाभावेऽस्मीकमपि दोषं वदन्ति, ततश्च निर्दोष-
त्वमेवागतमिति वा । अथ च सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे
विषये सति असाधौ दूषणाख्ये राज्ञसे अवश्यं अस्मीकं दुष्टम-

न जातु सत्ये सति दूषणे भवे-
 दलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥
 विदर्भराजोऽपि समं तनूजया
 प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।
 शशंस देवीमनुजातसंशयां
 प्रतीक जामातरमुत्सुके नलं ॥ ५ ॥

प्रियं कर्तुं उद्यमः किं कदाचित् भवेत् अपि तु श्रीरामचन्द्रे-
 विषयेऽपि दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुं उद्यमः कृत एव ।
 तथापि यथा स निर्दोषस्तथा तैर्निन्दायां कृतायामपि निर्दोषा-
 वेव तावपीत्यर्थः । यद्वा वज्रैः सीतायाः पातिव्रत्यपरीक्षाद-
 परीत्यपरिग्रहादिदोषे अस्त्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे
 कदाचित्तमेवालीकं दोषमाधातुं प्रयत्नः किं न स्यादपि तु
 लोकः प्रयतत एव तथापि तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा ताव-
 पोति भावः । वैरिभिः सत्यमणुकमलीकं भवति । मृषोद्यन्तु
 किमुतेति सूचितं । द्विषां । कर्त्तरि षष्ठौ ॥ ४ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्या हृषन्
 सन् तनूजया समं सह आत्मजोऽवरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भैमी
 नलं वरिष्यत्यन्यं वेति अनुजातः पुनः पुनर्जातः संशयो यस्याः
 तां देवीं भैमीमातरं शशंस इदमवोचत् । इति किं । हे उत्सुके
 जामातरि नले उकण्ठिते त्वं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ
 जानीहि ॥ ५ ॥

तनुत्विषा यस्य त्वणं स मन्मथः
 कुलश्रिया यः पविताऽस्मदन्वयं ।
 जगत्त्रयीनायकमेनके वरं
 सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशं ॥ ६ ॥
 सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोक्तिना
 मृगीदृशः स्त्रीसमयसृष्टः क्रियाः ।

नामग्रहमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगणं वर्णयति । तन्वि-
 ति । यस्य तनुत्विषा कायकान्ध्या हेतुना न मौन्दर्येण प्रमिद्धो
 मन्मथः त्वणमिवाकिञ्चित्करः । तथा यः कुलश्रिया वंशपरि-
 शुद्ध्या कृत्वा कौलीन्यात् प्रमिद्धतराणामस्माकमन्वयं पविता
 पावनं कर्त्ता । अस्मत्तोऽपि महान् कुलीन इत्यर्थः । जगत्त्रयां
 नायकमेनके वरममूहे ईदृशमीदृग्गुणं नायकरत्नं वरं परि-
 जेतारं विवेक्तुं निर्लेतुं परं केवलं तव सुता वेद ज्ञाति
 नान्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं
 वा । पविता । सुट् ॥ ६ ॥

सृजन्त्विति । स भीमः इति आह स्म च ब्रूते स्म निर्ययो
 चान्तःपुरास्त्रिरगाच्च । चकारो विवाहत्वरं द्योतयति । इति किं ।
 हे मृगीदृशो हरिलेखणाः सुवामिन्यो भवत्यः पाणिग्रहो वि-
 वाहसंज्ञरूपे मङ्गले उचिताः तथा स्त्रीणां समय आचारसं सृष्ट-
 न्ति योषिदाचारप्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजा तैल्यवारम्भा-
 दिक्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु । वयन्तु पुनः श्रुतीनां स्मृतीनां विधीन्

श्रुतिस्मृतीनाम् वयं विदध्महे
 विधीनिति स्नाह च निर्ययौ च सः ॥ ७ ॥
 निरीय भूपेन निरीक्षितानना
 शशंस मौहूर्त्तिकसंसदंशकम् ।
 गुणैर्गुणैरुदयास्तनिस्तुपं
 तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

श्रुत्यैव जुष्टोत्थादीन् मधुपर्कादिकान् स्नानान् वैदिकांश्च
 विदध्महे कुर्व्महे इति । एवमादिष्य तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः ।
 पाणिग्रहमङ्गलान् चित्ता योषिदाचारज्ञा वृद्धाः । सुवासिनोवि-
 शेषणं वा । ममयस्पृशः । स्पृशोऽनुदके (पा० ३।२।५८) इति क्तिन् ।
 वयं । अस्मदो द्वयोस्तेति (पा० १।२।५८) बहुवचनं ॥ ७ ॥

निर्येयति । भूपेन भीमेन निरीयान्तःपुरान्निर्गत्य वैवाहिकं
 नलं शशंस । निरीक्षितानना मौहूर्त्तिकानां ज्योतिषिकानां संस-
 त्तभा अंशकं वैवाहिकं मुहूर्त्तं शशंस । स च भीमस्तदा तस्मि-
 न्शशके नलाय भैमीं दातुं प्रचक्रमे मुहूर्त्तविलम्बानुरोधेन प्रा-
 यमिकान्श्रौतस्नानान् विधीन् अचोकरदित्यर्थः । किम्भूतमं-
 शकं । अरीणैः सम्पूर्णैर्जामिचगुणैरुपलक्षितं । तथा शुक्रगुर्वाशुदया-
 स्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुषं रहितं । ग्रहाणां गुणदोषादिकं ज्योतिः-
 शास्त्रादवगन्तव्यं । निरीय । अगता । मौहूर्त्तिका मुहूर्त्तज्ञा
 इत्यमरः । मुहूर्त्तं वेदेत्यर्थे कतृक्यादी (पा० ४।२।६०) त्यादिना
 उक्त्यादित्वाट् । अंशमेवांशः, स्वार्थे कप् । अरीणैः । ज्ञादि-

अथावदहूतमुखः स नैषधं
कुलञ्च बाला च ममानुकम्पिताम् ।
स पञ्चवत्सस्य मनोरथाङ्कुरं
चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ८ ॥
तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं
निपीय दूतस्य स वक्त्रागङ्गरात् ।

त्वात्, ओदितसेति (पा० ८।२।४५) निष्ठान्तं । निस्तुभं ।
निर्गतं तुषात् । तुषो दोषलोभः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ सग्रांशके सन्निहिते दूता एव मुखं यस्य स
भीमः नैषधमित्यवदत् । इति किं । भवता मम कुलं बाला च
लपयाऽनुकम्पितां चङ्गीक्रियतां । बालायामनुगृहीतायां सर्वे
ऽपि मम वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा चिरेण चिरन्तनेन
नोऽस्माकं सर्वेषां स प्रसिद्धस्त्वस्मिन्विषये मनोरथरूपाङ्कुरः
अथास्मिन् दिने त्वच्चरणोदकैः त्वदीयचरणचालनोदकैः पञ्च-
वतु पञ्चवदचरतु पञ्चविता भवत्वित्यर्थः । पञ्चवसहिता भव-
त्वित्येकं पदं । कश्चन सन्देहहरं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति
स्मेति भावः । अन्वयापि चिरं सञ्चिताऽङ्कुरो जलैः पञ्चविता
भवति । पञ्चवतु । आचारे कृष् ॥ ८ ॥

तथेति । वक्त्रः दूतस्य वक्त्रादेव गङ्गरात् तथा पूर्वोक्तप्र-
कारेण यथा भीमेनोक्तं तथैवोदितं भीमवचमः प्रतिध्वनिं
निपीयन्नादरमाकर्ष्य इति श्रुत्वा तस्मै दूताय वक्त्रं प्रचुरं वक्त्रा-

ब्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति
 ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं बद्ध ॥ १० ॥
 निपीतदूताल्पितस्तनो नलं
 विदर्भभर्त्ताऽऽगमयाम्बभूव सः ।
 निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाग्-
 यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥
 क्वचित्तदा लेपनदानपण्डिता
 दमप्यहङ्कारमगात्युरमुक्ता ।

लङ्कारादि प्रदाय तं दूतं प्रजिघाय प्राहिणोत । इति किं । हे
 दूत अहं ब्रजामि गत्वा च मदीयगुरोः शृङ्गुरस्य चरणौ वन्दे
 नमस्करोमीति । प्रतिशब्दत्वरूपेण न राजादेशानुवादस्य न्यूना-
 धिकताशङ्का परिहृता । ब्रजामि । वन्दे । वर्त्तमानमामीष्य इति
 (पा० ३।३।१३१) भविष्यति लट् ॥ १० ॥

निपीतेति । ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं
 श्रुतं दूताल्पनं हतवचनं येन स विदर्भभर्त्ता भीमो धृताद-
 रादरः सन् नलमागमयाम्बभूव प्रतीक्षितवान् । पुनरपि दूतैरा-
 नाययति स्मिति वा । यथा निशावसाने ब्राह्मे मुहूर्ते श्रुता
 प्राभातिकी ताम्रचूडस्य कुक्कुटस्य वाक् येन स रथाङ्गश्चक्रवाको
 धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उद्देक्षतीति ।
 क्वक्वाकुक्वासचूड इत्यमरः ॥ ११ ॥

क्वचित्तदि । तदा नलागमनसमये क्वचित् स्थाने लेपनदाने

अलम्बि तुङ्गासनसन्निवेशना-
दपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥
मुखानि* मुक्तामणितोरणैस्तदा
मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।

सुधालेपचित्रादिकर्मणि पण्डिता कुशला काचिद्रमणी पुरस्कृता
निर्माणार्थमेव सम्भाविता सती स्वप्रार्थनावशात् कमण्यहङ्का-
रमभिमानमगात् प्राप अनिर्व्वचनीयं गौरवं धृत्वा सुधाले-
पादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कनिर्माणार्थं हरिद्राचूर्णमिश्रितं
तण्डुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कुशला । काचिद्विजने रम-
णीये वा प्रदेशे तस्यां भैर्यां अङ्गाद्वर्त्तने कुशलेति वा । तयोर्भै-
रीनल्लयार्था । तथा कश्चित् प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां
विदग्धया चतुरया कयाचित्तुङ्गामने उच्चतुङ्गाक्यामने मन्त्रि-
वेशनादपवेशनाद्वेतोरादरे गौरवमलम्बि प्राप्तं । उच्चासनम-
न्त्रिवेशनाददरे वक्रितापभयाभावः प्राप्त इति वा । जातावे-
कवचनं । काचिच्चित्रादिकर्म काचिच्च अपूपादिनिर्माणं च कु-
रिति भावः ॥ १२ ॥

मुखानीति । तस्य पुरस्य तथा तत्कर्मणिनामनिवेशना-
मपि मुखानि द्वारेपान्तरुपापाननानि मुक्तायुक्तानां मणीनां
रत्नानां मुक्तानाञ्च मणीनाञ्च वा तोरणैस्तभ्यः उद्गतैर्निर्गतेः
अत एव पान्थविलासं उत्थाय दूरं प्रमर्षणशीलानां पान्थानां
विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनसमर्थे प्रमा-

पुरस्य तस्याखिलवेश्मनामपि
 प्रमोदहासकुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥
 पथामनोयन्त तथाधिवासना-
 न्मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।
 वितानतामातपनिर्भयास्तदा
 पटच्छिदाकालिकपुष्पजा स्रजः ॥ १४ ॥

दहासेन हर्षजहास्येन कुरितानि मिश्रितानि च रेजिरे सर्वा-
 ण्यपि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि वा मुक्तामलितोरणैरलङ्कृता-
 नि । सर्वं पुरञ्च शानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भवति ।
 तस्य पुरस्य सम्बन्धिनां वेश्मनामिति व्याख्याने न केवलं पुरलो-
 काणां मुखानि प्रमोदहासकुरितानि किन्तु गृहाणामपि अपे-
 रर्थः । तोरणात्तदेति पाठे तोरणात् पान्यविलास्य श्रितैः
 उत्थाय द्वारप्रसर्पणशीलैरिति व्याख्येयं ॥ १३ ॥

यथामिति । पटच्छिदाभिर्वस्त्रच्छेदैर्निर्मितानि अकालिका-
 न्वसमयजानि यस्मिन् काले यानि न भवन्ति तादृशानि पु-
 ष्याणि तेभ्यो जातास्तन्निर्मिताः स्रजो मालाः तदा वरागम-
 नसमये पथां पुरमार्गाणां वितानतां उल्लोचतां अनोयन्त
 प्रापिताः । किम्भूताः । यथा मालत्वादिपुष्पाणां वासस्तथाधि-
 वासनात् सुगन्धिद्रव्यैः परिमलारोपणान्मधुव्रतानामपि दत्तो
 विशिष्टो भ्रमो यामिः । सर्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि
 अकृत्रिमाण्येवैतानि पुष्पाणीति तेषामपि दत्तभ्रान्तयः किमु-

विभूषणैः कञ्चुकिता बभूव प्रजा
विचित्रचित्रैः स्रपितत्वेषो गृहाः ।
बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे
वपुः स्वमुर्ध्नाः परिवर्त्तितोपमं ॥ १५ ॥

तान्येषामिति मधुव्रतपदेन सूचितम् । तथा वस्त्रमयत्वादात-
पनिर्भया उष्णत्वमाचरहिताः । अस्ती वितानमुष्मा च इत्य-
मरः । द्विदाकालिकेति च पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभू-
षणैरलङ्कारैः कञ्चुकिताः नानारत्नकान्तिच्छादितमर्वावयवाः
सन्तः बभूवः शुश्रुभिर । तथा वर्णमात्रकल्पितेषु निर्जीवेष्वपि
रूपकेषु जीवद्भूमापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रैः आश्चर्य-
कारिभिः कुञ्चलिखितनानावर्णरूपकैः स्रपितत्वेषः उज्ज्वली-
कृतदीप्तयो गृहा बभूवः । एवं जङ्गमस्यावरूपान्यतया तथा
नणिकुट्टिमैश्च मणिवद्भूमिभिश्च कृत्वा उर्ध्वाः स्वं सहजं
सृज्यवपुः केनापि ब्रह्मादिना परिवर्त्तिता उपमा यस्य तद्रू-
पाक्षरं प्रापितमिव बभूव । पातालस्य रम्यत्वात् पातालमुपरि
जातमित्यर्थ इत्युत्प्रेक्षा । परिवर्त्तिता विनिमयिता उपमा
उपमानं स्वर्गादि देन उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्गस्य उपमेयत्वं
कृतं, स्वयञ्च तस्योपमानं जातमित्यर्थः इति वा । स्वरूपा इति
पाठे स्वर्गात् सकाशात् परिवर्त्तितोपममिव बभूवेत्यर्थः । मणि-
कुट्टिमैः उपलब्धिते पुरे वा । सर्व्वमपि तदा सालङ्कारं जात-
मिति भावः । कञ्चुकस्तारकादिः ॥ १५ ॥

तदा निमस्वानतमां घनं घनं
 ननाद् तन्मिश्रितरान्तं ततं ।
 अवापुरुच्चैः सुधिराणि राणिता-
 ममानमानङ्गमियत्तयाऽध्वनीत् ॥ १६ ॥
 विपश्चिराक्कादि न वेणुभिर्न ते
 प्रणीतगीतेन च तेऽपि झञ्झरैः ।

तदेति । तदा नलागगनममये तस्मिन् घनं कांस्यतालादिकं
 घनं निविडं यथा निमस्वानतमां नितरतिशयं शब्दं चकार तथा
 ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां ननाद् शब्दं
 चकार । तथा सुधिराणि रच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चै-
 र्नितरां राणितां शब्दत्वं अवापुः । तथा आनद्धं मुरजादिवाद्य-
 मियत्तयेदं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छिद्यं यथा तथा ऽध्वनीत् ।
 घनं दृढाययवं बद्धमल्लस्येति घनविशेषणं वा । तथा ततं
 तत्स्वरूपेण विस्तृतं बद्धमल्लकस्येति ततविशेषणं वा । तथा
 इयत्तयाऽमानं बद्धमल्लमित्यानद्धविशेषणं वा । चतुर्विधमपि
 वाद्यं तत्र गतिरिति मत्वर्थः । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुर-
 दिकं । वंशादिकं तु सुधिरं कांस्यतालादिकं घनमित्यमरः ॥
 राणितां । अवश्यं रणतीति, आवश्यकप्राधमर्ण्यानिनिः (पा० ३।
 ३। १७०) इति णिनां राणीति तेषां भावस्तत्ता तां । अध्वनीत्
 अतो हलादेरिति (पा० ७। २। ७) वृद्धिविकल्पः ॥ १६ ॥

विपश्चिरिति । वेणुभिर्वंशध्वनिभिर्विपश्चिर्वीणाध्वनिर्ना-

न ते ऊडुकेन न सोऽपि ढक्कया
 न मर्दलैः सापि न तेपि ढक्कया ॥ १७ ॥
 विचित्रवादित्रनिनादमृच्छितः
 सुदूरचारी जनतामुन्नागवः ।
 ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिना
 पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

च्छादि । ते च वेणुध्वनयः प्राणीतं प्रारब्धं गीतं यैः द्रुतमध्या-
 दि मृच्छनादिपूर्वमुच्चैर्गायद्भिर्गायकैर्गायकगीतेनाच्छादिष्यतेति
 मर्व्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । झञ्झं झञ्झं राख्यैः कांस्यमयै-
 वाद्यविशेषैर्ध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गायकध्वनयोऽपि न च नैवा-
 च्छादिष्यत । ऊडुकेन लघ्वीयमा कांस्यमयेन वाद्यविशेषेण ते
 झञ्झध्वनयो नाच्छादिताः । ढक्कया वादित्रविशेषेण सोऽपि
 ऊडुक्कध्वनिनाच्छादि । मर्दलैर्मर्दङ्गध्वनिभिः सा ढक्काऽपि ना-
 च्छादि । ढक्कया तेऽपि मर्दला अपि नाच्छादिताः । अनपे-
 क्षितगौरवलाघवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितं समश्रुतितान्त्रमाना
 अपि विपश्चादिध्वनयः वादककौशलात् प्रत्यक् भेदेनोपलभ्या
 इति भावः । विपश्च्यते स्वरैऽस्यां विपश्चिः, श्रोणादिक इप्रत्य-
 यान्तः ॥ १७ ॥

विचित्रेति । विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां
 निनादः मृच्छितः वर्द्धितः तथा सुतरां दूरचारी दूरमञ्चरण-
 शीलः, जनता जनसङ्घातस्तस्याग्रे मुखशब्दः, पयोधिपूरे ममुद्र-

उदस्य कुम्भोरथ शतकुम्भजा-
 चतुष्कचारुत्तिपि वेदिकोदरे
 यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां
 पुरन्ध्रवर्गः स्नपयाम्बभूव तां ॥ १८ ॥

प्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिशब्देन पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्द-
 स्नान वा मेदुरः परिपुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्त्ति-
 दिक्पालक्षिनां कर्षेषु न ममौ तत्कर्णानपि परिपूर्णं वह्नि-
 निर्गत इत्यर्थः । नानाजातीयमिश्रणादेकीभूतो जनशब्दे-
 दिगन्तपर्यन्तं समुल्लासेति भावः । स दूरेति पाठे स महानि-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥

उदस्येति । अथ सर्व्ववाद्यवादनानन्तरं पुरन्ध्रवर्गः स्त्रीसम-
 यश्चकुलवृद्धसुवामिनीममूहः चतुष्कसंज्ञेन नानावर्णकल्पितस्व-
 लिकसर्ष्वतोभद्रादिमण्डनेन चार्व्वी रमणीया लिट् कान्ति-
 र्यस्य एवभूते कूर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तमात्रेच्छित्वादिमुकल्पिते
 वेदिकाया उदरे मध्ये शतकुम्भजाः सुवर्णघटिताः कुम्भोः उद-
 स्यात्क्षिप्य यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैम्याश्च कुलाचारानतिक्र-
 मेणाय मङ्गलं मङ्गलगतिपूर्व्वं यथा तथा तामवनीन्द्रजां भैमीं
 स्नपयाम्बभूव । मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्तर्ह्येऽप्यथो अथेति वच-
 नादेकोऽथशब्द आनन्तर्य्यं, द्वितीयस्तु मङ्गले इति ज्ञेयं । यथा
 विधानं नरनाथनन्दिनीमिति च पाठः । स्नपयाम्बभूव । मित्वा-
 दपधाद्वस्वः ॥ १८ ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारिता-
मवापेनास्तत्कुचयोर्दयेन ताः ।
शिवामवाजुः सहकारशाखिन-
स्तपाभग्भानिभिवाननैर्मुखैः ॥ २० ॥
असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना
क्रमाद्दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।
दयस्य वर्षाशरदान्तदातनीं
सनाभितां साधु बबन्ध सन्ध्यया ॥ २१ ॥

विजित्येति । ताः कुसयः तस्या भैरव्याः कुचयोर्दयेन गौरव-
त्वकाठिन्यादिमुष्णतिशयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां
जलवाहितमवापिताः प्रापिताः सत्यः आननैर्मुखैः सहकार-
शाखिन आसृष्टस्य द्विषां तपाभरेण जनितां भानि वैवर्ण्यं
कालिमानमिव अवाजुः वहन्ति स्म । पराजितोऽपि ह्रीभरेण
नयमुखो वारिवाहितां प्रापितः सन् भानि धत्ते । कलशो-
मुखे माङ्गलिकासूतपत्रवा निक्षिप्यन्ते इत्याचारः । अवाजुः ।
वह प्रापणे लङि ॥ २० ॥

अमावति । मुहुर्जातं जलाभिषेचनं यस्या असौ भैरवी,
क्रमात्सितांशुना मिततनुदुकूलेन सौमाम्बरकोज्ज्वला भूषिता
सती, वर्षासु शरदसु तासां दयस्य सन्ध्यया सन्निभा तदातनीं
तदाभवां तात्कालिकीं सनाभितां तुल्यतां साधु बबन्ध
दधौ । वर्षासु जनजलाभिषेका, शरदु शीतांशुना चन्द्रेको-

असौ प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनोक्ततां
 निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवं ।
 शिरोरुहौघेन घनेन संयुता
 तथा दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥
 विरेजिरे तच्चिकुरात्कराः किराः
 क्षणं गलन्निर्मलवारिविप्रुषां ।
 तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताः
 सिता वमन्तः खलु कीर्त्तिमुत्तिकाः ॥ २३ ॥

उज्ज्वला इयोः मम्मन्विन्युभयगुणोपेता, वस्तुपरिधानात् पूर्वं प्रा-
 वृत्सदृशी अनन्तरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अमाविति । असौ दिवं निनिन्द तत्तुल्या जातेत्यर्थः ।
 किम्भूतां दिवं । आदौ वर्षासु प्रभिन्नैरतिघनेः चरद्भिर्वा अम्बुद-
 दुर्दिनोक्ततां जलप्रावितां, अनन्तरं शरदारम्भे चन्द्रद्युतिसु-
 न्दरीं । किम्भूतामौ । कश्चिदर्थता शिरोरुहौघेन केशपाशरूपेण
 घनेन मेघेनोपलक्षिता । तथा दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रेणा-
 उज्ज्वला । जलाभिषेकस्थानेषु वर्षादकक्षरणं चन्द्रिकास्थाने दुक्-
 लमिति बोध्यं ॥ २२ ॥

विरेजिर इति । तस्याच्चिकुरात्कराः केशसङ्घा विरेजिरे शो-
 भन्ते स्म । किम्भूताः । गलतां निर्मलानां वारिविप्रुषामुदकविन्दूनां
 क्षणं किरन्तीति किरा विचेपका उदविन्दून् मुञ्चन्त इत्यर्थः ।
 किम्भूता इव । तमसः सुहृदीनि सदृशानि अतिश्यामानि चाम-

सदीयसा स्नानजलस्य वाससा
 प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृता ।
 अदभ्रमभ्राजत साऽश्मगणनात्
 प्रकाशरोचिः प्रतिमेषै हेमजा ॥ २४ ॥
 तदा तदङ्गस्य विभर्त्ति विभ्रमं
 विलेपनामोदमुचः स्फुरद्गुचः ।

राणि तेषां निर्जयेनार्जिताः स्वीकृत्य सङ्गृहीताः मिताः
 शुभाः कीर्तिरूपा मुक्तिका वगन्तः खलु । इवार्थे खलुशब्दः ।
 कृष्णचामरादण्विमन्दरमालैकगणना इति भावः । विप्रुषां ।
 कर्माणि षष्ठौ ॥ २३ ॥

सदीयमेति । सा भैमी अदभ्रमधिकं अभ्राजत अशोभत ।
 किंभूता । सदीयसा स्नानजलस्य प्रमार्जनेन प्राञ्चलकारिणा
 वाससा सदीयसा वामसा कर्तव्या स्नानजलस्य प्रमार्जनेन करणेन
 पूर्वोपेत्या अधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव । अश्मगण-
 नात् शिलान्तजनाद्धताः प्रकाशं पूर्वोपेत्याऽतिदीप्ता रोचि-
 र्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजा मौवर्णा देवादीनां प्रतिमैव । शिला
 चर्षणादोपितेति सुवर्णकारपरिभाषा । प्रमार्जनेन । प्रथमपक्ष
 नद्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युट् । द्वितीयपक्षे भावे ल्युट् । गण तेजने ।
 भौवादिकः । तस्मात्ल्युट् ॥ २४ ॥

तदेति । सुवर्णं द्रुमीषत् स्फुटद्विकमत्काञ्चनकेतकीदलं
 तस्मात् भौरभं मौगन्धं यद्यभ्यस्यति शिञ्जते तदा तर्हि तदङ्गस्य

दरस्फुटत्काञ्चनकेतकीदलात्
 सुवर्म्ममभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥
 अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं
 कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।
 क्षणेन सख्यश्चिग्लक्षणस्फुटं
 प्रति प्रतीकं प्रतिकर्म्म निर्ममुः ॥ २६ ॥
 विनापि भूषामवधिः श्रियामियं
 व्यभृषि विज्ञाभिरदर्शि चाधिका ।

भूमौशरीरस्य विभ्रमं विलासं विशिष्टां भ्रान्तिं वा बिभर्त्ति ।
 किंभूतस्य विलेपनस्य । यत्तत्कर्ममादेरङ्गरागेण आमोदं मुञ्चति
 तस्य । तथा स्फुरन्ती रुक् दीप्तिर्यस्य । स्वाभाविकगौरवान्तिनः
 अभ्यङ्गानन्तरमङ्गरागः लत इति भावः । यदि तर्ह्येति सम्ब-
 द्धादभ्यस्यति बिभर्त्तीति न लिङ्, लिङ्गर्थे लट् । क्रियानिष्प-
 त्तिसु न विवक्षणीया ॥ २५ ॥

अवापिताया इति । सकलासु गोतालङ्कारणादिषु कलासु
 विद्यासु पण्डिताः कुशलाः सख्यः शुचिगोमयाद्यनुलिप्तं सर्व्वतो
 भद्रादिभूषितं वेदिकाया अन्तरं मध्यं शृङ्गारस्थानं अवापि-
 तायाः प्रापितायास्तस्याः भैरव्याः प्रति प्रतीकं प्रत्यवयवं चिर-
 श्लक्षणाङ्गकालाभ्यासात् स्फुटं निरतिशयं अत एव क्षणेन
 प्रतिकर्म्म अलंकरणं निर्ममुश्चक्रुः ॥ २६ ॥

विनेति । भूषां मण्डनं विनापि श्रियां कान्तीनामवधिः

न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा
ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ॥ २७ ॥

परमशोभा इयं भैमी विज्ञाभिः अलङ्कारचतुराभिः सखीभिः
व्यभूषि विशेषेणामण्डि । अधिका अलङ्कृताङ्गकान्तितोऽधिक-
कान्तिरदर्शि च । परंतु विचारचातुरी एकतरनिश्चयरूपे
विचारे प्रावीण्यं कस्यास्तु न कस्यापि । इति किं एषा भूषया
पूर्वापेक्षया अधिकं न चकास्ति किन्तु सा भूषैवानया भैम्या
कृत्वाऽधिकं शोभते । भैम्या भूषणानाञ्च परस्परसम्यक्शोभा-
तिशयो यो दृश्यते तत्र भूषणैर्भैम्याः शोमातिशयो न जनितः
किन्तु भैम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः ।
पूर्वापेक्षयाधिकं वा शोभते स्मेति भावः । भूषां विनापि श्रि-
यामवधिरियं विज्ञाभिर्विशेषेण बद्धना प्रयासेनाभूषि पूर्वापे-
क्षया इयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलो-
किता च । परमियं भूषया नाधिचकास्ति किन्तु सा भूषाऽनयेति
तात्त्विकविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या जातेत्यर्थादपि तु
न कस्यास्तित् । प्रयासेनालङ्कृत्य पुनः पुनर्विलोकापि विज्ञा-
भिरपि अनया मण्डनं मण्डितं मण्डनैर्वा इयं मण्डिते इति
तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्यं साधारणत्वं वाधि-
कशोभाकारित्वं वेति किमपि न निश्चितं किन्तु भ्रान्ता एव
जाता इत्यर्थ इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति
भावः । पूर्वाक्ता चातुरी कस्यास्तु कस्याश्चिदेव विदुष्या न

विधाय बन्धूकपयोजपूजने
 कृतां विधोर्गन्धफलीबलिश्रियम् ।
 निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं
 मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

तु मर्त्यस्या इति वा । अलङ्कृतं तदपुषेव मण्डनमिति विचार-
 रचातुरी कस्यचिन्मन्त्रलण्ण महाप्राज्ञस्य कस्य ब्रह्मणा वाऽस्तु ।
 मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा वा एवं निर्णेतुं शक्यते नान्येनेत्यर्थ
 इति वा । कस्याः पुनर्न जाता अपि तु मर्त्यस्या अपीति
 वा ॥ २७ ॥

विधायेति । लब्धं प्राप्तं अधराभ्यां लोचनाभ्याञ्च कृत्वा
 अर्चनं पूजनं येन । आष्ठनेत्रेण रमणीयमिति यावत् । एवंविधं
 तन्मुखं भैमीमुखं कर्तुं माङ्गलिकं मनःशिलाख्यगौरधातुविशे-
 षनिर्मितं चित्रतिलकं एतत् प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलो-
 त्पलाभ्याञ्च पूजने पूजादयं कृत्वा, अनन्तरं कृतां विधोश्चन्द्रमन्त्र-
 न्धिनीं गन्धफल्या चम्पककलिकया कृत्वा बलिः पूजा तज्जनितां
 श्रियं कान्तिं निनिन्द । यदि बन्धूकोत्पलैः चन्द्रस्य पूजां कृत्वा
 चम्पककलिकां चन्द्रस्य शिरशि न्यस्यति तदा तां चान्द्रलक्ष्मीं न्य-
 क्षरोतीत्यभूतापमेत्यर्थः । बन्धूकस्य अधरस्य नीलोत्पलयोर्लो-
 चनयोश्चम्पककलिकाया मनःशिलातिलकस्य चन्द्रस्य वदनस्य
 सौपमानोपमेयभावः । चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका
 गन्धफलीत्यमरः ॥ २८ ॥

महीमघोनां मदनान्धतातमी
तमःपटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
अबन्धि तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी
कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २८ ॥
पुनः पुनः काचन कुर्वती कच-
च्छटाधिया धूपजधूमसंयमं ।

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति । महीति । कयापि केशप्र-
साधनचतुरया सख्या तस्या भैम्या मूर्द्धजपाशः केशपाशः तद्रूपा
मौगन्ध्याद्वैर्याच्च मञ्जरी प्रथमोद्भिन्नकलिकाङ्कुरदण्डः अब-
न्धि संयता । किंभूता मञ्जरी । महीमघोनां भूमोन्माणां मद-
नेन कामविकारेण अन्धता विवेकशून्यता सैव तमी तामसी
रात्रिस्तस्यास्तमोरूपस्य पटस्यावरकत्वादविवेकरूपस्यारम्भणे
निर्माणे विषये तन्तुसन्ततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा । तथा
धूपग्रहणसाधनस्य सक्किद्रस्य धातुमयस्य करण्डकादेः सम्ब-
न्धिना दह्यमानकूर्पूरागरुचन्दनादिपरिमलबहुलेन धूमेन
कोमलपञ्चुष्का तद्ददतिसुन्दरी नितरां श्यामा । राजानो
रात्रौ नीलं पट्टवस्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति वा । मलप-
राया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा राज्ञां कामोद्रेकाद्विवेकशू-
न्यता भवतीति भावः ॥ २८ ॥

पुनः पुनरिति । काचन सखी तस्याः भैम्या मूर्द्धजः केश-
पाशं स्तम्भयन् स्तम्भयनप्रसम्भयणत्वसाम्याच्चा मरं चिराद्भङ्गना

मखोन्मिनेस्तर्किततन्निजभ्रमा
 बन्ध तन्मूर्द्धजचामरं चिरान् ॥ ३० ॥
 बलस्य कृष्टेव हलेन भाति या
 कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गुरा ।
 तदापितैस्तां करुणस्य कुड्मलै-
 र्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥ ३१ ॥

कालेन बन्ध । चिरकालहेतुमाह । किंभूता । कचच्छटाधि-
 भेमीकेनपाशभ्रान्त्या सादृश्यात् धूपजस्य धूमस्य मङ्गम-
 संयमनं बन्धनं कुर्वतो । तथा तद्भ्रान्तिदर्शनीनां स्मिते-
 न्योन्यमुखविलोकनपूर्वविलसदीपद्वयैः कृत्वा तर्कितः क-
 पाशभ्रमेण धूपजधूमसंयमनरूपो निजः स्वीयः भ्रमो र-
 ॥ ३० ॥

बलस्येति । कुटिला अतिवक्रा या तस्याः कचच्छटा कुन्त-
 श्रेणिः बलस्य बलभद्रस्य हलेनाकृष्टा सती घनेर्निविडैर्भङ्गै-
 रङ्गैर्भङ्गुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या यमुनेव भाति
 च । कचच्छटा तां यमुनें तदा तस्मिन् समये अर्पितैः शिरसि
 न्यस्तैः करुणाख्यस्य वृक्षस्य कुड्मलैः कलिकाभिर्जहास । यमुना
 पराकर्षणकृतेन महीयसा भङ्गेन पराभवेन भग्ना पुष्परहिता
 च । स्वयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरश्रिता चेति हामो-
 युक्त इत्यर्थः । श्यामा अतिवक्रा पुष्पालङ्कृता च तस्याः कुन्त-
 लश्रेणिर्नितरां शोभते स्मेति भावः । पूर्वं तत्तुल्या अभूत्

धृतैनया हाटकपट्टिकानिके
 बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।
 मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः
 स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥
 ललाटिकासोमनि सूर्यकुन्तला
 बभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजम्बनः ।

इदानीं तु अधिका जातेति भावः । जहामेवेति वा । यमु-
 नाकर्षणं हरिवंशादौ ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति । धृतेति । एतया अलिके ललाटे
 या हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बुदानां कुन्तल-
 रूपजलदानां तेषु वा विद्युदेव बभूव । लज्जप्रभायास्तस्याः कथं
 स्थिरत्वमित्यत आह । मुखेन्दुसम्बन्धवशाद्धेतोः सुधाजुषोऽमृतं
 सेवमानस्य तदायुषो विद्युदवस्थानस्य स्थिरत्वं नियतं निश्चितं
 अहमूहे तर्कयामि । अमृतपानादमृतत्वं तस्या जातमित्यर्थः ।
 सुवर्णपट्टिकया ललाटमलङ्कृतमिति भावः । यदायुष इति वा
 पाठः । ऊहे । ऊह वितर्कः ॥ ३२ ॥

कुन्तलान् वर्णयति ॥ ललाटिकेति । ललाटे रचिताया
 रेखाकाशाया ललाटिकायाः पत्रपाश्याया अलङ्कारविशेषस्य
 सोमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्रजम्बनो भैरवसूर्यकुन्तला वक्र-
 कण्डलीभृताः केशाः कज्जलरूपस्य धूमस्य वज्रयः श्रेष्ठः स्फुट-
 मिव बभुः । किंभृता वज्रयः । मनःत्रिलयायाश्चित्रकं तिस्रकं

मनःशिलाचित्रकदीपसम्भवा

भ्रमीमृतः कज्जलधूमवलयः ॥ ३३ ॥

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुच्चकै-

रदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति स्रत्रं तदिव द्वितीयया

वयःश्रिया वर्द्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

तद्रूपो यो दीपः तस्मात्सम्भवो यामान्ताः । तथा भ्रमीः सङ्कुच्य
वक्त्रीभावान् बिभ्रति मृतः धारयन्त्यः । नलस्य मनःशिलाति-
लकेनैव कामोदीपनात् तस्य दीपत्वं । धूपधूमसम्भवा कज्ज-
लश्रेणिः किल भ्रमियुक्ता भवति । पत्रपाशा ललाटिकेत्य-
मरः । कर्णललाटात् कनलङ्कारे (पा० ४।३।६५) इति कन्
॥ ३३ ॥

श्लोकचतुष्टयेन कज्जलालङ्कारं वर्णयति । अपाङ्गमिति ॥
अञ्जनेन जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उच्च-
कैर्नितरामदीपि शुशुभे । द्वितीयया तारुण्यरूपया वयःश्रिया
कर्त्र्या विलोचने भ्रमीनेत्रे वर्द्धयितुं शैशवापेक्षया विशाले कर्तुं
तद्रेखादीपनं स्रत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यो नेत्रे तत्-
प्रान्तनिर्गतया कपोलकर्णोपान्तस्यर्शिन्याञ्जनरेखया भूषयन्ति ।
शिल्पिनश्च किमपि लेखितुं वर्द्धयितुं चालिख्यमानस्य वर्द्धमा-
नस्य चाकारवक्रिमपरिहाराय मषीखटिकाद्युपलिप्तसूत्राभि-
घातेन रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्वृद्धिर्नास्ति तथापि

अनङ्गलीनाभिरपाङ्गधाविनः
 कनोनिका नीलमणेः पुनः पुनः ।
 तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना
 स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥
 अमेविषातां सुपमां विदर्भजा-
 दृशाववाप्याञ्जनरेखयान्वयं ।

शैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षविशेषादिविस्मयवशाद्दौर्घ्यप्रतीते
 दौर्घ्यकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कञ्जलाञ्छिते इति भावः
 ॥ ३४ ॥

अनङ्गति । अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविशेषरूपैः कामविलासैः
 कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाविना नेत्रप्रान्तस्पर्शिनः कनोनिका
 नीलमणेर्नेत्रतारकारूपस्येन्द्रनीलरत्नस्य तमिस्रवंशप्रभवेनाथ च
 यथामान्वयजेनातिरूपेण रश्मिना मरुज्जलं खारूपा सा स्वप-
 द्धतिर्निजागमनसरणिः किमरञ्जि अञ्जनैर्न । सदा तन्मार्गग-
 मनेन स्वसम्बन्धात्तारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्ता नीली
 कृता न तु कञ्जलैरिति उत्पत्ता । कामोद्दिग्धितनिरतिशयक
 टाक्षश्रीतुल्याञ्जनशोभा लङ्कारतां जगामिति भावः ॥ ३५ ॥

अमेविषातामिति । विदर्भजादृशा अञ्जनरेखया अन्वयं
 सम्बन्धमवाप्य स्मरेण बाणोक्तयोर्बाणत्वं प्रापितयोः पर्याजयोः
 नीलोत्पलयोः सुपमां परमां शोभां अमेविषातां अलभेतां ।
 किंभूतयोः । मध्यापमयबाणाक्येणाद्भुतद्वयेऽधिकरणे ज्याकिण

भुजद्वयज्याकिणपङ्क्तिस्मृगोः
 स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥
 तदक्षितत्कालतुलागमा नखं
 निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।
 विधिर्यदुद्धर्त्तुमियेष तत्तयो-
 रदूरवर्त्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

पङ्क्तिः ज्याघातजैववर्त्यरूपकिणमार्गः तां स्पृशत इति स्पृशो-
 तयोः । ननमुद्दिश्याकर्षवाणाकर्षणात् कर्षान्तविश्रान्तयो-
 र्नेत्रनीलोत्पलवाणयोर्भुजज्याकिणमस्भावना युक्ता । अञ्जन-
 रेखे किणतुल्ये नेत्रे च स्मरनीलोत्पलवाणतुल्ये इति भावः
 ॥ ३६ ॥

तदक्षीति । विधिर्ब्रह्मा तदङ्गोर्मृगनेत्राधिकयोर्भेमीनेत्रयोः
 तत्काले तस्मिन् पाणिग्रहाचिताञ्जनप्रमाधनममये तुला मा-
 न्यकरणं तद्रूपेणागमाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्णस्य
 कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्त्तुं उन्मूलयितुं यत् इयेष अभि-
 ल्लाष तयोः कृष्णसारनेत्रयोः अदूरवर्त्ति ममीपवर्त्ति यत् क्षतं
 तस्य भावस्तत्ता सा तस्रस्त्रिखननकर्म्म शंसति स्म । क्षतमाख्यत
 स्फुटमिति पाठे स्फुटं प्रकटमुपेक्षायां वा अदूरवर्त्ति च क्षतं
 ययोस्ते अदूरवर्त्तिक्षते तयोर्भाव इति वा । मृगनेत्रममीपे न-
 खत्रिखननाकारं क्षतं भवति ॥ ३७ ॥

विनिचनभ्यामतिमात्रपोडिते
 ऽवतंसनीनाम्बुरुहद्वयो खलु ।
 तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाऽधिरोपया-
 स्वभ्रुवतुभीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥
 धृतं वतंसोत्पलशुग्ममेतया
 व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।

शोकदयंनावतंसनीलोत्पले वर्णयति । विनिचनभ्यामिति ।
 खलु यतः भीमसुतायाः श्रुती कर्णा विनिचनभ्यां आकर्षणपूर्व-
 त्वादतिमात्रमतितरां पोडिते पराक्रान्ते ततस्मादात्मपरा-
 भवकारिणोऽस्यार्थे तयोः प्रतिद्वन्द्विनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले
 इति धिया बुद्ध्या स्वशिरमि अवतंसरूपनीलाम्बुरुहद्वयो अधि-
 रोपयाम्ब्रुवतुः आरोपितवन्तौ दधतुरित्यर्थः । लुप्तोत्पला ।
 खलु वेत्स्येच्छायां । अन्तोऽप्यधिकेन पराभूतस्मादात्मानं तदि-
 रोधिनिं मन्निधापयति । नीलोत्पलकरणीयं कर्म नेत्राभ्यामेव
 कृतं न तु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित् कृतं, नीलोत्पले कर्ण-
 भूषणीकृते इति च भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति । एतया कर्णयोरुपरि धृतं वतंसोत्पलशुग्मं, भौमो
 तत्कर्णौ वा पश्यतः कस्यचिद्भ्रमिकस्य विलासिनो दृशाविव व्यरा-
 जत् । किंभूतस्य । मनोभुवा कामेन अविवेकितमेवान्धं उद्धृत-
 नेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किंभूते दृशौ । अस्यां भैस्यां पति-
 ते निषले । ततो रमिकत्वादेवापरादृत्य सर्गित्वा समर्थ स्थिते

मनोभुवान्धङ्गमितस्य पश्यतः

स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ॥ ३९ ॥

विदर्भपुत्रीश्रवणावतंसिका-

मणीमहःकिंशुककाम्बुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलबाणसम्भृति-

नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

स्थिरतरं इत्युत्प्रेक्षा । कश्चिद्विलासो भैरव्याः कर्षा प्रथममेव दृष्ट-
वान् ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरिव लक्ष्मे स्थिते नात्पलदयमित्यर्थः ।
नेत्रगमनादेवास्यान्धः । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा
तिष्ठति ॥ ३९ ॥

रत्नावतमं वर्णयति । विदर्भेति । स्मरः नलं परं केवलं
श्रष्टं वा लक्ष्यमवैक्षत आगच्छन् प्रतीक्षितवानित्यर्थः । किंभूतः ।
विदर्भपुत्रीश्रवणयोरुपरि श्रवतंसिकाया मण्यः भूषणभूता या
माणिक्यादिरत्नखचितसुवर्णकम्बिका तत्सम्बन्धीनि माणिक्या-
दिरत्नानि तामां महस्तेजस्तदेव किंशुककाम्बुकं पलाशकुसुम-
धनुः तस्योदरे विषये उदीता समुत्पन्ना नेत्रयोरवतंसोत्पल-
योस्तु तद्रूपाणां चतुर्णां बाणानां सम्भृतिः सामयी नेत्ररूपाभ्यां
वा नीलोत्पलाभ्यां बाणसामयी यस्य । एवविधचापे ममारेति ।
बाण इत्यर्थः । खलु कृतकर्णकज्जलाञ्चितनेत्रमौन्दर्यविलोकन-
मात्रेण नलः कामपरो भविष्यतीति भावः । श्रवतंसिकापदेनैव
श्रवणलभावयतिमन्निधिसूचनार्थं श्रवणपदप्रयोगो युक्तः । लक्ष्य
स्मरणात् स्मरः ॥ ४० ॥

अनाचरत्तथ्यमृषाविचारणां
तदाननं कर्णलतायुगेन किं ।
बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू-
द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावच्छयका ॥ ४१ ॥
अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले
वयस्ययाभ्यामभिनः समन्वयः ।

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह । अनाचरदिति ॥ मादृ-
श्यात् स्फुग्निनया द्विचन्द्रबुद्ध्या दौचन्द्राविति भ्रान्तिज्ञानेनैतौ
दौ चन्द्रौ तत्रोत्कर्षे न महेते इति भैम्यास्तदाननस्य वा पुर-
स्तादस्यकौ स्पृष्टाकारिणौ कथितौ प्रतिपादितौ मणिकुण्डले
रत्नखचिते सुवर्णताटके एवंविधौ दौ चन्द्रौ जित्वा तदानन-
कर्तृ, कर्णलतायुगेन कृत्वा बबन्ध किं । ननु द्विचन्द्रबुद्धेरेव
स्वरूपिणामत्यन्तान् स्वीत्वाच्च तदुक्तेऽर्थे कथं तस्य प्रवृत्तिरित्या-
शङ्क्याह । किम्भूतं । तथ्यमृषा विचारणां अनया कथितं सत्य-
मसत्यं वेति विमर्शनमनाचरदकुर्व्याणं । शोभासम्पन्नदेन मत्त-
त्वादित्यर्थः । किं किमिति बबन्ध न अपित्वनुचितमेतत्कृतं । यतः
सत्यामत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्योऽपि दुर्मदः
सत्यामत्यविचारमकुर्वन् कस्यचिदस्यकस्य वचनादमपराधि-
नमपि कश्चित्पाशादिना बध्नाति । चन्द्राकारे मणिताटके तथा
धृते इति भावः ॥ ४१ ॥

अवादीति । कयाचिद्वयस्यया मस्या कुण्डले परिधाप्य

त्वदानेनेन्दोः प्रियकामजन्मनि

अयत्ययं दौरधरो धुरं ध्रुवं ॥ ४६ ॥

निवेशितं यावकरागदीप्रये

लगत्तदीयाधरमीन्नि सिक्थकं ।

कर्त्तव्यानिचिष्य भैमी अवादि दत्तुक्ता । इति किं । हे भैमि तवाने-
नेन्दोः आभ्यां कुण्डलाभ्यां अभित उभयोः पार्श्वयोग्यं मम-
न्वयः ममीषीनः सम्बन्धः । प्रियस्य नलस्य कामो रत्यभिलाषः
तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दौरधरो पूर्वोत्तरराशिष्यगुरुशुक्र-
योर्मध्यराशिष्यचन्द्रस्य दुर्धराख्यस्य महायोगस्य सम्बन्धिनीं धुरं
भारं ध्रुवं निश्चितं आश्रयतीति । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुर्धराख्ये
महायोगे ज्ञातपुत्रादिर्यथा वृद्धिं प्राप्नोति तथा कुण्डला-
नक्षत्रमखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलाषो वृद्धिं प्रा-
प्नोतीति भावः । गुरुभार्गवयोर्योगश्चन्द्रेणैव यदा भवेत् । तदा
तु दुर्धरायोग इति ज्योतिर्विदां मतमिति शास्त्रादनुमन्नेयम्
॥ ४६ ॥

अधरप्रसाधनमाह । निवेशितमिति ॥ तदीयोऽधरोऽस्तस्य
मीन्नि ऊर्ध्वदेशे यावकस्यालककस्य रागो लोहितिमा तस्य
दीप्रये प्रकाशनाय निवेशितं न्यस्तं यच्चानेन लगत्तल्लग्नं सिक्थकं
मधुच्छिष्टं स्वस्य जनकानि मधूनि हीनरमतया परित्यज्य मा-
धुर्यातिशयात् सुधयाऽमृतस्य मधुर्मणि तुल्यायां तत्रैवाधर-
मीन्नि निवस्तु नित्यं स्यात् उत्सुकमुल्कण्डितमिव रराज । सुधया

रराज तत्रैव निवसुमुमुक्षुः
 मधूनि निर्धूय सुधासधर्भिणि ॥ ४३ ॥
 स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा
 स्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
 अवाप्य तन्त्रोरथ सप्त मुक्तिका-
 सरानराजत् परिवादिनो स्फुटं ॥ ४४ ॥

मिथ्यकस्य कदाचिदप्यसम्बन्धात्तत्ताभात्तां परित्यक्तुमशकमिव
 तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रमाधिका अस्वककस्य स्थित्यर्थे अधरे
 मिथ्यकं निवेशयन्ति, अधरस्य मधुनोऽधिकत्वं सूचितं । अन्यदपि
 हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्रयति । लुप्तोत्प्रेक्षा । सधर्भिणि
 धर्मादनित् केवलात् (पा० ५।४।१२४) इति धर्माशब्दादनिति,
 समानस्य कन्दमीत्यत्र (पा० ६।३।८४) कन्दमीति यागविभा-
 गात् समानस्य स आदेशः । समानधर्मा या मा सधर्मा तस्यां,
 मन इति (पा० ४।१।११) न डीप् ॥ ४३ ॥

कण्ठप्रमाधनमाह । स्वरेणेति । तदीया कण्ठ एव कन्दली अ-
 तिमौकुमार्यादिगुणनादृष्टोद्गतप्रथमा सुरदण्डोऽतिमधुरेण स्वर-
 रेण कृत्वा पुरा पूर्वं अविशेषणं विशेषणरहितं यथा तथा
 सामान्येन वीणेत्यमित्येव खलु निश्चितं अस्फुरत् अभासत्,
 न तु रुद्रवीणादिवज्रवीणाभेदेषु विनिर्णययमिदं सञ्ज्ञेत्यर्थः ।
 अथालङ्कारसमये सप्त मुक्तिकामरान् सूत्रप्रातमौक्तिकहाराने-
 वतर्जनीमथमाभिधानोपक्रम न अनिवारितपञ्चमादिरागाः

उपास्यमानाविव शिञ्चितुं ततो
 मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
 विरेजतुर्माङ्गलिकेन सङ्गतौ
 भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

पट्टसूत्रादिरचिताः सप्त तन्त्रीरवाय, विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः
 सप्तभिः परिवादिनीत्यमरवचनात् स्फुटं प्रकटं परिवादिनीति
 विशिष्टसञ्ज्ञा सती अराजत् अशोभत । स्फुटमुत्प्रेक्षायां वा ।
 वीणाभ्योऽपि मधुरतरस्वरा, कण्ठकन्दलीसप्तसरमुक्ताहाराल-
 ङ्कृता चेति भावः ॥ ४४ ॥

भुजप्रसाधनमाह । उपेति ॥ माङ्गलिकेन मङ्गलं प्रयोजन-
 मस्य मङ्गलार्थरचितेन कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन कङ्कणेन सङ्गतौ
 युक्तौ सुदत्या भैरव्या भुजौ विरेजतुः । उत्प्रेक्षते । अप्रौढा बाला
 या मृणालनाला तथा विमदण्डेन ततः भुजाभ्यां सकाशात् मृदुत्वं
 शिञ्चितुं उपास्यमानाविव मेव्यमानाविव । मृणालादपि कोम-
 लतरो भुजावित्यर्थः । गौडदेशे विवाहकाले शङ्खवलयधारण-
 माचारः । बालेन चाभ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदं । नालानाल-
 मयास्त्रियामित्यपि क्वचित्पाठात् महाकविप्रयोगान्नालाशब्द
 आबन्तोऽपि । ततः । आख्यातोपयोग (पा० १।४।२८) इत्यपा-
 दानत्वम् । माङ्गलिकेन । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठञ्
 ॥ ४५ ॥

पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना
 जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
 चिराय पद्मौ परिरभ्य जायती
 निशीव विस्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥
 कृतापराधः सुतनोरनन्तरं
 विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह । पदेति ॥ तदानीं तस्मिन्
 प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वये ऽर्पिता रचिता नवा आर्द्रा
 यावकरञ्जना अलककरञ्जना जनैर्नवाद्यममये जाता अतिर-
 का रविद्युतिरिव उदनीयत अतर्क्यत । किम्भूता रविद्युतिः । निशि
 रात्रौ सूर्यस्यास्तमयवशात् पद्माभ्यां सह विस्लिष्य दिने पुनः
 पद्मौ चिराय परिरभ्य जायती तिष्ठन्ती । रविद्युतिर्यथा पद्मेषु
 श्रियमधिकां करोति तथा यावकरञ्जना तत्पादयोरिति भैमी-
 चरणी पद्मतुल्याविति भावः । चिराय विस्लिष्येति वा । चिर-
 विद्युकावन्मानं प्राप्य गाढमालिङ्ग्य तिष्ठत इति उक्तिः ॥ ४६ ॥

कृतेति ॥ पूर्वै विरहावस्थायां बहुतरुमन्तापकारिणान्
 सुतनोर्भैम्याः कृताऽपराधो येन स कुसुमेषुः काम एव पावकः
 अनन्तरं तु अधुना कान्तेन नलेन समं सह भैम्याः समागमं
 विचिन्त्य स्फुटं निश्चितं चरणी मिवैव अपराधमार्जनाद्येत्यर्थः ।
 कामस्याग्नित्वे हेतुमाह । यतः सोऽग्निः रागचिह्नः रागो लोहि-
 तमिव चिह्नं यस्य रक्तावा वज्रिरयमिति ज्ञायते । अथवा अनु-

स्फुटं सिधेवे कुसुमेषुपावकः

स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां

परस्यरेणैव विभूषितेषु च ।

राग एव चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि काममनुभावयति । तस्मात्
कामाग्निरेवायं न त्वयं यावकोऽलकः स पावको नेति वा ।
अन्योऽपि प्रोषितभर्तृकायाः कस्याश्चित् कृतापराधः संस्तप्रिया-
गमनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति । मालकक
तत्पददर्शनादेव नलस्य कामोद्रेको भवितेति भावः ॥ ४७ ॥

सहजशोभामाहास्यं वर्णयति । स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं
विनैव परस्यरानपेक्ष्य च तस्या भैम्या अङ्गेषु मुखायवयवेषु प्र-
त्येकं स्वीयस्वीयमौष्ठववशात्तरुणिमारोहवशाच्च चारुतां गतेषु
सत्सु परस्यरेणैवान्योन्येनैव च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं
सत्यपि अन्योन्यमाहचर्यवशात् करानुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ
करावित्येकस्याङ्गस्यापरेण तस्य च तेनैव सर्वाङ्गयोग्याङ्गसा-
म्योसङ्गहनात् सुन्दरतरेषु सत्सु तानि मनःशिलातिलका-
दीनि अलङ्करणानि किमूचिरे अपि तु स्वकरणप्रयोजनं न
किञ्चिदूचुः । यद्यस्मात्तेषामलङ्करणानां तत्पूर्वार्त्तं प्रकारं करणं
निर्माणं दृष्टैव बभूव दुःखवशान्न किञ्चिदूचुः । किमप्यधिकं
न चक्रुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितान्येवेति
भावः । तत्तेषां करणं दृष्टैवाभूत् । अत एव करणमलं इत्य-

किमूचिरेऽनङ्करणानि तानि तत्
वृथैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥
क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं
पुपोष यां भूषणचुम्बनैरियं ।
पुरः पुरस्तस्थुपि रामणीयके
तया ववाधेऽवधिवुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

मन्वयनाम साम्बयं जातमिति भावः । अन्नं वृथाकरणं येषा-
मिति च बहुव्रीहिणापि साम्बयं जातमित्यर्थः । पूर्वमलङ्कारस्य
भूषणार्थत्वं पश्चादप्रयोजकत्वान्निषिद्धार्थमिति चेत्तर्थाः । कि-
मूचिरे इति पाठे किमर्थं धृतानि न जाने इति शेष इति वा
॥ ४८ ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति । क्रमेति । इयं भैमी भूषणचुम्ब-
नैर्भूषणसम्बन्धैः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा तथाऽपि क्रमेण पूर्व-
पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणनाधिकामतिश्रयितां यां
श्रियं पुपोष तथालङ्कारशोभया रामणीयके सौन्दर्यं पुरः
पुरस्तस्थुपि स्थिरतरे सति अवधिः बुद्धेरियत्ता बुद्धिधोरणिः
परस्परं ववाधे बाधिता । इतोऽन्यद्रामणीयकं नास्तीति यदि
बुद्धिर्भवेत्तदा अवधिर्भवेत् पूर्वरामणीयकेत्यन्तावाधेन राम-
णीयकान्तरेण पुनर्न स्फुरति सति अवधिर्बाधित इत्यर्थः । तस्या
भूषणे शोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देश-
शब्दः ॥ ४९ ॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले
 बभौ निजाम्यप्रतिविम्बदर्शिनी ।
 विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा
 निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥
 जितस्तयास्येन कलानिधिर्दधे
 द्विचन्द्रधीसालिककायमायतां ।

मणीति । मणीसनाभौ मौक्तिकादिरत्नतुल्येऽतिस्वच्छे मु-
 कुरस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजाम्यस्य स्वमुखस्य दर्पणसङ्क्रान्त-
 प्रतिविम्बं पश्यत्येवंशीला दर्शिनी सा भौमो मुखं विधाः दर्पण-
 रूपस्य प्रतिविम्बरूपस्य वा चन्द्रस्य अदूरं निकटवर्त्ति विधाय
 कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव विचा-
 रयन्तीव बभौ । सन्निधौ हि विशेषः स्फुरति । विस्वापेक्षया
 प्रतिविम्बस्य न्यूनत्वान्तस्मैव चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति
 भावः । भूषणानन्तरमादर्शविलोकनमिति स्तोजातिस्वभावः ।
 प्रतिविम्बदर्शिनी । आभीक्ष्ण्ये णिनिः ॥ ५० ॥

जित इति । तया आस्येन जितः कलानिधिश्चन्द्रो नेत्र-
 चिपिटोकरणादिनिमित्ता हस्तस्थितादर्शनिमित्ता वा द्वौ
 चन्द्राविति धीर्यस्य पुरुषस्य स एव साक्षी साक्षाद्रष्टा यस्याः सा
 माया यस्यैवधूतः कायो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तां
 दधे बभार । एकत्वादहं भौमोमुखेन जित इति मायामयाने-
 ककायत्वं चन्द्रेण धृत इत्यर्थः । अत्र च पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन

तथापि जिग्ये युगपत् सखीयुग-
प्रदर्शितादर्शबह्वभविष्णुना ॥ ५१ ॥
किमानियुगमार्पितदर्पणद्वये
तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।

माक्षिणे दौ चन्द्राविति बुद्धिरेव प्रमाणं । कलानिधिपदेनानेक-
शिन्पञ्चत्वान्मायिककायव्यूहनिर्माणकलामपि वेत्तीति सूचितं ।
दाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वात् करस्थितादर्शश्चलेनानेककायत्वं
यद्यप्यङ्गीकृतं तथापि युगपत् समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शि-
ताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्बाहुना अनेकेनापि बह्वभविष्णुना
बह्वभवनशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रा जिग्ये जित एव । हस्तस्य-
दर्पणमहितसखीदर्पणद्वयं प्रतिफलितमुखप्रतिविम्बैः सह विम्ब-
भूतस्य मुखस्थानेकत्वान्मुखतुल्यदर्पणद्वयेन सह विम्बभूतस्य मु-
खस्य स्वमदृशेरादर्शः स्वप्रतिविम्बैः सह वा अनेकत्वात् पञ्चमु-
दयोर्विजयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पृथ्वी शोभया जिताऽपि म-
ह्याधिक्येन मुखे जेतुमारब्धवांस्तथापि मुखस्थाधिकतरमह्य-
त्वाच्च शशांकेति भावः । बह्वभविष्णुनेति च्छिः ॥ ५१ ॥

किमिति । आनियुग्मेनार्पितं दर्शितं दर्पणद्वये बहुषु प्रति-
विम्बेषु मध्ये एकमेकं संख्यायोग्यमथ च मुख्यं तदास्यं भैमीमुखं
अन्यच्च हिमेषु शिशिरार्तुषु अथ च काम्येषु केदारादिहिमेषु
निर्वाण्य निवार्य निर्वाणं विनाशमथ च मोक्षं कृत्वा प्राप्येति
यावत्, निशासमाधिभिः रात्रिमस्वन्धिभिः महोच्चैरथ च पर-

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभि-
 स्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ॥ ५२ ॥
 पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखै-
 र्वृता विभूषामणिगग्मिकार्मुकैः ।
 अलक्षि लक्ष्यैर्धनुषामसौ तदा
 रतीशसर्वस्वतयाभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

मात्मदर्शनापायैः कृत्वा तदीयं भैमीमुखसम्बन्धि सालोक्यं मा-
 वृश्यमथ च सालोक्यलक्षणां मुक्तिं इतं प्राप्तं वज्र अनेकमम्बुजं
 किं लोकैर्व्यलोक्यत । किमुत्प्रेक्षायां । भैमीमुखप्रतिविम्बतो ही-
 नत्वात् पद्मानि केदारादिहिमचूर्णनानि भूत्वा तन्मुखप्रतिवि-
 म्बस्य समीपे स्थितानि किमित्यर्थः । पद्मेभ्यो मुखमधिकमिति
 भावः । अम्बुजमिति जात्येकवचनं । निर्वापणं निर्वापस्तं करोति
 ण्यन्ताह्यपि निर्वाप्येति हिमेष्वात्मानं विनाशेत्यर्थः । सालोक्यं ।
 समानस्येति योगविभागात् स आदेशः ॥ ५२ ॥

पलाशेति । अभौ भैमी पलाशानां किंशुकानां दाम माले-
 यमिति भाग्या मिलन्त आगच्छन्तः शिलीमुखा भ्रमरा यत्रै-
 वभूतैरथ च किंशुकानां धनुराकारत्वात् मिलद्वासैर्विभूषा-
 मणीनां विशिष्टालङ्कारसम्बन्धिमाणिक्यादिरत्नानां रश्मिरूपैः
 कार्मुकैरिन्द्रधनुर्भिर्वृता वेष्टिता सती तदा भूषणानन्तरकाले
 रतीशस्य कामस्य सर्वस्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुषां
 लक्ष्यैर्लक्ष्यसङ्घैर्धनुर्भिः अभि सामस्येन रक्षितेव लोकैरलक्षि

विशेषतोर्यैरिव जङ्गुनन्दिनी
गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।
जगाम भाग्यैरिव नीतिरूज्ज्वलै-
र्विभूषणैस्तत्सुपमा महार्घता ॥ ५४ ॥

तर्किता । कुन्ताः प्रविशन्तीति वदुःखं धनुर्द्वाराणामित्यर्थः ।
नानिमाभ्यां निमित्तं नान्यथा नलसर्वस्वभैमी कामो रक्षतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विशेषेति । तस्या भैम्याः सुपमा स्वाभाविकी परमा शोभा
विशिष्टैर्भूषणैः कृत्वा महार्घतामतिश्रेष्ठ्यं जगाम । का कैरिव ।
जङ्गुनन्दिनी स्वत एव श्रेष्ठापि गङ्गा विशेषतोर्यैः प्रयागादि-
भिरिव । तथा आजानिकरागभूमिता जननं जनः न जनी
ऽजनः अजनेन निवृत्तं । तेन निवृत्तं (पा० ५।१।७८) इति
ठक् इकादेशः अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आजानिकः
महजो रागस्तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिस्य भावस्तस्मात् महजा
स्नेहपात्रता गुणैः शीललावण्यादिभिरिव । तथा नीतिरूज्ज्वलै-
र्नीतिसाधितफलप्रतिबन्धनाश्रयात् प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्वकृतशुभ-
कर्माभिरिव । भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठैव परं प्रयागादौ माहा-
व्यातिशयः । यवानुरागस्तत्र श्रेष्ठ्यं परंतु शीलदिना अनु-
रागस्य निरतिशयत्वं । तथा नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव पर-
नूज्ज्वलैर्भाग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरं भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्या
निरतिशया शोभाऽभूदिति भावः । उज्ज्वलैरिति उपमानो-
पमेयैः समन्वनीयं । अशुभकर्षणोऽपि भाग्यस्याभिधायकत्वात्

नलात् स्वैश्वस्यमनाप्तमानता
 नृपप्रिया भीममहोत्सवागताः ।
 तदङ्घ्रिलाक्षामदधन्त मङ्गलं
 शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थं भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानत्रयेण क्रमेण पा-
 वित्र्यं गुणवत्त्वं भाग्यवत्त्वञ्च सूचितं । विशिष्यन्ते इति विशेषाः
 पचाद्यच् ॥ ५४ ॥

नलादिति । नलात् सकाशात् स्वस्यात्मनो वैश्वस्यं वैधव्यमनाप्तं
 अप्राप्तमानता भैमीचरणप्रणामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयम्ब-
 ररूपे महोत्सवे आकारिताः सत्य आगता नृपप्रिया अन्य-
 राजमहिष्यः प्रियायुषे स्वप्राणेश्वरजीवनाय मङ्गलरूपमिन्दूर-
 मिव स्वशिरःसु तस्या भैम्या अङ्घ्र्याश्चरणयोर्लाक्षां अलक्तकं
 अदधन्त आधारयन् । पत्युरायुर्विदुद्वये अन्याः स्त्रियः ता एव
 वा यथा शिरःसु मिन्दूरं धारयन्ति । तथा प्रणामप्रसन्नया
 भैम्या एतदीयाः प्राणेशा रक्षणीया इति प्रार्थिता नलः स्वप्रा-
 णेशान् रक्षिष्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृचिरञ्जीवनाय भैमीचरणयोः
 प्रणामं कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव वा आर्द्रा लाक्षा
 लग्ना । विश्वस्त्राविधवे समे इत्यमरः । वैश्वस्यं । ब्राह्मणादित्यात्
 यञ् (पा० ५।१।१२४) । दध धारणे, लङि ।

हरिद्रा कुङ्कुमञ्चैव मिन्दूरं कज्जलं तथा ।

कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥

अमोघभावेन सनाभिनाङ्गताः
 प्रमन्नगीर्वाणावगन्तरन्त्रजाम् ।
 ततः प्रणम्राधिजगाम सा द्विया
 गुरुर्गुरुब्रह्मपतिव्रताग्निपः ॥ ५६ ॥
 तथैव तत्कालमथानुजीविभि
 प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः ।

केशसंस्कारकवरीकरकर्त्तविभूषणं ।

भर्तृरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ॥

इति स्कान्दावचनम् ॥ ५५ ॥

अमोघेति । ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतगुर्वादिच-
 रणप्रणामा मती द्विया गुरुः अधिकलज्जेत्यर्थः, सा भैमी
 गुर्वाः पृथ्वतमयोः पित्रास्तथा ब्राह्मणानां वाङ्मनःकायकर्माभिः
 पतिमर्त्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनसुवासिनीनाञ्च
 अविधवा सुभगा अष्टपुत्रा भवेति आग्निव अधिजगाम आल-
 भत । किम्भूता आग्निपः । अमोघभावेन मफलत्वेन प्रमन्नानां
 गोर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्सम्बन्धिन्याऽऽचरन्त्रजा व-
 र्त्तमानास्तासां सनाभिना बन्धुत्वं गताः प्राप्ताः, सत्यत्वेन तत्तु-
 ल्याः ॥ ५६ ॥

तथैवेति । तथैव भैम्बा वेदिकोदरे यथा मङ्गलसूक्त्यादि
 कृतं तेनैव प्रकारेण क्रमेश च तत्कालं तस्मिन्नेव कालेऽयं मङ्ग-
 लसूक्तानानन्तरं प्रसाधनासञ्जनं भूषणकरणं तत्सम्बन्धिं शिल्पं

निजस्य पाणिग्रहणक्षणेचिता
 कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥
 नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुन-
 विचार्य तान् बन्धमवापयन् कचान् ।

विज्ञानं कौशलं तस्य पारंगैः विशेषविशेषज्ञैः शृङ्गारादिभिः
 अनुजीविभिः मेवकैर्निजस्य विभोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पा-
 णिग्रहणक्षणेचिता विवाहकाले योग्या विवाहरूपोत्सवयोग्या
 वाविभूषणा कृता रचिता । निजस्येति स्वयंप्रवृत्तिः सूचिता ।
 विभोरित्यविलम्बः सूचितः । भूषयतिशुरादिः तस्माद्युच-
 ॥ ५७ ॥

शोकदयेन केशप्रसाधनमाह । नृपस्येति । तत्र केशप्रसा-
 धनेऽधिकृता नापितादयः पुनः पुनर्विचार्य भूपजधूमसंशोषणं
 कङ्कतिकादिना प्रसाधनं कृत्वा, अथ च धूपजधूमस्यापि विद्य-
 मानत्वात् पुनः पुनस्तद्धान्तिवशादेते केशा एव न धूम इति चि-
 राञ्जिस्थित्य, कानि पुण्याणि कुत्र स्थाप्यामीति योग्यायोग्यभावं
 विचार्य वा, नृपस्य तान् कचान् धम्मिल्लादिरचनाविशेषयन्त्रि-
 रूपं बन्धं अवापयन् प्रापयामासुः । तान् कान् । यैः कचैः शर-
 दि गरुतः पक्षान् त्यजति गरुत्यक् तस्य कलापिसंसदो मयू-
 रसङ्घस्य सम्बन्धी कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उप-
 निधिः माम्ममपालापि आच्छादितः, तदपेक्षयाधिकैर्जातमि-
 त्यर्थः । कलापलीलारूपो य उपनिधिः कविसमयसिद्धः प्रति-

कलापलीलोपनिधिर्गुरुत्यजः

स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणा द्राघिमशालिना धनु-

गुणेन संयोगजुषा मनोभुवः ।

निधिः स यैराच्छादि जित इवेत्यर्थ इति वा । नलकेशैर्विला-
मस्य गृहीतत्वात् निर्विलामतया निरर्थकं वर्हिर्भारं त्यजति
इति सूचनाद्गुरुत्यज इति पदं साभिप्रायं । यैः केशैः पत्तत्या-
गिन्या मयूरसंहतेः कलापशोभानिक्षेपः अपालापि गृहीत्वा
नास्तीत्यपलापितः । यः परस्य निक्षेपं गृहीत्वा न दत्त्वा परं प्रता-
पयति स राज्ञोऽधिकृतैः पुरुषैः पश्चादद्धा शिचिणीयो भवति ।
मयूराः शरदि पक्षान्मुञ्चन्ति । पुमानुपनिधिन्याम इत्यमरः ।
अवापयन् । आप्नोतेर्णन्ताल्लुडि द्वितीयस्यैकाच्चा द्वित्वं गत्यर्थ-
त्वादणौ कर्तुंर्त्ता कर्मत्वम् । अलम्भयन्निति वा पाठः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणामिति । अर्जिता लब्धा मार्जनश्रीरभ्यङ्गजनिता स्वि-
ग्धशोभा येन । तथा द्राघिम्ना शालते एवंशीलेन तस्य नलस्य
कचेन केशपाशेन सह समेत्य सम्बन्धं प्राप्य कुङ्कुमसैर्मल्लिकादि-
कोरकैः कर्तृभिः, द्राघिमशालिना तथा अर्जितमार्जनश्रिया
पुनः पुनः अङ्गुल्यादिना घर्षणाक्षध्वमार्जनमन्त्रिस्त्रिग्विशोभे-
नेव भ्रमरमालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां मनो-
भुवः कामस्य पतत्रिणां सौभाग्यं सादृश्यमालम्बि केशपाशस्य
भ्रमरमालारूपेण कामधनुर्गुणेन माम्यं । कोरकाणाञ्च पुष्प-

कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया
 समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुड्मलैः ॥ ५८ ॥
 अर्ण्यरत्नौघमयेन मण्डितो
 रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।
 वनीपकानां स हि कल्पभूरुह-
 स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीं ॥ ६० ॥
 नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
 निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्वभौ ।

रूपैर्बाणैः नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशालनीलतरकानि
 कालकृतनलकेशपागदर्शनमात्रेण भैमो कामवशा भवितेति
 भावः । कचेन । जात्येकवचनम् ॥ ५८ ॥

मूर्द्धप्रसाधनमाह । अर्ण्येति ॥ अर्ण्यरत्नौघमयेन अमूल्य-
 दिव्यमाणिक्यादिरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्धनि मण्डितो राजा
 स नलः हि यस्मादनीपकानां याचकानां अतिधनदानात् कल्प-
 भूरुहः कल्पवृक्षस्ततो हेतोः मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षोचितां रम्यां
 रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुञ्चन्नुद्गिरन्निव रराज । वृक्षो हि बाल-
 पञ्चपुष्पफलयुक्तां मञ्जरीमुद्गिरति । कल्पवृक्षस्य मञ्जरी रत्न-
 फलत्वाद्वृक्षमयो । मञ्जरीस्थाने मुकुटस्तत्किरणा वा । मञ्जर्या-
 कारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्द्धं निर्गच्छन्तीत्यर्थः । अर्धमर्हतो-
 त्यर्थे दंडादित्याद्यः । मञ्जरीरिति च पाठः ॥ ६० ॥

भालप्रसाधनमाह । नलस्येति । रत्नसंविताया वीरसम्भ-

तदा शशाङ्गाधिकरूपतां गते
तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥
बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं
जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

न्धिन्या वीरपुरुषधार्याया वीरपट्टिकानाम्या वाऽऽख्यातायाः
मुवर्षपट्टिकायाः श्रवणयुगपस्याङ्गागमावस्थापिन्या निभेन व्या-
जेन नलस्य भाले ललाटे लग्नः सन् विधोः सन्दस्य परिवेषो
बभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेत् परिवेशः समूर्णमण्डले किमिति न
दृश्यत इत्यत आह । किं कुर्वन्निव । तदा प्रियामङ्गलकाले
भूषणकाले च हर्षवशाद्भूषणवशाच्च शशाङ्गाधिकरूपतां च-
न्द्रापेक्षयाधिकपरिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्र-
माणताञ्च प्राप्तुमशक्नुवन्निव । अल्पपरिमाणस्य यदलङ्करणं
तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति न तु सर्वं मण्डयितुं
शक्नोति तस्मात् मुखैकदेशे भाल एव परिधिः स्थित इति
युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टि-
कायाः परिवेशाकारत्वं युक्तम् । अशक्तिमुदहस्यति च पाठः
॥ ६१ ॥

लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति । बभूवेति । मनोभुवो धनुः-
समीपे समृता सञ्जीवता उपभु भुवोः समीपे तस्य नलस्य वर्तुलं
चित्रं तिलकस्तद्रूपिणी गुल्लिकेव मृन्मयगोसक इव बभूव ।
किन्तुतस्य । भैम्या मानसौकसं मनसि वर्त्तमानं धैर्यभरं धैर्यवा-

उपभ्रतदत्तुलचित्ररूपिणी

धनुःसमीपे गुलिकेव सम्भृता ॥ ६२ ॥

अचुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली

नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।

इत्यमथ च धैर्यभरमेव मानसमरेनिवामिनं हंसं पक्षितान्न-
विद्यते धैर्यभरा यस्यैवविधं वा हंसं जिघांसतो हन्तुमिच्छतः ।
भुवाः कामधनुस्त्वं तिलकस्य च गुलिकात्वं । भूममीपस्थितवर्त्तु-
लतिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भविष्यतीति भावः । अन्यो
ऽपि हंसं हन्तुमिच्छन् चित्रियो धनुषि गुलिकां सन्धत्ते । राज्ञश्च
तिलको वृत्तो वर्त्तुलो नृपवैश्यागिति वचनात् । मानमौक-
स्त्वोत्प्रेक्षायां खलु । चित्रं स्यादद्भुताल्लेख्यतिलकेष्विति विश्वः ।
चित्रञ्च तद्रूपञ्चेति कर्मधारयादिनिर्वा । चित्ररूपतेति वा पाठे
तिलकस्वरूपतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अचुम्बितीति । वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेण
तदधिकेनापि च कमलतर्जनवशादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन व-
क्त्रेण या चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारश्चन्दनतिलकः अचुम्बि
विष्टता, तथा चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्द्रस्यैव सखी त्रियं त्रिता
सलङ्गोका का चन रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कवर्त्तिनी
मध्यवर्त्तिनीकृता । तथा चन्द्रमध्यवर्त्तिनी का चन सत्रीका
तारका खलु सखी सहचरी कृता सा तत्तुल्या जातेत्यर्थ इति
वा । का चन कापि तारका सखी न कृता किन्तु या का चन

श्रियं श्रिता का चन तारका सखी-
 कृता शशाङ्कस्य तथाङ्कवर्त्तिनी ॥ ६३ ॥
 न यावदग्निभ्रममेत्युदूढता
 नलस्य भैमीति हरेर्दुराग्रया ।
 स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
 न वेति भाले पठितुं लिपोमिव ॥ ६४ ॥

चन्द्राङ्कवर्त्तिनी भवेत् सा सर्वापि सख्येव कृतेति वा । मरो-
 जतर्जनस्य च स मध्यवर्त्तिनी रोहिण्यादिर्भवेत्तर्हि चन्दनवृ-
 क्षतिलकमरोजतर्जा नलमुखचन्द्रस्तुत्या भवेत्त चैवमित्यर्थः ।
 तदा तन्मुखपद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । काङ्क्ष-
 नेति पाठे अतिशयितां श्रियं श्रिता ॥ ६३ ॥

नेति । हरेरिन्दुस्य इति एवंरूपया दुराग्रया अनुपपद्य-
 मानासम्भावितचिन्तया नलस्य भाले सखाटे सा भैमी कि-
 मस्ति न वेति चन्दिरमानरूपां लिपौ ब्रह्मलिपौ अवरपङ्क्तिं
 सन्देहनिराशाय स्पष्टं पठितुं वाचयितुं स चन्दनविन्दुरेवेन्दु-
 स्यः प्रहितः प्रेषित इव इत्युक्तेषा । इति किं । भैमी यावद-
 ग्निभ्रमं अग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं नलस्य उदूढतां परिणीततां
 भार्यात्वं नैति गच्छतीति । यद्यपि स्वयम्भरो जातस्तथापि
 यावत्सप्तपदी गमनं भैमी नलभार्या न भवतीतीत्यस्य दुराग्रया
 स विन्दुस्य एव प्रहितः किं । पतितं सप्तमे पदे इति अति-
 प्रामाण्याद् यावदग्निभ्रमणं भैमी नलसमत्तां नैति । ब्रह्मलिपेर्नि-

कपोलपालीजनितानुविम्बयोः
 समागमात् कुण्डलमण्डलदयो ।
 नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-
 रथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुतां ॥ ६५ ॥
 श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-
 दिनममौलेश्विवुकाग्रचुम्बिनी ।

स्वयं चन्द्रद्वारा बुद्ध्या तत्प्राप्त्यर्थं वयं प्रयतामह इति दुराशया
 लिपिवाचनार्थं प्रेषिता ललाटे स्थितश्चन्द्र इव तिलको रराज
 इति भावः । यावदग्निभ्रममय्ययीभावः । लिपीं । कृदिकारा-
 दितोकारः (पा० ४।१।४५। मि० कौ) ॥ ६४ ॥

कर्णभूषणं वर्णयति । कपोलेति । तत्कालं तस्मिन्मण्डन-
 समये नलस्य कुण्डलमण्डलदयो कर्णभूषणीभूतमण्डलाकारकु-
 ण्डलदयो कपोलपाल्यां प्रशस्तातिस्वच्छनलकपोलद्युग्मे जातौ
 निजौ स्त्रीयौ अनुविम्बौ प्रतिविम्बौ तयोः समागमात् सम्बन्धा-
 द्भेतोश्चित्तभूरथे कामरथे स्फुरदिलसत् चक्रचतुष्कं तस्य चारु-
 तां सौन्दर्यमवाप । रथश्चतुष्को भवति । पाली फलकं, चतुष्कं
 परिमाणोपाधिके सङ्गार्थे । सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञा सङ्गेति (पा० ५।
 १।५८) कन् । तत्र प्राणिसङ्गे यद्यपि प्रत्ययस्तथाप्यत्रौपचारि-
 कः प्रयोगः ॥ ६५ ॥

श्रितेति । अस्य कण्ठं श्रिता मुक्तावलिः मौक्तिकहारलता
 आसमेव चन्द्रमास्तस्मात् स्ववन्ती या सुधा तस्यास्तुन्दिलं स्थूलं

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-

सवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दतां ॥ ६६ ॥

यतोऽजनि श्रीवलवान् बलं दिषन्

बभूव यस्याजिपु वारणेन सः ।

विन्दुवृन्दं तस्य भावस्तत्ता तामवाप। किम्भूतस्य। गुरुणां पित्रा-
दीनां विप्राणाञ्च वन्दनया विनम्रं मौलिर्यस्या अत एव कि-
म्भूता हारावली चितुकायस्मिनी हृत्पयस्पर्शनी । मुक्तानां
मूलत्वं वर्तुलत्वं च सूचितं । पूर्णचन्द्रदर्शनवल्लदर्शनाद् गुर्व-
दीनां प्रीतिर्जातेति भावः ॥ ६६ ॥

झाकचरोण भुजभूषणं वर्णयति। यदिति। स तद्भुजो मल्लभुजो
मुद्राभिरङ्गुलीयकैः सहितः समुद्रस्तस्य भावं अथ च दण्डा-
दण्डनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यं बभार
भेजे । ऊर्मिका दधारेति भावः । स कः। यतः यस्माद्भुजाङ्गताः
श्री शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा अजनि उत्पन्ना। तथा आजिपु यस्य
भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेन शत्रुविमर्दनेन कृत्वा बलं शत्रुमैत्र्यं
दिषन् पराभावुकः सन् स मल्लो बलवानुत्साहयुक्तः शक्तियुक्तो
वा बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवान् शत्रुमैत्र्यं पराभावुकोऽभू-
दिति वा । वाच्यव्यर्थः । ततश्चाजिपु बलं दिषन् स मल्लो यस्य
यत्कर्तृकेण मङ्गामेण बलवानभूदिति भावः । शत्रुमैत्र्यं दिषन्
स प्रसिद्धोऽतिबल्लोऽपि शत्रुः मङ्गामेषु यस्य कर्मभूतस्य वारणे
निराकरणे बलवान् न बभूवेति वा । आजिपु बलं दिषन् स

अपूपुरत्तान् कमलार्थिनो घनान्
समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

प्रसिद्धः शत्रुर्घस्य सङ्ग्रामे विषये बलवान्नाभूदिति वा । वार-
णानामिनः स्वामी वारणेनयामौ स च अतिप्रसिद्ध ऐरा-
वतः स वारणेन सः यस्य नलभुजबलं द्विषन् बलेन सह स्पर्द्ध-
मानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युक्तमैतद्भुजबलस्यर्द्धया
बलवत्त्वप्रतिष्ठां लेभे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिरिति-
न्यायादिति भाव इति वा । सङ्ग्रामेषु बलं दैत्यं पराभावुकः
स इन्द्रोऽपि यस्याजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवान्नाभूत्
इन्द्रादप्यथं बलीति भाव इति वा । वषयोरभेदादलनं वलः
पलायनं तदा, सङ्ग्रामेषु यत्कृतेन निवारणेन स बलाराति-
रपि बलवान् पलायनपरोऽभूत् न तु स्थातुं शक्त इति वा ।
यत्करस्तानतिप्रसिद्धान् घनान् बहून् कमलां लक्ष्मीमर्थयन्ते
एवं शीलान् याचकान् अपूपुरत् परिपूर्णीचकर अतिवदान्य
इत्यर्थः । बहून् सुन्दरवधूकाङ्क्षिणो वरान् यः पपार, बहवो
ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थ इति वा । अथ च सागरत्वं
भजे यस्मात्सागरालक्ष्मीरजनि यदुत्पन्नेन वारणेनेरावताख्येन
सबलारातिः आजिषु बलवानभूत् । यच्च दृष्टार्थं जलाभिला-
षिणो मेघान् पूरयति । रामनामाद्यङ्किता मुद्रिका मुद्रा ।
यदुद्गता, पपार यस्तानिति च पाठः । सलिलं कमलं जलमि-
त्यमरः । कमला श्रीवरश्रियोरिति विश्वः । बलनं वलः ।

कृतार्थयज्ञार्थिजनाननारतं
 बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।
 तदीयमूले निहितं द्वितीयवत्
 ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालता ॥ ६८ ॥
 रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः
 स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।

षडर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूरयते लुङि प्रस्ते, दीर्घा
 लघोरिति (पा० ७।४।८४) अभ्यासस्य दीर्घः । पपार, पृधातोः
 पूरणार्थान्तिट्, इटं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः ॥ ६७ ॥

कृतेति । तस्य करः अमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतः बभूव । किं
 कुर्वन् अर्थिजनान् याचकलोकान् वज्रधनदानादनारतं सदा
 कृतार्थयन् प्राप्तप्रयोजनान् कुर्वन् । तस्मात्प्रमाणिक्यरूपे तदी-
 यकरमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सुच-
 मयेन माङ्गलिकेन कङ्कणेन युक्तम् भावसं कङ्कणमालवालतां
 दधे तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमालवालस्थाने जातमित्यर्थः ।
 वृक्षमूले चालवालद्वयं भवति । मिलितमुद्रिकाद्वयवत् द्वयो-
 र्भिलितयोर्घटनात् द्वितीयवदिति वा । ध्रुवमुन्मेषार्या । विनि-
 वेष्टितं तदेति पाठः साधुः ॥ ६८ ॥

रराजेति । स नलः रराज । किं कुर्वन्निव । दोर्मण्डनं
 बाहुभूषणं तस्य मण्डलीं अर्णो जुषेते इति जुषौ तयोरङ्गदादि-
 वर्तुलबाहुभूषणाश्रयोर्ब्रजमाणिक्यानां क्रमेणसितारुणत्विषोः

मिषेण वर्षन् दशगिङ्गुखोन्मुखौ
यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥
घने समस्तापघनावलम्बिनां
विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।
स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फली-
चकार सेवाचणदर्पणार्पणं ॥ ७० ॥

येतरक्तदीप्तोर्मिषेणोर्ध्वाधादिकर्माहतप्राच्यादिदशदिग्मुखानां
मुष्मुखौ तत्र प्रमरुतौ अवनीजयेनार्जितौ क्रमेण यशःप्रतापौ
वर्षन् प्रमारयन्निव । हीरकमाणिक्यानां मण्डनाश्रितत्वात्
तद्दीप्तोरपि मण्डनाश्रितत्वं युक्तं । यशःप्रतापौ सितरक्त शो-
भाविति कविमङ्केतः । इवाध्याहारः ॥ ६९ ॥

घन इति । नलः समस्ता ये अपघनाः हस्तमस्तकाद्यङ्गानि
तानवलम्बन्ते एवं शीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां
घने सान्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां
परमां शोभां स्वलावण्यपरमां मर्यादां वावलोक्य सेवायां
चणाः प्रसिद्धाः सेवाचतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणार्पणं प्रति-
विम्बदर्शनायै मुकुरार्पणं निष्फलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रत्नै-
रेव कृतत्वादिति भावः । मङ्गलमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पणं
आनीतं तेन च विलोकितं इति तेषां सेवाचातुर्यं । सेवाचणेति
तेनविन्न (पा० प्र० २।२६) इति चणप् ॥ ७० ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्-
मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
अदर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः
परस्परेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
ततो ऽनु वार्ष्णेयनियन्तृकं रथं
युधि क्षतारिञ्चिन्मृज्जयद्रथः ।

व्यलोकीति । चलन्ती व्याघ्रस्य व्याघ्रव्यात्ययमाना मुत् यद्य-
तेन निरन्तरदर्शेण लोकेन तदीयानां नलीयानां आभरणानां
अर्पणद्युतिः संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलो-
कि किन्तु विस्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोच-
नानि येषामेवंविधैर्विस्फारितैरंशलोचनैः कृत्वा वा अचेतनै-
र्विभूषणैरपि परस्परेणान्यान्यस्यादर्शैव विलोकितैव अन्योन्य-
शोभाविलोकनाद्यैः अचेतनैरपि तैर्न जायते प्रसारितानीत्यर्थः ।
आभरणशोभा सर्व्वविलोकिता मण्डनमात्रस्य स्वचित्तरत्नमिति
भावः ॥ ७१ ॥

तत इति । ततो भूषणधारणादनु पश्चात् स नलो नृपः
वार्ष्णेयनामा नियन्ता सारथिर्यस्य, अथ च कृष्णः सारथिर्यस्य
तं रथं किरीटवान् सहजकिरीटयोगात् किरीटिनामा पृथगु-
नुरजुन इवाकूटवान् । किम्भूतो नलो अज्जुनस्य । युधि क्षताः भङ्गं
प्राप्तिताः अरिञ्चिन्मृतां वैरिन्प्राणां जयन्तो जयदातारो
ऽपि रथा येन क्षतवैरिन्पश्यामो जयद्विपु रथा यस्येति वा । क्षता

नृपः पृथग्नुरिवाधिरूढवान्
 स जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥
 विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं
 रमोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलं ।
 गृह्णाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना
 व्यराजयन् राजपथानथाधिकं ॥ ७३ ॥

वैरिनृपाणां जयन्तो रथा लक्षणया अर्शादित्वादा महारथा-
 तिरथाद्धैरथप्रमुखा योधा येनेति वा । अर्जुनपक्षे युद्धे हतो
 ऽभिमन्युवधादरिः शत्रुभृतः त्रिभिर्द्राजा जयद्रथो येन ।
 क्षतोऽरीणां कौरवाणां सम्बन्धो राजा जयद्रथो येनेति वा ।
 तथा जनी वधूर्महती जन्या वरस्तत्सम्बन्धिन्यां यात्रायां मुदि-
 तो ह्यष्टः । जन्या वरपत्नीयास्तैः सह यात्रया वा ह्यष्टः । अथ च
 युद्धसम्बन्धिन्यां विजययात्रायां ह्यष्टः । तथा मुकुटेन मण्डितः,
 वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः । वार्ष्णेयः । वृष्णैरपत्यं, इतश्चानिज
 (पा० ४।१।२२) इति ठक् । नियन्तृकं । नष्टृतस्येति (पा० ५।४।
 १।५२) कप् ॥ ७२ ॥

इदानीं वरसन्दर्शनार्थं पुरनारीसम्भ्रममाह । विदर्भेति ।
 अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम त्रिदिवस्य कुण्डिनरूपस्य
 स्वर्गस्याप्सरसः सुन्दरनार्थ एव सर्व्वेणा उज्ज्वलं प्रकाशमानं
 मूर्त्तं शृङ्गाररूपं वा तं नलं रमोदयदर्शनानुरागाभिवृद्धिहेतो
 र्वीक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधनाः सालङ्काराः सत्यः गृह्णात्

अजानती कापि विलोकनोत्सुका
 समीरधृताईमपि स्तनांशुकं ।
 कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
 पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिं ॥ ७४ ॥
 सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कितो
 जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

ग्रहादेत्यागत्य निमग्नस्यान् राजपथान् अधिकं गितरां
 व्यराजयन् तद्यागाक्तेऽप्यधिकं शुशुभिरे इत्यर्थः । तामामति-
 मैन्दर्यमुक्तम् । सर्व्वाऽपि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः
 ॥ ७३ ॥

अजानतीति । नलस्य दर्शनोत्सुका अत एव समीरेण धृताई
 कम्पिताईमपि स्तनांशुकं चोलकायां कुचावरणवस्त्रं अजानती
 अनादृष्टवती कापि पुराङ्गना चलते वरयाचोन्मुखाय तस्मै
 नलाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसृचकशकु-
 नरूपपूर्णकुम्भस्य सम्भृतिं मन्मार्गमुपदामकरोत् । समीरधृत्य-
 नेनाचेतनस्याप्यनुरागेत्यादना कुचस्यातिमैन्दर्यमिति च व्य-
 ज्यते । वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति । तस्मै ।
 क्रियया यमभिप्रेति स सम्पदानं ॥ ७४ ॥

सखीमिति । साऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखीं नलं
 दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनार्थमेवाङ्कित उत्सङ्गात्
 सकाशाज्जवादेगादुदस्तस्य करस्य सुवर्णहीरकधारातीक्ष्णा-

विषज्य हारैस्तुटितैरतर्कितैः
 कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणं ॥ ७५ ॥
 लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मित-
 प्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।
 यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
 प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतं ॥ ७६ ॥

यभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विषज्य वेगाभिघातवशात्प्रगित्वा तुटि-
 तैश्चिह्नैर्हारैर्मलविलोकनरसादतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनै-
 र्हारैस्तदीयमुक्ताफलैः कृत्वा क्षणमात्रं क्षणं उत्सवस्तत्सम्बन्धि वा
 लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणोनिरन्तरक्रियमाणलाजमोक्षण-
 मध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि तद्भूमकार्यभूदित्यर्थः । दर्शयमानया ।
 णिचक्षति (पा० १।३।७४) कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ज्ञानचि ह्रको-
 रित्यत्र अभिवादिदृशोरात्मने पदे चेति वक्तव्यात् (पा०
 १।४।५३।वा०) द्विकर्मकत्वात् सखीमिति कर्मत्वं । सखीरिति
 वा पाठः ॥ ७५ ॥

लसदिति । तत् युवतीनां समूहे यौवतमेव यियासतोः
 वरयात्रोन्मुखस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद-
 व्याणि जज्ञिरे । किम्भूतं । नखा एवादृशं मुखान्येवाम्बुजानि
 स्मितान्येव प्रसूनानि पुष्पाणि वाण्य एव मधूनि पाण्य एव
 पल्लवानि इतरेतरयोगद्वन्द्वः समाहारो वा लसन्तः स्फुरत्का-
 न्तयो नखादर्शादयो यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनाङ्गैमी-

करस्यताम्बूलजिघत्सुरे किका
 विनेकनैकाग्रविनेचनेत्यला ।
 मुखे निचितेषु मुखद्विराजता-
 रुषेव नीलाकमलं विनामिनी ॥ ७७ ॥

पाणिपद्मे नितरां मम शुभाद्यैव भवितेति तस्य बुद्धिरुदभू-
 दिति भावः । अतिमौन्दर्थं तामां सूचितं । दध्याज्यादर्शादि-
 दर्शनं शुभावहमिति वसन्तराजयन्त्रे ज्ञातव्यम् । आरोपमा-
 णस्य प्राधान्याज्जिह्वे इति बहुवचनम् ॥ ७६ ॥

करेति । एकिका कापि विनामिनी पुरनारी करस्य
 ताम्बूलं जिघत्सुर्भक्षयितुमिच्छुः सती करस्यनीलाकमलं मुखे
 निचितेषु । यता नलविनेकने विषये एकाग्रं तत्परे विनेच-
 नेत्यले यस्याः सा । ताम्बूलभाक्त्या कमलं मुखे निक्षिप्रमि-
 त्यर्थः । कथेव मुखलक्षणे राजनि विद्यमाने कमलस्य द्वितीया
 राजता तथा जातया रूट् क्राधस्तयेव उल्लमेन मन्मुखेन सहे-
 तत् स्पष्टं इति क्राधादिव मुखं कमलं निक्षिप्रमित्यर्थः ।
 नलमौन्दर्थ्यातिशयदर्शनेन विमनस्कताका । जिघत्सुः । लुङ्-
 मनोरित्यादिना (पा० २।४।३७) घमादेशे, यस्तु अदन इत्ये-
 तस्मादा मनस्तादुः । न लोकेति (पा० २।३।६६) षष्ठीनि-
 षेधात्ताम्बूलं जिघत्सुरिति द्वितीयेति योगविभागात् समासः
 ॥ ७७ ॥

कथापि वीक्षाविमनस्कलोचने
 समाज एवोपपत्तेः समोयुषः ।
 घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसै-
 स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥
 दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
 नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियं ।

कथेति । कथापि खैरिण्या वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्के
 त्यक्तविषयान्तरे लोचने यतस्तस्मिन् समाजे जनसङ्घे एव समो-
 युषः समागतस्योपपत्तेर्जारस्य परिरम्भे आलिङ्गनविषये साह-
 सैर्निर्विचारिभिः निर्भयप्रवर्त्तनैः कृत्वा तदा नलविलोकनसमये
 तदालोकनं नलदर्शनं घनं नितरां सविघ्नं यथा तथान्वभूयत ।
 जारकर्तृकैर्जारकर्मकैर्वा आलिङ्गनैर्व्यवधानतया नलः सम्यक्
 नादर्शीत्यर्थः । तदा तदाचित् कदात्मकृतत्वान्नलस्यलोकनं कृतं
 न तु निरन्तरमिति वा । देवयात्रावरयात्रादिके जारादीनां
 कामशास्त्रे समय उक्तः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति । नलदिदृक्षुरत एव दर्शनानुरागवशेन विग-
 तपक्षसङ्कोचे वीक्षणे विशिष्टे नेचे यस्याः सा । तथा नृणां भूलो-
 कवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुश्रियं दधती अन्या काचिन्मारीत्यं
 प्राप्तदेवाङ्गनासास्यापि दर्शनैस्तूक्यात् पदायमात्रेणैव यद्यस्या-
 न्महीमस्पृशत् तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् ।
 अप्सरसोऽप्यनिमेषनेत्रां अमनुष्यां देवैकभोग्यां कायकान्तिं

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्मर्द्दी
न तावता केवलमपरोऽभवत् ॥ ७८ ॥
विभूषणसंसनशंसनार्पितैः
करप्रहारैरपि धूननैरपि ।

विभ्राणाः पदैकदेशेनापि भूमिं न स्पृशन्ति, इयं तु निर्निमेष-
दर्शनात्मकतया झुष्टादिमात्रेण केवलं भूमिं स्पृशती तेनैव धर्मेण
तत्तुल्या नाभूत् अन्यत् सर्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अपरोऽभव-
दिति । अपरःशब्दस्य बज्रत्वेऽपि अन्येत्यपेक्षयाऽभवदित्येकवच-
नमपि युक्तम् । आपः सुमनसो वर्षा अपरसः सिकताः समाः ।
एताः स्त्रियां बज्रत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरक्रममिति वचनादेकवच-
नान्तादपरःशब्दात् न च्छिः । बज्रजनपृष्ठवर्त्तिनो भित्त्यादिव्य-
वहिता वा पदाङ्गुष्ठमात्रेण भुवं स्पृशन्तः प्रोक्षिताङ्गाः पश-
न्तीति दिदृक्षूणां स्वभावः ॥ ७८ ॥

विभूषणेति । अपरा अन्तःकरणे शरीरमध्ये अमान्तं समदं
शरीरमानाधिकमानं वहिरवस्थितं नखदर्शनजं प्रमोदं विभू-
षणानां संसनस्य शंसने तव मण्डनं गलितं तव मण्डनं गलित-
मिति प्रत्येकं कथने विषयेऽपि तैर्दत्तैः करप्रहारैरपि धून-
नैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण स्वसखीषु
पुरा सम्पापयतीव प्रावोविशदिव, विचिन्तनेन शब्दमशृण्वन्
करेण ताड्यते पतितविस्मृतभूषणादिसवेदनाय कम्प्यते चेति ।
तथान्यदपि कुसलमानमथाङ्गोधूमादि वहिरवस्थितं सत्

अमान्तमन्तःप्रसभं पुरा ऽपरा
 सखीषु सम्प्रापयतीव सम्मदं ॥ ८० ॥
 वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा
 विलोकमाने विमनीबभूवतुः ।
 अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां
 न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगोदृशाम् ॥ ८१ ॥

बलात्कारेण करताडनेः करकृतैर्धूननैश्चान्तर्माप्यत इति च
 लौकिकी गीतिः । नलदर्शनानुरागादतिविमनस्का जाता इति
 भावः । पुरा सम्प्रापयतीति । पुरिलुङ्चास्ते (पा० ३।२।१२२)
 इति भूते लट् ॥ ८० ॥

विभूषणभ्रंशशब्देन किमिति ज्ञापित इत्यत आह । वतं-
 मेति । नलदर्शने सक्तं चेतो यामां मृगोदृशां श्रुती कर्णावपि
 वतंसनीलोत्पलेन कर्णभूषणनोलाम्बुरुहेणैव दृशा नेत्रेण नलं
 विलोकमाने सत्यौ यस्माद्विमनीबभूवतुर्द्याकुले जाते तेन हे-
 तुना ते श्रुती किं भूषणसंमनं न शुश्रुवतुः । चक्षुषी किल
 श्रवणानर्हत्वान्न श्रुणुतां, कर्णा तु श्रोतुं योग्यावेवेत्यपेरर्थः ।
 ताः सुदृश्यौ यथा नलविलोकनेन विमनस्का जातास्तथा त-
 त्कर्णावपि विमनस्कौ जाताविति वा अपेरर्थः । विमनीबभू-
 वतुः । अरुर्मनश्चक्षु (पा० ५।४।५१) इति च्चिः । सलोपश्च
 ॥ ८१ ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचुलुकितं तास्वशङ्कन्त कान्ता
मौग्ध्यादाचूडमोर्धैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनां ।
साहस्रोभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरानिङ्गित किं
ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काश्चिदिति । पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः का-
श्चित्पुर्नार्यः भूषणानां ये मणयः तेषां भूषणभूतानां वा
मणीनां रत्नानामोर्धैः समृद्धैः आचूडं शिखामभिव्याण निचु-
लितमाच्छादितमिव तत्र वुडितमिव तं नलं चक्षुरूपाभ्यां
प्रसृतिभ्यां अर्द्धसङ्घचितकरकुङ्कुमलाभ्यां चुलुकितं पीतं निर्घात
कृत्वा प्रसृतिप्रमाणाभ्यामतिविशालाभ्यां चक्षुर्भ्यां सादरं दृष्टिं
कृत्वा इति मौग्ध्यादनैपुणादशङ्क्य तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं
किं । निमिषे पञ्चमङ्काचेऽकृतमतिभिरनिमेषाभिः साहस्रो-
भिः सहस्रसङ्ख्याभिर्दृग्भिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टोमराजसूयादियज्ञा-
नां वेदाङ्गुतं यत्फलं साध्यं तद्रूपा या जगती भुवनं स्वर्ग-
स्तस्याः सार्वभौमसकवर्त्तन्दिस्तस्य भ्रमेणायं नलं आलिङ्गितः
स्पृष्टः किं । अचेतनैरपि रत्ननेत्रसहस्रैर्विभववशादिन्द्राऽयमिति
भ्रान्त्या इन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वादेनास्माभिः सम्बन्धं युक्तमिति
बुद्ध्या समालिङ्गितः । किमिति उत्प्रेक्षा । एतदेव च मौख्यं मौन्द-
र्यं रत्नबाहुल्यं चेत्किं । सहस्रशब्दो यज्ञोपरिमितवाची । सहस्रं
परिमाणं यासान्ताः साहस्र्यः तदस्य परिमाणमित्यर्थे, शतमा-
नविंशतिकसहस्रवमनादणित्यण् (पा० ५।१।२७) ॥ ८२ ॥

भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूदस्य जननी
 तमूर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरूचा ।
 हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
 वलंकर्माणिश्रीरुदभवदलङ्कृतुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति । सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नाख्या नरपतीराजा
 पार्ष्वतीवनप्रवेशनिमित्तेन शिवशामनेन हेतुना इलाख्या स्त्री
 भवन् स्तोत्रं प्राप्तः सन् बुधाङ्गर्भधारणेन यस्य जननी अभूत् ।
 उर्वश्याः प्राणान् रूपातिशयात् स्वर्वश्यायाः प्राणभूतं प्राणप्रिय-
 मतिसुन्दरं तं पुरुरवसमपि तनुरूचा कायकान्धा विजयमानः
 पराभापुकेभ्यो नलः अधुनेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोधस्तस्ये
 न्ननं दाह्या मदनस्तस्य सिंहासनं दग्धत्वात्कामेन शून्यमलङ्कृतुं
 याग्यतया भूषयितुं अलङ्कर्मिणा कर्मक्षमातिसमर्था स्वाभावि-
 की भूषणजनिता च श्रीः शोभा यस्यामै एवभूत उदभवत् जात
 इति पुरस्त्वय आलेपरित्यन्तिमश्लोकेन सम्बन्धः । जीर्णः कामो
 दग्धः पुरुरवास्त्वननैव जितः तस्मात् शून्यं कामसिंहासनं भूष-
 यितुमयं काम एवात्पन्नः । अतिसुन्दरोऽयमिति भावः । कृत-
 युगादौ तु इला नाम राजा मृगयामङ्गाद्वरनिवारितमुमा-
 वनमेकाकी प्रविष्टः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा
 चन्द्रपुत्रो बुधः कामातुरः सन् स्वाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरुरवो-
 नामानं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणे कथा । विजय-
 मानः । विपराभ्यामिति (पा० १।३।१८) ज्ञानच् । कर्मक्षमोऽल-
 ङ्कर्मिण इत्यमरः ॥ ८३ ॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।
अस्मिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
जाता दुर्मनसो न सोढुमुचितास्तेषां तु सानौचित्ये ॥८४॥
अस्योत्कण्ठनकण्ठनोठिवरणस्रक्माक्षिभिर्दिग्धवैः
स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदःशस्तादपि स्फोटितं ।

अर्थीति । विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदूष्य विदर्भ-
राजपुत्र्या अर्थी मां वृणोष्वेत्यर्थयमानः मानुरागोऽयसौ सर्व-
सुपर्वणां सर्वदेवतानां पतिरिन्द्रोऽपि एतस्य प्रत्यक्षलक्ष्याति-
मौन्द्यस्य यूनः पूर्वतारुण्यस्य नलस्य कृते निर्मत्तं पर्यत्याजि ।
मानुरागत्वे प्रभुत्वेऽपि मोन्दर्यादिगुणानां नूनत्वाद्यत्परित्यक्त-
स्तद्युक्तमुचितमेव कृतमित्यर्थः । नाम प्राकार्यं, तु पुन निर्जरा
इन्द्रादयस्त्वारागोऽपि देवाः श्रिष्टा नाम प्रसिद्धाः शोभनान्तःक-
रणा अपि सुमनसः प्रसिद्धाः सन्तोऽपि वा सुमनस इति मञ्जुया
ख्याताः सन्तोऽपि तथा भैस्या अस्मिन्नल वृते मति यदुर्मनसः
सविषादमनसो जाताः सा तेषामनौचित्यो अनुचितकारिता,
मोढुं चन्तुं नोचिता न युक्ता । न हि माधुभिः कार्यवशादपि
स्वधर्मः परित्यज्यते, एतैस्तु परित्यक्तमूर्ध्नि न महामह इत्यर्थः ।
कृतेऽव्ययम् ॥ ८४ ॥

अस्मिति । अस्य नलस्य चिरकालं वरणमास्त्राद्येषार्थमस्फु-
ण्ठिते कण्ठे लाठिन्यासुलन्या इदयावलम्बिन्ना वरणस्रजः

व्यावृत्योपनीतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं
भैम्या व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृताम्याम्बुजा ॥ ८५ ॥

मात्तिभिः प्रत्यक्षदर्शिभिर्दिग्धवैश्वतुर्भिरिन्द्रादिभिर्दिक्पालैस्त्र-
पाभावात् स्वयमम्फुटदविदीर्यमाणमपि स्वं वक्तुः अमुष्य नलस्य
शस्त्रादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितं नलेन सार्द्धं
भैम्यर्थे युद्धमपि कृत्वा किमिति न मृतं । शूराणां रणे मरणमपि
यज्ञसे भवति न तु लज्जापरित्याग इति भावः । कुरिकादि-
प्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अन्यादय-
स्तावन्तिष्ठन्तु हा मोपह्वामं कृष्टं अद्य भैम्यां विषये व्यर्थमनोरथेन
सता व्यावृत्य परावृत्य उपनीतेन शचीसमीपे प्रणामवशान्न-
सेण शतमखेन शतयज्ञकरणाक्षस्वर्गाधिपत्येन देवेन्द्रेणापि
शचीन्द्राण्यपि च कथं प्रसाद्यानुनेतुं शक्या । यतः कोपवशादव-
ज्ञावशाद्वा साचीकृतं वक्रीकृतमास्यमेवाम्बुजं यया । सम्मुखान-
वलोकनान् प्रसादनार्थमनेन कृतमपि प्रणामाञ्जल्यादिकं न
द्रक्ष्यति ततः कथं प्रसाद्या । भैमी न लब्धा शची च हृष्टेत्यपय-
शोऽपि जातमितोन्द्रस्य महत् कष्टं जातमिति भावः । दिक्षु
भटैः शूरैर्नृपैः स्वं वक्तुः किमिति न स्फोटितं । नृपा मनुष्या-
स्तिष्ठन्तु देवेन्द्रस्यापोदृशी दशा जातेति वा । उपगतेति पाठे
शचीसमीपे गतेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं मुदः श्रेयसीं
 मेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीं ।
 कः शच्या रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता-
 मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति । भोः सख्या यूयं विदर्भजां मुदे हर्षात्मका-
 ज्ञात् कीर्त्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठतरामतिदूषीमजानतीं मा जानीत किन्तु
 हर्षापेक्षया कीर्त्तिः प्रशस्यतेति भैमी वृत्त्येवेति जानीत । य-
 स्मात् मेयं भैमी मघवता प्रयोज्यते स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं
 भद्रं साधु नाचीकरत् न कारयामास । इन्द्रं वृते तत्पत्नीत्वा-
 ञ्छचीञ्चदवाच्यत्वं भवेत् न त्वमो वृत्तस्तस्माद्वितीया शची ना-
 भवदिति युक्तमेव अनया कृतमित्यर्थः । इन्द्रं वृतेऽपि कीर्त्तिर्भवति-
 स्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह । शच्याचरितं कः कविः सर्गबन्धनादिक-
 पेण वर्त्तनात्मकं काव्यं प्रबन्धं रचयाञ्चकार स शचीवर्त्तनकारी नो
 ऽस्माकमयेऽस्मभ्यं च कथ्यतां यद्यस्ति, अपि त्वनिरूपणान्नाम्येव ।
 एतस्यास्तु भैम्याः पुनारमानां गृह्णारादीनामेव रमानां जला-
 नां धुनी नदी तस्याः पात्रे स्थानभूतेऽथ च रमनदीप्रवाहरूपं
 शीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः काव्यं न
 करिष्यतेऽपि तु तैरपि भारतादौ तदर्शनकाव्यं करिष्यते किं
 पुनः श्रीहर्षादिकविभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गमुख-
 प्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीत्वाञ्छचीत्वेऽपि तस्याः कुचक्षित् केनायव-
 र्चितत्वादिद्रापेक्षयाधिककीर्त्तिर्नलस्य वरणे पुण्यलोकत्वात् सर्वै-

वैदर्भीवज्जन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया
 नेत्राभ्यां स्वदत्ते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।
 गोर्व्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुःप्रापया
 योगं भीमजयानुभूय भजतामदैतमद्य त्विषां ॥ ८७ ॥

रपि वर्णनीयत्वात्तत्प्रमङ्गात् स्वस्यापि वर्णनीयत्वान्महतो कीर्त्ति-
 र्भविष्यति सा च स्वर्गमुदः सकाशाच्छ्रेयसीति विचार्येन्द्रपरि-
 त्यागद्वारा स्वर्गसुखमपि परित्यज्य भैम्या नलो वृत इति युक्त-
 कारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । दिव इति
 पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः । कश्चित्ते च्छदन्तत्वादित् ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति । हे मख्यः श्रवण्यां वामः स्थितिर्यस्य स प्रसूना-
 युध इव कामरूपोऽयं नलनामा युवा तरुणे देहश्रिया काय-
 कान्त्या कृत्वा पश्यन्तोनामस्माकं नेत्राभ्यां स्वदत्ते रोचते । किम्भू-
 तया । वैदर्भी वज्जन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य कृच्छ्रचा-
 ञ्चायणादिजन्यस्य तपसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अतिसु-
 न्द्रममं प्रीत्यास्मन्नेत्रे पश्यत इत्यर्थः । विशिष्टया देहश्रियोप-
 लब्धितो वा । अशरीरोऽपि भैमीपुण्यवाङ्मल्यवशात् सशरीरकाम
 इवेति भाव इति वा । सोऽयं नलः भीमजया सह योगमद्य दा-
 म्यत्यसम्बन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणामन्यत्रात्यन्तासत्त्वेना-
 दैतं सामख्यं भजतां आश्रयतु । उभयोरेकत्र मेलनाद्यमेव
 कान्तीनामाश्रयः कान्तिस्वरूपो वा भवतु नान्य इत्यर्थः । किम्भू-
 तया । गोर्व्वाणालये स्वर्गलोके सार्वभौम इन्द्रस्य सुकृतप्राग्-

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्तये ।
आसंसारपुरन्ध्रपूरूपमिथः प्रेमार्पणक्रीडया-
प्येतज्जम्बतिगाढरागरचनात् प्राकर्षिं चेतो भुवः ॥८८॥

भारः पुण्यराशिस्तेनापि दुष्प्रापया अलभ्यया । शतमखजनेन
पुण्येन स्वर्गचक्रवर्त्तित्वं येन लब्धं तेनापि दुष्प्रापत्वाद्द्वैत्याः सौभा-
ग्यातिशयो नलस्य चन्द्रापेक्षया सौभाग्यातिशयः पुण्यातिशयश्च
गोर्वाणालघेत्यादिना सूचितः । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुभूय
वज्रपुण्यदुष्प्रापयापि भीमात् हराज्जातया ईश्वरप्रसादलभया
विद्ययाऽद्वैतं परमात्मस्वरूपं भजति । नेत्राभ्यां । कथ्यर्थाना-
मिति (पा० १।४।३३) सम्प्रदानत्वं । प्राग्भारदुःप्रापया । तृती-
येति योगविभागात् समासः ॥ ८७ ॥

स्त्रीति । स्त्रीपुंसयोः सर्वयोः व्यतिषञ्जनं विशेषेणातितरणं
सम्मेलनं जनयतः कुर्वतः प्रजानां पत्युर्ब्रह्मणः पुनरुभयोर्ज-
नशिक्षणलक्षणोऽभ्यासोऽनयोर्नलभैर्योर्दाम्पत्यसम्पत्तये जायाप-
तिभावस्योत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निवृत्तः स्वारस्येन
परिणततया कोऽभूत्किं, सर्वस्त्रीपुंसयोजनाभ्यासः अत्युत्तमानु-
रूपतदुभयसङ्घट्टेन फलितः किमित्यर्थः । तथा चेतोभुवः काम-
स्यापि आसंसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं
पुरन्ध्रपूरूषयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रेमान्तेन्यमनुरागस्तुष्टार्पण-
मासञ्जनं तदेव सदा मनोविनादनरूपा क्रीडा लीला तथापि

ताभिर्दृश्यत एष यान् पथि मद्वाज्यैष्टीमहे मन्महे
यद्दृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मच्चमच्चत् कृतः ।

एतज्जस्यत्योरनयोर्नलभैमीरूपयोगाढस्येन्द्रेणाप्यनेन यस्य मि-
थोऽनुरागस्य रचनाज्जननाद्धेतोः प्राकर्षि प्रकृष्टकाष्ठापन्नया
जातं । अनुरागजननक्रीडाया प्रकर्षोऽत्रैव विश्रान्तः । उत्तर-
त्रायेवमनुरागस्याभावादित्यर्थः । एतादृशौ स्वरूपौ समाना-
नुरागौ चान्यौ स्त्रीपुंमौ कालत्रये न स्त इति भावः । व्यतिष-
ञ्जनं । उपसर्गात् सुनोतीति (पा० ८।३।६५) षत्वं । परिपा-
किमः । भावप्रत्ययान्तात्, पृथ्वादिभ्य (पा० ५।१।१२२) इति
दमनिच् । जय्यती । जायाया जभावः ॥ ८८ ॥

ताभिरिति । महत्या अतिप्रसिद्धाया ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ताया
ज्येष्ठपूर्णाभायाः सम्बन्धिनि महे उत्सवे, महत्यतिप्रसिद्धे वा
ज्यैष्टीमहे यद्दृग्भिर्यामां नेत्रैः प्राग् जन्मान्तरेऽथवान्यापेक्षया
प्रथमं मच्चं पर्यङ्कं अश्नत् प्राप्तः मच्चस्थो मार्गं गच्छन् श्रीपु-
रुषोत्तमः परिचितो बज्रवारं दृष्टुः कृतस्ताभिरेव स्त्रीभिः पथि
वरयात्रायां यान् रथस्य आगच्छेष नलो दृश्यते । एता-
दृक्पुण्यं याभिरस्मादृशाभिरर्जितं ताभिरेवायं द्रष्टुं शक्यो न
तन्याभिरित्यर्थः । अथ च याभिः पुरुषोत्तमो दृष्टस्ताभिरेव
तत्तुल्योऽयमपीति ज्ञातुं शक्यते न तन्याभिरित्यर्थः । ताभिरेव
साभिलाषं कटाक्षैर्दृश्यते याभिरेवं सुकृतं कृतं । अन्याभिस्तु कौ-
तुकेनापि वीक्षितुं न शक्यते किं पुनः सानुरागं कटाक्षैरिति ।

सा स्तीराट् पतयानुभिः शितिमितैः स्यादस्य दृक्चामरैः
सस्त्रे भाघमघाभिघानियमुनागङ्गाघयोगे यया ॥ ८८ ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यं रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमामस्य महाज्यैष्ठोति कीर्त्तितेति ॥

पुरुषोत्तमतुल्याऽयं मन्महे जानीमह इति भावः । वाक्यार्थः
कर्म । उत्कलदेशे ज्यैष्ठपूर्णिमायां इन्द्रनीलगिरिनिवाभिनः
श्रीपुरुषोत्तमस्य महोत्सवः क्रियते । तत्र च श्रोतृणवल्लभद्र-
प्रमुखप्रतिमाधिष्ठिता विरचितमग्नभूमिका मञ्चाः पृथक् नि-
गच्छन्तीति तस्य दर्शनं भूयसे श्रेयसे भवतीति पौराणिकाः ।
यदाहुः ।

दोलाकूटं तु गोविन्दं मधुसूदनं ।

रथस्य केशवं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इति ॥

यथा । यया स्त्रिया अघाभिघानिनी पातकविनाशिनी
यमुना गङ्गा च तयोराघयोर्योगे मङ्गलं प्रयागाख्यं माघं मस्त्रे
मकरस्यैवैव माघे मास्यविच्छेदेन स्नानं कृतं मास्य नलस्य पत-
यानुभिरतिचञ्चलैः शितिमितैः कृष्णधवलैर्दृक्चामरैर्नैवैव चा-
मरैर्नैव व्यापारूपैश्चामरैस्तीराट् स्तीराजैव स्यात् भवेत् इति
मन्महे । राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वीज्यते । प्रयागे माघ-
स्नानजन्यसुकृतात् स्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र स्नानेन ।

मितामिते तु यैः स्नानं माघमासे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरप्येति ।

वचनात् स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदिति वचनादित्यर्थः । अयञ्च कटाक्षैर्था पश्यति सा सर्व्वभोगोऽप्यधिका सा च भैस्यैव नान्या । भैस्या च प्रयागे सकलमाघस्नानफलं लब्धं यतो भैमीसदृशी कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्यैष्ठ्येति । ज्यैष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासीति । मन्त्रेण युक्तः कालः (पा० ४।२।३) इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमासाभिधायित्वेऽपि मास्मिन् पौर्णमासीत्यादिना (पा० ४।२।२१) ज्यैष्ठ्ये इत्येव भवति । ज्यैष्ठ्ये इत्येव पाठे वृद्धभावास्त्यक्तः । मन्त्रज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वाद् वृद्धभावः कथञ्चित् समर्थनीयः । स्त्रीराजिति सम्बन्धषष्ठ्या निर्धारणषष्ठ्या वा समासः । स्त्री इति पृथग्वा पदं । अत एव सा स्त्री इत्यर्थः । अकर्मकधातुभिर्यागे, देशः काला भावो गन्तव्योऽध्वेत्यादि (पा० १।४।५१। सि० कौ० कारकवार्त्तिकेन माघस्य कालवाचित्वात् कर्मकत्वे धातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि विहितेन तडा तस्याभिहितत्वान्माघः सख इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या । अवार्थे हरदत्तमिश्रैर्गतिबुद्धादिसूत्रे (पा० १।४।५२) अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्था ग्राह्य इति सिद्धान्तितं । एवं कर्मणि च (पा० ३।४।६८) इत्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्व्वत्र द्रष्टव्यं । तेनात्र माघस्य कर्मत्वेऽपि सखे इति भावे लिट् सिद्धो भवति । यद्वा माघं यस्यां क्रियायां यथा तथा स्नाताया मम सर्व्वपापक्षयपूर्व्वकसर्व्वमनोरथसिद्धिर्भवतु इति सङ्कल्पेत्यर्थः । कलुषं वृजिनैनोघेत्यमरः । यमुनागङ्गेति पूर्व्वनिपातोऽनियमः पूर्व्ववत् परिहरणीयः ॥ ८८ ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात् सौभाग्यमत्राखिल-
लौणीचक्रगतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।

वैदर्भीति । हे मय्यः तस्य नलस्य सम्बन्धीनि वृत्तान्यधी-
तानि यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमैः नलविषये कविभिः
कृतैः अस्मदादिभिश्च पठितैः काव्यैर्वृत्तैरतीतैः सकलद्वीपाधि-
पादिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रक्रमैः प-
रिपाटीभिर्वा कृत्वा वैदर्भ्या भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य
कलनात् जानात् अखिललौणीचक्रे गतकताविन्दुवाग्निमन्त्रे
स्वोमन्त्रिमकलवरप्रेमास्पदत्वादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे
स्थगं कथितं । निश्चितमस्माभिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमि-
न्द्रादीन् परित्यज्य यस्मादेनमवृत तस्मादयमेव सुभगतमो-
नान्य इति सर्व्वनिश्चितमित्यर्थः । भैमीकताम्रनलविषयविपुला-
नुरागस्याङ्गीकरणाद्देतामस्तस्या एव वृत्तस्य भूतस्य चतुःप्रोत्या-
दिकामदशाः स्फुटं विरहव्ययानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमै-
स्तिसृतिप्रसिद्धा ये वृत्ता वृत्तक्रमसौवा निगदितं । भैम्या अण्ये-
तद्विषयमहानुरागजनितपूर्व्वविरहव्ययाभिर्वायं सकलसौभा-
ग्यनिधानमिति सर्व्वेषां पुरस्तात् कथितमिति भाव इति मुखो-
ऽर्थः । वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य वर्णनादिति वा । किञ्चा-
न्यच्च अस्माकमयमास्माकः स चामो नरेन्द्रश्च भीमस्तस्माद्
भवतीति भूभैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः सम्भूतये उत्प-
त्तये महामस्तुत्यर्थे वा देवस्य इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापथ्याभा-

किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लक्ष्मं
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीस्तुतिः ॥ ८० ॥
 आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैम्यैव राजव्रजे
 तादर्थागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जामृजा ।

हेन प्रसादितया सन्तोषितया शच्या विश्राणितं दत्तं सुभगा
 पुत्रवत्यविवा भवेत्यादिकमाशीर्वचनं लक्ष्मं प्रतिभूरभूत् ।
 शचीदत्ताशीःसहस्रबलाङ्गैर्म्यपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः ।
 आशीःश्रुतिरिति पाठे आशिषां श्रवणं । अथवा आशिष एव
 मत्याच्छ्रुतिर्विद इत्यर्थः । अथन्तु पाठः साधीयान् । अनयो-
 रन्त्यान्यमनुरागे । चित्तं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तं ।
 लक्ष्म्येन वृत्तमिति (पा० ७।२।२६) सिद्धं । आस्माकेति
 सम्बन्धेऽपि, तस्मिन्नपि चेति (पा० ४।३।२) आस्माकादेशः ।
 लक्ष्मकशब्दो नपुंसकोऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां जातानां
 वृत्तानां हंसप्रेषणादिचरितानां क्रमाः परिपाय्यस्तैर्निजगते ति
 वा ॥ ८० ॥

आसुत्राममिति । भैम्यैव आसुत्राममिन्द्रमभिवाप्य मख-
 भुजां देवानामपासनान्यागाद्धेतोः राजव्रजे विषये लज्जाया
 मृजा परिमार्जनं युक्ता अर्जि कृता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
 यतः तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन भैमीनिमित्तेन
 राज्ञामागमनं यन्निमित्तोऽनुरोधो दाक्षिण्यं तत्र परया । यो
 हि यदर्थमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वन् लज्जां मार्ष्टीत्यु-

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

ह्रीरोगापयशः कथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ८१ ॥

चित्तमेवेत्यर्थः । मदर्थमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत् लज्जा च
जातेत्युक्तमेतदिति राजसु ममरूपत्वेन द्वादीनपि भैमी नावृ-
णोत् । ततश्च यत्र द्वादयोऽपि त्यक्तास्तत्र मानुषाणामस्माकं का
कथेति तेषां लज्जासार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । न नलो
ऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नल-
वरणार्थं यदागमनं तत्र यः पलपातस्तन्निष्ठया नलानुरक्तया
अत एव इन्द्रादीनां त्यागः कृत इति वा । तर्हि इन्द्रादीनां लज्जा
रोगाऽकीर्त्तय कृतंति देवद्वेष्टादशुभाशङ्कां परिहरति । अन-
या भैम्या पत्ये नलायात्मानं त्रिदशप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं
विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि ह्रीरोगापयशः कथायाः
कथामात्रस्यापि अनवसरः अवकाशभावः सृष्टः कृतः । अस्मा-
न्नावृणादिति सजातीयान् स्वस्त्वयश्च प्रति लज्जा अस्माकं प-
श्यतां नलमवृणादिति शेषः । नलं स्वीकृत्य देवानपमानितव-
तीत्यपयशः । देवैश्च प्रसस्तीभूय वरत्वेन नलाय भैमी दत्ता ।
एतदर्थमेव ते पृथिव्यामागता न भैम्यभिन्नाषेणंति लोकप्र-
तीतिर्यथा देवानामपि लज्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वानुरा-
गादनयोः शुभपरस्यैव भविता नाशुभाशङ्कालेशोऽपीति भावः ।
पत्ये नयत्येति पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां
नयत्या प्रापयन्त्येत्यर्थः । आसुखामं अचाभिविधावाङ् । अय-

इत्यानेपुरनुप्रतीकनिलयानङ्कारसारश्रिया
 ऽहंकुर्वन्तनुरामणीयकममृरालोक्य पौरस्त्यः ।
 सानन्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्थानन्दनं स्यन्दनं
 तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहर्गित्क्रीडाद्रिमन्दो गिव ॥ ८३ ॥

योभावे, अनश्चेति (पा० ५।४।१०८) टच् । मृजा । भिदादि-
 त्वादङ् (पा० ३।३।१०४) ॥ ८१ ॥

इतीति । अमूः पौगणां स्त्रिय इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथा-
 स्फूर्तिं यथाभिप्रायमन्योन्यमालेपुः संवादं चक्रुः । किम्भूताः । कु-
 रुविन्दवत् पद्मरागवत् सुन्दरौ रक्तौ करौ यस्य तस्य आनन्दनं
 वेगवत्त्वादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो
 गच्छतस्तस्य नलस्य अनुप्रतीकं प्रत्यवयवं निलयं स्थानं येषां तेषा-
 मलङ्काराणां सारश्रिया श्रेष्ठशोभया कृत्वा करमौन्दर्यादह-
 मधिकमिति हस्तमौन्दर्यं वदति, हस्तमौन्दर्यादहमधिकमिति
 करमौन्दर्यामित्येवं प्रत्येकमहं कुर्वदहङ्कारं कुर्वत् तनुरामणी-
 यकं शरीरमौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्मेव । पद्म-
 रागवद्भक्तकिरणस्य नन्दमवनमभिव्याण मर्यादीकृत्य चास्थितं
 नन्दनमपीडे स्थितं । शतक्रतोर्हरितदिक् प्राची दिक् तस्याः
 क्रीडाद्रिमुदयाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरसेन्दोरिव । त-
 त्कायकान्तिं विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रे-
 दये स्तीणां हर्षः । स्यन्दनमध्यास्य । अधिश्रीडि (पा० १।४।४६)
 त्याधारस्य कर्मात्वं । यतः । इण् शतरि रूपं ॥ ८२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यं ।
 यातः पञ्चदशः कृष्णतररसस्वादाविहायं महा-
 काव्ये तस्य हि वैरिसेमिचरिते सर्गा निसर्गाञ्ज्वलः ॥ १५ ॥

श्रीहर्षमिति । अद्वै पूर्ववत् । कृष्णतररेणातिभूयसा रमेन
 स्वादावमृतरूपे नलीयचरिते पञ्चाधिकानां दशानां पूरणः
 पञ्चदशः । स्वादाविति भाषितपुंस्त्वं ॥ ८३ ॥

इति श्रीबेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनायाय-
 णकृते नैषधीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ऊत्तरनैपथचरिते ।

षोडशः सर्गः ।

अनयोर्वामहो जयतः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसङ्गातममात्मवित्तमं
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥
विभूषणां प्रतिविम्बितैः स्फुटं
मृगावदातैः स्विवासिभिर्गुणैः ।

वृत इति । अथा रथारोहणानन्तरं रथैः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीति वदति । रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो-
नस्तः विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे ययौ । किम्भूतः । आत्म-
वित्तमं ब्रह्मज्ञानमथे अष्टं गौतमं गौतमसंगोत्रं एतन्नामानं वा
पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्यागे कृत्वा समुज्य
च विवाहे कार्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि
दध्यक्षतपूर्णकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्त्तमानैः
पुरुषैर्वा प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्थः (पा० १।३।२२) इति तङ् ॥ १ ॥

विभूषणेति । मृगेक्षणानां चामरधारिणीनां विधुप्रभैश्चन्द्र-

मृगेक्षणानां समुपासि चामरै-

विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

पराध्ववेशाभरणैः पुरःसरैः

समं जिह्वाने निषधावनीभुजि ।

धवलैः तथा विधूयमानैश्चान्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समु-
पासि वीज्यते स्म स्फुटमुष्मले । विभूषणानां रत्नखचितनिजम-
ण्डनाचामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः, तथा मृगावदातिरक्तु-
ज्ज्वलैः, स्वस्मिन्निवमन्द्यवंगीर्णैः, अतशीलमौन्दर्यादिभिर्गुणै-
रिव प्रत्यक्तीभर्तेर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि
विभूषणांशुप्रतिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितं । ईदृशैश्चामरैरेव
गुणैर्निति वा ॥ २ ॥

पराध्वेति । निषधावनीभुजि नलं पराध्वेति श्रेष्ठानि
वेशाभरणानि रूपालङ्कारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जि-
ह्वाने चलति सति वृत्रशात्रव इन्द्रः सुनामीर इति पदस्या-
भिधेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि कठिमात्रं दधार न तु
शाभनं नामीरं मेनामुखं चम्येति यौगिकतया । शुद्धवृत्त्या मुख-
या वृत्त्या नलं एव दृश्यते न त्विदं । त्रिविधाः शब्दाः केवल-
यौगिकाः केवलरूढाः यौगिकरूढकाश्च । तत्र पाचकादयो यौगि-
काः । तैलपाचिकादयो रूढिकाः । आतपत्रादयो यौगरी-
ढिकाः । तदेवं तादृशधेमराभावादिन्द्रस्य सुनामीरपदवाच्यत्वं
यद्यस्ति तर्हि कठ्यैवास्तु व्युत्पत्त्या तु नल एवाचितमित्यर्थः ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां
 स हृदिमात्राद्यादि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥
 नलस्य नासीरसृजां महीभुजां
 किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।
 अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा
 चमूरजोमिश्रतमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥
 विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं
 शुभलण्णासन्नतरत्वस्त्वरः ।

इन्द्रादप्यधिको नलः । तत्पुरः सरास्येन्द्रपुरः सरदेवेभ्योऽप्यधिका
 इति भावः । परार्द्धं भवानि परार्द्धानि परावराधमोत्तमपूर्वा-
 चेति (पा० ४।३।५) यत् । शत्रुरेव शात्रवः प्रजादित्वात् स्वार्थे
 ऽण् । वृद्धः श्रवाः सुनासीर इत्यमरः ॥ ३ ॥

नलस्तेति । तथा मैमीवरस्य नलस्य यात्रया रात्रौ अदी-
 पि शुशुभे । किम्भूतया । नलस्य नासीरसृजां सेनायामग्रेसरी-
 भूतानां महीभुजां राज्ञां किरीटरत्नैः स्वेनैवान्धकारनिरा-
 करणात् पुनरुक्ता व्यर्थकृता दीपा यस्यां तथा । तथा चमूर-
 जोभिर्मिश्रा बह्वृता तमिस्रसम्पत्तिभिरसङ्गो यया । महान्ध-
 कारेऽपि रत्नदोषप्रकाशैर्भूयिष्ठप्रकाशत्वाददीपीत्यर्थः । महा-
 न्धकारे एव हि वीर्यः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामुखाद्यव-
 र्त्तित्वेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं सूचितं । अदीपि । भावे लः ॥ ४ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजो यान् क्षितिपानेव दूतान् अनुक्षणं

दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरं
चमृममुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥
हरिदिपद्वीपिभिरंगुकैर्नभो
नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

वारंवारं नलाकारणाय दिदेश प्राहिणोत् । तेषाञ्च यः पूर्व-
मेकः प्रेषितस्तदनन्तरञ्चान्यः । एवमुत्तरंगोत्तरमनतिक्रम्य पथि
अमुष्य नलस्य चमृमुपचिकाय भूयसीमकृत । किम्भूतः । शुभस्य
क्षणस्य लग्नस्य समयस्यामस्ततरन्तेन नैकक्षणे सत्वेन वेगवान् ।
भूयसीं नृपाः प्रेषिताः । दूता दायनेनादरातिशयः सूचितः
॥ ५ ॥

हरीति । तरस्वतां वेगवतां अश्वानां ध्वजिनो मत्ता, तर-
स्वन्ता ऽथा यस्य सा वा, तस्य ध्वजभूतैरंगुकैर्वस्त्रनिमित्तै-
स्तथा नभस्वता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूरणं तेन पीनितैः
पृष्टीकृतैः मजीवमिहादितुल्यैर्हरिभिः मिहैर्दिपैर्हस्तिभिर्द्वि-
पिभिर्यात्रैः कृत्वा तर्कनाया उपरितनं नभस्याकाशं वनं विपि-
नतुल्यमभूत् अजनि । किम्भूतं वनं । विचित्राणि नानावर्णानि
चीनदेशोत्पन्नानि सुवस्त्राणि ध्वजमखन्धीनि चास्वराणि वक्ता-
णि तान्येव वज्रयो लतास्ताभिर्वर्जितं वेष्टितं । वने मिहादयो
वृक्षा लताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते । तर-
स्विना ऽथा यस्य नलस्य तरस्वदया वा या ध्वजिनो प्रकृत-
त्वान्तस्यैव सा ध्वजिनो नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरंगुकै-

तरुदश्वध्वजिनीध्वजैर्वनं
 विचित्रचीनाम्बरवस्त्रिवेस्त्रितम् ॥ ६ ॥
 भ्रुवाऽऽकृयन्तीं निजतारणस्रजा
 गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।
 ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
 स तत्प्रतीहारमर्हो महीपतिः ॥ ७ ॥

ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभ्यूह्य । किम्भूता । ध्वजिनी हरि-
 भिरश्वैर्हस्तिभिर्दीपिभिर्वा दीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतैरा-
 जभिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितं । विचित्रेति
 पूर्ववदिति वा । वनपक्षे वनो मृगविशेषः । ऊर्ध्वं विस्तृतत्वाद-
 म्बरगामिन्यो वलयः ॥ ६ ॥

भ्रुवेति । ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्तस्य भीमस्य
 प्रतीहारभूमिं भीमजन्मनो भैरव्यो दूतीमिव ददर्श । किम्भूतां ।
 द्वारे निबद्धा गजास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्णानिलेन कृत्वा
 खेलति चलतीति खेला तया निजया स्वीयया पुष्पदलर-
 चितया तारणस्रजा तल्लक्षणया भ्रुवा अनुरागातिशयोक्तु-
 तया आकृयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भ्रूमञ्जया आकारयन्तीं ।
 दूत्यपि चलन्त्या भ्रुवाकृयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसल-
 रोऽभूदिति भावः । स्त्री दार्ढ्यं प्रतीहार इत्यमरः । पचा-
 द्यच् । प्रतीहारः । उपसर्गस्य घञीति (पा० ६।३।२२) दीर्घः
 ॥ ७ ॥

स्यैर्दलैस्तन्मयुगस्य रम्भयो-

श्चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म सा ।

प्रिया सखीवास्य मनस्थितिस्फुरन्-

सुखागतप्रश्रिततृथ्यनिस्वना ॥ ८ ॥

ययैरिति । सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदम्बोद्धारमण्ड-
नार्थं शकुनार्थञ्च रोपितस्तन्मयुगस्य त्रैदाशाद्रायुशाद्रा स्यैः
श्रियिर्दलैः पत्रैः कृत्वा लम्बमानचण्डातकमञ्ज्जन वस्त्रेण
मण्डिता भूषितास्य नलस्य प्रियाया भैरवाः सखीव चकास्ति
स्म । किम्भूता सा । अनुगागवशान्दानभि अन्तःकरणे था न-
लस्य स्थितिस्तया स्फुरन् मदा चित्तनिवासनात्मनः यः सुख-
नागतस्यागमनस्य सम्बन्धी प्रश्नः सुखनागत इत्येवंप्रश्नः प्रश्नः
स कृतः प्रश्रितः सुखागतप्रश्नतां प्रापितस्यैनिस्वना यया सा ।
चिरप्रेषिते हि नायके समागच्छति मति प्रेयस्यां उपया तृष्णीं
स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रश्नं करोतीति
स्थितिः । अत्र दलानि चण्डातकस्यानि । तृथ्यनिस्वनाश्च सुखा-
गतप्रश्नस्यानि । कदलीमक्षौ तृप्तस्यानीधौ । अर्द्धाहकं वर-
स्त्रीणां यच्चण्डातकमण्डुकमित्यमरः । नृपाय मुक्तं पुरः पद्माञ्च
प्रलम्बि वर्चुलभागद्वयं । कदलीमदृशं वस्त्रं नर्तकीभिरन्तःप-
रिधीयमानं चण्डातकं । प्रश्रितेति । तत्करोतीति एल्लान्निष्ठा
न तारकादिः ॥ ८ ॥

विनेहभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः
 परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।
 अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
 समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ८ ॥
 निर्दिश्य बन्धूनि त इत्युदीरितं
 दमेन गत्वार्धपथे कृतार्हणं ।
 विनीतमादारत एव पङ्गतां
 गतं तमैच्छिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

विनेत्रेति । नरेन्द्रौ भीमनलौ तयोः सेनयोः समागमो
 राजगृहद्वारि एवम्भूतोऽजायत जातः । किम्भूतयोः । विनेह
 शासकं नलभीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्भीतिसूया दान्तयोः शा-
 न्तयोः । ताभ्यां नियमिततादृक्कलहादिसंरम्भयोः अत एव
 परस्परस्मादन्योन्यस्मादनवाप्तमलम्बं युद्धनिमित्तं वैशसं मारणं
 येन । सैन्यद्वयमेलने हि कलहा भवति परं मौहार्द्यान्नियमित-
 त्वादनयोर्नाभूदित्यर्थः । तथा स्फारोऽतिमहान् मुखारवस्वा-
 स्फुटवर्णविशेषस्य मुखध्वनेरुद्गम उदयो यत्र ॥ ८ ॥

निर्दिश्येति । विदर्भराट् भीमः मुदा उचितो जामातेति
 हर्षेण तमैच्छिष्ट नलमद्राचीत् । किम्भूतं । भीमेनैव सम्मुखं गत्वा
 बन्धून् सुहृदो भ्रातृन् वा स्वमातापितृसम्बन्धिनो निर्दिश्या-
 ज्ञाय प्रस्थाप्य इत्यनेन यथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदी-
 रितमुक्तं । बन्धुमुखेन ज्ञापितमार्गं तथा दमाख्येन भैमीभ्रात्रा

अथायमुत्थाय विसार्य दार्युगं
मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।
सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं
धृताभितोवोचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥
यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां
स साधुलक्ष्मीं वज्रवाहिनीश्वरः ।

ऽर्द्धपथं कृताऽर्हणा ऽर्थादिपूजा यस्मै । तथाऽनुदूतवेशत्वाद्वि-
नीतं । अत एव द्वागत आदारभीमाभ्याः । योक्तव्यं यथादुत्तीर्थं
पङ्कतां पादचारित्र्यं गतं प्राप्तं । दर्शनैव बभूवुः पुरः प्रस्थाप्य इत
इत्युदीरितमिति वा । आदारगतः पदद्वयं पङ्कत इति, पादस्य
पदाऽऽज्यातिगापहतं स्थिति (पा० ६।३।५५) पादस्य पत् ॥ १० ॥

अथेति । अथ नलदर्शनानन्तरं अयं भीम उत्थाय प्रत्यु-
त्थानं कृत्वा आत्मजन्मना भैरवाः पात्रं दार्यं आगतं तं नलं
दार्युगं विमार्य प्रसार्य मुदा प्रतीयेष आलिलिङ्ग । कः कमिव ।
सरित्पतिः सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव
नौकादिकं वा । किम्भूतः । धृतेऽभितः पार्श्वद्वये वोचो गतो तरङ्ग-
परस्परं येन । वोचिततिरित्यपि पाठः ॥ ११ ॥

यथावदिति । अथालिङ्गनानन्तरं महीश्वरां राज्ञां पति-
वज्रवाहिन्या ईश्वरः स्वामी स भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय
शिवाय शुभश्रवणकीर्तनायात एव पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठा-
यस्मै नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिं अत एव शिवां

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनीं
 ददे पतिः सर्वविदे महीमृताम् ॥ १२ ॥
 असिखदद्यन्मधुपर्कमर्पितं
 स तद्वाधात्तर्कमदर्कदर्शिनां ।

शुभरूपां तां भैमीं स्वस्य नन्दिनीं कन्यां यथावदेदोक्तविधिना
 ददे । मधुपर्कात् पूर्वं कन्यादानमित्याचारः । मधुपर्कादिविधि-
 पूर्वं ददे । दातुमारब्धवानिति वा । अथ बज्जनदीयः समुद्रः
 पुरुषोत्तमाय तां कन्यां लक्ष्मीं यथावदेतत् साधु, तथा पर्वत-
 राजा हिमालयः सर्वज्ञाय श्रीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे
 तदपि साधु । यद्वा मैनाकादिपर्वतानां पालयिता समुद्रः शि-
 वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ वा बज्ज-
 नदीयुक्ता हिमालयः पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय पार्वती-
 रूपां लक्ष्मीं लक्ष्मीरूपां पार्वतीमिति वा । नलाय पुरुषोत्त-
 मायेव शिवायेव भैमीं लक्ष्मीमिव शिवामिव भोमः समुद्र इव
 हिमवानिवेत्युपमालङ्कारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समा-
 सान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावः ॥ १२ ॥

इदानीं विवाहविधिमाह असिखददिति । स नलः अर्पितं
 भोमेन दत्तं सहमिश्रितं कांक्षपात्रस्य दधिमधुघृतरूपं मधुपर्कं
 यदसिखदत् आखादितवान् तदाखादनं उदर्कदर्शिनां वि-
 वाहोत्तरफलपरिपाकभूताधरचुम्बनादिविचारिणां लोकानां
 इति तर्कं ऊहं व्यधात् चक्रे । इति किं । यद्यस्मादेष नलो भीम-

यदेप पास्यन्मधु भीमजाधरं
मिषेण पुण्याहविधिं तदा कृतं ॥ १३ ॥
वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

जाधररूपं मधु पास्यन् पास्यति तस्मात् तदा मधुपर्कदानावसरे
मधुपर्कस्वादनमिषेण पुण्याहविधिं शुभनक्षत्रादियुक्तपुण्यदि-
नकृत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममकृतम् । अन्योऽपि शुभकार्यं करिष्यन्
शुभविवाहदिनादौ तदीयमारम्भं करोति । तथा तेनापि भैर-
वधरपाने मुहूर्त्तश्चक्रे इति जननं तर्कितमित्यर्थः । अधरस्यापि
स्वादुत्वमुक्तम् । अमिष्वददिति । चौरादित्वात् स्वदेश्यङ् । यं
तमपि पोषदेशं मन्यन्ते तैः पनाभावाच्चिन्त्यः । अमिष्वददिति
पाटाभावादर्थस्य दुर्याज्यत्वाच्च चौरादिक एव । पास्यन् । लट् ।
शत्र्विति (पा० ३।२।१२४) शता । पुण्यञ्च तदहयेति । राजाह
इति (पा० ५।४।८१) टच्च पुण्यमुदिनाभ्यामङ्गकीर्तयति पुण्याहं
तत्र विधिरिति विग्रहः ॥ १३ ॥

वरस्येति । वरस्य पाणिः परघातकौतुकी शत्रुमारणकुट्ट-
हली, वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः कमलश्रीचौरा यस्मात्तस्मात्
कारणात् किमु सुराजि राजस्यति तत्र तस्मिन्विदर्भमण्डले
विदर्भराज्ये तौ वरवधूकरौ कर्कशौ कुशैः जितरां बद्धौ उभय-
हस्तयोः कुशबन्धनपूर्वकं पाणिगुणमभूत् । तत्र कुशबन्धने का-
रणात्प्रेता क्रियते । एका हिंसाऽपरश्चर इति आपराधत्वात्

सुराजि तौ तत्र विदर्भमण्डले
 ततो निवहौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥
 विदर्भजायाः करवारिजेन यन्-
 नलस्य पाणिरूपरि स्थितं किल ।
 विणङ्गु सूत्रं पुरुषायितस्य तद्
 भविष्यतोऽस्मायि नदा तदालिभिः ॥ १५ ॥

किमु बद्धावित्यर्थः । अन्यत्रापि मैराज्ये अन्यघातकतस्करौ
 कठिनतरदारकैर्बध्यते । पाणिग्रहणं जातमिति भावः । कुशैः
 पाणिबन्धनमाभ्रदेशाचारः, यथाक्रमं करयोः शौर्यं मार्दवञ्च
 सूचितं । सुराजि । राजाहमखिभ्यष्टुच् (पा० ५।४।८१) द-
 त्यस्य नियततत्पुरुषविषयत्वादत्र वज्रव्रीहिविषयत्वादृचः प्राप्य
 भावः ॥ १४ ॥

विदर्भेति । विदर्भजायाः करवारिजेन यत् तदा पाणिग्र-
 हणसमये नलस्य पाणिरूपरि स्थितं तदुपरिस्थानं किल निश्चितं
 विपरीतरतेर्भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य विपरी-
 तरतस्य इति यावत् सूत्रं सूचनाकारि विणङ्गु विशेषेण स-
 म्भाव्य कौतुकविलोकनार्थं निकटस्थिताभिस्तदालिभिरस्मायि
 ईषद्वृत्तितं । विपरीतरते हि स्त्रीपाणिरूपरि भवति विवाहे
 वधूकरो वरकरस्त्रोपरि भवति । सूत्रञ्च सूचनाग्रन्थ इति
 विश्वः ॥ १५ ॥

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया
 स यत्तस्यैवाधिगतं ददौ भवः ।
 ददे तदेव यशुरः सुरोचितं
 ननाय चिन्तामणिदाम कामदं ॥ १६ ॥
 बहोदुरापस्य वराय वस्तुन-
 श्रितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।
 बभौतगमन्तर्वास्थितं दधद्
 यदस्मै मध्यर्गितदेवमर्थिने ॥ १७ ॥

इदानीमित आरभ्य न तेन वार्त्तयति चावद्विवाहोचितं
 यौतुकं प्रतिपादयति । मर्येति । भीमसंज्ञया भीम इति नाम-
 मात्रेण सखा स्वस्यापि भीमनामत्वात् किञ्चित्कालायां स भवो
 महेन्द्रः अस्मै भीमाय यत्तस्य कुर्यात् स यथायां गौत्री तेना-
 धिगतं प्राप्तं यच्चिन्तामणीनां दाम मानां ददौ, एव यशुरा
 भीमः तत्कामदं सकलाभिलषितदिव्य मराणामुचितं चिन्ता-
 मणिदाम ननाय ददे । उक्तेलायामेव तात्पर्यं । सुरोचितमिति
 पाठे भैरुचितम् ॥ १६ ॥

तदेव वर्णयति । बहोचितम् । यच्चिन्तामणिदाम बभौतगां ।
 किमुत । बहोदुरापमितस्य तस्य तथा दुरापस्य दुर्लभस्य दिव्यस्य
 वराय जामात्रे दातुं चितस्य पुरः पुञ्जीकृतस्य गद्वहेमवमना-
 देवस्तुनः पदार्यममृहस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बस्य कैतवाद्याजात् अ-
 न्तरवस्थितं स्वस्य मध्ये स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं प्रार्थितं

अभिं भवान्याः क्षतकामरासुरं
 वराय भीमः स्म ददाति भासुरम् ।
 ददे हि तस्मै धवनामधारिणे
 स शम्भुसम्भोगनिसम्रयाऽनया ॥ १८ ॥

सत् तदानोमेव दातुमर्हं अथै वस्तुजातं दधत् धारयादिव ।
 ददातिवति पूर्वेण सम्बन्धः । यदा यद्यो यावद्याचिष्यते तदा
 तदस्म तस्मै दातव्यमिति बुद्ध्यास्य नाम सार्थकीकर्तुं वस्तुजातं
 पुरःस्थापितमेवत्यर्थः । बहोरिति भाषितपुष्कं ॥ १७ ॥

अभिमिति । भीमः क्षतः कामराख्या मरिषाख्या ऽसुरो
 येन तं भासुरं देदीष्यमानं भवान्या दुर्गाया अभिं खड्गं व-
 राय ददाति स्म । तस्याः खड्गस्तेन कथं प्राप्त इत्यत आह ।
 हि यस्मात् स्फुटं वा शम्भुना सह सम्भोगस्तत्र निमग्नया सुरतर-
 मामकया ऽनया दुर्गाया वैरिदलनानन्तरं स्वस्थाः प्रयोजना-
 भावात् सुरतामकले खड्गधारणस्य रमभञ्जकत्वाच्च धवनामधा-
 रिणे भीम इति शिवनामधारकाय शम्भुमेवकाय तस्मै भीमः य
 ददे । शम्भो मम्यगविच्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षि-
 णार्द्धेन प्रविष्टया वा तदस्म तया प्रमादो दत्तः । कुलापो म-
 रिषा वाहदिवत्कामरभैरभा इत्यमरः । भासुरं । भञ्जभामेति
 (पा० ३।२।१६१) घुरच् ॥ १८ ॥

अधारि यः प्राङ्महिषासुरदिषा
 कृपाणमस्मै तमदत्त कृकुदः ।
 अहापि तस्या हि धवर्द्धमज्जिना
 स दक्षिणार्द्धेन पराङ्गदारणः ॥ १८ ॥
 उवाह यः सान्द्रतगाङ्गकाननः
 स्वर्गैर्यत्स्वर्ग्योदयपर्वतव्रतम् ।

अधारोति । महिषासुरदिषा दुर्गया प्राक् यः खड्गो ऽधारि,
 कृकुदः कन्यादाता भीमः तं कृपाणं खड्गं यत्कारणपूर्वं माल-
 ह्कारमस्मा अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्काह । हि यस्माद-
 धनारोयरत्वाद् धवस्य भर्तुः शिवस्य अर्द्धमज्जिना अर्द्धप्रविष्टेन
 तस्याः पार्वत्या दक्षिणार्द्धेन दक्षिणशरीरभागेन पराङ्गदा-
 रणः स खड्गः अहापि त्यक्तः । सखड्गेन धववामार्द्धे विश्रुता
 यदीयदक्षिणार्द्धेन तद्विदारिष्यते इति भिया त्यक्तः । अदा-
 योति पाठे ऽनर्था न । तस्या दक्षिणार्द्धेन तस्मै यस्माददायो-
 त्यर्थः । अयं पाठः साधोयान् । मत्तत्यालङ्कृतां कन्यां या
 ददाति स कृकुद इत्यमरः ॥ १८ ॥

उवाचेति । यः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा शैर्यं प्रताप-
 कृपा यः सूर्यस्तस्यादयस्तत्सम्बन्धी पर्वत उदयाचलस्य व्रतं
 नियमं सदा सूर्योदयकारित्वलक्षणं उवाहाधत्त । किम्भूतः ।
 सान्द्रतराणि अन्यानि सुस्त्राणि अङ्गकानि अङ्गानि मुद्रामु-
 द्गरपञ्चोवक्षीरूपाणि तेषां अननं जीवनं यत्र दधार इति

मनिर्झरः शाणनेन धौतधारया

समृद्धसन्ध्याः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रक्षितेव या निजा

तमात्मजां याचितुमर्थिना मृगम् ।

यावत् । सान्द्रतराणां वा पृथ्वाणां यमेनाज्ञातां काननं समृद्धो
यत्र । उदयाचलपक्षे सान्द्रतराणि अङ्गेषु ऊर्ध्वधाभागेषु
वनानि यस्य । तथा शाणनेन लिङ्गकारचक्षुष्येण धौतया
उज्ज्वलीकरणेन दत्तपानीयधारया कृत्वा मनिर्झरः सप्रवाहः ।
धारैव निर्झरीभूतत्वर्थः । उदयाचलाऽपि मनिर्झरा भवति ।
तथा क्षतभ्यः खण्डितभ्यः शत्रुभ्यां जातेनासृजा रक्तेन कृत्वा
सम्यक् ऊढा एता प्रातःसन्ध्या येन । प्रातःसन्ध्यास्थाने रक्तमेव
येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्धृता सन्ध्यात् सरूपः फलकमन्वित्यर्थेन
अतिदृढमनिरित्यर्थं दत्ति वा । यद्वा क्षतशत्रुजासृजा समृद्धः
प्रातः सन्धिर्यस्य यत्फलकमन्विपर्यन्तं शत्रुशरीरे निमग्न इत्य-
र्थः । उदयाचलाऽण्डप्रातःसन्ध्या उदयाचलतुल्याऽभूदित्यर्थः ।
तमधत्तेति पृथ्वीण मन्वन्धः । अङ्गकतिपक्षं, अल्पं (पा० ५।३।८५)
इति कः ॥ २० ॥

यमेनेति । स भीमः तामभिपुत्रिकां कुरिकामपि अस्मै
ददेन केवलं खड्ग इत्यपरर्थः । न केवलं पुत्रोमपि तु कुरिका-
मपि तां कां । मृगमर्थिना भैरवपुराणिणा यमेन तं भीमं भैमीं
मच्छं देहीति आत्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्वीया

स तां दद्रे ऽस्मै परिवारशोभिनीं
 करग्रहार्हामपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥
 यदङ्गभूमी बभतुः स्वयोपिता-
 मुरोजपत्रावलिनेत्रकज्जले ।
 रणस्यलस्यण्डिलशायिताव्रते
 गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

प्रहिता प्रेषिता या जिह्वैव । नियतं प्राणहारिताद्यमजिह्वा-
 तुल्या अतितोक्षणा शौर्येण तुष्टा यमो यां भीमाय दत्तवान् ।
 किम्भूतां । परिवारशोभिनीं चर्मकेशेन शोभमानां । अथ मखो-
 लक्षणपरिजनशोभिनीं । करग्रहार्हां एवमरणयोग्यां माधुमुष्टि-
 देशां । पृथ्वीं यद्यपि भूमौ दत्ता तथापि परिवारमाहित्वेन-
 दानीं दत्तेत्यर्थः । कुरिकां मखीश्च दीप्तकलेन ददाविति भावः ।
 कुरिका चापिपुत्रिकेत्यमरः । याचिर्दिकर्मा ॥ २१ ॥

यदिति । यस्याः शस्या अङ्गभूमी पट्टिकाया ऊर्द्धाधोदेशौ
 स्वयोषितां स्वस्य स्त्रीणां उरोजपत्रावलिः कम्पूरिकान्निस्वित-
 स्तनपत्रवल्ली नेत्रकज्जलञ्च एते इव बभतुः शुशुभते । किम्भूता ।
 रणस्यले या स्यण्डिलशायिता व्रतवशाद्यो वेदिकायां ज्ञेते स
 स्यण्डिलशायी तद्भाव एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्त्री-
 कृतनियमविशेषेण भूपतिनैः शत्रुभिः दक्षिणीकृते व्रताङ्गदक्षि-
 णत्वेन शस्त्रे दत्ते । दीक्षोपदेशेन हि स्त्रीणां रम्यमलङ्कारादि
 दक्षिणात्वेन दीयतं कुरिकयैव स्मृतमारणद्वारा शत्रूणां रण-

पुरैव तस्मिन् समदेशि तत्सुता-

भिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

नलाय विश्राणयति स्म तं रथं

नृपः सुलंघ्याद्रिममुद्रकापयं ॥ २३ ॥

स्यलस्यण्डिलशायिताव्रतमुपदिष्टं तस्मात्तत्त्वेन दक्षिणात्वेन दत्तं
पत्रावलीनं चकञ्चले इव । लाहमुद्गरस्यामर्षः सानपत्रावली-
नं चकञ्चलत्वेनाप्रतिष्ठितः इयं कृत्वा निश्चितपरविदारणा
वैरिनार्याश्च निधय्यात्यकञ्चलपत्रावन्य दति । स्यण्डिलशायी-
ति । स्यण्डिलाच्छयितरि व्रते (पा० ४।२।१५) इत्यण् ॥ २२ ॥

पुरैति । तस्य भीमस्य सुतायां अभिकेनानुरागिणा यथा
भैमी दातव्येति बुद्ध्यायं न प्रेषितः किन्तु शत्रुभराकालभृभा-
रनिराकरणद्वारा तमस्माकं सुहृदिति प्रेषित इति सौहार्द-
स्नेहं नाटयति, एवंशीलनाग्निना पुरैव दृतीप्रवणावसर एव
था रथः तस्मिन् भीमे समदेशि प्रेषिता दत्तः, नृपा नलाय तं
रथं विश्राणयति स्म ददौ । किम्भूतं । सुलंघ्या अनायासेनाति-
कमणीया अद्रयः अत्युत्तपर्वताः समुद्राः कापथा विषमनि-
क्षगन्तरूपा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र मञ्चरणमर्थं । कदध्वा का-
पथः समा इत्यमरः । कापथ इति । कापथक्षयारिति (पा०
६।३।१०४) कादेशः । स्रगादिना (पा० ५।४।७४) समासा-
न्नाऽप् ॥ २३ ॥

प्रसृतवत्ता नलकृवरान्वय-

प्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

तमेव वर्णयति । प्रसृतेति । अस्यापि भीमेन नलाय दत्त-
स्यापि महता जवादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा सृतवत्ता सृता
विद्यते यस्य स सृतवान् तद्भावः सृतवत्ता सारथिमत्ता, प्रकृष्ट-
शोभा सृतय तदत्ता वा, यस्मान्नलस्य कृबरेण युगन्वरेण मह-
याऽन्वयः सम्बन्धः, नलेन सह वा याः कृवरस्यान्वयः, तेन प्रका-
शिता प्रकटीकृता शोभिता च, तत्तस्मादुत्तरितस्य रथस्य पुष्पक-
वल्कामगामि धनदविमानवत् प्रकृष्टता उत्कृष्टगुणयुक्ता पुष्प-
कात् सकाशादा जवादिगुणैरधिकत्वात् कुवेरस्य दृष्टान्त उदा-
हरणं तस्य वर्णेन तस्मात्पर्यनानुमीयते अनुमानजन्यज्ञानस्य
विषयीक्रियते । न केवलं कुवेरस्य महारथस्य किञ्चिन्मापीति
समुच्चयेन व्याप्तिदर्शनपुरःसरं उपनयन्निगमे स पदं यपिशब्दः ।
कुवेरस्यापि महारथस्यायुनसंख्यायुधसंयुक्तपुष्पकविमानेन कृत्वा
प्रकृष्टता प्रकृष्टगमनः । प्रकृष्टेन कृत्वा तेनोद्यमानता वा भवति ।
एवं कुवेरदृष्टान्तवर्णेनायं एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्य-
नुमीयते । यतोऽस्यापि कुवेरस्य नलकृवरान्वयान्वयेन सन्ता-
नेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसृतवत्ता जनयि-
हता इति साधर्म्यदृष्टान्तः । अपवर्णेनानुमानत्वेवं । विमते
महारथः पुष्पकः प्रकृष्टा भवितुमर्हति नलकृवरान्वयप्रकाशि-
तप्रसृतवत्तात् । यो यो नलकृवरान्वयप्रकाशितप्रसृतवत्तावान्
स पुष्पकः प्रकृष्टः । तथा कुवेर इत्यनुमानवशादेतत् सर्वमुच्यते

कुवेरदृष्टान्तबलेन पुष्पक-
 प्रकृष्टतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥
 महेन्द्रमुच्चैःश्रवणा प्रतार्य्य य-
 द्निजेन पत्या कृतसिन्धुरन्वितम् ।
 स तद्ददेऽस्मै यद्यग्नमर्पितं
 पुरातुर्वह्णं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥
 जवादवागिहृतदूरदृक्पथ-
 स्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं नयः ।

इति यथा कथञ्चित् श्लोको वाख्येयः । किन्तु प्रकृष्टः सुतः पुत्र
 इति वा । पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति तेन तत्तुल्यता नास्ति ।
 किन्तु तत्पतिना कुवेरेणैति, अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथा
 रमणीय इति भावः । कुवेरस्तु युगन्धर इत्यमरः ॥ २४ ॥

महेन्द्रमिति । सिन्धुः समुद्रो नाम्ना उच्चैःश्रवणा अथ चे-
 न्नतकर्णेन मलक्षणेनाथ च दीर्घकर्णेन दुर्लक्षणेनाथेन महेन्द्रं
 प्रतार्य्य यद्वयस्त्वं निजेन पत्या स्वस्वामिना वरुणेन अन्वितं
 युक्मकृत वरुणायादत्तेत्यर्थः । स भीमस्तदश्वरत्नं अस्मै नलाय
 ददे । अनेन कथं तमभ्यमित्यत आह । किंभूतं । वरुणेन बन्धुताम-
 लोकमैत्री अनुबद्धं वर्द्धयितुं पुरा दूतोपेक्षणावसरे ऽर्पितं भी-
 माय दत्तं । उच्चैःश्रवणोऽप्यधिकमर्थं तस्मै ददाविति भावः ॥ २५ ॥

जवादिति । योऽथो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रयुग्माय
 दिदृक्षायाः स्वीयरूपदर्शनेच्छाया आदरस्तस्य दासतां दासत्वं

ददद्दिदृक्षादरदामतां यथा

तथैव तत्पांगुलकण्ठनाननाम ॥ २६ ॥

ददानः पारवश्यं कुर्वन् जवाद्धेतोः अवारीकृतः अवार्कितरीकृतो
दूरां वल्लयोजनो दृक्पथो नेत्रपथो येन दूरं गतत्वान्नेत्रयो-
रविषयं मनः यथा नेत्रयुग्माय मुदं प्रीतिं न ददे, दर्शनाभावा-
प्रीतिं नाप्तादितवानित्यर्थः, तथा पुनरागमनमयेऽपि तथैव
दिदृक्षादरदामतया तस्य नेत्रयुगस्य पांगुलं रेणुयुक्तं कण्ठनालं
यस्य तस्य भावस्तत्ता तां लक्षणयान्कण्ठितत्वं ददमुदं न ददे ।
तमशं दद इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । यथातथाशब्दौ व्यत्यसौ
याजौ । कृपादिविलोकनकौतुकिभिर्यावदशो द्रष्टुमारब्धसा-
वदेगवशाद् दूरं गतत्वान्न दृष्टः । ददानो यद्यपि न दृष्टस्तथापि
व्याघ्रयागमनं ज्वशं द्रष्टव्यम इति बुद्ध्या व्याघ्रानन्तरपरित्या-
गपुनःसमं तद्रूपादिविशेषदर्शनादरान्नेत्रं प्रसार्य तत्रैव यावत्
स्थितास्तावत् पुनरागमनमयेऽपि पुनः पुनस्तत्तलोणीरेणुसम्ब-
न्धात् दृष्टः । तथा चाभयथापि दर्शनाभावादकण्ठाया अपरिपू-
र्णत्वान्नेत्रयुगस्य हर्षो नाभूदित्यर्थः । अतिजवनाऽस्य इति भावः ।
जवादप्रतिपिद्धो दूरां दृक्पथो येनातिदूरं नेत्राभ्यामनुगत-
मार्ग इति यावदेवंभूतो योऽस्त्रियुगाय दर्शनहर्षं तथाऽनादृत्य
यथा दिदृक्षादरदामतां ददानः संस्तथैव तस्य नेत्रयुगस्य द्रष्टुर्वा
शुष्ककण्ठं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादृशी प्रीतिर्न जाता,
किन्तु पूर्व्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टुर्वा भूरेणुसम्बन्धात् शुष्ककण्ठ-

**युग्मम्
दिवस्पतेरादरदर्शिनादरा-
ददौकि यस्तुम्प्रति विश्वकर्मणा ।**

त्वमेव जातमित्यर्थः । द्रष्टव्यदर्शनाद्धि दृष्टिगोचरोऽस्य प्रतिषेधो भवति
अत्र तु वेगातिशयादर्शनाभावात् प्रतिषेधस्तस्येति वा । अथ
च जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपासो-
र्नैत्रयुगाय हर्षं ददाति किन्तु जलावलोकने पारवश्यं तथापि
पिपासोः शुष्ककण्ठत्वं वेत्युक्तिरिति वा । दामतामिति पाठे
दिदृचादरस्य दानपात्रं ददावित्यर्थः । दाष्ट दाने, दाष्टगोप्तो
सम्प्रदान इति (पा० ३।४।७४) निपातनाद्दयतेऽस्मै इति दान-
पात्रं । पारावारं परार्वाचीतीरे पात्रमित्यमरः । पक्षे नास्ति
वारि यस्मिन्नसाववारिः । पक्षे वारणं वारः ण्यन्तात् घञ् स
नास्त्यस्यामौ । अववारणब्दादवारिणब्दाच्च च्चिः ॥ ६६ ॥

दिवस्पतेरिति । दिवस्पतेरिन्द्रस्य भैम्यनुरागवशाद्भीमं
आदरदर्शिना विश्वकर्मणा यः तं भीमं प्रत्युद्दिश्य आदराद-
दौकि उपदारूपेण प्रेषितः स भीमस्तमेकं महापरिमाणं मा-
णिक्यं तन्मयं तद्रूपं तन्निर्मितं वा मद्योन्नतमत्युच्चं पतत् पतत्
पतत् गण्डूषजलताम्बूलोद्गारादि गृह्णातीति यहः तं नलेन
प्रयोज्येन याचितवान् अङ्गीकारितवान् नलाय ददावित्यर्थः ।
प्रभार्यस्मिन्नादरः तं तदनुजीविनः स्वस्वशिल्पेन मेवन्त इति
लां करोतिः । पतद्वाहः पतद्वाह इत्यमरः । दिवस्पतेः । तत्पुरुषे
कृतोति (पा० ६।३।२४) बाहुलकात् षष्ठ्या अलुकि कस्कादि-

तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतं

पतद्गह्वं प्राक्षितवासलेन सः ॥ २७ ॥

नलेन ताम्बूलविनामिनोऽभिहतै-

र्मखस्य यः पूगकणैर्भूतो न वा ।

इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डला-

दुदञ्चदुश्चारुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

त्वादिसर्जनीयस्य (पा० ८।३।४३) सः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति (पा० ८।३।५३) कन्दोविषयत्वात् स्त्रीके गत्यर्थमकर्षकत्वात् कर्मणि चिष् । पतत् गृह्णातीति पतद् यङ् । पचाद्यचि (पा० ३।१। १३४) पततो यङ् इति (पा० ३।३।५८) अप् ॥ २७ ॥

नलेनेति । उदञ्चदुश्चारुणचारुण उदितरोसतसूर्यवद्वा सुन्दरादतिरक्तात् ऊर्ध्वप्रसरन्किरणोऽतिशयितो यः स्त्रीयो रूपगुणलेन चारोर्वा रक्ततरात् स्वमयूखस्य मण्डलात् सङ्गा-
द्धेतोः ताम्बूलविनामिना ताम्बूलरसमात्रवाहिणा पूगनागव-
लीदलखण्डत्यागिना नलेन गृहीतरमत्वात् उज्जितैस्त्वक्कैर्मा-
णिकाशकलमदृशैरुद्गाररूपैः पूगकणैः कमुकाल्पशकलैः अयं
भूतः पूरितो न वा पूरित इति यः पतद्गह्वः चिराद्भयमा का-
लेन सृज्जेचिकया क्रमेण मुक्तमंशयैर्लोकेर्व्यवेचि निश्चितसं प्रा-
क्षितवानिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । समीपं गत्वा सृज्जेचिकयाऽयमि-
दानीं पूगकणैः भूत इति निश्चितः कदाचित् कदाचिच्च इदानीं
न भूत इत्यपि निश्चित इत्यर्थः । भूताभूतत्वसन्देहे रक्तमयू-

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
 नृपेऽपि पूजा प्रभुनास्मि या कृता ।
 अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां
 हरिन्मणोर्भोजनभाजनं महत ॥ २८ ॥
 कदे सदैव क्विमस्य विभ्रतां
 न केकिना सर्पविषं प्रसर्पति ।

क्लमण्डलं हेतुः । माणिक्कमयनादतिरक्त इत्यर्थः । इदानीं ता-
 म्बूलस्थानवमराङ्गाविन्युपचारे भूतवदित्युपचारः । यदा तस्यै-
 वारक्तत्वाञ्जनस्याङ्गारत्यागश्चमः । अमी पूगकणाः किंवा कि-
 रणसमूहा इति सन्देहश्चिरात्क्षिण्यति इति वा ॥ २८ ॥

मयेनेति । भगवन्तं पशुर्लैश्वर्यमस्यत्वं भीमं शिवमर्घादिभिरु-
 पचारेण रचंता पूजयता शैवेन मयनाम्ना ऽसुरेण प्रभुनास्मि शिव-
 नामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि या पूजा कृता उपदा अकारि स
 भीमोऽपि तां पूजां पूजारूपहरिन्मणोर्गारुडमणिमम्बन्धि विषा-
 पहारममर्थे अतिविस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधाय दत्त मयेन
 तस्मै दत्तं मोऽपि नलायादत्तेति । अपिशब्दः समुच्चयार्थः ।
 अर्चयतिर्भावादिकः ॥ २८ ॥

कद इति । अस्य भोजनपात्रस्य क्विं नीलां द्युतिं सदैव
 कदेऽपि विभ्रतां केकिनां मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्पति तच्छ-
 रीरं नाकामतीत्यर्थः । स भगवान् शिवोऽत्र पात्रे एतदाधार-
 त्वेन कालकूटसिद्धभोक्तृत्वं तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधाम्यत् । अत्र

न नीलकण्ठत्वमभास्यदत्र चेत्
 स कालकूटं भगवानभोज्यत् ॥ ३० ॥
 विरोध्य दुर्वासमममस्वल्हिवः
 स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।
 अदत्त तस्मै स मदक्लान्त सदा
 यमभ्रमातङ्गतयेव वर्षकं ॥ ३१ ॥

पान्ने विषभक्षणे कृते सति तज्जीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । लिङ् निमित्तं षड् क्रियातिपत्तौ (पा० ३।३।१३८) इति षड् । भुजानवन इति (पा० १।३।६६) तङ् ॥ ३० ॥

विरोधेति । स भीमसामौ नलाय मदक्लान्ता दानजलव्याजात् सदा वर्षकं वर्षणशालं यं हस्तिनं अदत्त स दुर्वासमं विरोध्य रोषयित्वा तच्छापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावता दिवः सकाशादस्वलत् पतितः किं । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विरोधे हेतुः । अस्य दुर्वासमः स्रजं मालां त्यजन् भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी कथा । कदाचिदैरावतमारुह्य गच्छते इन्द्राय दुर्वासमा प्रसादेन मन्दारपुष्पमाला दत्ता सा चेन्द्रेण करोन्द्रकुक्षे स्थापिता स तां शुण्डादण्डनाधश्चिक्षेप ततः कृपितेन मुनिना त्वमपि मालावदधः पतति शप्तः तन्मूलेयमुत्प्रेक्षा । वर्षकत्वे पुनस्तत्प्रक्षेपे । अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनैव । ऐरावता हि सदा मदजलं खवति अयमपि तावत् स्वर्गाद्भूयः स एवेति सदा दानजलं मुञ्चतीत्यर्थः । अभ्रवस्मातङ्गस्तत्तया वा व्यामलान् स्रजलघनतुल्या

मदान्मदये भवताथवा भिया
 परं दिग्गन्तादपि यात जीवत ।
 इति स्म यो दिक्कुरिणः स्वकर्णयो-
 र्विनाह वर्णस्त्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥
 बभार वीजं निजकीर्त्तये रदौ
 द्विषामकीर्त्ये खलु दानविश्रुपः ।

इत्यर्थः । अस्य भीमस्य सम्बन्धित्वेनास्वलत्किमिति वा । वर्षुकं
 लघपते (पा० ३।२।१५४) त्युक्त्वा ॥ ३२ ॥

मदादिति । यो गजः स्वकर्णयोरगतैर्गतैरागमनैर्गमनैश्च
 कृत्वा वर्णस्त्रजं वर्णमालां विनैव दिक्कुरिणो दिग्गजान् प्रति
 इत्याह स्मैव । इति किं । भो दिग्गजाः भवतां बलाभिमानस्थे-
 दस्ति तर्हि मदाद् युद्धं कर्तुं यूयं मदये भवत मम पुरस्तात्ति-
 षत । अथवा चेन्मदा नास्ति तर्हि भिया दिग्गजस्या यूयं दिग्ग-
 न्तादपि परं यात गच्छत । पलायिताश्च सन्तः तत्रैव सुखेन
 जीवत स्वप्राणान् रक्षत । इयं लुप्तोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

बभारेति । यो गजो निजकीर्त्तये रदौ दन्तौ वीजं कारणं ब-
 भार, द्विषामकीर्त्ये दानविश्रुपो दानोदविन्दूनेव कारणं बभार ।
 खलुत्प्रेक्षायां । दन्ताभ्यां परविदारणात् स्वस्य यशःसमुत्पत्तेस्त-
 योः कीर्त्तिकारणत्वम् । अथ च कीर्त्तिलक्षणस्य शुभत्वात् कारणे-
 नापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति । दन्तौ कीर्त्तिवीजभूतकन्दा-
 विव मदजलगन्धाघ्राणमात्रेण परगजानां भङ्गात् दानविन्दूनां

श्रवःश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं
मदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥
न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-
कृतेषु सङ्ख्यानभवेऽभवत् क्षमः ।
न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भेषु
प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नगणेषु ॥ ३४ ॥

तदकीर्त्तिमक्षणत्वं । कार्यस्य श्यामत्वात् कारणेनापि तादृशेनैव
भवितुं युक्तमिति श्यामदानविन्दव एवाकीर्त्तं वीजमिवेतुमर्थात् ।
तथा मुहुर्मुहुर्गता गतैः श्रवःश्रमैः कर्णप्रयामैरेव व्यजनचालनेः
कृत्वा कुम्भावेव कुचा यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपधर्मादक-
युक्तां शिरःश्रियं धर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मदे हर्षाय
उपास्तमिषेवा एवमृतं शिरसा दधानः प्रीतिमदपादयदित्यर्थः ।
कामकेलिविन्नाङ्कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन् कामी ताल-
वृत्तचालनेन वीजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्तो-
त्ररूपणम् । अधत्तेत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥

नेति। तेन भीमेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानद-
क्षिणात्वेन दत्तेषु वाहेषु रथादिषु तुरङ्गेषु वा सङ्ख्यानभवे सङ्खा-
जाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कस्यिदपि न क्षमः इत्यन्तो वा दत्ता
इत्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदे समर्था नाभवत्, तथा शातकुम्भेष्वनेकभू-
षणभूतघटिताघटितकाञ्चनेषु न, तथा मत्तकुम्भेषु गलन्मदमा-
तङ्गेषु न, तथा रत्नगणेषु न क्षमोऽभवदिति । सर्वत्र विवाहद-

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः
 प्रमाद्य भैम्या नु च दक्षिणीकृतः ।
 कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स
 प्रदक्षिणस्तनन्तणमागुगुत्तणिः ॥ ३५ ॥

क्षिणीकृतं स्थिति च । बद्धतरं यौतुकं दत्तवानीति भावः ॥ ३४ ॥

करति । य आशुशुत्तणिर्गमिस्तयोः करग्रहे विवाहे विषये
 वाम्यं वक्तुं अधत्त भेज । भैम्यभिन्नायास्त्रलाकारधारणादिदा-
 रा पूर्वं विरुद्धोऽभूदनु च पश्चान्नलवर्णावसरे भैम्या स्तुतिस्था-
 नादिना प्रमाद्य मन्ताय्य दक्षिणीकृतः आनुकूल्यं नीतः सोऽग्निः ।
 ततः पाणियहानन्तरं नलेन पुरस्कृत्योत्तेजनादिसंस्कारपूर्वमग्रे
 प्रतिष्ठाप्य तत्क्षणं तस्मिन्निवाहसमये प्रदक्षिणः प्रकर्षणापसव्यः
 कृतः प्रदक्षिणभागेन वलयाकारेण वेष्टितः । अथ च यः पूर्वं
 यौतुकदानकाले वामभागेऽभूत् पश्चाद्भैम्या फूत्कारादिना प्र-
 बोध्यानुकूलः कृतः । अथ च दक्षिणभागे कृतः सोऽर्चनादिभिः
 सम्युज्य नलेन सुतरामनुकूलः कृतः । अथ च प्रकर्षणं दक्षिण-
 भागे कृतः । अन्योऽपि मन्त्रान् पूर्वं विरोध्यते स विवाहादौ
 प्रमाद्यानुकूलः क्रियते इत्युक्तिः । अत्र कश्चित् कश्चिदिधिकम-
 भक्ते देशाचाराश्चास्वाभेदात् कुलाचारविशेषाद्बोध्यः । न
 पुनः श्रीर्धर्षकवेरज्ञानलेशोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति
 प्रायुङ्क्त आशुशुत्तणिः । आशाष्टुमिच्छति आदिः शुभेः सम्प्रन्ता-
 श्चन्दसि साधुः । शिष्टप्रत्युक्त्वाद्वाषायामपि साधुत्वं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

स्थिरा त्वमग्नेव भवेति मन्त्रा-
 गनेशदाशास्य किमागु तां ह्रिया ।
 शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
 स्थितेस्तु नाचानि विडौजसापि सा ॥ ३६ ॥
 प्रियागुक्तग्रन्थिनिबद्धवामसं
 तदा पुरोधो विदधे विदभंजां ।

स्थिरिति । हे भैमि इममग्नेयानमारोहेत्युच्चार्य त्वं अग्नेव
 स्थिरा भवेति नल्लेनोच्चारिता मन्त्ररूपा वाक् तां भैमीमाशास्य
 शिलावन्निश्चला भवन्ति तस्यै आशिषं दत्ता आगु अनेशत् अ-
 नाशत् । उच्चारिता वर्षा प्रध्वस्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते ह्रिया
 किं । किमिति तस्या लज्जेत्यत आह । शिला अल्पतेजसां नृणा-
 मपि प्रेरणया कणश्चरणवापारमात्रेण चलेत् स्वस्थानादन्यत्र
 गच्छेत् सा तु भैमी पुनः अतिप्रभाविणा विडौजसा इन्द्रेणापि
 स्थितेः मनोव्यापारमात्रस्वीकृतनल्लपतिलरूपाया मर्यादायाः
 सकाशात्नाचानि । पतिव्रतामीमा न त्याजितेति स्थिरतरत्वे-
 नाधिकाया भैम्या अहं ह्येनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जैव नरो-
 त्यर्थः । वैधमग्नेयारोहणं तेन कारितमिति भावः । नश अदर्शने
 अस्माकुडि एषादित्वादडि नशिमन्योर्गलित्वेतिमिति (पा० ६।
 ४।१२०।वा० २) एते रूपं ॥ ३६ ॥

प्रियेति । तदा वल्लिमात्रधिकाले पुरोधो गौतमो विदभंजां
 प्रियस्य नल्लस्यांशुकेन सह यन्त्रिणा निबद्धं वामो यस्यास्तामेवं-

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो
 नलादविश्राममिवैष विश्ववित ॥ ३५ ॥
 ध्रुवावलोकाय तदनुस्रभ्रुवा
 निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

विधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते । पटं विच्छिद्य कर्त्तित्वाऽरण्ये
 भेमां विहाय प्रयास्यातां गमिष्यतां नलात् सकाशादेष पुरोधा
 अविश्रामं विश्रामाभावं जगादेव । वस्त्रं कृत्वा त्वां हित्वाऽयं
 गमिष्यतोत्येतस्य विश्रामो न कार्य इत्यस्य वस्त्रेण मह स्व-
 स्तस्य ग्रन्थिं दत्तवानेन मह विचरणीयमितुवाचेत्यर्थः । कथमे-
 तज्जातमत आह । यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति कालत्रयज्ञ इत्यर्थः ।
 तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना पराभूतो नलो
 द्यूतद्वारा हारितमर्ब्वम्बः स्वीयेत्यक्तो वापरेण कलिना पत्ति-
 रूपेण तद्धारणार्थं विक्षिप्तस्य वस्त्रस्यापहारादस्त्वान्तराभावा-
 द्भ्रमीवस्मार्द्धधारी सन् निद्राणायास्तस्या वस्त्रार्द्धं विच्छिद्य तां
 महारणे तत्याजेति भारते कथा । वैधुमुभयवस्त्रग्रन्थिवन्धनं
 तेन कृतमिति भावः । विदधदिति पाठे कुर्वन् मन्निति यो-
 जना ॥ ३७ ॥

भुवेति । तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखो भूर्यस्य तेन पत्या
 नलेन विदर्भजा निर्दिष्टाज्ञाय ध्रुवस्यावलोकनार्थं अभिदधे
 उक्ता । तदनुस्रया भ्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति वा । न तु स्थूलस्य
 ध्रुवस्य स्वयंदर्शनयोग्यत्वात् सा स्वयमेव तं पश्येत् । तेन किमिति

किमस्य न स्यादणिमान्निमानिक-

स्तथापि तथ्यो मत्तिमाऽऽगमोदितः ॥ ३८ ॥

धवेन सादृशि वधूरुन्ध्वतो

मनोमिमां पश्य गतामिवाणुनाम ।

दर्शनं कारितमित्यत आह । अस्य ध्रुवस्य अणिमा सत्त्वपमा-
णत्वं अक्षिमान्तिका नेत्रगाचरः किं न स्यादपि तु सादेव
यद्यपि तथापि स्वयंदर्शनयोग्यत्वेऽपि आगमोदितो मत्तिमा
वेदोक्तं गौरवं मत्याऽऽस्त्विति शेषः । अतः किं हि प्रमाणमित्यर्थः ।
श्रुतिर्हि ततो वधूं ध्रुवमोजयतीति ध्रुव दर्शितं ध्रुवं पश्यामि
प्रजां विन्द इति सा ब्रूयात् तस्मात् स्वयं द्रष्टृमगत्वनेऽपि नल
एवादर्थोदिति युक्तमित्यर्थः । विधूं ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः ।
एतत् सर्वं कविवचः । अथ च यद्यस्याणुत्वं प्रत्यक्षं तथापि ज्या-
तिः शास्त्रोक्तं ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं मत्त्यमेव ॥ ३८ ॥

धवेनिति । सा वधूर्धवेन नलेन अणुतामतिस्त्वन्मने गता
मिमां मतो पतितवतामरुन्ध्वतो न पश्यत्युक्ता अदृशि दर्शिता ।
तत्राणुत्वं उत्पन्नं । वरणात् पूर्वमेव यदि कृतस्य मनोरथमा-
चिण इदं कृतस्य भूयतः कृते त्वणिकृतस्वर्गपतः त्वणवजाधवेन
त्यक्त इन्द्रो येनैवंभूताञ्जनादिव लज्जयेति शेषः । अहं हि परि-
णीतो मतोऽहं त्वणप्रायमकरवं भूमौ तु यदि धारणमात्रादे-
वति । मत्तोऽपीयमेवाधिका मतीति भैरवाः सकाशाज्जज्येव
कृशमित्यर्थः । स्वतः कृशत्वमेव उपपन्नं । भूयतेर्जनादिति

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते
 तृणोक्तम्यगपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥
 प्रसन्नता तत्करपक्षवस्थितै-
 रुडुक्कविर्व्याम्नि विहारिभिः पथि ।
 सुखसुमराणामनले रदावले-
 रभाजि लाजैरनयोऽज्झितैर्युतिः ॥ ४० ॥
 तथा प्रतिष्ठाद्विधूमपद्धति-
 र्गता कपोले मृगनाभिगोभिनाम ।

शब्दद्वयमामान्यवाच्यपि नलभैर्मौलवर्णे विशेषे पर्यवस्यति । वैध-
 मरुन्धतीदर्शनं कारितमिति भावः । अदर्भि । एल्लाच्चिण् । अ-
 भिवादिदृशारिति (पा० १।४।५ इ वा० १) अणौ कर्त्तुर्णो कर्त्तव्यं ।
 तस्य चाभिहितत्वाद् द्वितीयाभावः ॥ ३९ ॥

प्रसन्नतेति । तस्याः भैम्याः करयारव पञ्चवधोः स्थितैर्वर्त्त-
 मानैर्लाजैः प्रसन्नता पुष्पत्वं अभाजि प्राप्ता । पञ्चवेषु च पुष्पाणि
 युक्तानि तथा अनया भैम्या उज्झितैः करान्मुकैर्व्याम्नि विहर-
 णशीलैः मद्भिः पथि करायान्तरान्तरे मार्गे उडुक्कविर्वन्धव-
 शाभा भेजे । व्याम्नि नक्षत्राणि युक्तानि । तथाऽमराणां मुखे
 ऽनले ऽनया ऊतैः रदावलेः दन्तपङ्क्तिर्युतिः शाभा भेजे । मुखे
 दन्तपङ्क्तिर्युक्ता । वैधा लाजहोमस्तया कृत इति भावः ॥ ४० ॥

तथेति । तथा भैम्या प्रतिष्ठा करकुङ्कुलाभ्यां स्वीकृता आ-
 र्जितधूमपद्धतिः कृत्यमानलाजादिद्रव्यसम्बन्धिनो धूमपरम्परा

ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
तमानलीनामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥
अपङ्कतः स्वेदभरः करे तयो-
भ्यपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।
दृशोरपि प्रसृतमश्रु सात्त्विकं
घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

कपोलं मृगनाभिगोभितां कस्तुरीशाभां जाता प्राप्ता । तत
ऊर्द्धं गच्छन्ती दृशाश्चक्षुषोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽण्डूर्द्धं
गच्छन्ती श्रुतौ कर्णयोस्तमानलीभावतमभूतं तमालदलमा-
दृश्ये श्रिता । ततोऽण्डूर्द्धतरं गच्छन्ती अलिके ललाटे ऽलका-
यिता चूर्णकुमालवदाचरिता तत्तुल्या जातित्यर्थः । कपोले क-
स्तुरी दृशोरञ्जनं श्रुतौ तमालं ललाटे सालका इति युक्तम् ।
वैधधुमयहणं हतमिति भावः । मृगनाभिगोभिती । कर्तर्युपमान
इति (पा० ३।२।७८) णिनौ मृगनाभिगोभिनी तस्या भाव-
सत्ता, लत्तलोरिति (पा० ६।३।३५ वा० २) पुंवत् ॥ ४१ ॥

अपङ्कत इति । चपाजुषोर्लज्जावतास्तयोः करे वर्त्तमानः
स्वेदभरः सात्त्विकघर्मजलमहो दानजलैर्वाङ्गणेभ्यो दक्षिणादा-
नार्थं उत्सृष्टैः मरुन्मजलैः सह मुहुर्वारं वारं मिलन् समन्त्रं प्राप्नु-
वन् मन् अपङ्कतः दानजलयोगात् सात्त्विकः स्वेदाऽयमिति लो-
केन न जात इत्यर्थः । करे मुहुर्मिलन् पुनः पुनरुद्भवन् दान-
जलैरपङ्कत इति वा । तत्रापि कामविकारवशात् स्वेदं लोको

बहूनि भोमस्य वसूनि दक्षिणां
 प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणं ।
 जनेषु रोमाच्चर्मिणेषु मिश्रतां
 ययुस्तयोः कण्टककोरकश्रियः ॥ ४३ ॥
 बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः
 श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्वर ।

जास्यतीति भिया वा । दृशोरपि मन्वन्धि प्रसृतं गन्तितं मात्त्विकं
 कामविकारजमश्रु घर्मेः सान्द्रैर्धूमलवर्णैर्धृमाक्रमणैः कृत्वा समा-
 धीयत परिहृतं ताभ्यामित्यर्थात् तैरेव कर्तृभिरपलपितं वा । पर-
 स्परदर्शनात्तयोः स्वेदादयः मात्त्विकाः प्रवृत्ता इति भावः ॥ ४२ ॥

बहूनीति । बहूनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणा-
 त्त्वं ददतो भोमस्य सत्त्वं दानशोण्डत्वमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव
 क्षणे आचर्यातिशयेन रोमाच्चर्मिणेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयो-
 र्भोमिन्लघोरपि कण्टककोरकश्रियः कण्टककलिकाशोभा मि-
 श्रिताम् ऐक्यं प्रापुः । मात्त्विकोऽपि रोमाच्चोऽन्यजनवदाश्चर्या-
 दयं जात इत्युपलक्षित इति भावः ॥ ४३ ॥

बभूवेति । श्रुतिक्रियाया वेदविहितस्वाजाहोमाग्निपरिभ-
 मणादिकाया आरम्भस्य परम्परा एकस्मादनन्तरमन्यस्वार-
 म्भस्तस्मादनन्तरमन्यस्वैवमस्यवहितो य उत्तरोत्तरभावस्तद्विष-
 यत्वर वेगिता, तयोर्वशापेक्षितायामपि कर्मावेगितायां मा-
 त्विकजनितस्याद्भवलनात्मकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी जयनशीला

न कस्यस्यत्तिमलस्यदग्रतः
 स्थितोऽपि वङ्गः समिधा समधितः ॥ ४४ ॥
 दमस्वसुः पाणिममय्य गृह्णतः
 पुगेधसा संविदधेतरां विधेः ।
 मर्त्तर्पिणोवाङ्गिरसेन साङ्गता
 पुलोमजामुदत्तः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

न बभूव तन्नापलनाप । स्तम्भवशात्तां किमपि कर्म शीघ्रं कर्तुं
 समर्था नाभूतामिति भावः । तथा समिधा यज्ञकाष्ठेन सम-
 धितः संवर्द्धिता वङ्गिरपि अग्रतः स्थितः सन् तयोः कस्यस्यत्तिं
 सात्त्विककस्यवाङ्मन्यं नालुप्यत् न शमयति स्म । शीतजं हि कस्य-
 मग्निः शमयति न तु सात्त्विकं तस्य तन्नासमर्थत्वादित्यर्थः ।
 तयोरन्यः सात्त्विकापन्नापेऽपि स्तम्भकस्यां लोकेर्जातावेति भावः ।
 अवर्त्ततास्तथेति पाठे न स्तम्भविजित्वेतीति नञ्समासः । अलु-
 प्यत् । शं मुचादीनामिति (पा० ७।१।५८) नुम् ॥ ४४ ॥

दमेति । दमस्वसुः पाणिं गृह्णता ऽमय्य नलस्य सम्यन्धिना
 वैवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः साङ्गता ऽङ्गमाहित्यं पुगेधसा संवि-
 दधेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं मन्त्रेन कृतं अङ्गा-
 नि तु पुगेधसा कृतानीति भावः । कस्य केनेव । पुलोमजामु-
 दत्तः शतक्रतोः सम्यन्धिना विधेः साङ्गता आङ्गिरसेन मह-
 र्षिणा वृहस्यतिनेव ॥ ४५ ॥

म कौतुकागारमगात् पुग्न्धिभिः
 मःस्वरन्धीकृतमीक्षितुं ततः ।
 अधात् सहस्राक्षतनुत्रमित्रता-
 मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥
 तथागनाया निरशेषि नो ह्रिया
 न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

म इति । ततः वैवाहिकविधेरनन्तरं म नलः पुग्न्धिभिर-
 न्तःपुरनारीभिरोक्षितुं वधूश्चेष्टादिदर्शनार्थं महस्वरन्धीकृतं
 दणकाष्टादिरचितं बज्रकिट्वाचं वधूवरसंवेगार्थं रचितशृ-
 ङ्गारवेदिकं कौतुकागारं कृतहलावहं दूर्वायवाङ्कुरादिनव-
 मङ्गलद्रव्यसहितं गृहमगात् ययौ । यद्गृहं जिष्णुना जयशीले-
 नामुना नलेनाधिष्ठितं सत् विलोकितुं नेत्रमहस्त्रावकाशदायि
 रन्ध्रमहस्त्रधारिणा सहस्राक्षस्य कवचेन सह मित्रतां साम्यं अ-
 धात् बभार तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधिष्ठीयते खलु उत्प्रेक्षायां
 निश्चये वा ॥ ४६ ॥

तथेति । वरेण वध्वा चागनाया बुभुक्षा ह्रिया कृत्वा तथा
 पूर्ववत् नो निरशेषि निःशेषिता आदत्ति न भुक्तमित्यर्थः । तथा
 परस्परक्रियाऽन्योन्यं चेष्टादिव्यापारोऽपि ह्रियैव सम्यक् समुख-
 दर्शनेन नालोकि न विलोकिता किन्तु दृष्टितमात्रेणेत्यर्थः ।
 तथा अहं दिनत्रयं यथाविधि मुक्तसम्भोगं त्यक्तसुरतं सम्यहं
 सरतेच्छासहितं यथा तथाऽश्नायि प्रयितं । अहमिति सर्वत्र

विमुक्तसम्भोगमगयि सस्पृहं

वरेण वध्वा च यथाविधित्यहम् ॥ ४७ ॥

कटाक्षणाञ्जन्यजनैर्निजप्रजाः

क्वचित् परीहाममचीकरत्तरां ।

याञ्च । विधितकमभयाद् दिनत्रयं ताभ्यां सह भुक्तं अन्यानां
विनाशितं महान्द्रितस्य । परं लज्जयाऽनया च नादति भुक्तम्
नाशेषाङ्गं दृष्टं न च चुम्बनालिङ्गनादिपृथ्ये श्रयितमित्यर्थः ।
एकत्र श्रयणं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चेति विधिः । अशनाया । अशना-
यादन्यधनाया (पा० ७।४।३४) इति माधुः । अहं । समाहारे
द्विगो राजादिना (पा० ५।४।८१) इति टच्, न मज्झादेः समा-
हार इति (पा० ५।४।८८) अङ्गादेशाभावः । रात्राङ्गाहाः (पा०
२।४।२८) इति पुंस्त्वं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा० २।१।२८) ।
अहं विमुक्तसम्भोगमिति योजना ॥ ४७ ॥

कटाक्षेति । भोजकुलस्य भीमपूर्वजाख्यलचिचयवंशस्याङ्कुरो
बालो दमः क्वचिद्भीमदृक्पथागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे जन्यजनै-
र्वरयात्रिकैर्वरपत्नीयैः सह निजप्रजाः परिहामपात्रभूतपौरवार-
स्त्रीमुख्याः ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः, कटाक्षणाञ्जेचसञ्ज्ञया
परिहामं शेषवक्रोक्तादिना अर्थान्तरोपदर्शनरूपं उपहाममची-
करत्तरां अतितरां कारयामास । तथा क्वचित् वरयाचया
निमित्तेनागताख्यलपत्नीयानन्यान् राजलोकान् धरापराभिः
दासीस्त्रैरिणीमैरश्रीप्रभृतिभिः पुरसुन्दरीभिर्बाराङ्गनाभिर-

धराभरोभिर्वरयात्रयागता-
 नभोजयज्ञोजकुलाङ्कुरः क्वचित् ॥ ४८ ॥
 स कश्चिदूचे रचयन्तु तेमनो-
 पहारमन्त्राङ्ग रुचेर्यथोचितं ।

भोजयत् भोजनमकारयत् । परिवेष्टनाथं काश्चित् सहभोजनाथं
 काश्चिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे कनीयसामेवोपहामकरणयो-
 ग्यत्वादङ्कुरपदप्रयोगो युक्तः । कटालशब्दात् तत्करोतीति (पा०
 ३।१।२६ वा० १) ण्यन्तात् ल्युट् । निजप्रजाः । हकोरिति (पा०
 १।४।५३) कर्मत्वं । आगतान् । भुजेः प्रत्ययमानार्थत्वात् गति-
 बुद्धीति (पा० १।४।५२) कर्मत्वं । अभोजयत् । निगरणचलना-
 र्थभ्यस्येति (पा० १।३।८७) परस्मैपदं ॥ ४८ ॥

तमेव प्रकारमाह । स इति । स दमः कश्चिन्नलपत्तीय एव-
 मूचे स्वजनमुखेनेति शेषः । अङ्ग हे वरयात्रिक अत्र पात्रे आसु
 परिवेषिकासु मध्ये वा काश्चन स्त्रियः तव रुचेरभिलाषस्य
 यथोचितं उचितमनतिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनस्य उपह-
 आनयनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावदभिलाषं तेमनमानयन्तु किमि-
 ति प्रश्नः काकुः । एता एवं कुर्वन्तु त्वं भुङ्क्ष्विति भोजनोपदेशो
 वा । एवमुत्तरचापि । तथा पिपासतः त्ववालोलुप्तव पानार्थं
 मर्त्यतोमुखं जलमपि अर्पयन्तां ददतु । तथा आदनमपि कामं
 यथेच्छमर्पयन्तां ॥ परिहामस्तु अत्र आसु मध्ये विविके स्थाने
 वा अङ्गरुचेः स्नानजघनाद्यङ्गानां रुचेर्दर्शनाद्यभिलाषस्योचितं

पिपासतः काश्च न सर्वतो मुखं
तवार्पयन्तामपि कामभोदनं ॥ ४८ ॥
मुखेन तेऽप्यपविशत्वसाविति
प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।

यथा भवति तथा तव मनसः अपहरणं अपहरणं रचयन्तु
स्नानादिदर्शनादिनान्तःकरणहरणं कुर्वन्तु इत्यर्थः । काय-
कान्तेर्हन्तोः मौन्दर्यातिशयात्प्रमोहरणं कुर्वन्त्वित्यर्थः । तथा
पिपासतश्चुम्बनेच्छास्तत्र सर्वतो नैवादिचुम्बनस्थाने दर्शनमा-
त्रेण कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्तां । बहूनां चुम्बनस्थानानामे-
कत्र मुखे वर्त्तमानत्वात्सुमेव तत्र ददत्वित्यर्थः । अथ च का-
मस्य भोदनं हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्तां । अथ च मुखं
पिपासतस्तत्र सर्वदा वराङ्गमेव ददतु । स्यात्तन्मनं तु निष्ठान-
मित्यमरः । पूर्वव्याख्यानं तत्रेत्युभयत्र याज्यं । मुखं सर्वत इति,
उभमर्च्यतमिति द्वितीया (मि० कौ० ३६।१।५०) । तत्र ते इति
च सम्बन्धमामानो पठौ ॥ ४८ ॥

मुखेनेति । काचित् खला वक्त्रोत्थादिभाषिणी हे वरया-
त्रिक अमौ मत्सखौ पुरुषौ वाऽत्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षित्वा
मसुखमिति यावत् त्वदुपायेन वा त्वदाजयति यावत् त्वया सह
भोजनार्थं तव पुरस्ताद्वा भोजनार्थं उपविशतु इति प्रयाच्य सम्प्रा-
र्थ्य मुखेनोपविशत्विति सृष्टा दत्ताऽनुमतिरनुज्ञा येन तं वरया-
त्रिकं पश्चादहसत् । हामे कारणमाह । हि यस्माद्येन साधनेन

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥
 युवामिमे मे स्मितमे इतीरिणो
 गले तद्युक्ता निजगुच्छमेकिका ।

किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागे गुह्यदेशः अमुना जननं स्व-
 स्थात्मना मुखं स्फुटं निश्चितं अतो मुखेन करणेनापविशति-
 त्वेवमर्थपरं तद्वचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्तायां कटिदेशा-
 धःप्रदेशेन किलोपविश्यत इत्येवं वदता अनेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन
 मतं यस्मात्तस्माद्भास्यं युक्तमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं ज-
 हामेति वा । अथ च ते मुखेनापविशतु अपि तु पुगीषात्मिण्यर्थ-
 मुपविशत्विति प्रयाज्य तदीयं जुगुप्सितमर्थं गृहीत्वा स्ठानुमतिं
 तमहमत् । मुखं निःसरणं वक्ष्ये प्रारम्भापाययारपीति विश्वः ॥ ५० ॥

युवामिति । इमे पुरवर्त्तिन्यौ युवां मे मम स्मितमे उत्त-
 मस्त्रियो भवादृशं स्तीरत्वे न दृष्टे इतीरिणो वदतः स्तुवतः,
 अथ च मत्सस्त्रिन्यौ प्रियतमे भवेतां इति परिहामाद्वदतः
 कस्यचिज्जनस्य वरपत्नीयस्य गले यथा त्वयोच्यते तथेत्युक्त्वा
 तयोर्दयार्मथ्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रज्जुस्थाने हारविशे-
 षमेव इत्युक्त्वा न्यधत्त । इतीति किं । हे जन्य त्वं अदः पूर्वोक्तं
 इमे मे इति शब्दं वदन् तु पुनः कगलः कागो न भामि अपि
 त्वेवंशब्दं कुर्वन्त काग एव स्फुरमि । अथ च तुच्छः स्तनग्रन्थो
 गलः कण्ठो यस्यैवंभूतो न भामि । अजस्य गले स्तनौ तिष्ठ-

न भास्यदस्तु कृगलो वदन्निति
न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृपम् ॥ ५१ ॥
नलाय बालव्यजनं विधुन्वती
दमस्य दास्या निम्हतं पदेऽर्पितात् ।

तस्वन्तु तादृक्शब्दाऽपि स्तनशून्य इति कारणान्न शोभते ।
अथ च रज्जुरहितकण्ठा न भासोति रज्जुस्थाने हारं धत्तं
स्मृतिः । उभयतो लम्बमानो हार एव गत्वस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः ।
ततः अनन्तरं परा द्वितीया रज्जुवद्धारमेव धृत्वा अजमिव त-
माकृष्य कण्ठे बद्धा दृग्निनाय । अजा हि ममं शब्दं करोति
रज्ज्वा कण्ठे बद्धा आकृष्यत इति परिहामः । अथ च रिक्त-
कण्ठा यामरहितो न भासोति निजगुच्छं स्वहस्तमितपृष्यपक्ष-
वस्तवकं गले मुखान्तः न्यधत्त नितरां बलाच्चिक्षेप । द्वितीया च
दत्तपक्षवपृष्यग्रामं कागमिव चर्कयति परिहामः । अथैवम-
स्मान् स्मृतिं कुर्वन् तुच्छगलो हाररहितकण्ठा न भासोति
वदन्तो गले हारं परितापवशाच्चिक्षेपेति वा । यदा अस्मात्पराणा
भवन्ती मे प्रियतमे इति वदस्त्वं शून्यकण्ठा न भासि मयापि
त्वं वर्णीय इति मालास्थाने हारमेव चिक्षेप । परा च तत्रैव
धृत्वा परिहाममिषेण भागार्थं चर्कयति भावः । मि मे मे
इति परिहामपक्षे युवामिति विन्दुन्युतकेन एवं वदन् युवा
तरुणः काग इति वा योज्यं । अकृष्यत् लुङ् ॥ ५१ ॥

नलायेति । नलाय नलायं बालव्यजनं मयूरपिङ्गतालवृत्तं

अहामि लोकैः सरटात् पटोज्झिनी
 भयेन जङ्घायितलिङ्गिरंक्षसः ॥ ५२ ॥
 पुरस्थलाङ्गूलमदात् खला वृषी-
 मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।

शामरं वा विधुत्वती कम्पयन्ती नलमवापरा काचित् सुन्दरी
 दमस्य दाम्ना निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चादागत्य पदे चरण-
 समीपे अर्पितावुक्तात् सरटात् हकन्नामात् भयेन पटमुत्पाद्ये-
 वंशीन्वा त्यक्तवन्वा दिगम्बरी भृता मती लोकैरहामि हमिता
 जनहामे हेतुरभूदित्यर्थः । किम्भूतात् सरटात् । जङ्घाया आय-
 तिर्दंष्टी तन्महयत्येवंशीलं रंक्षा वेगा यस्य तस्मात् । अत एव
 भयहेताः सरटस्योर्ध्वारोहणं जातिस्वभावः ॥ ५२ ॥

पुर इति । काचित् खला भृत्ता समागताय कर्मचिह्नि-
 जाय पुरस्थं अग्रे स्थितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्यां क्रियायां तद्यथा
 तथा कूर्माकारां वृषीं ऋषीणामासनं अदात् दत्तवती । वरः
 अष्टः वरस्य नलस्य वा द्विजः तत्र तस्यां पुरस्थलाङ्गूलताया-
 मेव हस्तामुपाविशदपविष्टः । यतो ऋजुः तस्याः कौटिल्यमजा-
 नानः । सा च खला निजामतेः स्वीयाज्ञानस्य आसनं मया
 भाग्या अन्यथा स्थापितमिति वदा वदती स्वाज्ञानं नाटय-
 न्तीत्यर्थः । तं पुनस्तथाप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवभूता
 चामौ सा च वृषी तत्प्रदा तां प्रददाति प्रददती एवभूता मती
 अहसत् । उपविष्टस्योरुद्वयमूलान्तरे स्थितमासनपुच्छं शिश्रमिव

पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वदा

ऽहसच्च पश्चात्क्रतपुष्कतप्रदा ॥ ५३ ॥

स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः

स्थिरीकृतायाः पादयुग्ममन्तरा ।

परेण पश्चान्निम्नतं न्यधापयत्

ददर्श चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥

भविष्यतीति बुद्ध्या मया पुरोलाङ्गूलमामनं चित्रं । मदभिप्राय-
मजानानोऽचतुरः पशुतुल्यः पशोश्च पश्चादेव पुष्केन भवित-
व्यमिति ज्ञापयितुं परिहामबुद्धौ तां हसो पश्चात्पुच्छं ददामा
अहमदिति भावः । अज्ञया मया उपहामानर्हस्यापहामाद्य
प्रवृत्तमिति निजनिन्दां कुर्वन्तीति केचित् । आमनस्यापना-
नभिज्ञाया निजायाः स्वमत्या अमतेर्वदति वा । शृषीणामा-
मनं हसीत्यमरः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति । कश्चित् खलः परिहासचतुरः स्वयं स्वेनैव कथा-
भिर्हसदौत्यादिवार्त्ताभिः स्थिरीकृतायाः कथाश्रवणप्रवणीकृता-
या वरपक्षसुभ्रुवो ननपक्षीयायाः सुन्दर्या वरस्य पक्षे पार्श्वे
स्थितायाः पादयुग्मं अन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वमखनं प्रयो-
ज्येन निम्नतं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्भागेनादर्शतलं दर्पणं न्यधाप-
यत् अस्यापयत् । हसन् प्रतिविम्बितानुजघनकाममदनदर्पणं दद-
र्श च । भगादिदर्शनादवहामः । पश्चादनन्तरं ददर्शति वा । पद-
युग्मं । अन्तरान्तरेण युक्तेति (पा० २।३।४) द्वितीया ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्गुरचारुलोचना
 विनासनिर्वासितधैर्यसम्पदः ।
 स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया
 विलोककं लोकमहासयमुज्जः ॥ ५५ ॥

अथेति । अथ कामरहितकेवलपरिहामानन्तरं वरवर्गाणां
 नलपत्नीयराजमहानां विक्रिया मनेविकारो याभ्यस्तथा यामां
 मन्दर्शनेन नलपत्नीयानां कामविकारो भवति ता वराङ्गना वि-
 लोकाकं द्रष्टारं लोकं मुञ्जरहामयन् । तद्रूपादिदर्शनममुत्पलका-
 मविकारं वरलोकं दृष्ट्वा लोकोऽहमदिति भावः । कीदृशः उप-
 चारेण कटाक्षविच्छेपादिना स्वनुरागजापिके प्रीतिविलोकने वि-
 षये उद्गुराणुकाणि चारुण्यतिविशालानि चतुराणि विलोच-
 नानि यामां ताः । तथा विलामैः कटाक्षविच्छेपादिभिः कृत्वा निर्वा-
 मिता त्याजिता धीराणां विलामिनां धैर्यसम्पद् याभिस्ताः । तथा
 स्मरस्य शिल्पं कृतिरतिमन्दरं । उपचारे परिवेषणादावुद्गुराश्च
 ताश्चारुनेत्राश्चेति वा । उपचारोद्गुरचारुलोचनानां विलामै
 त्याजिता धैर्यसम्पद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्ग-
 विकारदर्शिनं लोकं मुञ्जरहामयदिति वा । स्वाशयज्ञापने-
 त्सुकानि चारुणि नेत्राणि यासु । तथा विलामैः पूर्वोक्तैरेव
 त्याजिता धैर्यसम्पद्याभिर्यासु वा । तथा कामजनिता वरवर्गस्य
 विक्रिया विकाराः कर्त्तव्या विलोककं लोकं मुञ्जरहामयन्निति
 वा । इदानीं कामचेष्टापरः सरं परिहासः प्रकृत इति भावः । ५५॥

निरोवलदक्कसरोजनालया
स्मिते स्मितं यत् खलु यूनि बालया ।
तया तदीये हृदये निखाय तद्-
व्यधोयतामम्मुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥
कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा
दिदृक्षुचक्षुर्यदवारि बालया ।

तदेवाह तिर इति । कस्मिंश्चिद्यूनि तरुणे स्मिते खानुरागं
हस्मिते मति कयाचिद्बालया तिरौ वक्रं वलदक्कसरोजनालया
वलतो मुखकमलस्य दण्डो योता यथा एवमृतया मत्या यत्
स्मितं ईषदहामि तया बालया तदीये हृदये हामितुर्वहामि तत्
स्मितमेव निखाय खनिता आरोप्य अममुखस्य लक्ष्यस्य वेधस्य
वेधिता वेधकता व्यधोयत कृता खलुग्रेजायां । पराङ्मुखलक्ष्य-
वेधकत्वं धनुर्विद्यायां निपुणस्य भवति । यः पराङ्मुखः सन् लक्ष्यं
विधत्ति । पराङ्मुख्यापि तस्मिन्नात्मानुरागो निवेजित इत्यर्थः ।
स्मितं लज्जा खानुरागसूचिका । मया खानुरागघातनाथं
हास्ये कृते अनया हास्यपूर्वं लज्जितं चेत्तर्हि इयमप्यनुरक्तंति
निश्चितवन्तं तत् स्मितमेव कामवाणीभूय अपीडयदिति भावः ।
बालत्वादेव वलितपीवत्वं । प्रौढा तु सम्मुखमेव हसति । स्मिते
स्मितमिति कर्त्तरि भावे क्तः । वेधिता विधेस्तौदादिकास्ता-
च्छीन्ये णिनिः ॥ ५६ ॥

कृतमिति । करणस्य कर्त्तव्यस्य उचितं परिवेषणादि तत्त्य-

हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
जगाद् वार्त्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥
जलं ददत्याः कलितानतेमुखं
व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितुम् ।

जति तथा बालया यदन्यदप्रसृतं व्यापारान्तरं कृतं । तथा
पुनः पुनर्दिदृक्षुः दर्शनेच्छुः किञ्चिद्गन्तमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि
चक्षुर्यदवारि अर्द्धपथात् परावर्त्तितं तदेवान्यत्करणं चक्षुर्वार-
णरूपं हयमेव कामुके विषये तदीयस्य हृदः बालामस्वन्धिने
मनसः अखिलां वार्त्तामाशयं जगाद् । यतः खलं सूचकं खलू-
त्प्रेक्षितं निश्चितं वा । दर्शनेन ह्यन्यदीयमनोगतमन्यस्मै निवेद-
यति । लज्जानुभववशादिमयण्यनुरक्तेति सोऽज्जामीदिति भावः ।
खले इति पाठे स्वाशयद्योतनपरेर्ज्ञितज्ञानचतुरे इति कामुक
विशेषणं ॥ ५७ ॥

जलमिति । कश्चित् पिपासुं जलं पाययमानायाः पादप्रचा-
लनार्थं वा कस्मैचिज्जलं ददत्याः अत एव कलितानतेः नम्रीभू-
तायाः कस्याश्चित् सुन्दर्याः समीपवर्त्ति मुखं जनमध्ये चुम्बितुं
व्यवस्यता कृतोद्यमेनात एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केन-
चित् कामुकेन पतदारिणि पदे मन्दपाणिना विलम्बार्थं विर-
लाभुः क्षिप्तगलज्जलपाणिना सता पादप्रचालनसलिलपाणि-
ना वा सता अन्यस्यां चुम्बनसामर्थ्यां सत्यां एकपङ्क्तिनिवि-
ष्टानामन्येषां तत्र विचरतां वा ईक्षणस्य दर्शनस्य ईक्षणानां
नेत्राणां वा वञ्चनार्थं प्रतारणार्थमनीक्षणार्थं क्षणोऽवसरः प्रती-

पदे पतदारिणि मन्दपाणिना
 प्रतीक्षितोऽन्ये क्षणवच्चनक्षणः ॥ ५८ ॥
 युवानमालोक्य विदग्धशीलया
 स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।
 स्रथोऽपि सख्यां परिधिः कलानिधौ
 दधावहो तं प्रति गाढबन्धतां ॥ ५९ ॥

क्षितो विलम्बेन गवेष्टितः । पानपक्षे पानक्षणे पदे चरणे विर-
 लाङ्गुलिभ्यः पतदारि यस्मिन्नेवमृते । पादप्रक्षालनपक्षे पत-
 दारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यं । अन्यनिरोक्षणावसरं स-
 म्यतोऽपि तन्मुखं चुचुर्मेति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमिति । विदग्धशीलया चतुरया कयाचित् सुन्दर्या
 युवानं कश्चिन्नरुणमालोक्य कलानां सकलविद्याचातुर्याणां
 निधौ स्थानभृतायां स्वाशयजायां प्रियमयां अथ च सखीरूपं
 चन्द्रे स्वपाणिभ्यामेव पाथोरुहनालाभ्यां कमलाभ्यां निर्मिता
 रचितः कण्ठाश्लेषरूपः परिधिः स्रथोऽपि शिथिलमम्बन्धोऽपि
 तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति ललीकृत्य गाढबन्धतां दृढबन्धनत्वं
 दधौ बभार । अहो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेषा युक्तः
 अथस्य गाढत्वविरोधात् । सख्यां चन्द्रं वा कृतस्वास्तिङ्गनस्य
 परिधेश्चन्द्रबन्धनरूपत्वादायर्थं । मदानिङ्गनेष्कुरियं स्वाशय-
 जापनाय सखीं आलङ्घितवती मामेवाल्लिलङ्घेति तदाशयम-
 ज्ञासोदिति भावः ॥ ५९ ॥

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुविम्बन-
 क्लेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टक ।
 पयो ददत्याश्चरणे मृगं क्षतः
 स्मरस्य वाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥
 मुखं यदस्मायि विभज्य सुभ्रुवा
 द्वियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

नतेति। स्मरस्य वाणैर्मृगं क्षतः नितरां पीडितोऽत एव स्फुटो
 जातः सत्विकः कम्पः कण्टको रोमाञ्चश्च यस्य स कोऽपि कामो
 स्वच्छनखेषु तदीयेषु अनुविम्बनक्लेन प्रतिविम्बनक्लेन प्रति-
 विम्बव्याजेन पयो दग्धं जलं वा परिवेषयन्त्याः पाययमानायाः
 कस्याश्चिन्नतभ्रुवः चरणे एव शरणे रक्षितणी न्यविक्षत प्रावि-
 शत् । कामपीडाशान्तर्यं चिरं चरणावलोकाव्याजेन प्रार्थना-
 प्रणतिमञ्जामकार्षीदिति भावः । भीतः सकम्पो वाणैः मग्नान्तः
 सन् कश्चिच्छरणं विनष्टं क्षत इवेति लुप्तात्प्रेक्षा । चरणोऽस्ति-
 यामित्यमरोक्तेश्चरणे इति द्वितीया दिवचनान्तं । चरणाविति
 च पाठः । शरणमिति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति व्या-
 ख्येयं । न्यविक्षत । नेर्विश इति (पा० १।३।१७) तङ् ॥ ६० ॥

मुखमिति । तथैवान्यथा वा सुभ्रुवा मुखं विभज्य वक्रोक्त्य
 यदस्मायि दृषदहासि तथापि द्वियं अवलम्ब्य लज्जामाश्रित्य
 नतास्यमानसमुखं यथा तथा यत् आसितं स्थितं मृदु मञ्जुलं
 गद्गदमस्पृष्टवर्णे यथा तथा च वाक्यार्थः । अत्रादि युवा तदेव

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
तदेव जग्राह तदाप्रिलग्नकम् ॥ ६१ ॥
विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
मवाप्तसत्त्वेन मृगं प्रमिष्विदे ।
उदस्तकण्ठेन मृषोष्मनाटिना
विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥
स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिदोर्क्षता-
चलद्दलाभव्यजनानिनाकुलः ।

त्रयं तस्या आप्रप्तस्या लग्नकं प्राप्तिनिश्चायकमिति जग्राह
ज्ञातवानित्यर्थः । श्रिताशनभावाश्रित्य मया लब्धेवेति नि-
श्चिकायेति भावः । वा समुच्चये ॥ ६१ ॥

विलोक्येति । यूना व्यजनं विधुन्वती चालयन्ती सुन्दरी
अकस्मादिलोक्य तद्दर्शनादेवाप्तसत्त्वेन आप्रमात्विकभावेन सता
मृगं प्रमिष्विदे मालिकः स्वदः प्राप्त इत्यर्थः । आनन्दाद्रिको
मनोविकारः सत्त्वं तमेव प्रम्वदं निष्ठातुं नाशितुं मृषा अलीकं
ऊष्माणं प्रस्वदनिमित्तं मन्तापं नाटयत्यंशुलीलेनाभिनयता
स्वेदापाकरणं राजेनादमात्तं गोर्लितमुखेन सता लज्जां वि-
जित्य तदाननं तस्या अननं ददृशे, स्वयमपोदाज्ञापनाथे
तथा अपश्यदिति भावः । प्रमिष्विदे । पोपदेशत्वात् षत्वं । प्र-
मिष्विद इति पाठश्चिन्दः ॥ ६२ ॥

स इति । स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यास्तस्याः पूर्वा-

अवाप नानानलनालशृङ्खला-

निबद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

क्रायाः स्त्रियः कुचयोः स्पृष्टकाख्यमालिङ्गनं चेष्टते करोत्ये-
वंशीला दार्ढ्यता बाहुवल्ली तस्याः सम्बन्धि चलद्दलाभं चपल-
पार्श्वतुल्यं व्यजनं तालवृत्तं तस्यानिलेन कम्पनमञ्जातवायुना
आकुलो विवशीकृतः । स्तनस्पर्शिभुजचालितव्यजनविलोकनमात्र
मञ्जातानुरागतरलः सन् नानानलानां अनेकशरकाण्डानां
नालस्य मङ्गस्य नलनालानां नलदण्डानां वा या शृङ्खला नि-
बन्धनहेतुत्वान्तेषां परस्परग्रसननिर्मितः पञ्चरस्तया नितरां
बद्धः सङ्कुचितप्रचारीकृतः नीडोद्भवः पत्नी तस्य विभ्रमं पञ्चर-
मध्य एव यद्विशिष्टं भ्रमणं अथ च तस्य विलासं साम्यं अवा-
प जनममर्देऽप्यनुरागातिशयाद् व्यजनचालनचलद्भुजान्तर्वर्त्ति
तत्कुचयोः परस्परयापि संस्पर्शं मांसमार्गिकप्रीत्या साक्षादिव
तत्कुचस्पृष्टकालिङ्गनमनुभवत् जनशङ्कया यथेष्टं चेष्टितुमशक्तः
कामातुरः पञ्चरबद्धपक्षिनिर्बन्धमिवानुभवदिति भावः ।
लतायाश्च चलद्दलत्वं युक्तं । व्यजनचालनव्याजाचलतो भुज-
स्यापि स्तनस्पर्शे स्पृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । नलजालेति पाठः
समीचीनः । नलनालेति पाठे नानाविधाः कण्टकानां नल-
सम्बन्धिन्यः कण्टबन्धनकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

आवहटा कापि कटाक्षणस्य सा
तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
यथा युवभ्यामनुनाथने मिथः
कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः श्रमः ॥ ६४ ॥
पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमेलितं
जलस्य गण्डूपमुदीतसम्पदः ।

आवेति । सा कापि वर्णयितुमशक्या भावोत्पन्नचतुरा कटा-
क्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्रवीक्षणस्यावहटा भङ्गीः परस्परा वा तथैव
तद्वृत्तैव सा काचन कापि वक्रोक्तादिरूपा वचनभङ्गी रचनापि
अभृदिति शेषः । सा का । यथा कटाक्षावहटया वचनभङ्गा च
कर्त्र्या युवभ्यां मिथः परस्परं अनुनाथनं अन्यान्यप्रार्थने विषयं
कृशोऽप्यन्योऽपि दूतस्य श्रमः प्रयासो न शेषितोऽविफलकृतः ।
यथा कृत्वा युवभ्यां न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेषर-
चनाद्वारा त्वं किमेवमिदं अहं वा गच्छामीत्यादिप्रश्ननिश्चयाद्दृ-
तस्यानवमर इति भावः । यूनां विदग्धं सूचितं । युवती च युवा
चेत्यत्र, पुमान् स्त्रियेत्यंशशेषः (पा० १।२।६७) कर्त्तरि तृतीया
चतुर्थी वा । शेषितः । तत्करोतीति ण्यङ्गाश्चिष्टा ॥ ६४ ॥

पपाविति । कश्चित्काऽपि युवा आस्येन मुखेन मेलितं पो-
जितं करपुटे पानार्थं धृतं जलस्य गण्डूपं पेयं जलं क्षणमात्रं न
पपौ । यत उदीतसम्पदः उत्पन्नानुरागः । तथापि किमिति न
पपावित्यत आह । तत्राधरसम्पर्के करपुटधृते जले प्रतिबिम्बितं

चुचुस्व तत्र प्रतिविम्बितं मुखं
 पुरः स्फुरन्त्याः स्मरकार्मुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
 हरिन्मण्भोजनभाजनेऽर्पिते
 गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।
 मृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति व-
 स्त्वपेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

पुरः स्फुरन्त्या विलम्बन्त्याः स्मरकार्मुकवद्भ्रुवौ यस्यास्तस्या मुखं
 चुचुस्व । उदीतमस्मदः मन् वा चुस्वितवान् । जले पीते प्रतिवि-
 म्बाम्भवात् पानार्थं गृहीते जले तस्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्ब-
 जनितमुखचुस्वनदर्शनकौटुहलवशात्तस्या यावदवस्थानं तावन्न
 पयो । गतायां तु प्रतिविम्बाभावात् पपाविति भावः । पुरः
 स्फुरन्त्या जलं ददत्या एव मुखमिति वा ॥ ६५ ॥

हरिदिति । हरिन्मण्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरः
 स्थापिते मति पत्रावलीभ्रान्त्या शाकपूर्णत्वभ्रान्त्या वा किल
 स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ता वारयात्रिका वरपत्नीया
 राजानो भीमसम्बन्धिभिर्लोकैरिति बोधिताः । इति किं । इदं
 धो युष्मभ्यं प्रवितीर्णं पात्रं शाकैः पलाशादितृक्षपलाशैर्वास्तुका-
 दिश्यामव्यञ्जनैरेव वा न मृतं तद्रचितं पूर्णं वा किन्वादनादि-
 युक्तमपि हरितनीलया त्विषा मृतं न पत्रावली नापि शाका
 इत्येवं ज्ञापितास्तत्सुष्टा इत्यर्थः । वारयात्रिकाः । वरयात्रा प्र-
 योजनमेषां इत्यर्थः, प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठक् ॥ ६६ ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
 किमप्युक्त्वा विलोकयन्मुखं ।
 स्थितां पुरस्फाटिककुट्टिमे वधूं
 तदद्भ्युग्मावनिमध्यवद्दृढक् ॥ ६७ ॥
 असौ लसदाप्यमखण्डिताखिलं
 वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवं ।
 रमात्तरं गौरमपीवरं रमा-
 दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

ध्रुवमिति । विनीतः ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाक् मुखं
 न विलोकयन् अपश्यन् युवा तस्या अद्भ्युग्मस्यावनिमध्ये भूमि-
 भागे वदुद्दृग्गजितनचामन् पुरः स्फाटिकनिवद्गुग्मां स्थितां
 वधूं किमप्युक्त्वा । अथ स्फाटिककुट्टिमप्यपि विमिततद्गगदर्श-
 नार्थमेव गाष्टीमपेण तां स्थिरीचकारेति भावः । अद्यादर्शना-
 र्थमेव मुखं न विलोकितं । अथ योक्तुं कश्चित् ॥ ६७ ॥

असौ इति । असौ जनाः रमात् स्वादुविशेषानुगागादोदनं
 अभुञ्जत । किम्भूतं । लसदाप्यं वियुक्तमन्योन्याप्यं ईषन्तदप्यं । तथा
 अखण्डितश्चामावखिलः सम्पूर्णश्च पाकेऽपि अविच्छिन्नं तण्डुल-
 मिति यावत् । अभग्रमखिलं स्वरूपं यस्मैति वा । तथा पाकमभ्यं
 नवनीतलेपात् अस्यान्ये वियुक्तमनेनप्रमिश्यकं । तथा अमुक्तं
 अत्यक्तं मार्दवं येन सुजातिशालिवीजत्वादतिकामलं । तथा
 रमात्तरं स्वादुवज्जलं । तथा गौरं चन्द्रधवलं । तथा अपीवरं
 जोरकादिसुजातिशालिवीजत्वात् सूक्ष्मं दीर्घतण्डुलं अत एवा-

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं
 तिरस्तिरश्नुम्वति सुन्दरे दृशा ।
 स्वयं किल स्वस्तमुरस्थमम्बरं
 गुरुस्तनी ह्रीणतराऽपराऽऽददे ॥ ६९ ॥

मोदनं हर्षहेतुं । परिमलबाहुल्याद्वा आमोदनं । अचतत्वे गल-
 दाघत्वं । मार्दवात्यागे अन्योन्यविद्युक्तत्वं । अतःकारणान्मा-
 र्दवैः परस्परविरोधाभासः ॥ ६८ ॥

वय इति । सुन्दरे जन्यजने दृशा वयोवशेन निर्गच्छदाग-
 गच्छकैश्चैवतारुण्यपारतव्येण स्तोकमीषद्विकस्वरौ उल्लसितम-
 ण्डलौ स्तनौ यास्यास्तां वयःसन्धौ वर्त्तमानां मुग्धां तिरस्तिरो
 वक्रं वक्रं यथा चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणापि
 चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति गुरुस्तनी तारुण्यभरपीवरदृढतरकु-
 चाऽपरान्या स्त्री तदनुरागाद्वीणतरा अतिसलज्जा सती यथा-
 स्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव स्वस्तं किल स्थानच्युतं जातमिषो-
 रस्थमम्बरं हृदयावरणं बलादिगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छा-
 दनाय आददे अङ्गीचकार । मुग्धां प्रत्यनचरं हृदयावरण-
 सञ्ज्ञानं चकार । विदग्धस्त्रीरोतिरोदृशी । अथ च त्वमिमा-
 मल्पस्तनीं मुग्धां तत्सम्भोगसद्वनाक्षमां किं पश्यसि पक्कमालूर-
 समानस्तनीं तत्सम्भोगक्षमां मां पश्येति स्वाशयज्ञापनायादृष्ट-
 मपि पीनघनस्तनयुग्ममदर्शयदिति भावः । ह्रीणतरा । तसि-
 लादिष्विति (पा० ६।३।३५) पुंवद्भावः ॥ ६९ ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समद्भवे
भवेत्तदाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः ।
वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं
तदोषकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥
यदप्यपीता वसुधानयैः सुधा
तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

यदिति । सुरभिः कामधेनुर्गोत्रा । अथ च भौरभ्ययुक्तः
पदार्थः समद्भवे उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुः दग्धादिद्वारा प-
रस्परया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव भौरभ्यधर्मयुक्तका-
रणादिव यदाज्यं सुरभि भवेत् तस्मात् कारणगुणा हि कार्यं
समवयन्तीति सुरभीभवितुमर्हन्ति, तदाज्यमेभ्यो जनेभ्यो वधू-
भिः प्रवितीर्य परिवेष्ट्य पायसं क्षीरपक्ततण्डुलमन्त्रं तदोषकु-
ल्यानां घृतप्रवाहकपाणां कृत्रिमान्पसरितां तटयोः सैकतं कृतम् ।
पृञ्च पायसं परिवेष्ट्य तस्योपरि धाराप्रवाहकपे घृतं क्षिप्ते द्विधा
भूय घृतमभितः स्थितं पायसं शुभ्रत्वात् घृतकुल्यासैकतमिव
शोभते स्मेति भावः । आत्मभौरभ्यवाङ्मयमुक्तम् । यदाज्यमि-
त्येव पाठः ॥ ७० ॥

यदपीति । यदपि वसुधानयैर्मनुष्यैः सुधा अमृतं न पीता
तदपि तथापि सुधारमाजानेऽपि अदः आज्यं ततोऽमृतादपि
सकाशात् स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यस्मात् सुधान्धमः अमृ-
तान्ना देवा अपि कर्तौ उपवृधेन अग्निना दग्धगन्धिने विनाशि-

अपि क्रतुर्षुधदग्धगन्धिने
 स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्वसः ॥ ७१ ॥
 अबोधि नो ह्रीनिमृतं मदिङ्गितं
 प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।

तस्यैरभाय यस्यै घृताय स्पृहां इच्छां दधते । यामं हि ऊतं घृतं
 देवा भुञ्जते । यद्यमृतादधिकरसं नाभविष्यत्तस्मादमृतादा अपि
 देवा यागानलविकृतगन्धमप्येतत्पानुरागं कथमभ्यवहरिष्यन्
 अभ्यवहरन्ति तावत्तस्मादमृतादपि विकृतगन्धमपि घृतमधि-
 करसं । किमुत स्पृष्टमौरभमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा यस्मान्न
 पीता सुधान्वमोऽपि विणिष्टायास्मै यस्मात् स्पृहयन्ति तस्मादपि
 च हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकोऽन्यरस-
 लाद्बुद्धिपूर्वममृतं नास्वादयत्येव । अन्ये च नित्यं प्राप्तामृता अपि
 यस्माद्घृताय स्पृहयन्ति तस्माद्धेतुदयादमृतादप्यधिकमेतदनु-
 मीयते इति वा । क्रतुर्षुधेन दग्धश्चामो गन्धश्च सोऽस्यस्त्विति
 कर्मधारयादिनिः । स्पृहेरोक्षित (पा० १।४।३६) इति मस्य-
 दानलम् ॥ ७१ ॥

अबोधीति । अमौ बाला ह्रीनिमृतं बाललाङ्गजावशाद-
 विस्पृष्टं इति च हेतोर्भावसूचकं मदिङ्गितं भूविचेपादि मम
 चेष्टितं नो अबोधि अज्ञासीत् किंवा । अथवा प्रतीत्य ज्ञात्वा ननु
 रागान्नादृतवती अज्ञातवतीत्येवंरूपां पुनः पुनर्जायमानां यूने
 धियं संशयबुद्धिं कियन्तं मार्गं गतापि बाला निवृत्य परावृत्य

लुनानि यूनः स्म धियं कियद्गता
निवृत्य बालादरदर्शनेपुणा ॥ ७२ ॥
न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
मुखेन सीत्कारकृता दधदधि ।
धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
दकाण्डकण्डूयितमृद्धतालुभिः ॥ ७३ ॥
वियोगिदाहाय कटुभक्त्यप-
स्तुपारभानोरिव खण्डमाहतम ।

आदरदर्शनं सादरकटाक्षविलोकनं तदृपेणपुणा लुनानि स्म
चिच्छन्द । तदिद्विजितज्ञानपुरःसरं स्वानुसारं प्रकटीयकारेत्यर्थः ।
तादृखिलोकनात् सद्विद्वितं ज्ञात्वा दयमप्यनुरक्तेति युवा
निश्चिकायंति भावः । कियद्गता । द्वितीयाश्रितेति (पा० २।१।
२४) ममामः । कियद्ययातयागतेति विधादिनेपणं वा ॥ ७२ ॥

नेति । युग्मं । तत्र भोमंगरे भोजनावसरे वा राजिकाभो-
गाद्धं माधितं दधि दधत् दधिमिश्रितं व्यञ्जनं तैक्ष्ण्यातिश-
यात् सीत्कारकृता मुखेन कैजलजनेर्गभोजि अपि तु सर्व्वरूपि
भुक्तं । किंमृतेः । कटुभावपाटवात् कटुत्वातिशयात् धुतोत्तमाङ्गैः
कम्पितशिराभिः । तथा भोजनकाले शिरःकण्डूयनस्य स्मार्त्त-
वचनेर्निषेद्धत्वादकाण्डे अकाले कण्डूयितं मृद्धतालुनी येः तैः ।
मुखस्यैव भोजनमाधनत्वे मिद्धंरपि सीत्कारादिविशिष्टत्वज्ञात-
नार्थं मुखेनेत्युक्तं । राजिकाराद्धभोजिनामियं जातिः ॥ ७३ ॥

वियोगीति । वियोगिनां स्त्रीपुंसां दाहाय पीडार्थं कटु-

मितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्
 खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥
 नवौ युवानौ निजभावगोपिना-
 वभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमम् ।
 दृशोर्विधत्तः स्म यदृच्छया किल
 त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

भवत्स्वित्पो दीप्तयो यस्यामह्यदीप्तेस्तुषारभानोऽयन्द्रस्याहृतं
 खण्डमिव मितं श्वेतं तथा प्राक् प्रथमं मृदु प्रथमस्पर्शममये
 कामलं अथ पश्यान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादेशैश्चण्वातिश-
 यादाहदायि दाहकारि आहृतं आनीतं तद्राजिकाराद्धम-
 भोजीति पूर्व्येणान्वयः । तुषारभानोः मकाशादाहृतमिति वा ।
 क इव । खल इव । किम्भूतः । पूर्व्यं सुहृदापातरमणीयस्ततो-
 ऽनन्तरमहिता वैरी । रायी इति कान्यकुब्जभाषया । मोह-
 रया इति दाक्षिणात्यभाषया राजिकानां नाम ॥ ७४ ॥

नवाविति । वयःसन्धौ वर्त्तमानौ नवावप्रगल्भौ अत एव
 निजभावगोपिनौ खानुगागापङ्कवपरी कौचिद् युवानौ अभू-
 मिषु लोकव्यवहारायोग्येषु स्वयोग्येषु वा अनुद्देशेषु वा वस्तुषु
 प्राक् पूर्व्यं विहितः कृतः भ्रमेर्निरर्थकभ्रमणस्य क्रमः परस्परं
 यत्र येन वा एवम्भूतं दृशोर्नैवयोस्त्रिभागं ततोऽयांशरूपं कटाक्षं
 अन्यान्यमुखे पुनः पुनः विधत्तः स्म चक्रतुः यदृच्छया किल ।
 अन्यविलोकनवत् स्वच्छामात्रेण क्रममप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकनं

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं
रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।
निशाधवेत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
पलैः सपीयूषजलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥
परस्परकृतजदूतकृत्ययो-
रनङ्गमाराह्णमपि क्षणं प्रति ।

कुरुतः न त्वनुरागेणेति लोकप्रतीतिर्यथा स्यादेवं वस्वन्नरवि-
लोकनव्याजेनान्योन्यमुखं कटालैर्वीचांचक्राते इति भावः । त्रि-
भागमिति पूर्ववत् समर्थनीयम् ॥ ७५ ॥

व्यधुरिति । ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं राद्धं संस्कृतं
मृदु तेमनाख्यं व्यञ्जनविशेषं रमात् प्रीत्याऽशित्वा भुक्त्वा इति
मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किं । अदः तेमनं निशा-
धवश्चन्द्रः तस्यात्सङ्गे वर्त्तमानः कुरङ्गाश्चरिणस्तस्माज्जातैः
सपीयूषजलैः अमृतरूपैः जलैः सह वर्त्तमानैः पलैर्मांसैरश्रपि
किं अपाचि किं । रमातिशयाद्भनमा एव तर्कितवन्तस्ते इत्यर्थः ।
तेमनस्यातितरां स्वादुत्वमुक्तम् । अश्रपि । आ पाके इत्यस्मात्
कर्णणि चिणि घटादित्वान्नित्वाद्भस्वः ॥ ७६ ॥

परस्परं इति । परस्परस्याकृतात् चेष्टाविशेषादेव जातं दूत-
कृत्यं सम्भोगसम्प्रतिर्ययोः कयोश्चिद्युनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराह्णं
सुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रति उद्दिश्य सदा क्रियमाण-
नियमापेक्षया कियच्चिरायुषा कियच्चिरं किञ्चिदधिककाल-

निमेषणेनैव कियच्चिरायषा
 जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
 अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
 क्रमोऽगणीतान्नकार्पणादिरे ।
 ह्रिया विदग्धा किल तन्निषेधिनी
 न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधुरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥

मायुर्वर्त्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चिरकालस्यायिना निमेष-
 णेनास्तिपञ्चमकौचिनैव कर्त्तुं करणेन वा जनेषु मध्ये वज्रजनेषु
 वर्त्तमानेषु मम अपि निर्णयः निश्चय उदपादि हतः जातो
 वा । कदा सम्भोग इति दङ्गितेन पृष्टे मति नन्वे निमील्य कि-
 ञ्चित्कालं स्थित्वा जने निद्राणे मति आगन्तव्यमिति रात्रिः
 मङ्केतममय इति निरणाचीति भावः । उदपादि । चिन्तेपद
 इति (पा० ३।१।६०) कर्त्तरि कर्मणि वा चिण् ॥ ७७ ॥

अहरिति । विटे कामुके रताय आवयोः सम्भोगं कर्त्तुं अ-
 हर्निशा वेति उष्णकरघर्मापलक्षितं दिनं वा शीतांशुकरश्चैत्या-
 पलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमेणोष्णशीतयोरन्नयोरुपरि
 करार्पणादेव चेष्टितात् कामपि पृच्छति मति विदग्धा चतुरा
 तत्पद्माशयज्ञा ह्रियोपलक्षिता अनन्तरमिङ्गितेनैव तन्निषेधिनी
 तयोर्दिननिशयोर्निषेधं कुर्वाणा सन्ध्यावन्मधुरे रमणीयेऽधुरे
 स्वीयोष्ठे ऽङ्गुलीं न्यधत्तास्थापयत् । अनभिमतमर्थं निषेधन्त्यः
 स्थित्वा मातः किमेवं ज्ञातमित्याद्यभिधायाधुरे ऽङ्गुलीं स्थाप-

क्रमेण कूरं स्पृशतोष्णः पदं
 सिताच्च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।
 दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽङ्गुली-
 मनौचित्तीचिन्तनविस्मितं किल ॥ ७६ ॥
 कियत् त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
 करस्य पप्रच्छ गतागतेन यां ।

यन्तीति जातिः । किल प्रसिद्धं । लोकस्य चैवमेव प्रतीतिर्जाता ।
 मा तु तन्निषेधव्याजेन दिने रात्रौ वा अनवसरः मन्थैव रत-
 समय इत्यकथयदिति भावः । यदा दिने सूर्यालोकात् रात्रौ
 चन्द्रालोकात् दयमप्यनुचितं । किन्तु महान्धकारमलिना स-
 म्भैव रन्तुं योग्येति भावः ॥ ७८ ॥

क्रमेणेति । अयं क्लोकः क्षेपकः । कूरं भक्तं मितं शर्करां ।
 किमिदमनेनानुचितं कियत् इत्यनौचित्तीचिन्तनेन विस्मितं
 किल विस्मितेव अरुणिते यावकेनेवेत्यर्थः । भावः स एव ॥ ७६ ॥

कियदिति । कृतसुरतकालनिर्णयः स एव युवा कियदल्पं
 ओदनं पुरःस्थितां वीक्ष्य त्यजन् पात्रे स्थापयन् कियदोदनं च
 स्वप्नति पुनरानयन् सन् करस्य भक्तपुरस्तागवशात् पुरोगम-
 नेन स्वप्नति भक्तानयनवशादागमनेन च क्रमेण त्वां प्रत्यहं
 किमेष्यामि त्वं वा मां प्रति किमेष्यसीति यां पप्रच्छ सा आननं
 नम्रं व्यधत्त लज्जया किल । किलेत्यलीके । लोकप्रतीतौ अगत्या
 लज्जया मुखं नखीकृतं इति । तत्त्वतस्तु मुखनखीकरणेनाहमा-

अहं किमेष्यामि किमेष्यसीति सा
 व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननं ॥ ८० ॥
 यथामिषे जग्मुरनामिषभ्रमं
 निरामिषे चामिषमोहमूहिरे ।
 तथा विदग्धैः परिकर्म्मनिर्मितं
 विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥
 नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभाद्
 युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकां ।

गमिष्यामीति मन्दर्शितवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं नम्रीकृत्य
 स्वचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागत्य मच्चरणयोर्निपतेति वा भावः ।
 भोजनसमये भोक्ता कियन्तं आदनं विभज्य स्थापयति कियन्तं
 दध्नादिना सह भोक्तुं गृह्णातीति जातिः । कियन्तं त्यजन् बद्ध-
 तात् पुनर्ददानः कियन्तञ्च पुनः पात्रं प्रत्यानयन्निति वा ॥ ८० ॥

यथेति । वारपात्रिका यथा येन प्रकारेणामिषे मांसे
 अनामिषस्यामिषाद्यन्नस्य भ्रमं जग्मुः, यथा येन प्रकारेण निरा-
 मिषे मांसलेशवर्जितेऽपि तेमनादौ रूपस्वादादिभिः आमिष-
 मोहं मांसभ्रमं ऊहिरे तर्कितवन्तः तथा तेन प्रकारेण विद-
 ग्धैर्नितरां कुशलैः स्रपकारैः कर्तृभिः एते वारपात्रिकाः परि-
 कर्म्मभिः साधनद्रव्यैर्निर्मितं चित्रमन्नं परिहस्य पूर्वोक्तं भ्रम-
 निमित्तं परिहासं भोजिताः ॥ ८१ ॥

नखेनेति । कश्चिद् युवा मृदीं व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं
विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधरं ॥ ८२ ॥
अनेकसंयोजनया तथा कृते-
निष्ठृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।
अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं
जना वज्र व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

नखेन कृत्वा निभात् व्याजात् अधरमन्निभां आष्ठाकारां द्विधा
कृत्वा पूर्वमधरमदृशीमपि नखेन द्विधा कृत्वा, मध्ये नखेन
रेखाकरणान्नितरां मध्यस्थितरेखाधरमदृशीं वा कृत्वा दन्तै-
र्ददंश परिवेषिकाधरं मांसयञ्जनदायिनाः अधरं पश्यन् विह-
सतादृशी स्वादुतरा मांसफालिका कदापि नोपभुक्तेत्यादिप्र-
कारैस्तस्याः फालिकायाः सुस्वादुतां प्रशशंसान्तावीक्ष । स्वादु-
तरं त्वदीयाधरमेव दशामीति हमन्मन्निन्मांसखण्डे तदधरता-
मारोपयन् स्वाशयं तामजापयदिति भावः ॥ ८२ ॥

अनेकेति । अमी जना वारयात्रिका वज्र मूलकन्दपुष्प-
पत्रफलादिरूपं शाकादिव्यञ्जनमभ्यवाहरन् बुभुजिरे । किं विधां ।
अनेकेषां नानाविधमरीच्यादिद्रव्याणां संयोजनया मन्त्रेण
तथा कृतेः वस्त्रन्तरस्येव गन्धरमादिकरणात् तादृग्रमादि-
निर्माणान् तद्यथा निष्ठृत्य नितरां कर्तिवा निष्पिष्य चूर्णीकृत्य
चाकारमस्यादिना तादृगर्जनात् वस्त्रन्तरमादृश्यस्य सम्पाद-
नात् रूपान्तरेण गन्धादिकारणाद्धेताः कृतः आकालिकोऽयम-

पिपासुरस्मीति विबोधिना मुखं
 निरोक्ष्य बाला सुहितेन वारिणा ॥
 पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां
 हसात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८४ ॥

यप्रभवे वस्तुनि विस्मय आश्चर्यं येन इति क्रियाविशेषणं वा । तथा
 आकृतेः आकाशदिति वा । फलादि कर्त्तिवा राजिकादध्या-
 दिसंयोगाद्रमान्तरोत्पत्तिस्तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादि
 पिष्टा शर्करामम्बुधाद्रमान्तरोत्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद् भो-
 कृणां विस्मयोऽधिवासनविशेषाच्चाकालिकभ्रमो युक्तः ॥ ८३ ॥

पिपासुरिति । वारिणा अम्बुना सुहितेन तृप्तेन विटेन
 मुखं निरोक्ष्याहं पिपासुः पातुमिच्छुरस्मि इति विबोधिना
 विज्ञापिता बालाऽबुद्धवक्रोक्त्याद्यभिप्रायविशेषा अप्रौढा पुन-
 रपि करे गलन्तिकां पात्रं सुवर्णभाजनं कर्त्तुमनाः सती तदा-
 शयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हमाद्धास्याद्धेतोः सहसा झटि-
 ति सुप्तप्रबुद्ध इव जलपायनारम्भमभ्रमाश्रयवर्त्तत परावृत्ता ।
 सहसा सस्मिता सतीति वा । कर्म्मन्तरपरित्यागेन सामान्येन
 पिपासुरस्मीति वदन्नयमेतदीयाधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशय-
 मियं न जानातीति सखीभिः कृताद्धास्यादियमपि तदाशयं
 ज्ञात्वा गलन्तिकां पुनर्नोत्थापयदिति भावः । पूरणगुणेत्यादि-
 ना (पा० २।२।११) सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधादेव वा-
 रिणेति तृतीया ॥ ८४ ॥

युवा समादित्पुरमत्रगं घृतं
विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनं ।
चकार तन्नीविनिवेशितं करं
बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥
प्रलेहजस्नेहकृतानुविम्बनां
चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।

युवेति । अमत्रगं पात्रस्य घृतं समादित्पुर्यहीतुकामः क-
श्चित् युवा तत्र घृते एणदृशः पुरस्याया मृगाद्याः परिवशि-
काया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य विम्बस्य
नीविषु भङ्गोनिबद्धनाभिचुम्बितवस्त्वविच्छित्तिषु निवेशनशीलं
चकार तत्रास्यापद्यदित्यर्थः । तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः
कण्टकोत्करा यस्मिन् सरोमाञ्चमभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्ब-
नोविग्रन्थिमोचनार्थं नाभिनोविमविधे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य
चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वमन्त्रोगवासनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्ननु-
रागाद्रोमाञ्चिताभूत् तादृश्याश्च प्रतिविम्बितत्वात् प्रतिविम्ब-
मपि रोमाञ्चितमभूदिति भावः । इयोरण्यनुरागस्तुल्यो जात
इति भावः ॥ ८५ ॥

प्रलेहेति । कोऽपि विटः लिङ्घ्यत इति लेहः प्रकृष्टो लेहः
प्रलेहः स्मरणादिद्रव्ययुक्तः आर्द्रकादिसंस्कृततत्कादिनिर्मिता
द्रवद्रव्यविशेषः तस्माज्जाते स्नेहे तैलादौ कृतमनुविम्बनं यथा
कृतं स्थितमनुविम्बनं यस्या वा एवंविधां पुरस्यां सुन्दरीं, श्रितं

मुङ्गः परिसृष्ट्य कराङ्गुलीमुखै-
 स्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखं ॥ ८६ ॥
 अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः
 पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।
 अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुं
 न तत्तु सङ्ख्यातुमपि स्म शक्यते ॥ ८७ ॥

भोजनस्थलं येन एवंविधः सन् प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुली-
 मुखैः कराङ्गुल्यैर्मुङ्गः परिसृष्ट्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशैः स्वमुखं
 समवापितैस्तथा रक्तैः स्वभावात् उष्णस्य तस्य स्पर्शाद्वा ततो-
 ऽनु तस्मादनुरागात् किं । अङ्गुल्यैः रक्तत्वादनुरागाच्चुम्बिता ।
 किमुपेक्षा । रिक्ररिति पाठे मुङ्गः परिसृष्ट्य ततोऽनु तदन्त-
 रमिव रक्तैः प्रलेहणून्यैरेव स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चु-
 चुम्बेत्यर्थः । प्रलेहेति । वटकादिनिक्षेपात् तैलादिविन्दवस्तरनि
 तच्च जातं प्रतिमुखं प्रतिविम्बमङ्गुल्या स्पृशति तच्च प्रलेहचल-
 नात् प्रतिविम्बमङ्गुभयात् अङ्गुल्यैर्लेहनकलात् परस्परया
 चुम्बितवानिति भावः । तां प्रति स्वानुरागमदर्शयदिति भावः
 ॥ ८६ ॥

अराधीति । मीनेभ्यः मत्स्येभ्यः चित्रकादिमृगेभ्यः अजेभ्यः
 क्रागेभ्यः पत्रिभिस्तित्तिरलावकादिभक्ष्यपक्षिभिश्च जातैः पलै-
 र्मांसैर्मृदु स्वादु सुगन्धि पाकेन परिमलविशेषयुक्तञ्च यत्तेम-
 नाख्यं यच्चमं सुपकारैरराधि साधितं तद्वाङ्गुल्यालोकैः सङ्ख्या-

कृतार्थनश्चाटुभिरिङ्गितैः परा
 परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।
 त्तिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः
 पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वकम्य सः ॥ ८८ ॥
 अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
 दधूपि यच्चागरुसारदारुभिः ।
 निपीय मृङ्गारकसङ्गि तच्च ते-
 रवर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

तुमपि न शक्यते स्म । जेमितुं तु पुनः कुत एव अश्नाकि, अपि
 तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमितुं । जिमु अदने ॥ ८७ ॥

कृतेति । किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते वक्रोक्तयोत्तिप्ते भ्रुवौ यथा
 कयाचित्तिदिङ्गितैरञ्जलिबन्धादिचेष्टितैः चाटुभिः प्रियवचनैश्च
 कृताऽर्थना सम्भोगप्रार्थना येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्वं
 परामि निरस्तः प्रसन्नाननया सरसदृष्टिव्यञ्जितप्रसादमुत्था
 तथा भोजनलीलया ग्राममिषेण मुखेऽङ्गुलीः त्तिपन् अङ्गुली-
 संस्पर्शेन तां प्रतिदीनत्वं सूचयन् स पुनरन्वकम्य अमुगृहीतः
 तद्वैद्यं दृष्ट्वा सम्भोगस्तयाऽनुमत इति भावः ॥ ८८ ॥

अकारोति । यदारि प्रभञ्जनात् व्यजनादिवायुमङ्गाद्धेतोः
 नीहारनिभं तुषारतुल्यमकारि यच्च अगरुसारस्य कृष्णागरो-
 दारुभिरधूपि धूपितमृङ्गारके सुवर्णपानपात्रे सङ्गः स्थितिर्यस्या-
 स्तीति तदारि । तच्च भोजनावसरे भीमगृहे वा निपीय नितरां

त्वया विधानर्यदकारि चामृतं
 कृतञ्च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।
 वृथेदमारम्भि तु सर्व्वतोमुखं
 तथोचितः कर्त्तुमिदं पिवस्तव ॥ ८० ॥

पीत्वा तैर्जलेः प्रतिवारं पुनः पुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेणावर्त्ति
 अस्तावि । प्रतिवारं निपीयेति वा । अगुरुनित्येव पाटः । मृङ्गारः
 कनकालुकेत्यमरः । अल्पत्वे कन् ॥ ८८ ॥

जलवर्षनमेवाह । त्वयेति । हे विधातः त्वया च अम्बु
 उदकं यदमृतमञ्जं अकारि यच्च जीवनमञ्जमकारि तदय-
 मपि साधु उचितमेव कृतम् । अमृततुल्यरसत्वात्प्राणधारण-
 हेतुत्वाच्चान्वर्थत्वाद्युक्तमेवैतत् तस्य मञ्जज्ञादयमित्यर्थः । तु पुन-
 रिदं सर्व्वतोमुखमञ्जं वृथाऽऽरम्भि कृतं अन्वर्थत्वाभावान्निरर्थ-
 कमेतत् कृतं । यस्मादिदं जलं पिवति इदं पिवोऽस्मदादिपुरुष-
 स्तथा सर्व्वतः सर्व्वदिक्षु मुखानि यस्यैवंविधस्तव कर्त्तुमुचितः
 अस्मदादेर्वह्नि मुखानि सर्व्वेष्वप्यवयवेषु त्वं चेदकरिष्यत् तर्हि
 अस्मदादिरिदमा त्वमिं पातुमश्नक्ष्यत् न त्वेकेन मुखेनेति ।
 नितरां शैत्यमाधुर्यादिगुणयुक्तमेतदिति भावः । तौ तुल्ययो-
 गत्वद्योतकौ । पयःकीलालममृतं जीवनं भुवनं वनं । पुष्करं
 सर्व्वतो मुखमित्यमरः । इदंपिवः । पात्राभ्यादिना (पा० ३।१।
 १.३७) शः ॥ ८० ॥

सरोजकोशभिनयेन पाणिना

स्थितेऽपि कूरे मृज्जरेव याचते ।

सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे

मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ८१ ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते

पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

सरोजेति । उभे मख्यौ इति मिथो वादाद् द्वैमत्यात् किलौ-
दनं न ददतुः किलेति व्याजे । इति किं । हे मखि त्वं पात्रमध्ये
कूरे आदने स्थितेऽपि सरोजकोशवदभिनय आकारो यस्य स्नान
वराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं
वितर देहि । द्वितीया वदति त्वं वितरेति । विवदमाने कूर-
दापनव्याजेन तत्प्रार्थितस्नानवराङ्गदानेऽन्यान् प्रवर्त्तयन्त्यार्मणे
ऽन्योन्यं सञ्जावशादेकतरा रिरंसुरपि नाङ्गीचकारेति भावः ।
अनुवादादिति पाठे उक्तरूपादनुवादादुभेऽपि स्वल्पमोदनं

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं
 मिषेण मृङ्गारधृतः करदयी ॥ ८२ ॥
 अमीभिर्गण्डमभोजि तद्गृहे
 तुषारधारामृदितेव शर्करा ।
 हयं द्विपद्व्यक्कयणीपयःसुतं
 सुधाहृदात् पक्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ८३ ॥

क्वचा यस्या मिति । सुवर्णकनशीपरिमाणौ सुवर्णवर्णौ चेतस्याः
 क्वाविति तं प्रत्यसुचयदिति भावः । उभावपि मियाऽनुगा-
 गादन्त्यानिलोक्तनपरावेप तस्यतुरिति भावः । अन्योन्यमभि-
 प्रायज्ञः केनचिन्मिषेण प्रश्नोत्तरं ददाति ॥ ८२ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जनजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठं
 प्रतिबद्ध यथा शर्कराभोजि भुक्ता । तुषारधारया हिमोदकेन
 मृदितेव मिश्रितेव । तथा हयं द्विपद्व्य अश्ववैरिण्या महिष्या
 बध्यिण्याः चिरप्रसृतायाः पयो दग्धे तस्मात् सुतं जातदुग्ध-
 परिणामभूतं दध्यभोजि । सुधाहृदादमृतस्यागाधजलाशया-
 द्दुद्धृतं पक्कमिवोद्धृता । शर्कराऽतिमीता शुभा च दध्यमृतवत्
 स्वाद् गुभं घनं चेति भावः । तद्गृहे ऽमीभिर्विशिष्टं दध्यभो-
 जि । तुषारधारया मृदिता अन्यकरणत्वं प्रापिता शर्करैव सु-
 धाहृदादुद्धृतं पक्कमिवेति दधिविषयभेदात्प्रेक्षा हयं वा । दध्नः
 शैत्यं शैक्लं स्वादुत्वं घनत्वं च सूचितं । एतेन पयः मृतमिति पाठे
 शर्करा अभोजि । मृतं पक्कं तप्तं महिषीपयस्याभोजि दधि

तदन्तरन्तः सुपिरस्य विन्दुभिः
करभितं कल्पयता जगत्कुता ।
इतस्ततः स्पष्टमचोरि माथिना
निरीक्ष्य तृष्णाचक्षजिह्वा धृता ॥ ८४ ॥

चाभोजि इति मन्त्रः । चिरप्रसृता वष्कयिणीत्यमरः । महिष्या
दधि स्वादुतरं भवति । द्विपः शतुर्वेति वचनात् इयं द्विषन्तीति
द्वितीयया द्वितीयाश्रितेति (पा० २।१।२४) द्यागविभागात्
समाप्तः । द्विपद्वष्कयिणी । पुंस्त्वर्कर्मत्यादिना (पा० ६।३।४२)
पुंस्त्वान्नः । शृतं । शृतं पाके (पा० ६।१।२७) इति माधुः ॥ ८३ ॥

तदन्तरिति । तदधि निरीक्ष्य मातिशयात् तृष्णया याम-
वामनया चला चक्षणा अधरप्रान्तनेत्रिणी मलज्वला जिह्वा
यस्य तस्य भावस्तत्ता तां शृता विभक्ता तया अन्तरन्तर्मध्यं
मध्यं सुपिरस्य किद्रस्य विन्दुभिः शरीराः शिर इतिवदभेदे-
पचाराच्च किद्रस्यैर्विन्दुभिः करभितं मिश्रितं व्याप्तं तददधि
कल्पयता कुर्वता जगत्कुता इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यस्तदधि स्पष्ट-
मचोरि प्रकटमपहतं, स्पष्टं सम्भावनायां अपहतमित्यर्थः ।
अपहरत्कथं न दृष्ट इत्यत आह । यतो माथिना । अदृ-
श्यतयाऽपहतमित्यर्थः । मफेनलीरस्य दध्याकारेण परिणामं
दधनि छिद्राणि दृश्यन्ते । ब्रह्मणा अदृश्यतया दधनि वर्त्त-
मानः सारो भोक्तृसिद्धया गृहीतः, अन्यथा छिद्राणि कथं
दृश्यन्ते । अन्येन गृहीतुं न शक्यते इति तत्रोक्तं । येन

ददामि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं
 न यत्र रागः मितयापि किं तथा ।
 इतीरिणे विम्बफलं पलक्कला-
 ददायि विम्बाधरयारुचच्च तत् ॥ ८५ ॥

निर्मितं तस्य ब्रह्मणाऽपि जिह्वा चाञ्चल्यनिर्माणात् स्वादुतमं
 दधोति ध्वन्यते ॥ ८४ ॥

ददामिति । विम्बफलतुल्यो ऽधरो यस्यास्तया सुन्दर्या
 पलव्याजात् मांसव्याजाद् विम्बमञ्जफलं परिवेष्टितं मांसखण्ड-
 मेव विम्बाकारं कृत्वा इतीरिणेऽधरचुम्बनवामनया भाषमा-
 णाय विटाय अदायि दत्तं । तत् विम्बाकारं फलं तस्मा अरु-
 चच्च स्वदितमित्यर्थः । मदभिप्रायं ज्ञात्वा स्वीकारपुरःसरं
 पलरूपविम्बव्याजान्निजाधरदानमेव प्रतिज्ञातमिति सन्तुष्टो
 ऽभूदिति भावः । इति किं । हे विम्बेष्टि यद्रुचेः प्रीतेरास्पदं
 यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः तन्मे मङ्गलं न ददामि । यदा यद्रुचे-
 रास्पदं न भवति तन्मङ्गलं न ददामि । तथा मम यस्यां रागः
 प्रीतिर्नास्ति तथा मितयापि शर्करयापि किं अपि तु न किञ्चित्
 प्रयोजनं । माधुर्यमर्थ्यादयापि शर्करयापि प्रयोजनं नास्त्यभि-
 लाषाभावात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते ।
 अथ च यत्र लौहित्यं नास्ति तथा श्रेतया प्रकरणाच्छर्करयापि
 किं । तस्मान्मे यत्रानुरागो रक्तिमकान्तिश्च तन्मङ्गलं देहीति ।
 कृतं तथेति पाठे तथा पूर्यतां । फलकलादिति पाठे फलदान-

समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
स्तयोर्विद्यायोपहतप्रतीङ्गिता ।
अकारि नाकृतमवारि सा यया
विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ८६ ॥

प्रमङ्गव्याजात् । विम्बाकारोऽधरो यस्या इति मङ्गस्युपमानेत्या-
दिना (पा० २।२।२४।वा० ५) नेत्तरपदलोपो ममासः । अरु-
चत् पुषादित्वादङ् (पा० ३।२।५५) । द्युङ्गा लुङोति (पा० १।
३।८१) परस्मैपदम् ॥ ८५ ॥

सममिति । यो ययोर्वयस्ययोः सयोरविषये स्वाभिप्राय-
ज्ञापनार्थं समं युगपत् इङ्गितवान् भृक्षेणादिसेष्टितवान् अभूत्
स तयोर्मध्ये उपहतं कृतं प्रतीङ्गितं तदभिप्राययोकारस्य चक-
प्रतिचष्टितं यया तामेकां विद्याय स्थितः सन् तथैवागञ्जि द्वि-
तीययैव प्रत्यनुरञ्जितः । तथा कथा । यथा चतुरया विदग्धया
आकृतं प्रतीङ्गितं नाकारि प्रतीङ्गितं कुर्वाणा मा मखी जन-
समक्षमिङ्गितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भाववित्
विदग्धस्य वेत्ता । द्वितीयया तदिङ्गितदर्शनान्तस्मिन्ननुगा-
ञ्जित्वा प्रतीङ्गितं नाकरोत् जनसमक्षमेतदनुचितमिति
व्याजेन मन्त्रियं प्रतीयमिङ्गितं किमिति करोतीति मापन्त्यर्थया
च तां वारितवतीति तस्या विदग्धं । स च तदीयगुणभावज्ञा-
नाद्भाववित् सच्चरोगसमक्षमिङ्गितं कुर्वाणा इयमपि चतुरा ।
द्वितीया इङ्गितं नाकरोत्ताञ्च न्यवारयदिति इयमेव चतुरा

मखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेज्जणी
 क्रमेण तेऽयं क्षमते न दिक्षुतां ।
 विचोम तद्गुञ्जनार्थने त्वया
 वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ६७ ॥

मय्यनुरक्ता चेति म चतुरेण द्वितीयस्त्रामेवानुरक्तोऽभूदिति
 भावः । विद्याय स्थितः मन् इति योजना । अन्यथा हानस्य
 पुरुषकर्त्ता रञ्जनस्य स्वीतिभिन्नकर्तृत्वाद्धा न स्यादिति । अ-
 रञ्जि ण्दन्तादिण् ॥ ६६ ॥

मखीमिति । यून इङ्गितं चेष्टां ईक्षते एवंशीला काचित्
 स्वमखीं प्रत्याह स्म इत्युवाचत् । हे मखि यस्मादयं क्रमेण परि-
 पाय्या ते दिक्षुतां तत्कर्तृकां यञ्जनस्य दातुमिच्छुतां न क्षमते
 तस्माच्चया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचकायास्मै यूने
 वरं श्रेष्ठं अभीष्टं तत्तेमनादि व्यञ्जनं विलोम विपरीतं क्रमर-
 हितं यथा तथा किं नार्थ्यते न दीयते अपि तु ललञ्जिकायास्मै
 युगपत् क्षिप्यतामिति क्लोक्तिः । अथवा आलिङ्गनचुम्बनादि वा-
 ह्यतपरिपाय्या तव वराङ्गदानेच्छुतां न सहते तस्मादतिरल-
 तयाऽर्थिने मन्मोगविलम्बमसहमानायास्मै वरं केवलं श्रेष्ठं वा
 न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात् अवरमधादेशे वर्त्तमानं वा रोम-
 रहितं तद्गुलक्षणं व्यञ्जनं अवयवः किमिति त्वया नार्थ्यते
 अपि त्वर्पयत्युपहासः । अतिमन्मोगान्नितरां तान्तं ग्लानमिति
 व्यञ्जनविशेषणं वा । व्यञ्जनं लाञ्छनं ग्लानिष्ठानावयवेष्वपी-

समाप्तिनिष्येव भुजिक्रियाविधे-

दलोदरं वर्तुलयाऽऽलयीकृतम् ।

अलङ्कृतं चीरवटैस्तदश्रतां

रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ८८ ॥

त्यमरः । नितरां तातमिति पक्षे अनुनामिकस्य कीति (पा० ६।
४।२.५) दीर्घः ॥ ८७ ॥

समाप्तीति । चीरवटैर्दुग्धमध्यक्षिप्तैर्मषमाधितैर्घटकाग्नैः प-
क्वान्नविशेषैः सम्बन्धादलङ्कृतं तत्पूर्वार्थं वटकव्यतिरिक्तव्यञ्जनं
वर्तुलया वृत्ताकारया पाकेन तप्तस्नेहद्वारकाग्निमंथागेनार्पि-
तया निर्मितया गैरिकश्रिया शैलरक्तधातेरिव श्रिया वट-
कानामेव शोभया रराज । विशिष्टवटकसम्बन्धाद् व्यञ्जनान्तरं
रेज इत्यर्थः । विशिष्टया श्रियोपलक्षितैः चीरवटैरलङ्कृतं मत्-
रेज इति वा । किमिव अश्रतां भुञ्जानानां तेषां भुजिक्रियाविधेः
भोजनविधेः समाप्तेः । वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र रुच्यभावाद् व्यञ्ज-
नान्तरविरतेः सम्बन्धिन्या लिप्या समाप्तिस्मृचिकया छकाररूप-
पुष्पिकारूपया आलयीकृतं आस्यदीकृतं दलोदरं श्रीनालादि-
पत्रमध्यमिवेत्युपमेत्येता वा । वर्तुलया वृत्तया समाप्तिनिष्या
श्रितं । पाकेन बालकेनार्पितया गैरिकश्रियालङ्कृतं दलोदर-
मिति वा योज्यं । पोतः पाकोऽर्भक इत्यमरः । गन्धलेखनसमा-
प्तिपत्रे समाप्तिस्मृचकं छकारादिवर्तुलमचरं दालिणात्यैः क्रि-
यते गैरिकचिह्नितञ्च क्रियते, एवं भोजनसमाप्तिस्मृचकं चीर-
वटकादि इति ॥ ८८ ॥

चुचुम्ब नोर्विवल्लयोर्वशीं परं
 पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।
 पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
 चकार तचुम्बनचङ्कृतान्यपि ॥ ८८ ॥
 घनैरमीषां परिवेषकैर्जनै-
 रवर्षि वर्षोपलगोलकावली ।

चुचुम्बेति । कश्चिद्विटः पुरोऽग्रे अधिपारि पानकरमपूर्णं
 सुवर्णादिपानपात्रे प्रतिविम्बितां उर्वीवल्लये उर्वशीमिवातिसु-
 न्दरीं काञ्चित्परं केवलं चुचुम्बेति न किन्तु पुनः पानकस्य
 द्राक्षादिमाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कै-
 तवात् प्रतिविम्बितायाः तस्याः चुम्बनस्य सम्बन्धीनि चुङ्कृतानि
 चुम्बेति पानकानुकरणशब्दस्तस्य करणान्युच्चारणानि तान्यपि
 चकार । चुम्बनादिना तस्यां स्थानुगगं प्रकटीचकारेति भावः ।
 झल्लरोर्बर्बरी पारी पानपात्रकमुच्यत इति चीरस्वामी । मप्र-
 मर्थ्यव्ययीभावः । चुङ्कृतानि नपुंसके भावे क्तः ॥ ८८ ॥

घनैरिति । घनैर्बहुभिः परिवेषकैरनेकवस्त्रनदायिभिर्जनै-
 रथ च तैरेव घनैर्मघैरमीषां भुञ्जानानां राज्ञां कृते वर्षोप-
 लाः करकास्तुल्यानामेलाकर्पूरशर्करालवङ्गतण्डुलपिष्टरचि-
 तानां गोलकानामतिवृत्तानां लङ्कुकाविशेषाणामथ च कर-
 कावपाणां गोलकानामावलीपङ्क्तिरवर्षि वितीर्णा वृष्टा च ।
 कीदृशीः । परिवेषणकर्षवशाच्चलन्त्यो या भुजास्तासां भूषणेषु

चलद्भुजा भूषणरत्नरोचिषा

धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

कियद्भुज व्यञ्जनमेतदर्पते

ममेति तद्वेर्वदता पुनः पुनः ।

रत्नानि तेषां रोचिषा कान्ता कृत्वा धृतमिन्द्रचापं यैर्नाना-
प्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी ।
श्रितं चान्द्रं कर्पूरमम्बुभिः सौरभं सौगन्ध्यं यया । अथ च चन्द्र-
एव चान्द्रः सुर एव सौरस्तयोर्भा श्रिता चान्द्रसौरभा यया ।
सा शीतत्वदीप्रत्वाभ्यां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोरजा-
यमानत्वाद्वा कमेण तत्कान्तिसदृशी । चन्द्रमम्बुभिः सान्द्रासुन्द-
कान्ताः एवं सौराः सूर्यकान्ताक्तेषां भा श्रिता यया वा । चन्द्र-
सम्बन्धि मनोज्ञत्वं सादृश्यं श्रितं ययेति वा । विश्वप्रकाशे सुरभि-
शब्दे मनोज्ञवाचो ॥ १०० ॥

कियदिति । एतत्तेमनादिव्यञ्जनं मम कियत् किंपरिमाणं
वञ्जयतेऽपि तु दृष्ट्वा वचमिति नार्पणीयमिति दृष्टेर्द्वेताः पुनः
पुनर्वदतां तेषां अन्यानां कियत्सङ्ख्याञ्च वञ्जेतद्वाञ्जनमर्थते इत्ये-
तद्वञ्जत्वसङ्क्षेपता भवद्भिः पृच्छ्यते किमिति दृष्टेनामूनि व्यञ्ज-
नानि सङ्ख्यातुं गणयितुं असौ गोखकावली भूयसी वञ्जतरा
कठिनो खटिकेव तैः परिवेषकैरढौकि अर्पिता । भवद्भिर्व्यञ्ज-
नसङ्ख्या पृष्ट्वा तद्धनया कठिन्या एतानि गणयतेति कठिनो
वार्पितेत्युत्प्रेक्षा । इति वदताममूनि सङ्ख्यातुमिव व्याजेनासौ

अमृनि सङ्घातुमसावदौकितैः

क्लने तेषां कठिनीव भयसी ॥ १०१ ॥

विदग्धबालेङ्गितगुप्तिचातुरी-

प्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

बहुतरा कठिन्यर्पितेति वा याज्यं । कठिन्या च मञ्ज्वायते एत-
द्वाञ्जनममृनोति समंति वदतामिति चैकवचनबहुवचनानि जा-
तिविवक्षय विज्ञातव्यानि ॥ १०१ ॥

विदग्धेति । कश्चित्कामुक्यं विदग्धायाश्चतुराया बालाया
मुग्धाया इङ्गितगुप्तिं चेष्टितगोपनविषये चातुरी यत्कोशलं मैव
दङ्गयत्वात् प्रवल्हिका गुप्तिभिप्रायप्रबन्धविशेषः तस्या उत्पा-
टने भेदने ज्ञानविषये उत्पाटवं सामर्थ्यं प्रावीण्यं तत्र विषये
तदोचितं विदग्धबालेङ्गितानामानुगुण्यं स्पृशद्भिः गतैस्तदनु-
पेराकृतशतैर्बहुभिरिङ्गितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्वीयाभिप्रायस्य
टीकां विवरणं प्रबन्धं प्रकर्षणं कृतवान् । गुप्तिरपि यदिङ्गि-
तानि ज्ञातवानिति चतुरोऽयमनुरक्तश्चेति तदनुगुणैः स्वीयचे-
ष्टितैस्तां स्वाशयं बोधितवानिति भावः । बालाया अपि विदग्ध-
मखीशिलया विदग्धादिङ्गितकरणं सहजमौग्धात् सलज्जतया
तद्गोपनञ्च युक्तं । विदग्धः कश्चन युवा बाला च काचन तयो-
रिङ्गितगुप्तिर्वा । यदा विदग्धस्येङ्गितं बालायाश्चार्थादिङ्गितस्यैव
तदोर्विषये या चातुरी तत्प्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे विषये तयो-
रोचितं स्पृशद्भिः । अत्र द्वयोरपि भवतोरशये मया ज्ञात

निजस्य टीकां प्रवबन्ध कामुकः
 स्पृगङ्गिराकृतशूनैस्तदौचित्तिं ॥ १०२ ॥
 घृतप्लुते भोजनभाजने पुरः-
 स्फुरत्युरन्ध्रप्रतिविम्बिताकृतेः ।
 युवा निधायोरसि लङ्घुकद्वयं
 नखैर्निनेखाथ ममर्दं निर्दयं ॥ १०३ ॥
 विलोकिते रागितरेण सस्मितं
 ह्रियाऽथ वैमुख्यमिमे सखीजने ।

इतीङ्गितैस्तज्ज्ञापनद्वारा अतिचतुराऽहमेव त्वया भजनीय इति
 बालां प्रति स्वाशयं ज्ञापितवानिति भावः । अन्याऽपि विदग्धा
 ऽतिगहनायाः प्रवन्निहकाया भेदने विषयेऽनेकैराशयैर्वाग्यां
 कराति ॥ १०२ ॥

घृतंति । कश्चिद्युवा घृतप्लुते आज्यपूर्णं प्रसृतघृते वा भोज-
 नभाजने पुरःस्फुरन्त्या विलमन्त्याः पुरन्ध्राः प्रतिविम्बिता या
 आकृतिस्तस्या उरसि लङ्घुकद्वयं मादकयुग्मं निधाय नखैर्नि-
 न्ख, अथ पश्चान्निर्दयं ममर्दं यदाऽऽवयामंयागा भावी तदैव
 तव कुचावुपचरिष्यामीति तत्कुचनखचतविमर्देऽङ्कुरग्रीति वा
 स्वाशयं बोधितवानिति भावः । घृतेन प्लुतं घृतप्लुतं यस्मिन्निति
 वा । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः (पा० २।२।३७) ॥ १०३ ॥

विलोकिते इति । रागितरेण केनचित् कामकेन सखीरूपे
 जने सस्मितं विलोकिते सति अथ विलोकनानन्तरं ह्रिया

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करो
 करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकां ॥ १०४ ॥
 निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं
 न भक्तमेवैभिरवाप्तवृत्तिभिः ।
 अशकुवद्भिर्बहुभक्तवत्तया
 यदुज्झिता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०५ ॥

वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं इति गते सति तस्य सखीजनस्थालिः सखी
 कुतोऽपि कस्मादपि स्थानात् शार्करो शर्करया रचितां पुत्रिकां
 आनीय विहस्य वैमुख्यात् सन्दिहानस्य करे ददौ । अधगादि-
 सुम्बनायाङ्गेषु शर्करातुल्यरसामेनामहमेव दास्यामि स्वहस्त-
 स्थितामेनां जानीहीति सञ्ज्ञां चकारेति भावः । सखीसमूहे
 वैमुख्यमिति सति तामां सखीनां काचित् सखी तदन्तर्वर्त्तिन्यन्या
 वा शार्करो पुत्रिकां ददौ । शर्करा पुत्रिका परिवेषणेन मि-
 षेणाहं त्वां भजामोति स्वदानमञ्जामकरोदिति भावः इति
 वा । शार्करोमिति ईकारप्रत्ययः । पुत्रिका । पुत्रात्कृत्रिम इति
 कन् ॥ १०४ ॥

निरीक्ष्येति । बहुभक्तवत्तया अत्याहारेणाशकुवद्भिर्भोक्तुम-
 समर्थैरेभिर्वा रयात्रिकैः यद्यस्माद्व्यञ्जनपुञ्जानां राजयः परस्परं
 उज्झितास्थक्तास्तस्माद्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्य अवाप्तवृत्ति-
 भिः गतबुभुक्षैरेतैर्भुक्तमेव न इति ध्रुवमहं मन्ये । यावत् चित्रं
 तावत् तथैव दर्शनादियमुत्प्रेक्षा । एता निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिरैतैः

पृथक् प्रकारेङ्गितशंसिताशयो
युवा ययोदासि तथापि तापितः ।
ततो निराशः परिभावयन् परा-
मपेतयाऽतोषि सरोषयैव सः ॥ १०६ ॥

ध्रुवं निश्चितं नैव भुक्तमिति वा । यथा लोको मन्यत इति
शेषः । तथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्यरास्यक्ताः । यथैभिर्न भुक्तमिति
लोको मन्यत इत्यर्थ इति वा ॥ १०५ ॥

पृथगिति । पृथक्प्रकारैर्नानाविधैरिङ्गितैश्चेष्टितैः कृत्वा
शंसितः कथित आशय अभिप्रायो येन स युवा यथा स्त्रिया
उदासि उदासीनोक्तः । प्रतीङ्गितेन सम्भावितयोदासीनतया
तथापि तापितः कथितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति,
अनयापि तु तादृश्या अपि दुःखं जनितमिति विरोधार्थो
ऽपिशब्दः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः तस्याः मकाशास्त्रिगुणो
निर्गताभिलाषः सन् परां तदन्यां परिभावयन्निङ्गितेनानुकु-
लयन् सानुरागं पश्यन् स युवा मर्यापया तथैव पूर्वमुदा-
सीनयैव परितोषितो न तु द्वितीययत्यर्थः । सरोषो हि दुःखं
जनयति न तु सुखं तथापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति
विरोधादाश्चर्यं । जनसमञ्जसिङ्गितकरणमयुक्तमिति तथेङ्गितं
पूर्वं न कृतं स तु तदाश्रयमजानानोऽनुरागेणैवं प्रतीङ्गितं ना-
करोदिति बुद्ध्याऽन्यामपश्यत्, ततश्च सा सपत्नीबुद्ध्या मेधा जा-
तेति मय्यनुरक्तैवेयं पूर्वं तु गाम्भीर्यादिङ्गितं नाकरोत् सानु-

पयःस्मिता मण्डकमण्डलाम्बरा
 वटाननेन्दुः पृथुलङ्कुस्तनी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया बभूवेज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

रागेव च मरोषा भवतीति रोषादनुरागमनुमाय मनुष्ट इति
 भावः । उपेतयेति पाठे रोषात्तदुपसारेणार्थात् समीपमाग-
 तयेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पय इति । भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्यं भु-
 ज्ञानानां तेषां प्रिया तृप्तिजननी अथ च स्त्री बभूव । किम्भूता ।
 पया दग्धमेव स्मितं हामो यस्याः । तथा कचिन्मृदुसूक्ष्मा कचि-
 दत्यन्ताग्निसंयोगेन शोणविन्दवा मण्डका अपूषा एव पट्टसू-
 त्रादिर्गचितरूपमण्डनयुक्तानि अलङ्कारभूतानि वा अम्बराणि
 वस्त्राणि यस्याः । तथा अतिवृत्तमाषमाधितवटक रूपकुङ्कुमो-
 दत्तनरक्तभाविनाङ्गादक आननेन्दुर्मुखचन्द्रे यस्याः । तथा
 पृथुलङ्कुस्तनी स्थूलातिकठिनरूपौ मोदकरूपौ स्तनी यस्याः
 सा । तथा उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूपमौक्तिक-
 मालावती । अथोत्तुलकुरेण मनोहारिणी । यतो रुचेर्ग्रासा-
 भिलाषस्याथ च कान्तेरनुरागस्य च पदं स्थानं । प्रियापि पूर्वो-
 क्तगुणमहिता रुचेः पदं भवति । यतः प्रियेति वा । भोज्यभुजां ।
 भोज्यं भक्ष्य इति (पा० ७।३।६८) साधुः ॥ १०७ ॥

चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थन-
 श्विरं मरोपेङ्गितया च निर्हुतः ।
 सृजन् करचालनलीनयाञ्जलीन्-
 न्यपेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥
 न षड्विधः खिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

चिरमिति । कयाचिच्चैत्या कश्चिद्युवा किञ्चिद्विधुतया वक्र-
 चालितयाम्बुधारया कृत्वा अर्पेचि मिकः । किम्भृतः । आकृतश-
 तैरिङ्गितमहसैः कृतार्थनः कृतप्रार्थनः मन् चिरं मरोपं कोपव्य-
 ञ्चि इङ्गितं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथैव वारम्बारं निर्हुता नि-
 राकृतः मन्त्रपि तथा करचालनस्य लीनया व्याजं प्रमादप्रार्थ-
 नासूचकानञ्जलीन् करयुगमस्युटान् सृजन् रचयन्, अञ्जलीनि-
 ति वचनेन वारम्बारमञ्जलैः करणं सूचितं । वारिधाराकम्पनेन
 तत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता करयुगयोजनादिरमेति सूचितं । इयं
 स्वीकारचैष्टा करचालनं भुजिक्रियामभाषिं द्योतयति ॥ १०८ ॥

नेति । षड्विधा मधुराञ्जलवर्णतिककटुकपायास्वादरूप-
 षट्प्रकारो रसः खिङ्गजनस्य रसिककामुकमहस्य भोजने विषये
 तथा तोष न अधत्त उदपादयत् । यथा यौवतं ग्रीमहलन्य
 विभ्रमो विलामस्तस्मादुद्भवो यस्य स रसो मृगं समुन्मिषन् वर्द्ध-
 मानः अपारशृङ्गारमयः निर्भर्यादानेकविधविभावानुभावव्य-
 भिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूपः सप्तमो रसस्तोषमधत्त । सप्तमत्वं

अपारशुङ्गारमयः समुन्मिषन्
 मृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः ॥ १०८ ॥
 मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
 रथौज्जि पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।
 दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं
 भयाविलैः स्वभ्रमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥
 अमीषु तथ्यानृतरत्नजातयो
 विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः ।

मधुराद्यपेक्षया ज्ञेयं न त्वाद्यरमापेक्षया । षड्भ्यो रसेभ्योऽन्यस्या-
 भावाद्भोजने सप्तमरसस्य सद्भावादाश्चर्यम् ॥ १०८ ॥

मुख इति । अथ हस्तप्रचालनानन्तरं नलानुगैस्तेराजभिः
 क्रमुकं पूगफलं मुखे निधाय वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता
 पर्णालिर्नागवल्लीदलपंक्तिरौज्जि त्यक्ता । किम्भूतं वृश्चिकं ।
 अन्तर्मुखवामेन कर्पूरकस्तुरीखदिररमादिरूपेण मुखमौगन्ध्य-
 कारिणा निर्मितं । किम्भूतैः । भयेन दंशनभिया आविलैर्व्याप्तैः ।
 अत एव स्वभ्रमेणावृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हासं प्रापिता
 अखिला द्रष्टारो यैः । दमेनार्पितः पर्लमध्ये वर्त्तमानो योऽन्त-
 र्मुखे वासस्तेन निर्मितामिति वा ॥ ११० ॥

अमीष्विति । विदर्भस्य राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं
 नितान्तं चारु अतिसुन्दरञ्च तयोरिद्वैतयोस्तथ्यानृतयोः सत्या-
 सत्ययोः रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं रत्नजातं त्वं स्वयमेव

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्
 दयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥
 इति द्विवारं शुचिमिष्टभोजिनां
 दिनानि तेषां कतिचित्मुदा ययुः ।
 द्दिरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-
 परोष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

गृहाणेति । अमीषु वारयाचिकेषु विषये उदीर्य कृत्रिमत्वादति-
 रमणीयकान्तिविशिष्टं अलोकरत्नजातं जिघृक्षवे प्रसीतुमिच्छवे
 वारयाचिकाय हसंस्तदज्ञानहेतोः किञ्चिद्भास्यं कुर्वन् तयोः
 सत्यासत्ययोरङ्गजातयोर्द्वयं युग्मं तद्रूपं वा दयं ददौ । अमीषु
 मध्ये शेषजिघृक्षव इति वा । इह द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षव इति
 वा । शेषजिघृक्षवे । दितोयेति (पा० २।१।२४) योगविभागात्
 समासः ॥ १११ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विःकृत्वा द्विवारं दिवाराच्चा
 च शुचि अदोषं मिष्टं स्वादु च भोजिनां भुञ्जानानां तेषां
 वारयाचिकाणां कतिचित् पञ्चषाणि दिनानि मुदा ययुः पञ्च-
 षट् दिनानीति महर्षाः तत्रोपुगित्यर्थः । किम्भूतानां । निशि
 द्विर्द्वौ वारा अष्टौ द्दिरष्टौ षोडश सम्बत्सरा यामां ता वारस्य
 महस्य सुन्दर्या वेश्या दास्यादयस्तामां परोष्टिभिस्तुम्बनादि-
 मेवाभिः तुष्टिं सन्तोषं उपेयुषां प्राप्तवती । द्दिरष्टेति अमृचः
 कृत्वमुचो बाधकत्वाद् द्विरिति द्विप्राप्तेर्द्विःकृत्व इत्यत्रापवादवि-

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषा
 निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।
 अथ प्रतस्थे निषधान् सहानया
 रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥
 परस्य न स्पृष्टुमिमामधिक्रिया
 प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

यथे कचिदुत्सर्गस्यापि समावेश इति परिभाषया यथाकथञ्चित्
 परिहर्त्तव्यम् ॥ ११२ ॥

उवासेति । नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च
 षड्वा प्रमाणमासां तां निशा उवास पञ्चषाणि दिनानि तत्र
 स्थितवानित्यर्थः । अथ सप्तमे दिने अनया भैम्या सह रथेन
 निषधान् प्रतस्थे । किम्भूतेन । वार्ष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता
 रश्मयो यस्य । पञ्चषाः । सङ्ख्याव्ययेति (पा० २।१।२५) समासे
 बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इत्यादिना (पा० ५।४।७३) डच् टिलोपः ।
 निशाः । अत्यन्तमयोगे च (पा० २।१।२८) इति द्वितीया
 ॥ ११३ ॥

परस्येति । इति ब्रुवन् स नलो भैमीं स्वयमात्मनैव रथे
 अथर्हहृदधारोपयत् । इति किं । इमां पतिव्रतां भैमीं स्पृष्टुं
 स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्यस्य नाधिक्रिया अधिकारः ।
 प्रिया भैमी शिशुरल्पप्रमाणा असौ रथश्च प्रांशुरक्षतर इति
 स्वयमारोदुमसमर्थेति, तत्तस्माद्धेतोः जनेचितो लोकैर्वीक्षितः

रथे स भैमीं स्वयमध्यरुह-
 न्न तत् किलाश्लितदिमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥
 इति स्मरः शीघ्रमतिश्वकार तं
 वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।
 स्वलिप्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं
 मदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११५ ॥

सन्निमां भैमीं नालिलिङ्ग किलेति व्याजे, तत्तत्तस्तु जनममच-
 मालिलिङ्गैव । किन्त्वेवं ब्रुवन् धाक्षीं परिजहारेति भावः । क-
 र्कशस्याविवक्षितत्वाद् इत्यधिकरणे सप्रमी । अग्ररुहत् ।
 णौ चङि (पा० ७।४।१) इत्युपधाङ्गस्त्वौ, दीर्घौ लघोः (पा० ७।
 ४।२४) इत्यभ्यासदीर्घः । अश्लितत् । श्लिष आलिङ्गन इति धातुः
 कुक् । कषयोगे च । अश्लिष्यदिति पाठे लुङ् ॥ ११४ ॥

इतीति । इति हेतोः शीघ्रमतिः त्वरितबुद्धिः शीघ्रमुचितो-
 पायस्फुरणशीलः तयोरन्योन्यविषयः स्मरः तं गतं वधूं भैमीञ्च
 उभौ रोमाञ्चानां भरेण बाहुभ्याम् कर्कशत्वसौ चकार अन्या-
 न्यमंस्पर्शादुत्पन्नमालिकरोमाञ्चौ जाताविति भावः । इति किं ।
 मदीयसी स्निग्धा तनुर्नितरां कोमला मस्त्रेहाङ्गी च इयं भैमी,
 अतः प्रियान्नस्नात् सकाशात् स्वलिप्यति निःसरिष्यति यतः
 पीडने निर्विडधारणे भीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य तस्माच्छि-
 यिलधारिण इति । इतीव शीघ्रमतिः स्मरः ॥ ११५ ॥

तथा किमाजन्मनिजाङ्गवर्द्धितां
 प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विषेदतुः ।
 विद्वज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
 विनीततालक्षगुणीभवद्गुणं ॥ ११६ ॥
 निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-
 र्नलं निवृत्तौ चटलापतां गतः ।
 तडागकल्लोल इवानिलं तटा-
 दृतानतिर्व्यावृते विराटराट् ॥ ११७ ॥

तथेति । तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं नलं वि-
 द्वज्य मप्रेष्य यथा विषेदतुः विषलौ तथा आजन्मप्रभृति निजा-
 ङ्गयोः स्त्रीयोत्सङ्गयोर्वर्द्धितां वर्द्धिं प्रापितां पुत्रीं प्रहित्य प्रस्थाप्य
 विषेदतुः किं अपि तु नेति वैधर्म्यापमा । किम्भूतं । विनीततया
 सविनयत्वेन लक्षगुणीभवन्तः शौर्यादयो गुणा यस्य तं । सुता-
 वियोगादपि सगुणजामादवियोगो नितरां तयोर्दुःसहो जात
 इत्यर्थः । प्रहित्य । हि गतौ, क्यपि तुक् । विषेदतुः । मदेरे -
 भ्यामलोपौ । सदिरप्रतेरिति (पा० पृ० ३।६६) षत्वं ॥ ११६ ॥

निजादिति । स विराटराट् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य नि-
 जाम्मण्डलावधेः सकाशान्निवृत्तौ परावृत्तिसमये चाटु प्रिय-
 वचनं लपति भाषत इति चटुलापस्तद्भावं गतः प्राप्तः प्रिय-
 भाषणः घृताङ्गीकृता नतिर्नमस्कारो येन स एवम्भूतः सन् व्याव-
 र्त्ते निजगृहान् प्रति परावृत्तः । क इव तडागकल्लोल इव ।

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
 धनं मनस्तुष्टिरद्याखिलं नलः ।
 अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमि-
 त्युदश्वरेष व्यसृजन्निजैरसीं ॥ ११८ ॥
 प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां
 पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

यथा ऽनिलं वायुमनुब्रज्य तटास्त्रिवृत्तौ चटुला आपो यस्य
 तद्भावं गतः सन् तीरात् सकाशात् तडागतरङ्गो व्यावर्त्तत
 इत्युपमा । चटुलाप इत्यत्र कर्मण्यण् । (पा० ३।२।१२) पक्षे
 च्छगादिना (पा० ५।४।७४) समामान्तः । स तु तत्पुरुष एवेति
 कश्चित् तदुपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

पितेति । इत्युक्त्वा उद्गतान्यश्रूणि यस्य स एष भीमो निजा-
 मौरसीं स्वीयस्तेचवीजाभ्यामुत्पादितां भैमीं व्यसृजत् प्राहिणोत् ।
 इति किं । हे पुत्रि आत्मनस्तव पुण्यं धर्मं एव पिता हितका-
 रित्वादहितनिवारकत्वाच्च तथा तव क्षमाः सहनशक्तयः अना-
 पदः न विद्यत आपदो याभ्यस्ता आपन्नाशिका इत्यर्थः । तव
 मनस्तुष्टिः सन्तोषः अलुब्धत्वमेव धनं । अद्यानन्तरं अखिलमेव
 तवेष्टं नल एव, किं वज्रना तदतिरिक्तसकलाभीष्टदत्वात् सर्व्वं
 नल एवेति भावः । अतः परं असतनदिनप्रवृत्ति अहं भीमस्ते
 कोऽपि सम्बन्धी बान्धवो न भवामीति ॥ ११८ ॥

प्रिय इति । प्रीणाति हर्षं जनयति प्रियो नलः पितुः स्मरन्तीं

शशाम तस्माद्वियोगवाडवो

न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥

असा महीमृदुज्जधा तु मण्डित-

स्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।

तां भैमीं प्रियस्य मनोषितस्यैकस्य वस्तुन आचरणात् करणात्
मनोषितस्य यदेकं मुखं केवलं वा करणं तस्माद्वा आधिषु पितृ-
वियोगजमानमपोडासु मत्सु चिरेण बज्जना कालेनाचिकित्सत्
उपचचार । कस्यचिदिष्टस्य मेलनात् पितृवियोगदुःखं चिरेणा-
त्याजयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः स्मरन्तीमिति वा । स सर्व-
जनप्रसिद्धस्तस्या मातृवियोग एवासङ्घतरत्वाद्वाडवो वडवानलः
तु पुनः प्रियस्य मलस्य प्रेमा निरूपाधिकस्नेहस्तद्रूपे महाम्बुधौ
सत्यपि तथा अप्रच्युतप्राच्यरूप एव तस्थिवान् तस्मिन्नतिप्रियं
कुर्वत्यपि स श्लोकमपि न शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखा-
न्मातृवियोगस्य गौरवं सूचितं विशेषतश्च कन्यानां । अपिरौ-
चित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि वाडवस्याम्बुधावेव स्थितिर्युक्ते-
त्यर्थः । शशामेति न तु प्रियेत्यपि च स्पष्टार्थः । पितुः । अधोग-
र्थेत्यादिना (पा० २।३।५९) षष्ठी । अचिकित्सत् । कित निवासे
रोगापनयने चेत्यस्माद् गुप्तिज्जिह्वा इति (पा० ३।१।५) स्वार्थं
सन् । कितश्चोदात्तेषु पाठात्सन्नन्तादपि परस्मैपदमेव न ला-
त्मनेपदमिति सिद्धान्तः ॥ ११८ ॥

असाविति । असौ महीमृदुज्जलः तु पुनर्ज्जधा अनेकप्रकाशं

भुवा कुरङ्गेक्षणादन्तिचारयो-
 र्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥
 तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं
 चिरोढया भावमिवात्मनि श्रिया ।
 विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा
 समग्रतदाञ्चितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

मण्डितो नानारत्नादिभिरलङ्कृतस्तया भैरव्या कामपतिशयितां
 शोभां वभार । किम्भूतया । कुरङ्गवद्धरिणवदीक्षणं विलोकनं
 दन्तिवद्धस्तिवचारे गतिस्तयोर्भुवा स्थानभूतया हरिणाक्ष्या
 गजगत्या च । तथा कृता पादसेवा यथा । कथा क इव । निजो-
 पत्यकया पर्वतासम्भूत्या महीभृत् पर्वत इव । बड्ढभिर्गैरि-
 कादिधातुभिर्मण्डितः । किम्भूतयोपत्यकया । हरिणानामोक्षणस्य
 हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य वा स्थानभूतया । तथा कृता प्रत्य-
 न्तपर्वतानां सेवा श्रयणं यथा । कृता प्रत्यन्तपर्वतैः सेवा यस्या
 इति वा ॥ १२० ॥

तदिति । चिरोढया चिरकालं त्रियमाणया अथ चिरप-
 रिणीतया श्रिया राज्यलक्ष्म्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमी-
 तत्परस्य नृपस्यात्मनि विषये भावमनुरागं रक्षितुं स्थिरीकर्तुं-
 मिव सापत्न्यमेकभर्तृकस्त्रोदयान्योन्येभ्यो विहाय समग्रानां तस्या
 भैरव्या वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिः, पूरणं तस्यां वृत्तिभिर्व-
 त्तनैरुपायैः कृत्वा भीमजाऽरञ्जि प्रीणिता । सम्यग्भवेन दुर्गभा-

मसारमालावलितोरणां पुरीं
 निजाद्वियोगादिव लम्बितालकां ।
 ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
 मथाश्रितोद्धीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२२ ॥

न्यपि तदाञ्छितानि नलेन पूरितानि ततश्च सा परितुष्टेति
 भावः । अन्यापि चिरपरिणीता विदुषी नवोढायामनुरक्तस्या-
 त्मनि अनुरागरक्षणार्थं सापत्न्यं त्यक्त्वा आत्मनो ज्येष्ठं रचयन्ती
 सती नवोढाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥ १२१ ॥

ममारिति । अथ बहुमार्गलङ्घनानन्तरं नैषधः पुरीं प्रिया-
 मिव ददर्श । किम्भूतां । मसारमालावलिरिन्द्रनीलपरम्परा अत
 एवासदलादिरचितमालारूपाणि तोरणानि यस्याः । इन्द्रनी-
 लमालावलयुक्तानि तोरणानि वह्निद्वाराणि यस्यास्तां तथा ।
 ऽत एव निजाद्वियोगालम्बितालकामिव प्रसारितचूर्णकुन्तला-
 मिव । तथा उन्नतैरत्युच्चैर्गृहैः कृत्वा आश्रिता ऽङ्गीकृता उद्धी-
 विकां ऊर्ध्वीकृतकण्ठतया विलोकनं यथा स्यादेवंपश्यामिव ।
 विलोकिकामिव उच्चगृहत्वादूर्त एव दृष्टवानित्यर्थः । पथा-
 मिति पाठे मार्गाणां पश्यामिव । अन्यापि नायिका प्रेषिते ना-
 यके प्रमाधितालङ्कारा सती उद्धीविकया प्रियागमनमार्गान्
 पश्यति । मसारणां नीलत्वादलकत्वं । पथामिति कर्तृकर्मणा-
 रिति (पा० २।२।६५) कर्मणि षष्ठी ॥ १२२ ॥

पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
 प्रियाय भैम्या निम्नृतं विसर्जितः ।
 ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिता
 तदीक्षणेनार्हपथे समागमम् ॥ १२३ ॥
 अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः
 पथि समियाय स जाययाऽभिरामः ।

पुरीमिति । अयं मत्प्रियो मनाक् ईषत् पुरीं निरीक्ष्य
 अन्यमना दक्षित इतिहेतोः अस्मिन्नवसरेऽयं सम्यक् निरी-
 क्षितुं शक्यत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं निम्नृतं
 गुप्तं यथा तथा विसर्जितः प्रेषितो निजकटाक्षः सकलां पुरी-
 मनवर्त्ताकैव किञ्चिन्निरीक्ष्य भैम्यनुरागवाङ्मनात् सहसाऽसमय
 एव पुरीनिरीक्षणान्निवर्त्तिना शीघ्रं परावृत्तेन तदीक्षणेन न-
 लकटाक्षेण सहार्द्धपथ एव समागमं समन्वयं ययौ । उभावपि
 परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यवलोकात् नगराय न सहेते स्मिति
 भावः । नितरामनुरागः सूचितः । पुरीनिरीक्षेति पाठे पुरी-
 निरीक्षणेऽयमन्यमनाः किमिति बाहुं प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं
 दृताऽपि गुप्तं प्रेक्ष्यते । प्रियाय । क्रियायां पपदस्येति (पा० २।३
 १४) चतुर्थी ॥ १२३ ॥

अथेति । अथ पुरीममीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृत्वाभिरामः
 स नलो नगरे धृतैः स्थापितैरमात्यरत्नैः सह पथि समियाय
 मेलनं प्राप । किम्भूतैः । कुतूहले भैमीसहितनलदर्शनकौतुके

मधुरिव कुसुमश्रिया मनाथः
 क्रममिलितैरलिभिः कुट्टहलोत्कैः ॥ १२४ ॥
 कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातं
 श्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु ।
 कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः
 श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेश ॥ १२५ ॥
 अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवन्तो-
 मुकुलकुलसकुन्त्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।

विषये उत्कैः उत्कण्ठितैः । तेन वा उदृङ्खं कं शिरो येषां
 ऊर्ध्वक्षितशिरोभिः । कः कैरिव । कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्प-
 शाभया मनाथो रमणीयो मधुर्वसन्तः क्रमेण वसन्तागमपरि-
 पाया मिलितैर्मध्वास्वादकौतुकेनोत्कण्ठितैरलिभिरिव । यथा
 मयुज्यते तथेत्युपमा ॥ १२४ ॥

कियदिति । स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन् । स्वयम्बरवृ-
 त्तान्तश्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु मन्त्रिप्रवरेषु कियत् स्वयम्ब-
 रवृत्तजातं स्वदौत्येन्द्रादिमायाप्रभृतिरूपं प्रवृत्तं वृत्तान्तं
 सङ्क्षेपेण कथयन् । तथा कियदपि निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रजात-
 मेभ्योऽमात्येभ्यः सकाशात् श्रवणपथं नयन्नाकर्णयन् । यामगत-
 जातिः । अमुचेति पाठे अदः परस्मिन्वापीति वचनादमुचेत्य-
 नेन व्यवहितोऽपि स्वयम्बरः परामृश्यते ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ पुरप्रवेशानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः

क्षितिपतिमुपनेमुस्तन्दधाना जनाना-
ममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२६ ॥
अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक-
प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।
निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
क्षणमिव निजसञ्ज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२७ ॥

कन्यास्तं क्षितिपतिं उपनेमुः समीपमागत्य नमस्सकुः । किम्भूताः ।
पथि पथि प्रतिमार्गे आत्मनो बाहुवलीनां भुजरूपलतानां
मुकुलकुलेन कलिकावृन्देन मकुलैस्तन्त्यैर्लार्जमङ्गलद्रव्यतया
शकुनदर्शनेन जय सर्वान्वर्षेण वर्त्तस्विति शब्दपूर्वं पूजयन्त्यः ।
तथा अमृतजलैर्जानाया मृणाल्या विमस्येव सौकुमार्यं सार्द्धं
दधानाः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्यं इत्युक्तं । मकुलैः । दिगा-
दित्वाद्यत् (पा० ४।३।५४) ॥ १२६ ॥

अभीति । निखिलानां नगरमम्बन्धिनां भाधानां सुधा-
धवलितगृहाणामट्टावल्या उपरितनगराणि पथेकयन्मामपु-
परि चन्द्रशालामृतीयगिरीयुद्धाट्टावलीनां गवाक्षविवराणि
वातायनाख्याः, अभिनवा नवाट्टा दमयन्ती तस्याः कान्ति-
जालस्याट्टपूर्यस्यावलोकां प्रवणानामुत्सुकानां पुरन्ध्रीणां वक्त्र-
चन्द्रस्यान्वयेन मम्बन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुख-
मम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं निजसञ्ज्ञां स्वीयं नाम मुखचन्द्रमम्बन्धि-
तया सान्वयं चन्द्रयुक्ताः शाला गृहाणि चन्द्रशाला चन्द्राणां

निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधा सौधवाताय-

नविवरगरग्निश्रेणिनानोपनीताम् ।

पपुरसमपिपासापांशुलत्वात्परागा-

न्यखिलपुरपुरगन्धीनेत्रनीलोत्पलानि ॥ १२८ ॥

वा मन्वन्धिन्यः शाला इति योगमहितामन्वभूवन् । मान्वा-
मिवेति वात्प्रेक्षा । सर्व्या अपि पुनर्नार्या गवाक्षविवरैर्भेमी-
मपश्यन् । तानि च तन्मुखमन्वन्धेन दौगिकत्वेन कविनात्प्रेक्षि-
तानि ॥ १२७ ॥

निषधेति । अखिलानां सकलानां पुरपुरश्रेणिं नेत्राण्येव
नीलोत्पलानि निषधनृपस्य मुखेन्दुश्रीस्तल्लक्षणां सुधामसृतं पपु-
सादरमालोकितवन्ति । किम्भूतां सुधां । सौधवातायनानां विव-
रैर्भ्यश्चिद्रेभ्यो गच्छन्दीवहिर्निर्गच्छन्त्यो रग्निश्रेण्यो नयनकि-
रणपङ्क्तयस्तद्रूपा ये नाला विमयुक्त्वादल्पजलपानसाधनभूताः
कमलनालदण्डास्तेरूपनीतां नेत्रसमीपं प्रापितां । किम्भूतानि
नीलोत्पलानि । असमयाऽतुल्याऽतिभूयस्या पिपासया पाने-
च्छया पांशुलत्वं शुष्कत्वं मोत्कण्ठतरतश्च तेनैव उत्कृष्टा उद्ग-
च्छन्तो वा परागाः कौसुमरजांसि येषु तानि । गवाक्षविवरैः
कृत्वा नलमुखशोभां सर्व्या अपि सादरं ददृशुरित्यर्थः । कुमा-
रीणां समीपगत्या पौरस्त्रीणाञ्च गवाक्षान्तर्गत्या कौतुकमात्रेण
दृष्टेरार्जवेन कनीनिकानीलरक्षीनां नानारूपाणामुचिततर-
तमुक्तं । अन्योऽपि पिपासात्यन्तशुष्ककण्ठो दूरस्थं कूपाद्युदकं

अवनिपतिपथादृन्मैणपाणिप्रवान-
 स्खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतोच्छन् ।
 उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
 मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥
 इति परिणयमित्यं यानमेकत्र याने
 दरचकितकटाक्षप्रेक्षितं चानयोस्तत् ।

सक्किद्रकमलनालादिना पिवति न त्वेकवारमेव यज्ज पिवत्य-
 न्तर्हृदयपीडाभिया ॥ १२८ ॥

अवनीति । स नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिर्मितस्य भैमीस-
 खन्धिनः सौधस्य शान्तिदोषमायनदृतां भूमिं उपरितनीं वा
 भूमिं विवेश । किं कुर्वन् । कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां
 वैमानिकानां देवानां कुसुमवृष्टीः उपरि शिरस्यादरेण प्रती-
 च्छन् स्वीकुर्वन् । किमूता वृष्टीः । अवनिपतिपथे राजमांसं
 अद्रेषु विपणिस्येव्यदालकेषु वर्त्तमानानां स्त्रैणानां स्त्रीवृन्दानां
 पाणिप्रवालेभ्यः खलिताः सुरभयः पाकजपरिमलपिशपयुक्ता-
 लाजास्तेषां व्याजं मिषं भर्जन्ति ताः । शकुनार्थं कीर्यमाणानां
 लाजानां शुभत्वादूर्द्धदेशात् संमनाच्च पुष्पवृष्टित्वं । ता अपि
 पल्लवेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः । चरत्यर्थे टक् ॥ १२८ ॥

इतीति । दिविषदां देवानामधीशा देवा इन्द्रादयश्चत्वारो
 देवा नाकं स्वर्गं प्रतिगन्तुं प्रणिदधुरिव गन्तुमचिन्तयन्निव
 तत्वतस्तं विहाय गन्तुं वाञ्छां नास्त्येवेतीवशब्दः सूचयति ।

दिवि दिविपदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
 प्रणिद्धुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः ॥ १३० ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवो च यम् ।

किम्भूताः । अनयोर्भमीनलयोः इति पूर्वोक्तप्रकारं परिणयं वि-
 वाहं इत्यमुक्तगीत्या च एकत्र एकस्मिन् याने रथे यानं स्थित्या-
 गमनं तथा दूरचकितं ईषत् सभयं सलज्जं यत्कटाक्षैरन्यान्य-
 विलोकनं तच्चैतत्सर्वं दिवि आकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्या-
 नन्देन परमहर्षेण सान्द्राः पूर्णाः । अथेति पाठे तयोर्गृहप्रवे-
 शानन्तरमित्यर्थः । स्वयम्बरानन्तरमेव देवा विनिर्गता इति
 चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं तथापि भूमेर्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्तं
 नलभैमोकौतुकविलोकनार्थं गगने स्थिता इति दिविपदेन
 सूचितम् इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्युक्तेन कोऽपि
 विरोधः । किं वा अनन्तरमर्गमङ्गत्यै कलिनलदेषारम्भस्याप्रसु-
 ततां परिहर्तुं नलः पुरं प्रविष्टो देवाश्च स्वर्गं जग्मुः । गच्छ-
 ताञ्च तेषां मध्ये मार्गं कलेरुत्तरप्रत्युत्तरदानादिना प्रसक्ता-
 नुप्रसक्तावतरणाय युक्तमुक्तम् ॥ १३० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धः पूर्ववत् । किम्भूते काव्ये चतुर्दशतथो
 विद्यां विदद्भिः जानद्भिः सरस्वतीजाग्रदधिष्ठानकाशीरदेशो-
 द्भवैरपि विदद्भिः परोक्षापूर्वं महिते पूजिते दोषलेशेनापि
 रहिते सर्वगुणपूर्णे । तथा तद्भुवि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भुः

काष्मीरैर्महिते चतुर्दशतयौ विद्या विदद्भिर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् घोडशः ॥ १३१ ॥

तस्मादुत्पत्तिरर्थस्यैवंविधे वा । नैषधेनेति पाठे नैषधस्यामावी-
शश्चेति व्याख्येयम् । काष्मीरैरिति पूजार्थे, मतिबुद्धीति (पा० २।
२।८८) इति क्तः, क्तस्य च वर्त्तमान इति (पा० २।३।६७)
षष्ठीविधानात् तृतीया चिन्वा । पूजितो यः सुगैरपीत्यादि-
शिष्टप्रयोगदर्शनाद्वर्त्तमानार्थे विहितस्य क्तस्य योगे षष्ठी भवति
चकारात् प्रयोजनानुरोधेनान्याऽपि सचार्था निर्वर्णाः । चतुर्थ्यर्थं
बहुलं कुन्दपीत्यतो बहुलग्रहणं वानुवर्त्य काष्मीरैः करणभृते-
र्महः पूजा मञ्जाताऽस्येति महित इति । तारकादेराकृतिगण-
त्वात् इतजान्तत्वाभावं वा मस्याद्य कान्तत्वेऽपि कलहमानां
महित इत्यादिभट्टिप्रयोगे समामदर्शनात्, मतिबुद्धिपूजार्थभ्य-
श्चेति चकाराद्भूतेऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण क्तप्रत्ययमङ्गीकृत्य
क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठीप्राप्त्यभावात् कर्त्तरि तृतीयैवेति
वा यथा कथञ्चित् समर्थनीयं । चतुर्दशतयौ । मत्त्रायाः अव-
यव इति (पा० ५।२।४२) तयप् । टिटाणञिति (पा० ४।१।१५)
ङीप् । विद्यां विदद्भिः । न लोकाति षष्ठीनिषेधः । तद्भुवि ।
भाषितपुंस्त्वं लुभभावः । घोडशः पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

इति श्रीवैदर्कनामश्रीनृसिंहपण्डितात्मजनारायण-
कृते नैषधीयप्रकाशे घोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

सप्तदशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहा जयतः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमं ।

सुराः सरस्वदुल्लोलनीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

भैमीम्यत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विप्रेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

अथेति ॥ सर्गसङ्गतिरुक्तैव । अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जनितं प्रयासं वृथैव वृथाप्रायं व्यर्थमिवारभ्य विधाय अगाधत्वेनानुपलक्षितहर्षविषादतया अथ च तटभूमिं प्रति निष्प्रयोजनमागमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्त्तनेन च सरस्वतः समुद्रस्य उल्लासस्तरङ्गास्तद्वल्लीला येषां तत्तुल्याः सुराः आगमनमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्यैव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यलाभात् श्रमस्य वैयर्थ्यं । नलभैमीवरदानद्वारात्मगौरवरक्षणात् प्रायःशब्दः प्रायोजि न तु वृथैवेत्युक्तम् । वृथा वृथात्वं प्राप्यते प्राप्नोति वा वृथाप्रायम् । यथागतं अव्ययीभावः । यथागतं तथा जग्मुरिति वा ॥ १ ॥

तदेवाह । भैमीमिति । ते देवाश्चिरं चित्ते धृतामपि

कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।

स्फाटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

भैमीं तस्मै भुवः पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विपेदुः पश्चात्तापं
न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिव । विनीताय शिष्याय चिरं
चित्ते धृतां अभ्यस्तां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्ताद्यथा
नोपरमते तथा तस्मै दत्तापि सा मगुणतया तेषां चित्तान्ना-
परामेति ॥ २ ॥

कान्तीति । भासुरास्तेजोरूपाः सुराः कान्तिमन्ति रत्नैर्द-
राणि विमानानि यदृच्छया गामिनो रथान् भेजिरे आरु-
रुद्धः । के कानिव । विवस्वतः सूर्यस्य भासुराः प्रतिविम्बाः स्फा-
टिकाद्रेः कैलामस्य तटानीव । प्रतितटं प्रतिफलितत्वात् प्रति-
विम्बानां बलत्वं । भासुराः । भञ्ज भामेति (पा० ३।२।१६१)
घुरच् ॥ ३ ॥

जवादिति । जवात् निजवेगात् जातेन वातेन कृत्वा बलात्
आकृष्टाः सहचरीकृता मंघा यैः एषां देवानां रथैः श्वसनात्
वाधाः सकाशात् स्वस्यात्मनः शीघ्रगामित्वं द्रष्टुणामयं अकथीव
कथितमिव । आकृष्टबलाहकस्य वाधाः पश्चाद्गामित्वात् पुरश्च-
लितानां रथानां शीघ्रत्वमित्यर्थः । शीघ्रशब्दाच्च धर्मवचनः ।
वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । वाधातार्भावे ऋः । श्वसनात् ।
पञ्चमीविभक्ते (पा० २।३।४२) इति पञ्चमी ॥ ४ ॥

क्रमाद् दवीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्यष्टमष्टगुणैश्वर्यात् पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

क्रमादिति । क्रमाद्क्रमनाद् दवीयसां दूरतराणां तेषां तदानीं अणिमा अणुत्वं स्यष्टं प्रकटं समदृश्यत । किम्भूत इव । अष्टानां गुणानां अणिमादोनामैश्वर्यात् आधिपत्यात् पर्यवस्यन्निव पृथक्कृत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथङ्गतत्वादिव स्यष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वात् सूक्ष्मां दृश्यते । तेषामष्टौ गुणा वर्तन्ते तन्मध्ये अणिमैव तस्मिन् ममथे स्यष्टौ दृष्टौ नवन्य इत्यर्थः । तस्मिन् काले पर्यवस्यन् स्फुटीभवन्निति वा स्यष्टमुत्प्लते । तेषां रथानामिति वा । देवानामष्टगुणैश्वर्यात् तत्सम्बन्धाद्रथेष्वणिमाममागम इति व्याख्येयम् । दवीयसां । अतितरां दूराणां ईयसुनि, स्थूलदूरेति (पा० ६।४।२५६) यणादिपरलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा । पृथ्यादिः ॥ ५ ॥

ततानेति । क्वचित् कस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशे लब्धकेतुशिखया ध्वजायेणोल्लेखा योगो यथा, तत्सम्बन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत्, एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा पङ्क्तिस्तेषां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भावं ततान । ध्वजायसम्बन्धात् प्रकटिता विद्युद् ध्वजाये पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपंक्तिषु ।
 नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥
 जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।
 जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽग्निमनाथता ॥ ८ ॥
 स्फुटं सार्वर्षिवंग्यानां कुलकचं महीभुजां ।
 चक्रे दण्डमृतशुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

पुनरिति । इतस्ततो गमनवशात् पथि पुनः पुनर्मिलन्तीषु
 सम्बन्धमानासु पाथोदा मेवास्तेषां पंक्तिषु वर्त्तमानं धनुरि-
 न्द्रधनुर्भागसम्बन्धवशात् नाकनाथरथालम्बते एवंशीलं सम्बद्धं
 सदिन्द्ररथस्त्रोवाभरणं बभूव । इन्द्ररथे वर्त्तमानं धनुरागल-
 न्तीषु मेघपंक्तिषु क्षणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सैन्द्र-
 चापाः शोभन्ते ॥ ७ ॥

जल इति । जलदजालानां जले तस्मिन् काले इन्द्रा-
 दिगमनसमये जातैर्वज्रिणा वज्रमस्यानुविम्बैः प्रतिविम्बैः कृत्वा
 तेषां मेघजालानां अग्निना वज्रेण मनाथता सस्वामिकता
 जातेति जाने । तदाप्रभृति प्रायेण मेघानां सवज्रत्वमित्यु-
 त्रेचा ॥ ८ ॥

स्फुटमिति । दण्डमृतो यमस्य दण्डः क्वचिदाकाशप्रदेशे
 चण्डरुचिं स्वयं शुम्बन् स्पृशन् सन् तं सूर्यमेव सार्वर्षर्मनोविंशे
 जातानां महीभुजां राज्ञां कुलकचं कुलश्रेष्ठं अथ च कुलक्रमा-
 यातं राजचिह्नं कचं स्फुटमिव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वादधो दण्ड-

नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाणिपाशं शिरःकम्पस्तभूषश्रवःश्रयम् ॥ १० ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमच्चक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धाच्छत्रमिवेत्युपेक्षते । सूर्यमण्डलं प्राप्त इति भावः ।
उदयेऽस्तमये च समानो वर्णो यस्य स सर्वर्णः सूर्यास्तस्यापत्यं
सर्वर्णिः । अत इज् (पा० ४।१।८५) इतीज् । वंशः । दिगा-
दित्वाद्यत् ॥ ८ ॥

नलेति । पाणिपाशो वरुणपाशो नलभीमभुवोरनन्यतुल्ये
प्रेम्णि विषये विस्मिताया दिवो विस्मयवशादेव शिरःकम्पेन
सस्ता भूषा भूषणं यस्मादेवंविधस्य श्रवसः कर्णस्य श्रयं लक्ष्मो
दधौ । तस्यास्ताटङ्करहितः कर्ण इव शुशुभ इत्यर्थः । अनेन
दिवो नायिकात्वं व्यज्यते ॥ १० ॥

पवनेति । पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेषु आवहादिषु सप्तसु
स्कन्धेषु मध्ये ताराचक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उद्ग-
च्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्य स शिखी वक्त्रिः अने-
नाग्निना भैमो प्रापि इति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमी-
प्राप्तिर्हर्षादयं नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जाते-
त्यर्थः । अतोऽपि नववधूलाभे कस्यचिन्मित्रस्य स्कन्धमारुह्य
नृत्यत्करो भवति ॥ ११ ॥

तत्कृष्ण भारती दूनौ विरहाङ्गीमजागिराम् ।
 अध्वनि ध्वनिभिर्वीणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥
 अथायान्तमवैक्षन्त ते जनौघमसित्विपम् ।
 तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलह्योमेव मूर्त्तिमत् ॥ १३ ॥
 अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः ।
 अक्षाविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

तत्कर्णाविति । भारती वाणी भीमजागिरां भैमीवाणीनां
 विरहाद् दूनौ सन्तप्तौ तेषां देवानां कर्षा अध्वनि मार्गानुकल्पैः
 भैमीवाण्याः सकाशान्मूनेः वीणैः वीणामम्बन्धिभिर्ध्वनिभिः
 व्यनोदयत् सुखिनौ चकार । मुग्धाभावे अनुकल्पाऽपि कार्या-
 र्थमङ्गीक्रियते । स्नानादीनां द्वित्वनिष्ठा जातिः । प्रायेण गृह्यत
 इति वचनात् कर्णाविति प्रतिनियतापेक्षं द्विवचनं ॥ १२ ॥

अथेति । अथ वाणीवीणाकणितश्रवणानन्तरं ते देवीदेवा
 अमित्रिपं खड्गतुल्यकान्तिं आचान्तं सन्मुखमागच्छन्तं जनौघ-
 मवैक्षन्त अपश्यन् । उत्प्रेक्षते । तेषां देवानां प्रत्युद्गमनस्य प्रीत्या
 वाञ्छया मिलद्युज्यमानं मूर्त्तिमच्छरीरं व्यामाकाशमिव ।
 यतः सशरीरस्य क्रियावत्त्वं युक्तम् । जनौघं मघोलिपमित्यपि
 पाठः ॥ १३ ॥

अद्राक्षुरिति । ते सुरा अग्रेसरं पुरःसरमाजिहानमाग-
 च्छन्तं स्मरं अद्राक्षुः । उत्प्रेक्षते । तज्जनौघस्वामिना कलिना
 अक्षाणामिन्द्रियाणां अथ च द्यूतपाशकानां सम्बन्धिनोऽविन-

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभोहिज्यः ।

शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥

विभर्त्ति लोकजिज्ञावं बुद्धस्य स्पृहयेव यः ।

यस्येशतुलयेवान्न कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

यस्य अविनीतत्वस्य शिचार्यं पुरस्कृतमिवायेकृतमिव अथ च पूजितमिव । स्मरो ह्येन्द्रियवैकृतं कर्तुं जानाति इति इन्द्रियार्थाश्च शब्दकलेन द्यूतपाशकेषु विषये नलमविनयं शिष्ययितुं पाशकाजानद्वारा नलं निग्रहीतुं कलिना पूजितः पुरः प्रेषितश्च । प्रायेणेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

अगम्येति । एवम्भूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोश्चरन्तीति पारिपार्श्वका वयस्या इत्यर्थः सेवका वा । किम्भूताः । गन्तुमशक्यानामनर्हणाश्च राजादीनां मात्रादीनाञ्च सम्भोगार्थं तृणमिवानायासत्याज्याः प्राणा येषां ते । अत एव पृष्ठस्थीकृतं पश्चात्कृतं परित्यक्ते भोहिज्यौ यैस्ते वधभयं पापभयं लोकलज्जा चेत्येतत्सर्वं दैत्यज्यते तादृशा निर्भया निर्लज्जाश्चेत्यर्थः । तथाऽप्राप्याभेद्यस्तीभेदनकृतप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुट्टिनोभिर्भुक्तं सर्वस्वं येषां ते । सन्तीति शेषः । पारिपार्श्वकाः पूर्ववत् ॥ १५ ॥

विभर्त्तीति । यः स्मरो लोकान् जयतीति लोकजित् तस्य भावं सर्वजनविजयितां विभर्त्ति । उत्प्रेक्षते । बुद्धस्य स्पृहयेव । जिने हि मारजित् इतिस्वशत्रुस्पृहयेव मारजिलोकजिज्जिन

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं दृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्तीकृतस्तीकृतस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

इत्यभिधानात् लोकजित्पदवाच्यत्वं बिभर्त्ति इत्यर्थः । तथा यस्याशरीरिणः शरीररहितस्य दग्धदेहत्वादनङ्गस्यात्र लोके कामिनीमनोविकारं प्रति मैथुनद्वारा सर्वजनान् प्रति वा कर्तृत्वं स्रष्टृत्वं । अत्राप्युत्प्रेक्षते । विश्वकर्तुरीशस्य तुल्येव स्पृह्येवं । ईश्वरो हि स्मरहरत्वात् स्मरस्य शत्रुः तस्मात् स्पृह्येव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथाऽशरीरिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः । तथाऽयमप्यनङ्ग एव सन् कार्यकारीत्यर्थः । जिनमहेशाभ्यां जिताऽपि लोकजित्वनाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्ताभ्यां सम एवविधाऽतिबलवानिति भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति । अस्तीकृताः शस्तीकृताः स्त्रिया येन एवविधा यः काम ईश्वरस्तेमां दृष्टिं ईश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुलयन्नन्यथावृत्तिं चेत् स्वप्नं कुर्वन् अथच पीडयन्नस्ति । उत्प्रेक्षते । तस्येश्वरस्य देहदाहजनितं वैरं स्मरंस्मिन्नयन्निव । देहदाहो मम अनेन कृतस्तस्मादेतेन रचितमेतदीयं जगत्पीडयिष्यामीति बुद्ध्या ईश्वरस्य किञ्चिदपकर्तुमसमर्थः तदीयं जगत् स्त्रीरूपेण ब्रह्मेण पीडयंसेन सद्यः स्पृह्यत इत्यर्थः । प्रत्यनीकायं आयुधाभिष्कृतोऽस्ती येनेति स्त्रिया अस्तीलक्षणे विरोधाभासश्च । अथ वा या ईश्वरेणापि त्रिपुरबधे मोहिनी स्त्री शस्ती-

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

कृता मानेनापि स्त्री अस्त्रीकृता इत्येकविषयतया स्पष्टा । शक्ति-
रूपे हि श्रीविष्णुः विपुलवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः ।
अनुस्मरन्निति लुप्तात्प्रेचा । सृष्टिशब्दे नियतस्त्रीलिङ्गः । त-
त्परागमशास्त्रेणामिति निर्देशः । अस्त्रीकृतित्यत्रानस्त्वमस्त्वं कृता-
ऽस्त्रीकृतंति च्वा (पा० ७।४।२६) इति ईकारः । पक्षेऽण् । न स्त्री
अस्त्री अस्त्रीकृता स्त्रीयेनेति समासः । न द्यूतश्चेति (पा० ५।४।
१५३) कप् ॥ १७ ॥

कुलकम् । चक्र इति । स्मरः कामः पीतनलश्रियां आदरदृष्ट-
नलशोभानां शक्रादिनेत्राणामिन्द्राग्यादिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां
नामत्याभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिकर्तुं न शक्यं अरोचकं रूच्य-
भावं चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्तस्माद्धीनरूपे स्मरे दृष्टे
तन्नेत्राणां प्रीतिर्न जाता । न केवलं स्मरं दृष्ट्वा न प्रीतास्ते किन्तु
दस्त्रावपि । तथैवपि नलाद्धीनत्वादित्यर्थः । स्मरदस्त्रेभ्योऽपि
नलोऽधिक इति ध्वन्यते । स्मरमनादृत्य पुरञ्चलिता इति भावः ।
अथवा अरोचकं सर्व्वथा अन्नादिरूच्यभावो रोगविशेषः । स
कर्मजत्वाद्दैववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः किं पुनर्नृवैद्यैरिति
समाभेक्तिः । भङ्गान्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशतात्पर्य्यमुक्तं ।
उपमानतिरस्कारात् प्रतीपञ्च पीतनलश्रियामिति तृतीयादि-
श्रिति (पा० ७।१।७४) पुंवद्भावात् नपुंसकह्रस्वलाभावान्नुड्भावः ।

यत्तत् क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्विवुधाः क्रोधमाक्रोशक्रोशघोषणं ॥ १८ ॥

अधिकृत्यमिति । शक्यार्थे अत्रेयदिति (पा० ३।१।८ ७) यत् ।
दक्षिकृत्यमिति पाठे कर्षाणि खल् । दुर्नञर्थः । खलयोगान्न
लोकंति (पा० १।३।६८) षष्ठीनिषेधाद्देवाभ्यामिति तृतीयादि-
वचनं । अरोचकमिति । रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलमिति (पा० ३।
३।१०८) ण्वुल् ॥ १८ ॥

यत्तदिति । अथ विवुधाः सुराः क्रोधं बुबुधुः ददृशुः ।
कीदृशं । यत्तत् क्षिपन्तं यद्यदये पतति तत् क्षिपन्तमित्यर्थः ।
पुनः किंविधं । उद्गतः कम्पो यस्य तं उत्कम्पं । तथा उत्थायुकं
उत्थानशीलं । तथा अरुणं रक्तं । तथा आक्रोशाक्रोशघोषणं
आक्रोशः शापगालिप्रदानादिपुरःसरं जानघोषो यस्य तं ।
कुह्नाऽप्येवंविधा भवति । स्मरदर्शनानन्तरं यतिस्त्रिभाषपाषा-
णादि परप्रहारायै मुञ्चन्तं नितरां भर्षाङ्गकम्पिनं जनैर्वीर्य-
माणमपि अविज्ञातिशयात् क्रोशक्रोशे यादृक् पौनःपुन्येनोत्ति-
ष्ठन्तं लाहितीभूतमर्वाङ्गं क्रोशं मर्यादीकृत्याभिव्याप्य वा पर-
निन्दां वाक्यस्यार्चैर्घृष्टं यस्य । अतिदूरं श्रूयमाणपरुषभाषिण-
मिति यावत् । एवम्भूतं मणरीरं क्रोधं तत्र जनौघे ते देवा
बुबुधुरे । एतैश्चक्रैः क्रोशाऽयमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । क्रोधा-
क्रान्तस्य जातिरियं । आक्रोशभूषणमिति पाठे आक्रोशो भूषणं
यस्येत्यर्थः । उत्थायुकमिति उक्तं ॥ १८ ॥

यमुपासन्त दन्तौष्ठततासृक्शिष्यचतुषः ।

भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनित्यासफूत्कृतः ॥ २० ॥

दुर्गं कामाग्रुगेनापि दुर्गद्वयमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासोद्दयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि ।

सृते सर्वेन्द्रियाच्चादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

यमिति । एवंविधा जना यं क्रोधं उपासन्त सिधेविरे ।
 किंविधाः । दन्तैः कृतं यदौष्ठततं व्रणं तस्मिन् असृक् रुधिरं तस्य
 शिष्यभूते चतुषो येषां ते दन्तौष्ठततासृक्शिष्यचतुषः । किम्भूतं
 क्रोधं । भ्रुवोराक्षेपः सङ्कोचो भ्रुकुटी मैव फणिनी त नादः
 फूत्कारस्तत्तुल्यास्तन्निभा नित्यासा निर्गच्छन्नासावयन फू-
 त्कारो येषामेवमूता जना यं सेवन्ते तं बुबुधिर इति विंण
 सम्बन्धः । क्रोधवशाद् दन्तौरोष्ठो दृश्यते नेत्रे रक्ते जायते श्वा-
 सफूत्काराश्च निर्गच्छन्ति । यस्य सेवका एवंविधा इत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति । यः क्रोधो मदनवाणेनापि लङ्घितुमशक्यमत एव
 दुर्गमं गिर्यादिविषमदुर्गरूपं एवमभूतं रुद्ररूपस्य दुर्वासो मुने-
 र्द्दयं मानसमाश्रित्य शक्रादिसहितान् सप्तापि लोकान् शापा-
 ग्निना दग्धुमिच्छति । अन्योऽपि क्षुद्रो वाणेनाप्राप्यमतिविष-
 मगिर्यादिदुर्गमाश्रित्य सर्वानपि पीडयति । रूपकं समासो-
 क्तस्य ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति । यः क्रोधोऽतितरां मुखादिलौहित्यं कुर्वन्

पञ्चेपुविजयामक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

यावत् स्वकार्यं करोति तावद्देगमपि जनयति । तथा नितरां प्रदीप्तोऽतिवृद्धोऽभिभवञ्चक्षुरादीनि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाणि आच्छादयत्येवंशीलमज्ञानमपि उत्पादयति । प्रभिद्धं तम आलोकाभावाच्चक्षुरिन्द्रियमेवाच्छादयति रूपाग्रहणात् । ननु रमणादीनि तमस्यपि रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षित्वात्, इदं तु क्रोधवशात्तमोऽनवस्थानात् सहकारिसन्निधानाभावाच्चक्षुरादीनां रूपादिस्वविषयग्रहणामार्यजननात् सर्वेन्द्रियाच्छादि एवमाश्चर्यजनकं तमस्य यः सृज इत्यर्थः । अथ च यः पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यफलभूतं जनयितुं रञ्जनं करोति प्रज्वलितश्च तमो यथा कथञ्चिद्धेतो ज्ञात्वा व्याख्येयं । अथ वा अपि विरोधार्थः । यो लाहित्यं जनयति यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एव अप्रीतिमिति कथं । यस्य प्रकर्षेण दीप्तस्तैजोरूपः भाऽन्धकारं रञ्जनञ्च द्वयं कथं सृजे । तत्रापि सर्वेन्द्रियाच्छादनमिति विरोधाभासः । वैराग्यशब्दस्य लाहित्याभावात् प्रीत्यभावार्थशेषात्तमःशब्दस्य बाधकार्यशेषात् । परिहारस्तुक्तप्रकारेण ॥ २३ ॥

पञ्चेष्टिति । पञ्चेपुविजयामक्तौ कामजयविषये ऽभिनिवेशे मति क्रुध्यतो भवस्य कुप्यतो महेश्वरस्य जयात् स्ववशीकरणाद्धेतोः येन क्रोधेन अन्यविगृहीतारिजयकालनयः परेण प्रारब्धविषये शत्रौ स्वजयस्य समयस्तत्पराभवारम्भमयः स इत्येवंरूपो

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये बिभ्यदर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन् काकुमाकृतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः ॥ २४ ॥

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुञ्जानजनसाकृतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

नीत्युपदेशः अतोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो जेतुमशक्यः सोऽन्येन विगृहीतो यदा भवति तदा जयो भवतीति नीत्युपदेशोऽन्यदा जेतुमशक्यस्य भवः स्मरेण सह विग्रहममये जितत्वात् जित इवेत्युपेक्षा । महेश्वरोऽपि येन स्ववशीकृतस्तस्य क्रोधस्य माहा-
त्यमशक्यवर्षनमिति भावः । विगृहीतारिजये अयं सप्तमीम-
मासः । अरेर्जयकाल इति षष्ठीसमासो वा ॥ २३ ॥

पञ्चभिः कुलकं । हस्ताविति । इभ्ये धनिनि विषः हस्तौ दावपि पाणी लोभाद् विस्तारयन् प्रसारयन् । दास्यति त वेति हेतोः बिभ्यत् भयं प्राप्नुवन् । अत एव अर्धपथस्थवाक् हृद-
यास्निर्गत्य कण्ठमागत्य मुखादनिःसरन्ती वाणी यस्यैवम्भूतः ।
खण्डोक्तिं वदतीति यावत् । तथा आकृतैः काकुं सूचयन्, अ-
ङ्गुलीमुखनिघेपादिष्वेष्टितैर्देहि देहीत्यादि भयदैत्यादिविकृतां
वाणीं ज्ञापयन् । एवम्भूतो मूर्त्तो लोभस्तत्र जनौघे तैर्देवैर्व्यलो-
कि दृष्टः । ललज्जिह्वः खलद्वया इति पाठे रसास्वादार्थं चञ्च-
लजिह्वो भयादस्पृष्टापूर्णवाक् चेत्यर्थः । लुब्धस्येयं जातिः ॥ २४ ॥

दैन्येति । नित्यं दैन्यस्तैन्यमयाः सदा दीनत्वचौरत्वे प्रचुरे
शेषु तादृशा दैन्यसौख्यरूपा वा । तथा अत्याहारामयाविनः

धनिदानाम्बुवृष्टेयः पात्रपाणाववयवः ।

स्नान् दासानिव ह्य निःस्त्वान्विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

जाठरवपाननरूपाहारगौरवादजीर्णरसत्वाच्चित्तं दीर्घगैगि-
णः । तथा ऽयमेव सकलं भोक्ष्यते मद्यं भोक्तुं न ददाति समी-
चीनोऽयमोदनः कीदृग्घृतं दधि मद्यं किं वितोर्यमस्मै कि-
मित्यादि दुष्टदृष्ट्याशयादिना भुञ्जानजनसाकृतपश्याः । अभ्यव-
हरतो लोकस्य साभिप्रायं विलोकका एवम्भूता यस्य लोभस्य
सेवकाः स व्यलोकीति पूर्व्वेण सम्बन्धः । इयमपि जातिः । आम-
यावोति आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घस्य (पा० ५।२।१२२। वा० १)
॥ २५ ॥

धनोति । पात्रपाणौ सम्प्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये धनि-
दानाम्बुवृष्टेः समृद्धधनानां नराणां मङ्गल्यसम्बन्धिजलवर्षणस्य
यो लोभः अवयवः प्रतिबन्धकः । वृष्टेस्त्वावयवः सम्भाव्यते ।
महाधनिकोऽपि यदज्ञात् पात्रपाणौ जलं न वितरतीत्यर्थः ।
तथा निःस्नान् निर्दूनान् स्नान् आत्मनः स्त्रीयान् पुत्रदारा-
दीन् वा अर्थवत्सु धनिकेषु विषये विक्रीणीते निर्गतस्त्रेहाभिमा-
निनः । कश्चन विनिमय्य स्ववशवर्त्तिनो दासीपुत्रानिव वित-
रति । हा खेदे, निःस्त्रेन च धनलोभवशादात्मा स्त्रीया वा
पुत्रादयो धनिकेषु विक्रीयन्ते । दासा यथा स्त्रेच्छया धनार्थं
क्रीयन्ते तथेत्यर्थः । व्यलोकीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ २६ ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चके ।

न तृणो मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

यः सर्वेन्द्रियसद्भापि जिह्वा वङ्गवलम्बते ।

तस्यामाचार्यकं याज्जापटवे वटवेऽर्जितुं ॥ २८ ॥

एकेति । तौ कोपकामौ महापातकपञ्चके ब्रह्मवधादिपञ्च-
महापातकमङ्गमध्ये एकद्विकरणे एकस्य पातकस्य द्वयोश्च करणे
क्रमेण हेतु कारणभूतौ यस्मादत एव तयोरल्पकार्यकारि-
त्वाद् यो लोभः पञ्च कारयन् तृणतुल्यावपि तौ न मन्यते ।
यतः स्वयं पञ्चापि महापातकानि नरकादीनि कारयति को-
पश्च योऽपि ब्राह्मणो हन्यते तस्यैकं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वं कामा-
दुर्गतल्पगमनं स्त्रीकामाच्च तद्गर्तुर्ब्राह्मणस्य वधश्चेति महापा-
तकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वं । धनादिलोभात्तु ब्रह्मवधः सुवर्ण-
स्तयश्च रसलोभात् सुरापानं कामलोभात् स्त्रीजातिप्रदर्शित-
धनलोभाद्वा गुरुतल्पगमनं । इष्टसङ्ग्रहलोभादेतैश्चतुर्भिर्गपि सह
संसर्ग इत्येवं लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वादधि-
कत्वात् कोपकामौ अकिञ्चित्करौ मन्यते । ताभ्यामप्यधिको
लोभ इति भावः । एकद्विकरणे इत्यत्र सङ्ख्याया अल्पीयस्या
(पा० २।२।३४ वा० ७) इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । तृणे इति
मन्यकर्षणनादर इत्यादिना (पा० २।३।१७) चतुर्थ्या वैकल्पि-
कत्वात् पञ्चे द्वितीया ॥ २७ ॥

यः सर्व इति । यो लोभः सर्वेन्द्रियसद्भापि सर्वेन्द्रियाणि

समोदप्रः संगः ।

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तमेवं बन्धुप्रबोधना ।

गृह्यमाश्लिष्य नोज्झन्तं मोहमैक्षन्त हन्त ते ॥ २८ ॥

पडिन्द्रियाणि मन्त्रानि यस्य एवंविधाऽपि घ्राणं गन्धलुब्धं चक्षु-
रूपलुब्धमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः, बद्ध यथा जिज्ञासवत्सन्ते न
तयान्यानीन्द्रियाणि । किं कर्तुं । तस्यां जिज्ञायां याज्जाप-
टवे याज्जापटुर्ब्रह्मचारी शिष्यस्तस्मै वटवे याज्जापटुर्ब्रह्मचारी
आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुं । लुब्धस्यैषा रीतिः । अयमत्र तात्प-
र्यार्थः । या लाभो दुर्वाचं प्रति विप्रियवाक्यवचनाय यत्कामर्थ्यं
नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधातुमिव तस्याः सकाशात् प्रियवच-
नमस्मापणाभ्यामं कर्तुमिव शिष्यभूतस्त्वामतितरां मेवत इत्यर्थः ।
लाभवशात् सर्व्वाऽपि याज्जाप्रियवाक्यानि वृते इति भावः ।
याज्जावटवे पटवे इति पाठे पटवे दृढाय याज्जावटवे इत्यर्थः ।
याज्जाचाटुपटुविषये जिज्ञायां स्वस्य गुरुतां विधातुमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । आचार्यकमिति पृथ्व्वत ॥ २८ ॥

पञ्चभिः कुलकम् । पथ्यामिति । पथ्यां हितां तथ्यां मथ्यां
मातापित्रादिना कृतां बन्धुप्रबोधनां एवं मत्कर्मां कुरु अमस्मा
कार्पीरित्यादिरूपां प्रवर्त्तनां अगृह्णन्तमनङ्गीकुर्व्वाणं यता
ऽजानबद्धन्तं । तथा गृह्णन्तं अलीकं अप्रामाणिकमपि रञ्जितत्वे-
नानात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीनि अनाद्यविद्यावि-
लासवशादात्मत्वेन आश्लिष्य प्रतिपद्य महत्संज्ञा विद्यमानमपि
नोज्झन्तं न त्यजन्तमेवमभूतं मोहं ते देवास्तत्र जनौघे ऐक्षन्त

श्वः स्वप्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम् ।

मग्नाः कुटुम्बजम्बाले वालिशो यदुपासिनः ॥ ३० ॥

इदं श्वः । हितस्य प्रियस्य चानङ्गीकरणात् अनिष्टशून्यापरि-
त्यागाच्च । हन्तेत्याश्चर्यं खेदे वा । मूढस्यैव जातिः ॥ २९ ॥

श्वः स्मरति । यदुपासिनः यस्य मोहस्य सेवका वालिशो
मूर्खा अथवा स्वयमज्ञत्वाभिमानात् परोपदेशानङ्गीकाराच्च
शिष्टभूता एवम्भूता जनाः कुटुम्बजम्बाले मग्नाः पुत्रकलत्रादिरू-
पकुटुम्बरूपे कर्दमे वुडिता अपि मृताऽयं पुत्रः किं करोमि इदं
कलत्रं किंवा करिष्यति अस्य चेत्तादेः किं भविष्यति इत्यादि-
प्रकारेण पुत्रादियोगक्षेममात्रपराः शिश्रादरपरायणाः सन्तः
श्वः परेद्यवि अतिमस्त्रिहित इति यावत् जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु-
रित्यादिवचनप्रामाण्यादरात् अपि मस्त्रिहिते प्राणगमने ज्ञाते
मति मस्त्रिपातादिना आतुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते
सत्यपि संसारममुद्रतारकं स्मरहरं न ध्यायन्ति किन्तूक्तप्रका-
रेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव कुर्वन्कीत्यर्थः । इदमपि
मूढलक्षणं । वाल्ये निमग्नाऽन्योऽपि किमपि न स्मरति । श्व
श्व इति पाठे वीप्सायां द्विः श्वः । स्वप्राणेति पाठे स्वस्य प्राणा-
नामित्यर्थः । द्विषमिति कर्माविवक्षया द्वितीया । स्मरद्विष
इति अधीगर्धेति (पा० २।३।५२) षष्ठी ॥ ३० ॥

पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्भाषयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

पुंसामिति । यो मोहः, न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो दीपस्तन्मयस्तत्पुरु आत्मा मनो येषां ज्ञानिनां वसिष्ठादीनां उज्ज्वलमप्यन्तर्निर्मलमप्यक्तःकरणं संज्ञां व्यक्तं प्रकटं स्थापयति मलमहितं करोति । मोहमोहिताः कामाधीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विश्वामित्रादयः स्वमनो मेनकादि-देवाङ्गनाप्रवणश्चक्रुः । पूर्वमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोहेन मालिन्यं कृतं । ज्ञानिनामपि चेतांसीत्यादिमार्कण्डेयवचः प्रमाणं । न लब्धः साक्षात्कृतो निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी ज्ञानदीप-रूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषां अद्वैतज्ञानरहितानामिति वा । किमिव । कज्जलवत् । यथा मथ्यस्यापितस्य दीपस्य कज्जलं सुधाधवलितानां घटादीनां मथं मलिनयति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मचारी व्रतस्थायो वानप्रस्थः यतिः सत्यासी एते त्रयोऽप्याश्रमिणो गृहिणं गृहस्थं यथा अन्ननाश्यादनाथं उपजीवन्ति सेवन्ते,

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चात्सहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमो ॥

जायतामपि निद्रा यः पश्यतामपि येऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाह्नं यः प्रकाशेऽपि च भ्रमः ॥ ३३ ॥

कुसुमैर्न्यं हरेणेव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

हृतं येन जयन् कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

इति स्मार्त्तवचनात्, तं लक्ष्यकृत्य वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा क्रोधलोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते यं लक्ष्यकृत्य वा स्वरूपं लभन्ते । मूढ एव क्रुद्धो लुब्धः कामी च भवति ॥ ३२ ॥

जायतामिति । यो मोहो जायतां सावधानानामपि निद्रा अविवेकरूपं निश्चितन्यं । तथा यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामपि अन्धता चक्षुराच्छादनाद् द्रष्टव्यदर्शनाभावरूपसदसदस्त्वग्रहणं संसारस्थानित्यदुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुत्वाद् दृष्टान्तरूप इत्यर्थः । तथा यः श्रुते वेदशास्त्राधिगमे स यपि मूढत्वेन ज्ञेयाज्ञानरूपं जाह्नं विधिनिषेधाद्यनिर्णयरूप इति । तथा यस्य प्रकाशे सौराश्रेयसाक्षुषाद्यालोके सत्यपि व्य-
घटपटाच्छादनरूपतयान्वकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रती तप्रति-
बन्धक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुर्वन्ति । तमोगुणजुषा अज्ञानरूपेण तमोगुणसेविना येन मोहेन हृतं जगत् जयन् कामो नालज्जत । इव । तमोगुणजुषा आश्रिततमोगुणेन हरेण संहारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया प्राक्-
हृतं यस्तं कुसुमैर्न्यं पद्मादिनाश्रयन् अर्जुन इव । मया हतमि-
त्यभिमानेन लज्जां यथा नाप । अन्येन हतस्य पद्मात् स्वेन

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनःकच्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

तत्रोद्गूर्ण इवार्क्षोधा सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

इतने हि लज्जा युक्ता सा तु कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव
कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ईश्वरः प्राक् कुतमैन्यं गृह्येन हन्ति
पश्यादर्जुनः शरेणेति द्रोणपर्वकथा ॥ ३४ ॥

कुसकं । चिह्निता इति । अमी कामादयः कतिचित् कति-
पथैर्देवैरिन्द्रादिभिः प्राचः पूर्वजातात् परिचयात् पटुतरात्
संगर्गात् चिह्निताः चिह्नैर्निश्चिताः । देवानामपि कामाद्याद्यत्त-
त्वात् प्राचीनः परिचयः । अन्ये तदुपजीविना बोद्धादयः केषुचन
विशेषेण न ज्ञाताः । यत आचूडं शिखामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य
वा एनसा पापरूपेण कच्चुकेन मेचकाः श्यामवर्णाः । यो हि
नीलवस्त्रादिना आवृतदेहः स विशेषतो न लक्ष्यते श्यामत्वात्
बुद्ध इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्रेति । उद्गूर्णं त्यक्तमर्यादे अर्क्षोधा समुद्र इवातिगम्भीरे
तत्र तस्मिन् काले सैन्ये अभ्यर्णं उपेयुषि सामीप्यं गते मति ते
देवाः कस्याप्यनुपलब्धिताकारस्य चार्वाकस्य कर्णकर्कशान् वर्णा-
नाकर्णयामासुः । अभ्यर्णं । अभ्यर्णविदूर्य इति (पा० ७।१।२५)
नेट् । गूरी उद्यमे मर्यादाधारणे च । उद्यमत्यागिनीत्यर्थः
॥ ३६ ॥

यावोन्मज्जनवद्व्यफलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत् खिलीकृतः ॥ ३७ ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्देदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

तानेव वर्णनाह । यावेति । यावोन्मज्जनवद्वावाणः श्रव-
न्तीति प्रतिपादितपाषाणतरणवत् ज्योतिष्टोमादियज्जानां साध्ये
स्वर्गादौ फलेऽपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां
सत्यता यथार्थता यावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षवाधितत्वाद्यागा-
नन्तरमेव स्वर्गादेरदृष्टत्वात् ज्योतिष्टोमादियागप्रतिपादिका
श्रुतिरपि प्रत्यक्षवाधिता । तथा च यागश्रुतिरप्रमाणं प्रत्यक्ष-
विरुद्धत्वात् यावोन्मज्जनश्रुतिवदिति प्रयोगात् यागश्रुतेरपि
स्वर्गादावसत्यतेति च व्याख्येयं । अत्र विरुद्धलक्षणया सत्यत्वेऽप्य-
सत्येत्यर्थः । एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतित्वाविशेषादप्रमा-
णत्वे हे धीवृद्धा बुद्धिमन्तो देवास्तत्र फले श्रुतौ वा युष्माकं
का श्रद्धा कथमास्तिक्यं अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे श्रद्धा न कार्य्या ।
यत् येन कारणेन यद्वशादेदोक्तविध्यतिक्रमभिया कामाध्वा
यदृच्छाचारमार्गः खिलीकृतो बद्धस्यक्त इत्यर्थः । श्रुतिमात्र-
स्याप्रमाणत्वाद्यज्ञे यजमानत्विजां कतिचिदहानि यद्वह्मचर्यं
तदप्यप्रामाणिकत्वात् त्यजतेति भावः । धीवृद्धा इत्युपहासः ।
श्रुतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

केनेति । केनाप्यज्ञातनाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन जिनभ-

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकं ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्नाना जीवो जल्पति जीविका ॥ ३८ ॥

हार्केण वेदस्य मर्मभेदाय जातमुत्पन्नं । वेदमर्मभेदः कर्तुमा-
रम्भ इति यावत् । कथमत आह । यद्यस्मात् सत्त्वेन हेतुना सत्त्व-
रूपेण लिङ्गेन, यत् सत् तत् क्षणिकं यथा पट इत्यादिरूपेण,
जगदस्थिरं क्षणिकं जगदे । प्रत्ययादिसत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणि-
कत्वसिद्धावुभयलोकानुगतं स्थिरमेककर्त्तारमधिकारिणमा-
श्रित्य वेदैर्विहितानां विधिनिषेधानां निराश्रयतया वेदस्या-
प्रामाण्यप्रतिपादनादेदमर्मभेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु
ग्रन्थान्तराद्बौद्धयो विस्तरभयादत्र नोक्तः । अयं वक्ता पूर्वस्मा-
द्विश्वश्चार्वाक एव वा स्वमतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रढ-
यति । केनेति । सत्त्वेन हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे तस्मात्
केनापि लोकान्तरप्रज्ञेन तेनैव चार्वाकेण वेदमर्मभेदाय बौद्धेन
जातं । तदीयमताङ्गीकरणात् तद्रूपेणैव जातमित्यर्थः । जगा-
देति पाठे यद्वाधिसत्त्वं जगदस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । क्षणि-
कत्वे सिद्धे येन पापं कृतं स नष्ट एवेति किमिति पापाद्भयमि-
त्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अग्नीति । नित्यं काम्यञ्च सायम्प्रातर्होमरूपं अग्निहोत्राख्यं
कर्म, त्रयी च तन्त्रमीमांसा वेदत्रयसम्बन्धि वा यत्तन्त्रं वेदवि-
हितोऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा त्रयो दण्डा यत्र तत्पाशुपत-
प्रतं, तथा भस्मनः पुण्ड्रस्तिलको यत्रैवंविधं श्रैवादिब्रतमेतत्

शुद्धिवंशदयोशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदनन्तकुला दोषाददोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

मर्त्यं, प्रजाया बुद्धेः पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रजया निः-
स्त्रानां हीनानां प्रजया पौरुषेण च वा हीनानां, वचनेन चौर्येण
च बलाद्वा ग्रहीतुममर्थानां पुरुषाणां जीविका जीवनोपायः ।
तदेषधारणधर्मेण द्रव्यमर्जितुमेव न तु तात्त्विको धर्मः । पर-
लोकमाधनमिव वेदप्रामाण्यवादिनां भवति इति जीवो बृहस्प-
तिर्जन्यति वदति । वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तम् तेनैव ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डभस्मपुण्ड्रकं ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

भस्मगुण्ठनमिति वा वचने पाठः । तस्मादग्निहोत्राद्यप्र-
माणमेवेति भावः । जीविकेति । धात्वर्थनिर्देशे णमुल् ॥ ३९ ॥

इदानीं ब्राह्मणादिजातिधर्मानसहमानो जातिं दूषयति ।
शुद्धिरिति । विशुद्धमातापितृजलं हि ब्राह्मणादेर्लक्षणं । सा
शुद्धिर्दुर्निरूपा । यद्यस्मात् पित्रोर्मातापित्रोर्यौ पितरौ माता-
महपितामहौ मातामहीपितामह्यौ च तयोर्येकशः प्रत्येकं
वंशदयोशुद्धौ सत्यां, एवं तयोरपि पितामहादिमातृपिता-
महादिमातृपितामह्यादिमातामहमातुःपितामहादिमाताम-
होमातुःपितामह्यादिशुद्धौ सत्यां एवं ब्राह्मणे यावत् प्रत्येकं
शुद्धौ सत्यां शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुला एवमपरि-
मितवंशभेदात् । अत एव दोषा दुर्विज्ञेयाः । शुद्धसन्तानस्त्रीपुंस-
योः पारम्पर्यतया शुद्धेः सन्देहात् । इन्द्रादीनामहल्यादीनाञ्च

कामिनीवर्गसंसर्गर्तकः सङ्क्रान्तपातकः ।

नाश्नाति स्नाति ह्य मोहात् कामक्षाममिदं जगत् ॥ ४१ ॥

पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारदर्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च जातिसङ्कर-
रूपादोषात् का जातिरदोषास्ति अपि तु न कापि । यदाहुः ।

अथेकपङ्क्त्यां शास्त्रीयात् सम्यग्यैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेदिति ॥

तथा । अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का जातिः परिकल्प्यतेति ॥

तस्मात् सङ्कीर्णयोनित्वात् सर्व्या अपि जातयो दृष्टा एवेति
जातिधर्मान् विहाय स्वेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यदा तस्मा-
दात्राह्मणमनन्तानां कुलानामदोषाभावाद्भूमिचारादिदोषर-
हिता जातिः कायस्ति अपि तु न कापि । पृथ्वापृथ्वापिवादिब्यभि-
चारादिदोषात् सर्व्यापि जातिर्दुष्टेति व्याख्याता । यदा तदेति
च पाठः सम्यक् । तयोः पित्रोरनन्तकुलानां दोषाभावेन कृत्वा-
ऽदोषा जातिरस्ति अपि तु महति कुले कस्य चिदोषमभवत्
सर्व्यापि जातिर्दुष्टेति व्याख्या । यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दात्था-
हारः । एकशः । मङ्गलवचनादिति (पा० ५।४।४३) शब्दः ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह । कामिनीति ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्त्रिगुणां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥

इति वचनात् पुरुषापेक्षया अष्टगुणकामानां कामिनीनां
स्त्रीणां नानाजातीयानां वर्गः संघस्तस्य संसर्गध्यानैः समन्धैः कृत्वा

ईर्यया रक्ततो नारीर्धिकं कुलस्थितिदाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्ततः ॥ ४२ ॥

कः पुरुषः सङ्क्रान्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न अपि तु ।

संवत्सरान्तु पतति पतितेन सहाचरन् ।

इति शास्त्रात् कृतपातकस्त्रीसंमर्गात् सर्वेऽपि प्राणी सङ्क्रान्तपातक एव । तस्मात् काम्यत इति कामः फलं तेन क्षामं रहितं एकादशपवासादिप्रतं नियमो यस्य । मद्नेन कृत्वा क्षीणं निष्फलं व्रतं यस्य वा तज्जगत् सर्वेऽपि लोकः मोहादि-
चाराभावाद् वृथेति यावत्, नास्माति न भुङ्क्ते एकादश्यादौ वृथैव च स्नाति तीर्थादौ वा कष्टम् । स्वयं शुचित्वेऽपि स्तीव्यभि-
चारादिदोषसंमर्गात् स्तीणां शुचित्वेऽपि दुष्टसंमर्गात् सर्वेषां पातकत्वादुपवासादि वृथैव करोति । केवलं प्रयास एव तस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात् स्वेच्छाचार एव कार्य इति भावः । चार्वाकमते विधिनिषेधाभावान्नैष दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वा-
ज्जातिरपि सर्वा सदोषैवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण कृत्वा नष्टं व्रतं यस्य । एकादश्यां भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्क्ते, अभि-
लाषे सत्येवामावास्यादौ स्तीनिवृत्तिः, स्नाति च तीर्थादौ, तत्सर्वं वृथैव । कामोपहतत्वाद् वहिः शोधयन्नन्तरशुद्धमित्यर्थः ।
क्षामः । क्षायो म इति (पा० ८।२।५३) मः ॥ ४२ ॥

ईर्ययेति । ईर्यया असहनत्वमात्रेण हेतुना नारीः रक्त-
स्त्रासां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुं अप्रयच्छतः कुलस्थितिर्ब्राह्म-
ण्यादिजातेरसाङ्कार्येणावस्थानं तद्रूपेण दम्भेन चरन्ति ये तान्

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अद्वय्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४६ ॥

पुरुषान् स्त्रीरक्षणमेव कुलस्थितिं मन्यमानान् धिक् ते निन्दाः ।
निन्दत्वे दात्मिकप्रयुक्तत्वमेव हेतुः । किञ्चूतान् । स्त्रियः पुरुषाश्च
विवेकशून्या यतोऽतः स्मरान्धत्वस्याविशेषे साधारणे सत्यपि
तथा नारीवस्त्रिर्वन्धेन नरमरक्षतः परदारसंसर्गादनिवारय-
तः । न हि जातिसङ्करो नारीणामेव व्यभिचारेण प्रयुक्तो
यतस्ता एव रक्षणीयाः किन्तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । यदि
रक्षणीयं तर्हि इयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे
जातिसङ्करस्यैव तावदस्यात् कुलस्थित्यभावात्नारीमात्ररक्षणं
तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादोर्थां त्यक्त्वा नरस्य वेश्यादाविव
स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं माहध्वमिति भावः ।
ईर्ययेत्यनेनैर्यवाच हेतुर्न तु धर्म इति सूचितं । अथ च स्मरा-
न्धत्वाविशेषेऽपि नारीरक्षतोऽनेकपतिभ्यः किन्त्वेकमेव तस्याः
कुर्वतः । नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिस्तथा
नरस्यैकैव स्त्रीति न किन्तु ते बह्वीः कुर्वन्ति तस्मादपि निन्दासो
अत्रापि ईर्यैव हेतुः ॥ ४६ ॥

परेति । परदारग्रेभ्यो या निवृत्तिः ताः सादरं न द्रष्टव्याः
किं पुनः स्मृत्या इत्येतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मं सोऽयं परवस्त्र-
नरूपो दम्भः अद्वय्या गौतमस्तिसा बह्व केलिः कामक्रीडा
तत्र सोऽनेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमात्मनैवानादृत

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

उपेक्षितः । परदारागमनप्रायश्चित्तविभागोऽप्येतेन दूषितः । अन्यं प्रति तन्न कार्यमिति उपदिशन्ति स्वयं तु तदेव कुर्वन्तीत्युपहामोऽपि सूचितः । अहल्यासम्भोगलम्पट इन्द्र एव दाम्भिकोऽन्ये परदारपराङ्मुखाः सर्वेऽपि दाम्भिका एवेति भावः । वज्रहस्तत्वात् परदारमर्पणं कृतवान् तस्मादयं शास्त्रीयो निषेधा न भवति किन्त्वशक्तत्वाद्दम्भ एवेति ॥ ४३ ॥

अन्यत्वाद् । गुर्विति । भो द्विजा यूयं गुरुतल्पगतौ पित्रादिभार्यासम्भोगे विषये पापकल्पनां,

मद्भावा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

महापातकिनस्तेते तथा विश्वासघातिनः ॥

इत्यादिवचनानुरोधेन महापातकसम्भावनां त्यजत । यस्माद्येषां वो युष्माकं पत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य देवानां गुरोर्वेदादिपाठयितुर्वृहस्पतेर्दाराः तेषाङ्गृहे सम्भोगे अत्युच्चैरतितरां ग्रहोऽभिनिवेशः, श्रूयत इति शेषः । वेदादिपाठनात् वृहस्पतेर्देवगुरुत्वं । तस्मात् तद्भार्यागमने चन्द्रस्य दोषलेशोऽपि न, तत्सेवका यूयमपि गुरुतल्पगमनं कामं कुरुतेति भावः । यथोक्तं ।

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ।

राजानमनुवर्त्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा इति ॥

अयमप्युपहासः । गुरुशब्दबलेनैवमुक्तं । मह इति पाठे उत्सवः ।

पापात्तापा मुदः पुण्यात् परातोः स्युरिति श्रुतिः ।
वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४५ ॥

अथ च तेजःसमूहे गुरुतत्त्वगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिनिकटे वाल्मीकिप्रमुखा द्विजास्तिष्ठन्ति तेषां मन्वाधनं । वृहस्पतेर्भार्यायां गर्भमुत्पाद्य तत्सुतस्त्रीकारार्थं भोद्यमानिन्द्रादीन् प्रति चन्द्रेण महारणारम्भमंशे तेजः प्रकटितं । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुभार्यां त्याजितोऽपि स गर्भजपुत्रं गृहीतवानिति पौराणिकी कथा । तत्पुत्रं शयनीये स्थात्तत्त्वं मन्त्रकलत्रयोरिति विश्वः ॥ ४४ ॥

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा पापः पापेनेत्यादिश्रुतिं दृषयति । पापादिति । परा गता अमनो यस्य मृतस्येत्यर्थः तस्य प्राणिनः इह कृतान्निषिद्धाचरणजात् पापात्तापा दुःखानि पुण्यादिह कृतादिहिताचरेण जादुर्मान्मुदः सुखानि सुभवंति इति श्रुति-
राह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यं दृश्यत इति शेषः । प्रयागादौ प्रातर्माघस्नानं कुर्वतो भवद्भिमत्सुकृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति । भवद्भिमत्परदारसङ्ग-
मादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभू-
यते । अथ चैवं श्रुतिः श्रवणमात्रं न तु तत्र किञ्चित्प्रमाणं । किञ्च मृतस्य किंवा भविष्यतीति को वेद जीवता तावद्वैपरीत्यमनु-
भूयते तत्तस्मात् श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषयं यूयं बलाबले स्वयमेव
आख्यात कथयत भवन्त एव विचारयन्वित्यर्थः । प्रमाणयोः

सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत ओत्रियाः सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४६ ॥

परस्परविरोधे सबलत्वेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था क्रियते । ततश्च यथा प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः । तथा श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चित्य पापात् सुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रबलदुर्बलत्वव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥ ४५ ॥

सन्दिग्धेऽपि परलोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैरित्यादिप्रतिवाधादूषयति । सन्देह इति । तच्च तच्च व्यभिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यनिश्चयात् पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखभवादित्येके वदन्ति, अन्ये च येन कृतं स तु दग्धोऽन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्यादित्यत्र का प्रत्याशेति वादिविप्रतिपत्तेश्चान्यदेहाप्तेः सन्देहे सत्यपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्धयदि वृजिनं पापं विवर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे ओत्रिरः-म्बुन्दोऽध्यायिनो वसिष्ठादयो ययं सत्रं अनेककर्तृकं रागं त्यजत मेवं कृष्यं । कुतः । पशुहिंसायाः सम्बन्धिनो दोषस्य संशयात् सन्देहात् । सा हिंसात् सर्वा भूतानि, अहिंसा परमो धर्म इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशाद्यागेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिबलादशङ्कितपापोत्पत्तिः सा कार्यवेत्यन्ये इति सन्देहे चागीय-पशुहिंसा चेत् पापहेतुः स्यात्तदा नेष्टप्राप्तिः किन्त्वनिष्टमेव

यस्त्विवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

स्यादिति पात्रिकोऽपि दोषः परिहरणीय इत्यनेनैव न्यायेन
यागमपि त्यजत न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । संश्रया-
दिति पाठे समन्वादित्यर्थः । कलुषं वृजिनेत्यमरः ॥ ४६ ॥

त्याज्यमेवाशुभं बुधैरित्यपि सव्यभिचारमाह । य इति ।
यस्त्विवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं वन्द्यो नमस्करणीयः
स व्यासोऽपि इति भारतादौ जजल्पोक्तवान् । इति किं । जात-
कामायाः कामार्त्ताया रिरंसेः रामाया अज्ञातकुलश्रीलाया
अपि रमणाय हस्तधारणा पाणिग्रहणं अङ्गीकरणञ्च प्रशस्ता
युक्तेव । न केवलं वाल्मीकिः किन्तु व्यासोऽप्येत्यपिशब्दार्थः ।
तदचनं भवद्भिः पूज्यत्वादङ्गीकर्त्तव्यमित्यपि सूच्यते ।

सम्राज्ञां विकृतां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् ।

ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥

इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्राविषये ऊर्ध्वग्यादिप्रसङ्गे च भारता-
दौ रामायणे च शूर्पणखाद्युक्तौ प्रसिद्धं । ततश्च पापवर्ज्यका-
र्यमित्युच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति
हत्यानामिति (पा० २।२।७१) षष्ठौ ॥ ४७ ॥

युक्त्यन्तरेण पूर्वोक्तमेवाह । सुकृत इति । सुकृते चाश्रा-

बलात् कुरुन पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ ४६ ॥

यणादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना अद्भुता आस्तिकता अपि
लज्जितमेतत् । मा च अद्भुता सुरते कामिनीविषये न कथमिति ।
तथा तत्र भवितुं युक्तं । यस्मात् पुरुषस्तत्कर्म व्यापारं कुर्यात्
येन कर्मणा कृत्वाऽन्ते कर्मावमान एव सुखमेधते वर्द्धतेऽनु-
भूयते पुरुषेणेत्यर्थः । जन्मान्तरे व्रतादिजन्यं सुखं मन्दिर्यं
सुरतजन्यञ्च सर्वस्य स्थानुभवसाक्षिकं । तस्माच्चान्द्रायणादि
सुकृतं त्यक्त्वा सुरतमेवाङ्गीकर्त्तव्यमिति भावः । एतेन मासैर-
ष्टभिरद्भुता च पूर्वेण वयमायुषा । प्राज्ञस्तत्कर्म कुर्वीत येनान्ते
सुखमेधते इत्यादि विडम्बितं । दुरिते चेति पाठे परदा-
रगमनादावित्यर्थः । यतः परदारगमनानन्तरमेव सुखं दृश्यते
॥ ४८ ॥

बलादिति । भो द्विजा यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि
बलादनुमतावसत्यामपि कुरुत तानि पापानि वः सम्बन्धीनि
कृतान्यप्यकृतानि सन्तु फलदायीनि मा भवन्वित्यर्थः । यतो
मनुर्वलेन कृतान् सर्वानर्थान् व्यापारान् अकृतानेवाब्रवीत् ।
मनुवचनप्रामाण्यात् बलाद् पापं कुरुतेत्यर्थः । बलाद्भुक्तां बला-
द्भुक्तां बलाद्भोक्तृञ्च यदित्यन्यार्थमपि मनुवचनं क्लेशार्था-
न्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शयन् प्रतिबन्धो विडम्बयति
॥ ४८ ॥

स्वागमार्थेऽपि मा स्थास्मिंस्तीर्थिका विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥५०॥

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैकमत्यं महाधियां ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥५१॥

स्वागमेति । भास्तीर्थिकाः सम्प्रदायागतविद्या यूयमस्मिन्
पूर्वोक्तमनुवचनरूपस्वीयागमप्रतिपाद्येऽर्थेऽप्रमेये आत्मारामः
स्यादिति वार्थं विषये विचिकित्सवः संशयालवो मा स्य भवथ ।
इदं कार्यं न वेति संशयः परित्याज्य इत्यर्थः । मनुजा श्रुत्या वा
इदं कथं प्रतिपादितमित्युभयवाण्यानादरपरा वा मा भवत ।
तर्हि किं कार्यमित्यत आह । यूयमानन्देन परदारगमनादि यं
यं इच्छथ तं तं स्वच्छन्दं स्वैच्छया निःसंशयमादरेणाचरत ।
आत्मारामः स्यादिति श्रुतिप्रामाण्यात्, पूर्वोक्तस्मृतिप्रामा-
ण्याच्च संशयं परित्याज्य आदरेण यद्वृच्छया सुखमुपभुङ्गध्व-
मिति भावः । अस्मदाद्यागमे यद्यपि निन्दापरास्तथापि स्वागमे
निन्दा न युक्तेत्यपि सूचितम् । मा निरनुबन्धकस्ततो न मुङ् ।
तीर्थेनागमेन चरति ठक् । सदुपाध्यायो वा तीर्थे तस्मादभ्यर्थं
ठक् ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थमज्ञात्वा त्वयैवमुक्तं व्याख्यानमप्र-
माणमित्याशङ्क्याह । श्रुतीति । श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु महाधिया-
मकैकमत्यमविसम्बादः कास्ति अपि तु सर्वत्रापि विसम्बाद एव
बुद्धिबलेन परस्परविजयात् । एवं मति व्याख्या पदार्थवाक्या-

यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तद्देहे वः किमेनसा ।

कापि किन्तु फलं न स्यादात्मेति परमात्मिके ॥ ५२ ॥

धर्मरूपं बुद्धिबलं प्रज्ञाबलमपेक्षते एवम्भूता । यथा यस्य स्फुरति स तथा व्याख्याति । अत एवाद्वैतवादिनः श्रुतीरभेद-परत्वेन द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याचक्षते । सा व्याख्या सुखो-न्मुखी अनायासमाध्याऽक्रिष्टा अथ च सुखपर्यवसायिनी नोपेक्ष्या नानादरणीया सैवाङ्गीकार्येत्यर्थः । अतिसूतीनामस्मद् व्याख्यात एवार्थाऽङ्गीकार्यः । स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति भावः । ऐकमत्यमि-त्यत्र एका समाना अविमम्बादिनी मतिरित्यर्थः, चातुर्वर्ण्या-दित्वात् स्वार्थे व्यञ्ज ॥ ५१ ॥

लक्ष्मताङ्गीकारे निरयादिप्राप्तिः स्यादित्यत आह । यस्मि-न्निति । यस्मिन् देहे अहमस्मि इति धीः गौरः कृश इत्याद्या-कारः प्रत्ययः तस्य शरीरस्य दाहे सति वा युष्माकमेनसा पापेन किं अपि तु पापेन निरयपातादि किञ्चिदपि न कार्यते । अथ-माशयः । देह एवात्मा देहातिरिक्तो वा । यद्याद्यः कल्पस्त्वर्हि येन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन किं कर्तुं शक्यते अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । अथ देहाति-रिक्त एवात्मा देहे विनष्टेऽपि देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च पुण्यपापफलानां भोक्तास्ति तत्राप्येवं वक्तव्यं, स किं स्वमात्मिकः परमात्मिको वा । नाद्यः अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव सिद्धे-स्तदतिरिक्तालम्बनकल्पनानवकाशात् । ततश्च तद्देहे वः किमेन

मेत्येतदेव पुनरायातं । द्वितीयं दूषयति । परो वेदादिः मात्सी
यस्य तस्मिन् देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभाक्करि
देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादितं आत्मनि तस्य पापस्य निरयादि
फलं चेत् स चेत् फलस्य भाक्ता तर्ह्यात्मनेति हेतोरात्म-
त्वाविशेषादिति यावत् तस्मात् काष्ठात्मान्तरेऽपि तत् किं न
स्यादपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके कृते तदतिरिक्ते
नात्मना चेत् फलं भाज्यते तर्हि देवदत्तात् पापं कृतं ऽप्यात्म-
ना विशेषाद्यज्ञदत्तेनापि तत्फलमुपभोक्तव्यमित्यप्युच्यते । किञ्च
पापफलदुःखानुभवात्मनस्य विनाशे तत् पातकफलं देहव्य-
तिरिक्ते परप्रत्ययवेद्यं आत्मनि चेद्भवेत् तथापि न दोषः ।
दुःखं ह्युपभुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । उपभोक्ता चाहङ्का-
राम्पदः । देहो विनष्ट आत्मा तु नापभोक्तेति फलमसम्भवेऽपि
न दोषः । ततश्च पापकारिणा देहस्य विनष्टत्वान्मृत्योरेव
चापवर्गत्वान्न कश्चित् फलभाक्तेति स्वच्छाचारमेव कुर्यादिति
भावः । यदा परश्चामो मात्सी च परमात्मी स एव परमात्मिक
आत्मेति आत्मनक्षणपरे देहातिरिक्ते मात्सिणि तटस्थे चेत्
तत्फलं तर्हि कापि पापाणादौ वा तत्फलं किं न स्यादपि
तु स्यादेवान्यत्वाविशेषात् । तस्माद्देहातिरिक्ते आत्मा नास्येव
देहस्य नष्टः । कस्य पापफलं स्यादिति भावः । यदा कापि
जन्मान्तरोयदेहान्तरे आत्मास्तीति पापफलं चेत् स्यात्तर्हि
परो देवदत्ताद्यात्मा मात्सी यस्य तस्मिन्नात्मान्तराधिष्ठिते
देवदत्तादिदेहेऽपि परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य मात्सिण्या-

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५३ ॥

जनेन जानतास्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदेहो श्रुत्यातिधूर्त्तया ॥ ५४ ॥

तानि किं न स्यादपि त्वविशेषात् स्यादेवेति । अत्रमतिप्रस-
ङ्गेन ॥ ५२ ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मवादिनमुपहसति । मृत इति ।
गतप्राणो नष्टशरीरत्वान्निरन्वयध्वस्तपूर्वानुभवसंस्कारोद्धाधाऽपि
प्राणो पूर्वजन्मानि अनेकजन्मतत्कर्मजात्यादीनि पूर्वमहं ब्राह्म-
णोऽभूवमित्यादीनि स्मरति । मृते च कर्मणां सुकृतदुष्कृतरू-
पाणां फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषामूर्क्ष्यः परम्परा भोगा
वा भवन्ति । तदधिकरणा भवन्तीत्यर्थः । तथान्येषां ब्राह्मणानां
भुक्तैर्भोजनैः कृत्वा मृते ध्वस्तदेहे प्रेते तृप्तिर्भवतीति धूर्त्तानां
परवञ्चनमात्रेण स्वोपजीविनां वार्त्तयाऽप्रामाणिकेन वार्त्तामा-
त्रेण अलं सा न कार्या इत्यर्थः । सर्वमप्येतद्व्याधिकरणत्वादानु-
पपन्नं । स्वभोजनादिलाभाय परं प्रतारयति । तस्मादेह एव
आत्मेति भावः । अन्यभुक्तैरित्यत्र अन्येषां ब्राह्मणानां भुक्तैरिति
षष्ठीसमासः ॥ ५३ ॥

देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिकां श्रुतिमणुपहसति । जनेनेति ।
अतिधूर्त्तया नितरां परवञ्चनपरया तत्त्वमसीति, स वा एष
महानज आत्मेत्यादिश्रुत्या प्रयोजककर्त्तृ कोऽयमस्मीति अहं-

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुनाहुः स्वमन्त्रादीन्साङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५५ ॥

प्रत्ययविषयं जानता स्थूलाऽहं इत्याद्यहंप्रत्ययविषयो
देह एव न तु तदतिरिक्तः कस्यदिति देहमेवात्मानं जानता
जनेन प्रयोज्येनायमस्मीति प्रत्ययविषयस्त्वं न भवमीति अमौ
देहस्य ज्यते अहं प्रत्ययविषयत्वं नेति शेषः । लोके देहाऽहंप्रत्य-
यविषयमात्मलक्षणवस्तु ग्राह्यते अङ्गीकार्यते । अहो आस्यथै कथं
वा महदनुचितमेतदित्यर्थः । देहे आत्मभावं परित्यज्य तस्मि-
न्नात्मनि नित्यतां गृहीत्वा दीक्षातपश्चादिभिर्देहं कर्षयते तद-
तिरिक्तात्मवेदनं कुर्विति श्रुत्या लोक उपदिश्यत इत्यर्थः । विप्र-
लम्भकवाक्यत्वेन श्रुतिमात्रमप्रमाणं वार्तामात्रेणानां सा न कार्य-
त्यर्थः । अन्याऽपि धूर्तः अन्येन रत्नादि त्याजयति काचादि
ग्राहयति । कर्तृदयस्याप्यनभिहितत्वादुभयवद्वर्तीया ॥ ५४ ॥

ननु पुत्रेष्ट्या पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भात् ज्योतिष्टोमादेरपि फ-
लस्यानुमानात् श्रुतिमात्रस्य प्रामाण्यात् कथं अतर्धृत्तत्वं इत्या-
शङ्क्य दूषयति । एकमिति । भावनाभावनाभ्यां सन्दिग्धयोर-
र्थयोः पुत्रादिलाभालाभयोरर्थे एकमिष्टमनिष्टं वा तावन्नि-
श्चितं भावि भविष्यति । तत्र तयोर्मध्ये तथा सति वा इष्टस्य
पुत्रादेर्जन्मनि लाभे सति विटा धूर्ताः परवञ्चनचतुराः स्वम-
न्त्रादीन् हेतुन् कारणभूतान् । अस्माभीरुद्रजपादि तदर्थे
कृतं तेन च त्वया पुत्रादि लब्धमिति वदन्तीत्यर्थः । अन्यथा

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भरस्याद् दुरितेन ते ॥ ५६ ॥

पुत्राद्यन्तामे मति तानेव सन्तानमाङ्गानङ्गविकलतया फलस्या-
साधकान् प्राचीनपुत्रविद्यागादिविपरीतफलकारिणश्चाहुः ।
मामसीमाकल्याणाभावाद्येकदक्षिणाभावात् फलं न जातं विप-
रीतञ्च जातमिति धृत्ताः परान् वञ्चयन्तीत्यर्थः । तस्माद्दृष्ट-
फलपुत्रेत्यादिदृष्टान्तेनादृष्टफलमपि फलकल्पना निरवका-
शेति श्रुतिप्रमाणैवेति भावः ॥ ५५ ॥

श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमादेऽपि इत्याद्येकात्मवादिमतमभि-
ष्टापय्या दूषयति । एकमेति । विशेषां सर्वेषां परदारगम-
नादिजनितेन पापेन हेतुनाऽनन्तेऽक्षये तापे निरघादिदुःखे
निमज्जतः अनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म, नेह नानास्मि किञ्चन, इत्यादिश्रुतिमिद्वैकस्याद्वितीय-
स्यात्मनो हे भीरो पापाङ्गयशील ते तवैकस्य दुरितेन को
भीरो गौरवं स्यात् अपि तु पूर्णस्य शकटस्य शूर्पेणैव न कश्चि-
द्भारो भवेत् । एकात्मवादिमते प्रामाणिकसैकस्यैवात्मनो यदि
सकलशरीरोपाधिः सदापमम्वन्यस्तदा तत्फलानन्दान्निरघा-
दिदुःखानुभवावसरे तवैकस्यैव पापेन कृत्वा पापाक्षयराशिभूत-
स्तस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किञ्च तैर्द्युत् पुण्यं कृतं तत्तथैव
कृतमिति पापे कृतेऽपि तत्र दोषो नेति यथेच्छं पापं कुर्वित्यर्थः ।
अपि चात्मैक्यात् स्वपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाद्यभा-

किन्ति वृत्तहृतात् पुण्यात् तस्मात्त्रे हि फलत्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्द्धनन्यस्य न्यास्यमेवाश्मनो यदि ॥ ५७ ॥

वात् परदारगमनादो पापनिशम्याणभावात् स्वेच्छाचारमेव
कुर्वित्यर्थः । भोगे तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयगीनेत्युप-
ह्वामः । तस्मादेकात्मशुतिरूपासनपरा ज्ञेया न तु ताच्चिकीति
भावः ॥ ५६ ॥

देवपूजादिबुद्धिं निराकरोति । किमिति । मा देवपूजक
वृत्तात् प्रभवदन्धनात् सकाशात् हतं अर्पितं चयकादिकं
पुण्यं तस्मादुत्तामे तव किं प्रयोजनं प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि
यस्माददः पुण्यं तस्मात्त्रे वृत्तायवृत्त एव वर्त्तमानमेव फलति
फलरूपेण परिणमते न तु तेन विना । पुण्यं अर्पितं फलात्प्राप्ति-
प्रतिबन्ध एव भवति न त्वन्यत् फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादो
विनियोगात् साफल्यमिति चेत्तदप्यमत् । अस्त्यः शान्तग्राम-
शिवनिष्ठादोः पाषाणस्यैव मूर्द्धि न्यास्ये यदि चेत्तत्र न्यस्यं सफ-
लोभवित्यति इत्याशयः, तर्हि अस्त्यस्य शिलातांभिन्नस्य पा-
षाणस्य मूर्द्धि तत् न्यस्य निधेयः । अस्त्यस्यैवेति वा न्यास्यमेवेति
वा । किञ्च भवन्मते भेदस्य प्रापञ्चिकत्वात् परमेश्वरस्य सर्वत्र
सत्त्वाच्छान्तग्रामादेस्वच्छिरमशैकादेवपूजापि पृथक् वृथेति
स्वशिरस्येव पुण्याणि क्षिपेत्युपह्वाम इति भावः । न्यास्यं । हल-
न्तत्वात् ण्यत् ॥ ५७ ॥

तृणानीव घृणावादान् विधूनय वधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

कुरुष्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घितां ।

वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह । तृणानीति । हे पुरुष मुखं श्लेष्मा-
गारं स्तनां मांसमय्यो इत्यादीनि वधूरनु स्त्रीरुद्दिश्य घृणा-
वादान् जुगुप्सावचनानि निःसारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज ।
यतस्तादृशस्य मांसादिमयस्यैव तवापि गर्हितस्यापि स्त्रियो तेन
प्रकारेण निन्दा इति चिरं का जनवञ्चना लोकप्रतारणा का-
र्य्यति भावः । स्त्रियो व्यभिचारिणः पापनिरता इति निन्दा-
वाक्यानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥ ५८ ॥

कुरुष्वमिति । हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणा यूयं,

अहल्याया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां ।

प्रजानाथाऽयामीत्,

इत्यादि स्मरणात् ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितः काम
एव देवस्तस्य स्त्रीपारवश्यलक्षणाभाज्ञां कुरुष्वं । यस्मादेदो-
ऽपि श्रुतिसूतो ममैवाज्ञेति श्रीभगवदचनाद्देवकीया आज्ञा ।
अतस्तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिकार्हणा पूज्या
मान्या काऽपि तु देवत्वाविशेषाद्देवाज्ञैव कार्य्या कामाज्ञापि
माननीयैवेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि समानं । तस्मात् कामदेवा-
ज्ञामपि कुरुष्वं न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य्य इति भावः । यद्वा

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।

केनाभागेन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥ ६० ॥

तत्र द्वयोरज्ञयोर्मध्ये अधिकमर्हणं यस्याः सा काज्ञा अपि तु पूर्ववदविशेषाद् द्वयमपि सममेवेत्यर्थः । द्वयोर्मध्येऽधिकार्हणा केति यूयमेव कथयतेति । ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्चिष्टपरिग्रहीतलक्षणप्रामाण्यात् प्रत्यक्षलक्षणमुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्जैवाधिकार्हणा योग्या । वेदो हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः । ततश्च यदीयाऽज्ञा भवद्भिन्नमुद्यीयते तैरपि अनुद्यीयते या सा भवतां सुतरामनुद्येयेति भाव इति वा । पक्षपातात् तारतम्याज्ञानाच्च मूर्खत्वं । वेदो हीति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुष्वं यस्माद्वेदोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदोऽधिका का पूजा अपि तु कामदेवाज्जैवानुष्ठेया । ब्रह्मादिभिरपि अनुष्ठितत्वादिति वा । का विगर्हणेति पाठे तत्र कामाज्ञायां का निन्दा कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया । गर्हादिषु जनपरयाः कुक्कुत्त्यत्र देवस्यचेति वक्तव्यत्वात् (पा० ४. २. ३८) कुक्कुः ॥ ५८ ॥

श्लोकत्रयेण मीमांसकान् परिह्रमति । प्रलापमिति । महता प्रयासेन यस्य प्रामाण्यमुपपादितं तस्य वेदस्यैव कश्चन भागमंशं सोऽगोदीद्यदगोदीत् तद्द्रुमस्य रुद्रत्वं इत्याद्यर्थवादमन्वनामधेयात्मकं प्रलापमिवानर्थकवचोरूपं चेन्नन्यध्वं अङ्गीकुरुष्वं । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामित्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपादितस्यानर्थक्यस्य, विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यादिना सिद्धान्तसूत्रेण सुत्यर्थवादादेरुपयोगेऽभिहितेऽपि

श्रुतिं श्रद्धेत्य विचिन्ताः प्रचिन्तां ब्रूथ च स्वयं ।

मीमांसामानुप्रज्ञास्तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६१ ॥

अतिमार्थक्याभावादतिकृतत्वादर्थवादादि वेदभागमनर्थक्यवच-
नप्रायं चेनान्यध्वे तर्हि बल्लधनव्ययाचाममाध्यत्वादुःस्वजनकान्
ज्यातिष्टोमेन स्वर्गकामो यजंतत्यादीन् विधिभागानपि केन
भाग्याभावेन तथा प्रलापरूपान् नेच्छथ नाङ्गीकुर्यथ अपि तु
तानपि प्रलापरूपानेव स्वीकुर्येत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदो विधि-
रूपः प्रलापरूपो वास्तु । न तर्द्धजरतीत्यायः समाश्रयितुं युक्त
इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यभाग्यमेव वैषम्यहेतुरित्यर्थः । दुःख-
शब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि दुःखं कर्णेतीति ण्यन्तात् पचाद्यचि दुःखा-
निति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

प्रकारान्तरेण मीमांसकानुपहसति । श्रुतिमिति । हे मी-
मांसायां वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते यूयं
श्रुतिं वेदं प्रत्यक्षं श्रद्धेत्य आदरेण स्वीकुर्यथ । अक्षरमात्रमपि
मार्थकं मन्यध्वे । तथा विचिन्ता वादिभिर्निराकृता भ्रान्तचित्ताः
पूर्वापरानुमन्थानविकलाः सन्तस्तामेव श्रुतिं यूपसम्बन्धिनं
द्विपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि
प्रचिन्तां केनचिद्वचकेन खिलरूपां निचिन्ताञ्च ब्रूथ । चकारः
पूर्वापरविरोधेयत्वार्थः । पूर्वापरानुमन्थानविकलत्वाद्देदवि-
चारचतुरा माध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहसार्थं मीमांसेत्यादि-
मस्वाधनं । मांसलेत्यनेन च मूलदृष्टय आपातयाहिणे यूयं

को हि वेदाख्यमुखिन् वा लोक इत्यत्र लोकाः प्रत्येकं
तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येकं वाच्यं इति चेत्

न तु कुशलयुद्धय इति सूचितं । अस्मिन् यज्ञे यजमानः
यज्ञममापनायदशोक्तं समाप्नुत्तरकात्मानं । अस्मिन् यज्ञे
कार्यवत्तावेलायामेव स्वयं यूपे यूपे हस्तिना बद्धा अग्निग्भे
दद्यादित्यतः प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यजमानस्य बद्धाजन-
नार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेहान्तरनिदर्शन-
शामोहितस्य न यजमानः श्रद्धधानतया तथैव प्रतिपद्यतेभ्यः
प्रयच्छतीति तैरेवैषा स्मृतिः प्रवर्त्तिता आदित्याशङ्क्य नयं वेद-
मूलंति लाभपूर्वकमेभिरुक्तमिति वेदवाक्यानामर्थवादत्वमङ्गी-
करोति । ततश्च कानिचिददवाक्यानि प्रधानानि कानिचिद-
प्रधानानीति अर्द्धजरतीयन्यायस्तदवस्य एवेत्यर्थः । यूपहस्तिना
दानमाचरन्तीति स्मृतमूलभूता श्रुतिरभिधीयते । कल्पितश्रु-
तिमूलत्वात् स्मृतिरेवाश्रुतिर्बलनाश्रयते । यूपवदत्युच्चदिपास्तान्
दापयतीति । वाजपेयादेः हि मण्डपश्रुतिना यथा दाप्यस्य
दक्षिणा इत्युपलक्षणमेतद्विद्यमानम् ॥ ६१ ॥

को हीति । को हि तद्वद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न्वेति
दिक्ष्वतीकाशान् करोतीत्यादि या अतिरमुष्मिन् लोके पर-
लोके विषये सुखादिकमस्ति वा नास्तीति वा हि निश्चितं को
वेद अपि तु न कोऽपि आह ब्रवीति, तस्याः श्रुतः प्रामाण्यात्
अमुं लोकं परलोकं लोकः परलोकोऽस्मदादिः कथं वा कथ-

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी अद्दधायि मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

मिव प्रत्येतु विश्वामेन निश्चिनोतु ब्रूहि, अपि तु न कोऽपि ।
यदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव सन्देहस्तत्प्रामाण्यात् पामरो
भवादृश एव परलोकं मन्यते न तु प्रामाणिकः कश्चिदिति
भावः ॥ ६२ ॥

स्यतिप्रामाण्यमपि दूषयति । धर्म्येति । बद्धधनव्ययायामसा-
ध्यत्वाच्छीतभयात्तीर्थस्नानाद्यशक्तत्वात् अग्नौ चरणसन्तापना-
दिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् सुखानुभ-
वमूलत्वाच्च क्रमेणाशक्यं अर्जनं वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ
बुद्धिपूर्वं जल्पन् बद्धधा प्रतिपादयन् मन्वन्तराधिपतिरादि-
राजो मनुर्मुख्यस्यतिकर्त्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायम्भुवो व्याजाद्वर्मा-
धर्मोपदेशकस्यतिप्रणयनमिषेण विधिनिषेधातिक्रमनिमित्त-
प्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राज्ञस्य लोकस्यापराधं निमित्तीकृत्य
दण्डार्थद्रव्यमभिलाषुको यतस्तस्माद् बुधैः पण्डितमन्यैः मुधा
वृथैव अद्दधायि आदृतः । अधर्माचरणं सुकरमित्यधर्ममेव
सर्व्वः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेन अर्थग्रहणोपाय एव
दण्डो मनुनाभिहितो न धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनु-
वचनमूलत्वात् । स्यतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

व्यामस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्धेत्यद्वा स्य तान्त्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेशान् वः को मत्स्यान्पि भाषताम् ॥ ६४ ॥

पुराणप्रामाण्यं दूषयति । व्यामस्येति । दामदारिकाव्याभि-
चारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादनशीलस्य व्यामस्यैव कवि-
त्वरूपया गिरा तस्मिन् धर्मो परलोके व्याम एव वा श्रद्धा
भावना आस्तिक्यबुद्धिरित्येतत् तस्माद्देतोरद्वा निश्चितं यूयं
तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः स्य भवय । विरुद्धलक्ष-
णया एवंविगीतेन व्यामेन प्रतिपादिते धर्मो परलोके तस्मिन्
वा येषामास्तिक्यबुद्धिस्ते यूयं सुविज्ञतमा इति भावः । अथ च
तान्त्रिकाः कुविन्दतुभ्या मूर्खा इत्यर्थः । व्यामस्यैकवचनेनैव-
कारेण विगीतत्वं सूचितं । मृलापरिशुद्धा भारतादीनां पुरा-
णानामुपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा विष्णु-
ना मनवे प्रोक्तमिति पृथगुपहसति । मत्स्यस्यापदेशान् वा युष्मान्
मनुप्रसूतीन् को भाषतां युष्माभिः सह संवादं कः करोतु ।
यतो मत्स्यान्पि को भाषतां । मत्स्या अपि संवादार्हा न भवन्ति
तदुपजीवनसंस्क्रिया भवन्तस्तु दूरे इति । को भाषतां युष्मान्
मत्वादीन् मत्स्यान् को वदतु अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यस्यो-
पदेशान् जलजलचारिभ्यो ये हीना मत्स्यश्चिद्यास्तस्मिन्देशका-
रिणः ततस्योपदेशकापेक्षयोपदेशस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि
नाभिधेया इति भावः । एवं कृष्णपुराणादीनामुपहासः । अथ
च मनुमन्त्रित्वेन सर्वेऽपि मानवशब्दवाच्या यथा तथा मत्स्य-

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ॥ ६५ ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् रुमासृजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

सम्बन्धिनां मात्स्यशब्दाभिधेयत्वं युक्तं न तु मत्स्यशब्दाभिधेय-
त्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयं ।
तान्त्रिका इति तन्त्रमधीते वेद वेत्त्यर्थे वमन्तादेराकृतिगणत्वात्
(पा० ४।२।६२) ठक् । मत्स्यस्येति । कृत्यानामिति (पा० २।२।
७१) कर्त्तरि षष्ठी ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह । पण्डित इति ।
पण्डितो बुद्धिमानत एव कविरौत्प्रेक्षिकस्यार्थस्य वर्णकः तथा
पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चाटुनि प्रियवचने पटुः एवम्भूतः
स भवद्भिराप्तत्वेनाङ्गीकृतो व्यासस्तेषु दुर्योधनादीन् निन्दत्सु न
निनिन्द किं? तथा तेषु श्रीकृष्णादीन् स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्
किं? तेषु निन्दत्सु स्वयमपि निनिन्द तेषु स्तुतवत्सु स्वयमपि
तुष्टावेति । पूर्वविशेषणयुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वात् तत्प्र-
णीतं भारताद्यप्रमाणमेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रभुचि-
त्तानुगुणमेव व्यवहरति तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नेति । स भवदीयो व्यासो भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य देव्यां
महिष्यां कामात् स्मरपरवशत्वादनुरागात् स मासृजत् व्यवह-
रति स्म? किलेति उपहामे श्रुतौ च । अस्मद्बुद्ध्या तावत्

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ॥ ६७ ॥

कामादेव सङ्गतः । पौराणिकासु देवरात् सुतोत्पत्तेर्धर्मज्ञा-
नस्याः सुतोत्पादनार्थं मात्राज्ञप्तस्यां सक्त इति वदन्ति ।
तस्मान्नयथा तथास्त्विर्थः । तदा पुत्रोत्पादनोपलक्षिते काले
दास्यां रत आसीदिति यत् प्रसिद्धं तत्र दामोदरेऽपि मात्रा
सत्यवत्याऽदेशि आदिष्टः किं ? कथयतेति प्रश्नः । काकुरपहा-
सार्थः । अपि तु तत्र तावन्नादिष्टः । तस्माद्भयत्रापि स्मरप-
रवशत्वादेव प्रवृत्तः । एवंविधस्यानायत्तत्वात् तद्वचनमप्रमाण-
मिति भावः । समासृजत् । दंशमञ्जेति (पा० ६।४।२५) गन्तापः
॥ ६६ ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति । देवैरिति । देवै-
र्ब्रह्मादिभिः द्विजैर्याजवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि
स्मृतयश्च त एव येषां भवादृशानां वैदिकानां तदादृतौ तेषां
देवानां द्विजानाञ्चादृतौ आदरे विषये पन्थाः । देवा ब्राह्म-
णास्त्वावश्यं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्व-
पूजार्थमेव तैर्यन्या निर्मिताः । तद्वचनग्रन्थप्रामाण्यात् देवादी-
नाद्रिचन्ते एवम्भूता मूर्खा ये तैर्युष्माभिस्तद्वन्धप्रामाण्यादेव गां
पशुरूपां सुरभिं नतैः सङ्गिस्ततः पशोर्गौरपि सकाशात् आत्मा
स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः किं ? नसाऽथ च हीनो न कृतः
किं ? अपि तु कृत एव । नमस्कृत्यापेक्षया नमस्कृत्युर्हीनत्वात्
पशोरपि सकाशाद्भवन्तो मूर्खतमा इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति

साधु कामुकताऽमुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखान्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

यावदिति वा । स्वार्थपरवचनस्याप्रामाण्यत्वाद्देवब्राह्मणसुरभि-
वन्दनं निर्मूलत्वात्त्याज्यमेवेति भावः । देवैर्दिजैः कृता ये ग्रन्थाः
येषां वः पन्थाः प्रमाणं तैर्भवद्भिस्तस्य पथः तेषां देवादीनां वा
ग्रन्थादीनां वा आदरणनिमित्तं गां नतैः ततोऽप्यात्मेति पूर्व-
वत् ॥ ६७ ॥

इदानीं परलोकात्मज्ञोक्त्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परि-
हसति । साध्विति । शान्तविषयभागपराङ्मुखं स्वान्तं चित्तं येषां
तैर्मखान्मुखैर्गृहीतदीक्षैरपि यज्ञेषु मोक्षाहं प्रवृत्तैर्याज्ञिकैः
कामुकता सम्भोगलोभिता यदमुक्ता न त्यक्ता तत् साधु युक्तं ।
यद्वा साध्वी सुखकारिणी सा चामौ कामुकता सा न मुक्ता ।
शान्तस्वान्तैर्यज्वभिः कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति
काका विरुद्धलक्षणया नैव मुक्ता किन्तु सम्भोगैकनिष्ठा एव ते
इति व्याख्येयं । सर्वत्रापि हेतुगर्भविशेषणमाह । किन्तूतैः सार-
ङ्गलोचनाभिः सुन्दरोभिः सारां श्रेष्ठां तां रमः सारः श्रेष्ठः
पदार्था यस्यां तादृशीं वा दिवं प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः
रम्भादिकाम्ययैव बहुधनव्ययायामसाध्यान् यज्ञानेव कुर्वन्ति ।
तैः कामुकता नैव त्यक्ता । अन्येषान्तु यावज्जीवमेव कामुकत्वं
यज्वनां तु मरणानन्तरमपीति प्रेत्यापीत्यनेन सूचितं । तस्मा-
दीक्षामयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न वञ्चनीय इति
भावः, दिवं । न लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठी ॥ ६८ ॥

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रितौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः ॥ ६८ ॥

उभयो प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतं ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

एतदेवोपजीव्याह । क इति । हे प्राज्ञाः प्रकर्षेणाज्ञा भो मूर्खाः तस्माच्छमः शान्तिः कः अपि तु न कोऽपि । शमाङ्गो-
रणेन परलोकमाधनेऽपि काम्यमानकमनीयकामिनोममोगफ-
लत्वाद्ध्यैव शान्तिस्तस्मान्न कार्य्येत्यर्थः । तर्हि किं कार्य्यमित्यत
आह । प्रियायास्तरुणरमणीयरमण्याः प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सु-
खोत्पादने विषये परिश्रमो भूयान् प्रयामः क्रियतां कर्त्तव्यः ।
शान्तिः का अपि तु न कापि । भो प्राज्ञा बुद्धिमन्तस्मार्तस्य-
विचारचतुराः प्रियाप्रितौ प्रयामः कार्य्यः । मद्यःसुखहेतुत्वा-
दिति वा । परस्त्रीगमने लोकान्तरे निरग्यादि भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह भस्मीभूतस्य मृतस्य देहस्य भूतस्य जातस्य देहिना वा
पुनरागमनं लोकान्तरे क्रियादिदेहप्राप्तिरिति यद् भ्रमः, पर-
लोकसैवाभावात्, तत्सङ्गात्तुऽपि च देहस्यैवात्मत्वान्नस्य च भस्मी-
भूतत्वात् केन नरकादि भुज्यते । तस्माद्यावज्जीवं यथेष्टं सुखं
भोक्तव्यमिति भावः । प्रियाप्राप्ताविति च पाठः ॥ ६८ ॥

मोक्षाधिकागभावान् ब्रह्मचर्यादिपरित्यागेन काम एव
सेवनीय इति शब्दकलेन दृढमस्यत्या स्वीयं मतं दृढयति ।
उभयोति । अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि मुनेः उभयो

विभ्रत्युपरि यानाय जना जनितमज्जनाः ।

विग्रहायाग्रतः पश्चाद्गतोरभ्रविभ्रमं ॥ ७१ ॥

प्रकृतिः स्त्रीपुंसलक्षणा द्वयोर्व्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थं मैथुने
धर्मे सज्जेत् आमक्तो भवेदिति मतमन्तःकरणाभिप्राया लक्ष्यत
इति शेषः । अयमाशयः । अपवर्गे तृतीयेति वदतः पाणिनेः
मैथुनधर्मे अशक्तेन नपुंसकेन तीर्थयात्रा ब्रह्मचर्यादिद्वारा मोक्षे
प्रयतितव्यं स्त्रीपुंसलक्षणा व्यक्तिर्मैथुने शक्तत्वात् कामभोगे अधि-
कारिणी न तु तीर्थयात्राद्वारा मोक्ष इति । तस्मात् कामाजैव
कार्येत्यर्थः । न केवलमस्मदाचार्यस्यैव सम्मतं किन्तु भवदीयस्य
पाणिनेरपीत्ययमेवार्थः । अथ चैवं वदतः पाणिनेरप्ययमाशयः ।
धर्मार्थलक्षणा द्वयोर्व्यक्तिः, अथ च पूर्वप्रयोज्यत्वात् प्रकृतिः
कामे सम्बद्धा भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षाः स्युरित्यादौ कामा-
व्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्ति-
रथ च पूर्वप्रयोज्यप्रकृतिरपवर्गे सम्बद्धमर्हा । अपवर्गादव्यव-
हितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तस्मादपवर्गे निमित्ते कामाख्या
तृतीयैव व्यक्तिरुक्ता इत्युक्तत्वात् । मोक्षं प्रति कामस्यैव हेतुत्वात्
प्रतिरेव सुतरां कार्येति भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरिमं सूचार्थं
शब्दकलेन अन्यथोत्प्रेक्ष्य वृद्धसम्पत्तिः स्वीयमतममर्थनार्थं दर्शि-
ता । तृतीया प्रकृतिः षण्ड इत्यमरः । उभयोर्व्ययजः स्थानिव-
त्वात्तयप्यहणात् ङीप् । सज्जेत् । अर्हार्थे लिङ् ॥ ७० ॥

गङ्गास्नायिना दूषयति । उपरियानाय स्वर्गं गन्तुं अथ

एनमानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभोषिका ।

राजिनोऽपि हि राजेव स्यैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

चोद्धदेशं गन्तुं, जनितमज्जनाः कृतगङ्गास्नानाः, अथ च कृता-
धागमना जना अग्रतो युद्धाय पश्चाद्भवतः पश्चाद्गमनशीलः
उरभो मेषस्तस्य विभ्रमं मादृश्यं विभ्रति धारयन्ति । मज्जना-
दूर्द्धगमनं विरुद्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेषवस्मूखा एवेति
गङ्गास्नानेन स्वर्गो भवति इति भ्रान्तिरेवेति भावः । विग्रह-
स्येति पाठ उपरि यानाय कृतगङ्गास्नाना मार्गं गच्छतो मेषस्य
भ्रान्तिं मादृश्यं धारयन्ति । गीतवाधया नीचग्रीवतया गमनात्
शरीरस्यायतः शिरोदेशे पश्चात् कटिदेशे च हस्तयोर्धारणात्
कृतगङ्गास्नानानां गङ्गास्नानमभ्यर्च्येऽपि मेषतुल्यत्वं । यथा जलम-
ध्येऽघमर्धेण दक्षिणकरणे प्राणानाद्यच्छतः पृष्ठस्थितबाहुर्भवति,
तदा नीचग्रीवतया उरभमादृश्यं पश्चात्स्थितहस्तस्य च पुच्छ-
मादृश्यमिति मेषतुल्यान्ते जनाः । उच्चैर्जिगमोपासीचिर्भावस्य
विरुद्धस्य करणादपहाम इति व्याख्येयं । यानाय विग्रहायति ।
तुमर्थेति (पा० २।३।१५) चतुर्थी ॥ ७२ ॥

परलोकात्मज्ञायेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनष्ट-
मित्याह । एनमेति । अनेन लोकैः क्रियमाणेन ब्रह्महत्याद्येनमा-
पानकेन तिर्यक् क्षिमिपत्यादिः स्याद्भवेद्दद्यादिरित्येवम्य-
कारा का विभोषिका भयापदर्शनं किं ? अपि त्वनिष्टहेतुत्वा-
भावान्न किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्वाजिनोऽपि हीनः सर्पविशेषो

हताश्चेदिव दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युद्धान्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

जलव्यालोऽपि स्वैः स्वीयैः सुखहेतुभिर्भेकभक्षणजलाहारसजा-
तीयतरुणीसम्भोगादिभिः सुखकारणैः राजेव सुखी । स्वजा-
त्यनुगुणाहारविहारसम्भोगादीनि विचित्राण्येव सर्वेषां सुख-
साधनानि । ततः स्वपापफलभूते तिर्यग्गोत्रित्वे जातेऽपि सुखम-
द्भावाच्च किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः । समौ राजिलकुण्डुभावित्यमरः ।
विभीषिका धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्दचाविति (पा० ३।१।१३३)
ण्वुलि, भियो हेतुभये णुगिति (पा० ७।३।४०) णुगागमे प्रत्यय-
स्यादित् । (पा० ७।३।४४) इतीत्वम् ॥ ७२ ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतवचनं दूषयति ।
हता इति । मङ्गलमे हताः ममसुखं पतिता दिवि दिव्यन्ति
क्रोडन्ति इति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा विष्णुना रणे हताः
हिरण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युद्धान्तां
युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्धता मारिता अपि दैत्या भवदीयमते तथैव
रणे सन्मुखपतनात् स्वर्गे जीवन्त एव । ततश्च यं यं वापि स्मरन्
भावमित्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणसमयेऽपि दैत्यैर्दैत्यारिणा
सह विरोधस्य चित्ते धृतत्वात् स्वर्गप्राप्तावप्यसुरभावस्य तथैव
वर्त्तमानत्वात् तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युद्धान्त
एवेति कुत्रचित् पुराणादौ नाकर्ष्यते । तस्माद्रणे पतितानां
मरणादधिकं किञ्चिदाप नास्ति । रणादपस्त्रायनात् स्वर्ग

स्वच्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलं ।

इति स्लोच्छिन्तिमुक्त्युक्तिर्वेदग्री वेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

इत्यादि चात्रधर्मप्रतिपादकं वाक्यज्ञातमप्रमाणमेवेति भावः ।
हता अपीत्यत्र हतौ अपोति पदेन हतौ हिंसायां कृतायामपि
मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत् पूर्ववत् । हतावपीति वा पाठः ॥ ७३ ॥

इदानीं मायावेदान्तमिद्वान्तं दृषयति । स्वमिति । संसारे
संमरणावसरे स्वं जीवात्मरूपः प्रपञ्चः, तथा अनाद्यविद्यावि-
लामवामनाविद्यमानभेदं ब्रह्म चेति द्वयमप्यस्ति । तौ समप्राधा-
नबोधनार्थौ । मुक्तौ तु मोक्षे मञ्जाते पुनराविद्यकजीवव्यवहा-
रनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चग्रहितं ब्रह्मैव वर्त्तते । घटापाधिनि-
वृत्तेर्घटाकाशनिवृत्तावाकाशमात्रस्यावस्थानवत् । संसारेपाधि-
निवृत्तेः स्वनिवृत्तौ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैति ब्रह्मात्मना सम्य-
त्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतवन्निष्पादश-
लादित्येवं स्वस्लोच्छिन्तिरेव मुक्तिमाया उक्तिर्वचनं तत्र वेदग्री
नानारूपाक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुमा-
रिणां । आत्मार्थं सर्व्वं तस्याच्छेदः प्रतिपादित इति महत्
कौशलमिति मायावेदान्तमतापह्वासः । वेदवादिनामित्यनेन
च्छान्दसास्त किञ्चिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च
संसारे द्वयं मुक्तौ त्वकं, ततश्च द्वयं परित्यज्यात्मोच्छेदपुनःसर-
मेकं मूर्खादन्यः कोऽपि नेहते । तस्मान्मूर्खा एव त इति भावः ।
वेदवेदिनामिति च पाठः । वेदवेदितेति पाठे स्लोच्छिन्तिमुक्त्युक्ती

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
 गौतमं तमवेत्यैव यथा वित्य तथैव सः ॥ ७५ ॥

वैदग्धीरूपा वेदार्थज्ञातता । आत्मविनाशो मुक्तिर्वेदार्थपरि-
 ज्ञानं नामेत्युपहासः ॥ ७४ ॥

न्यायवैशेषिकसिद्धान्ताभिमतं मुक्तिं दूषयति । मुक्तय इति ।
 यः सचेतसां चैतन्यवतां सुखदुःखाद्यनुभवाभावात् शिलात्वाय
 पाषाणावस्थारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे
 न्यायदर्शनं निर्णामे, तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इत्यनेन सकलवि-
 शेषगुणोच्छेदनान् मुक्तिरिति मुक्तस्य शिलातुल्यत्वं प्रत्यपादयत्,
 यथं तं स्वयमेवावेत्य विचार्यैव गौतमं एतन्नामानं मुनिं यथा
 वित्य जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः । स गौतम इति यथा
 युष्माकं सम्मतन्तथा ममापीत्यर्थः । वैशेषिकास्तु तदीयमतानुमा-
 रिण इति भावः । अथवा नायं परं नाम्ना गौतमः किन्तु प्रकृष्टो
 गौर्गौतमः पशुरेव । सचेतसां शिलारूपमुक्तिप्रतिपादनादि-
 त्यर्थतोऽपि गौतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति-
 र्मोक्षः इति सुखमपि दुःखानुषङ्गित्वाद्भेदमिति वदता, सशरीरं
 वाव सन्नं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां
 वैशेषिकाणामपीयमेव युक्तिः सम्मतेति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तो-
 पहासोऽनेन कृत इति ॥ ७५ ॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो मृशम् ।

किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्धवाक् ।

तत्किं वागव्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

हरिहरादिध्यानान्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति । दारा इति । हरिहरादीनां लक्ष्म्यादयो दाराः स्त्रियो मृशं निरन्तरं तेष्वेव मग्नं ध्याननिश्चलं मनो यासां एवंविधा अपि किं कस्माद्देतोर्मनोभुवः कारागारे सन्ति ? सदैव कामपरवशास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मान्न पुनर्मक्ता इति । एतेन

सकृदुच्चारितं येन शिव इत्युत्तरद्वयं ।

तथा ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव ॥

इत्यादिवचनैर्हर्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुक्त्यभावेन व्यभिचारित्वादप्रामाण्यम् ॥ ७६ ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकादीन् दूषयति । देव इति । भूम्यादि सकलकं कार्यत्वाद् घटादिवदित्यादिना विचित्रस्य कार्यजातस्यास्मदादिविलक्षणेन कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः सर्वकर्तुः प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वात् सर्वज्ञः कालत्रयवस्तुविज्ञानवांस्तथा करुणाभाक् कृपावान् तथा श्रवन्ध्या सत्या वेदरूपा वाक् यस्य, नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वादाप्तवचनत्वाद्देवानां प्रामाण्यात् स्वतः प्रामाण्यस्य

भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरो नः कारणादपरेऽपरे ॥ ७८ ॥

दृषितत्वादित्यर्थः । अथ च मफला यथोक्तार्थमाधिका वाग् यस्य
म मत्यवाक् । भवत्स्मिद्भ्रान्तं न देवयेदस्ति तर्हि अर्थिना भुक्तिमु-
क्त्याद्यभिलाषिणा नोऽस्मान्, भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्त्विति
वाग्व्ययमात्राद् वाग्विमर्गमात्ररूपेण व्ययेन किं कस्मान्न कृता-
र्ययति । तस्मान्नास्तीति भावः । अनेनाप्युपहामः सूचितः ॥ ७७ ॥

इदानीं कर्ममीमांसकमतावलम्बेनायाग्योपालम्भनमाह ।
भविनामिति । भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापजातं पा-
पफलभूतं दुःखं भावयन् कर्त्तुं, स्वयं भवदपि भावयन् पुनः
स्वयं प्रवर्त्तयन् ईश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दायादत्वादित्येतुं
विनैव शत्रुः स्यात् । अपरेऽन्ये परेऽन्ये पुनः कारणाद्वारहेत्रा-
द्यपहारबन्धुवधादेव वैरहेतौ वैरकारिणो भवन्ति । भविनां न
इति वा सम्बन्धः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।

कर्मफलदात्रेश्वरेण चेत् कर्मानुगुणं फलं भवेत् तर्हि ईश्वरेण
कर्त्तव्यं न किञ्चिदस्ति । तादृशात् कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं
मति स चेदनुभावयति तर्ह्यसदादीनां द्वेष एव तेन कृतः स्यात् ।
तस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा गताः । तस्मात् कर्मण एव
प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति भावः । पञ्चमी भयेन (पा० २।
१।३७) इत्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् कारणाद्वैरीति समासं
कृत्वा पञ्चाज्जसमासः ॥ ७८ ॥

तर्काप्रतिष्ठया सास्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह । तर्कति । प्रमाणानुयाहकयुक्तिसङ्करूपस्य तर्क-
स्याप्रतिष्ठा तथा पर्यावमानेन कृत्वा यत् साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्
तुल्यत्वाद्धेतोः सुन्दोपमुन्दन्यायेन विनिमयेन अन्त्याऽन्यं पर-
स्परं व्यतिघ्नतां दूषयतां केषां मतानां प्रमाणत्वेन समानाना-
मनुमानादीनां, अथ च सत्त्वामत्वैकात्म्यनानात्म्यमेश्वरत्वानीश्वर-
त्वादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रामाण्यं न स्यादपि तु सर्वेषा-
मपि तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात् । किञ्च
सत्प्रतिपक्षो विरुद्धमाध्यमाधको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं
तद्वत् । तस्यैवाप्रामाण्यं स्यादिति सम्बन्धः । वैशेषिकादयो यथा
कृतकत्वाद्दृढवदनित्यं शब्दं वदन्ति । मोमांमका निरवयवत्वा-
दात्मवन्नित्यं शब्दं वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषवि-
शेषे पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तथेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुमाने यथा
ऽप्रामाण्यं द्वयोरपीत्यर्थः, सप्रत्यर्थं वतिः, तर्क्यते निश्चीयतेऽर्थो
यैस्ते तर्का अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयमङ्गा-
वेनानिश्चितस्वरूपयेत्यर्थ इति च व्याख्येयं । गगनं नित्यममूर्तं
द्रव्यत्वादात्मवत् । गगनमनित्यमस्मदादिवाक्छेन्द्रियग्राह्यगुणा-
धारभूतत्वाद्दृढवदिति इति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरिवेत्यर्थः
॥ ७८ ॥

अक्रोधं शिञ्जयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्झनास्ते धनायैव धातुवादेपदेशिनः ॥ ८० ॥

किं वित्तं दत्तं तृप्येयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्व्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् वलिः ॥ ८१ ॥

अन्यथाह । अक्रोधमिति । क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनास्तपःसर्व्वस्वाः दुर्वासः प्रभृतयो ये ते क्रोधो बह्वनर्थकारित्वात् सर्व्वथा त्याज्य इति अक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रयोज्यैः शिञ्जयन्ति, अन्ये क्रोधाभावं शिञ्जन्ते तान् क्रोधो न कार्य्य इति प्रयोजयन्ति उपदिशन्तीति यावत् । स्वयन्तु क्रुद्धा यत् किञ्चिदाचरन्ति अन्यांस्त्वैवमुपदिशन्तीत्युपहामः । तथा येऽतिनिर्धनास्ते धनायैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां सम्बन्धिनं वादं स्पष्टं वचनं अन्यान्यरिपुमित्राभावज्ञानेन धातूनां संयोगात् स्वर्णरूपादि मया कर्त्तुं शक्यते मदुपदेशात् त्वमपि कुरु इत्येवं रूपं धातुवादं उपदिशन्तीत्येवंशीला भवन्ति । परन्तु स्वस्मै किञ्चित्तेन दातव्यं इत्येवं परप्रतारणाबुद्धौ न तु तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धना इति हेतुः । तादृक्स्वामर्थ्यमङ्गावे तेषामधनत्वं न युज्यते । ततश्च स्वयमतोर्लः स कथं परांस्तारयति । अनेन धातुवादिनामप्युपहामः । अन्यैः प्रयोज्यकर्त्तुरनभिहितत्वात् कर्त्तरि तृतीया । क्रोधनाः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति (पा० ३।२। १५१) युच् ॥ ८० ॥

इदानीं दानधर्मं दूषयति । किमिति । भो जना यूयं वित्तं

दोष्ठा द्रोष्ठा च सर्वोऽयं धनिमयेतसा जगः ।

विदुष्य लोभसंलोभमेकदा यद्युदासने ॥ ८२ ॥

आदि यथादौ दक्षिणास्त्रेण पात्रेभ्यः किमिति इत्य अपि तु
 कस्यचिदपि न देयं यस्मादियं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी मय-
 द्रूपा लक्ष्मीः अदातरि अकृतदानोपभोगे रूपेण तुष्टा प्रीतिं प्रा-
 प्रीतिं तत्रैव वसतीत्यर्थः । दाने बाधकमाह । यस्मान्मुग्धा मूर्खो
 दानव्यसनपरः तथोदकविचारगुह्यः सतिपुराणादौ अद्वा-
 वांश्च वनिः सर्वं धनं श्रीवामनाय दत्त्वा बन्धनं लब्धवान् वाक्-
 पाशेन बद्धः सन् पातालप्रवेशरूपं बन्धनं प्राप्तवान् इति पुराण-
 कथा । दानं कर्त्तव्यमित्यत्र सत्यार्थिकत्वे प्रमाणं वनिप्रसू-
 तीनां दानमगृभोदकं जानामित्यत्रापि तदत्र प्रमाणं । तथा च
 कर्त्तव्यपात्रगृह्यादियुक्तंऽपि दानविधौ सति शिशुफलदर्श-
 नाददातरि च लक्ष्याः स्वयंदर्शनान्नयस्वतिरंकाभ्यां दान-
 स्वर्गः सर्वथा त्याज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरिप्रियेत्यनेन श्री-
 हरिणापि याचकत्वाङ्गीकारात् लज्जोप्रीत्यर्थमदात्ममेवाङ्गी-
 कृतमिति च सूचितं ॥ ८१ ॥

पात्राभावाद्दानं न कर्त्तव्यमित्याह । दोग्धेति । अयं प्रत्य-
 क्षग्रहणयोग्यः सर्वोऽपि जना धनिन आत्मान् नरान् दोग्धा
 दोहनशीलः स्वामिभक्तदानादिविध्युपदेशादिना येन केनापु-
 पायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः । तथा द्रोग्धा मनसा
 तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च, कथमेनं हन्यामेतस्य धनादि च कथं

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुत्तिवञ्चना ।

स्वाक्कन्दामृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

गृहीयामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः ।
सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत आह । लोभमलोभं द्रव्या-
द्यभिलाषजनितं मनसो नितरां लोभं कर्षणपारवश्यलक्षण-
विकारं अभिलाषातिरेकं वा विसृज्य यद्युदासते उदामीना
भवन्ति परस्वाकर्षणादेरुपरता भवन्ति तर्ह्येको द्वौ वा न तु
द्वितीयस्तादृशस्त्वल्पीयांस्तस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । तस्मात् परप्र-
तारणप्रयोजनक एव दानार्थं धर्माद्युपदेश इति भावः । परप्र-
तारकत्वात् पात्रत्वाभावाद्दानं कस्मैचिदपि न कर्तव्यमित्यर्थः ।
विषद्वेति पाठे लोभातिरेकं बलान्निरुद्धेत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा
ताच्छील्ये ढन् । तद्योगे च, न लोकेति (पा० २।३।६६) षष्ठोनि-
षेधाद्भुनिन इति द्वितीया । एको द्वौ वा एक द्वाः । सङ्ख्याव्यये-
त्यादिना (पा० २।२।२५) समासे कृते बज्रग्रीहौ, सङ्ख्येय इति
(पा० ५।४।७३) डच्समासान्तः ॥ ८२ ॥

इदानीं विधिनिषेधजातं दूषयन्नुपसंहरति । दैन्येति ॥ अ-
लौक्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्जनलस्यायुष्यं वर्द्धकमित्यर्थः । चौर्यं
यावन्न क्रियते तावद्दैन्यं नापयति तस्मात्तत्कर्तव्यमेवेति भावः ।
तथा अभक्ष्यं लशुनगृञ्जनयाम्यशूकरादि, तद्वर्जनमिति यावत्,
तत्कुत्तिवञ्चना, स्त्रोदरविप्रलम्भनमेव । स्वादूतममभक्ष्यमिति
परित्यागे जठरवञ्चनैव भवति न तु स धर्माः । तस्मात् किं बज्रना

इत्यमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवेचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८४ ॥

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८५ ॥

आनन्दस्य सकलमुखस्य कन्दली प्रगेहः कन्दं मूलभूतमेककं
अमहायं केवलं स्वाच्छन्दं स्वच्छाचारित्वं चक्रेत आश्रयत ।
आतस्मार्त्तमकलविधिनिषेधान् परित्यज्य सर्वदुःखहेतुत्वात्
स्वच्छाचरमेव कुरुतेत्युपदेशान्नात्ममाकर्णयन्ति शेषः । आयुष्यं ।
तस्मै हितमिति (पा० ५।१।५) यत् । अस्मैत्यं । स्तनशब्दात्, स्तना-
द्यन्त्रलोपश्चत्यत्र (पा० ५।१।२।२५) स्तनादिति यागविभागात्
यति, अर्थाभावोऽव्ययीभावः । एवमभक्ष्यत्यत्रापि । विन्दतेति वा ।
विद्धुः लाभे लोट् ॥ ८३ ॥

इत्यमिति । शक्रः, इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदृषकस्यावा-
कस्य दुष्टवर्णवाक्यमाकर्ण्य सक्रोधतां दधे सक्रोपाऽभूदित्यर्थः ।
अनन्तरं उच्चैर्निर्गतां तारस्वरं इत्येवाचत् । इति किं । एतेषु
मध्ये अनिश्चितरूपोऽयं कस्कः श्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभू-
तानि वेददृषणात् कृन्तति क्तिनन्ति । कोऽयं कोऽयं एवं भाषत
इति वक्रविशेषनिश्चयाय कोपाभिव्यञ्जकमम्भोभोक्तौ कस्कशब्दः
कस्कादित्वात् साधुः ॥ ८४ ॥

क्रोधमेव द्यातयन् वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते । लोकेति ।
पाकशासने पाकामुरमर्दिनि मयि त्रयीनेत्रां प्रसिद्धचतुर्द्वयो-

वर्णमङ्गीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग प्रमाणय ॥ ८६ ॥

गोचरार्थगोचरीकरणममर्थवेदत्रयरूपनेत्रां वेदविहिताचर-
णवेदनिषिद्धवर्जनकारिणीं लोकत्रयीं धर्मस्वापनपूर्व्यं शासति
परिपालयति सति क इत्यमेवं मन्त्रान्धर्मादूपाग्राभावे भा-
षते । किम्भूते । वज्रवीर्येण स्फुरन् प्रकाशमानः करो यस्य
तस्मिन् । वज्रेत्यादिना वेदादिनिन्दकस्य कण्ठच्छेदमागच्छेत् स्वस्य
सूचितम् । मयोति करेण हृदयस्पर्शनपूर्व्यं क्रोधाहङ्कारावि-
ष्काराभिनयः । वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि
प्रत्यक्षदृश्ये सति श्रुतिप्रामाण्यं को वा न्यथा कर्तुं समर्थ इति ।
वज्रवीर्येत्यनेन विग्रहवत्त्वं सूचितं । यातेनाज्जनवत्, अग्निहोत्रं
त्रयीत्यादि वेदाप्रामाण्याप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं दूषितमिति
ज्ञेयं । शासति मयि शासन्तं सामनादृत्येत्यनादरे सप्तमी वा
॥ ८५ ॥

श्लोकद्वयेन शुद्धिवैशद्यीत्यादि यज्जातिदूषणं कृतं तत्प-
रिहरति । वर्णंति । अङ्ग रे चार्वाक ब्राह्मणादिवर्णानाममङ्गी-
र्णतायां सत्यां अन्योन्ययोनिसङ्कराभावे सति यो जात्यलोपो
ब्राह्मणत्वादिजातेर्लोपाभावः सङ्गवहारविषयत्वं तस्मिन् वा
विषये ऽन्यथापि वर्णमङ्कराज्जात्यभावे वा विषये परीक्षासु
शुद्धत्वादिज्ञापकेषु स्मृत्याद्युक्तेषु जलादिदिव्येषु विषये ब्रह्म-
हादेर्ब्राह्मणचत्रियादिवधकारिणोऽभियोज्यस्य भङ्गं पराजयं

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।

तदिगुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८७ ॥

प्रमाणय मन्दिग्धस्यार्थस्य कोऽयन्तरनिरामेन निश्चायकं कुरु ।
यदि ब्राह्मणत्वादिगुद्धिर्न स्यात्तर्हि ब्रह्मवधादौ कृतेऽपि ब्र-
ह्महा नास्मीति प्रतिज्ञातवन्निर्गुणभूता भङ्गा न स्यात् । भवति च
तावत्तस्माद्भङ्गेनैव हन्यमानस्य तत्पित्रादिपरम्परायाश्च मङ्गी-
र्णत्वाद् ब्राह्मण्यादिजातैरस्मिन् कथितं । यत्र च मङ्गराज्या-
तिगुद्धिर्नास्ति तस्य वधादौ कृतेऽपि ब्रह्मण्यादिप्रतिज्ञागता
भङ्गा नास्त्येवेति । वर्णमङ्गराज्यातिनोपे व्यतिरेकमुखेन भङ्ग-
एव प्रमाणं धूम इव वज्राभावेऽपीत्यर्थः । अङ्गेति प्राकृत्यस्येति
सम्बोधनं । मिथ्यातत्त्वपरीक्षायामभिधायकभङ्गेऽभिधायकजाति-
गुद्धिः पातित्याभावश्च । अभियोज्यभङ्गे तु हन्यमानादेर्जाति-
गुद्धौ सत्यामपि अभियोज्यस्यैव मङ्गीर्णजातित्वं पातित्यस्येति
निश्चयमिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणयेत्यर्थ इति व्याख्येयं । यथा मति
व्याख्या ज्ञातव्या ॥ ८६ ॥

पूर्वाक्तमेव द्रढयति । ब्राह्मण्यति । ब्राह्मण्यमादिर्यस्य
क्षत्रियादिजातिविशेषस्य तेन प्रसिद्धायां यदा ब्राह्मणी आदि-
र्यस्याः क्षत्रियादित्त्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चासौ प्रसिद्धा
च तस्या इयमुत्तमा ब्राह्मणीत्यादिप्रकारेण कूटयाः स्त्रियः
गन्ता कामुकत्वां संभुञ्जानो नरो दिव्ये जयं न ईक्षते पश्य-
तीति, यत्, न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जातीयानीक्षणमेव कर्तुं अशो-

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तिनास्तिक्यां धिक् धियं कुरुते न ते ॥ ८८ ॥

यस्य वर्णवंशस्य ब्राह्मणादितर्णभङ्गस्य मातापित्रादिपरम्पराया
विशुद्धिर्नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति । ब्राह्मणीव्यभि-
चारो नरो ब्राह्मणाऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय यदा
दिव्यं करोति तदा स पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्षं । तथा च
गम्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदोषदूषितत्वेऽपि तन्मातापित्रादि
परम्पराया ब्राह्मणादिविशुद्धिः तत्पराजयेनैव स्पष्टं कथिता ।
यदि जातः शुद्धिर्नाभविष्यत् तर्ह्येवं प्रतिज्ञायां कृतायामपि
तथाब्राह्मणत्वाभावाद्भङ्गो नाभविष्यत् । स तु दृश्यत इति भङ्ग
एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिप्र-
मिद्धायां गन्ता ना पुरुषो यदजयं भङ्गमोचते तद्भङ्गेक्षणमिति
वा व्याख्या । गन्तेति तच् । अन्यथा । न लोकेति (पा० २ । ३ । ६८ ।)
पष्ठ्यभावः स्यात् । प्रमिद्धायामिति पाठे विषयसप्तमी । अन्या
व्याख्या क्रियत्वादुपेक्ष्या ॥ ८७ ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह । जलेति । हे
चार्वाक वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूलजलानलयोस्ताभ्यां वा या
परोक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य तुलादिव्यादेस्तादृशेऽर्थे
संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते तव धियं बुद्धिं गलहस्तिनं बला-
न्निर्वासितं नास्तिक्यं यस्यास्तां न कुरुते धिक् । वाक्यार्थः कर्म ।
अनुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुष आकर्षपूर्ण-

पुरुषमुक्तशरप्रत्यानयनमपेक्षमाणो यद्यनानीते शर उन्मज्जति
तर्हेवाशुद्धः, अनानीते तु शुद्ध इति वेदोक्तं जलदिव्यं, तच्च तथैव
दृश्यत इति संवादः । वज्रिदिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादा-
हाभ्यामशुद्धिशुद्धी इत्यणुक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्
प्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहातीत्याश्चर्यम् ।
मूर्खतरोऽमीति भावः । तव धिग्धियं निन्द्यां बुद्धिं निराकृत-
नास्तिक्यां न कुरुतेऽपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धिक्
निन्द्यां न करोति अपि तु धिक्करोत्येवेत्यर्थः । धियमिति वा ।
यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भसंवादेन नास्ति-
क्यापनयात् स्वरूपहानेर्धिक्कार एव कृत इत्यर्थः । जनानल्प-
रीचादौ ते तत्रापि यतः संवादः सप्रतिपत्तिरस्ति तेन कारणेन
सञ्जातगलहस्तमालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं यस्यां तां स्वीकृतना-
स्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुरु इत्यर्थ इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः
परीरम्भपरः । यतस्तत्रापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्-
धियं नास्तिक्यवादाद् दृष्टां बुद्धिं दुर्वाभितनास्तिक्यां कुर्वति
वा कुत्सिता इति शब्दो यस्य तत्सम्बाधनं कुरुते कष्टद । तथा
हे अविद्यमानमते अविनीत चार्वाक वैदिकं जनानल्परी-
चादौ यस्मात् संवादोऽस्ति तस्मादाग्रिणनास्तिक्यां नास्तिक्य-
मतिं धिक् मा निन्देत्यर्थः । इति यत्तदोः सम्बन्धमाश्रित्य वा
व्याख्येयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थे, अस्ति नास्ति दिष्टं मति (पा०
४।४।६०) इति ठकि नास्तिकः । मतिः परलोकाविषया ।
तद्भावे नास्तिक्यं । ब्राह्मणादित्वात् यञ् ॥ ८८ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवादयान् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनत्ति व ॥ ८६ ॥

इदानीं मृते कर्मफलमय इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति ।
मतीति । पतियोगः ऋतौ स्त्रिया भर्तृमन्वन्धः शुक्रशोणितम-
न्निपातलक्षणः, अयुग्मासु गमनं निषिद्धतिस्थादिवर्जनं एत-
दादिर्यस्येतादृशे वीजलेपादौ कर्षणजलमेकादौ च वर्त्तमान
एव दृष्टकारणसामग्र्यां सर्वदा सत्यामपि गर्भादेरध्रुवादया-
दनिश्चितादुद्भवात् । कस्मिंश्चित् काले ऽनुत्पत्तेर्हेतोराक्षिप्तम-
लौकिकस्य परलोकसाधनस्य भावेऽदृष्टकारणसामग्रीत एव
सदा स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्धर्माधर्मरूपमदृष्टं कारणा-
न्तरमस्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभफलकमदृष्टं भो
नास्तिका अर्वादिकत्वाद्दृष्टुमनर्था वा युष्माकं मर्म हृदयं किन्न
भिनत्ति अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिनत्तीति वा ।
एतन्निदर्शनेन सचेतसो हृदयेन विदारितुं युक्तं तन्न जातमि-
त्याश्रय्ये । मूर्खतमा भवन्त इत्यर्थः । कर्म वा मर्म दर्शनरह-
सरूपं न किं दूषयति किन्तु दूषयत्येवेति वा । सर्व्वोद्देशेन
नास्तिका इति बज्जवचनम् । गृहस्थास्तित्तुरासु पत्नीषु सती-
ष्वपि पुत्राद्यसम्भवे एवं वदन्ति अस्माभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म
प्राक् न कृतम् । अजातया प्रेतकृत्येनास्मादग्रेन केनचित् प्रेतेन
प्रतिबन्धः कृतस्तस्मादपत्यं न भवतीत्यादि वा कथयन्ति । त-
स्मात्प्रोक्तप्रवादपारम्पर्यादर्थापत्तेरदृष्टं कारणान्तरमङ्गीकर-

याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कश्चन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येपि न कथाः कथम ॥ ८० ॥

जीयम् । आदिशब्दाभ्यां कृषिवाणिज्यस्त्रामिवेवादिव्यवमाया-
स्तत्कलावाप्तयश्च व्याख्याताः ॥ ८८ ॥

मृतः स्मरति, अन्यदेहैस्मृते तृप्तिः, मन्देहेऽप्यन्यदेहाप्रेरित्या-
देहस्मरमाह । याचत इति । पापवशादप्राप्तमङ्गतेः पिशाचत्वा-
दियोनप्राप्तस्य स्वमन्त्रिनमुदामीनं वा यं कश्चनाविश्य सृष्ट-
रूपेण तच्छरीरमधिष्ठाय स्वमन्त्रि गयाश्राद्धं निजदुर्गात्
परिजिहीर्षया गयायां श्राद्धप्रयागे माघस्नानादिजन्यं पुण्यवि-
शेषं याचता मम मङ्गतिप्राप्त्यर्थमिदं करणीयमिति प्रार्थय-
मानस्य, एवं कृते मोक्षिष्यामीति वदतः प्रेतस्य, मन्त्रिणोः
नानादेशस्य आगता जनान्संभ उपज्ञाः अनामिका जाताः
सत्यत्वेन सर्वेषां ममताः कथाः कथं न प्रत्येपि । ताम् कथं न
विश्वमपि । अपि तु नानाविधप्रामाणिकजनमेवादमिदुल्लान्त-
पूर्वजन्मकथनान् पूर्वमयाचतावत् सुवर्णादि निश्चितं तत् पश्य-
तेति निध्यादिदर्शनमेवादाद् देशान्तरकालान्तरप्रवृत्तिकथ-
नाद् गयाश्राद्धादौ कृते तस्य मङ्गतेरनुमानाच्च ताः सर्वथा
विश्वमितुं योग्या इत्यर्थः । एतेन तीर्थादिभावविशेषपरलोक-
देशान्तरप्राप्तिधर्माधर्ममूलस्वर्गनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं स-
मर्थितं । नानादेशजनेन उपज्ञानभविता यामान्ताः सर्वसा-
क्षिका इत्यर्थः ॥ ८० ॥

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।

अद्भुत्से संवदन्तीं न परलोककथां कथम् ॥ ८१ ॥

जन्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नम् ।

किमात्य रे किमात्येदमस्मदये निरर्गलम् ॥ ८२ ॥

को हि तद् वेदेत्यादेरुत्तरमाह । नीतानामिति । प्राणा-
पकर्षणार्थं यमेनैव प्रेषितेन यमदूतेन देवदत्तमानयेत्यादिष्टेन
सनामतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीराक्षैज्जिकं शरीरमाकृष्य यो
देवेनानायितः सोऽयमानीत इति यमसामीप्यं नीतानां मर-
णीयादन्येषां जनानामुपागतौ सत्यामानायितो यः सोऽयं न
भवति पुनरयं मर्त्यलोकं नेय इत्येतत्सदृशमन्यमानयेति यम-
चिचगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये लैज्जिक-
शरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्वान्धवैरेतावत् पर्यन्तं किं जातं त्वं कुत्र
गतः किंवा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृते यमदूतैर्यमं प्रापित-
स्तेन च पुनरायुःशेषादत्र पातितोऽहम् । स्वर्गा नरकस्यैवंविध
इतिप्रकाशकश्रुतिस्मृतिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिरूपं श्रुतं तादृ-
शस्यैव तस्य कथनात् संवदन्तीं संवादं कुर्वन्तीं परलोकसम्ब-
न्धिनीं अस्तित्वकथां कथं कुतो हेतोस्त्वं न अद्भुत्से परलोका-
स्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किञ्चिदविश्रामे कारण-
मस्ति । तस्मात् परलोकोऽस्त्येवेति भावः ॥ ८१ ॥

जज्वालेति । अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्जज्वाल, अमुं चार्वाकं
आक्षिपन् परुषभाषणैरधिक्षिपन्निति आचख्यौ, ऊचे च । इति

महापराकिणः श्रौतधर्मैवावन्नजीविनः ।

क्षणभक्षणमूर्च्छाल स्मरण विस्मयमेऽपि न ॥ ८३ ॥

किं । रे चार्वाक नीच त्वमस्माकं वैदिकानामपि निर्गलं निर्भयं
यथा तथा इदं पूर्वाक्तप्रकारं किमात्य किं ब्रूषे इति । अतः
परमेवं चंद्रव्यमि तर्हि तव कण्ठाहमेव कुण्ठयिष्यामीत्यर्थः ।
क्राधाविष्टजातिरियं । क्राधावेशद्यातनार्थमेव वीष्मायां पुन-
रुक्तिः ॥ ८२ ॥

इदानीं नाश्रान्ति स्नातीत्यादेरुत्तरमाह । मर्चेति । हे क्षणं
क्षणमात्रमभक्षणेनाभोजनेन मूर्च्छालातिविज्ञाने न नास्तिक द्वा-
दशादिबुद्धिप्रमाणनाममाध्यमपराकाशप्रतवतस्तान् ब्रह्म-
चारिणः श्रौतस्मार्त्तरूपेणैकेन बलेन जीविनः प्राणधारण-
शीलानेव स्मृतान् मनुष्यान् स्मरंश्चिन्तयत्यपि किं न विस्मायसे ।
एतावन्ति दिनान्तेऽभोजनाः कथमामन इत्यासर्थं न प्राप्ता-
पोत्येतस्महच्चित्रम् । क्षणमात्रमभक्षणपेडायाः स्मरणवानुभवे
मामापवामादिकारिणां जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शनं च म-
त्यपि भवादृश एव मूर्च्छा न विस्मायत इत्यर्थः । तस्माद्विरमभा-
जनेऽपि जीवितधारणमामर्यादुर्मेऽस्मरेति । तस्मादप्युपवामा-
दिकं धर्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानीहीति भाष्यः । पराकिणः ।
शेषत्वाविवक्षायां द्वितीयावद्भवचनं । शेषत्वविवक्षया अधीगर्ह्यति
(पा० २।३।५२) षष्ठ्येकवचनं वा । मूर्च्छाल । अस्यर्थे मिथ्यादिषु
क्षुद्रजनूपतापाभ्यां च्येत इति वचनादुपतापकारित्ववचनादु-
पकारकारित्वाच्च । विस्मयमे न किमिति च पाठः ॥ ८३ ॥

पुत्रेष्टिश्येनकारोरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्मासन्देहमंदेहजयभानवः ॥ ८४ ॥

इदानीं ग्रावान्मज्जनवत्, एकं सन्दिग्धयोस्तावदित्यादेरुत्तरयति । पुत्रेति । भो नास्तिकाः पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको यागः पुत्रेष्टिः, श्येनेनाभिचरन् यजेतेति वेदवाक्यविहितः श्येनसाधनकोऽभिचारफलको श्येनः, तथा कारोरीं निर्वपेत् दृष्टिकाम इति वंशाङ्कुरसाधनको दृष्टिफलको यागः कारोरीत्युच्यते, एते यागा मुखमादिर्येषां ते, तथा दृष्टप्रत्यक्षानुभूयमानसुतसम्भूतिवैरिमारणजलवर्षादिरूपं फलं प्रयोजनं येषां ते मखा वो नास्तिकानां युष्माकं धर्माऽस्ति वा नास्ति इति धर्मसम्बन्धी सन्देहो वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्मस्तत्सम्बन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिविधायकवेदवाक्यान्येव वा धर्महेतुत्वाद्धर्मस्तत्सम्बन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देह एव सन्देहा सन्ध्यादये सूर्यग्राभार्यमुत्पद्यमाना षष्टिसहस्रमार्द्धतिस्रः कोटयो राक्षसाः तेषां जये विनाशे भानवः सूर्यरूपा विनाशका न किं भवन्ति । एवं दृष्ट्वापि धर्मो न मन्यसे चित्रमित्यर्थः । किं न अपि तु भवन्त्येवेति वा ।

तिस्रःकोट्योऽर्द्धकोटी च मंदेहा नाम राक्षसाः ।

उदयन्तं सहस्रांशुमतिर्युञ्जन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमन्त्र्योर्द्धं जलन्तिः सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।
 निर्ममेऽथ गिरामूर्ध्नीर्भिन्नमर्मेव धर्म्मराट् ॥ ८५ ॥
 तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठाद्यम् ।
 अपष्टु पठतः पाद्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ८६ ॥

इत्यादिवाक्यप्रामाण्याद्वायव्याभिमन्वितजलप्रक्षेपेण तन्ना-
 शपुरःसरमेव सूर्यादयात् सूर्य एव तान् विनाशयतीत्युच्यते ।
 तथा च सूर्या यथा तान्नाशयति तथा मखैरपि भवदीयस-
 न्देहो विनाश्य एवेति प्रामाणिकमेव सर्व्वं जानीहि ॥ ८४ ॥

दण्डेति । अथाऽग्निवचनानन्तरं धर्म्मराड्यमः स्वायुधस्य
 दण्डस्य ताण्डवनैरितस्ततश्चालनैः नभः स्फुलिङ्गालिङ्गतमग्निकृ-
 णाकोष्णं कुर्वन् रचयन् चार्वाकवाक्शरैर्भिन्नमर्मेव विदारित-
 जीवस्थान इवासहमानो गिरामूर्ध्नीर्वाक्यपरम्परा निर्ममे ऊचे
 इत्यर्थः । ऊर्म्मिपदेन वाचामप्रतिहतप्रसरत्वं सूचितं । ऊर्म्मिर्वा
 स्त्रियामिति स्तोलिङ्गेऽपि ॥ ८५ ॥

तदेवाह । तिष्ठेति । भो नास्तिक तिष्ठ तिष्ठ क्षणमात्रं सहस्र
 धर्म्मदूषणादिरमेति वा । अयमहं अधिगोष्ठि गोष्ठ्याभिन्नादि-
 सभायां अपष्टु प्रतिकूलं पाद्यं पठनार्थं वचनं पठतो भाष-
 माणस्य शठस्य वाक्कुलमात्रनिष्ठस्य नास्तिकाधमस्य ते तव
 कण्ठोष्ठं कण्ठनालमोष्ठौ च हठाद्वलात्कारेणेदानोमेव कुण्ठ-
 यामि वर्णाच्चारणाशत्रं करोमि दण्डेन चूर्णयामीत्यर्थः ।
 सर्वाणि विशेषणानि दण्डत्वज्ञापने हेतवः । अयं चैवंविधस्य ते

वेदैस्तदपि भिस्तद्वत् स्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकां लोकायत त्यजेत् ॥ ८७ ॥

समज्ञानान्धभृथिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ८८ ॥

अपि गोष्ठि कथामधिकृत्य वाचा युक्तौ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि युक्त्या
प्रतिहततादृक्तुसममर्थं करोमि । सर्व्वमपि भवच्छास्तं दूषयि-
ष्यामीत्यर्थः । वाग्व्यापारं प्रति कण्ठोष्ठस्यैव दण्डो युक्तः । अय-
मपि क्रोधाहङ्कारादिव्यकारे । तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधातिशयद्योत-
नार्थे पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः । कुण्ठयामि,
वर्त्तमानमाशीष्ये भविष्यति लट् ॥ ८६ ॥

इदानीं लोकत्रयेण परलोकं धर्म्यञ्च साधयन् को हि
वेद, तर्काप्रतिष्ठयेत्येवमादेरुत्तरमाह । वेदैरिति । चतुर्भिः
ऋग्वेदादिभिर्निर्देयथास्मि गीकृतं तद्वत्तस्य वेदस्य वेष्यकाया
तद्युक्तैः तदंशोपजीविभिः वेदानुसारिभिर्मतानां शतैः स्मृति-
पुराणादिभिः वादिप्रतिवादिभेदैर्मीमांसादिशास्त्रैश्च स्थिरं
कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठं अन्यञ्च स्वर्गादिलक्षणं लोकं
हे लोकायत नास्तिकाधम परं केवलं ते वाचा निर्युक्तिकेन
वचनमात्रेण कोऽपि विद्वान् त्यजेत् अपि तु न । किन्तु सर्व्वैरपि
तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्त्वित्ते सन्देहापा-
दिनो को हि वेदेत्यादिश्रुतिस्मृत्यपरेति भावः ॥ ८७ ॥

समेति । एकस्मिन्मार्गादावर्थं समज्ञाना तुल्यमतयोऽन्ये

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृश्यनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ८८ ॥

ऽन्यमह्या भूयिष्ठा बह्वतरमह्याश्च पान्यास्तेषां वैमत्यं मार्गा-
न्यत्वविरोधस्यैव प्राप्य ज्ञात्वा वा दृष्टं लोके यं पन्थानं तमेव
प्रयासि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कृता हेतौ न
गच्छमीति प्रश्नः । अपि तु तमेतमेव गच्छेत्पददेशे वा । यथा
केनचिद्वामो दक्षिणे वा काशीमार्ग इति मार्गं पथिकेषु पृष्ठेषु
पञ्चषैर्वा समार्गे कथितं सति पञ्चाशद्भिर्दक्षिणमार्गे कथितं
“द्वैधे बहूनां वचनं ग्राह्यं इत्यादि” न्यायात् कुशलं न पञ्चाश-
दुक्तमार्गेणैव गम्यते, एवं परलोकंऽप्यन्यविमतिं निरस्य बहून्-
गत एव मार्गः किमिति नाश्रित इत्यर्थः । परलोकमार्गस्य
संज्ञाया धर्मस्य कथं न मन्यसे, अपि तु तमेवाहीकृतं । पर-
लोकमत्तानिश्चयमपि गन्तव्यग्रामवत् कर्तव्यं भावः । तर्काप्र-
तिष्ठयेत्यस्याप्येतदुत्तरं ज्ञेयं ॥ ८८ ॥

बह्वमस्मतिमेव दर्शयति । स्वकन्यामिति । स्वकन्यामात्म-
पुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै वराय अर्घ्यानां देयां कर्तुं विश्वेषां
सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणां लोकानां चानुमतिं मस्मतिं
दृष्टवतोऽनुभवतः तथा कुर्वन्त्येव कस्य जनस्य परत्र लोके
स्वर्गादौ मनो दृढं निःसन्देहं विश्वस्य न स्यादपि तु सर्वस्यापि
स्यादेव । न केवलमन्यस्यैव किन्तु चार्वाकस्य तत्रापीत्यर्थः ।
सर्वेऽपि परलोकबाधभया स्वकन्यामन्यस्मै ददाति । यदि

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्व्वमतत्यजः ।

तद्द्वा व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्म्मजः ॥ १०० ॥

परलोका नाभविष्यत्तर्हि स्वपुत्रीमन्यस्मै कथमदास्यत् । अय-
माचारः सर्व्वेषां मन्मतः । स च त्वयाप्यन्यस्मै पुत्रीदानादङ्गीकृत
एव । अन्यथा स्वपुत्र्याः स्वेनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येषा-
मनुमतिं गृहीत्वैव यथा कन्याऽन्यस्मै दीयते तथा बहुमन्मति-
दर्शनात् परलोकमप्यङ्गीकुर्व्विति भावः । अन्यथात् । देयेवाचेति
(पा० ५।४।५५) सातिः । विष्टेति पूर्व्ववत् ॥ ८८ ॥

स्माकदयेन श्रुतिस्यत्यर्थबोधेषु, तर्काप्रतिष्ठयेत्यादेरुत्तरमाह ।
कस्मिन्निति । धर्म्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां
मध्ये एकस्मिन्नेकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्व्व-
मतत्यजः सर्व्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात् सर्व्वमतासत्त्ववा-
दिना नास्तिका यूयं हता मारिताः । तत्रायं सन्धिः । मता-
नामसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा, चेद-
ङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्य स्वीयम-
तस्यैव वा सत्यत्वाङ्गीकारात् सर्व्वमप्रमाणमिति सर्व्वासत्यत्ववा-
दिना व्याघाताय सिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धान्ता
निर्दोष इत्याद्यातं । न वेत्यपि पक्षे नास्तिकमतस्याप्यस-
त्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावाच्चिर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध
एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपक्षानङ्गीकारे
स्वपक्षेऽपि तैर्नाङ्गीकार्य्य इत्यादि ज्ञेयम् । एवञ्च तस्यैकस्य मतस्य

कापि सर्वैरवैमत्यात् पानित्यादन्यथा कश्चित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्याद्दर्शने शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०१ ॥

दृष्ट्या सत्यताज्ञानेनाभयवादिभिर्दुतया पुत्रेष्वादी पुत्रजन्मा-
दिफलसिद्धौ सत्यां यत्र कश्चित् फलव्यभिचारस्तत्र कर्मणो
वैफल्याद् व्यर्थतामात्रं फलसाधनत्वराहित्यमात्रं तु पुनः अधर्म्यः
प्राचीनपुत्रविद्योगादिर्निरर्थकः । दुःखराशिः धर्मजो न, पुत्रे-
ष्वादिधर्मजन्यो न भवति, विपरीतं तु धर्म्येण न जन्यते, किन्तु
प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य
पुत्रेष्वाद्यनन्तरभावित्वं । न च तावदेव तत्कार्यत्वमिति व्याप्तेरि-
त्यर्थ इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्त्रक-
न्यादानादौ विषये च वैदिके मते सत्यं सति तस्मिन्शेषे सत्यत्वे
ऽङ्गीकृते सति सर्वमतमसङ्गतमिति वदन्तो नास्तिका हताः ।
मातृगमननिषेधादेशस्य भवद्भिरपि परिपालनादित्यर्थः ।
तथा च तदृष्ट्या कन्यादानमातृगमननिषेधादिरूपाणां सत्या-
नां विधिनियेधांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशं व्यर्थतामात्रं वचन-
मात्रेण व्यर्थमित्युच्यते न तु धर्मजो वास्तवाऽनर्थः प्रयोजना-
भावः । तदृष्टान्तेन व्यर्थतामात्रमन्यत्राव्यर्थतेति सत्यसमिति-
प्रसङ्गेन ॥ १०० ॥

उपसंहरति । कापोति । सर्वेनास्तिकैरपि कापि कस्मिन्नपि
अहिंसाकन्यादानादौ श्रौते वेदात् एव धर्मो स्यातव्यः । कुतः ।
अवैमत्यात् सर्वेषामित्यर्थः शेषः श्रौतानां बौद्धानां माध्यमि-

कानामपि सम्प्रतिपत्तेः । अहिंसादे स्तैर्यनिषिद्धत्वादङ्गीकृतत्वा-
 चेत्यर्थः । स्यातव्यमेवेति वा । तथा कचिदर्णाश्रमाधिकारविहिते
 अन्यथा करणे निषिद्धाचरणे च पातित्यदोषाद्विहितकरण-
 निषिद्धाचरणप्रत्यवायभयादपि श्रौत एव धर्मो स्यातव्यः । अन्यथा
 वैमत्येऽपि श्रौत एव कचित् कस्मिंश्चिद्धर्मो स्यातव्यः । कुतः । पा-
 तित्यात् । यत्तु श्रौत धर्मो तेषां विप्रतिपत्तिस्मादनङ्गीकारेऽपि
 प्रत्यवायः स्यादित्यङ्गीकार्य एवेत्यर्थ इति वा । एवं शेषेऽपि
 निजनेमित्तिकाभ्यामतिरिक्ते काम्ये जातिष्टोमादावपि स्या-
 तव्यः । कुतः । तत्कृते तस्य वेदस्य कृते कारणादेद्विहितत्वा-
 विशेषादित्यर्थः । यदा तत्कृते वेदमूलत्वाच्चेष्टे स्मार्त्तेऽपि धर्मो
 स्यातव्यः, सदाचारानुमितस्यत्या श्रुतेरनुमानात् । स्मार्त्तधर्मा
 अपि वेदमूला इति तेष्यङ्गीकर्त्तव्या इत्यर्थः । एतेन यस्मिन्ना-
 स्तीति, जनेन जानतेति, एकस्य वियपापेनेति, स्वञ्च ब्रह्म चेत्यादेः
 सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । धातुवादादि दिक्प्रामाणिकमेव । अस्मि-
 द्भिस्तु साधनवैगुण्यादिति सर्वमपि समर्थितमिति ज्ञेयम् । त-
 त्कृतमिति पाठे हेतुगर्भविशेषणं । तस्मान्न मतानामप्रामाण्यं ।
 श्रुतिस्यत्योस्यैकमत्यमप्यविरुद्धमिति स्थाकद्वयतात्पर्यार्थः । अ-
 हिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधारणधर्मास्तेषु कापि श्रौतेऽपि
 धर्मो स्यातव्यः । पातित्यादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्वेषामनुमते
 विहिते चेन्न स्थीयेत तर्हि विहितस्याननुष्ठानादिति स्मृतेः
 पातित्यमित्यर्थः । तथा च विहितानां केषाञ्चिद्भवद्भिरनुष्ठा-
 नास्त्रिषिद्भानां केषाञ्चिद्भवद्भिरपि वर्जनात् सर्वेषां विमते

बभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोऽभिमतम् ।

किं न प्रचण्डात् पाषण्डपाश पाशाद्विभेषि नः ॥ १०२ ॥

मानवाग्न्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविना शिला ।

न श्रद्धापयते मुग्धास्तैर्थिकाध्वनि वः कथं ॥ १०३ ॥

निषिद्धे चेत् स्थीयते । तथा निन्दितस्य सेवनादिस्मृतौ पातित्य-
मित्यर्थः । तथा चैतद्व्यान्तेनान्येचपि विभिनिषेधांशेषु तत्कतेः
श्रोतवाविशेषादेव हेतोः स्यात्तयं । तेऽपि प्रामाणिकत्वे स्वी-
कार्या इति वा व्याख्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ १०२ ॥

बभाणेति । क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिः वरुणः करुणया
उज्झितं वचो नितरां परुषं यथा बभाण । हे पाषण्डपाश
मास्मिकाधमत्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाद्दुःसहात्पाशान् विभेषि किं ।
कुत्सायां, याये पाशविति (पा० ५।३।४ ७) पाशप्रत्ययः ॥ १०२ ॥

मानवेति । मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः तथा कूर्मव-
राहनरमिहादयो ह्याशुक्लानि येषामेवंविधं विलम्बितं यस्याः
सा च शिला गण्डकाख्या तीर्थविशेषमश्ववा जालयामशिला,
भा मुग्धा मूर्खाः तीर्थिकाध्वनि मेश्वरमार्गे वैदिकाध्वनि वा वो
युष्माकं कथं न श्रद्धापयते आस्तिक्यं न प्रापयति । श्वमेत-
द्भवतां मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं मावयवत्वेन कार्यं
शिलादिस्वनिर्माणशक्तमिच्छामात्रेण कर्त्तारं मनुष्यादिलक्षण-
मीश्वरमाक्षिपति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादुटवत् । अनुमाना-
त्यक्षधर्मताबलादिलक्षणे कर्त्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथमत्राविश्यास

शतक्रतुरूजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैर्न वक्ष्यमदचीकरत् ॥ १०४ ॥

इत्याशयः । एतेन देवसेदस्ति सर्वज्ञ इत्यादेरुत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

शतेति । भो नास्तिकाः शतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुत्तरं अजा-
यत इत्यरूजो वैश्वः स आदिराद्यो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णाश्च
तेषामाख्या शतक्रतुमुखजबाहुज इत्यादीनि नामानि तेषां वि-
शेषेण ख्यातिर्वार्त्ता श्रुतिवृत्तान्तसंवादैः वेदोक्तेतिहासैः करणैः
वो युष्मान् कथं न चमदचीकरत् चमत्कारं नाकारयदपि तु
आश्चर्यं भवतां तयोत्पाद्यं । चमदित्यव्ययमाश्चर्यं । शताश्वमेध-
क्रतुकारीन्द्रो भवति । इन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोके-
नापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवह्रियते न तु वज्रादिरिति । तथा
च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासोदित्यादिना श्रुत्या ब्राह्मणचेचियादीनां
मुखजत्वबाहुजत्वाद्युक्तं । लोकेनापि ब्रह्मक्षत्रादय एव मुखज-
त्वबाहुजत्वादिभिर्यवह्रियते न तु विपर्ययेणेति वेदोक्तेन सह
लोकस्थानुभूयमानत्वात् । संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको
यत्रहरत्याश्चर्यमेतत् । आश्चर्यं पूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं न वि-
श्मियेत्यपि तु विश्वनीयं तत्रेत्याशयः । ऊरुजपदं वृत्तानुरो-
धात् प्रायेजि । तथापि सर्वेऽपि वर्णाः संगृहीताः । विख्यातिः
प्रयेजिका संवादैः प्रयेज्यैर्वा युष्माकश्चमदाश्चर्यं कथं न कार-
यामासेति वा । शतक्रतुश्च ऊरुजोर्वशी च तदादि वज्रिर्मेनके-

तत्तज्जनकृतावेशान् गयाश्राद्धादि याचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धय न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान् वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

त्यादि व्याख्या येषां यामास्य वज्रादीनां मेनकादीनाञ्च तेषां
लोके प्रसिद्धेर्वेदवृत्तान्तसंवादैर्हेतुभिर्युष्माकं कमाश्चर्यं नाची-
करत् । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्व्यासपरमस्यैतान् सर्वान्
प्रत्यक्षेणैव पश्यतेत्यर्थः । तथा च वेदसम्बन्धं परलोकादि च
प्रामाणिकमेवेदमिति भाव इति वा । प्रथमव्याख्याने व इति
चकोरि (पा० १।४।५३) त्यणौ कर्त्तुणौ कर्मात्वं, समदिति च
कर्मान्तरं । संवादैरिति करणे द्वितीया । पञ्चान्तरे तु तेनैव
सूत्रेणाणौ कर्त्तुः कर्मात्वाभावादनभिहिते कर्त्तरि संवादैरिति
द्वितीया । व इति षष्ठी ॥ १०४ ॥

तदिति । तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान् कृतसञ्चारान्, तथा
गयाश्राद्धादि याचिना गयापिण्डदानादिपुण्यं याचतः, प्राप्त-
प्रेतभावान् भूतान् प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि द्रुयं
श्रुतीः कथं न श्रद्धय मत्यत्वेन मन्यध्व इति पौनरुक्त्यं न शङ्कनीयं
भिन्नवक्तृत्वादेवमुत्तरलोकेऽपि श्रेयम् ॥ १०५ ॥

नामेति । नामभ्रमाद्यमदूर्तैर्यमं नीतान् प्रापितान् अथ
मुक्त्वात् प्रत्यावृत्त्य स्वतनुमागतान् प्राप्तान् संवादं चन्द्रः चयी-
त्यादि वेदसंवादं वदन्धेवंशीलान् जीवान् वीक्ष्य श्रुतीः वेदान्

संरम्भैर्जम्भजैश्चादेः स्तम्भ्यमानादलादलन् ।

मृद्वि बद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०० ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कर्नेर्वन्दी तच्चाटुचटुनाननः ॥ १०८ ॥

मा त्यजत, अप्रामाणिकान् मा ब्रूत । एवं वेदप्रामाण्यापसंहा-
रात् स्तुत्यादिरपि वेदमूलत्वात् उक्तमर्ब्वधर्माणां प्रामाण्यं व्यव-
स्थापितम् ॥ १०६ ॥

संरम्भैरिति । अथ वेदवचनानन्तरं जम्भजैवः शक्र आदि-
र्यस्य, इन्द्रानलादीनां संरम्भैर्भूभङ्गाद्याकारविकारैर्भूतिन क-
लिना पुरश्चितुं स्तम्भ्यमानान्निषिद्धमानात् । इन्द्रादिसंरम्भान्
दृष्ट्वा भयात् तत्सममुखं पदमपि चलितुमशक्तादलात् कलिमै-
न्यात् वलन् पृथग्भवन् किञ्चिद्दुर्धर्मवलम्ब्य द्वित्राणि पदानि
सममुखमागच्छन् दीनत्वद्योतनपुरःसरं शक्रादिनमस्कारार्थं
बद्धाञ्जलिः कश्चिदज्ञातनामा पापरूपत्वेनाज्ञातनामा चार्वाक-
देवान् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे ॥ १०७ ॥

नेति । हे नाकनायका इन्द्रादयः अयं मल्लक्षणेो जनो
ऽपराधी न यतः पराधीनः । तदेवाह । कलेः कलिनाम्बुः काल-
स्याहं वन्दी स्तुतिपाठकः । अत एव तस्य चाटुनि प्रियवचने
विषये चटुलं प्रियवादि वावदूकं वा आननं यस्मैवभूतः, अथ
च कालस्य हतान्तरूपस्य वन्दिनो हि यमाश्रयन्ति तस्मिन्
वदन्ति न च दण्डार्हाः । तस्मादेतस्मिन् वैदिकादिदूषणं मया

इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयाञ्चकुर्दापरञ्चापरं पुरः ॥ १०८ ॥

सन्ददर्शोन्नमद्ग्रीवः श्रीवज्रत्वक्कृताङ्गुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

कृतं यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति पर्युक्त्वादपरा-
धास्त्राहं दण्ड्याः श्रीमद्भिरिति ॥ १०८ ॥

इतीति । देवास्तस्मिंस्त्वार्षाके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति
भाषमाणं सत्येव स्यन्दनमन्दिरं रथं कलिं अपरं द्वितीयं
दापरञ्च पुरोऽप्ये आकलयाञ्चकुर्ददृशुः ॥ १०८ ॥

समिति । तस्मैः प्रसिद्धैः ब्रह्महत्यादिभिर्मूर्खैः पापैस्तत्का-
रिभिः पुरुषैर्वा परीतः समन्ताद्घातः, तथा उन्नमन्ती दर्शना-
र्थमुच्चयोवा यस्यैवभूतः स कलिः श्रीवज्रत्वेन कायकान्तिवाज-
स्येन भूषणादिमण्डाङ्गन्येन वा कृताङ्गुतान् कृताङ्गुथान् अ-
नाकीयान् स्वर्गरहितान् स्वर्गभवान् वा तान् इन्द्रादीन् सन्द-
दर्श । क इव नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकण्ठन-
रकमय ऊर्ध्वयोवा नरकस्थः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवं-
रूपः पुण्यत्वाच्चेति दीप्तस्वरूपा इति ज्ञातवांस । नरकस्थोऽपि
देवानां कायकान्तिदर्शनाज्जायमानसुखोऽनुष्ठितपापकृतपञ्चा-
क्षापः सुरानार्त्ततया पश्यतीत्युपमा । उन्नतयोव इत्यपि पाठः ।
नाकीयानिति हितार्थं तस्मै हितमिति (पा० ५।१।५) वृद्ध-
त्वाद्भवार्थं वृद्धाह इति (पा० ४।२।११४) वा कः । नारकी ।
नरकशब्दाद् इति ॥ ११० ॥

गुरुरीठावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ १११ ॥

विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलन्तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

गुर्विति । प्राग् दर्शनात् पूर्वमिन्द्रादयः केनापि एकद्विकरणे,
इत्यादिरूपया गुर्व्या महत्या रीठयाऽवलीढा व्याप्तस्तपु कृता-
वज्रोऽपि दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः परा-
भूतः तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्रां त्यक्त्वा स कलिः अनमन्नपि
बलात् स्वेनैव शक्तेजसैव वा नमितो नम्रीकृतो मस्तको यस्यै-
वभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्नमश्चकारेत्यर्थः । क इव । त्रिशङ्कुर्नाम
सूर्यवंग्वा नृप इव । स हि स्वयाजने प्रार्थितेन पुरोधसा वसि-
ष्टेन निरस्तो गुरोर्वमिष्टस्य अवज्ञया व्याप्तस्मिन् कृतावज्ज मन्त्र-
भिमानीदिश्यामित्रेण सर्वकामिकं कर्तुं याजितस्तत्प्रभावात्
मशरीर एव स्वर्गं गच्छन्निन्द्रेऽपि कृतावज्जः संस्तुतेजसा पराभूतः
स्वर्गाद्भंशितः । यथा पूर्वमिन्द्रे कृतावज्जः संस्तुतेजसा परा-
भूतः स्वर्गाद् भंशित इत्येवं नमितमस्तकोऽभूदितिहासः ।
रीठावमाननावज्ञेत्यमरः ॥ १११ ॥

विमुखानिति । मत्तः सगर्व एष कलिः सहेलं सविलासमु-
पेत्य समीपमागत्य तान् देवान् समभाषत । किम्भूतान् । एनं
कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितुं स्पष्टं वा किन्तु वीक्षितुमपि
विमुखाननर्हान् सावजान् । कः कानिव । मत्तो निर्मालो मदि-

स्वस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न शिखिता ।

सखे कालं सुखेनासि पाशदस्तं मुदस्तव ॥ ११४ ॥

स्वयम्बरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

रामन्तो वा जनङ्गमश्चण्डालो द्वाजानिव । किमूतान् एनं
चण्डालं द्रष्टुमप्यनर्हान् । चण्डालप्रव्रमातङ्गदिवाकृतिजनङ्गमा
इत्यमरः । गमश्चेति (पा० ३।२।४७) खच् । खित्वाङ्गम् ॥ ११२ ॥

स्वस्तीति । हे वास्तोष्पते इन्द्र ते तुभ्यं स्वस्ति क्षेममस्ति
कश्चित् । तथा हे शिखिन्नये ते तव शिखिता वित्तकेशो नास्ति
कश्चित् । हे मखे कालं यम सुखेनासि किं । हे पाशदस्तं वरुण
तव मुदः सन्ति कश्चित् । गृहमावस्थाधिपत्यादमामर्थ्यं वृथैव
ज्वालाजटिलत्वं कुक्षितरूपत्वमायुधधारणवैयर्थ्यञ्च सम्मुद्दिभिः
सूचितं । उत्तमानां कुशलप्रश्नास्ते महे स्वाम्यन्तर्भाऽधिकत्वं
सूचयति । इन्द्राय स्वस्तिप्रयोगः स्वामिभावं ब्राह्मण्यं वा
कनेर्द्योतयति । वर्णमास्तेन यमे मखिशब्दप्रयोगः । अयमेव
गर्वावज्ञा चेति ज्ञेयं । स्वस्त्यागोऽक्षेमपुण्यादावित्यमरः । वा-
स्तोष्पतिर्गृहमेधाश्चेति लिङ्गात् साधुः । तुभ्यमिति । नमः-
स्वस्तीति (पा० २।३।१६) चतुर्थी । इतरत्र तव सम्बन्धनीयम्
॥ ११३ ॥

स्वयमिति । हे देवा वयं स्वयम्बररूपे महे उत्सवे भैमीवर-
णाय यस्मात् त्वरामहे मवेगाः स्मः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वय-

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहङ्कारमकारणम् ।

ऊचिरेऽति चिरेणैनं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

पुनर्वक्ष्यमि मामेवं कथमुदक्ष्यमे नु सः ।

सृष्टवान् परमेष्ठो यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

स्वस्थानं प्रति ऋजुगामिनेऽध्वनेऽस्माननुमन्यध्वमाज्ञापयत् ।
त्वावशादन्या गोष्ठो न क्रियते । आज्ञैव दीयतामित्यर्थः ।
अध्वने । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ११४ ॥

त इति । ते देवाः पूर्वोक्तमकारणं निर्हेतुकं उच्चैरतिश-
यितं अस्य कलेरहङ्कारं दर्पमवज्ञाय मिथोऽन्यान्यं दृष्टमुखाः
मन्तः मूर्खः स्वयम्बरवाचं किं करोतीति स्मित्वा हास्यं कृत्वाऽति-
चिरेण पापीयमाऽनेन सह कथं वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयामं कालं
विलम्ब्यैनं कलिं प्रत्यूचिरे वक्ष्यमाणं बभाषिरे ॥ ११५ ॥

पुनरिति । हे कलं त्वं स्वयम्बरार्थं गमिष्यामीति एकवा-
रमज्ञानादुक्तं तदिदमतः परं पुनर्मा मा एवं वक्ष्यमि मा
मावोचः । यस्मात् परमेष्ठो यं त्वां आमरणं गुरुकुलनिवासिनं
नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतचारिणं सृष्टवान् (स तु पुनस्त्वं कथमुद-
क्ष्यमे परिणेष्यमि कृतयुगादयो निष्कलत्रा एव सृष्टाः) तस्मा-
त्तव स्वयम्बरवार्त्ताऽनुचिताऽवकीर्णत्वापातात् । तस्मादेवं पुन-
र्मा मा वोच इत्यर्थः । पापरूपं प्रत्युपहामवचनमेतत् । माशब्दस्य
निगनुबन्धकत्वादक्ष्यमीति वचेर्लट् । मा मेति निषेधविषयायं
वोष्पायां द्विरुक्तिः । परमे स्थाने तिष्ठति इति इनिः स च कित् ।

द्रोहिणं द्रुहिणे वेत्तु त्वामाकर्ष्यावकीर्णिनम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

अतिवृत्तः सवृत्तान्तस्तिजगद्युवगर्व्वनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

अत आलोपः, अस्मास्वेति (पा० पा० ३८ ७) सूत्रेण षत्वं । तत्रैव,
परमे वर्द्धिति निपातनादेदम्बत्वं ।

नैष्ठिका ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यमस्मिधा ।

तदभावेऽस्य तनये पुत्र्यां वैश्वानरेऽपि च ॥ इति स्मृतिः ॥ ११९ ॥

द्रोहिणमिति । द्रुहिणा ब्रह्मा त्वां पुत्रं अवकीर्णिनं क्षतव्रतं
आकर्ष्य निजज्जाभङ्गाद् द्रोहिणं गुरुद्रोहकारिणं वेत्तु । एवं
त्वया कृतं ब्रह्मैवं ज्ञास्यतीति यावत् । अथ वा तेन ज्ञातेऽपि
तव किं भयमिति मापहाममाह । त्वज्जनैस्त्वदपजोविभिः का-
मक्रोधादिभिरपि धातुः सेतुर्ब्रह्मकृता धर्ममर्यादा लङ्घ्यः त्वया
पुनः किञ्च लङ्घ्यः । त्वदाज्ञया मेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति
तं लङ्घयतीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यदा त्वज्जनैरपि सेतुर्न
लङ्घ्यस्त्वया न लङ्घ्य इति किं वाच्यं । त्वदाज्ञालङ्घनमनैचि-
त्यान्न कार्यमित्यर्थ इति काका । धाताऽब्रह्मानिर्द्रोहिण इत्य-
मरः । द्रुह्यत्यसुरेभ्यः, औणादिकाः किन् ॥ ११७ ॥

स्वयम्बरं प्रत्यागमने हेत्वन्तरमपि वृत्ते । अतीति । एकं
विना सर्वपरित्यागात्तिजगत्सु वर्त्तमानानां युनां तरुणानां
मौन्द्यविषयं गत्वे नुदतीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो भौमीस्वय-

नागेषु सानुगागेषु पश्यन्तु दिविषन्तु च ।

भूमिपालं नलं भैमी वरं साववरद्वरम् ॥ ११८ ॥

स्वराऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः मञ्जरात् इत्यर्थः । भवद्भिः कथं ज्ञात-
मित्यत आहुः । स स्वयम्यत्र एव । आगच्छतां नोऽस्माकमपादानं
निश्चलाऽवधिभूतोऽर्थ इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्तुत एव आ-
गच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत इति । अतोऽपि
त्वया तत्र न गन्तव्यमिति भावः । विरूपे चञ्चलं स्थिरं वा यद्-
दामीनं तदपादानमिति वैयाकरणाः ॥ ११८ ॥

कथं यूनां गर्भनादः को वा तया वृत इत्याशङ्काया-
माहुः । नागेष्विति । नागेषु वामुकिप्रभृतिषु सानुगागेषु दि-
विषन्तु अस्मदादिषु कैातुकवशादेव पश्यन्तु तान् सर्वाननादृत्य
मा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणाश्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूपालं
मार्त्तभौमं नलं मृवरं वरं परिणेतारमववरत् वरयामास ।
सर्वानादरेण नलवग्णात् सर्वेषां सौन्दर्यगर्वा गत इत्यर्थः ।
पश्यन्तु दिविषन्तु इत्यनेनास्माभिः कैातुकार्थं वरदानार्थमेव
च गतं न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यानतरेण सूचितमिति
ज्ञेयम् । नागेष्वित्यादौ, षष्ठी चानादरे इति (पा० २।३।३१)
मत्तमी । अववरत् । वरं ईप्सायामिति चुगादावदन्पाठात्
स्वार्थणिजन्ताद्वयतेत्यास्तापित्वात् सन्वद्धावादित्वदीर्घत्वाभावः

भुजगेशानसदेषान् वानरानितरान् नरान् ।

अमरान् पामरान् भैमी ननं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमश्चरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्कायां कारणमाहुः । भुजगे-
शानिति । भैमी भुजगेशान् वासुकिप्रमुखान् फणागणजिह्वाला-
लनादिवैरूप्यादमदेषानमनोहरान् वेद जानाति । तथा इत-
रान् मत्तादन्यान् नरान् मनुजाधोगान् चापन्यनिर्गुणत्वाभ्यां
वानरान् वेद । तथा अमरान् अचतुरत्वात् पामरान्नीचान् वेद ।
केवलं ननमेव गुणोज्ज्वलं अतवीर्यादार्यमौन्दर्यादिभिः प्रका-
शमानं वेद । गर्भगुणाकरलाञ्छन एव तथा युताऽन्ये तु परि-
त्यक्ता इत्यर्थः । विवर्णः पामरा नीच इत्यमरः । वेदेति इदा-
नीमपि तथैव प्रतीतिः मत्तादर्त्तमानता । विभक्तिप्रतिरूपको
निपातो वा । तथाऽज्ञामीदित्यर्थः ॥ १२० ॥

इतीति । चरममन्यं युगे भ कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा
परमाऽत्युत्कृष्टो रोषान्धः, रोषान्वितरां निर्विचारतया पुरः-
स्थमपि वस्त्वजानन्, अत एव जगन्नाशमस्मन्विनी निशा, यस्यां
निशि जगन्नाशो भवतीति यावत्, तत्सम्बन्धी प्रलयकाले सकल-
भूतयामलालसामग्र्यो रूद्रस्तदनुद्रा आकारो यस्य सः । क्रोध-
वशान्वितरासाविष्कृताकार इति यावत् । एवम्भूतः संज्ञान् सु-
रानदो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥ १२१ ॥

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्तोर्दिव्यत स्वयम् ।

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १०० ॥

पुनर्वक्ष्यमि मामैवमित्यादेरुत्तरमाह । कथेति । हे देवा
ब्रह्मा कयाऽप्यतिमुन्दर्या गायत्र्यादिपदवाच्ययाऽज्ञातनामजा-
तिगोत्रया वाऽथ चामरत्वाद् यस्या नामकथनेऽप्यस्मा । राज्ञा
भवति तथा सुतया सह सुखेन क्रीडतु । तथा यूयं स्वयमात्मना
दिव्याः स्वर्गभवा रश्मादीः स्तोः अहन्त्यामुष्या वा रमणीर्दी-
यत स्वेच्छया ताभिः सह सुरतक्रीडां कुरुत । प्रजापतिः स्वां
दुहितरमभ्यधावदिति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वाच्छन्द्याद्भवतां सुतरां
स्वाच्छन्द्यमिति स्वयमित्यनेनाक्रमम् । कलिस्तु पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं
व्रतं यावज्जीवं चरतु वाऽथवा जीवन् कलिरस्मानुपहमिष्यतीति
अनेन न जीवितव्यमिति वो युष्माकमतिप्रियाय नितरां तुष्टये
प्रैतु म्रियतां । स्वयं सर्वैः स्वेच्छाचारः क्रियते मया तु स्वेच्छा-
चारो न कर्त्तव्यो मर्त्तव्यमेवेति कीदृशीयं भवतां परप्रदेषणी-
तिरिति लाकरीत्युपहामः । अथ च यूयं ब्रह्मादयः सर्वेऽपि
स्वेच्छाचारिणः स्वाच्छन्द्यं कुरुत नाम कलिस्तु न तादृशि
ब्रह्मैव चरतु युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमोल्लसणाय तस्मिन् प्र-
यतां । भवदस्वेच्छाचारं न करोमि किन्तु भैमोपपन्नं प्रवृ-
त्तस्य मम मरणञ्चत् स्यात्तदण्यस्त्विति भावः । अत्राप्युपहाम
एव तात्पर्यं क्रीडा चेति । दिवः कर्म चेति (पा० १।४।४०)
करणस्यापि कर्मत्वात् स्तोभिरित्यर्थं स्तोतिरिति द्वितीया ॥ १०२ ॥

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्म्मदेशिनाम् ।

स्वयं तत कुर्वता सर्व्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥

तत्र स्वयम्बरेऽलम्भि भुवः श्रौर्नैषधेन सा ।

जगतो ह्येष युष्माभिर्लाभस्तुन्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

उपहाममेव प्रकटयति । चर्येति । हे देवाः परस्मै अन्यस्मै
जनाय स्वसुतादिगमनं न कार्य्यमिति धर्म्मदेशिनां धर्म्ममुप-
दिशतां स्वयं तद्गच्छहत्यास्वसुतादिगमनं सर्व्वं निषिद्धं कर्म्म
कुर्व्वतां वो युष्माकमियं कतमैव कैव चर्यां आचाररूतिरपि
तु न कापीत्याक्षेपः । अचेतने अपि श्रुती कर्णा यद्भवदीयम-
हत्यादिगमनं कर्म्म श्रोतुं विभितः तस्यतः । स्वेच्छाचारिणां
भवतां परपीडायामेव तात्पर्य्यमिति भावः । चर्या । गदम-
दिति (पा० ३।१।१००) भावे यत् ॥ १२३ ॥

तत्रेति । तत्र स्वयम्बरे नैषधेन भुवः श्रौः सौन्दर्याङ्गलक्ष्मीः
मा भैमी अलम्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो ह्येतेलोके
यावती वर्त्तन्ते मा लज्जा जगतः सकाशादा, भैस्याऽनादृतत्वात्
या लज्जा मा लक्ष्मि वा नलस्य युष्माकस्तु लाभाऽपूर्व्ववस्तु-
प्राप्तिस्तुन्याभ एवाभामते । तुन्याभ एव । शकारहकारमात्रं
वैक्यं, इतरन्तुन्यमेव । भवद्भिर्लक्ष्मैव लक्ष्मा न तु भैमीति रूपस्य
दर्पो वृथैवेति भावः । अयञ्च यूयञ्च यूयं तेषां वः एकशेषः
॥ १२४ ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्त्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमस्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसाम्प्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२६ ॥

दूरादिति । आगच्छतो नोऽस्मान् दूराद् दूरत एव प्रेक्ष्य
यौष्माकी इयं वक्त्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तैव । किम्भू-
तानां । गुणीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणं ।
यतो भैरववृत्तत्वात् मञ्जातलज्जयैव हेतुना ऽस्माकं मुखमीक्षितु-
मसमर्थानां । लज्जाशीला ह्यन्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न
दर्शयति सलज्जा भवन्त इति युक्तमेवेत्यदिति भावः । अयमणु-
पहामः । लज्जयेवेति पाठे उत्पन्ना । प्रेक्ष्यति वक्रणापेक्षया समा-
नकर्तृत्वं दूरादेव दृष्ट्वा । यौष्माकीति, तस्येदमिति (पा० ४।३।
१२०) अणि, तस्मिन्नणि चेति (पा० ४।३।२) युष्माकादेशः ।
युष्माकमिति पाठः साधुः । एवमस्माकमित्यत्रापि द्रष्टव्यं । वक्र-
णेति नामधातोर्युच् ॥ १२५ ॥

स्थितमिति । भो देवास्तन्नलवरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं स्थि-
तौदामीन्येनेति शेषः । असाम्प्रतमनुचितमेतदित्यर्थः । दुर्विद-
ग्धा भवदवज्ञानादचतुरा मा भेमो ज्वलन्तो देदीप्यमाना
कुतः क्रोधो यस्याः तथा दृशा कृत्वा किमर्थं न निर्दग्धा सुतरां
न भस्ममाकृता, अपि तु तादृगमामर्थ्यमद्भावं तस्याश्च माप-
राधत्वे दग्धमुचितं, तदपि न कृतमित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः ।

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका ।

स्वीचकार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

भवादृशैर्दिशामोशैर्मृग्यमानां मृगेक्षणाम् ।

स्वीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीढस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

युक्ते द्वे साम्प्रतं न्याने इत्यमरः । भोरिति प्रत्येकं सम्बुद्धिः
॥ १२६ ॥

महेति । कुलशीलादिना महान्तमुत्कृष्टं नलं अभिलाषुका
सा भैमी कश्यपसुतत्वान्महावंशान् दिव्यवस्त्रादिभूषणान् युष्मान्
परित्यज्य तरलं चक्षुस्त्वभावं अनिश्चितबुद्धिं नलं कथंकारं
कथमिव स्वीचकार अहो आश्चर्यम् । महान्तं कामयमानाया
देवपरित्यागेन मनुष्यवरणान्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च या
महापरिमाणं वाञ्छति सा विशालान् दृढान् वणून् परित्यज्य
तरङ्गस्पर्शमात्रेणापि चक्षुः नलम् नलाख्यं दणमङ्गीकरोतीति
चित्रमेव । अत एव सा किं न भवद्भिर्दर्शयेति भावः । अभिला-
षुका । लघपतः (पा० ३।२।१५४) इत्युक्तम् । महान्तं इति,
नलोकेति (पा० २।३।६८) । षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया । कथंकारं
पूर्ववत् ॥ १२७ ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह । भवादृशैरिति । भो देवा
दिशामोशैर्महामृद्धिभिर्भवादृशैर्मृग्यमाणां कामयमानां मृगे-
क्षणां भैमी स्वीकुर्वाणः समुद्वहन् अत एव भवत्सु कृतरीढः
कृतावज्ञः दणतुल्याऽतिनिभारः, अथ च नलशब्दवाच्यत्वात्

दारुणः कृतमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि ।
 नावहन् किं तदुदाहे कृतमाश्रितक्रियामयम् ॥ १२८ ॥
 अहो महःसहायानां सम्भता भवतामपि ।
 क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्यैवामृतद्युतेः ॥ १२९ ॥

हणभृतः स नलो भवद्भिः कयं केन प्रकारेण मोढः क्षान्तः ।
 मा भवद्भिर्भिलषिता तथा तु भवन्तो नादृता इत्युपहामः ।
 मृगंक्षणां । न लोकेति (पा० २।३।६८) पष्टीनिषेधाद्वितीया ।
 मोढः । तीषमहेति (पा० ७।२।४८) इद्विकल्पात्, यस्य विभा-
 षेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायां नेट् ॥ १२८ ॥

दारुण इति । अयं शिखी वज्रिदारुणः कृतं काष्ठराशिं
 आश्रित्याग्निमाश्रिते विवाहे साक्षी भवन्नपि साक्षाद्गृष्टा भव-
 न्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैमीनलयोस्तस्य तस्या वा उदाहे
 विवाहे विषये कृतमाश्रितोऽलीकमाश्रितः क्रियां मत्यापलाप-
 न्नक्षणां किन्नावहन्, अपि त्वेतदप्यनुचितं कृतं । कृतसाक्षी हि
 परकीयं वस्त्वन्यस्मै दापयति । तदनेन प्रायश्चित्तं न स्थितमित्य-
 ग्निमाश्रितो विवाह एव न भवतीति भैमी नलेन मोढेति भैमी
 नलादन्यस्मै भवत्स्वव मध्ये कस्मैचित् किमिति न दापितेत्यर्थः ।
 अथ च दारुणः पापकारित्वादतिकूरः पुरुषः कपटमाश्रित्य
 व्यवहारे साक्षी भवन्नपि तस्य चित्ते धृतस्य कार्यस्योदाहे कृत-
 माश्रितं धत्ते अत्र तु नेत्याश्चर्य्य ॥ १२८ ॥

अहो इति । हे देवा महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमृ-

सा वव्रे यं तमुच्छ्रज्य मद्भूमोर्ध्वाजुषः स्य किम् ।

ब्रूतागःसद्य नस्तस्माच्छ्रद्धनाद्याक्विनद्भि ताम् ॥ १३१ ॥

जीर्णानां भवतामपि क्षमैवास्मै कलङ्काय, दन्द्रादिषु मत्स्वपि भैमी नलं वृतवतीति अपयज्ञमे, अथ च नलकृतानादररूपाय, अथ च लज्जावशादन्यवनवीक्षणशक्तिमुखमालिन्यरूपाय कलङ्काय म-
स्मृता । अहो महदाश्चर्यं । गुणभूतापि क्षमा दोषाय जातेत्यर्थः ।
महःमहायस्य तेजस्विनो देवस्य दीपमानस्यामृतद्युतेश्चन्द्रस्येव ।
यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः कलङ्काय जाता भवतामपीत्यपि-
शब्देन यत्र कलङ्कशङ्कापि नास्तीति सूचितम् । भृशन्द्रे कलङ्क
दति ज्योतिर्विदः । महःमहायानामपीति वा चन्द्रस्य यथा
तथा भवतामपीति ममुच्चयार्था वा । क्षमां परित्यज्य भवद्भि-
रन्यतरस्य चेद् दण्डो नाकरिष्यत् तर्ह्यपयज्ञो नाभविष्यदिति
भावः ॥ १३० ॥

मिति । हे देवाः सा भैमी यं वव्रे तं नलं उत्सृज्य द्यूयं स्य
मद्भूमं कलयं किमिति दर्श्याजुषः अन्तान्निपराः स्य भवथ अप-
राधिनस्तस्यापकर्तुं भग्नकाः सन्तोऽनपराधाय मद्भूमं किमिति
दर्श्यायुक्ताः स्येत्युपहामः । तस्माद्यूयं वृत कथयत । अहं तस्मा-
न्ननात् सकाशाच्छ्रद्धना कपटेन कथमपि वञ्चयित्वा अद्यैव
तामाच्छिन्नाद्भि आहरामि । यत आगमा भवदनादररूपाप-
राधस्य मद्भाश्रयभूतस्मात् । अत्रिलम्बेनैव तामाहरामि ग-
च्छति मामनुमन्यध्वमित्यर्थः । अन्येनापराधे कृतेऽन्यस्मै द्रुह्यत
इति युक्तिमिति नाकरोत्युपहामः । वृत नो दुष्प्रकमस्माकञ्चा-

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराधानं भारती सारतीव्रया ॥ १३३ ॥

गःमद्म अनादरकरणात् अपराधिनीं तां नलादानयामीति
वा । मद्मं । कुधद्मेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी । आच्छिन्नश्च ।
वर्त्तमानमामोयं लट् ॥ १३१ ॥

यतध्वमिति । दृयं मां सहकर्तुं सहकारिणं कर्तुं यतध्वं
यत्नं कुरुत । भैमोमानेतुमहं गच्छामि दृयं मम महायार्थ-
मागच्छतेत्यर्थः । तत्र माहाय्ये ऽस्माकं किं फलमित्यत आह ।
अस्माभिर्निन्द्राग्रियमवरुणैर्मया सह पञ्चभिः मा भैस्यपि संवि-
भज्य भोगकालं समानभागमेव कृत्वैवापभुज्यतां । तथा च भव-
तामपि फलमस्तीति भावः । कैः केव । पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली
द्रौपदीव । पाञ्चालोदृष्टान्तैकस्याः पतिव्रताया वज्रभिरुप-
भोगेन दृष्टचरा इत्यलौकिकत्वं परिहृतं । पाण्डवानामग्रभा-
वित्वात् तदानीं दृष्टान्तत्वेन कलैर्योगित्वात् भविष्यदर्थज्ञान-
मामर्थाद्वचनं युक्तम् । जगत्प्रवाहानादितया पाण्डवपाञ्चाली-
दृष्टान्तानामतीतत्वात्तदुदाहरणीकृत्येतदुक्तमिति । पाञ्चाली ।
जनपदवाचिनः त्रिविद्याभिधायिनः पञ्चालशब्दः, जनपदश-
ब्दात्त्रिविद्यादिति (पा० ४।१।१६८) अपत्येऽज् ॥ १३२ ॥

अथेति । अथ पूर्वोक्तकलिवचनाकर्त्तृनानन्तरं तामुक्तप्र-

कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्मै दातुमेवागनञ्जमी ।

न लोढे धीरघैदग्धो धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

कारां मुखरस्यामुचितभाषणशीलस्य कलेर्मूर्खतां सोढुं चक्षुम-
परिवृढाऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यात् सारया
श्रेष्ठया परुषत्वाच्च तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं
वाणव्यथामिव चक्रे वाणवत् पीडाकरं परुषं वचनमूच इत्यर्थः ।
भारतीव्रयेति पाठे अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥ १३३ ॥

कीर्त्तिमिति । हे कले अमी देवा अस्मै नलाय भैमीं दातु-
मेव, तथा भैमीं कामयमानोऽपि इन्द्राद्यर्थं भैम्या एव दूत्यं
कृतवानेवंविधोऽतिधीरः कोऽपि नास्तीति कीर्त्तिं यशः, तथा
भैमीञ्च प्रत्यक्ष्यलक्ष्यां, तथोक्तप्रकारान् वरांश्चास्मै नलाय
दातुमेवागमन् स्वयम्बरज्जतवन्तो न तु भैमीं वरीतुमिति त्वं
न वेत्सीत्यर्थः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य परितुष्टाः
सन्तो वरं ददते । कुतोऽहं न वेद्मीत्यत आह । यस्मादगम्भी-
रस्य तलस्पर्शस्य गाहिनी स्पर्शिनो गम्भीरार्थगाहिणी न भवती-
त्यर्थः, एवम्भूता मूढानां बुद्धिधीराणां गदाशयानां वैदग्ध्यं
चातुर्यं न लोढे न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेतेषां अभिप्रा-
यमज्ञात्वापहमितवानिति भावः । अधीरेत्यकारप्रक्षेपेण सम्बाध्य,
अगम्भीरगाहिनी ते धीर्वैदग्धीमर्थादेतेषां न लोढे इति वा ।
हे अधीर्बुद्धिरहित मन्दबुद्धे कले अगम्भीरगाहिनी ते धीर-
वैदग्धीमचातुर्यं नास्वादयत्यपि तु प्राप्नोत्येवेति काका वा

वाग्मिनीं जडजिह्वां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।
 लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत् कलिः ॥ १३५ ॥
 प्रौक्कि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
 तस्मिन्नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥
 वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभुम तत्र यत ।
 कालोचितमिदानीं नः शृणुतानोचितं सुराः ॥ १३७ ॥

व्याख्येयं । खोढे । लिहेः स्वरितत्वात्तद्ध् । कश्चिन्नेढीति पाठः
 ॥ १३४ ॥

वाग्मिनीमिति । कलिः वाग्मिनीं वाचां युक्तिपरम्पराचतुरां
 तां देवीं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुं अशक्तिमान् अममर्थो यतः
 प्रत्युत्तरास्फुरणा जडजिह्वः कुण्ठितवदनगर्कः अत एव तां
 लीलाया विलासव्याजेनावहेलितां कृत्वाऽप्रियं लीलां प्रति वक्तुम-
 युक्तमित्येवंप्रकारं परिहास्य देवानेवावदत् ॥ १३५ ॥

प्रौक्कीति । हे देवाः सम्प्रति अस्माभिरपि तां भैमीं प्रति
 वाञ्छितं अभिलाषः प्रौक्कि परिमार्जितं त्यक्तमित्यर्थः । नोऽ-
 स्माकं पुनः कारुण्यस्य लेशोऽपि तस्मिन्नले नास्ति नलमपकर्तुं
 प्रवृत्तामह इत्यर्थः । प्रौक्कि । उच्छ्वैर्वर्जनाद्यात् कर्मणि चिण्
 ॥ १३६ ॥

वृत्त इति । हे देवाः स्वयम्बरलक्षणे कर्मणि वृत्ते जाते
 सति किं कार्यं कुर्मोऽपि तु किञ्चिदिदानीं कर्तुं न शक्यं ।
 पश्चात्तापमात्रं भवति न तु तस्माभः परदारत्वाद्व्रतशोको न

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

कर्त्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं त्यक्तमित्यर्थः । यद्
यस्मात्तदा स्वयम्बरममये वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानीं
चेत्तत्र भविष्यामस्मर्हि तथैवाकर्ष्यामस्तन्नाभूदित्यर्थः । हे
देवा यूयं इदानीं पुनर्भैम्या नले वृते मत्पि कालोचितं सम-
योचितं गोऽस्माकमालोचितं विचारं वृणुत आकर्षयत । नले
कृपालेशोऽपि नास्ति इति मयोक्तं तत्प्रकारमाकर्षयतेत्यर्थः ।
नः । अस्मदोर्दयोऽस्येति (पा० १।१।५८) वङ्गत्वं । आलोचितं
भावे क्तः ॥ १३७ ॥

तदेवाह । प्रतिज्ञेति । हे विज्ञाः कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा नले
विषये विज्ञायतां भवद्भिर्गति शेषः । इयमिति किं । अहं तेन
नलेन प्रयाज्येन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि शीघ्रं मोक्षयामि
अत एव तं जयामि इति प्रतिज्ञा मम चेत्तस्यैवं वर्त्तत इति
भवद्भिर्ज्ञायत एव तथापि स्पृष्टं मया कथ्यते, तदाकर्ष्यतामि-
त्यर्थः । कलेर्ममेत्यहद्वारः सूचितः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि
द्वितीया । त्याजयामि जयामीति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति
लट् ॥ १३८ ॥

नैषधेनेति । चण्डतया भूभैमीपरित्याजनद्वाराऽतिपीडा-

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

कारित्वान्निर्दयत्वेन मण्डितैजसाऽलङ्कृततैजसा मे सम नैपधेन
मह विरोधं जगतीत्रयेऽपि लोका गायन्तु कीर्त्तयन्तु । कस्य
किमिव । षण्डितामण्डितैजसा रवः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः
मह वैरवत् विरोधमिव । हन्त खेदं । श्रयोम्येन हीनतैजसा
नलेन मह विरोधारम्भात् त्रैलोक्ये यद्यप्यपयशो भविष्यति
तथापि किं कुर्म्य इति रं वद । अपयशःसमुदयेऽपि सूर्येण
कैरववैरवत् मयापि नल्लवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः
सूचितः ॥ १३८ ॥

द्वापर इति । द्वापरस्तृतीययुगरूपः सहचरः तस्य कलवि-
कारं नलेन मह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दाच्चार-
णेन अदीदिपत्, साधूचितमेव त्वया विचारितमित्युद्दीपया-
माम, तस्य प्राप्तादनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेदित्यस्य रिपु-
रिन्द्रे युष्माभिः साहाय्यं कर्त्तव्यमिति कलिनाक्तस्य वचन
उत्तरत्वेनैतद्वापासमध्येऽस्माभिर्न स्थीयत इति लौकिकाभि-
नयव्यञ्जनवशाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत् त्वया विचारितं
तदस्माभिः श्रातुमप्यनर्ह्यमिति वा पाणिभ्यां कर्मा पिधाय
कलिमवोचत् । अदीदिपत् । दीपेर्णान्ता उटि, भाजभामभाष
दीप (पा० ७।४।७) इत्यादिनापधाह्रस्वविकल्पः ॥ १४० ॥

विस्मयमतिरस्मासु माधु वैलक्ष्यमोत्तमे ।

यदृत्तेऽन्यमनन्याय तदृत्ते ह्रियमात्मने ॥ १४१ ॥

विस्मयेति । हे कलं त्वं विस्मयाश्चर्यहेतुर्मतिर्यस्यैवविधोऽसि
यस्मान्नमस्मासु वर्त्तमानं वैलक्ष्यं प्रलज्जत्वं माधु मस्यक्प्रका-
रेण ईशमे जानामि । पराशयवेदितया तत्र तोत्तवृद्धित्वादयं
विस्मिताः स्म इत्युपहामः । माधुचितं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षम
इति वा । कथं भवत्सु वैलक्ष्यमुचितमित्याशङ्क्य समर्थयते । पुरुषो
ऽनन्याय महते पुरुषायान्यं अतितुच्छं वस्तु दत्ते इति यत् स
पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्म आत्मने स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । महते
यत् अन्यं दीयते तदल्पदानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जामेव
दत्ते । तेन तस्य लज्जेव भवतीत्यर्थ इति वा । तथा च महते
नन्याय अस्माभिरन्यमेव दत्तमिति विपादादस्मासु लज्जा युक्तं-
वेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सृष्टितं । एतेन दूरान्नः
प्रेक्ष्यति तस्यात्तरं । यद्यदि तन्नर्हति वा ध्याज्यं । यदा अन-
न्याय न विद्यतेऽन्या यस्मादिति होनायेत्यर्थः । यदस्मादि-
रन्य कस्मादयं धर्ममर्माणि कृतातीत्याद्युपालम्भवचनं दत्ते क-
राति तत् स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । अधमस्य महोपालम्भयोग्यस्य
तवान्य एवोपालम्भः कृत इति विपादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमे-
वेति व्याख्येयम् । अधमायान्यमपि उपालम्भादि यदृत्ते तत्
स्वस्मै ह्रियं दत्ते । अधमेन सह नस्मायनिषेधात् तस्योपाल-
म्भाऽपि न कार्यं स तस्माभिः कृतः । तथा च पापरूपेण भवता

फलमीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपघ्रा सा भक्तिर्भुतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

सह सम्भाषणमस्माभिरनुचितं कृतमिति विषादादस्मासु वैलक्ष्यं
युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥ १४१ ॥

दानात्मननलमहत्त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्ण्यसौचित्यौ समर्थ-
यते । फलेति । यस्या नलभक्तेः शतांशोऽपि शततमे भागः फलस्य
मीमां मर्यादीभूतां निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाम-
मोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति मास्मदुपघ्रास्मदा-
श्रयास्मद्विषया नलस्य भक्तिरवकेशिनी फलभूता जाता । यस्या
भक्तेः शततमेनांशेन वशीकृतैरस्माभिः सन्तुल्य फलरूपत्वेन चतु-
र्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते तस्या निरतिशयायाः परिपू-
र्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसाम-
र्थ्यात् सा निष्फलैव जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्तैर्युक्तत्वान्महते
नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वाद्दातुमयुक्तः । तादृशाय भैमी-
लक्ष्णाल्पतमफलदाने कृतोऽस्माकं लज्जा युक्तैवेति भावः ।
यच्छततमांशवशीकृतैरस्माभिर्दत्तसामर्थ्या नलोऽप्यन्यसौ जनाय
फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति यावत् सा भक्तिरपूर्णा
निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । सोऽपीति पाठे चतुर्वर्गं दद-
तामस्माकं स नलोऽपि क्रियमाणकर्मफलमर्थ्यादां ब्रह्मार्पणं
ददाति । तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात् अस्माकञ्च साम्यमेव । किन्तु
नलस्यास्मद्विषया निरतिशया कर्ममात्रस्यापि ब्रह्मणे वार्पणात्

भव्या न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निक्षिप्ताखिलधर्मे च दापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

फलभिमन्यानरहिता भक्तिर्वन्ध्या जाता । तादृशम् भक्ति-
फलदानंऽस्माकमसामर्थ्यात् तथा च विलक्षणं युक्तमेवेति व्या-
ख्येयम् । यच्छ्रुतां । सम्बन्धे षष्ठी । शतश्रामावशस्येति विशृङ्ख-
लक्षणया शततमांश इति । उपपन्ना आश्रय इति साधुः ॥ १४२ ॥

मन्त्रा वैराग्या न भवतीत्याह । भव्य इति । हे कले रागदे-
षादिराहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन्मन्त्रे विषये ते
व्यवसायो वैरकरणेद्यमा भव्यः शुभोदकौ न । किञ्च निषध-
देशानामाह्लादकत्वात् सुधाकरस्यन्दोऽयं नलः, लोकपाला-
दिक्पालास्तद्विशेषेण शालते शोभते स्वाभाविकेन शौर्या-
दिना तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह वैरं
तत्र शुभोदकं न भवतीति न तत् कार्यमित्यर्थः । मते इति
पाठे, असाध्वी मतिर्यस्येति अकारप्रक्षेपेण कलेर्विशेषणं । मतः
कलेरिति पाठे असाधोर्दापरादेरनुमत इति व्यवसायविशेष-
णम् ॥ १४३ ॥

एतदेव स्फुटयति । नेति । वयं तस्मिन् क्षमाभृति राज्ञि नले
कलेस्तुर्ययुगस्य तवावकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः सम्भावयामः ।
तथा भवन्मित्रस्य दापरस्य च उदयं नलपराभवसामर्थ्यं न

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सम्भावयामः यतो नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा येन
 औतस्मार्त्तधर्मानुष्ठानरीतिरुभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्वाद-
 भयोः पापरूपत्वात्तत्रावकाशलेशोऽपि न सम्भाव्यत इत्यर्थः ।
 यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति तथाप्युत्साह-
 भङ्गद्वारा कलिनिषेध एव तात्पर्यात् अवकाशं न पश्याम
 इत्युचुः । यदा पश्याम इति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्-
 प्रयोगात् प्रसृतोऽवकाशो नास्ति विलम्बेन भविष्यतीति सूचि-
 तमिति ज्ञेयम् । अथ च यथासङ्गेन तितिक्षाशीले पुरुषे कल-
 हावकाशो न निश्चितः सकलधर्मारहस्ये च सन्देहस्योदयः प्रभ-
 वतीति युक्तम् ॥ १४४ ॥

भैम्यपि न बाधेत्याह । सेति । पातिव्रत्यादिधर्मानिष्ठला-
 दिनीततमा सा भैमी व्यर्थानिर्हेतुको वैराचरणलक्षणोऽनर्थ-
 स्तत्र गृहोऽभिनवेशो येषां तैर्भवद्विधैः कथमिव बाध्या पीड-
 यितव्याऽनुचितमेतत् । अहो कष्टम् । सम्बुद्धिर्वा आश्चर्यं वा ।
 कैः केव । विशिष्टैर्भ्रमैर्विपर्ययज्ञानैर्विनीतं सुतरामपाकृतं तमो-
 ऽज्ञानं यथैवम्भूता भ्रान्तिर्ज्ञानविरोधिनी प्रमितिः सम्यग्बुद्धि-
 तिस्तात्त्विकरजतादिधीरिव । कथं बाधेत्यर्थः । किम्भूतैर्विभ्रमैः ।
 व्यर्थानिष्फलोऽनर्थस्य शुक्तिरजतादेर्यद्वा ज्ञानं येषां तैः । अ-
 विनीततम आ इति पदच्छेदः । आः कोपे, नितरामविनीत
 अधम कले इति वा ॥ १४५ ॥

तन्नासत्ययुगं तां वा चेता स्पृष्टितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिदापरौ युवाम् ॥ १४६ ॥

तन्नेति । उक्तिविशेषेण षड्विः श्लोकैः पुनरपि तौ न वाधा-
वित्याह । तमिति । न असत्यं नामत्यं किन्तु सत्यमेव युगं सत्य-
युगं कृतयुगमिति यावत् । तत् तं नस्तं तां भैमीं वा स्पृष्टितुं
तुल्यितुं अर्हति तथा चेतायुगमपि स्पृष्टितुमर्हति न तु
जेतुमित्यर्थः । यथा मल्लो न वा योज्यं । यस्मादेको मुख्यः स
चासौ प्रकाशधर्मा च तं तां च प्रकाशः प्रमिद्धो धर्मा यस्य
यस्याश्च । पञ्चादेकशब्देन कर्मधारयः, लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये
तावेव धर्मप्रधानौ यतः तस्मात् सत्ययुगस्यापि चतुस्वरणधर्म-
त्वादेकप्रकाशधर्मत्वात् सत्ययुगं स्पृष्टितुमर्हति, चेतायास्तु
त्रिचरणधर्मत्वेऽपि कलिदापरौपेक्षया धर्मबाहुल्यात् कृतयुग-
साधर्म्यात् एकप्रकाशधर्मावमन्भवात् सापि स्पृष्टितुमर्हतीत्यर्थः ।
कलिदापरौ युवां युगे पुनः तौ स्पृष्टितुं नार्हय, इति विभक्ति-
विपरिणामः कार्यः । तयोर्दुर्मेकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मबा-
हुत्वात्, युवां तुल्यितुमममर्थौ किं पुनर्जेतुमित्यर्थः । आ सा-
मस्येन सत्यं यत्र तदामत्यं तत्र तयुगं चतुस्वरणाधर्मायुक्तं कृत-
युगं तत्र चेतायुगं तौ स्पृष्टितुं नार्हतः अपि त्वर्हत एवेति काकुः ।
उक्तादेव हेतोः नामत्ययुगं कृतयुगं तौ स्पृष्टितुमर्हति । तत्रैव
तयोः मत्वाद् धर्मप्रधानाश्च । चेतायुगञ्च नार्हति । त्रयाणा-
मप्यधर्ममस्पर्शात् । तत्र तयोरमत्वाच्चेति वा । कलिदापरयोः

पुरुषत्वात् नलेन सह त्रेतायाश्च स्वीत्वात् भैस्या सह स्पर्द्धाम-
 स्भावनायां पार्थक्येन निषेधा युक्त इति वा । कृतयुगं तं स्पर्द्धितुं
 नार्हति । युवामपि नार्हयः । मत्स्ययुगेऽधर्मलेशमस्भावनापि
 सम्भवस्तु नले । तथा त्रेतायामपि न तु भैस्यां । तथा चाद्य-
 युगद्वयं ताभ्यां स्पर्द्धितुमपि न शक्यं, युवां पुनर्न शक्ताविति
 किं वाक्यमित्यर्थ इति वा । अथ च दस्ययुगं नलं स्पर्द्धितु-
 मर्हति । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नित्रयरूपा त्रेता च भैमी
 स्पर्द्धितुमर्हति । यत एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा,
 धर्मास्वभावः मौन्दर्यदिगुणो वा, ययोर्भैमीनलयोः प्रकाशशो-
 भालक्षणा धर्मा यजगिति वा । अग्नित्रयपक्षेऽप्येकः केवलः
 प्रकाशस्तत्र एव धर्मास्वभावो यस्या इति मौन्दर्यादीप्तत्वात्
 पावित्र्याच्च दस्ययुगमग्नित्रयस्य ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
 कलिदापगौ युवां पुनर्न । असुन्दरत्वात् पापप्रधानत्वाच्चेत्यर्थः ।
 अथ चैको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितस्य धर्मा यत्र
 तस्य तास्य कलहमन्देहो स्पर्द्धितुं नार्हति । विरुद्धधर्मत्वे हि
 कलहमस्मत्तु विशेषधर्मप्रकाशे च मन्देहमस्मत्तु । तत्र त्वेकध-
 र्मत्वात् प्रकाशमानधर्मत्वाच्च कलहमन्देहो न सम्भवत इति
 युक्तमिति भावः । त्रेताग्नित्रितये युगे, प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्,
 मन्देहदापगौ चायेत्यमरः । प्रकाशधर्मशब्दयोः पूर्वं वज्रव्रीहौ,
 धर्मादनित् केवलात् (पा० ५।४।१२४) इति समामान्तः, पश्चात्
 पूर्व्येण समासः ॥ १४६ ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दृश्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्य्याया हेतवस्तव ॥ १४७ ॥

करिष्य इति । हे कलेऽवश्यं निश्चितं करिष्येऽर्थान्नपरा-
भवं इत्युक्तिः प्रतिज्ञावत्त्वा यथैवभूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्त्तृका-
माऽपि दृश्यसि दृष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्यत्वादिदानो
मात्तात्कायव्यापाराभावेऽपि मनस्यपकारकरणानामनाया कृत-
त्वाद् वचनेन चानुवादार्हविधवाधकमङ्गावाद् ब्रह्महत्याया
अकरणेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्याम्यादाविवेत्यर्थः । कुर्वाणा दृष्टो
भविष्यतीति किं वाच्यमित्यपि शब्दार्थः । अथ वा कर्त्ता दृश्यस्त्व
प्रतिज्ञाभङ्गादिति किं वाच्यमिति । कार्यभाधिता दृष्टादृष्ट-
सामग्री तावत्तथा मत्पादयितुमशक्या किन्तु सा तस्य तस्य
तत्तत्कर्मवशात् स्वयमेव मत्पादयत इत्यर्थो नान्यथा । तथा चैवं
तथा चित्ते धृतेऽनृदिते चेद्विविधपातकमेव भवति न तु तं परा-
भवितुं शक्नोतीति । यद्यपि तं पराभवितुं शक्यमे तथापि
नानाथ दृष्टादृष्टसामग्रीव तत्र प्रयोजिका न तु त्वमिति ।
सथैवं करिष्ये सथैवं कृतमित्यादिगणं प्रतिज्ञां प्रति स्मभावस्य
कारणत्वाभावाद् दृष्टादृष्टकारणवैगुण्येन प्रतिज्ञाभङ्गस्यापि
शङ्कितत्वादित्येऽपि कर्त्तृमशक्यत्वं तु को नाम वराक इति च
भावः । यद्वा दृष्टादृष्टरूपा हेतवः । दृष्टसामग्री यथा कथ-
ञ्चित् यद्यपि मत्पादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टसामग्री त्वया न
शक्यते । तथा च नलेन यदि परमा धर्माः कृतस्मर्हि स त्वया

नलभेन्योर्मध्ये अकस्माच्छीघ्रं दक्षितलक्षणकारणं कारणं वा त्वं न

~~अस्मिन्नेति चेत् त्वं न भवति न च त्वं न भवति न च त्वं न भवति~~

तत्

युगशेषे तव द्वेपस्तस्मिन्नेप न साम्प्रत ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

पराभवितुमशक्यः । अथाधर्माः कृतमार्त्तधर्मवशादेव तस्य ता-
दृशी दृशा भविष्यति त्वया किं कियते इत्युभयशपि दोषात्,
मयैवं कियते, करिष्यते, कृतमित्यादिवत्त्वानां न कार्येति भावः ।
इत्युक्तंति पाठे अवश्यं वश्यं वा करिष्ये इत्युक्त्याऽकारप्रदेशेणा
करिष्यन्नपि दृश्यमि । वाङ्मात्रेणापि पापमिदं किं पुनः करि-
ष्यन्निति । अन्यत् पूर्ववत् । कार्यीयाः । तस्येदमित्यर्थः । तस्मै
हितमित्यर्थ इति वा ॥ १४७ ॥

द्रोहमिति । यः पुरुषो मोहनाज्ञानेनापि तस्मिन् पुण्यशोके
ऽनपकारिणि द्रोहमपकारमाचरेत् स पुरुषस्तस्मात् अन्था-
दन्थायादुत्तारविरेण तस्मात्तादृशापकरणजातात् पापात् म-
मत्वा यस्य ते पापं दुःखं आप्नुयात्, बुद्धिपूर्वकारो लभत इति
किं वाच्यमित्यर्थः । नलद्रोहस्तस्मात् त्वया मर्त्यया त्याज्य इति
भावः । अनेन शापाऽपि दत्त इति ज्ञेयम् । मोहनेत्यवार्था-
दपिशब्देनोच्यः । मोहसेन स्वामिन् अज्ञानाश्रय मूर्खतर
इति वा सम्बोधनं ॥ १४८ ॥

युगेति । हे युगानां मत्यादीनां शेष कले तस्मिन्नले तवैष
द्वेषो न साम्प्रतमयुक्तः । यस्माद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्

अपरेऽपि दिशामोशा वाचमेनां शचीपतेः ।

अन्धमन्धस्त किन्धेनां नादत्त युगथोर्युगं ॥ १५२ ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।

अन्धैर्नैर्नैरित्यं व्यरचयन्मिथः ॥ १५३ ॥

प्रारब्धं वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता शून्यं
युगेष् शेष इति निर्द्वारणे सप्तमीसमाप्तः । साम्प्रतमन्धस्त
हितयोगं तुभ्यमिति चतुर्थी ॥ १४८ ॥

तवेति । हे कलिं तत्र नलमसौपि पराभवार्थं यामि गच्छा-
मीति एवमृतं राजसं ज्ञानं राजागुणमहितं विचारामहं अत
एवामदशाभनं सदृक्तज्ञानं इहार्हस्मिन् काले देशं वास्यतां त्यज्य-
तां इति, मद्भद्रमिति वा, इति विचार्येति यावत्, इति किं । तत्र
राजसंमदि तस्यां नलमभायां गतः सन् द्वास्थ्यतां परिहृत्वास्व-
दत्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सर्वकृपहास्य एव भविष्यमि ।
न तु नलं पराभवितुं शक्यमात्यैर्विधा विचारः परित्याज्य
एवेत्यर्थः । असत्सदिति विरोधाभासः । तत्र यामीति ज्ञानममत्
अयुक्तं यतो राजसं । तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह । इहार्हस्मिन्नैव
देशे आस्यतां स्वीयतां इत एव परावर्त्तनार्थमित्यर्थः । इति
अस्मदीयं ज्ञानं मद्भद्रमिति शब्दमावृत्य व्याख्येयम् । विपक्षे

नलभेभ्योर्मध्ये अकस्माच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न
 प्रवेक्ष्यमि प्रवेशं कर्तुं न शक्यमि । नलस्य पुण्यश्लोकत्वाङ्गैर्यास्य
 पाणिप्रत्यादिभिर्युक्तत्वात् तौ पराभवितुं न शक्नोषीत्यर्थः । क
 इव । असंयुक्तं पूर्वं सन्धितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागः
 पश्चात् पद्यमानं संहितया प्रयोगार्हमुच्चार्यमाणमिति यावत्
 एवम्भूतं षष्ठाक्षकं षष्ठांमिति शब्दरूपस्य वर्णवृत्त्यन्तरा मध्ये
 डकारवत् डकारो वर्णो यथाऽकस्माद्विधिमन्तरेण न प्रविश-
 तीति भाधर्मोपमा । षट्शब्दात् षष्ठीवद्भवचने, षट्चतुर्भावेति
 (पा० ७।१।५५) नुटि तत्सहिते आमि, स्वादिद्यमर्थ्यनामस्थान
 इति (पा० १।४।१७) पूर्वपदस्य पदत्वात्, झलां जशोऽन्त इति
 (पा० ८।२।३६) जस्वेन टकारस्य डकारे, न पदान्तादिति
 (पा० ८।४।४२) निषेधस्य, अनाम्नवतीति (पा० ८।४।४२ सू० १
 वा०) निषेधात् षुना षुरिति (पा० ८।४।४१) षुत्वेन नास्मा न-
 कारस्य णकारादेशे, यशोऽनुनासिक इति (पा० ८।४।४५) डका-
 रस्यापि अनुनासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वादननुनासिकस्याच नि-
 त्यत्वेन णकारे जाते सर्वथापि न स्वेन रूपेण षष्ठांमिति पद-
 मध्ये डकारो यथा प्रवेशं लभते तथा तयोर्मध्ये लमपीत्याशयः ।
 अन्यथा विकल्पत्वात् पक्षे षट्नामिति स्यात्, तस्माभूदित्यत्र व्य-
 वस्थितविभाषाऽङ्गीकरणीया । षष्ठाक्षेत्यत्र चकारः पृथक्कृत्य
 भेदो चेति योज्यः । तथा च क्रमेण पद्यावेण संयुक्तं षष्ठांमिति
 कर्मभूतशब्दरूपं अन्तरा डकारो यथा न प्रविशति, असंयुक्ताव-
 स्थायां यद्यपि स्वेन रूपेणावस्थानं वर्तते तथापि संयुक्तावस्थायां

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किल्बेनां नादत्त युगधैर्युगं ॥ १५२ ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।

मापहामं समवर्णैरित्यं व्यरचयन्निथः ॥ १५३ ॥

नामीत्यर्थ इति वा । षष्मामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायां अक-
स्मादागन्तुकादेशरूपतया डकारो यथा प्रविशति तथा त्वं प्रवे-
क्ष्यमीति वैधर्म्यापमया व्याख्येयं । टकारवदिति पाठे, वाचमाने
(पा० ८. ४।५६) इत्यवमान एव चत्वं विकल्पात् खरस्याभावात्
षट्स्वित्यादिवत् षष्मामित्यत्र खरवमानयारभावात् टकारो
यथा न प्रविशतीति साधर्म्यापमैव । क्षपकाऽयम् । नलं भैमी ।
अन्तरान्तरणेति (पा० २।३।४) द्वितीया ॥ १५२ ॥

अपर इति । अपरे दिशामीशा वज्रादयः शचीपतेरेनां
पृथ्वीकां वाचं अन्वमन्यन्त, इन्द्रा युक्तामाजापयतीत्यवमभ्यन-
न्दन् किल्बेनां पुनर्मृगं युगयोः कलिद्वयापरयोर्युगं एनामिन्द्राग्रं
नादत्त नाङ्गीचकं । दिशीशानामपि ममातायां वाचि तयार-
ममतेः किल्बेनां मृग्यन्तत्वाद्यदित्वं चाकं । एनां । अन्वा-
देशः एनादेशः । आदत्त । अनास्यविहरणत्वात्तद्ध् ॥ १५२ ॥

कलिमिति । देवाः कलिं युगं प्रति लक्ष्मीकृत्य कलिदेवान्
प्रत्येकशः एकैकमुद्दिश्य मियाऽन्यानां समवर्णैर्मुन्यैरचरेः सिष्टैः
शब्दैः मापहामं उपहामवाक्यमहितं कलिं कलिहं वागुद्धं इत्यं
वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यरचयन् व्यरचयच्च कृतवन्तः कृतवांश्च-

तवागमनमेवाहं वैरसेनौ तथा वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

त्यर्थः । व्यरचयन् । क्रीडादिकस्यादन्तत्वादप्येवमन्व-
द्भावः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥ १५३ ॥

इन्द्रः कलिग्रत्याह । तवेति । हे कले तथा वैरसेनौ वृते
सति तवागमनं गमनाभावः अहं युक्तं । उद्वेगेन उत्कृष्टज्वेन अत-
एव धावता शीघ्रगामिना अनेन प्रत्यवदृष्टेन विमानेनाकाश-
गामिना रथेन किं ? अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, अन्यस्य
वृत्तत्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरं वा मन्वन्वनीयं । अनया नले
ऽवृते एव तव रूपगङ्गमनं युक्तम् नलवरणानन्तरमिदानीं
सर्वथा गमनं न कार्यमित्यर्थ इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतं
इदानीं किमर्थमागमन्त इत्युपहामः । एतदेव वाक्यं कलिग्रिन्द्रं
प्रत्याह ॥ हे शक्र भैया नले वृते सति तव यथागतमागमनमे-
वाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तं निर्जज्जत्वमङ्गी-
कृत्येन्द्राणादीनामग्रे कथं मुखं दर्शयिष्यमि अपि त्वनुचितमेतत्,
सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तं इत्यर्थ इति वा । विमाने-
नाहङ्काररहितेनापिधा तिरोधामं तद्युक्तेन नितराङ्गापितेना-
नेन मुखदर्शनानुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किं ? अपि तु तद्गोपनं
व्यर्थं धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि त्वया गोप्यते तथापि मया
ज्ञात एव । अथ च भैमीनलाभ्यां वरदानार्थमेव मयागतमि-
त्यादिव्याजेन निर्वेदगोपनं क्रियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात

पुग यासि वरीतुं यामग्र एव तथा वृत्ते ।

अन्यस्मिन् भवतो हास्यं वृत्तमेतत्प्रपाकरं ॥ १५५ ॥

एव । अभिमानशून्यत्वान्न किञ्चिदनेन निर्वदेन साधयितुं शक्यते । तत्तस्मात् सर्वथा दुःखं माकार्षीरित्युपहृषितवानित्यर्थः । विमाने नान्यवरणादपमानेन हेतुना य उद्वेगस्तेन प्रकटेन किं ? अपि तु न गोपयेति वा । विन्नुत्तमानानामिन् स्वामिन् नितरामभिमानशून्य इन्द्र गोपितेन घनेन निर्वदेन किमिति वा । उद्वेगेन किं ? अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपिधा । आतस्योपमर्गे (पा० ३।३।१०८) इत्यङ्-प्रत्ययः ॥ १५४ ॥

वज्रः कलिमाह । पुगेति । हे कले त्वं यां वरीतुं इतोऽपि पुग यासि गमिष्यसि तयाय एव तदागमनात् पूर्वमेव अन्यस्मिन् वृत्ते एतदिदानीं गमनं प्रपाकरं भवतो हास्यं हास्यकारणं वृत्तं जातं । वर्त्तमानानामपि वृत्तप्रायत्वाद् वृत्तमित्युक्तं । सर्वं लोकस्वामुपहृषिष्यतीत्यर्थः । एतत्तत्र वृत्तं गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं प्रपाकारि च भविष्यतीति शेष इति वा । एतल्लोकैः कियमाणं हास्यं तव प्रपयाऽकं दुःखं राति ददाति एवंविधं वृत्तं जातं प्राप्तमेवेति वा । अत्राप्युपशमः ॥ इदानीं कलिर्गतिमाह । हे वज्रे त्वं यां वरीतुं पुग यासि अयामीक्षया तव समक्षमेव त्वामनादृत्यान्यस्मिन्नने वृत्ते तवैव प्रत्यक्षदृश्यं वृत्तं वर्त्तुलमास्यं मुखं प्रपां आ सामस्येन करोति नितरां

पत्यौ तथा वृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपगोधस्तादृजमस्य वृथा रूपः ॥ १५६ ॥

लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टं । चपयाऽकं दुःखं रा-
त्यादत्ते । लज्जास्पदं वृत्तं जातमिति वा । हे वल्ले पुरा अस्म-
द्गमनात् पूर्वं यां वरीतुमयामि त्वया प्रयत्नाऽकारि । स्वय-
म्बरं प्रति गतं ननरूपं धृतमिति यावत् । यदा स्वस्य गमनात्
पूर्वं दूतीहस्तेनापदाप्रदानादिद्वारा यां वरीतुं प्रयत्नाऽकारि
तथा तव समक्षमेव नले वृते, एतत् स्वर्गप्रत्यागमनलक्षणमा-
चरणं तव त्रपां न करोतीति त्रपाऽकरं लज्जां नावहति ।
हा कष्टं । एवं वृत्तेऽपि निर्लज्जः सन् स्वगृहं गच्छन् स्त्रां वनितां
मुखं कथं दर्शयिता इति भाव इति । तथा विनैव त्वत्सर्गमना
चरणं लज्जावहं सन् हास्यं हामयोग्यं । अपि तु सर्वैर्हास्यं
वेति काकुर्वा । मुखं लज्जाकरं वृत्तमाचरणमपि लज्जाकर-
मिति वा । यामोति यावत्पुनरिति (पा० ३।३।४) भविष्यति लट् ।
पक्षे, पुरि लुङ् चास्मै (पा० ३।२।१२२) इति भूतं लट् । पक्षे
यसु प्रयत्नं भावे चिण् ॥ १५५ ॥

यमः कलिमाह । पत्याविति । हे कल्ले त्वं यदर्थं यस्या नि-
मित्तेन गतवान् गमनयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तथा
पूर्वमेवान्यस्मिन् पत्यौ वृते स्वभर्तृत्वेनाङ्गीकृते सति भवतः कोपस्य
राधा निवारणं स्ताद्भवतु । यतोऽजमस्माममर्थस्यात एव वृथा
रुट् कोपो निष्फलस्तस्मात्कोपो निवार्य इत्यर्थ इति वा ॥ कलि-

यामि स्मरं जयन् कान्धा योजनौघं मधर्वता ।

स मूढस्त्वं वृतेऽन्यस्मिन् किन्न ह्योस्तेऽत्र पामर ॥ १५७ ॥

नेतदेव यममाह । हे यम यां वरोतुं गतवानमि तथा नत्वे पत्न्या
वृते भवतः सकाशादन्याऽधस्तादधरो हीनो न कोऽपि, अपि तु
त्वमेव । तत्सकाशादन्याऽधो हीनः कः स्तादपि तु त्वमेव हीन
इति वा । अपराऽर्थान्त्वदन्या भवत उत्पत्तितस्तं ह्युपचयं प्राप-
यतीति भावः । निरर्थकजन्माऽतएवाधो हीनः कः स्तादपि
तु त्वमेव हीन इति वा । मस्य ह्यन्तं निरर्थकजन्मन्नित्यर्थः ।
अक्षमस्य भूयर्गर्हितस्य देवस्य रूपा वृथा । अस्मादृशानामेव
रूपाः सफला न तु भवादृशानामित्यर्थ इति वा । अक्षम
अमहन अममर्थ यम वृथा निष्कारणममान् प्रति रूपः कोपान्
स्य मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्मै यदर्थं चतुर्थं तदर्थेति (पा०
२।१।३६) मसामः । गतवान् मतुप् । पक्षं भूते क्ववत् । भवतः ।
षष्ठी पञ्चमी च दिग्गामे । पक्षे प्रथमा । आतो धातारिति (पा०
६।४।११०) प्रतिषेधात्, अत्वमन्तस्य चाधातोः (पा० ६।४।१४)
इति अमन्तत्वेऽपि न दीर्घः । अधस्तादिति दिक्शब्दत्वात् अध-
रशब्दाद्, अस्ताति चेति (पा० ५।३।४०) अस्तातिः, पूर्वाधरा
(पा० ५।३।३८) इत्यधरादेशश्च । स्यति घाऽन्नकर्माणि ॥ १५६ ॥

वरुणः कलिमाह । यामीति । हे कले कायकान्धा स्मरं
जयन् विरुद्धलक्षणयाऽतिकुरूपस्त्वं, महान्ताऽर्वन्ताऽस्या यस्मिन्
रथं, तेन कृत्वा योजनौघं चतुःक्राशरूपयोजनममूढमतिदूर-

मिदानीमपि यामि म त्वं मृष्टो मृत्युः । यस्माद्धे पामर नीच
 भस्मान्मस्मिन्नले वृते सति अत्रास्मिन्नर्थं वर्त्तमानस्य ते तत्र ह्रीः
 किं न अपि तु भविष्यत्येव । भाविनीं वर्त्तमानां वा लज्जामव-
 गणय्यापि गच्छमि तस्मान्मृत्युं ऐवेत्यर्थः । सेनापुनः मरुतमिमां-
 कामं कञ्जलनुन्यया स्वकायकान्दा पराभावकः । तथा जनाद्यं
 स्वभेनामनृदमपि पराभावकः । प्रमरन्त्या श्यामकायकान्या
 मर्यां सेनामयमरं रसरसं श्यामीकुर्वन्निति कुरुप एवभूता
 रशेन ममृष्टः मम्यभृता यस्त्वं तथान्यस्मिन् वृते मय्यपि यामि,
 अथात् स्वयम्वरं तस्य तेऽवार्थं स्वयम्वरं वा ह्रीः किं न भवेदपि
 तु भवेदेति वा ॥ एतदेव कल्पिणीणमाह । हे अमर देव वरुण
 कान्त्या दिव्यदंष्ट्रदीप्ता याजनाद्यं दृग्दंशं रज्जयन् दीप्तं कुर्वन्
 जनाद्यं स्वयम्वरदंशस्यं लोकं समृद्धं चारुज्जयन् इत्याश्चर्यदिव्यरु-
 पदर्शनास्त्रलाकारधारणाद्वा आश्चर्यं नानुरागं कुर्वन्नतिजवन-
 हयसुतेन विमानेन मरुता श्यामवर्णादिनार्वता हथेन वा ममृष्टः
 ममारुहो यस्त्वं यामि स्म स्वयम्वरमयासीः तस्य तवान्मस्मिन्नया
 त्वदामचं वृते ह्रीः किमिति न भवति ? अपत्रप निर्लज्जेति
 धिक्कारः । अहं तु तदा नामं त्वं तु गताऽपि न वृते इत्यप-
 मानाक्षया भवितुं युक्ता, परं मा न जायत इति चित्रं । अत
 एव चात्रपस्त्वमित्यर्थः । अत्रप न म्रियम इत्यमर इत्यर्थः ।
 अन्नाऽप्येवमनादरे कृते लज्जया म्रियते त्वं तु निर्लज्जो न
 म्रियम इति चित्रमित्यर्थ इति वा । अत्रपया लज्जाभावेना-
 मरत्येकं पदं वा । त्रपायां सत्यामथमरेति वा । अत्रपया

ननं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयोक्तुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

दापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नननियाहिणो यात्रा जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

लज्जाभावेनामं गेगं पीडामस्मादृशां रामि ददामि अत्रपा-
मर । तव निर्लज्जत्वेन वयमतिदःखिनो भवाम इत्यर्थ इति
वा । एते चत्वारोऽपि श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिदेववचनत्वेन
ज्ञेयाः । कलिकलहस्तु मर्त्यवानुसृतः । तत्रापि पूर्व्वं देववचः
पश्चात्कलिवचः । महार्घता । अर्घ्यस्तमाविति (पा० ६।४।१२७)
चन्तादेशः । आत्महतः (पा० ६।३।४६) इत्याकारः । यामि
स्मृति पक्षे, लट्स्मृ (पा० ३।२।१०८) इति भूते लट् ॥ १५७ ॥

ननमिति । देवा इन्द्रादयः तार्त्तीयोक्तुरीययोः स्मृतीय-
चतुर्थयोर्युगयोर्दापरस्य कलेश्च युगलं ननं प्रत्युद्दिश्य अनप-
तार्त्तिं अनपगतव्यथं मर्त्यया ननः पीडनीय इति ननेऽनि-
वृत्तापकारवाच्यं बुद्धा दिवि धियं दधुः । युगद्वयमस्मद्वचनं
न गृह्णाति अतः परं यत्किञ्चिद्भवत् किमस्माकमिति विचार्य्य
स्वर्गं गन्तुमीषुर्नित्यर्थः । तार्त्तीयोक्तः पूर्व्ववत् । तीयादीकक्
(पा० ४।२।८।३।३) । तुरीयः । चतुर्थश्च यथा वाद्यक्षरान्ताप-
द्यति (पा० ५।२।५।१।३) यत् ॥ १५८ ॥

दापरैति । कामादिमैत्रं परावृत्त्य दापर एवैकमहायो यस्य
तथा मत्सरेण ननगुभदपेण मूर्च्छितो विनष्ट इवातिमत्सरेण

नलेष्टापृत्तसमूर्त्तेर्दूरदुर्गानमुं प्रति ।

निषेधन्निषधान् गन्तुं विघ्नः सञ्जघटे घनः ॥ १६० ॥

मण्डलं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्येवामलं कलिः ।

प्राप स्नापयितुं पापः स्वर्भानुरिव सग्रहः ॥ १६१ ॥

प्रवृद्धो वा । तथा ग्रहिलो निवारणस्यानाकर्षणादायहवत् कलिः
अवश्यं नलं नियहोष्यामीत्येवंरूपां नलनियग्रहिणीं यात्रां ज-
याह निषधान् प्रतस्थ इत्यर्थः । कलि यस्माद्ग्रहितस्तस्मात्
प्रतस्थे उपहामे वा । एकः परीवारो यस्येति विग्रह्य द्वापरेणै-
कपरीवार इति समासः । परीवारः । उपसर्गस्य धञोति (पा० ६।
३।१२२) दीर्घत्वं । नियग्रहिणीं । आवश्यकं णिनिः ॥ १५८ ॥

नलेति । नलस्य दृष्टापूर्त्तानां यागतडागादिधर्माणां स-
मूर्त्तैः समूर्त्तत्वाद्धेतोः नितरां धर्मबाहुल्यात् पापरूपं प्रस्थित-
ममुं प्रति अनु दूरं नितरां दुर्गान् दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्य-
त्वात् निषधान् गन्तुं गमनाय निषेधन् वारयन् घनो महान्
निरन्तरश्च विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण सञ्जघटे सञ्जजे । धर्म-
बाहुल्यं दृष्ट्वा सहमा तान् प्रवेष्टुं शक्नोति इत्यर्थः । अथ च
घनो मेघो जलपूर्त्तैः दुर्गमदेशं गन्तुं विघ्नरूपो भवन्नियेधति ।
दृष्टञ्च पूर्त्तञ्चेति द्वन्द्वे, अन्येषामपि दृश्यत इति (प० ६।३।१३०)
दीर्घः ॥ १६० ॥

मण्डलमिति । पापः कलिः पापग्रहमध्ये गणितत्वात् पापः स्व-
र्भानुरिवामलं निष्पापं निषेधेन्द्रस्य मण्डलं राष्ट्रं अमलं परिपूर्ण-

कियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानो राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

वेदानुद्वरतां तत्र मुखादाकर्षयन् पदं ।

न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६३ ॥

प्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं विस्ममिव मयहः सम्यगाग्रहात् हठाद्द-
हणायोगवशाच्च स्नापयितुं विनाशयितुं यमितुञ्च प्राप ॥ १६१ ॥

कियतेति । कालो युगलक्षणः समयरूपोऽथ च पापरूप-
त्वाच्छ्यामवर्णोऽथ च दारुणत्वात् कृतान्ततुल्यः तथाऽहंमानो
नलपोडनेऽहङ्कारवान् कलिः कियतापि भूयसा कालेन भै-
मीभर्तुर्महीभुजा नलस्य राजधानीमुपेयिवान् प्राप्तवान् । पूर्व-
देशं प्राविशदिदानीन्तु राजधानीमिति चार्थः । भूमिर्भूमौत्या-
जने कलिरभिनवेशोऽभिप्राया विशेषणद्वयेन सूच्यते । कियता
ऽन्वीयमेति वा । अहमिति मननमहंमानः सोऽस्यास्तीति सर्व-
कार्णव्यवहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥ १६२ ॥

इदानीं पुरप्रवेशविधानाह । वेदानिति । तत्र पुरे वेदान्
चरादीनुद्वरतां गुणनिकां कुर्वतां श्रान्त्रियाणां मुखात् पदं
पदकारकल्पितमंहिताविभागरूपं पदमञ्जं आकर्षयन् गृह्णन्
कालः समयरूपोऽथ च पापरूपः कलिः पदमेकमपि चरण-
न्यामं प्रसारयितुं नापारयत् पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन नलपु-
रस्य धर्मापूर्णत्वमुक्तम् । वेदान् । शठयोगं, नलाकंति (पा० १।३
६८) षष्ठीनिषेधः ॥ १६३ ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमं ।

क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६४ ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

श्रुतीति । तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारस्तेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात् क्रमं पूर्वपदपरित्यागेनोत्तरपदग्रहणादिक-
क्रममञ्जं ग्रन्थं आकर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रमश्चरणो गतिर्वा
दूरं नितरां सङ्कुचितः क्रमाकर्षणाद्ध्येन पापः पदमपि पुर-
स्त्रितुमशक्नोता देशाद् दूरं निवृत्त इत्यर्थः ॥ १६४ ॥

तावदिति । तेन कलिना वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यः
यावत्संहिता पदक्रमरूपावस्थादयविलक्षणा च्छगादिरूपा ना-
श्रावि नाकर्षिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तञ्च प्रतिबन्धराहि-
त्याद्धृताटोपा धृतमंरम्भा सत्वरं पादयोगतिः संहिता संयो-
जिता । यावत्कालं यावति च देशे संहिता नाकर्षिता ताव-
त्कालं तावद्देशपर्यन्तञ्च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् ।
यदा यस्मिंश्च देशे सा श्रुता तदैव तस्य गतिभङ्गोऽभूदित्यर्थः ।
यावत् संहिता अश्रावि तावत्पदयोः सत्वरं गतिर्योजितानापि
तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्वरगतिः सा
ऽभूत् नानन्तरमित्यर्थः ॥ १६५ ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवाऽगमत् ।
 तथातत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६६ ॥
 अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।
 अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६७ ॥
 पुटपाकमिव प्राप क्रतुगुण्यमहोयमभिः ।
 तत्प्रत्यङ्गमियाकर्त्ति पूर्त्तामिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

तस्येति । तस्य नामा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसम्बन्धि
 घृतं तस्य गन्धेन परिमलेन हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवा-
 गमत् अन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा तेनैव
 प्रकारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते दृशौ नेत्रेऽपि
 न अतत न प्रसारितवान् । किञ्चिन्न ददर्शत्यर्थः । आज्यगन्ध-
 क्रतुधूमसम्बन्धमात्रेण विवाथ इत्यर्थः । अतत इति तनोतेर्लुङि
 मिचि, तनादिभ्यस्तथामोरिति (पा० २।४।७८) पालिके सिञ्-
 लापे तकारस्य डित्वादनुदात्तोपदेशेवनतितनोति (पा० ६।४।
 २७) इत्यनुनासिकलोपः ॥ १६६ ॥

अतिथीनामिति । तत्र पुरे अनेन खलेन कलिना गृहिणां
 अङ्गणे चस्खले । यस्मादतिथीनां पदाम्भोभिराग्नौ नानाद-
 कैरिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्य अतिपिच्छिले अतितरां कर्ह-
 मयुक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः अन्यो
 ऽपि पिच्छिले देशे पतति ॥ १६७ ॥

पुटेति । असौ कलिः क्रतुगुणा यागसम्बन्धो वज्रस्तस्य

पितृणां तर्पणे वर्षः कीर्त्तादेश्मनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात् कालाद् दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६८ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मेने स्वमन्तर्दीर्घमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १७० ॥

महेश्वभिः प्रकृत्यतापैः कृत्वा पुटाभ्यां पुटयोर्वा पाकं उभयपार्श्व-
योर्यात्रादेशान्तरमग्निमयोगमिव प्राप प्रतिगृहं य गवाञ्चन्यान्
वामदक्षिणपार्श्वयार्धकृतापैर्नितरां पीडामन्वभृदित्यर्थः । तथा
पूजानां धार्मिकनिर्मितवापीकृपतडागादीनां ऊर्कयस्तद्रूपा-
णि व्यजनानि तेषामनिर्लेपयुभिः तस्य प्रत्यङ्गं मर्त्वाङ्गं अक-
र्त्तविव किञ्चमिवाभूत् इत्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्त्तनेन च पीडा-
तिशयाद् वाय्वादितरङ्गवायुस्पर्शमात्रेण नितरां व्यथिताऽभू-
दित्यर्थः । वर्षः शुभा कृष्णवर्त्मित्यमरः ॥ १६८ ॥

पितृणामिति । अत्र पुरे वेश्मनि वेश्मनि प्रतिगृहं ब्राह्मणा-
दिचतुर्वर्णैः पितृणां तर्पणे जलममर्पणे विषये कीर्त्तात् चिन्तात्
पितृप्रियात् कालात् कृष्णवर्षात् तिलात् सकाशात् स कलिः
कालादिव कृतान्तादिव दूरं नितरां अत्रमत् भयमाप । तर्प-
णैरिति पाठे तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्षविशेषणं । तिलात् ।
इति जातावेकवचनं ॥ १६८ ॥

स्नातृणामिति । स कलिः स्नातृणां स्नानं कुर्वतां वैदि-
कानां तैस्सादृशैर्गोचन्द्रनादिरचितैर्ललाटस्थानादिस्यैर्दाद-
शभिस्तिलकैः कृपाणीभूय खड्गतामङ्गीकृत्य तस्य कलेः हृदयं

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन् मिथ्यावदावदं ।

स्त्रियं प्रति तथा बोध्य तमथ स्नानवानयं ॥ १७१ ॥

यज्ञयूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसङ्कुला ।

जनैर्धर्मधनैः कीर्णा व्यालक्रोडीकृताश्च तां ॥ १७२ ॥

विदार्य तैः प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयं अन्तः शरीरमध्यं दीर्णमेव
शकलीभूतमेव मेने । कृपार्णैर्हि विदारणं भवतीति युक्तम् ।
खड्गाकारांस्तिलकान् दृष्ट्वा विव्यथ इत्यर्थः ॥ १७० ॥

पुमांसमिति । तत्र पुरं अयं पुमांसं मिथ्यावदावदं मृषाभा-
षिणं विदन् जानन् स्वमित्रलाभान्मुमुदे । अथ पश्चात्तदनन्तरं
स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तं तथालोकभाषिणं बोध्य ज्ञात्वा मित्रना-
शादिव दःखवशात् स्नानवान् स्नानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रोडा-
याममदिति दोषाभावाद्भूयिताऽभूदित्यर्थः । न नर्मयुक्तं वचनं
हिनस्ति स्त्रीपुंसयोरिति भारतादौ । विदन् । विदेः शतुर्वसुः
(पा० ७।१।३६) इत्यत्र विकल्पानुवृत्तेर्वसुभावः । एवं चतुर्द-
शतयविद्याविद्वद्भिर्गित्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावदं । चरित्रलीत्यादि-
ना (पा० ६।१।२ वा० ८) दिवसभ्यामस्यात्वञ्च । स्नानवान् ऋव-
तास्माकारस्य संयोगादेरात इति (पा० ८।२।४३) नः ॥ १७१ ॥

यज्ञेति । सः यज्ञयूपैः स्वादिर्गोडुम्बरपशुबन्धस्तैः घनां
नितरां व्याप्तां तां पुरं शङ्कुभिस्तीक्ष्णागकीर्णैः शङ्कुलां व्याप्तामिव
जज्ञौ मेने । तथा धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः सर्पैः
दुष्टशार्पदैर्वा दुष्टगर्जैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णा व्याप्ताः क्रोडे

स पार्थमशकङ्कन्तं न वराकः पराकिणां ।

मासोपवासिनां काया लङ्घने घनमस्खलत् ॥ १७३ ॥

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७४ ॥

मञ्जे यस्यान्तामेतादृशीं कृतामिव मेने । कीलमर्पादिभिर्व्याप्तं
स्यान् यथा प्रवेष्टुमशक्यं तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्या जाते-
त्यर्थः । व्यालो भुजङ्गमे कूरे आपदे दृष्टदन्तिनीति विश्वः ।
रेफान्तो पृःशब्दस्त्वोनिङ्गः । चः समुच्चयार्थं इवार्था वा ॥ १७२ ॥

स इति । वराकः कचिदपि स्यानालाभाद्दीनः स कलिः
पराकिणां दादशरात्रोपवामरूपपराकाख्यकृच्छ्रविशेषव्रतचा-
रिणां पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा मासोपवासिनां कायप्रति-
ष्ठायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं घनं
निरन्तरं अस्खलत् भ्रमत्पदोऽभूत् । तच्छायामपि द्रष्टुं नाश-
कदित्यर्थः । वराकः । जल्पमिच्छेति (पा० ३।२।१५५) कन् ॥ १७३ ॥

आवाहितामिति । तत्र पुरे स द्विजैर्गोवर्णिकैरागच्छ वर-
देत्यादिमन्त्रैरावाहितामन्तरर्कमण्डलाद्भिया अतिशयसाम-
र्थ्यात् सूर्यविम्बान्निर्गत्य दिव्यरूपेण सन्निदधतीं तत्समीपमाग-
च्छन्तीं प्रातःसन्ध्याधिदेवतां गायत्रीं पश्यन् गायत्र्याः सका-
शाद्भयेन गायत्र्यैवादौ दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृष्टोऽभ-
वत् सन्ध्यावन्दनं कुर्वता द्विजान् दृष्ट्वा गायत्री मां विना-
शयिष्यतीति ततः शानात् पलाय्य गत इत्यर्थः । गायत्री सूर्य-

स गृहे गृहिणा पूर्णे वने वैखानसैर्वृते ।
 यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥
 कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसाभात्मप्रियामसौ ।
 स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खमुखे कलिं ॥ १७६ ॥
 हिंसागर्वो मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स्म सः ।
 सा तु मौम्यवृषामक्ता खरं दूरान्निगम तं ॥ १७७ ॥

विम्वस्या इति ध्यानं । अर्कमण्डलादादितामिति वा । दृष्टनष्टः ।
 पूर्वकालैकेति (पा० २।१।४८) समामः ॥ १७४ ॥

स इति । स कलिर्गृहिणां गृहस्थैः पूर्णे गृहे तथा वैखा-
 नसैर्वानप्रमैर्वृते व्याप्ते वने तथा यतीनां परमहंसानां मन्त्रा-
 मिनामाधारे आश्रयभृते तैर्याप्ते अमरागारे देवात्मये स्थानं
 नानशे आश्रयं न प्राप । कापि कस्मिन्नपीति सर्वत्र योज्यं ।
 गृहिभिर्गृहे पूर्णे मतीति मत्तमो वा सर्वत्र ॥ १७५ ॥

कापीति । अमो कलिः तत्र पुरे आत्मनः प्रियां दृष्टां नि-
 षिद्धां हिंसां अथ च स्त्रियं अन्विष्यन् न कापि कस्मिन्नपि देशे
 नापश्यत्, तथा कलहप्रियत्वान्नाममास्याच्च स्वस्य मित्रं कलिं
 कलहं मूर्खाणामपि मुखे सम्भावितव्यत्वेन न प्रापत् । मूर्खा अपि
 तत्र न कलहायन्ते । हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ
 इत्यर्थः । अन्योऽपि यत्र मित्रस्त्वद्याद्यभावस्तत्र क्षणमपि न
 तिष्ठतीत्युक्तिः ॥ १७६ ॥

हिंसेति । मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिंसागर्वो हिंसामन्वन्धिर्नो

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाक्षतं ॥ १७८ ॥

गवीं वीक्ष्य गिरंसुर्दृष्टचित्तः स कलिः निषिद्धगोहिंसा मत्प्रि-
येति धावति स्म । सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सौमदेव-
ताकद्रव्यमध्ये वृषे धर्मे आसक्ता तत्सम्बन्धिनी तत्साधिका सती
अभिचारादिदुष्टकर्माहत्यात् सौम्या रमणीयः पारलौकिको
धर्मस्तत्साधिका वा खरं पापरूपत्वाद्दुःसहं रत्नयोगभेदात्
खलं वा पापरूपं दूरादेव निराम निराचकार । अधर्ममाधनं
गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तः पश्चाद्भुक्तमाधनमग्नीषोमीयवेदिक-
पशुहिंसादि दृष्ट्वा मत्प्रिया हिंसा न भवतीति दूरात् परा-
वृत्त इत्यन्वयः । मुखे इति पाठे हिंसाप्रतिपादिकां गां वाणीं
यज्वनां मुखे वीक्ष्य श्रुतेति यावत् गिरंसुरधावत् । सा तु गौ
सौम्यप्रतिपादिका सती तं अखरं अग्नीषोमीयं पशुमित्यादि-
कथाकर्णनमात्रेण दुःखवृणान्निस्तोजस्कं दूरान्निरामेति वा अथ
च कामातुरः सुरतेच्छुः खरो गर्दभः गां वीक्ष्य यद्यपि धा-
वति तथापि सा रमणीयवृषभानुरक्ता सती विजातीयत्वाद्ग-
र्दभं दूरान्निराकरोति । मध्ये यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च
गौर्यथा सौम्यं वृषभमनुमरति क्रूरं वृषभं त्यजति । सुकृते वृषभं
वृष इत्यमरः । हिंसागवीति गौरतद्धितेति (पा० ५।४।८९)
टच् ॥ १७७ ॥

मौनेनेति । स कलिः मौनव्रतनिष्ठानां वाग्यमव्रतिनां स-

ऋषीणां स वृसोः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शप्तुं मामङ्घ्रिरुद्यताः ॥ १७९ ॥

मौञ्जीधृतो धृतापाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी बहुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

न्यादिजपमैनिनां वा मौनेन वाङ्मयमेव कृत्वा स्वस्यात्मन
आक्रान्तं गालोप्रदानमेव मन्यते स्म । तथा वन्देषु नमस्कारा-
हंषु गुर्वादेषु वन्दारुभिः नमस्तुर्वङ्गिर्नरैः स्वशिरस्य पदा
हृतं चरणताडितमिव जज्ञौ अज्जामीत् । च इवार्था वा । वन्दा-
रुभिः । शृवन्द्यारारित्यारुः (पा० ३।२।१७३) । वन्द्यानिति पाठे,
तद्योगे, न लोकेति (पा० २।३।६८) पष्ठीनिर्पेधाद्वितीया ॥ १७८ ॥

ऋषीणामिति । स कलिः ऋषीणां पाणौ हन्तुं वृसोः कुशा-
सनानि पश्यन् अमी ऋषयः घनैर्लाहमुद्गरैर्मीं हन्तुमुद्यता
इति मेने । तथा आचामतां तेषामत्र हन्तुं आचमनार्थं गृहीता
अपः पश्यन् अमी मामङ्घ्रियत्वं भस्ममाङ्गवेति शप्तुमिवेति
प्रतीयमानोत्प्रेता । मकुशानिति पाठे कुशानपश्य पश्यन्निवत्यर्थः ।
अत्र दीर्घात् कुशा एव घनतुल्याः । आचामतां । ध्रुवक्रमुच-
नामिति (पा० १।३।७५) दीर्घः ॥ १७९ ॥

मौञ्जीति । स कलिः मौञ्जीधृतो मुद्गराणामेवलाधारिणः ।
तथा धृत आपाठः पालाशदण्डो येस्तान् वर्णिनां ब्रह्मचारिणः
एवमुक्तानाशशङ्के मेने, अमी पुरुषा रज्ज्वा मां बद्धुं ततो
वत्सनानन्तरश्च दण्डेन मां हन्तुमायान्तीति । मौञ्जीधृता

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्तासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचाश्रु च स्तुचः ॥ १८१ ॥

मुमुदे मदिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १८२ ॥

धृताषाढा एते ब्रह्मचारिणो न भवन्ति किन्तु मां रज्ज्वा बद्धा
दण्डेन हन्तुमायान्तीत्याशशङ्क इति वा । धृताषाढान्नेति पाठे
एवम्भूताद् ब्रह्मचारिण इति नाशशङ्के किन्त्वित्युत्तरार्द्धः ।
पालाशो दण्ड आषाढः । वर्णिना ब्रह्मचारिण इत्यमरः ।
मौञ्जी । विकारेऽञ् । वर्ष्मास्त्येषां ब्रह्मचारिणामिति वर्णिनः
॥ १८० ॥

दृष्ट्वेति । स तत्र पुरोऽग्रेऽयशफमात्रं पुरोडाशं अष्टादशक-
पालादिमंस्कृतं पशुशरीरावयवं दृष्ट्वा उत्तामेनोत्कृष्टभयेन
दुर्मना दुःखित आसीत् । तथा स्तुचः सर्पफणाकारपुरोभागा
वैकङ्कतादिजुह्वः फणिनीः सर्पिणीर्मन्वानोऽश्रु मुमोच दंशन-
भिया स्तरोदेत्यर्थः । पुरोडाशो ऽकारान्तः । पुरोडाशभुजामि-
ष्टिमिति माघः ॥ १८१ ॥

मुमुद इति । एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदि-
रास्त्रीकारं विन्दन् जानन् पश्यन् अयं महापातकीति बुद्ध्या
मुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिं इन्द्रदेवताकं यागं कुर्वन्तं
द्विजं दृष्ट्वाऽदूयत । सौत्रामण्यां सोमयहान् सुरायहांश्च गृह्णा-
तीति श्रुतेर्मदिरादानस्य वैधत्वाज्ज्ञाश्रयविनाशादिव विव्यथ

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यामाञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्यैव यमस्यैव बिभाय सः ॥ १८४ ॥

इत्यर्थः । मौत्रामणीति देवतार्थं सम्बन्धमात्रे वाऽणि अन्निति
(पा० ६।४।१६७) प्रकृतिभावः ॥ १८२ ॥

अपश्यदिति । अस्मै वेदविदां यावता यावत्संज्ञकान् बहून्
ब्रह्माञ्जलीन् ब्रह्मयज्ञमये क्रियमाणान् हस्तस्वरकल्पनार्थं
संयोजितान् करपुटान् वा सूर्यापस्यायिनां गायत्रीमन्त्रजपा-
ञ्जलीन्,

प्रतारम्भेऽवमाने च पादौ याज्ञौ गुणैः मदा ।

मंहत्य हस्तावधेयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥

इति मनुक्कलक्षणान् करमपुटानपश्यत् तावन्तस्तस्य कलेः
हृदः सकाशादस्माञ्जलयोऽङ्गपूर्णा अञ्जलयः उदडीयन्त उत्प-
तिता निर्गताः । तद्दर्शनमात्रेण नितरां विदोर्णहृदयोऽभृदि-
त्यर्थः । तदस्मेति वा पाठ उत्प्रेक्ष्यः ॥ १८३ ॥

स्नातकमिति । स विद्याव्रतस्नातकं उभयस्नातकञ्च स्वस्य
घातकं विश्वामघातिनं जज्ञे मन्ये । तथा दान्तं तपःक्रेशमहं
जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवत् यममिव भयहेतुं जज्ञौ ज्ञातवान् ।
तथा वाचंयमस्य मौनिनो दृष्ट्यैव दर्शनमात्रेण मौनिकर्तृक-
स्वकर्म्मकमौनिककर्म्मदर्शनेनैव वा बिभाय । कस्यैव यमस्यैव । यम-

स पापण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितान् ।

जलार्थीविनलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसन्तोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्यान् ज्वरति स्म सः ॥ १८६ ॥

कर्तृकर्मकर्मकर्मकर्तृकयमकर्मकदर्शनेन वा । यस्मै न दृष्टेन यथा
भयं तथा मौनित इत्यर्थः । स्नातकस्त्वाप्नुता ब्रवी । तपःकृशमहा
दान्त इत्यमरः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया ।

वेदप्रतानि वा पात्रं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

इति याज्ञवल्क्यः । स्नातीति स्नातकः, याजकादिनात्माधुः,
ण्डुलन्तः । घातकः । हन्तृर्ण्डुलि हनन्तः । जज्ञा जज्ञ इति जानातेः
कर्त्तृभिर्प्रार्थं क्रियाफलाविवक्षायां, शेषात् कर्त्तृगीति (पा० १।
३। ७८) परस्मैपदं । तद्विवक्षया अनुपमर्गाज्ज्ञः इति (पा० १। ३।
७६) तङ् । दृष्टेति भयहेतुताविवक्षायाश्चापादानत्वं ॥ १८४ ॥

स इति । स पापण्डजनान्वेषी रूपक्षीयान् वेददूषकान्
विचारयन् वेदेषु पण्डितान् श्रोतस्मार्त्तकर्मठान् प्राप्नुवन् पश्यन्
तापादतिदुःखाहेतोः अपासरत् पलायितः । यतः पापरूपः ।
क इव अनलं प्राप्य जलार्थीवि । दृषितो जलं विचिन्वन् अग्निं
प्राप्योत्तापाद् दूरं पलायते ॥ १८५ ॥

तत्रेति । स तत्र ब्रह्महणं नरं पश्यन् महापातकित्वादा-
त्माश्रयत्वादतितरां सन्तोषमानशे प्राप । अनन्तरं सर्वमेधाख्यस्य

यतिस्तस्थितैस्तस्य रामैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनि क्षिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रान्निकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

यज्ञस्य यज्वानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिकर्माणां निर्वर्ण्य
निर्द्धार्य ज्वरति स्म नितरां तत्राऽभूत् । सर्व्यमंभे हि तत्तज्जा-
तीयैकैकप्राणिर्हिमाधिकाग्राह्येण ब्राह्मणमालभेतेति श्रुत्या
ब्रह्मवधस्य वैधत्वान्निराश्रयत्वात् मन्त्रा इत्यर्थः । ब्रह्महणं ।
ब्रह्मभूणेति (पा० ७।२।८७) क्षिप् । ज्वरतिर्वादिः ॥ १८६ ॥

यतीति । यतीनां मध्यामिनां हस्तस्थितैरामैर्धनुर्दण्डस्तस्य
कलेस्तर्जना भर्तृणा आरम्भि अकारि । तथा गृहिणां गृहस्थानां
वेदेरेव यष्टिभिर्दण्डैर्नदानां क्रमजटास्तपाभिर्वा यष्टिभिस्तस्य
दुर्जनस्य क्षिष्टिः क्षणोऽजनि । रामयष्टीर्दष्टा भीत इत्यर्थः ।
रामस्तु वैणव इत्यमरः । रमो नैवमस्मिदमिति (पा० ४।३।
१२०) अण् । क्षिष्टिः । तिरुचेति (पा० ७।२।८) इट्निषेधः
॥ १८७ ॥

मण्डलन्ति । एष स्थण्डिलशायिनां वेदिकाशायिनां व्रतचा-
रिणां नगरान् वीक्ष्य मण्डलस्य तद्गात्रस्य व्यागमेवैच्छत् । तथा
पवित्राणां यज्ञाद्युपकरणादीनां यन्त्रिविशेषनिबद्धानां पाणि-
स्यकुशानां आज्याद्युत्पन्नमाधनानामन्तर्गर्भरहितमायानखकि-
ञ्चद्भाणामालोकनात् पर्व्वञ्चाद्यस्त्वामस्तमविन्दत प्राप । ततो

अपग्यज्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणं ।

जपणार्थी सदीप्तस्य स चाक्षपणमेक्षत ॥ १८८ ॥

जपतामक्षमालासु बीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृग्गन्धभूत् ॥ १८९ ॥

महद्भयमापेत्यर्थः । अगर्भा माघौ दर्भा पवित्रमिति कात्या-
यनः । स्यण्डल एव शते व्रतवशात् स स्यण्डलशब्धो व्रत इति
(पा० ३।२।८०) णिनिः ॥ १८८ ॥

अपग्यदिति । स जिनं बौद्धविशेषं स्वमित्रमन्विष्यन् ब्रह्म-
चारिणं अजिनं कृष्णमृगचर्मोत्तरामङ्गमपग्यत् । क्षपणेन दिग्-
स्वरेण देवाद्येनार्थवि प्रयोजनार्थं तमपि गवेषयत् यज्ञदीप्तया
सहितस्य यज्वनाऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमेक्षत । यदा
अक्षार्था पाशकाभ्यां पणं क्रीडां पाशकमन्विजयपराजयदयं
राशोक्तं धनं ददर्श । राजसूये यजमानोऽर्चिर्दीव्यतीति श्रुते-
र्विहितत्वात् तदद्भुतं युक्तं । वैधं सर्वं दुःखदं स्वस्यामित्रमव-
ज्ञातवान् न तु मित्रमित्यर्थः । पणः । नित्यं पण इत्यप् (पा० ३।
३।६६) ॥ १८८ ॥

जपतामिति । जपतां नराणां अक्षमालासु पद्माक्षरुद्रा-
क्षादिमणिनिर्मितजपमालिकासु वर्त्तमानानां पक्षाक्षदिवी-
जानां जपगणनार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनाद्भूतोर्जीवानां प्राणा-
नामाकृष्टिकाकर्षणं तथा जातानि कष्टानि दुःखानि अन्व-
भूत् । यस्मादिदं विपरीतदृक् विरुद्धदर्शी । सर्वविधधर्मसहितत्वेन

त्रिमन्ध्यं तत्र विप्राणां स पयस्त्रयमर्पणं ।
 वरमैच्छद् दृशारेव निजयोरपकर्षणं ॥ १८१ ॥
 अद्राक्षीत् तत्र कश्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
 भेमीनलव्यलीकाणुप्रयत्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८२ ॥

जानान्तादृग्धर्मदर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभृदित्यर्थः । अथ
 च निपरीतदर्शनशीलतादीर्जन्यं व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन जवयाः
 मावर्ण्येन च जीवेति भवतीति जीवाकृष्टिकष्टानुभवनं युक्तं
 ॥ १८० ॥

त्रिमन्ध्यमिति । स तत्र त्रिमन्ध्यं प्रातर्मध्याह्नमायाह्नरूपं
 मन्ध्यात्रयमभिव्याज्य विप्राणां चतस्रोत्थाघमर्पणं अग्निभर्तामा-
 र्गशीभिमन्वितं चुल्लुकोदकं तत्प्रक्षेपणोदकं वा पयस् निज-
 यादृशोरपकर्षणं उत्सृज्य नमो वरं श्रेष्ठमिति ऐच्छत् । मदीय-
 नेत्रे यदि कोऽणुदमूलयिष्यत् तर्हि तद्दुःखमूलं नाद्रक्ष्यतां । त-
 स्माच्चैत्रात्सृजनमैव वरमिति मन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखि-
 तोऽभृदिति भावः । अघमर्पणदर्शनं यथा नैवापकर्षणव्यथा-
 तुल्या । त्रिमन्ध्यं । अत्यन्तसंयोगे विदितं वा ॥ १८२ ॥

अद्राक्षीदिति । भेमीनलव्यलीकस्यानृतस्याणु दोषलेश-
 मपि प्रयत्नकामः प्रष्टुं वाञ्छन् अत एव तत्र पुरं कथकस्त्रमित्र-
 गवेषणार्थं परिभ्रमन् परितो विचरन् स कलिः कश्चिदपि स्थाने
 कश्चिदपि स्वस्य परिचितं जितक्षपणकादिमित्रं नाद्राक्षीत् ।
 नलो न भेम्मा वा तत्रत्येन जवेन वा क्लेषु कश्चिदपि केषुचि-

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १८३ ॥

कस्त्रं तत्रोपनम्राया विश्वस्या वोच्य तुष्टवान् ।

स मस्त्रौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकं ॥ १८४ ॥

दपि महापातकेषु मध्ये किञ्चिदपि परिचितं पातकं नाद्राक्षीत् ।
त्वया भैमो नन्तोऽन्यत्र लोके वा स्पृष्टः किमिति कलिः प्रच्छति ।
तदेकमपि पापं नास्त्येवैति भाव इति वा ॥ १८२ ॥

तप इति । पञ्चाग्निमाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः,
देवतादेशेन द्रव्यत्यागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्
विद्विषां वैशिष्ट्यां तस्मिन् पुनः श्रियं समृद्धिं वाङ्मन्यं पश्यन् अकाण्डं
निष्कारणमेव द्विष्टस्तापसा येन स कलिः उपतताप अतिदा-
हमापातिदुःखितोऽभूदित्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैशिल्यक्षीं पश्यन्नु-
पतयते । यज्ञोपज्ञया स्वाध्यायस्य अभ्यर्चितत्वात् पूर्वनिपातः
॥ १८३ ॥

कस्त्रमिति । स तत्र मुनेः उपनम्राया उपासकस्य समीपमा-
गत्य स्थितायाः स्वजायाया विजातीयाया गम्याया अगम्याया
वा विश्वस्याः स्तियः कस्त्रं कामुकं तं सम्भुञ्जानं कञ्चन नरं वो-
च्यथं महापातको ममाश्रया भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् ।
अथ पश्याद्विचारणायां क्रियमाणायां तं कस्त्रं वामदेवेन मुनि-
ना दृष्टं ब्रह्मसाम कयानश्चित्रमित्यादि वामदेव्यं नाम साम तस्य
ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मस्त्रौ दुःखितोऽभूत् ।

वरिणी गुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।
 न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च ॥ १८५ ॥
 दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।
 जुघूर्णे पौर्णमासेक्षो सौमं सोऽमन्दतान्तकं ॥ १८६ ॥

वामदेव्यापामने सर्वाः स्त्रिय उपमोदन्तीति श्रुतिः । दृष्टं सामे-
 त्यर्थः, वामदेवाङ्गुष्ठाविति (पा० ४।२।८) डाः ॥ १८४ ॥

वैरिणीति । गुचिता लोकाणां वाद्याभ्यन्तरगुचिता मनः-
 शुद्धिः गामयाद्यनुलेपनजनिता च गुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न
 ददौ । यस्मादगुचस्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां
 भूमस्य गुचित्वात् स्यात् नाशकदित्यर्थः । तथा वेदध्वनिरम्ब-
 रे शब्दाश्रये नगरमस्वन्ध्युपरितनाकाशदेशे आलम्बमाश्रयं न
 विततार । अस्वरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात् तत्रापि स्यात् नाशक-
 दित्यर्थः । चः ममुच्चये । अत्रापि वैरिणे स्थानं न ददाति
 ॥ १८५ ॥

दर्शस्येति । दर्शस्यामावास्यायागस्य अग्निष्टोमयागस्य च
 दर्शनात् कष्टं महद्दुःखमानशं प्राप । तथा पौर्णमासं याग-
 मीक्षते एवंशीलः सं जुघूर्णे वभ्रास । तददर्शनेन ममुच्छेत्त्यर्थः ।
 सोमयागं तु अन्नकमेवामन्यत । तददर्शनात्करणमेवान्वभृदि-
 त्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वगादिपीडा पश्चात्कृत्वा अनन्तरं मरणं
 भवति ॥ १८६ ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृणो जिनाः ।

नापश्यन् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैचत ॥ १६७ ॥

स तुतोपाश्रितो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १६८ ॥

तेनेति । तेन कलिना वीरान् शृण्वान् घ्नन्तीति चत्रधर्मजी-
विनो धार्मिका अदृश्यन्त । वीरान् श्रेष्ठानाचारवतो घ्नन्तीति
वीरहृणो जिना न दृष्टाः । शृणा एव यैर्हन्यन्ते न तु सदाचाराः
तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा वीरयते
शृणा भवति तेजसो वक्त्रिस्तं घ्नन्त्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहृणो
नष्टाश्रयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्वोऽपि गृहस्थः सायिक एव तत्रे-
त्यर्थः । तथा स अभिनिर्मुक्तान् येषु सुप्तेषु सूर्यास्तमेति तादृ-
शान् सूर्यास्तमयममये निद्रितान् अनाचारांस्तत्र नापश्यन् ।
किन्तु जीवन्त्यस्ते मुक्ताश्च तान् विषयपरित्यागिनो ब्रह्मजा-
निनोऽवैचत । वीरघ्ना वीरहननयोग्या दृष्टा न तु ये वीरान्
हतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारणमपि तत्र रात्रे न क्रियते इत्यर्थ
इति वा ।

सुप्ते यस्मिन्वस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तु यथाक्रमं ॥

इत्यमरः । वीरघ्नाः । भूलविभुजादित्वात् कः ॥ १६७ ॥

स इति । स विप्रान् स्पृष्टं परस्परं यैस्तानन्यान्यस्पर्शिनोऽश्रितो
भुञ्जानान् दृष्ट्वा तुतोष । उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शननिषेधात्तद-
तिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन सम्भाव्य हृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होम-

श्रुत्वा जनं रजोदुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् झटित्यसौ ।

तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥ १८६ ॥

अधावत् कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तु तां बद्ध्वा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ २०० ॥

शेषोभवत्सोमभुजः होमावशिष्टःसोमस्तं भुञ्जते सोमलताचूर्णं
भुञ्जानास्तान् वीक्ष्य विचार्य दूतवान् व्यथितोऽभूत् । न सोमं-
नोच्छिष्टो भवतीति श्रुतः । इच्छुदण्डं तिलं सोमं नोच्छिष्टं
सनुगत्रवीत् इति स्मृतेश्च । सोमभक्षणं ऽनुच्छिष्टत्वादन्यान्यस्य-
र्शोऽपि पापाभावाद् दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ १८८ ॥

श्रुतेति । असौ कश्चन जनं रजोदुष्टं धूलिनं श्रुत्वा निषिद्ध-
स्त्रीरजःस्पर्शबुद्ध्या खरादिनिषिद्धरजःस्पर्शबुद्ध्या दृष्ट्वा वा स्वाश्र-
याशया झटिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् प्राप्तः । ततोऽनन्तरं विचा-
रावसरे पवनमम्वन्धि पवित्रञ्च यद्गोरजःस्नानं तत्र तेन वा
ऽवस्था स्थितिर्यस्य तत्र वावतिष्ठते तं पश्यन् दुःस्थां दूतांऽभवत् ।

वारुणन्तु जलस्नानमापोह्येति मन्त्रतः ।

वायव्यं गोरजस्नानमाग्नेयं भस्मनादितं ॥

यत्तु मातपर्वणं दिव्यं तदिति पञ्चधा ।

इति मनुः ॥ पावनस्नानस्य धर्मत्वात् दूतांऽभूदित्यर्थः ।

प्राप्नोत् । लङ् । प्राप्त इति वा पाठः ॥ १८९ ॥

अधावदिति । अयं कापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां
गां वीक्ष्य स्वाश्रयाशया मुदा सन्तोषिणाधावत् । अनन्तरं तु

दृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजं ।

यजमानं निरुध्यैनं दूरं दीनमुखो ऽद्रवत् ॥ २०१ ॥

आननन्द निरीच्यायं पुरे तत्रात्मघातिनं ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वा ऽथ विव्यथे ॥ २०२ ॥

पुनस्तं गां अतिथिभ्याऽभ्यागमनार्थं हन्यमानां बुद्ध्वा मन्दो
मृषाऽभा दुःखवशान्नन्दं शनैर्न्यवर्त्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र
स्यात्तुमशक्तः सन् मन्दः शीघ्रं परावृत्त इति वा । मर्षाक्षं वा
महाजं वा श्यामिथ्यायापान्पथेदिति स्मृतः ॥ २०० ॥

दृष्टवानिति । स द्विजं नित्यानि सन्ध्यास्नानादीनि, नैमि-
त्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि त्यजति तमकुर्व्याणं दृष्ट्वा दृष्टवान्
स्वाश्रयाश्रया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतशोचं नि-
रुध्य निश्चित्य निराशलादीनमुखः सन् अद्रवत् तस्मात् प्रदेशा-
दूरं पलायाञ्चक्रे । दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिश्रुतेः ।
नित्यनैमित्तिककर्मात्यागस्य वैधत्वाद्दोषाभावात् ततोऽपि पला-
यित इत्यर्थः । नैमित्तिकः । आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥ २०१ ॥

आननन्देति । अयं तत्र पुरे आत्मघातिनं कञ्चन निरीच्या-
ननन्द । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति विध्यतिक्रमात् पापकार्य-
यं समाश्रयः स्यादिति बुद्ध्वा जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायां
मत्यां एनमात्मघातिनं नाम्ना सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यज-
मानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यथे । आमन्नमरणे ह्यर्चिकित्यरोगार्त-
रुत्राधिकारी । सोऽन्येष्टौ सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशु-

क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतं ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवं ॥ २०३ ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्वनिङ्गानिङ्गिवराङ्गतां ।

दद्याच्चष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भाण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

मन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयतीति श्रुतिः । वैधत्वा-
दात्मघाते दोषाभावात् व्यथित इत्यर्थः । आत्मघातिनं । ता-
च्छील्ये णिनिः ॥ २०२ ॥

क्रताविति । स महाव्रताख्ये क्रतौ ब्रह्मचारी इत्यरी च त-
योरर्तं मैथुनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामभ्यभाषणादिव्या-
पारशीलानामकाण्डताण्डवसममयादुतनृत्यमिव जज्ञे मेने ।
यतोऽज्ञो मृग्यः । भण्डा यथा बज्रजनममलं गुह्यादि प्रकाश-
यन्ति तथा दिवैव बज्रजनममलमशीलनापारकरणात् चाग-
कर्म भण्डव्यापारतुल्यमिति । यज्वानः सर्वेऽप्यमभ्या इति मेने
इत्यर्थः । महाव्रते ब्रह्मचारिण्यख्याः सम्प्रवाद इत्युपनिषत् ।
एति तच्छीलित्वरी स्वरिणी, दण्डमिति (पा० २।२।१६३) क्वरपि
तुकिच, टिङ्गाणञ्जीति (पा० २।२।१५) ङीप् ॥ २०३ ॥

यज्जेति । स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य
यज्ञस्याश्वस्य निङ्गमानिङ्गत्यवशीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या
भावस्तत्ता तां दद्या श्रुतैर्वदस्य कर्त्तारं भण्डमाचष्ट अकथयत्
हापरस्याय इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽप-
ण्डितः शास्त्रानुसारिपण्डितबुद्धिरहितः ।

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकन कलिर्नलं ।

दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुं ॥ २०५ ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शन्यमिवानग्रे ।

मर्मच्छेदमिवानर्कं स तन्नर्मोक्तिभिर्मथः ॥ २०६ ॥

पुराणं मानवा धर्मः साक्षा वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञामिद्वानि चत्वारि न हातव्यानि हेतुभिः ॥

इति राजाभ्यान्निर्दिष्टं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अथमधप्रकरणे
ऽयस्य शिष्टं महिष्या उपस्य निधत्ते दद्यादि श्रुतिः कर्त्ता भण्ड
इति श्रुतिकर्तुर्भण्डत्वाभिधानान्मूर्धः ॥ २०४ ॥

अथेति । अथैवं पुरपरिभ्रमवशादनन्तरं कलिर्भीमजया
भैम्या जुष्टं प्रीत्या भवितं नलं व्यलोकत । कमिव । प्रभया संज्ञा-
देव्या ऽयवामह्यतेजोजुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यामिव । किम्भूतमुभयं ।
दृष्टा मत्सरादिदोषोपहता दृग्बुद्धिर्येषां तैः पापलोकैर्दुरा-
लोकं । पुण्यलोकत्वात् पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात् कलिप्रभृ-
तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यं, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दर्शञ्च ।
प्रकृष्टाभा कायकान्तिर्यस्या इति भैमोविशेषणञ्च प्रकृष्टया का-
यकान्ध्या यायिभिर्दुरालोकं खलु, तद्योगे च न लोकेति (पा०
१।३।६८) षष्ठीनिषेधाद् दुष्टदृग्भिरिति तृतीया ॥ २०५ ॥

तयोरिति । स तयोर्भैमीनलयोः सौहार्दसान्द्रत्वं अन्योन्या-
नुरागोत्कर्षं पश्यन् शन्यमिव इति नाराचव्यथमिवानग्रे प्राप ।
तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा मिथोऽन्योन्यं तथा नर्मोक्तिभिः

अमर्षादात्मनो दोगात्तयोस्तेजस्वितागुणान् ।

स्युं दृशाप्यनोशस्तौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०७ ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलदेषी स निश्चसन् ।

अभिरामं वृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

कीडाककोलैः प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनादिभिरनुभावैः कृत्वा मर्म-
च्छेदमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्तृनमिव आनच्छ प्राप ।
मोहादमन्दत्वस्य कारणत्वादानिङ्गनादिनर्मणश्चेकार्यत्वाच्च पो-
नरुक्त्याशङ्का । मोहादौ । युवादिवाङ्मात्रे अणि, हृद्भग (पा० ७।३।
१८) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्षादिति । कलिः अमर्षात् भैमीनलप्रीतिनर्मासहनशी-
लत्वरूपाद्रापात्, तथा आत्मनो महापातकादिरूपाद्दोषाद्भा-
षिकाश्रयणाशङ्का, तथा तयोर्भैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात् भौ-
न्दर्यातिशयात् क्षात्रतजमस्याभर्षणीयत्वरूपादुणादित्येवं हेतु-
त्रयात् तौ भैमीनलौ न परं मनमा किं दृशापि न पुनरङ्गेनापि
स्वष्टुमनोऽममर्यः किं पुनर्हमादिना । एवम्भूता यतोऽतस्त-
स्मान्नलावामात् प्राभादादपि सकाशात् कलिर्निर्गतः । एवंविधा
तौ दष्टौ तत्रापि प्रवेष्टुमशक्नोताऽपि प्रस्थित इत्यर्थः । अन्याऽपि
मलिनस्तेजस्विनं दृशा वीक्षितुमशक्नोतः पलायते ॥ २०७ ॥

अगच्छदिति । नलदेषी नलदेषपरः अत एव तत्पराभ-
वार्ये आश्रयान्वेषी निवामं खगयमाणः कुत्रचिदपि तदक्षाभा-
दुःखादमर्षेण च निश्चसन् स कलिः रामेण श्रीरामेण समा-
तुल्या श्रीः शोभा मय्यद आस्य तस्य नलस्याभिरामं वृहादिस-

रत्निलजवृतत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानो मनाक् तत्र खानुकूलं कलिः किल ॥ २०८ ॥

मृद्धिमत्त्वादमणीयं गृहारामं प्रामादममीपवर्त्तिं क्रीडावन्
अगच्छत् गतवान् । समीपे स्थितौ क्रियमाणायां नलदोषवि-
चारः सुकर इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः । योगममास्ते
नलस्य पावित्र्यं सौन्दर्यं सम्यदाधिक्यं भाविराज्यपरित्याग-
श्चेति सूचितं । तदानीं रामस्य भावित्वे कथ्यपेक्षया भूतत्वात्
प्रवाहस्थानादितया वा भूतत्वादुपमा युक्तैवेति ज्ञेयं ॥ २०८ ॥

रक्षीति । कलिः तत्र पुरे रक्षिणं लक्षं मङ्गलं यद्वृत्तं
परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्वा न
बाधयतीति न बाधनमेवम्भूतं मेने विशेषणवन्नादिश्रेयासिपान्
तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः । यतो मानी अभिमानवान् ।
नलपराभवार्थं तत्रैव निवासवाञ्छामदधदित्यर्थः । किल प्र-
सिद्धौ । रत्निलजवृतत्वेनैव बाधकं न पुनस्तपोधनैर्बाधकमत-
स्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेने इत्यर्थः । रत्नक-
बाधे सत्यपि अदृश्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वान्न तु तपोधन
इति मनागित्युक्तं । एवं सङ्कटे किमिति न्यवासीदित्यत आह ।
यतो मानी । अभिमानवान् साधनीयेऽर्थे सङ्कटमपि मानिनः
सहन्त इत्यर्थ इति वा । रत्नकवृतत्वेन मुनिकर्तकं बाधनं मना-
गपि तत्रारामे नास्तीति तं खानुकूलं तामसानां तत्र प्रवेशा-
भावात् तापसनिमित्तस्वबाधारहितं अत एव मनाशीलत्वा-
नुकूलं स्वस्यैव हितमेवंविधं मेन इति वा ॥ २०८ ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसन्धिना ।

स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

अथ सर्व्वार्द्धिदामत्तिपूरणाय स रोपितं ।

विभीतकं ददृशकं कुटं धर्म्मोप्यकर्मठं ॥ २११ ॥

स तं नैषधमौधस्य निकटं निष्कुटध्वजं ।

वह्नु मेने निजं तस्मिन् कलिगालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

दलेति । स कलिः तत्रोद्याने वने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां अतिथीनाञ्च पूजा तदिपथेणाभिमन्थिनाऽऽशयनं कृत्वा देवद्विजपूजाभिमन्थिनाशयनं यस्यैवंविधेन वा, दलादिभिर्देवपूजां कर्त्तुं कामेन नलेनार्जितान् रोपितानाद्यादिद्रुमान् आक्रमितुं आगेद्रुमाश्रयितुञ्च न प्राप । तेषां धर्म्मापयोगत्वात् स्वस्य च पापरूपत्वात् तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥ २१० ॥

अथेति । अथ स कलिः धर्म्मं धर्म्माकार्यं विषयेऽकर्मठमकर्मशूद्रमपि पित्रादीनां देवाद्यनुपयागाद्धर्म्माकार्यानर्हमपि सर्व्वेषामुद्भिदां वृक्षाणामामत्तैः सान्निध्यस्य पूरणाय वृक्षलतागुल्मादिजातिमात्रास्तीति कीर्त्तिपूर्त्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेन आरोपितमेकं सर्व्ववृक्षामत्तिपूरणस्यैकेनैव कृतत्वादेकमेव विभीतकं कुटं वृक्षं ददृश । अनेकहः कुटः शाल इत्यमरः । कर्मठः । कर्मणि घटत इति कर्मणि घटोऽठच् । (पा० ५।२।३५) । कर्मशूद्रस्तु कर्मठः । उद्भिदस्तदगुल्माद्या इत्यमरः ॥ २११ ॥

स इति । तस्मिन् वने नैषधमौधस्य निकटं समीपवर्त्तिनं

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकः ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

निष्कुटस्य गृहारामस्य ध्वजं लाञ्छनभूतं अथ चोच्चोच्चतरत्वात्
ध्वजमिव तदर्थास्थित्या नलदर्शनवशात्तदीयदोषविचारोपाय-
भूतं तं विभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं बद्ध मेने । गृहा-
रामास्तु निष्कुटा इत्यमरः ॥ २१२ ॥

निष्पदस्येति । तत्र पुरे वने च निष्पदस्याश्रयरहितस्य
कलेः स्थानदानात् स्वेनैव तदाधारभूतत्वात् स विभीतकः केवलं
निवासभूतत्वात् कलिद्रुमः कलिमन्वन्धी रुमः परं केवलमा-
सीदिति न किन्तु कलिं प्रत्यभिलाषपूरणात् कल्पद्रुमोऽप्यासीत् ।
अन्योऽपि निराश्रयस्याश्रयदानात् कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिशते ।
भूतावासः कलिद्रुम इत्यमरः ॥ २१३ ॥

पापिना कलिना विभीतकं स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुपलक्ष्यते
ददाविति । यद् यस्माद्धेता । कलिः प्रवाहानादितयाऽतीते
कलियुगसमये धर्मस्यैकेन पदेन चतुर्थ्यांश्चिन्तयन् पदं स्थानं ददौ
तत्तस्मात् तदा नलराज्यसमये कृतयुगे स विभीतकोऽपि एक
एव तस्य कलेः पदं चरणोऽथ च स्थानममिलत् सञ्जात इत्यहं
मन्ये । कृतं कर्म युज्यते इति न्यायेन कालान्तरे यावत् दत्तं

उद्भिद्विरक्षितावामः कपोनादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्नेर्द्विजात्तस्मान् सन्नासं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

तावदेव तदानीं तेन लब्धमित्यहं मन्य इत्युत्प्लवा । धर्मस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ॥ २१४ ॥

उद्भिदिति । तत्राद्याने उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरक्षित आवासः स्थितिर्येन स कलिः साग्नेरग्निहोत्रवता द्विजात् क्षत्रियात् तथा दीक्षितात् स्वीकृताग्निहोत्रादियोगदोषादस्माद्राज्ञः अभियेकादिगुणयुक्तात् नन्नात् सकाशात् सम्यक्त्वासं महाशायनियहं प्राप । राज्ञा द्विजादित्येताभ्यां स्वाभाविकं नियहं सामर्थ्यं सूचितं । साग्नेर्दीक्षितादित्येताभ्याञ्च तपोजनितं शापं सामर्थ्यं सूचितं । एवंविधाऽयं समोपस्थितं गां निश्चयं ज्ञास्यति शापं दास्यतीत्यन्तर्महद्भयं प्रापेत्यर्थः । अग्निहोत्रिणा नलस्य सम्बन्धिनः कृतयज्जदीक्षात् तस्मादतिप्रसिद्धाद् द्विजात् ब्राह्मणाद् गौतमाभ्यात् पुरोधसः सकाशात् भयं प्राप । नन्नाग्निहोत्रादिपरिचर्यार्थं तत्र वर्त्तमानात् स्वयमग्निहोत्रादिदीक्षायुक्ताच्च गौतमात् पुरोधसः सकाशाद्भूत इत्यर्थ इति वा । कस्मादिव कपोतादिव । यथाऽग्निसहितादङ्गारभक्षिणः तथा दीक्षितात् कपोतनाम्ना द्विजात् पक्षिणः सकाशात् वृक्षे विरक्षितावामः काकादिः पक्षी पुरुषो वा वृक्षारूढो वृक्षाधःस्थायी वा भयं प्रापत् पृथ्वीं कदाचित्तथेत्युपमा । स यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजठरमन्तःप्रविष्टोऽतएव तद्भक्षिता

विभीतकर्मधियाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिर्धर्षि न ॥ २१६ ॥

पाषाणकणिकापि जीर्यत इत्येतिह्यं । माग्नेरङ्गारभक्षिणः ।
कपोतविशेषो ह्यङ्गारान् भक्षयति । उद्भिदा वृणकाष्टादिना
निर्मितगृहः पुरुषाऽग्न्यङ्गारिनेत्रात् स्वापवेशनमात्रेण गृहदा-
द्याद्यनिष्टसूचकान् गृहापरि विलाकनात् कपोतो ह्यलूकप-
क्षिणः सकाशाद्यया भयं प्राप्नोति तथाऽमावपि प्राप्तकपोतो हि
गृहं प्रविष्टोऽनिष्टसूचकः । एवमभूतकर्मणाऽपि सृजोच्चवृक्षादि-
गोहिणा दृष्टात् कपोतान्तहृत्त्वामो पक्षी नरो वा स्वस्यापि
भक्षणशक्त्या शाखापतनशक्त्या वा यथा बिभेति तथेत्यर्थः ।
एवं ययामति व्याख्यातव्यं ॥ २१५ ॥

विभीतकर्मिति । विभीतकर्मधियायाश्रित्य तथाभूतेन ति-
ष्ठता तस्य धर्मापयोगाभावात् भयगहित्येन स्थितवता अथ च
तादृशनन्दर्शनात् पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्यता अत्यन्तास्थिरा
कलिना भीमभुवोऽभीकः भूम्याः कामुकः स राजा चामावृषिश्च
राजत्वंऽपि धर्मप्रधानत्वात्पुनितुल्या नलो नाधर्षि न परा-
भूतः । अपराभवे राजर्षित्वमेव हेतुः । अथ च विभीतकतुल्यां
तस्माश्रित्य तिष्ठता तथाऽतिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केन-
चित् प्रेतेन पिशाचेन भीमाया भयानकाया भूमेः रणभूमेर्द्र-
भूमैर्वा हेतोरभीको भयगहितो राजर्षिर्धार्मिको न पराभूयत
इत्युचितं । भीमां भूमिमनादृत्य निर्भय इत्यर्थः । अनादरे
षष्ठी ॥ २१६ ॥

नमालम्बनमामाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुपं कलिरन्विध्यन्नवात्सीदत्सरान् वद्धन् ॥ २१७ ॥

यथासीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलकृन्नासक्तिविनिद्रकलिकालना ॥ २१८ ॥

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितिः ।

नदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

तमिति । कलिः तं विभीतकं आलम्बनमाश्रयमामाद्य प्राण
वैदर्भीनिषधेशयोः कलुपं पापाचरणमन्विध्यन् गवेषयितुमित्य-
र्थः, वद्धन् वत्सरानवात्सीत् दोषसंस्पर्शेन विना तथाः पराभवे
ऽशक्त्वादोषपरीक्षाये वद्धकालं तत्रैव स्थितवानित्यर्थः । अन्वि-
ध्यन् । र्वेतां शता । अवात्सीत् । वसेन् । इति । मित्रि, वद । व्रजति । (पा०
७।२।३) वृद्धौ, मस्यार्द्धधातुक इति (कौ० ७।२।३) । ३० । पक्तिः
८।३।०) तत्त्वम् । वत्सरान् । अत्यन्तमेवाग्रे द्वितीया ॥ २१७ ॥

यथेति । तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण
विनिद्रकलिका विकसितकारणाः लता वक्षी आसीत् तथा तेन
प्रकारेण नलस्य कले अप्रतिरुम्भिविश्रान्तदशादिगतनिद्रो
जागरुकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समया यत्र तद्भाव-
स्तत्ता मापि तत्र वने आसीत् । मदा विकसितकारकवक्षीमस्यन्ध-
स्तस्याद्यानस्य यथाभूत् तथा मदा कलिमस्यन्धाऽप्यभूदित्येताव-
न्मात्रेण रूपमात्रेण चापस्य । नलकृन्नाद्ये नलदोषान्वेषणार्थञ्च
जागरुकः स कलिस्तवात्सीदित्यर्थः ॥ २१८ ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह । दोषमिति ।

अमुष्मिन्नागमे सततनिपतद्वाहदतया

प्रसूनैरुन्निद्वैरनिगममृतांशुप्रतिभटे ।

अस्मा वद्वानभ्यः कलिरजनि कादम्बविहगा-

कदा क्वायाभ्यङ्गेऽचितरुचिनया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

लोकापवादरूपं अभिशक्तिरूपं वा नलस्य दोषं विज्ञास्यदापर-
दत्यष्टमानया दूराशया जितो बभ्राम । इति किं । लोकस्य
मुखं जनवाक्तायासदोषो दोषरहितः कोऽपि नरो नास्ति मर्त्या
जने यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति नलस्यापि
किञ्चिदोषं कोऽपि वदित्यतीति । न दोष इति पाठे लोकोक्ता-
वन्त्याऽपि दोषो नास्ति अपि तु प्रायेण भविष्यतीति दूराश-
येति काका सम्भावनापरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं । न लोकेति
(पा० २।३।६८) षष्ठीनिषेधः ॥ २१८ ॥

अमुष्मिन्निति । अस्मा कलिः श्यामपल्लवंमजातीयाः काद-
म्बविहगाः कलहंभाख्यपक्षिविशेषाः तेषां कदाः पक्षाः तेषां
क्वायायाः कान्तरभ्यङ्गे उचिता द्याव्या तैलाभ्यङ्गैव स्वमस्पर्श-
मात्रेण स्नेह्यातिशयकारिणी श्यामतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य
भावस्तत्ता तथा कृष्णवर्णतया वनचन्द्रे लाञ्छनमृगोऽजनि क-
लङ्कमृगोऽभूत् । किम्भूतः । सततं सदा निपतन् निक्षिप्यमाणो
धूमादिदोहदो यत्र तस्य भावस्तता तथा अनिशं सदा उन्नि-
द्रैर्विक्रमिन्ते । प्रसूनमालत्यादिमिनपुष्पैः कृत्वा उज्ज्वलत्वादानन्द-
दायित्वाच्चासृतांशोस्त्रस्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्द्धिनि चन्द्रतुल्योऽमु-

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां धनं
विघ्नं लब्धवन्निगदुपनतिस्तस्मिन् किलासीत् कलेः ।

स्मिन् पूर्वोक्ते आरामे नलोद्याने बद्धः कृत आलम्बा वासा
येन मः । चन्द्रे हि कलङ्केन भवितव्यं तस्थाने कलिरेवाभू-
दिति । एतेन निर्दोषे नलोद्याने कलिरेव दूषकोऽभूदित्युक्तम् ।
तत्र न्यासीदित्यर्थः । पुष्पफलानामाकालिकसमृद्धये वृक्षेषु
वृक्षार्थोदोक्तो धूपादिदोहदः क्रियते, तथा चस्यके पिण्याका-
दिजलक्षेपः, वकुले सुन्दरीगण्डूषजलमदिरामेकः, रक्ताशोके
च तरुणीचरणप्रताडनमित्यादिः ॥ २२० ॥

स्फार इति । स्फारे विशालतरे तादृशि उक्तप्रकारेण
धर्मबहुले स्फारत्वेऽपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्तस्य नगरे
प्रजानां पुण्यैर्हेतुभिर्धनं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निरा-
श्रयस्य कलेस्तस्मिन् नलोद्याने चिगाद् बद्धकालं नलदोषग-
वेषणार्थं उपनतिरवस्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ
श्रूयत इत्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्फारे व्याप्त इत्यर्थ इति वा हेतु-
गर्भविशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्यान्ययोग्यमेतन्नाद-
न्तर्मनसि अमितानन्दः प्राप्तनिःसीमहर्षः च प्रसिद्धप्रभावः
स्मरे भैमीनलौ आराद्धं सेवितुं सुतरां पीडयितुं वा धनुः
श्रुतिशिखा कर्षोर्द्धदेशस्तां वन्दारुः सर्षिनी चूडा अयभागे
यस्य एवंविधमाकर्षपूर्णं व्यधित चकार । भैमीनलौ नगरं प्राप्ता
सुरेषु स्वर्गतेषु कलौ च वनास्तस्मिन् सति इतरेतरानुरागा-

एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमो नला-
 वाराङ्गं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहोरः सुतं
 श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि कन्दप्रशस्तेर्महा-
 काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गा निसर्गोज्ज्वलः ॥ २२२ ॥
 समाप्तः सप्तदशः सर्गः ।

तिशयेन चिरविरहातिसस्पृहौ स्मराराधनं चक्रतुरिति भावः ।
 अनेनोत्तरसर्गे सधोगारम्भवर्षनात् सङ्गतिः सूचिता । कलि-
 कर्तृकपराभवस्य भविष्यत्त्वान्नायकापकर्षस्यावर्षनीयत्वाच्च स
 नोक्तः ॥ २२१ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाङ्कः पूर्ववत् । एककर्तृकत्वात् स्वसुर्भगिन्याः
 कन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्षनात् ग्रन्थस्य सुसदृशि तुल्ये
 तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणे निसर्गोज्ज्वलः स्वभाव-
 सुन्दरः सर्गः समाप्तः । कन्दप्रशस्तिरपि ग्रन्थे मया कृत इति
 सूचितं । सोदर्याश्च तुल्या भवन्ति । कन्दः प्रशस्तेरिति पाठे कन्दो
 बन्धकमस्वरूपनिरूपणापरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति तस्य
 पूरण इति (पा० पू। २। ४८) उट् । तद्भुवि । भाषितपुस्कम् ॥ २२२ ॥

इति बेदरकरोपनामकनरसिंहपण्डितात्मजनारायणविर-
 चिते नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

अष्टादशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहा जयतः ।

सोऽयमित्यमथ भीमनन्दिनीं

दारसारमधिगम्य नैषधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः

पारलम्भनतरोमरीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति । सर्गसङ्गतिरुक्तैव । सोऽयमुक्तमौन्दर्यादिगुण-
प्रभावो नलः, इत्यमुक्तप्रकारेण त्रैलोक्यनायकसमस्तं दारसारं
स्वीरत्नभूतां तामिन्द्रादिभिरप्यभिलष्यमाणां भीमनन्दिनीम-
धिगम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहजलधेः मन्म-
न्विनीं पारलम्भनतरीं परतीरप्रापणनौकारूपां तां भैमीं अ-
रीरमत् रमयामास । तादृश्या विना कामपुरुषार्थपारं काम-
शास्त्रोक्तनानारतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यानुरागाति-
शयः सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति । तारण-
तरोमित्यपि पाठः । अरीरमत् । रमेर्ष्यन्ताञ्जुडि चडि सन्वङ्गा-
वादित्वादिति ॥ १ ॥

आत्मवित् सह तथा दिवानिशं
 भोगभागपि न पापमाप सः ।
 आहता हि विषयैकतानता
 ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥
 न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरा-
 दारराध मदनं प्रियासखः ।

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्सम्भोगे दोषमाशङ्क्य परिह-
 रति । आत्मविदिति ॥ स नलसूया सह दिवानिशं भोगभाक्
 सन्नपि दिवामैथुननिषेधातिक्रमजनितं पापं नाप । यत आत्म-
 वित् जीवब्रह्माभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं युक्त्यन्तरेण द्रढयति ।
 हि यस्मात् आहता क्वचिमा विषयैकतानता स्वक्चन्दनादि-
 विषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धौतं चालितं कामक्रो-
 धादिमलितं मनो यस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शनं न
 करोति । स्वाभाविकी हि विषयपरता पापसञ्चयकारिणी,
 परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति, किन्तु भोगात् पूर्वं कर्मचया-
 र्थमेव सा विषयपरताङ्गीकार्या । अहार्या विषयपरता ब्रह्म-
 ज्ञानिनं पापिनं न करोतीति आत्मवित् स पापं नाप्नोतीति
 युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया अहार्यत्वे दोषाभावा-
 दिवारात्रं तथा सह चिक्रीडेत्यर्थः । दिवानिशं । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ॥ २ ॥

दिवानिशं सम्भोगे राज्यरक्षणं कथमित्यत आह । न्यस्येति ॥

नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे
 हेमभूमिमृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥
 वीरमेनसुतकण्ठभूषणी-
 भूतदिव्यमणिपंक्तिशक्तिभिः ।
 कामनोपनमदर्थतागुणाद्
 यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

स नलो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे नाना-
 वर्णरत्नममूहबद्धभूमिके तथा हेमभूमिमृति सुवर्णभूमिधारिणि
 सौधभूधरे प्रामादरूपेऽत्युच्च पर्वते प्रियामखः सन् मदनमाद-
 रादामत्या आरराध सिधेव । प्रियामख इत्यालम्बनविभावः ।
 कामस्य धर्मविषयत्वञ्च सूचितं । अत एव तदर्शनं प्रस्तौ-
 ति । नैकवर्णत्यादिविशेषणसामर्थ्याद् भूधरो हेमाद्रिः सौधभुवं
 धरति नलप्रामादाकारेण परिणते नैकवर्णमणिकुट्टिमे हेमः
 सुवर्णस्य भूमिमृति पर्वते हेमाद्रौ प्रामादमौन्दर्यमुच्चत्वञ्च
 सूचितं । इत आरभ्य तत्र सौधेति यावच्छाकुलकं ॥ ३ ॥

वीरमेनेति । यः सौधभूधरो वीरमेनसुतकण्ठभूषणीभू-
 ता दिव्या मणयस्तेषां पङ्क्तिर्यातकलञ्चात्तमचिन्तामणिमासा
 तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाभिलाषमात्रे-
 णोपनमन्तः सन्निहितीभवन्तो नलेनान्येन वा लभ्यमाना वृष्टा
 अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावस्तन्ता मेव गुणसम्प्राद्धेतोस्तृणीकृतः
 सुपर्वणे देवानां पर्वतो मेरुर्न सः । सर्वार्थदायिचिन्तामणि-

धूपितं यदुदराम्बरं चिरं
 मेचकैरगुरुसारदारुभिः ।
 जालजालमृतचन्द्रचन्दन-
 क्षोदमेदुरसमीरशीतलं ॥ ५ ॥
 कापि कामशरवृत्तवर्त्तये
 यं महासुरभितैलदीपिकाः ।
 तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुर-
 होःप्रतापनिकराङ्गुरश्रियः ॥ ६ ॥

रत्नस्य मेरावत्र च विद्यमानत्वाद्यो मेरुतुल्य इत्युपमा । अत्र
 बह्वर्णा चिन्तामणीनां सङ्गावात्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥ ४ ॥

धूपितमिति । मेचकैः श्यामलैरगुरुसञ्ज्ञकैः सारैः श्रेष्ठै-
 रदारुभिः काष्ठैश्चिरं यदुदराम्बरं यदीयो गर्भभागो धूपितं
 वासितं यदुदराम्बरं धूपार्थं दह्यमानैस्तैरर्पितपरिमलमित्यर्थः ।
 तथा धूपजसन्तापत्याजनाय जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु
 गवाक्षेषु जालानां वा जालेषु गवाक्षसङ्घेषु भूतः स्थापितः
 चन्द्रचन्दनक्षोदः कर्पूरचन्दनचूर्णकल्पितेन मेदुरः पुष्टस्तत्स्पर्शव-
 शाच्छिरतरः परिमलबहुलश्च यः समीरो वायुस्तेन शीतलं
 शीततरं । सर्वेऽप्येते उद्दीपनविभावाः । जालजाले । प्रकारे
 दिक्कितः, षष्ठीसमासो वा ॥ ५ ॥

कापीति । महासुरभिचम्पकादिद्रव्यसुगन्धि तैलं चासु एवं-
 विधा दीपिका यं सौधभूषणं कापि भैमीनलालङ्कृतदेशे विति-

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः
 क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।
 रेजुरध्वततश्चैलजस्रजो
 यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

मिरं विगतान्धकारं तेनिरे प्रकाशमानगर्भश्चकुः । किम्भूताः ।
 कामशरवृत्ताः कामवाणवर्तुलाः कामशरेण कर्पूरेण धूपवि-
 शेषेण वा वृत्ता निष्पन्ना धूपकर्पूरगर्भा वर्त्तयस्तन्नुसङ्गरचिता
 दीपाधारभूता देशा यामान्ताः । तथा स्मरस्य भैमीनलव्ययार्थं
 स्फुरन्द्दोः प्रतापनिकरस्तस्याङ्कुराणां प्रथमोद्भेदानामिव श्रीः-
 शाभा यामान्ताः । एतादृशनायिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्ते-
 स्तुन्यरूपत्वाच्च दीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा ।
 राजनिकटस्था दीपाः कर्पूरादिवृत्तवर्त्तयः क्रियन्ते ।

पूरसज्ज्यभयान्ताक्षा नखाञ्जादिजटागदैः ।

समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिध ॥

इति कामशरो धूपः ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति । यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि यासु
 ता भुवो रेजुः । किम्भूताः । कुङ्कुमश्च एणमदः कस्तूरी च तयोः
 पङ्क्तेन कर्दमेन लेपिताः । तथा जलमध्ये निःक्षेपाद्भूत-
 हिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथाऽध्वनि
 नलागमनमार्गे तता विस्तारिता मृदुसुगन्धयः शैलजा हिमव-
 त्समुद्भूतमास्रत्यादिस्त्रजो माला यासु ताः । अतिसौगन्धसौगन्धार्थं

नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्द्वमनोज्ञवर्षया ।

यद्भवः क्वचन स्वनशय्यया

ऽभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

पूर्वे कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतोऽनन्तरञ्च तत्पङ्कस्यर्शभिया कर्पूर-
जलैः चालनं कृतं तेनाधिकमौगन्ध्यं जातं । अनन्तरञ्च भैमी-
मलचरणयोर्मृदुत्वान्मार्गं मणिवद्भूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदु-
तरशैलजप्रक्षेप इति । पाठक्रमोदर्थक्रमो बलीयानिति पूर्व-
कर्पूरोदकैः चालिताः, पञ्चाङ्गामयस्यानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन
कृताङ्गोदत्तनाः, अनन्तरञ्च धृतशैलेयमाला धृतसुन्दरमणि-
खचितभूषणाः सत्यः श्लश्लभिर इति वा । यचेत्यपि पाठः ।
वालुकांशुभिरिति पाठे श्लभकर्पूरचूर्णैः चालिताश्चुरिताः
हृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र शाब्दोऽपि क्रमो घटते । लेपि-
ताः । ण्यन्ताञ्छिष्टा ॥ ७ ॥

नैषधेति । क्वचन नलनिद्रास्थानदेशे स्वनशय्यया पुष्परचि-
तास्तरणेन यस्य सौधस्य सम्बन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयता ऽभाजि धृता । पुष्प-
शय्या भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या । नैषधाङ्गस्य
नलाङ्गस्य परिमर्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो
नितरामधिकीभूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञः सदैवा-
स्मान्मत्वात् सुन्दरो वर्षश्च यस्यास्तथा । तिलकोऽपि कस्तूर्यादि-

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुट-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।
सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दिनी-
नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ८ ॥

निर्मितत्वात् सुगन्धिः सुवर्णश्च भवति । अथ च यद्गुणमन्विनि
कचन देशे मलाङ्गमन्वन्नामोदादियुक्ततया पुष्पशय्यातुल्यतया
ऽतिमृच्छा भैम्या भालतिलकेन या प्रगल्भता प्रकाशमानताया
अभाजि भञ्जिता । सम्भोगवञ्चात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थ इति
वा । अभाजि । पक्षे, भञ्जेत्युच्यते (पा० ६।४।३३) इति न-
लोपः ॥ ८ ॥

कापीति । कापि कश्चित् प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे
गृहारागे स्फुटको विकसन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलि-
काममूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिः, भीमन-
न्दिन्या नासिकापुटकुटी नासिकापुटरन्मरूपं अल्पगृहं तच्च
कुटुम्बिता पुष्पकलचादिमहावन्धायिता सान्द्रं नितरामाद्रिय-
ताङ्गीकृता । अल्पगृहे बहुकुटुम्बो यथा मन्दार्देन वसति तथा
भैमीनासिकायां तैरुचितमित्यर्थः । वनोपास्तेषु दन्तदृष्टिर्भैमी
सकलपुष्पपरिमलं यत्र प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथ च
भैमीनासापुटकुट्या कुटुम्बितामावृण्यं घृतं । कुटुम्बिनो हि
मज्जातीया भवन्ति । भैमीनासायासौरभतुल्यता यन्निकटव-
र्त्तिवनपुष्पसौरभैर्वृतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

चट्वसर्वचतुवृक्षवाटिका-

कीरकृतसहकारशीकरैः ।

यज्जुषः स्वकुलमुख्यमाशुगो

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

अद्वेति । आशुगो वायुः, अद्वाः पुष्पफलपत्रादिसमृ-
द्धिमन्तः सर्वचतुवृक्षा वसन्तादिसकलर्तुसम्बन्धिन आस्रादयो
वृक्षा यस्यां सा, अद्वाः सर्वे चतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा,
तस्यां वाटिकायां कीरैः शुक्लैश्चपुटैः कृत्वा कृतानि खण्डि-
तानि यानि सहकारपुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मक-
रान्दविन्दुभिर्निर्यासविन्दुभिर्वा उपदाभिसद्रूपैरूपहारैः कृत्वा
यज्जुषो यत्सौधमेविनो नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा
प्राणवातं नासाश्वासरूपं प्राणाख्यं वायुं यज्जुषो यत्सम्बन्धी वा
वायुरर्थाङ्गमीनलयारन्यस्य वा अञ्चति स्म अपूपुजत् । उप-
हारैरुपतिष्ठते स्मेति वा । यस्मात् कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राण-
स्यादिभूतत्वात् कुलवृद्धत्वं । कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आस-
शीकरानानयन् वायुर्यत्सेविनं जनं सुखयति स्मेत्यर्थः । सह-
कारशीकरैरित्यनेन वायोः शैत्यसौगन्धे, अञ्चतीत्यनेन च मान्द्यं
सूचितं । सर्वचत्वित्यत्र, अत्यकः (पा० ६।१।१२८) इति प्रह-
तिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा वाच्ये प्रत्ययस्य, पुष्पमू-
लेष्विति (पा० ४।१।१६६।वा० २) लुप् । फले लुगिति वा (पा०
४।३।१६३) तस्य लुक् । यज्जुष इति क्तिबन्तात् षष्ठी । पचे
दगुपधात् कः ॥ १० ॥

कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचित् रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधेन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥*

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-

धायिनैकविधरूपरूपकं ।

कुत्रेति । यः सौधः कुत्रचित् क्वचित् प्रदेशे कनकेन निर्मित-
मखिलमूर्द्धाधोभागादि यत्सर्वविधः कापि विमलैरत्नैर्जातो
रचितः । तथा कुत्रचिद्रचितास्त्रिचशाला उपरितनोत्तमगृह-
विशेषाः पुत्रिका वा यत्र रचितेन चित्रेन शालते तच्छीलो वा ।
कापि चास्थिराभिर्विधाभिः प्रकाशान्वकारादिरूपैः प्रकारैः
कृत्वा ऐन्द्रजालिक इव अनेकचमत्कारकारी । शालिकेति शाला-
शब्दात् स्वार्थे मञ्जुशायं वा कनि, प्रत्ययस्यादिति (पा० ७।३।४४)
इत्वं । पक्षे ताच्छीले णिस्त्वन्तात् स्वार्थे कन् । ऐन्द्रजालिकः । शिष्य-
मिति (पा० ४।४।५५) ठक् । विधा विधेः प्रकारे चित्यमरः ॥ ११ ॥

चित्रेति । यं सौधं वीक्ष्य आश्चर्यमिति गयाद् बज्रवारं शिरो
धुवन् कम्पयन् शिष्यराट् अतिचमत्कारिनानावस्तुनिर्माण-
निपुणानां राट् राजा श्रेष्ठो विधिब्रह्मा विश्वकर्मा वा जरया
वृद्धत्वेन वातकी वातरोगी अकल्प्य तर्कितो देवादिभिरिति
शेषः । किम्भूतं । चित्रैर्गालैश्चित्राणाञ्चर्यरूपाणि वा तेषां
तेषां अनुकार्याणां अभिनयानां देवर्षिमनुष्यादीनां विभ्रमं

* कापि चास्थिर इवेन्द्रजालिक इति मूलपुस्तकपाठः ।

वीक्ष्य यं बद्ध ध्रुवन् शिरो जरा-
 वातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥
 भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनै-
 र्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।
 सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टया
 ऽऽश्चर्यसञ्जिवद्भालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

विलासं विशिष्टान्तद्भुतभान्तिं वा, आधायीनि उत्पादयन्ति
 एवम्भूतानि शुक्लनीलपीतादिवर्णवशात् काष्ठपाषाणरूप्यस्वर्णा-
 दिघटितत्वाद्वाऽनेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि रूप-
 काणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्चर्यं तत्त्वन्ति विलासयन्तीति
 चित्रतन्ति तादृशानीति वा पूर्व्ववत् । अचेतनाखलीकाखपि
 प्रतिमासु चेतनत्वादिभ्रमोत्पादिनिर्माणनैपुण्याद्भूतभरकम्पित-
 शिराः शिल्पिराडपि ब्रह्मा विश्वकर्मा किमयं जरया निमि-
 त्तोद्भूतवाताधिक्यप्रचलितयोव इत्युपेक्षित इत्यर्थः । रमणो-
 यतमोऽयमिति भावः । वातकी वातरोगी स्यादित्यमरः । वा-
 तकी । मत्वर्थे वातातीसारार्थां कुक्च (पा० ५।२।१२८) इति
 इतिः कुक्च ॥ १२ ॥

भित्तीति । यः सौधः भित्तिगर्भे ये गृहा भित्तिभिरा-
 ष्टादितानि अदृश्यमानविवराणि गर्भागाराणि तेषु तैर्वा
 गोपितैरदृश्यत्वेन स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतं अद्भुतकथादिकौतु-
 कं आश्चर्यजनकरमणीयगोष्ठोगीतनृत्तवाद्यादिसम्बन्धि कौतु-
 क्येन सः । गर्भगृहस्यानामदृश्यमानत्वाद्भित्तय एव गोष्ठ्या-

तामसीष्वपि तमोषु भित्तिगै-
रक्षरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।
यस्तपेऽपि जलयन्त्रयातुका-
सारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

दि कुर्वन्ति चित्रमेतदिति । वहिर्वर्त्तमानानां कैतव्यसं यः क-
रोतीत्यर्थः । तथा सूत्राणां तत्तत्प्रतिमादिसञ्चारिततन्मूर्ता
यन्त्रान्नियमनादनलचितस्यागरचनाविशेषात् सूत्ररूपादा य-
न्त्राज्जातया विशिष्टया प्रभृतया चेष्टया अन्योन्यचुम्बनालिङ्गन-
तालवृन्तालव्यजनादिचालनक्रियया कृत्वा आश्चर्य्यसञ्चिनो
ऽतिचमत्कारकारिणो बह्व्यः शालभञ्जिकाः सुवर्णगजदन्ता-
दिनिर्मिताः पुत्रिका यत्र सः । गोपितं । अन्तान्निष्ठा ॥ १३ ॥

तामसीष्विति । यः मौधस्तामसीष्वपि तमोषु तमोबज्जल-
कृष्णपक्षरात्रिषु भित्तिगैरक्षरश्मिभिः कुक्ष्यक्षितरत्नकिरणैः
सुवर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिबद्धभूमिकिरणैर्वा अमन्दा भूयसी
चन्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र तमोलेखस्याप्यभावात् । तथा तपेऽपि
उष्णबज्जले योष्मत्तावपि जलधारासञ्चारिमण्डपस्तम्भादिरक्षि-
तजलयन्त्रेभ्यो यातुकैर्मिर्मगमनशोलेरामारैर्धारासम्पातैर्वूरं नि-
तरां धुता निराकृता तापजनिता तन्द्रिका मूर्च्छा निःसहता
येन सः । शीतत्वात् सुखकर इत्यर्थः । तामसी । मत्वर्थीयप्रकरणे,
ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम् (पा० ५।२।१०३।वा० १) इत्यण् ॥
तन्द्रिका । तन्त्रीशब्दात् स्मार्थे कनि, केष (पा० ७।४।१३) इति
ब्रह्मः ॥ १४ ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका
 सारिकाधुषितनागदन्तिका ।
 भीमजानिषधसार्वभौमयोः
 प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥
 यत्र मत्तकलविङ्कशीलिता-
 श्लीलकेलिपुनरुक्तिवत्तयोः ।

यत्रेति । यत्र सौधे, अधुषितो अधिष्ठितो नागदन्तः शयन-
 स्थाने गृहावयवभूतगजदन्तनिर्मितः पञ्चरो वा यथा सा, तथा
 पुष्पशरस्य कामस्य वाक्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं तस्य कारिका
 ऽभ्यासवाङ्मत्यात् कामशास्त्रनिर्घाणसमर्थशब्दं करोति एवम्भूता
 सारिका पक्षिणी, भीमजानिषधसार्वभौमयोर्भौमीनलयोरर्ते
 विषये चुम्बनालिङ्गनादीनां प्रत्येकं कृताकृते विहिताविहिते
 कर्मभूते प्रत्यवैक्षतानुकारेणानुसन्दधे, अनुवदति स्म, अनुच-
 कारेत्यर्थः । अलिङ्गनादीनां बहवो भेदाः कामशास्त्रे निरू-
 पिताः । तत्र किञ्चिदालिङ्गनं कृतं किञ्चिन्न कृतमित्याद्यपश्य-
 दित्यर्थः । शास्त्रे श्लोकरूपा कारिका भवति । यथादौ ब्रह्मादिः
 कृताकृतावेचको भवति । नागदन्तिका । शेषादिभाषेति (पा० ५।
 ४।१५४) कपि, प्रत्ययस्य (पा० ७।३।४४) इतीलं ॥ १५ ॥

यत्रेति । यत्र सौधे, मत्तैः कलविङ्कैर्गृहचटकैः श्लील-
 तानां मुङ्गमुङ्गः क्रियमाणानां चुम्बनादिराहित्याज्जनसमस्तं
 करणाच्च अश्लीलितानां याम्याणां केलीनां सुरतक्रीडानां पुन-

कापि दृष्टिभिरवापि वापिको-
 त्तंसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥
 यत्र वैणारववैणवस्वनैः
 कृजितैरुपवनीपिकालिनां ।
 कङ्कणानिकनहैश्च नृत्यतां
 कुञ्जितं सुरतकृजितं तयोः ॥ १७ ॥

रुक्मं वर्त्तते यत्र तैर्वा कृत्वा पुनरुक्तियुक्तं यथा तथा कापि
 कस्मिन् प्रदेशे वापिकाया उत्तंसमभूतानि भूषणीभूतानि तत्र
 वर्त्तमानानि हंसमिथुनानि तेषां स्मरोत्सवः सुरतक्रीडा तथा
 तयोर्भेमीनलयोर्दृष्टिभिरवापि वापिको- अत्रापि अलम्बि अदर्शी-
 त्यर्थः । आदौ कलविहङ्गकैर्लिङ्गं दृष्ट्वा अनन्तरञ्च हंसकैर्लिरिति
 पुनः सुरतदर्शनात् पुनरुक्तिः । रतान्ते श्रयोभूतगात्राणां का-
 मिनां तिर्यगादिमस्त्रागदर्शनं पुनः कामादीपकं भवतीति का-
 मशास्त्रात् तिर्यक्मस्त्रागं पश्यति स्मिति भावः ॥ १६ ॥

यत्रेति । यत्र सौधे, मस्त्रागं कुर्वन्तस्त्वयोर्भेमीनलयाः सुरत-
 कृजितं कण्ठमात्रस्याव्यक्तमधुरस्वररूपं वैणरवैर्वैणाग्रद्वैः, तथा
 वैणवस्वनैर्वैणमस्त्रभिर्गतिः, तथा उपवनीपिकालिनामारा-
 मवर्त्तिनां काकिलषट्पदानां ऊङ्कृतैः कृजितैः समुञ्जानाभ्यां
 ताभ्यां नृत्यन्तो यत्र दृश्यन्ते तैश्च तौ न दृश्यन्ते तादृशादेशे
 नृत्यतां स्त्रीपुरुषाणां कङ्कणादीनां केयूरनूपुरादिभूषणगणानां
 कलहैरन्योन्यापमर्दौदितविशिष्टैश्च कुञ्जितं मन्दोक्तमाश्वा-

सीत्कृतान्यष्टणुतां विशङ्कयो-
 र्यत्प्रतिष्ठितरतिस्मरार्चयोः ।
 जालकैरपवरान्तरेऽपि तौ
 त्याजितैः कपटकुक्षतां निशि ॥ १८ ॥

दितमित्यर्थः । नृत्यत्यस्य नृत्यन्तस्य, पुमान् स्त्रिया (पा० १।
 २।६७) इत्येकशेषः । कुञ्चितं । तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।
 वा० १) ण्यन्तान्निष्ठा ॥ १७ ॥

सीत्कृतानीति । अपवरान्तरे गर्भगृहे रतिस्मरप्रतिमागृ-
 हापेक्षया अन्यस्मिन् वा गृहे स्थितावपि तौ भैमोनलौ दिवा
 गवाक्षेष्वपि भित्तिभ्रमादङ्घ्रिगृहनिवासवशादन्यानाकर्णन-
 बुद्ध्या विशङ्कयोः शङ्काराहतयोः ससम्भ्रमं कूजनादि कुर्वन्तौ
 यद्यस्मिन् सौधे प्रतिष्ठितयोः पुरोधसोर्मन्त्रसामर्थ्याच्चेतन्यभव-
 लन्त्य प्रतिमायां कृताधिष्ठानयोरर्तिस्मरयोर्ये अर्चे सुवर्णा-
 दिरचितप्रतिमे तयोः सीत्कृतानि नखदन्तचतजपीडानुभाव-
 सूचकानि सीष्कब्दाभिधेयानि शब्दितानि निशि रात्रौ कपट-
 कुक्षतां अलोकभित्तिभ्रमं त्याजितैर्जालकैर्गवाक्षैः कृत्वा अष्ट-
 णुतां । दिने रजतादिभित्तीनां मणीनां वा भासा आदितानि
 जालानि ॥ भित्तिस्तुल्यानि भवन्ति, रात्रौ रजतादिभित्तीनां
 तादृक्प्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुक्षत्वं त्याजितानि तानि
 जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठासामर्थ्यात् सचेतनौ सुरत-
 लोलुपौ रतिस्मरावपि गवाक्षेषु दिवा जातभित्तिभ्रमौ उभा-

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा
स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारणिः ।
नानिगं व्रुटति यत्पुरः पुरा
किन्नरीविकटगोतिमृदुतिः ॥ १८ ॥

वपि कृष्णभ्रमेणाविचार्यैव विशङ्को यच्च सुरतं चकतुः जाह्नमा-
र्गेण ब्रह्मसाराच्च तत्कृजितानि तौ शृणुवतुरिति भावः ।
पुरोधसो मन्त्रप्रभावस्य सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डसिन्धुं चि-
त्रमयं वस्तं कपटकुशं । दिवाणप्रवेशभिया गवाक्षेषु चित्र-
पटा प्रियन्ते रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते । तथा च दि-
नवद्राचावपि कुशबुद्ध्या विशङ्कं भणितानि चकतुरिति वा ।
अपटुणात्याक्कादयतीत्यपवरो गृहगर्भः । पचाद्यच् । प्रतिक-
तिरर्चा पुंसीत्याद्यमरः ॥ १८ ॥

कृष्णति । कृष्णो वर्णः सारः अष्टौ यस्य तस्य मृगस्य शृङ्ग-
वद्भङ्गुरातिवका बज्रभङ्गीयुक्ता, तथा स्वादुः श्रुतिमधुरा अत
एवाज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसाः तेषां उज्ज्वल-
सैव वा रसस्यैकाऽद्वितीया मुख्या वा सारणिः कश्चिमनदी शृ-
ङ्गाररसपरिपूर्णत्यर्थः । एवम्भूता गाननिपुणानां किन्नरीणां
विकटा घङ्गादिमत्प्रसङ्गाणामागेशावरोहरीत्या विषमा गीति-
गानं तस्य मृदुतिर्ध्वनिविशेषो यस्य मोक्षस्य पुरोदेशे मुखेऽनिगं
मर्त्यदा न व्रुटति पुरा कदाचिदपि विशिख्य नाभूत् । भैरव्याः
मकाशाद् गानकलाशिक्षाहेतोरुच्चतरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि

भित्तिचित्रनिग्विताखिलक्रमा

यत्र तस्थुरितिहाससङ्कथाः ।

पद्मसम्भवसुतारिरंसुता-

मन्दसाहसहसन्ननोभुवः ॥ २० ॥

आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्व्वदा जगुरिति भावः । वक्रं च ज्ञानमङ्गावाद्यैः सदा गायतीवेत्युत्प्रेक्षा सूच्यते । अथ च मृगशृङ्गवद्धकगामिनी तथा स्वादूदका तथा किन्नर्य इव किन्नर्या भ्रमर्यः कमलबाहुल्यात्तामां श्रेष्ठा गुञ्जनझङ्गुतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्मालजला एका कुन्या यस्य मौधस्य पुरोभागे कदाचिद्वीज्जन्तावपि नाचुटत्, बद्धजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे सर्गे तुङ्गप्रासादवामादित्यनेन कुन्याया अपि वर्षयिष्यमाणत्वात् प्रकृते मौधवर्षनोपयोगित्वादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । विकटः सुन्दरे प्रोक्ता विशालविकरालयोरिति विश्वः । चुटति । भूते, पुरिलुङ्चास्म (पा० ३।२।१२२) इति लट् ॥ १८ ॥

भित्तीति । यत्र मौधे पद्मसम्भवस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां गिरंसुता सम्भोगाभिलाषस्तद्रूपममन्दं महत् साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन् स्वसामर्थ्यदर्पेण मोक्षामो मनोभूर्यासुताः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपं वा महत् साहसं कामस्यैव, तेन पौरुषदर्पेण मोक्षामस्य कामस्य सम्बन्धिन्यो वा इतिहाससंकथाः पुरावृत्ताख्यायिका भित्तिषु

पुष्पकाण्डजयडिण्डमायितं
यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।
पारदारिकविलासवैभवं
देवभर्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २१ ॥

चित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यामां
एवमृताः मृत्युस्तस्युः । ब्रह्मपराभवादिकामप्रभावाश्चित्ररूपेण
यद्विभित्तिषु लिखिता वर्तन्ते स्मृत्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरसुता-
दिकं मत्स्यपुराणादाववगन्तव्यं ॥ २० ॥

पुष्पेति । यत्र माघे गौतमकलत्रमहत्यां कामयते कामो
तस्य मन्त्रुञ्जानस्य देवभर्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोक-
त्रयजयो डिण्डमायितं बाह्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य
परस्त्रीगामिना विलासवैभवं सुवर्णादिरचितासु भित्तिषु
उदटङ्कि टङ्कैरुत्कीर्य लिखितं । येनन्दापि पराभूतस्मादृ-
शस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युष्माकामपि नियतं कार्येति
सुवर्णैश्चकचित्भित्तिषु कामादीपनाथे इन्द्रपारदारिकवि-
लासा यत्र टङ्कैरुत्कीर्यलिखिता इत्यर्थः । डिण्डमायितं । उपमा-
नात् कर्तुः क्यङ्कान्नाग्निष्ठा । परदारान् गच्छतीति पारदारि-
कः । गच्छतीति परदारादिभ्यष्टक् वक्तव्य (पा० ४।४।१।वा० ४)
इति टक् । उदटङ्कि । टक्त्वर्थे इत्यस्मात् कर्मणि चिण्
॥ २१ ॥

उच्चलत्कलरवानिकैतवा-
 द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।
 यस्य कीर्त्तिरवदायति स्म सा
 कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति । उच्चलमौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रामा-
 दस्य विजयेन या अर्जिता लब्धा सा कार्त्तिकी कृत्तिकानचत्र-
 युक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्वसा
 तद्वदत्युज्ज्वला यस्य प्रामादस्य कीर्त्तिः कान्तिः, उच्चलतां उड्डी-
 यमानानां कलरवाणां पारावतानामालिःपङ्क्तिस्तस्याः कैतवा-
 ह्याज्जगदवदायति स्म शोधयति स्मोज्ज्वलञ्चकारेत्यर्थः । एते
 कलरवा न भवन्ति किन्तु भरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्त्तिरेवै-
 तस्येत्यर्थः । पारावतः कलरवः ; स्यात्प्रामादो वैजयन्त इत्यमरः ।
 दायति । द्वैप् शोधन इति स्वादिरवपूर्वः सकर्मकः । लट्
 स्मे (पा० ३।२।११८) इति लट् । कार्त्तिकी । नचत्रेण युक्तः
 कालः (पा० ४।२।२) इत्यणि ङीप् । अत्र कृत्तिकायुक्ता दिवसः
 कार्त्तिक इति भाषितपुंस्त्वसम्भेऽपि तिथयोर्द्वयोरित्यभिधा-
 नात् पुंलिङ्गेन तिथिशब्देन समामे स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकर-
 णस्योत्तरपदस्याभावात्, पुंवत्कर्षधारय (पा० ६।३।४२) इति
 सूत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्त्तिकी चासौ तिथिश्चेति समामः
 ॥ २२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरो-
 वृत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
 रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-
 र्नाटिका भरतभारतीसुधाः ॥ २३ ॥
 शम्भुदारुवनसम्भुजिक्रिया-
 माधवव्रजवधुविलासयोः ।

गौरिति । गौरभानोऽसृग्द्रस्य गुरुगेहिनीं वृहस्पतिभार्यायां
 तारायां विषये स्मरजनितो य उहृत्तभावः, गुरुतल्पगामित्वा-
 दाचारत्यागितं चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योहृत्तभावः कामज-
 नितमामर्यानिशयः, तज्जलणं वा इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः
 प्रतिपादयन्त्यः, तथा भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भर-
 ताख्यो नायवेदस्तस्मिन् सुधा अमृतरूपो भरतोक्तनाय्यरी-
 त्याभिनीयमानाः सत्यः सुधाप्राया इति यावत् । एवम्भूता
 नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गबन्धविशेषा यस्य मैथस्या-
 जिरेऽङ्गणे अभिनीतिभिः मालिकाङ्गिकाचिकाहार्यभट्टभिर्नै-
 श्वतुर्विधैर्नाट्याभिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा रेजिरे । तथाः स्मरो-
 वृत्तभावस्य मितिः सम्यक् परिहितः मैव वृत्तं व्यापारोऽनीतं
 वा प्रमेयं यच्चैवविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥ २३ ॥

शम्भ्विति । यस्य मैथस्य हाटकविटङ्गं सुवर्णचटितकपात-
 पालिका शम्भुदारुवनं मन्दरकन्दगायां देवदारुवने सम्भुजि-
 क्रिया गौर्या सह दिव्यमहस्रवर्षपर्यान्तं या सुरतकीडा, माधवस्य

गुम्फितैरुग्ननसा सुभाषितै-
 र्यस्य द्वाटकविटङ्कमङ्कितं ॥ २४ ॥
 अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां
 यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

श्रीकृष्णस्य व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रामक्रीडादि-
 स्तयोर्विषये उग्ननसा शुक्राचार्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण गृथ्यितैः
 सुभाषितैरतिचमत्कारकारिणो नार्थशब्दविशेषैः कर्तृभिर्वा
 ऽङ्कितं चिह्नितं । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्य-
 श्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयद्वाटकविटङ्के टङ्कैरुदङ्किता
 इत्यर्थः कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकमित्यमरः । वि-
 शेषेण टङ्क्यते वर्द्ध्यते इति विटङ्कं पक्षिविश्रामार्थं कुशादहि-
 निर्गतं दारु ॥ २४ ॥

अङ्गीति । यस्मिन् मौधे चरतीति यच्चरः शुक्रः पक्षी शुक्र-
 पितामहं पराशरमुज्जगौ तारस्वरं गायति स्म । किम्भूतं ।
 अङ्गि दिने भानुभुवि सूर्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दासदारिकां
 कैवर्त्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं सम्भुञ्जानं, अत एव
 यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिषिद्धस्य समयस्य देशस्य तोर्यदेव-
 स्थानादिव्यतिरिक्तस्यानिषिद्धस्य निजशयनादेर्विषयस्य परदा-
 रादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्यासहात् कालादीनसहमा-
 नात् अधैर्यजनकात् स्मरात् हेतोरुत्सुकं कामातिरेकं मोदुम-
 समर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिश्रवणमात्रेण प्राज्ञः

कालदेशविषयासहस्ररा-

दुष्कृतं शुक्लपितामहं शुक्लः ॥ २५ ॥

नीतमेव करलभ्यपारता-

मप्रतीर्य मुनयस्तपोर्व्वं ।

अप्सरःकुचघटावलम्बनात्

स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

शिक्षातिशयादतिमुख्ये यदिहारी कीरः, तादृशी भारता-
द्युक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अङ्गोत्थादिना कामा-
तुरस्य कालाद्यमहनत्वं समर्थितं । अन्येऽपि माधुर्य्यवन्मृतं स्वपि-
तामहमपि निन्दति । कैवर्त्तं दामधीवरावित्यमरः । यक्षरः ।
अधिकरणे चरेष्टः (पा० ३।२।१६) इति टः ॥ २५ ॥

नीतमिति । यत्र माधुर्य्यं मुनयः परमात्मज्ञानचतुष्टया चक्षये-
कचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाद्यत्रे लिखिता वर्त्तन्ते ।
किम्भूताः । करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्तत्ता तां
नीतमेव लक्षणया सन्निहितभाविफलत्वात् समाप्तिं प्रापित-
प्रायमेव, अथ च सन्निहितपरतीरमपि तपोरूपदुस्तरमर्त्तं
समुद्रमप्रतीर्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य्य वा तपोविघ्नार्थं इच्छे-
प्रेषितानामप्सरसां रम्भादीनामत्युष्कठिकुचलक्षणानां घ-
टानामवलम्बनाद्वारणादाधानाहुताः स्थायिनः स्थातुं शक्ताः ।
कुचमर्दनादिसम्भोगकारिण इत्यर्थः । येऽपि प्रतीर्य्यमाणं समुद्रं
नद्यादि वा तीरमन्निहितेऽपि आश्रित्वा दुर्नरितुमशक्ताः स

स्वामिना च वक्षता च तं मया
 स स्मरः सुरतवर्जनोर्जितः ।
 योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्-
 केकिना मुरजनिःस्वनैर्घनैः ॥ २७ ॥
 यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे
 मुह्यतोऽरतिरतीशयोरपि ।

जलमध्य एव घटादिकमवलम्बनमामाद्य चित्रलिखित इव नि-
 श्वलस्तिष्ठति । कुट इति पाठे कुटः कोटे घटे गेहे इति
 विश्वः ॥ २६ ॥

स्वामिनेति । यस्य मौधस्य सम्बन्धिना केकिना क्रीडामयू-
 रेण इति हेतोर्घनैर्निर्विडैर्मुरजनिःस्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिरथ च
 तैरेव मेघैर्नृत्यते स्म । इति किं । योऽयमीदृग्ब्रह्मादिवशीकार-
 कारो स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुणा
 च तदीयपत्रत्वेन तं वक्षता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च
 सुरतवर्जनोर्जित इति । चान्योन्यसमुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारित्वान्मयूराणाञ्च वर्षर्तुमत्तानां नेत्रोपान्तरन्ध्रमार्गेण
 निर्गच्छतामश्रुमयशुकविन्दूनां मयूरीमुखग्रहणमात्रेण गर्भस-
 म्भूतेर्लिङ्गभगवद्दर्शनरूपरतिपरित्यागो जयहेतुः । मयूराश्च
 मेघशब्दभ्रान्त्या मृदङ्गशब्दैर्नृत्यन्ति ॥ २७ ॥

यत्रेति । यत्र मौधे सस्योगपरे नलभीमसम्भवे नलभैर्म्यौ
 वीक्ष्य मुह्यतोः सुरताभिलाषिणोरथ च भ्रान्तिं प्राप्नुवतोऽस्तथा

स्पर्द्धयेव जयतोर्जयाय ते

कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २८ ॥

जयतोः सर्वान्कर्षणवर्त्तमानधारथ च नलभैर्यो स्ववशे कुर्वन्तोः
रतिरतीशयोरतिकामयोः स्पर्द्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तो पराभ-
वितुं ते नलभैर्यो कामकामरमणी बभूवतुः स्मररती अभूता ।
सम्भोगयुक्तौ स्त्रीपुंभौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंभौ उदीप्तस्मरौ भवत
इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावाप्तौ
चेतनौ रतिकामौ मञ्जातसुरतेच्छौ जातौ । तथा सौन्दर्याति-
शयाद्रतेर्नलं काम इति कामस्य च भैर्या रतिरति मञ्जातभमौ
च जातौ । एवम्भूतावतिशयितान्योन्यरागजननादशीकृतभैमी-
नलौ यत्र मूर्त्तौ रतिकामावेवाभूतामिति कामयोर्द्वन्द्वं जा-
तमित्यर्थः । अयमेव तयोर्जयः । अथ च स्वसम्भोगदर्शनात्तयो-
रपि सम्भोगवाञ्छेत्पादनाज्जयः । तज्जयार्थं बुद्धिपूर्वव्यापा-
राभावात् स्पर्द्धयेवेत्युत्प्रेक्षा । स्पर्द्धाकारणान्तकं । अथ च रति-
काममन्निधाने यथा स्त्रीपुंमयोः सम्भोगवाञ्छाममुदयस्तथा
तयोरपि रतिकाममन्निधानमेव प्रेमरसातिशयादन्यान्यमन्नि-
धानमात्रेणैव काममस्माहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैर्यो
दृष्ट्वा मोहं भजतोरत एव नलभैमोभ्यामावां जितावित्यपि ते
जेतव्ये इति स्पर्द्धयेव जयतेरिति यथाश्रुत एव वा सम्बन्धः ।
अत्र सर्वत्रान्यात्तरत्वात् प्रायः प्राप्तेऽपि पूर्वनिपातो रतेर्नलं
कामभ्रमोदयान्नलरतिकामपदरानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य च

तत्र सौधसुरभूधरे तयो-
 राविरासुरथ कामकेलयः ।
 ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः
 पांगुलाभिरपि ये न शिञ्जिताः ॥ २९ ॥
 पौरुषं दधति योपिता नले
 स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

मैत्र्या रतिभ्रमादयाङ्गीममम्भवारतीशकामरमणीपदानां प-
 स्मात् प्रयागसौचितो सृजयतीति ज्ञेयं । रतिरतीशयोर्विषये
 स्पृह्यन्तीति केचित् । ते । प्रथमादिवचनान्तं । कामकामरमणौ
 बभूवतुरिति चिः ॥ २८ ॥ कुलकं ॥

तच्चेति । अथ तत्राकगुणे सौधरूपे सुरभूधरे मैत्र्या तयोस्त-
 कामकेलये आविरासः स्पृष्टं दिदीपितं । ते के । ये कामके-
 लया महाकविभिर्यामकालिदामादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरपि
 अवोक्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति
 यावत् । तथाऽनेकनरसम्भोगचतुराभिः पांगुलाभिः मैरि-
 णीभिरपि ये न शिञ्जिता अभ्यस्ताः नानाजातिशिलापदेशा-
 दपि न ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविलामा वर्षयिष्यन्त
 इति सूचितं । द्रवकेलिपरीक्षाया इति केलिशब्दः पुलिङ्गा
 ऽपि ॥ २९ ॥

पौरुषमिति । एवम्भूतया भीमसुतया एवम्भूते नले विषये
 कियत् किंपरिमाणं साध्वसं भयं न प्रापि अपि तु बद्ध भयं

यूनि शैशवमतीर्षया कियत्
प्रापि भीमसुतया न साध्वसं ॥ ३० ॥

न प्राप्तं । अत्यन्यं प्रापोत्यर्थः । किम्भूते नले । पौरुषं दधति ब-
लिनि । किम्भूतया । स्वयं तु योषिताऽबलया । तथा स्वामिनि
आत्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु श्रिताऽङ्गोक्तस्तदीयस्व-
भावस्तदीयत्वं वा नलदामोभूतया । तथा यूनि तरुणे । स्वयं
तु शैशवं बाल्यमतीर्षयाऽनतिक्रान्तया वयःमन्यौ वर्त्तमानया ।
बलिनः स्वामिनो राजस्तारुणाच्चाबलया दामोभूतया बालया
भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र प्रथमसंभोगं किंवा भावी-
ति ईदृशे नले ईदृश्या तया महद्भयं प्रापोति भावः । सर्व्वा-
ण्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि । अथ च श्रिता नलविषयो
भावा रमणाभिलाषो यथैतादृश्यापि स्वामिनि भर्त्तरि नले
महद्भयं प्रापि । यतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया
चेति । एवम्भूतेऽपि नले एवम्भूतयापि तया साध्वसं कियदन्य-
मेव प्राप्तं बहु साध्वसं वर्त्तत एव तथापि किञ्चित् साध्वसं परि-
त्यक्तं । यस्माच्छ्रिता नलविषयो रमणाभिलाषो यथेति वा ।
अथ च श्रितः परिशीलितो ज्ञातो नलविषयो यया बालया
मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति विनिश्चितनलाभिप्राया भयं
न प्रापेति भावः । श्रिताऽनुष्ठितो नलाश्रयो यया नलभावानु-
कूलवर्त्तन्या प्रथमसंभोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी
भवति, कान्ता लनुर्त्तिर्षशैशवा किमत्र भावीति सभया किञ्ची-

दृत्यसङ्गतिगतं यदात्मना
 प्रागग्निश्रवदियं प्रियं गिरः ।
 तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया
 न स्म वेद् करवाणि कीदृशं ॥ ३१ ॥

दृष्टजानानाऽन्यं भयं विहाय प्रियभावानुकूल्यमाश्रयतीति ।
 यत्तदनुभवमात्तिकमिति भावः ॥ ३० ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसम्भोगकममाह । दृत्येति ॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्वं दृत्येन देवदृतव्यापारेण सङ्गतिं गतं सम्यक् प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं प्रियं नलं आत्मना विरहप्रकाशिनोर्नवममर्गाक्ता गिरो वाणोः अग्निश्रवत् श्रावयामासेति यत् तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणनक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धार्यं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्वा ह्रिया कृत्वा कीदृशं किङ्करवाणीति न वेद् स्म नाजामीत् । तदानीं तन्मया महदनुचितं कृतं तत्प्रतिक्रिया कीदृशी प्रकृते चार्थं किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया ह्रिया किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितं । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणामज्जन्ते । अतीतस्मरणेनापि सलज्जाभूत् प्रारम्भसम्भोगानुभवदशायान्तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः । अग्निश्रवत् । शृणोतेर्णो चङि दिवचने उपधाद्वस्त्वत्वे सन्त्वधूनीति (पा० ७।४।८३) सन्त्वद्भावे सवति शृणोति (पा० ७।४।८१) ईभ्यासस्य वेत्वं । प्रियं । शृणोतेः शब्दकर्मादणौ कर्त्तव्यं ॥ ३१ ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं
 प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।
 तन्निजं मनसि कृत्य चापलं
 सा शशाक न विनोक्तुं नलं ॥ ३२ ॥
 आसने मणिमरीचिमांसले
 यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामस्यितवतीव मानिनी
 न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

यदिति । तया सदसि मिलितलोकत्रयजनममलं वीतल-
 ज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परवर्त्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव
 वरणमालया कृत्वा यत् प्राक् नैषधो वृत इति तत् नलवर-
 णलक्षणं निजं चापलं धार्ष्ट्यं मनसि कृत्य विचार्य, तदानो लज्जां
 त्यक्त्वा मया महद्दुर्गमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा सा
 लज्जातिशयवशात्तदानो नलं विनोक्तुमपि न शशाक अत्रा-
 युक्तमलं सूचितं । तच्चापलं मनसि कृत्य विशेषेणैतां प्राप्ता
 चासौ लज्जा च तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा ।
 मनसि कृत्य पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आसने इति । अनुरागातिशयादेकासने वर्त्तमानयोस्तयो-
 र्मध्ये स नलः मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणैः
 मांसले व्याप्ते आसने मिंहासने स नलः यां दिशं परिरभ्य
 यं मिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान् । इयं भैमी तां दिशं म-

ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोर्चनं
 मालिदूरनमनं दधानया ।
 द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तथा
 भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतं ॥ ३४ ॥
 वेगमपत्युगविशन्न साध्वसाद्
 वेशिनापि शयनं न साभजत् ।

नागपि न क्लृप्तकयत् । उत्तेजते । असृयितवतीव ईर्ष्यावतीव ।
 दिशः स्वीत्वादियं मङ्गलार्चलङ्घितेति सपत्नीबुद्ध्या असृयां कृत-
 वतीव तां नापश्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जाभयाभ्यां
 नापश्यत् तत्रैवमुत्प्रेक्षा । असृयितवती । कण्ड्वादियगन्तात्कवतु
 उगित्वात् डीप् ॥ ३३ ॥

ह्रीति । निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् ह्रीरूपायां सरिति निज-
 स्यात्प्रपन्ना निमज्जनमुचितं योग्यं यस्यैवम्भूतं मालिः शिरसा दूरं
 नितरां नमनमानाभेर्नखीभावं दधानया तथा द्वारि गृह-
 द्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यस्तथा लज्जा-
 भयाभ्यामन्तः प्रवेष्टुमशक्तया अतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया
 भैम्या, भैम्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामाङ्गानानां शतं अश्रु-
 तीकृतं श्रुतमप्यश्रुतीकृतं । श्रुतमपि लज्जाभयाभ्यामनुत्तराद-
 गमनाद्वाश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोढाजातिरियं ॥ ३४ ॥

वेगमेति । सा किमपि भविष्यतीति साध्वमाङ्गयात्पत्युर्वेगं न
 स्वयमविशत् । अनन्तरं सख्या नलेन वा वेशिनापि गृहमध्यं

भाजितापि सविधं न सास्वपत्
 स्वापितापि न च सम्मुखाभवत् ॥ ३५ ॥
 आत्मनापि हरदारसुन्दरी
 यत् किमप्यभिललाप चेष्टितं ।
 स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता
 मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३६ ॥

प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि मय्या नलेन वा शयनं
 भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथातथा नास्वपत्, किन्तु
 दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि मय्या नलेनैव वाङ्मयान्धा-
 दिना सविधं समीपं स्वापितापि न च सम्मुखाऽभवत् किन्तु
 शय्यापार्श्वपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुखेवाभूदित्यर्थः । प्रथमम-
 स्मारे मुग्धाया जातिरियं । माध्वमादिति सर्व्वत्र । अस्वपत् ।
 अङ्गार्थेति (पा० ७।३।८८) अट् ॥ सम्मुखायाङ्गास्वापमर्जनाद्
 (पा० ४।२।५४) इति विकल्पान्न ङीप् ॥ ३५ ॥

आत्मनेति । हरदारवत् गौरीवत् सुन्दरी । सा मैत्री आ-
 त्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत् किञ्चिच्छेष्टितं तदवमर्शचितं
 कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृत्तचालनादि अभिललापकर्त्त-
 मैच्छत् तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय तद्वस्तुदानार्थेङ्गितञ्जन स्वामिना
 नलेन ताम्बूलं देहीति यद्यर्थिता याचिता तत्तर्हि अनया मैत्र्या
 तस्य नलस्य उद्यमे याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीना-
 मदानाद्वर्थीकृतः । तेन याचिता सती न ददाविति भावः ।

केवलं न खलु भीमनन्दिनी
 दूरमत्रपत नैषधं प्रति ।
 भीमजाहृदि जितः स्त्रिया ज्ञिया
 मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३७ ॥
 ह्रीभगादिमुखया तया भियं
 सञ्जितामननुरागशंसिनि ।

अपिरेवार्थे । स्वामिनेत्यनेनावश्यं कर्त्तव्यतायां सत्यामपीति
 सूचितं । गौर्यपि प्रथममन्मथे हरणार्थिता सत्यवमेवाकरो-
 दिति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

केवलमिति । भीमनन्दिनी केवलं नैषधं प्रति उद्दिश्य दूरं
 नितरां अत्रपत लज्जां प्रापेति न किन्तु भीमजाहृदि वर्त्तमान-
 लाद्विया लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित इव माऽति-
 प्रसिद्धपराक्रमः हृद्येव वर्त्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बद्धकालं
 लज्जितः । अथ च मनो मथ्नाति पीडयतीति मन्मथः पृषोद-
 रादिः । एवंविधोऽपि जिता लज्जितः मङ्कुचितस्तुति चित्रं ।
 ह्रीवशास्त्रविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बद्धकालं तामभि-
 भवति स्मेति भावः । अन्याऽपि स्त्रिया जितो लज्जते ॥ ३७ ॥

ह्रीभगादिति । दूत्यकाले कलितं बुद्धं परीक्षितं तदाशयं
 भैरविप्रयायं मस्यक् हठमंस्कारतया स्मरणपथारूढं स्मरन्
 विचारयन् स नलः ह्रीभगादिमुखया तया विमुखत्वादेवा-
 ननुरागशंसिनि किमस्या मयि अनुरागो नास्तीति शङ्काशीले

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्
 दूत्यकालकलितं तदाग्रयं ॥ ३८ ॥
 पार्श्वमागमि निजं सद्दालिभि-
 स्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
 कापि तामपि निगुज्य मायिना
 स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

स्वचेतसि सञ्चितां जनितां अनुरागाभावसम्भावनीं भीतिं लु-
 लोप निरस्त्विति स्म । दूत्यवसरमण्यनुरागातिशयादिन्द्रादीनपि
 परित्यज्य मदलाभे कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्य-
 ज्यतीति निश्चित्य जातां ऋद्धां तत्याज । मुग्धा लज्जाभरा-
 देव विमुखीयं न त्वनुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाग्रयं ।
 शेषत्वाविवक्षया षष्ठ्यभावः ॥ ३८ ॥

पार्श्वमिति । तेन नल्लेन भयवशादेकाकिनो नल्लस्य सवि-
 धमनागच्छन्तो मा आलिभिः सखीभिर्भूयसीभिः सह निजं
 पार्श्वं आगमि प्रापिता । भवतोभिरपि कञ्चित् कालमनया सा-
 र्द्धमागन्त्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वमन्निधिं प्रापितवानि-
 त्यर्थः । अथानन्तरं कियतापि कालेन किञ्चिद्विश्रामप्राप्त्यन-
 न्तरं एकया एकाकिनैव तया सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण
 सन्निधिं प्रापिता । अथानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखीं
 कापि गन्धमान्यताम्बुलाद्याहरणविषयेऽलोकं नियुज्य गन्धा-
 दानयेति कृन्नात् प्रेष्य, यतः मायिना कामशास्त्रोक्तकन्याविस्त्र-

सन्निधावपि निजे निवेशिता
 मालिभिः कुसुमशस्तशास्त्रवित् ।
 आनयद्वावधिमानीव प्रिया-
 मङ्कपालिवलयेन सन्निधिं ॥ ४० ॥

स्नानकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रे नल एव सचिवः
 मखा यस्याः स्वमहायैवैकाकिनीऽवशेषिता स्वममोपे स्थापिता
 विजनाचितं स्वीयमिङ्गितमदर्शयत् तदीयं वाऽपग्यादिति भावः ।
 कन्याविस्रम्भणप्रकारेऽयं । आगमि ण्यन्तात् कर्मणि चिण् ।
 चिण्मुलाः (पा० ६।४।८३) इति दीर्घविकल्पात् पठे ह्रस्वः
 ॥ ३८ ॥

सन्निधावपीति । स नल आलिभिः स्वयमेव निजे सन्निधौ
 निवेशितामपि तेनैव प्रयोजकेन स्वममोपे प्रयोज्याभिः मखीभिः
 स्थापितामपि प्रियामङ्कपालंभेमीष्टभागस्य स्पर्शिनः स्वीयक-
 भुजालिङ्गनविशेषस्य वलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा सन्निधिमा-
 नयत् । यतः कुसुमशस्तः कामस्तस्य वाक्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं
 वेत्तीति वित् । उत्प्रेचते, व्यवधिमानीव, दूरस्था यथा प्रियां
 सन्निधिमानयति । कामशास्त्रे ।

आदौ रतं वाङ्ममिदं प्रयोज्यं
 तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वमिति ।
 तथा मामीयगाम्भीरं नवोढां सन्निधापयेत् ।
 विश्वामङ्कशना गाढालिङ्गनात्याजयेद्भयं ॥

प्रागुचुम्बदलिके द्वियानतां
तां क्रमादहरनतां कपोलयोः ।
तेन विश्वसितमानसा झटि-
त्यानने स परिचुम्ब्य सिम्सिये ॥ ४१ ॥
लज्जया प्रथममेत्य ऊङ्कृतः
साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

इत्यादि मन्निधिस्थापनयाजिन गाढमालिङ्ग भयं त्याजि-
ततानिति भावः ॥ ४० ॥

प्रागिति । स द्विया आनतामतिनमानां प्राक् अलिके
ललाटपट्टेऽचुम्बत् । अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्या-
शक्यत्वादित्यर्थः । ततः किञ्चिद्गतचुम्बनभयत्वात् पृष्ठापेक्षया
दरनतामीषन्नसां किञ्चिदुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाय्या तदानी-
मेवान्यदा वा कियतापि कालेन द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्बनेन
ललाटफलकचुम्बनेन ततोऽपि विश्वमितं मानसं यस्यास्तां ततां
ऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्रणादिभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य
दुर्लभाधरचुम्बनलाभजनितानन्दवशात् सिम्सिये ईषद्वक्रमह-
सत् । स्फुटहामे पुनर्लज्जा स्यादिति भयादोषज्जहामेत्यर्थः ।
अथ च यदेतावत्पर्यन्तं त्वया वञ्चितं तदपीदानीं मया लब्ध-

किञ्चिदुच्छसित एव तद्दि
 न्यग्वभूव पुनर्भक्तः स्मरः ॥ ४२ ॥
 वज्रभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे
 दिक्षतोः प्रसभमङ्गपालिका ।

मितकामोदयायास्तस्या हृदि मानसे किञ्चिदुच्छसित एव वि-
 कसित एवार्भको मुग्धत्वादप्राढः स्मरः प्रथमं चुम्बनजनिताया
 लज्जया एत्यागत्य ऊङ्कृतः ऊङ्कारेण निषिद्धः । अथ पश्चा-
 दलिना प्रबलेन चुम्बनजनेन माध्वमेन मात्विकभयेन तर्जितो
 भर्त्सितोऽस्मदीयभैमीहृदयलक्षणं ग्यानं तया प्रविष्टं तिष्ठ तिष्ठे-
 त्याक्षेपपूर्वम् - लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एवम्भूतः सन्
 पुनस्तत्क्षणमेवाभर्त्सितोऽभूत् । चुम्बनवशात् पुनः अबलाभ्यां
 लज्जाभयाभ्यामुदितमात्र एव स्मरो दुर्बलः कृत इत्यर्थः । एव-
 कारो विलम्बद्योतमार्थः । अभर्त्सकोऽपि किञ्चिच्छेष्टितुमुद्युक्तो
 मात्रा पूर्वमागत्य ऊङ्कृतः पश्चात् प्रभुणापि वाचा तर्जितः
 सन् सङ्कुचितो भवति । ऊङ्कृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमा-
 नोत्प्रेक्षा ॥ ४२ ॥

वज्रभस्येति । स्मरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भेऽङ्गपालिकां कृतपृष्ठ-
 वेष्टनवाङ्गबलयालिङ्गनं प्रसभं दृढात् दिक्षतोः कर्त्तुमिच्छतो-
 र्वज्रभस्य नलस्य भुजयोर्मध्ये एको भुजः बालया सुरताप्राढया
 तया चिरमरोधि प्रतिबद्धः । कीदृश्या । तत्पस्य शय्याया
 यन्त्रेण स्वपृष्ठदृढपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया ।

एककश्चिरमरोधि बालया

तत्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

हारचारिमविलोकने मृषा-

कौतुकं किमपि नाटयन्नयं ।

आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं
शय्यामंलीनयेत्यर्थः । शय्यायन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोधना-
च्चालिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अबलत्वादेकदैव इयोर्भुजयोः
प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य
पर्यायेण रोधनादेक इत्युक्तेऽपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति
ज्ञेयं । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तं । द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधे
ऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते न तु द्विभुजसाध्यमङ्ग-
पाल्यालिङ्गनमित्येक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभिमुख्येन सुप्त-
योस्तयोरधस्तनबाहु शय्यामंलग्नत्वाच्छय्ययैव नियन्त्रितौ । आ-
लिङ्गनोद्युक्तः शय्यामंलग्नो नलबाहुस्तत्पयन्त्रणनिरवकाशत्वात्
पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुद्धः, उपरितनस्तु उपरितनेन भैमी-
बाहुना चिरप्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥ ४३ ॥

हारेति । हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा मौ-
न्दर्थं तस्य विलोकने विषये ऽतिवृत्तस्यूलमुक्ताद्युक्तोऽत्यर्हताऽयं
त्वदीयो हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं
मृषाकौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं ध्रुवो भर्ता नलः स्पर्शलोभ-
वशादुपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन पाणिना अदमीयं
भैमाः सम्बन्धि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागमस्पृशत् । सार्वभौमस्य

कण्ठमूलदसीयमस्पृशत
 पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥
 यत्त्वयास्मि सदसि सजार्चित-
 स्तुन्नयाऽपि भवदर्शणार्हति ।
 इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्-
 स्पृशत स तदुरोजकोरका ॥ ४५ ॥
 नोविमीमि निहितं स निद्रया
 सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

तस्यापूर्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वात् कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च ता-
 त्त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्शममहमानायास्तस्या हार-
 मान्दर्यदर्शने सृषाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचा-
 वेव पस्पर्शति । सुग्धाविस्मयजतिः ॥ ४४ ॥

पुनस्तनस्पर्श उपायान्तरमाह । यदिति । स इत्युदीर्याक्त्वा
 भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् मन् हारार्पणमिषेण तस्या
 उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरका पस्पर्श । इति किं । हे
 भैमि सदसि सभामध्ये त्वया स्रजा मधूकमालया कृत्वा यद्य-
 स्मादर्चितः सर्वेषां समक्षं पूजितोऽस्मि, तत्तस्मात्तस्याऽपि मत्क-
 र्तृका भवत्या अर्चना पूजा अर्हति, उपकारस्य प्रत्युपकर्तृत्वमिति
 न्यायाद्युक्तेति । अर्चना कृतेत्यपि पाठः ॥ ४५ ॥

नोवीति । जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या
 निशि निद्रया निषिद्धा वारिता संवित् ज्ञानं यस्यास्तस्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं
 दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥
 स प्रियोरुयुगकञ्चुकांशुके
 न्यस्य दृष्टिमथ मिस्मिन् नृपः ।

स भूत्वा भैरवा नीविमीश्वरि रमनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिका-
 परिमणं निहितं स्थापितमत एव नीवोस्पर्शमात्रेण कम्पितं मा-
 त्तिककम्पयुक्तं शयं हस्तं स नलः दोलनैः समुद्रतस्वगतमात्त्व-
 ककम्पनिमित्तहस्तचालनैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया
 भैरवा करणभूतयाऽपाम निराकृतवान् । कीदृशः । अयं शुभा-
 वहविधिः सम्भोगानन्दमिति यावत् तं यन् प्राप्नुवन् । अपा-
 मयन्निजमिति पाठे भैरवा प्रयोज्यया सः प्रयोजको नला निजं
 करमपासयदमोचयदित्यर्थः । कम्पमानकरमस्पर्शमात्रेण जात-
 बोधया तया तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः । अनयेति करणे
 तृतीया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्त्तरि ॥ ४६ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्चुकांशुके आव-
 रणभूते वस्ते दृष्टिं न्यस्याथानन्तरमेव मिस्मिन् ईषदहमत् ।
 सुखवस्तुतत्वात् सर्व्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ।
 त्रपापूर्व्वकालेऽभिहिते स्मितस्थानन्तर्य्यं लब्धेऽप्यवहितत्वद्योत-
 नार्थमथशब्दः । नीवोस्थापितकरापामनानन्तरमिति वा । अथ
 नलस्मितानन्तरं निराकृतिरिव वस्तरहितव त्रपावृता सती
 सा तदूरुयुगवस्तं वस्त्रस्य तस्मैवाञ्चलैर्गाववाराञ्छादयामास ।

आववार तदथापराञ्चलेः

सा निरावृतिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं

किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसा ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना

ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

अस्मात्तिसृङ्गनाहं शामस्मात्तितनिजगोण्याद्गर्गना सती घना-
वयवत्वमस्यादनार्थं तदस्त्वं तदञ्चलैरेव प्रावृणादिति भावः ।
कामिनोरित्यं जातिः । अञ्चलैरिति बहुलं पुनः पुनरावरण-
क्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकनात्रिसम्भणप्र-
कारचतुर्गोऽयं इत्यं पूर्वाकरोत्या क्रमात् परिपाठ्या तामप-
नीतमाध्वसां त्याजितनवमम्भोगभयां व्यधिताकृत । किञ्चेत्य-
धिकोक्तौ । नयमेतावदेव किञ्चेतस्या मनसि वर्त्तमाना ह्रीस्त-
त्रैव स्थितेन चित्तजन्मना कामेन खधनुषा समं सह मनाग-
नामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चिदागोष्यमाणे लज्जा
ऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां त्याजितः, इदानीं
तु भैमीभयं जलं निराकृतं एका स्त्री ह्रीरवशिष्टा सा कामेन
मुग्धेनाल्पतेति भयलज्जयोः किञ्चिदपामनेन पूर्वं मन्दीभूता
ऽपि कामस्तोक्तं पुनरुल्लासेति भावः । अनामि । ज्वलज्वल
(मि० १२५।५।५) इति वार्त्तिकान्मिवस्य पाश्चिकवान्मिवाभावे

सिम्मिते हसति तेन न स्म सा

प्रीणिनापि परिहासभाषितैः ।

स्वे हि दर्शयति ते परेण का

ऽनर्घदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४८ ॥

ह्रस्वाभावः मित्वेऽपि चिलमूलोरिति (पा० ६।४।८३) पालिका
दीर्घः ॥ ४८ ॥

सिम्मिते इति । तेन परिहासभाषितैः परिहासप्रधानैः
सप्रेमवचनैः प्रीणिना जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन् हसत्यपि विक-
सत्कपोलनयनं अलक्षितदन्तं सिम्मिते स्मितञ्चकार । दर्शितदन्तं
प्रमग्नास्मिन् तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति
इयं तु नेति चित्रमित्यपिशब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धेऽनर्घा
निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागत्वात् कुरुवि-
न्दानि माणिक्या तेषां मालिकेऽन्ये ह्रस्वे वा माले स्वे आत्मीये
सर्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणानेन हास्येन येन केनचित्
पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवत्यौ करोति, अपि तु हास्यं स्त्रीणां
दोषायेत्युक्तमस्तीत्वात् प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तं ।
न ह्यनर्घे वस्तु अन्यस्मै प्रदर्श्यते । तेन सह न हसति स्मिति वा ।
स्मितहसितविहसितोपहासादृहासप्रकारैर्हास्यरमो भरतेन पञ्च-
विधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । अणौ यः कर्त्तुंति
कर्त्तृमञ्जानुवादेन कर्म्मत्वविधानात् सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
त्वात् परेणेत्यत्र हृत्वेर्बुद्धार्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १।४।५९)
प्राप्तकर्म्मत्वाभावः ॥ ४८ ॥

वीक्ष्य भीमनयास्तनद्वयं
 मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितं ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढतां
 सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥
 याचते स्म परिधापिकाः सखीः
 सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा ।
 अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता
 वृत्तमत्र पतिपाणिचापलं ॥ ५१ ॥

वीक्ष्येति । सखीजनैस्तु सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भ-
 णानामालिङ्गनानां गाढता दृढपोडनं यथा एवम्भूतामानि
 अनुमिता । किं कृत्वा । भीमनयायास्तनद्वयं, स्तनद्वये मग्नानां
 हारमणोनां मुद्रया किञ्चिद्गम्भीररक्तीभूतस्यानश्रियाङ्कितं
 चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिस्नानदर्शनादन्यथानुप-
 पत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सु-
 खीत्यनेनालिङ्गनसञ्जातहर्षोऽपि सूचितः ॥ ५० ॥

याचते इति । सा यदा यस्मिन् समये परिधापयन्तीति
 परिधापिकाः सखीः स्वनीत्याः आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य नि-
 विडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती तदा ताः सख्यो
 ऽन्योन्यमुखविलोकनपूर्वकं विहस्याच नीवीबन्धस्यथीकरणार्थं
 वृत्तं जातं पत्युः पाणिचापलं बलादुन्मोचनव्यापारमन्वमिन्वता-
 नुमितिर्विषयसङ्गः । अन्यथैवं प्रार्थना न युज्यते इति पूर्ववृत्तं

कुर्वतो निचुलितं द्विधा कियत्
 सौहृदादिवृतसौरभं कियत् ।
 कुङ्गलोन्मिषितस्त्रनसेविनीं
 पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥ ५२ ॥
 नाविलोक्य नलमासितुं स्मरो
 ह्रीर्न वोक्षितुमदान्मृगीदृशः ।

निश्चितवत्य इत्यर्थः । धापिर्द्विकर्मा । अन्वमिष्यत । मिनाति-
 रनुपूर्वा ज्ञानार्थः ॥ ५१ ॥

कुर्वतोति । कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनीं
 कमलिनीं जयति स्म । किम्भूता । कियत् किञ्चिच्चुम्बनादि सम्भो-
 गकर्म द्विधा निचुलितं स्थगितमप्रकटं कुर्वती । कियदालिङ्ग-
 नादिकं सौहृदाच्चित्तमौख्याद् विवृतं प्रकटितं सौरभं कामशा-
 स्त्रोक्तकौशलं यत्र एवम्भूतं कुर्व्याणा । किम्भूता पद्मिनी । कुङ्गलो-
 न्मिषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूत्रानि पुष्पाणि सेवते भज-
 त्येवंशीला । अर्द्धविकसितपुष्पवतीं निचुलितकलिकास्यानीयां
 विवृतसौरभां विकसितपुष्पस्यानीयां । कियत्कलिकारूपकिय-
 दिकसितकमला कमलिनीव साभूदित्यर्थः । विवृतं सौरभं मनो-
 ज्ञत्वं सौगन्ध्यं वा यस्येति वा ॥ ५२ ॥

नेति । स्मरो मृगीदृशः सुभ्रुवा भैम्या नलमविलोक्यामितुं
 स्थातुं ह्रीश्च तमोक्षितुं नादात् यस्मात्तस्मात्तस्या दृशः कटा-
 क्षविक्षेपरूपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठितदेश-

तद्वशः पतिदिशाचलन्नय
 प्रोडिताः समकुचमुज्जः पथः ॥ ५३ ॥
 नानया पतिरनायि नेत्रये
 लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

मृद्विष्य बलितधीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चात् अभिमुखं
 नल्लगेचमस्येलनं मत्पुनन्तरं प्रोडिताः सत्यः नल्लमप्राप्य पथो
 मार्गादेव मुज्जः पुनः पुनः समकुचन् परावृत्ताः कामप्रेरित-
 तादीक्षितुभारेभे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीक्षणास्त्रिवृत्तंति
 भावः । लज्जाकामयोः समवल्लत्वाद्भावमन्विः । दृशां व्यापा-
 रापेक्षया बहुलं ॥ ५३ ॥

नेति । अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि
 नानायि परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः
 परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेन्न तदभयता विरोधादि-
 त्यागक्षोपपादयति । खलु यस्माद्धेतोः यस्य हारमुकुररत्न-
 लम्भादेर्वस्तुनो विलोकने सति स नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हा-
 रादिवस्तुनि विषये नयने ददानया प्रेरयन्त्या मुकुरादेर्विलो-
 कने तत्र तत्र प्रतिविम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मा-
 मियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात् उद्देश्यतया विम्बरूपस्तु न
 दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात् सञ्ज्ञातदर्शनस्य
 नल्लोभयरूपताकारेण वैशिष्ट्यादेकस्यापि विरुद्धोभयरूप-
 स्वरूपसम्भवे संस्कारेद्रियाभां सञ्ज्ञोत्पादनाच्छास्ते प्रत्यभिज्ञा-

वीक्ष्यते स खलु यदिलोकने
 तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥
 वासरे विरहनिःसृष्टा निशां
 कान्तसङ्गसमयं समैहत ।
 सा द्विया निशि पुनर्दिनागमं
 वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वल्लोके च खरतुरगोभयोद्भूतत्वाद्देसरवच्च युक्तेत्यर्थः । लज्जा-
 वशात् साक्षाद्यद्यपि नापश्यन्तथापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादि-
 द्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुधोजः । यद्य-
 स्मादिलोकने नलविलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे द-
 दत्या स वीक्ष्यते स्मैव तस्मात्तद्व्यतां परोक्षताञ्च जानाथीति
 वा ॥ ५४ ॥

वासरे इति । सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसृष्टा सन्धो-
 गविच्छेदं सोढुमशक्ता तस्मात् कान्तस्य सन्धोगसमयं सन्धोगस-
 मयरूपां निशां समैहत, रात्रिः कदा वा समेय्यतीति । निशि
 प्राप्तार्थां पत्युः केलिभिः नवनवकामक्रीडाभिर्लज्जितात एव
 द्विया कृत्वा पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म । प्रभातं कदा वा
 समेय्यतीति । हेतुहेतुमद्भावाच्च पौनरुक्त्यं । सहजया द्विया
 युक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिर्विशेषेण लज्जितेति वा न पौनरुक्त्यं
 ॥ ५५ ॥

तत् करोमि परमभ्युपैषि यन्-
 मा द्वियं व्रज भियं परित्यज ।
 आनिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं-
 शश्वदाश्वसनमृचिवाञ्जलः ॥ ५६ ॥
 येन तन्मदनवक्त्रिणा स्थितं
 ह्रीमच्चौपधिनिरुद्धगतिना ।
 सिद्धिमद्भिरुदतेज तैः पुनः
 स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

तदिति । नलः अमूं भैमो शश्वदश्वसनं इति आश्वसनं
 विश्वासहेतुं वचः ऊचिवान् । इति किं ? हे भैमि बहुविधेष्वालि-
 क्तनक्षत्रनादिषु मध्ये यत् त्वं अभ्युपैषि अनुमन्यसे तत्परं केवलं
 अत्यर्थं वा करोमि नान्यत्, तस्माद्वियं मा व्रज, पुनश्च वक्त्रेण
 किं वा भावोति चित्ते धृतां भियं परित्यज, यतोऽहन्ते आलि-
 वर्ग इव सखीममूहतुल्यः, तस्मात्तस्मिन् यथा विश्वसिषि तथा
 मय्यपि विश्वसिषि भयं मायासीरिति । इह त इति पाठे इह
 चुम्ननादौ विषयेऽहन्तवालिवर्ग एव, सखीकर्तृके चुम्ननादौ
 यथा कापि न भोतिस्तथात्रापीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

येनेति । येन तस्या मदनरूपेण वक्त्रिणा, ह्रीरेव मरौषधि-
 र्द्विषधिस्रया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन, सज्जया वि-
 स्तीर्णेन स्थितं, स कामाग्निः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाध-
 नमर्थसौकर्यरूपैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाण्यभिमन्त्रणानि

यद्विधूय दयितार्पितं करं
 दोदयेन पिदधे कुचौ दृढं
 पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया
 तं हृदि स्थिनमिवान्निनिङ्ग तत् ॥ ५८ ॥
 अन्यदस्मि भवतीं न याचिता
 वारमेकमधरं धयामि ते ।

रहस्यमन्त्ररूपास्तेदतेजि अदीपि प्रकटीकृतसामर्थ्याऽकारी-
 त्यर्थः । पूर्वोक्ताश्यामवचनैः पुनरुदीप्तकामा जातेति भावः ।
 अन्योऽपि वङ्गिरौषधप्रतिबद्धशक्तिः सुमिदुरग्निप्रकाशकैर्मन्त्रैः
 पुनरुदीयते । उदतेजि । तिज निशाने । निशानमुदीप्तकरणं ।
 अत्र क्षमार्थाभावान्न मन् ॥ ५७ ॥

यदिति । सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं क-
 राभ्यां विधूय निराकृत्य स्तस्तिस्वरूपेण करदयेन दृढं कुचौ
 यत् पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं समीपे स्थितं
 प्रियं ह्रियापास्य हृदि स्थितं तमेवास्तिनिङ्गवेत्युत्प्रेष्य । स्त्रीणां
 नाचस्यर्त्रे यन्निवारणं तदेव कामस्य परमायुधं । आस्तिङ्गनेन
 यथा कामः प्रदीप्तो भवति तथा कुचमर्दननिषेधपरेण कुच-
 पिधानेनापि नञः प्रदीप्तकामो जात इति भावः । मुग्धाजा-

इत्यसिखददुपांशुकाकुवा-

गुपमर्हे हठवृत्तिरेव तं ॥ ५८ ॥

पीतनावक्रमुग्वामयोऽधुना

मृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

प्रार्थनवशात् किञ्चिदनुमतौ सत्यामुपमर्हे दन्तदशनोष्ठपीड-
नगाढालिङ्गनादौ यो हठः तेन सहिता वृत्तिरधरपानादि-
व्यापारो यस्य सोऽयमन्यदा करधूननादिसविघ्नाधरपानहठ-
वृत्तिर्धस्य वा एवम्भूत एव सन् तमधरमसिखदत् अपात् । एव-
मालिङ्गनाद्यपि । इति किं ? हे भौमि अहं भवतीं त्वामन्यदपरं
किमपि कुचमर्दनादि न याचितास्मि पार्थयिष्ये, किन्तु अहं
एकवारं तेऽधरं धयामि पिबामिति । आपाने दीनवचनं ।
पाने तु बलात्कारः । एकवाराधरपानानुमतैरुपमर्हेन सा-
ङ्गेन ताडिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयवाराधरपानव्यापारो
यस्येति वा । एकवाराधरपानमात्रानुमतौ सत्यामात्रालिङ्ग-
नाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरोदपराधमार्जनं त्वनकारं
करिष्यामिति बुद्धेतिभावः । पूर्वमोष्ठपानमात्रमकरोदनकारं
नखक्षताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे क्षणान्तरे पुनरधर-
पानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्हेति पाठे सोऽयमर्हः
किञ्चिन्मात्रेण हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य । पूर्वपाठे स इति
शेयं । याचिता वृत् । वारं । काले द्वितीया ॥ ५८ ॥

पीतेति । असौ नख इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरौ पाणिपल्लवं मृदु-

तत्करोमि भवदूरमित्यसौ
तत्र संन्यधित पाणिपद्मं ॥ ६० ॥
चुम्बनादिषु बभूव नाम किं
तदृथा भयमिहापि मा कृथाः ।
आलपन्निति तदीयमादिमं
स व्यधत्त रसनावलिव्ययं ॥ ६१ ॥

सुखस्पर्शतया पञ्चवस्तुषु पाणिं सन्न्यधित स्पर्शं सन्निवेशितवान् ।
इति किं ? हे भैमि एष सत्यः मन्त्रश्चणो दासः पीतस्तावकमुख-
मेवामेवो मयं येनाथ च पीतस्तदीयमुखस्य सुरागणदूयो येनै-
वभूतः सन्नधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनदिरूपं सत्यमस्मिन्नि
कार्यं कर्तुमर्हति उचितो भवति । तत्तस्माद्गृहारामपुष्पाव-
चयादिना खिन्नं भवदूरं तदीयमूरं करोमि संवाहयामि ।
अथ सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात् करोतिः संवाह-
नार्थः । अन्योऽपि सत्या भुक्तमुखोच्छिष्टस्वरणसंवाहनं करोति
॥ ६० ॥

चुम्बनेति । इत्युदीर्य, सोऽयं जलः, मृगीदृशस्तदानीमति-
तमचक्षुलदृशो भैम्या आदिमं कदाचिदप्यकृतपूर्वत्वात् प्रथमं
रसनावलिव्ययं मेखलाकलापमोचनं निर्बन्धे चक्रे । ऊरुस्पर्शादौ
वास्यं भयञ्च भजन्त्या भैम्या एतन्विस्मयणपूर्वकं वसनमाचर्षेति
भावः । इति किं ? नामेत्यनुभूतविषयप्रत्याभिनये, हे भैमिः
चुम्बनालिङ्गनादिषु किं नाम विरुद्धं बभूवापि तु न किञ्चित्.

अस्तिवाग्यभगमस्तिकौतुकं
 मास्तिघर्माजलमस्तिवेपथु ।
 अस्तिभीति रत्नमस्तिवाञ्छितं
 प्रापदस्तिमुग्धमस्तिपीडनं ॥ ६१ ॥
 ह्रीस्तिवेयमुचितैव यस्त्वव-
 स्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तस्मादिदं वाग्यं क्रियमाणे सुरतारम्भेऽपि भुज्जपीडने वा
 मेखलाभोचने वा दृष्ट्या अकारणं भयं मा लुप्याः ॥ ६१ ॥

अस्तीति । सा एवम्भूतं रत्नं प्रापत् । किम्भूतं । आरम्भसमये
 अस्ति वर्त्तमानो वाग्यभरो रतिप्रातिकृत्याचरणवाङ्मन्यं यत्र,
 आरम्भानन्तरञ्च अस्तिकौतुकं अननुभूतचरत्वादत्यास्यं यत्र,
 ततोऽपि सात्विकोत्पत्तेः आन्तेश्चास्ति घर्माजलं यत्र, तथा अस्ति
 वेपथुर्यत्र, ततः सम्भोगे प्रारम्भे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भा-
 वोत्यस्ति भीतिर्यत्र, तथा सुरतहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभि-
 लाषो यत्र, तथा लिङ्गक्रमसम्पदादस्ति सुखं यत्र, समरसः
 तावमानसञ्जातसुखमिति यावत्, ततोऽप्यस्ति पीडनं सर्वभा-
 वमाने सर्वाङ्गगाढालिङ्गनं यत्र, एवम्भूतं प्रथमसम्भोगमन्वभू-
 दिति भावः । अस्तीति (सि० कौ० २८।१।७५०) विभक्तिप्रति-
 रूपमव्ययं । अस्ति क्षीरादयश्चेति समासः ॥ ६२ ॥

ह्रीति, इति चेति दृग्म् । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः
 सभुजिज्जिवायाः सुरतसारम्भे विप्रभूतैर्धनैर्निविडैर्लज्जितैर्ल-

तत्तु निम्नपमजस्रसङ्गमाद्
 ग्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६२ ॥
 इत्युपालभत सम्भुजिक्रिया-
 रम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिता ।
 तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा
 चप्रुमेव तमनु चपामयात् ॥ ६४ ॥ युग्मम् ॥

उजानिर्भितैरङ्गसङ्कोचनादिभिर्जितां अतिलज्जितां तां इति
 पूर्वोक्तप्रकारेणोपालभत सोल्लुण्ठनमूचे । सा भैमो यथा येन
 प्रकारेणाथोपालम्भनानन्तरं तमनु ललीकृत्य चप्रुमेव लज्जि-
 तुमपि चपामयात् लज्जां प्राप । लज्जागुप्तिविषयेऽपि लज्जा
 यथा जायते तथेयमुपालभेत्यर्थः । मम लज्जावशादन्यथास्य
 चेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विस्मयेण तेन सह
 चिक्रीडेति भावः ॥

इति किं । हे भैमि तवेयं वर्तमाना ह्रीर्लज्जा युक्ता
 उचितैव, यद्यस्मात् मत्समागमः तावकं मनसि नवो नूतनो
 जातः, नवसंभोगवशान्विस्तरं निर्जलमपि मामकं मनस्तु पुनः
 ग्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्संयमनौचित्यं सामर्थ्याक-
 भेत्यर्थः, निर्लज्जस्य लज्जा विरोधादयुक्ता वा । सञ्जातप-
 ङ्गमस्याप्यतिपरिचयाल्लज्जा न युक्तेत्यर्थः । यदा लज्जाया
 ऋषितो कारणान्तरमाह । तुरप्यर्थः । अजस्रसङ्गमादिसम्भं
 मामकमपि मनो लज्जितां तां दृष्ट्वा यस्याल्लज्जते किमु

बाहुवक्त्रजघनस्तनोघ्नितद्-
 बन्धगन्धरतसङ्गता नतीः ।
 इच्छुस्तुमुकजने दिने स्मिते
 वीक्षितेति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

वक्तव्यं, प्रथमसंयोगे ते मनो लज्जत इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

बाह्विति । तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण
 समकेति सङ्केतिता । इति किं । हे भैमि उत्सुकाः स्वस्वकार्य-
 साधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिवृत्ताकर्षणार्थमुत्सुकः
 मखीजनो यत्रैवंविधे वा दिने, स्मित इति भैमीसम्बोधनं वा,
 दिवसेऽपि ते सम्बन्धिनीः, बाहु च वक्त्रं च जघनं च स्तनौ च
 अङ्गौ च तस्य बाह्वादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा नागपा-
 णादीनि करणानि तेषां गन्धो लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं
 तेन सङ्गता मिलिताश्च ता नतयश्च नितरां नम्रत्वातिकौशल्य-
 तिशयनिर्म्मितानवयवनस्त्रीभावान् सङ्गता इति पृथग् वा
 रिच्छुरभिलाषुकोऽस्मीति रात्रिकृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं या
 भवति तथा वीक्षणमात्रेणैकितं कृतानुरागातिशयाद्दिनेऽपि
 स्त्रीयं तादृशताभिलाषं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यदा
 बाह्वादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च गन्धश्च रतश्च सङ्गतश्च
 आनतिश्च ताः बाह्वोर्नागपाणादिबन्धो वक्त्रस्य गन्धः पद्मिनी-
 त्वात् सौरभं जघनस्य रतं स्तनयोः संगतश्लेषश्चरणयोः पतन-
 भानतिशयेत्यर्थः । तत्सम्बन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनि-

प्रातरात्मशयनादिनिर्यतीं

सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

रता दुश्चिन्ता जना यत्रैवभूते दिनेऽपि दृक्चुरस्मीति विवक्षिता
मानेन स्वाशयं ज्ञापिता । यदा त्वां पश्यामि तदैव ममैवं
वाञ्छोदति तद्दर्शनमेव मम सम्भोगसमय इति च ज्ञापिते-
ति भावः । उत्सुकसखीजनेस्मिते इति पाठे रात्रिवृत्तप्रप्र-
वाञ्छागोपनार्थं तस्मात्तज्ज्ञा माभूदिति अस्मिते स्मितरहिते
ग्रीडिते एवंविधे ज्ञातुमेवात्सुके सखीजने सखीजनसन्निधौ पूर्वो-
क्तप्रकारेण सा तेन सङ्केतिता शब्दिता । यद्रात्रावाचरितं वा-
ज्जवन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तान्तज्ञापनार्थं
सखीसन्निधावेवमुवाचेत्यर्थः, अत एव सा ग्रीडिता । उत्सुके
सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति ग्रीडितेति वा । हे भैमि ते
वाङ्कादिबन्धादीन् दिने वोचिता द्रष्टा एवभूताऽभिलाषुको
ऽस्मि, रात्रौ यद्यपि कृतास्तथापि न दृष्टाः, तस्माद् दिने तद्-
र्शने दिदृचुरस्मीत्येव सा तेन शब्दिता न परमहमेव किन्तु
त्वत्सखीजनेऽपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं
यन्यगौरवभयाश्रोत्रं । नतीरित्यत्र चतुर्वीचितेत्यंताभ्यां घागे,
न लोकेति (पा० २।३।६८) निषष्टीनिषेधः ॥ ६५ ॥

प्रातरिति । भुवो जम्भजिह्वमोन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादु-
त्थाय विनिर्यतीं ग्रीष्मं वह्निर्निर्गन्तुकामां सन्निरुध्य चेलाञ्जलादौ
सम्यक् धत्वा चितिशचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं मौभाग्यवतीं च

तन्मखार्पणमुखं सुखं भवो-
 जम्भजित्तितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥
 नायकस्य शयनादहर्मुखे
 निर्गता मुदमुदीच्य सुभ्रुवा ।
 आत्मना निजनवस्मरोत्सव-
 स्मारिणोयमहणीयत स्वयं ॥ ६७ ॥

अन्यदा अन्यस्मिन् काले रात्रौ प्रागेव ह्रीभयवशाद्यदसाध्यम-
 प्राप्य तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तत् सुखं सुरतं अचीक-
 रत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मदुक्तं चेत् करिष्यसि तर्हि दुष्करम-
 प्राणं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां मन्त्रिरुद्धालिङ्गनादि कृत-
 वान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं
 न दास्यति मखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचार्य चुम्ब-
 नादि दत्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायास्येनाचीकरदिति
 क्रियाविशेषणं वा । प्रभातसमये पद्मिनी रन्तव्येति कामशास्त्रं ।
 चितिशचीमिति । ह्रीकोरिति (पा० १।४।५३) कर्मत्वं ॥ ६६ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनान्निर्गता इयं
 मैत्री सुभ्रुवां प्रौढानां सुन्दरीणां मख्यादीनां स्वस्वप्राणेश-
 सुरतजनिता मुदमानन्दमुदीच्य आत्मनैव निजः स्वीयो नवः
 स्मरोत्सवः सम्भोगस्तस्य स्मारिणी स्मारणशीला सती स्वयमेवा-
 हणीयत लज्जिता । अनतिप्रौढोत्तमस्त्रीजातिः । शयनान्नि-
 र्गता मखीनां ओष्ठक्षतिकपोलपञ्चवल्लीमार्जनादि दृष्ट्वा स्वम-

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रिय-
 स्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितं ।
 पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद्
 दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥ ६८ ॥
 चक्रदारविरहेक्षणक्षणे
 विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

●
 भोगचिह्नेन स्वस्वरूपेण कृत्वा निजनवस्मरोत्सवं सखीः स्मरय-
 त्येवंशीला वा सती स्वयं ललउजे । निजधवेत्यपि पाठः । हणीञ्
 कंद्वादिः ॥ ६७ ॥

तामिति । स नलः तां भैमीं हसन् दृश्यतां गतः, स्वेच्छ-
 यैव पुनर्नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किम्भृतां । प्रियस्य नलस्य आत्मनः
 स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहमि निशाविचेष्टितं सम्भोगादि
 रात्रिवृत्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीं । किम्भृतः । मुराणां वरात्
 पिधामदृश्यत्वं दधत्, अत एव पार्श्वगा निकटस्थः, अत एव
 श्रुता भैम्यभिधीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन । अदृश्येन मया
 अत्रैव स्थित्वा सर्व्वे श्रुतमिति प्रत्यक्षा भूत्वा हसन्न चाकथयदि-
 त्यर्थः । हसद्गत इति पाठे श्रुतकथा दृश्यतां गतस्तामहमदि-
 त्यर्थः । पिधेति, आतस्यापसर्ग (पा० ३।३।१०६) इत्यङ् ॥ ६८ ॥

चक्रेति । सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैः चक्रवाकीभिः
 सह विरहस्तस्तेक्षणक्षणे दर्शनकाले सन्ध्यायां, ममापि प्रियेण
 सहैतद्वियोगो माभूदिति क्षणमात्रमपि वियोगादिभ्यती धवस्य

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं
 चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतं ॥ ६८ ॥
 चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत्
 पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
 सा नूनोद न भुजं यदर्पितं
 तेन तस्य किमभून्न तर्पितं ॥ ७० ॥

मलस्य हमाय हामार्थमभवत् । सन्ध्यावन्दनमात्रजन्येनैव वि-
 द्यागेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेद्येत्येव सा
 प्रियेण हमितेत्यर्थः । तावदेव विद्यागेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च
 किमिति भीतित्याशङ्काह कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषये उद्य-
 दत्यद्यमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्ने-
 वमृतं चित्तं कर्तुं अनागतभाविनमर्थं शुभमशुभं वा वदति, त-
 स्मात् भाविवियोगसृचिका साधारणी तस्या भीतिर्युक्तेत्यर्थः ।
 भावो विरहः सृचितः । इयं ज्ञातास्वादा नितरां मय्यनुरक्ता
 वेति सन्तोषवशात् स तेन हमितेति भावः । बिभ्यतीं स परि-
 रभ्य मुञ्चद्दोति पाठे भयमोचनार्थं गाढमालिङ्ग्यैव तस्यावि-
 त्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं, प्रज्ञादित्वादण् ॥ ६८ ॥

चुम्बितुमिति । सा क्रमेण गतभीर्जितलज्जा च सती चुम्बितुं
 प्रियेण चुम्बितुमारब्धं मुखं यन्माचकर्ष वकीचके तच्चुम्ब्यमान-
 मुखानाकर्षणं कर्तुं पत्युरन्तस्तेतसि अमृतं ववर्ष । तदीयं मनः
 सुधादृक्ष्यैव परितुष्टं चक्रे इत्यर्थः । तथा तेन स्नानादावर्पितं

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा
 दातुमाप भुजयोः करं परं ।
 वीतबाहुनि ततो हृदंशुके
 केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥
 याचितां न ददतीं नखार्पणं
 तां विधाय कथयान्यचेतसं ।
 वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः
 स्वं विभिय मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

भुजं यत्र नूनोद निराचकार तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन
 तस्य किमङ्गं तर्पितं नाभूत् अपि तु मर्वाङ्गं तेन प्रीणितम-
 भूत् ॥ ७० ॥

नीतयोरिति । स नलः तथा पाणिपीडनभिया स्तनपि-
 धानतां कुचाश्चादनतां नीतयोः प्रापितयास्तदीयभुजयोः परं
 केवलं करं दातुं पूर्वं आप शक्ताभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं
 वीतबाहुनि अपनीतभेमीकरं हृदंशुके हृदयावरणवस्त्रं करं
 दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात् केवले निरंशुके तत्कुचद्वये
 करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामापचया करे-
 णाकौ ॥ ७१ ॥

याचितामिति । त्वमपि नखोन्नेषं कुर्विति प्रेमभरेण या-
 चनादपि नखक्षतं न ददतीं कथापि कथयान्यस्मिन् गोष्ठीरम
 एव चेता यस्यास्तां विचिन्तां विधाय गोष्ठीमंवादमुखाभिज-

स प्रसह्य हृदयापवारणं
 हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो वह्निः ।
 ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं
 तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥
 सा स्मरेण बलिनाप्यहापिता
 ह्रीक्षमे भृशमशोभतावला ।
 भाति चापि वसनं विना न तु
 व्रीडधैर्यपरिवर्जने जनः ॥ ७४ ॥

यव्याजेन स्ववक्षसि न्यसितुं स्थापयितुं आन्तः स्वरहस्तेन गृहीत-
 स्तस्याः करो यनैवम्भूतः सन् तस्याः स्वरहस्तद्वत्तहस्तनखैः स स्वश-
 रीरं विभियोस्मिन्मुमुदे ॥ ७२ ॥

स इति । स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या वह्निर्हृदयापवारणं
 क्षणाच्छादि वसनं प्रसह्य हठादुर्क्षुमक्षमत, तु पुनः ह्रीमयं
 आन्तरं आन्तःस्थं भैमीसम्बन्धि तत्कामक्रीडानिवारकं कुल-
 स्त्रीहृदयभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् ।
 एवं विस्मरणक्रमेण यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदया-
 श्छादिवस्त्रापाकरणपूर्वं कुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति
 भावः ॥ ७३ ॥

सेति । सा बलिना प्रभाववता अथ च प्रदीप्तेनापि स्मरेण
 ह्रीक्षमे लज्जाधैर्ये अहापिताऽत्याजिता सा अबला स्त्री अथ च
 शोभाद् दुर्बला भृशमशोभत, युक्तोऽयमर्थः । यतो जनो वसनं

आत्थ नेति रतयाचितेन चे-
 न्नामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटं ।
 इत्यमुं तदभिनापनोत्सुकं
 धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते
 सा मया न किमियं समाकलि ।

विनापि भाति च शोभत एव तु पुनः प्रोडधैर्ययोः परिवर्जने
 परित्यागे नैव शोभते । तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः । उद्दीप्तेऽपि
 कामे लज्जाधैर्यापरित्यागाश्रितरां नलस्य स्पृहणीयत्वात् शुशुभ
 इति भावः ॥ ७४ ॥

आत्थेति । सा इत्येवम्भङ्गा खनिषेधार्थमपि तस्या अभि-
 स्नापने मञ्जुस्रवाणीश्रवणे उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनितेन कस्मि-
 तेन शिरसा कृत्वा निरास निषेधेध । इति किं । हे भैमि त्वं
 मद्यं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचितं मां यद्यस्मान्नेति न
 आत्थ अतो हेतोरप्रसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन स्फुटं सुरतं
 कुर्वति मामनुमितवत्यभि अनुज्ञातवती त्वमसीति, इयं सुरतं
 नानुमन्यते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहृयमाश्रये
 क्रियमाणे निषेधार्थमपि किञ्चिददिश्यतीत्याश्रया नलेन तदा-
 चनार्थमेवं यत्र हतेऽपि कुशला लज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननमेव
 तं न्यषेधन्न तु साक्षादचरमणुवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

येति । हे भैमि ते या शिरोविधूतिः शिरःकम्पः नेत्याह

तन्निषेधसमसङ्ख्याताविधि-

व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितं ॥ ७६ ॥

नात्य नात्य शृण्वानि तेन किं

तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

साम्प्र दूत्यगतमाह तं यथा

तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

निषेधार्थं ब्रूते मया मेयं किं न समाकलि सम्यक् न ज्ञातापि तु
सम्यग्ज्ञातैव। कथमित्याह। तयोः शिरोधूतिरूपयोर्निषेधयोर्था
समसङ्ख्याता तुल्यसङ्ख्याता सा नववाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्त-
मेव वक्ति वदति सुरतं तत्पृष्टमित्याहेत्यर्थः । द्वयोरेव निषे-
धयोः सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्यान्यघाताद्वै नञौ प्रकृत्यर्थं गमयत
इति न्यायेन च सुरतं त्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव
तात्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः । इति पुन-
रपि भैमोवादनार्थं वक्तोक्तिः । विधिरिति पाठे तस्य मत्प्रार्थि-
तस्य शिरोधूनतिद्वयरूपौ निषेधौ तयोः समसङ्ख्येनैव विधिः ।
स तवाभिलाषं स्पष्टमेव वक्तोति व्याख्येयं ॥ ७६ ॥

नेति । स नलस्तां इति पूर्वोक्तं निगद्योक्ता, सा दूत्यं गतं
प्राप्तं दूत्येन हेतुना वा भैमोमविधं गतं तं नलं तदद्य विश्रंस्य
वृण इत्यादि यथा आह स्म ब्रूते स्म, तदैव मृदुभिरतिमञ्जुला-
भिस्तस्या भैम्या उक्तिभिस्तद्भाषणानुकारिणीभिर्जगाद तादृगे-
वानूदितवानित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, अहं ते वाचं न शृण-

नोविमोमि निविडं पुरारुणत्
पाणिनाथ शिथिलेन तत्करं ।
सा क्रमेण न न नेति वादिनी
विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥
रूपवेपवसनाङ्गवासना-
भूषणादिषु पृथग्विदग्धता ।

वाणि तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्षणीयमिति बुद्ध्या
त्वं नाथ न मूषे न किं त्वदाक्यानि मया पूर्वमेवाकर्षितानि
इदानीं तव भाषणं मया न श्रातव्यमिति तृथैवयं मुखमुद्रणेति
त्वया वक्तव्यमित्यवददिति भावः । त्वं नाथ्येति स्वरभङ्गा माम-
वादोरित्यर्थः । किमित्याक्षेपे वा ॥ ७७ ॥ युगम् ॥

नोवीति । सा पुरा प्रथमं सम्भोगारम्भे नोविमोमि वर्त्त-
मानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथा अरु-
णत् । अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्ब-
जघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना रूरोध । ततोऽपि
लज्जाविजयानन्तरं निषेधमाचर्यं न न नेति वादिनी मती
अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । न न नेत्युक्ते
यदि न निवर्त्तेत मा निवर्त्ततु वदामि तावदेवमिति वचोमा-
त्रेण विघ्नमाचरन्नु तु कर्मणि भावः । मुग्धाजातिः । भय-
लज्जात्यागः सूचितः ॥ ७८ ॥

रूपेति । सा रूपेषु देववरदानात् कायधारिणिर्मितेषु

मान्यदिव्ययुवतिभ्रमलमा

नित्यमेत्य तमगान्धवा नवा ॥ ७८ ॥

इङ्गितेन निजरागनीरधिं

संविभाव्य चटुभिर्गुणक्षतां ।

भौन्दर्यविषयेषु, वेषेषु महाराष्ट्रलाटगुर्जरादिस्तोष्टवस्ताल-
ङ्गादिगटङ्गारभङ्गीषु, वसनेषु नीलपोतदकुलादिषु वस्त्रेषु,
अङ्गवामनासु चन्दनकस्तुरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगरुचन्दनादिधू-
पैश्च कृतेषु देहामोदेषु, भूषणेषु मौर्वीषेषु मुक्तामाणिक्यहो-
कादिखचितेषु अलङ्कारादिषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनं
विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यातएव नवा नवा नूतना सती नित्यं
तमगात् मम्बुभुजे इत्यर्थः । किम्भूता । अन्यस्या दिव्ययुवतेरन्धा-
दिस्वर्गस्त्रिया भमे इयमेव मेति भ्रान्तौ क्षमा योग्या समर्थ-
त्यर्थः । अन्वहमन्नेवयमिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा
इवार्थः । नित्यं नवेव सागादपि तु नवीनेव जगामेति काकु-
र्वा । अन्वहं नूतनत्वादनुरागातिशयादन्यावरोधाङ्गनासम्भो-
गविमुखो नलो जात इति भावः । क्षमेति पाठे भैमीविशे-
षणं ॥ ७८ ॥

इङ्गितेति । साऽधिका सर्वगुणैरुत्कृष्टा चतुरा च तं अधिक-
मतितरां वशं आत्मन्यनुरागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चित्प्रौढा
ऽभूदित्यर्थः । किं कृत्वा ? इङ्गितेन सखादिषु भर्तृगुणवर्णनपूर्व
भाषणं तद्दोषापलापः पश्चादाभिमुख्येन शयनं पूर्वमुत्थानमा-

भक्ताच्च परिचर्ययानिशं
साधिकाधिकवशं व्यधत्त तं ॥ ८० ॥
यत्क्रियां प्रति यदस्त्रजस्तया
स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।
पत्युरन्वहमह्नीयत् स्फुटं
तत् किन्नाह्नियत् तस्य मानसं ॥ ८१ ॥
स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां
रोपितं प्रियमथानुनीय सा ।
आतदीयच्छठसम्बुभुजतां
नान्वमन्यत् पनस्तमर्थिनं ॥ ८२ ॥

गमने तुष्टिः प्रवासे वैमनस्यं सदासमसुखदः खतेत्याद्यनुग-
द्यातकेन चेष्टितेन निजं अगाधत्वादनुरागमेव नीरधिं मलं
मंविभाव्य मस्यग्ं जापयित्वा, तथा चटुभिः भवादृशाऽतिसु-
न्दराऽतितेजस्वी वदान्यः सर्व्वकलाकुशलः कः ? अपि तु न
कोऽपीत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञतां स्वीयगुणयाहित्वं वैदग्ध्यं जा-
पयित्वा, तथा अनिशं सर्व्वदा परिचर्यया चरणमेवाहनता-
लवृन्तचालनादिरूपया मेवया निजां भक्तां भक्तियुक्ताञ्च
जापयित्वा । अनिशं, निशामभिव्याप्य मर्यादोक्त्याहाराच-
मित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

स्वाङ्गमिति । सा मन्त्रागार्थिने मन्त्राय स्वाङ्गं स्तनादिकं
* एकाशातितमज्ञोक्तस्य टीकादर्शयुक्तकथं नास्तीति न लिखिता ॥ ८१ ॥

आद्यसङ्गमसमादराण्यधाद्- वक्त्रभाय ददती कथञ्चन ।

निजमङ्गं समर्पयितुं दातुं किञ्चिद्वामतां प्रातिकृष्यमेत्य किञ्चि-
दङ्गमदत्वा अथानन्तरं तन्मैव व्यापारेण रोषितं उत्पादितगोषं
आदामीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनानिङ्गनचरणपतनादिना अनु-
नीय प्रमाद्य, अनन्तरं इयं मां प्रमादयति चेत्तर्हि मदोष्पितं
करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं, तदीयां नलो-
यां हठात् बलान्कारेण सम्भुञ्जतां सम्भागेष्कुतां आ मर्या-
दीकृत्य नास्वमन्यत तावन्मानुमेने । पूर्वं याञ्जापूर्वं सम्भागे
प्रवृत्तोऽनन्तरं तदीयवामत्वादोषवशादौदामीन्यं गतः स्थान्तरं
प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तथानन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमा-
नोऽपि यावद्वस्त्रात् सम्भागं करोति तावन्मानुमतोऽनन्तरं त्वनु-
मत इत्यर्थः । याञ्जानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागो न
वर्द्धते, तदीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हेतुरूपं
सम्भागमेवेच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं सम्भागे कृतेऽपि अ-
नुरागातिशयात् पुनः सुरताभिलाषिणं मानुमेन इति पुनः-
शब्दार्थो वा । रोषितं । ण्यन्तान्निष्ठा । आतदीयेति । मर्यादा-
यामव्ययीभावो नपुंसकत्वाद्ब्रह्मत्वं ॥ ८२ ॥

आद्येति । सा अङ्गकानि ह्रस्वानि मौकुमार्यातिशयादनु-
कम्प्यानि निजान्यङ्गानि आद्यसङ्गमेन प्रथमसम्भागेन समस्तुल्य
आदरः प्राप्युपायासक्तिर्येषु, प्रथमसम्भागे भयलज्जात्यागपूर्वं
विश्रामार्थं यावान् प्रतारणाद्युपायः कृतस्त्वावानेव पाश्चात्येष्वपि

अङ्गकानि घनमानवामता-
 ब्रीडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ८३ ॥
 पत्युरागिरिजामातरु क्रमात्
 स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।
 तस्य चार्धमखिलं पतिव्रता
 क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८४ ॥

सम्भोगेषु यत्प्राप्तये नलेनोपायः कृतस्तादृशीं नीतिं यावत्
 अधात् दधार । यतो वक्षभायातिप्रेयसे नलाय कथञ्चन
 भूयसा प्रथमेन तान्येव ददती, इत्यत्रापि हेतुः । यतो घनै-
 र्दृढैः मानवामताब्रीडैः मानः प्रीतिकलहोदासीनता वामता
 स्वाङ्गममर्पणप्रातिकूल्यं ब्रीडा लज्जा तैः घनेन मानेन या
 वामता तथा लज्जया च लम्बिता प्रापिता दुरापता दुर्लभ-
 ता येषां तानि । आदौ विवाहात् पूर्वं यः समागमस्तात्का-
 लीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदङ्गानां
 दुष्प्रापत्वादिच्छाविवृद्धेर्नलोचोऽनुरागः प्रत्यहं परां कोटिम-
 थ्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि । ह्रस्वनुपायामिति वा कन् ।
 वामतायुक्ता ब्रीडेति समामः ॥ ८३ ॥

पत्युरिति । सा पतिव्रता धर्मेण तपसा तपःफलैर्नेन्द्रादि-
 वरदानेन वा पत्युर्नलस्य वपुः आगिरिजं हरमारभ्यातरु
 तरुपर्यन्तं तथा स्वस्य चागिरिजं पार्वतीमारभ्यालतं लता-
 पर्यन्तं लतामारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वा आरोहणक्रमेण प्रथमं

न स्थली न जलधिर्न काननं
 नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपं ।
 क्रीडिता न सह यत्र तेन सा
 सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८५ ॥

प्रियस्य पद्मादात्मन इत्येवं रूपेण वा, गिरिशरूपे गिरिजा-
 रूपं तर्कमारभ्य गिरिजापर्यन्तं वा, तथा स्वस्य चात्मनः श-
 रीरं गिरिशरूपे स्मृता रूपमित्येवंरूपं क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं
 विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य मन्त्रस्थि अखिलं यद्भा-
 षावेषादिक्रीडादि साहं योज्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म ।
 यतः पतिव्रता । न हि पतिव्रतानां किञ्चिदमाध्यमस्ति । चाऽव-
 धारणे । अखिलं भाषावेषादि तस्यैवाहं यथा तथा रेम इति
 वा ॥ ८४ ॥

नेति । सा तेन सह यत्र न क्रीडिता सम्भागं नाकृत सा
 स्थली अकृत्तिमा भूरेव नास्ति । तथा न जलधिः कूपमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं न जलाशयो नास्ति । तथा काननं तत् दुर्गमं वनं
 नास्ति । नाद्रिभूर्नास्ति । न विषयः कपटादिरूपो देशविशेष
 एव सुखहेतुः स्वक्चन्द्रादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वरा-
 शेव नास्ति । यस्यां यस्मिन् वा तेन सह सा न विक्रीडेति प्रत्येकं
 योज्यं । वा समुच्चये । तथा सा विधैव पुरुषायितादिरूपः काम-
 शास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति यया यया येन येन प्रकारेण सा
 न क्रीडिता । जलान्तःसम्भागनिषेधे पूर्वश्लोके नानारूपधार-

नम्रयांशुकविकर्षणि प्रिये
 वक्त्रवातहतदीप्तदीपया ।
 भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया
 विस्मयेन ककुभे निभानिताः ॥ ८६ ॥
 कान्तमूर्द्धि दधती पिधित्मया
 तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलं ।
 रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः
 सा स्ववज्रभतनोर्मनोभुवः ॥ ८७ ॥

लोकेर्मत्स्यादिहृषित्वान्विषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
 ज्ञेयम् । कीडिता । गत्यर्थकर्मक (पा० ३।४।७२) इति कर्त्तरि
 निष्ठा ॥ ८५ ॥

नम्रयेति । प्रियेऽंशुकविकर्षणि मति लज्जावशाद्गुप्तावय-
 वानवलोकनार्थं नम्रया अतएव वक्त्रवातेन हतो निर्वापिता
 दीप्तः प्रकाशमानो दीपो यथा तथा भर्तृमौलौ मणयो मुकु-
 टरत्नानि तैः दीपिताः प्रकाशिताः ककुभे दिशो विस्मयेन
 निर्वापितेऽपि दीपे कथमयं प्रकाश इति आश्चर्येण निभानिता
 विनोकिताः । इदं प्रकाशाज्ज्ञानादिस्मयो रत्नप्रेक्षातिशयाद्वा
 ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधि-
 त्मया आच्छादितुमिच्छया श्रवणपूरं कर्णभूषणीकृतं नीलात्पलं
 कान्तमूर्द्धि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववज्रम एव तनुः शरीरं

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयो-
 र्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः
 चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपा-
 तङ्कसङ्कटनिवेशिः स्मरम् ॥ ८८ ॥
 एककस्य शमने परं पुन-
 र्जायतं शमितमप्यवेक्ष्य तं ।

यस्य नलदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरतारम्भं
 अर्चनमिवाचरत् चकार पुष्पपूजा शिरमि कर्तुमुचिता । रता-
 रम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावाद्ये
 कर्षोत्पलेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्षोत्पलेना-
 ष्छाद्य प्रकाशाभावान्मुदिता मती, अथ पश्चात् स्वयोर्निजयोर्-
 भयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थादौ दीपौ दृष्ट्वा
 स्वचित्तमघटमानघटनात् कुतुकं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति
 समत्करणमद्भुतं आश्चर्यं लज्जा त्रपा आकस्मिकदीपदर्शनादा-
 तङ्को भयं गोष्यान्यपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानोति शङ्का-
 तिश्च येवातङ्कस्तेषां सङ्कटे सम्मर्द्दे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तत् ।
 एवम्भूतं मायाविशेषणविधौ तात्पर्यं । दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादि-
 सहिताभूदिति भावः ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्ये एककस्य दीपस्य मुखचला-
 षलादिना शमने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि

जातवक्त्रिवरसंस्मृतिः शिरः
 सा विधूय निमिमोल केवलं ॥ ८६ ॥
 पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे
 यन्निमोलितवती दृशावसि ।
 इत्यनेन परिहस्य सा तमः
 संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८७ ॥

द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जायतं प्रदीपमवेक्ष्य जाता
 वक्त्रिवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरा विधूय
 केवलं निमिमोल निमोलितवती । लज्जाभिनयः कौतुकवशात्
 तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वात् पुनः पुनः
 शमितानपि दीपान् दृच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकस्य
 शमने कृतेऽपरं दीपं जायतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जायतं द्रष्टुं
 वा व्याख्येयं । एककः पूर्ववत् ॥ ८६ ॥

पश्येति ॥ अनेन इति परिहस्य सोपहाममुक्ता तदीयल-
 ज्जापाकरणार्थं दीपाभावेच्छामात्रेण तमः संविधायान्धकारं
 निर्माय सा समभोजि सम्भुक्ता ततो लज्जिता । इति किं । हे
 भीरु लज्जाभयकातरे यद्यस्मान्त्वं दृशौ निमोलितवत्यसि
 तस्मान्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य । नेत्रनिमोलनात्त्वया यथा
 स्त्रीयमङ्गं न निरीक्ष्यते तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ
 च त्वया नेत्रे निमोलिते मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् ।
 यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हेतोस्त्वया नेत्रं निमोलितं, तावदेव

चुम्ब्यमेऽयमयमङ्गमे नखैः
 श्लिष्यमेऽयमयमर्षमे हृदि ।
 नो पुनर्न करवाणं ते गिरं
 ऊं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ॥ ८१ ॥

मया न दृश्यमेऽपि तु दृश्यम एव । अन्यो हि गोप्यमङ्गं वस्त्रा-
 दिनाच्छादयति त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च
 मया त्वदीयं गोप्यमपि अङ्गं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन
 पश्येति । अमुना नलेन खञ्जिता मा तमः सम्यग्विधायानन्तर-
 श्चैवं परिहामपूर्वमुक्ता । भीरुः । उडन्तत्वान्नदीत्वाद्भस्त्रः, तत्सा-
 मर्थ्यान्न गुणः ॥ ८० ॥

चुम्ब्यम इति । इतीति युग्मं । हे प्रिये, मयायं त्वं चुम्ब्यमे
 ऽयं त्वं नखैरङ्गमे चिह्नमेऽयं त्वं श्लिष्यमे आश्लिष्यमेऽयञ्च हृदि
 अर्षमे हृदयोपरि धार्यमे ते तव पुनरहं गिरं नो करवा-
 णीति न अपि तु करोम्येव यत इत्यर्थः । ऊमिति सुरतमम-
 र्दासहत्वेन पूर्यतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडानटने, मुञ्च
 मुञ्च मामित्यर्थः । अहं तव किङ्करास्मीति दैन्यनटने ॥

इत्येवंप्रकारेणालीकरोते मिथ्यासुरते कातरा भीरुः सुरते
 विषये बलात्कारभीता मती आत्मानं यथाकथञ्चिन्नोचयितु-
 मेवेयं वदति न तु हेलयेति । तथा यद्यपीयमप्रौढेति प्रियं
 विप्रलभ्य प्रतार्यतादृशीं वृथाबुद्धिं तस्योत्पाद्य तथा ह्रियमपि
 प्रतार्य मामिषमद्यापि न मुञ्चति, बलात्कारभयात् चुम्बनादि

इत्यलीकरतकातरा प्रियं
 विप्रलभ्य सुरते ह्यियं च सा ।
 चुम्बनादि विततार मायिनी
 किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ८२ ॥ दृग्मम् ॥
 स्नेहितोद्गमितमात्रलुप्तया
 दीपिकाचपलया तमोघने ।

करोति न तु स्नेच्छयेति लज्जात्यागमण्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि
 पूर्व्याक्तं सकलमपि सुरतमन्धारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय
 ददौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कपटेना-
 च्छादितनिजकामेन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्माद्विदग्धं व्यव-
 हारचतुरं मनो येषां मानवानां किं वस्तु अगोचरः विषयो न
 भवति अपि तु सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि असाध्यमपि
 साधयन्ति । अलीकतरकातरेति पाठे अलिकतरं कातरेति
 ममासः । त्यज२ । वीक्षया दिरुक्तिः । किंकरेति । दिवाविभा
 (पा० ३।२।२१) इति टप्राप्तावपि, किं यत्तदङ्गेषु कृत्रोऽज्जि-
 धानम् (पा० ३।२।२१।वा० ११) इत्यच्, ततष्टाप् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

स्नेति । स तमसा घने तस्मिन् मैघेऽथ च तमस्तुल्ये घने मैघे
 तमोरूपे मैघे स्नेहितेन स्नेच्छामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता
 चाधौ तदानीमेव लुप्ता शमिता च तथा दीपिकयैव चपलया
 विद्युता दृष्टनष्टया निर्विशङ्कं रतं तस्माज्जन्म येषां तानि च
 तानि तस्या मुखाकूतानि वदनेङ्गितानि तेषां दर्शनानि तज्ज-

निर्विगङ्गरतजन्मतन्मुखा-
 कृतदर्शनसुखान्धुभुङ्क्त सः ॥ ८३ ॥
 यद्भुवा कुटिलिते तथा रते
 मन्मथेन तदनामि कार्मुकं ।
 यत्तु ऊं ऊमिति सा तदा व्यधा-
 त्तत स्मरस्य शरमुक्तिज्जङ्कतं ॥ ८४ ॥
 इत्तिनोपदिशतीव नर्त्तितुं
 तन्मृगोदितमुदं मनोभुवं ।

न्यानि सुखानि अभुङ्क्तान्वभूत् । अन्यकारवशाद्भैमीस्वेच्छाविर-
 चितमुखाकृतदर्शनसुखानुभवार्थं वक्त्रिवरदानवशात्तदानीमेव
 दीपिकां प्रकाशितवान् । तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति
 भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युदप्येवम्भूता भवति ।
 लुप्तेत्यन्तर्भावविषयार्था ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

यदिति । तथा रते भुवा कुटिलिते वक्रिते इति यत्तन्म-
 न्मथेन कार्मुकमेवानामि । यत्तु पुनः सा तदा सुरतममये
 सुरतसम्पर्दानिःसहतावारणव्याजेन ऊं ऊमिति रतिपुतजात-
 शब्दं व्यधात् तत् स्मरस्य शरमुक्तिज्जङ्कतं वाणमोचनकालीनं
 ऊङ्कारमवाकृत ऊङ्कार एवाभूत् । तस्या ऊङ्कारेण कामस्य
 चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वात् भ्रूवक्रादिना कामः
 पुनरुञ्जित एवाभूदिति भावः ॥ ८४ ॥

इत्तिनेति । चुम्बनरमसात्कान्तदन्तैः परिपीडिताधरा दृष्टा-

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा
पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ८५ ॥
सा शशाक परिरम्भदायिनी
गाहितुं वृहदुरः प्रियस्य न ।
चक्षमे स च न भङ्गुरभुव-
स्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतं ॥ ८६ ॥
बाहुवन्निपरिरम्भमण्डली
या परस्परमपीडयत्तयोः ।

धरा अतएव पाणिधूननं वितन्वती इयं तत्क्षणे स्मृतममये
उदितमुदं मञ्जातर्ह्ये मनोभुवं नर्त्तितुं उपदिशतीव तं श्लि-
यन्तीव प्रियेणक्षिता, यापि नृत्यं श्लिष्यति सापि हस्तकाभि-
नयवशात् करकम्पनं करोति । उपदिशती । आक्षेपेनैवाः (पा०
७।१।८०) इति पात्तिकत्वान्नुमभावः ॥ ८५ ॥

मेति । परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य वृहदुरो गाहितुं मा-
मस्त्येन स्पृष्टुं न शशाक, यतो वृहत् अतिविशालं, सा च कृशा-
ङ्गीत्यर्थः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भुवौ यस्यास्तस्या वक्षः सर्व्व-
मपि स्पृष्टुं न चक्षमे, यतस्तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां
व्यवहिततां गतं प्राप्तं । कुचमात्रमेवास्तिङ्गितं नतु सर्व्वे वक्ष-
इत्यर्थः । उभावपि सम्पूर्णास्तिङ्गनाप्राप्तेर्नितरां मसृहत्वादुष्कृ-
म्भितकामौ जाताविति भावः ॥ ८६ ॥

बाह्विति । तयोर्बाहव एव दैर्घ्यकार्याभ्यां वक्षयः स्वतातुभ्या

आस्त हेमनलिनीमृणालजः

पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ८७ ॥

वक्षभेन परिरम्भपोडितौ

प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये

तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ८८ ॥

स्तामां परिरम्भे आलिङ्गनविषये या मण्डली वृत्ताकाराङ्गपाली
परस्परं अपोडयत् गात्रमालिङ्गत् स हृदयेशयस्य कामस्य
हेमनलिनीमृणालाज्जातस्तेन निर्मितः पाश एवास्त बभूव ।
अतिगौरत्वान्मार्दवत्वाच्च बाहूनां मौवर्षमृणालतुल्यत्वं । पाश-
बद्धौ यथा वशौ भवति तथाङ्गपालीपाशेन दृढं बद्धौ तौ
कामवशौ जाताविति भावः ॥ ८७ ॥

वक्षभेनेति । प्रेयसीहृदि वक्षभेन परिरम्भपोडितौ गाढा-
लिङ्गनेन वामनोक्तौ कुचौ केलतीमदनयोरतिरतिकामयोरुपा-
श्रये विश्रान्तिस्थानभूते तत्र वक्षमि वृत्तमिलितोपधानतां
वर्त्तुलसङ्गतोच्छीर्षकं भावं अवापतुः । प्रभोर्हि विश्रान्तिस्थाने
शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्षकं भवति । रतिकामौ च
प्रभू तत्र वर्त्तन्ते, अतस्तत्रैव वर्त्तमानौ वृत्तौ वामनोभूतौ कुचौ
इत्योच्छीर्षके इव बभूवतुरित्युत्प्रेक्षा । केलती रतिपर्यायः

॥ ८८ ॥

भीमजोरुयुगलं नलार्पितैः
पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।
उत्तप्रशस्ति रतिकामयोजय-
स्तम्भयुग्ममिव शान्तकुभजं ॥ ८८ ॥
बद्धमानि विधिनापि तावकं
नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकं ।
स व्यधादधिकवर्णकैरिदं
काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ १०० ॥

भीमजति । भीमजोरुयुगलं नलार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य
नखस्य पदैः स्तोत्रकवद्भात्रेणैविभिर्नखस्तैः कृत्वा रतिकामयोः
शान्तकुभजं भावस्यै तयोर्यशःप्रशस्तिर्निर्गमिषुपा यत्र मैव नख-
पदरूपैव यशःप्रशस्तिर्यत्रैवभूतं वा निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्म-
मिव बभौ रतिकामयोरियमेव विजयप्रशस्तिर्नखस्ततादिकरणं
नाम । सुवर्णवर्णत्वादूर्वाः सुवर्णस्तम्भत्वं । अन्यस्यापि प्रभोर्यशः-
प्रशस्तिर्जयस्तम्भे स्तिष्यते ॥ ८८ ॥

बद्धमानोति । स तां पुरा इति आहवाचत् । इति किं । हे
भैमि नाभिमूरुदयमन्तरा नाभूरुदयमध्ये अङ्गकं कामसुता-
तिशयान्मर्दानामहतयाऽल्पं दृष्ट्वं वा मदनमदनाख्यं तावकमङ्गं
न केवलं मया किन्तु वीतरागेण विधिना बद्धाणापि बद्ध
नितराममानि आदृतं । यद्यस्मात् कारणात् स बद्धधिको
वर्णा येषां तैरतिगौरैरत्युत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधा-

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ
 कान्तपाणिननिने स्पृहावती ।
 तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ
 हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०१ ॥

दहत । निरङ्गरावृतत्वादुष्णशीतवातादिमन्मन्थाभावादलो-
 मत्वाद्याङ्गान्तरापेक्षयाधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रदीप्तकामः मन्त्रे-
 वमुवाचेत्यर्थः । अञ्जीलमपष्टु तन्मैशुनादन्यत्र निषेधात् वरा-
 ङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयं । नाभिमित्यादौ, अन्तरान्तरेण (पा०
 २।३।४) इति द्वितीया । अङ्गकं । अन्ये (पा० ५।३।८५) ह्रस्व
 (पा० ५।३।८६) इति वा कन् । पुराहेति, भूते, पुरिल्लुत् चाम्
 (पा० ३।२।१२२) इति लट् ॥ १०० ॥

पीडनायेति । कलशवत् पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तौ अति-
 प्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तृभूतौ कान्तस्य पाणिननिने कर-
 कमले कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन विहते आच्छादि-
 वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तावपि मलकरौ हारदीप्या पि-
 वित्यर्थः । अथवा हार एव हासः तेन पराभूते कृतोपहासे
 चक्रतुः । यतो विगाह्यमानावेवाभितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मृदुनाय
 स्पृहावती साभिलाषे धृतेच्छे यतः मृदुनी मर्दयितुममर्थे ।
 स्वयं मृदुहिं महतः कठिनस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृ-
 दुभ्यां युवाभ्यां विशालौ कठिनौ चावां मर्दयितुमशक्यावित्तीयं
 वाञ्छा दृष्ट्या धार्यते, स्वपरतारतम्यं न ज्ञायते भवद्भ्यामिति,

या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ
नीलनोत्तिनरुनौ वधूकुचौ ।
स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवो-
राचचार नखकिंशुकार्चनं ॥ १०२ ॥

तत्कुचाभ्यां नलकरौ हारहास्येन विडम्बिताविवेत्यर्थः । सर्वतः
स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । अकर्मकठिनौ हस्तौ इति
लक्षणात् काठिन्यमेव राजकरस्य गुणस्यपि नलिनत्वनिरूप-
णात् कठिनत्वेऽपि कुचापेक्षया मार्दवास्पृष्टमोक्त्युक्तं । पीडनाय
स्पृष्टावती ते स्पृष्टनी विशेषेण ज्ञात्वा हामविहतं चक्रतुरिति
वा । अस्याऽपि निष्ठुरो स्पृष्टमुपहमति ॥ १०१ ॥

याविति । यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्तूर्या कुङ्कुमेन चा-
ञ्चितौ पूजितौ कृतविलपनौ अत एव क्रमेण नीला लोहिता
चरुक् कान्तिर्ययाः, अथ च नीललोहिता हरस्तत्काली, एव-
म्भूतौ, स नलः तथोर्यौवनारम्भे प्रियोरसि भौमोवत्समि स्वयमेव
भवतोः प्रादुर्भवतोः रक्तवक्रतोत्त्राणायत्वाश्रयेण किंशुकीः पला-
शपुष्परचनं पूजां आचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयान्स्वप-
दानि रचितवानित्यर्थः । अन्यनखमेखस्य व्यथारहित्येन शो-
भामात्रहेतुत्वादचनमित्येवेत्युक्तं च । कस्तूर्या अभ्यर्चितत्वात्
पूर्वनिपातः ॥ १०२ ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं
 स्वानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
 चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा
 नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं ॥ १०३ ॥
 पूगभागवज्जताकपायितै-
 र्वासितैरुदयभास्करेण तैः ।
 चक्रतुर्निधुवनेऽधगामृत-
 स्तत्र साधु मधुपानविभ्रमं ॥ १०४ ॥

अम्बुधेरिति । सुरतावमरेऽम्बुजमुखा भैरवा मुखं चुम्बत्
 मिलन्नेषधस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयममध्ये अम्बुधेः
 ममुद्रात् कियत् स्तोकमनुत्थितं तथा ममुद्रजले जातं स्वानु-
 विम्बेनात्मोपप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरं सम्बद्धं विधुं चन्द्रं
 व्यडम्बयत् अनुचकार । भैरवीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्ब-
 दिति वा । अनेन विपरीतरतं सृचितं विम्बप्रतिविम्बभावनिर-
 रूपणेनात्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सृचितं । कामसुहृच्चन्द्राद-
 यनिरूपणाच्च कामोज्जृम्भणं व्यज्यते ॥ १०३ ॥

पूगेति । पूगफलफालिकानां भागोऽंशस्तस्य वज्जतया कषा-
 यितैस्तवररमप्रापितैः, कषायः सुरभावित्यभिधानात् सुर-
 भितैर्वा । तथा पक्वेनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये गृहीतेन
 कर्पूरेण वासितैः सुरभितैरन्योन्याधरासृतेरधररसैरेवासृतेः
 कृता तैः तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मद्यपानरूपं

आह नाथवदनस्य चुम्बनः
साम्म शीतकरतामनन्तरम् ।
सीत्कृतानि सुदती वितन्वती
सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०५ ॥

विलासं माधु मस्यग्यथा तथा, अथ च मद्यपानजन्यविलासं
चक्रतुः । मद्यपानस्थाने ऽन्यान्नाधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च
नितरां मोन्मादौ जाताविति भावः । अन्या ऽपि कषायरसं
कर्पूरवामितं शीतलं मधु पिबति । माधु अनिषिद्धं मध्विति वा ।
सुरते मधुपानविभ्रममधरासृतैः माधु यथा तथा चक्रतुः ।
उपदंशस्थाने ऽधरासृतानि जातानोत्यर्थः । भोग इति पाठे
अनुभवः । राग इति पाठे वज्रतामूलवर्णकमविवर्द्धमानरक्ति-
मबाहुन्येनेत्यर्थः । कषायितैः । तत्कराति (पा० ३।१।२६।१ वा०)
इति प्यन्तान्निष्ठा ॥ १०४ ॥

आहति । तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती
कुर्वन्ती सा सुदती, तथा कामावस्थाविकारशेषेण मन्वेन दत्तः
पृथुवेपथुः कस्या यस्यास्तादृशी मती, चुम्बतो नाथवदनस्यानन्तरं
वर्षैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स्म । चन्द्र-
स्पर्शाद्यथा सुखं भवति तथा नलमुखस्पर्शात्तस्या अभूदिति
भावः । शीतेऽपि सीत्कारः कल्पस्य भवति मुखादन्तरस्य न
मिर्गच्छति । शीतं कर्तुं शीलमस्य शीतकरः । कृत्वा हेतुताच्छीले
(पा० ३।१।२०) इति टः ॥ १०५ ॥

प्राप भर्त्तुममृतैः सुधांशुना

सक्तहाटकघटेन मित्रतां ॥ १०६ ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैचि सामुना

पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।

चुम्बनायेति । चुम्बनाय कल्पितः स्पृष्टः प्रियाकुचा येन तादृशं
वीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं, सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं
प्राप । किम्भूतेन चन्द्रेण । स्वैरेवासृतैः आत्मानं भर्त्तुं पृथयितुं
सक्तः सङ्गतः हाटकघटः सुवर्णकलशा येन । मुखे चन्द्रमसं, अमृत-
तभरणाये चन्द्रमसद्वस्त्रघटमसौ भैमीकुचः, मुखेन्दुना स्वीय-
ममृतं कुचकलशे निक्षिप्तं न तु तत्रत्यं गृहीतं इति अनौचित्यो-
नाशङ्कनीया मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्त-
तापो जातः, मुखश्चाभूदिति भावः । मुखेनैव स्तनबाहुमूलक-
पोलीष्ठद्वयवराङ्गान्गैश्चुम्बनस्थानानि रागतः सर्वानपि चेति
वात्स्यायनः । मथनगलकपोलदन्तवामामुखान् स्तनयुगलल-
लाटं वा चुम्बनस्थानं । स्तने चूचुकं परिहृत्येति विशेषः । मित्र-
शब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सुधांशुनेति तुल्यार्थैः (पा० २।३।७२) इति
तृतीया ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति । अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैचि, तथाऽसकृत्
वारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरालिलिङ्गि, तथा आद-

चुम्बिता पुनरुचुम्बि चादरा-
 त्पुत्रिणापि न कथञ्च नापि च ॥ १०७ ॥
 किन्नमप्यतनुं हारमण्डलं
 मृगधया सुरतलाम्यकेलिभिः ।
 न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि
 स्वेदविन्दुकितवत्सला हृदि ॥ १०८ ॥
 यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकै-
 रासि तत्र गुण एव कारणं ।

रादारंवारं चुम्बितापि पुनरुचुम्बि च । तथापि कथञ्चनापि
 केनापि प्रकारेणानेन तृप्तिकारणमद्भावेऽपि तृप्तिर्नापि न
 प्राप्ता ॥ १०७ ॥

किन्नमिति । सुदृशा निरीक्षणं नितरां चतुरयापि मृ-
 गधया मदपया च बालया भैरव्या सुरतलाम्यकेलिभिः सुरतम-
 स्बन्धिभिर्नृत्याविलामैः करधूननाद्यङ्गविचित्रविलामविशेषैः कृत्वा
 कचिद्विषयं चतुष्टितगुणमपि अतनुं आनाभिविन्वमितादिशालं
 हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयमापि कालेन न
 व्यतर्कि । यतः स्वेदविन्दुकितं मञ्जातस्वेदविन्दुवत्सला यस्यास्तया ।
 सुरतया मञ्जातस्वेदविन्दुमण्डलस्य हारमण्डलस्य हारमादृ-
 श्यान्मौग्याश्च चतुष्टिताऽपि हारा नाबाधोक्त्यर्थः । स्वार्थकप्रत्य-
 यान्तात् स्वेदविन्दुकणश्चान्तरकादित्वादितच् ॥ १०८ ॥

यदिति । हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वत्सल्यय च चिन्ते

अन्यथा कथममुत्र वर्त्तितुं
 तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥१०८॥
 एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-
 श्विन्नहारवित्तौ तदा तयोः ।
 काययान्यहृदयेऽपि भूषणं
 श्रान्तिवारिभरभाविने भवत ॥११०॥

यदामि स्थितं लभ्यं तत्र गुणा दोरकस्तारत्वादिरेवकारणं हेतुः ।
 अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतममये गुणच्युतैस्तत्र भैरवै-
 र्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्त्तितुं स्यातुं कथं कस्मान्नाशाकि
 समर्थेन जातं । अथ च तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदये
 न स्थियते किन्तूत्तमैरेव । तस्मादुभयरूपेऽपि भैरवहृदये स्यातुं
 मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणहेतुरित्यनु-
 मानं । सुरतसम्पर्दान्मुक्ताहारस्तुटित इति भङ्गान्तरेणाक्तं ।
 अन्यस्यापि विदग्धस्य हृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन
 तु चित्ते स्यातुं न शक्यत इति भङ्गा सृचितं । गुणच्युतैः
 पञ्चमी (पा० २।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥१०८॥

एकेति । तदा सम्भोगममये तयोर्दयोर्युग्मे एकस्मिन्नल एव
 वृत्तिर्यस्या एवभूता मौक्तिकावलिरन्यस्या भैरवा हृदये काय-
 याभूषणमभूत् । किम्भूतेऽन्यहृदये । श्विन्नहारस्य विततिर्विस्तारो
 यस्याः । यतः श्रान्तिवारीणि स्वेदविन्दवक्ष्णां भरः पूरस्तेन
 भाविने व्याप्ते । इयोः समीपे सम्मुखस्थितयोर्मध्ये भैरवा हारे

वामपादतल्लुप्तमन्मथ-
 श्रीमदेन मुखवीक्षणाऽनिशं ।
 भुज्यमाननवयौवनामुना
 पारसोमनि चचार सा मुदा ॥ १११ ॥
 आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमे-
 स्तर्पितानवयवानमन्दत ।
 नेत्रयोरमृतसारपारणां
 तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ ११२ ॥

चुटितेऽपि स्वेदजलपूरिते हृदये प्रतिविम्बिता नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये प्रतिविम्बिता नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्व्यनामत्वात् पुंव-
 द्भावः ॥ ११० ॥

वामेति । वामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः काममौन्द-
 र्थागर्व्या यनातिसुन्दरेणापि अनिशं भैमीमुखवीणात् केवल-
 भैम्यधीनेन अमुना नलेन भुज्यमानं नवं यौवनं यस्याः सा
 भैमी मुदा सल्लाघाणां पारसोमनि परतीरमर्यादायां परमा-
 त्कर्षं चचारावर्त्तत । भावावमानममयं प्रापेत्यर्थः । वामपा-
 दतलमुखवीक्षीतिपदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवमभूतेन च भुज्यमा-
 नत्वामुदां परमात्कर्षं प्रापेति युक्तं । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि
 वरदानप्रकाशितदीपवशात् ज्ञेयं ॥ १११ ॥

आन्तरानिति । नलः स्त्रीयानान्तराञ्करीरमध्यवर्त्तिनो

भूषणैरतुषदाश्रितैः प्रियां
 प्रागथ व्यषददेष भावयन् ।
 तैरभावि कियदङ्गदर्शने
 यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११३ ॥

ऽस्पृश्यमानानपि अवयवान् तदङ्गसङ्गमैः सुकुमारतरभैर्मय-
 वस्त्रैरतिवेधकतया तर्पितान् सुखितानमन्यत । तथा तद्वि-
 लोकनञ्च स्वीयनेत्रयोः अमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागे पारणां
 तद्रूपं तृप्तीकरणं अचिन्तयद्बुधे । पुनः पुनः भैमो मालि-
 ङ्गनदर्शनाद्यैरन्तर्वहिश्च प्रोणिताऽभूदित्यर्थः । अन्तःशब्दाद्वा
 भावार्थेऽण् । तर्पितान् । ण्यन्तात् कर्मणि कः
 ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति । एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डितः
 ताटङ्गादिभिर्भूषणैः प्रागतुषदथ तैरस्याः कियतोऽलः । या-
 न्यस्याङ्गस्य दर्शने पिधानमयानां आच्छादनरूपाणां तानां
 दर्शनान्तरायाणां कारिभिस्तद्भूतैस्तैरभावि जातं । अनल-
 ङ्कृतं वै तर्हि सर्वं दर्शनागोचरो भविष्यत् इति यावयन्नत्वं
 तस्माद्भूषददित्यर्थः । भैमोमैन्दर्यं तस्यां नलानुरागातिशयश्च
 सूचितः । रतिममये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणमङ्गाववर्षनं
 यद्यप्यनुचितं तथापि यावद्भूषणानि मोचयति तावदपि विल-
 म्भार्थं हिष्णुतया दृष्टसुरतसूचनाद्भूषणवर्षनौचित्यं न दोषायेति
 तदाप्यत्यन्तापरिहार्यं भूषणाभिप्रायेण वेति ज्ञेयं । भूषणानि

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं
 रोमहर्षजमपि स्म बोधतः ।
 तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो
 वत्सरव्यवधिमध्यगच्छतां ॥ ११४ ॥
 वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुका
 पूर्वमक्रमणिकुट्टिमे मृदुं ।

स विदर्भसुभ्रुव इति वा पाठः सुगमः । अतुषत् । पुषादित्वा-
 दङ् ॥ ११३ ॥

योजनानीति । तौ रोमहर्षात् मात्तिकोत्थरोमाञ्चाञ्जा-
 तमत्यल्पमयन्तरं परिरम्भणे आलिङ्गने विषये बहूनि योज-
 नानि बोधतः स्म । अजानतां । तथा मिथो वीक्षणे प्रारम्भा-
 न्यान्यविलोकनेऽत्यल्पं निमेषमक्षिपन्ममङ्गात्प्रमथमपि वत्सरेण
 वर्षेण व्यवधिं व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालं अद्यगच्छताम्
 अज्ञामिष्टां । अन्योयसापि देशकालव्यवधानेन प्रेमभगादन्त्या-
 न्यविच्छेदस्ताभ्याममानीत्यर्थः । बोधतः । बुध अवगमने भावा-
 दिकः स्मयोगं लट् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति । एषः नलो मृदु बालत्वात् सुरतभगमहां लघु-
 द्रवां पद्मिनीमत एव स्वस्मात्पूर्वमेव विन्दुपतनगरूपं भाव-
 मधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिचिह्नेनात्सुकां
 मत्तरां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्तम्भनाथे काऽयमत्रापूर्वः पुरुष
 इति प्रश्नेन पूर्वममञ्जातभयाभपि नलरूपधारिणा अन्येनाहं

कोऽयमेत्युदितसम्भूमीकृतां
 स्वानुविम्बमददर्शदेयतां ॥ ११५ ॥
 तत्तज्जणावहितभावभाषित
 द्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
 स्वा प्रियानभिमतज्जणेदयां
 भावलाभनघृतां नुनोद सः ॥ ११६ ॥

भुक्तिं बुद्ध्या सुगतमयममागतजनान्तरदर्शनादा उदितसम्भू-
 मीकृतां समुत्पादितभयां विमलस्कतया प्रतिबद्धभावादयां अ-
 नन्तरं कः कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नान्तां भैमी अकर्मणि कुट्टिमं
 निर्मले मणिबद्धभित्तिभागे स्वानुविम्बप्रतिविम्बमददर्शत्वं दर्श-
 यामास । नायमपूर्यः कस्यित् किन्तु मदीयमेवदं प्रतिविम्बं
 तत्र समान्य इति भ्रान्तिर्जायते स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयाद-
 त्थर्थः । अनन्तरस्य पूर्वे विन्दुपतने विषमगतत्वाद्दृग्गत्वं स्यादिति
 विन्दुस्तम्भायै अन्यचित्ततया सम्भ्रमजननेन च भाववत्त्वं कुर्या-
 दिति कामशास्त्रात्तस्या विन्दुपातप्रतिबन्धमकरादिति भावः ।
 अददर्शत् । णिचस्य (पा० १।४।१४) इति तङ् । च्छदृशाङ्गि-
 गुणः । (पा० ७।४।१६) तां बुद्ध्यर्थत्वात् कर्मत्वं ॥ ११५ ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गापायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवे-
 गभङ्गीमाह । तत्त्वणेति । स प्रियाया अनभिमते समये भैमी-
 भावलाभौत्सुक्यात् पूर्वमेवादय उत्पत्तिममयो यस्यास्तां, भाव-
 लाभे स्तां निजां विन्दुच्युतौ लघुतां शीघ्रतां नुनोद अन्यचित्तो-

स्नेन भावजनने स तु प्रिया
वाङ्मूलकुचनाभितुम्बनैः ।

करणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह । किम्भृतः । तस्मिन्नेव क्षणे
निजभावोत्सुक्यममयेऽविहितभावेन एतस्या इव ममापि भाव-
लाभश्चेत् स्यात्तर्हि विषमरतत्वादेरस्यमेव स्यादतस्तुन्यकालमे-
वाभयोर्भावलाभं करवाणीति भावधानतयाक्तप्रकारेणैव भाव-
धानं वा भावं चित्ते भाविता ध्यानवामनाभिश्चिन्तिता द्वाद-
शात्मनः सूर्यस्य सितदीधितेश्चन्द्रस्य च स्थितिर्मर्यादा गगनग-
मनादिप्रकारेण येन सः । तज्ज्ञाजेन निजवोजस्तम्भनार्थं स्वस्यैव
मम्यादितर्कचिच्छः सन्निति यावत् । अथ च भावधानतया कृता
सूर्यचन्द्रापरपर्यायेण्डापिंगलाख्यदक्षिणवामनाडोम्ययोर्मरुताः
स्थितिः स्थैर्यं येन कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततामस्यादाने
नामावायुस्तम्भनेन चापायनैकममयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं
भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्गा नलस्य योगाभ्यामा-
ऽपि सृचितः । अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । दक्षिणनामामु-
द्रणे पुरुषस्य, वामनामिकामुद्रणे योगिनां विन्दुस्तम्भा भव-
तीति, कामशालान् । स्वीयं तदीयं च भावं स्थिरीचकारेति वा
विस्तरेणालं ॥ १.१६ ॥

इदानीं समरतमाह । स्नेनेति । स तु नलः पुनः स्नेन
स्वयमेव भावजनने उभयोर्भावप्राप्तिममये स्नेन सह वा स्नेना-
त्मनैव कर्त्ता यद्भावजननं तस्मिन् मति वा स्वस्य भावजनन-

निर्ममे रतरहःसमापना-
 शर्मसारसमसंविभागिनीं ॥ ११७ ॥
 विश्वयैरवयवैर्निमीलया
 लामभिद्रुतमितैर्विनिद्रता ।
 सृचितं श्रुतिसीत्कुतैश्च तै
 भावमकमकमध्यगच्छतां ॥ ११८ ॥

समय इति यावत्, तत्र बाहुमूलं कक्षौ कुक्षौ नाभिश्च एतेषां
 चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समापनात्तज्जनितं परमकाष्ठापन्नं
 शर्मस्वं समापनारूपो वा शर्मसारस्तस्य समस्तुल्या यः संवि-
 भागांश्शस्तदतीं समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्वे-
 त्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्येयाः कक्षादिचुम्बनजातिः । तृतीया-
 यान्तु कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वान्तचुम्बनैरुपायैः स्वस्य
 भावप्राप्तिममये तामपि भावमलम्बयदिति भावः । भावभजनेन
 त्विति पाठे स्त्रीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनै-
 रिति व्याख्या ॥ ११७ ॥

पुनरपि भङ्गान्तरेण तदेवाह । विश्वयैरिति । तौ भाव-
 लाभश्रमवशात् खोदहनेऽपि विश्वयैः शिथिलोभूतैरवयवैरङ्गै-
 स्तथा निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसङ्कोचतया
 तथा तस्मिन् चणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुष्णाम् इतैर्गतैर्लामभि-
 रंगमाश्चेत्तथा श्रुतैः श्रममुखनामिकाश्रमैः सीत्कुतैश्च तैः सर्वैः
 सृचितं अकमकं युगपत् भङ्गातविन्दुच्युतिजन्यसुखरूपं भावम-

आस्त भावमधिगच्छतोस्तथाः
सम्पदेषु करजक्षतार्पणा ।
फाणितेषु मरिचावचूर्णना
सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११६ ॥

अगच्छतां समस्तं प्राप्तावित्यर्थः । भागिनाः सम्भागान्ते यथा-
वयवत्वादिजातिः ॥ ११५ ॥

आस्तीति । एवं भावमधिगच्छताः सुरतान्तसुखमनुभवता-
स्तथाः करजक्षतानां नखक्षतानामर्पणा दानं सम्पदेषु परमा-
नन्देषु मध्ये आस्ताभूत् आनन्ददायिकत्वाभूदित्यर्थः । नखक्ष-
तस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह । स्फुटं यस्मात् फाणितेषु
दग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा प्रानकेषु मध्ये सा स्पृहास्त-
प्रमिद्धामरिचावचूर्णना कटुरमापि स्पृहावहा सधुररमजस्या-
रुचिः परिहारेण दृढामिच्छामावर्त्तयति । तथा कटुः पीडाज-
निकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभूदित्यर्थः । सम्पदेषु ना-
नाप्रकारेषु सुगतेषु भावं प्राप्नुवतामपान्तिसिद्धेव समये काम-
शास्त्रप्रमिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाभूत्
स्फुटशब्द इत्यर्थः । केपु केवाफाणितेषु कटुरमा मरिचावचूर्ण-
नेव सुरतान्ते कृतापि पुनः सुगतेष्वामेवाददीदिर्पदिति भाव-
इति वा । भावमधिगच्छतोस्तथाः कटुरपि सुगतेषु स्पृहावहा
या नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्ण-
नाभृत्तद्रूपेणाभीभूदित्यर्थ इति वा । मध्यण्डो फाणितं खण्ड-

अर्द्धमीलितविलोन्नारके
 सा दृशौ निधुवनकमालसा ।
 यन्मुहूर्त्तमवहन् तत् पुन-
 स्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ १२० ॥
 तत्कमस्तमदिदीक्षत क्षणं
 तालवृन्तचलनाय नायकं ।
 तदिधा हि भवदैवतं प्रिया
 वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२१ ॥

विकारः शर्करा सितेत्यमरः । चूर्णना सत्यापपाश ० ३।१।
 २५) इति णिजन्ताद्युच् ॥ ११६ ॥

अर्द्धेति । निधुवनक्रमेण सुरतश्रमेणालसा सुर-मनिः-
 सहेत्यर्थः । सा दृशौ मुहूर्त्तं क्षणमात्रं अर्द्धं मीलिते तात् सङ्कु-
 चिते विलोले तारके यथोक्तादृशे यदवहद्धार तात् तादृक्
 भैमीनेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिर्नास्त नाभूत् पुनः
 पश्यत इति वा । पौनःपुन्यदर्शनाभिलाषस्थानिस्तत्तत्तात् पश्य-
 त्तेवास्यत इत्यर्थः । तादृशौ सा तस्य सुरतसुखाद्याभूदिति
 भावः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदानीन्ततस्तस्याः क्लमः सुरतजः श्रमः नायकं
 मन्यस्वामिनं यजमानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनाय अदि-
 दीक्षतोपदिदेश । सुरतश्रान्तांतां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमा-
 पनयनं चकारेत्यर्थः । हि यतो भवस्य संसारस्य कामसुखमर्ब्ध-

स्वेदविन्दुकिटनामिकाशिखं
तन्मुखं सुखयति स्म नैषध ।
प्रापिताधरश्यानुयावकं
मामिन्दुप्रपुलकं कपोलयोः ॥ १२२ ॥
ह्रीणमेव पृथु सस्मरं कियत्
क्रान्तमेव बद्ध निर्वृतं मनाक् ।

सस्य दैवतमिष्टदेवता तदिधा भैमीमदृशी अतिसुन्दरी सौभा-
ग्यवती प्रिया वेधमोऽपि ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुराग-
तरलतां विदधाति करोति किं पुनर्मनुष्यस्येत्यर्थः । पुनरपि
मानुरागो जात इति भावः । व्यजनं तालवृत्तकमित्यमरः ।
अदिदीक्षत । नियमार्थात्दीक्षतेर्हेतुमणिच् चङ् ॥ १२१ ॥

स्वेदिति । तस्या मुखं नैषधं सुखयति स्म । किम्भृतं । स्वेद-
विन्दुकाः मञ्जाता यस्यास्तादृशी नामिकाशिखा नामाद्यं यस्य,
तथा प्रापिता गतः अधरश्यानुराष्टस्थिता यावकोऽलकका
यस्य, तथा परिचुम्बनवशात् कपोलयोः मामि अर्द्धं लुप्राः पुल-
का रामाञ्चा यस्य, एवम्भृतं मुखं दृष्ट्वा स सुखी जातः मञ्जा-
तकामय जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तगार्ह्यं व्यत्यस्तं पठनीये ।
अन्यथा प्राप्नोतिरात्तदोषापातः । सुखयति । मतुवन्तात्, तत्
करोति (पा० ३।१।२६ वा० १) इति णिच्चाविष्टवद्भावात् मतु-
वापः ॥ १२२ ॥

ह्रीणमिति । तदतिसुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्न-

कान्तचेतसि तदीयमाननं
 तत्तदालभत लज्जमादरात् ॥ १२३ ॥
 खेदवारिपरिपूरितं प्रिया-
 रोमकूपनिवहं यथा यथा ।
 नैषधस्य दृग्गतात् तथा तथा
 चित्रमापदपटवणां न सा ॥ १२४ ॥

ममये कान्तचेतसि विषये आदरातिशयात्तत्तं लज्जमल्लं द्रव्यं
 अलभत । मूल्यरहितेऽत्युत्कृष्टे वस्तुनि एतत्तत्तं लभ्यते इति
 लोकोक्त्या परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात् परममुत्कर्षं प्रापेत्यर्थः ।
 किम्भूतं । सुरतसुखानुभववेगमज्जातस्वोयस्सरचापलस्मरणाद्वा
 पृथु बल्लतरं ह्रीणं लज्जितमेव । तथा पुनः सुरताभिलाषधा-
 रणात् कियदीषत् मस्मरं उद्दीप्तकामं । तथा मौकुमार्यातिश-
 यायासबाहुल्यादुक्तं सुतरां क्लान्तं स्नानमेव । तथा प्रलयाख्यया
 कामावस्थया साधनभेदावगमराहित्यादेकीभावात् परब्रह्मा-
 नन्दानुभवादिव महासुखानुभवविषयसुखानुभव विषयसुखा-
 पलापात् मनाक् निर्दुतं अल्पं सुखितं विस्तृतानुभूतसुखमिति
 यावत् । रतान्तममये योषिन्मुखमत्यादरकारि भवतीति का-
 मशास्त्रं । तदा तादृक् तदाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति
 भावः । अथ च लज्जं विषयतामलभतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

खेदंति । नैषधस्य दृक् खेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परि-
 पूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावत् अपात् सादरमव-

वान्तमान्यकचहस्तमंयम-
व्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतं ।
बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं
वीक्ष्य सौख्यजनधो ममज्ज सः ॥ १२५ ॥
वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी
बन्धुजीवमिव मृङ्गसङ्गतं ।

लोकयेत् सा नलदृक् तथा तथा तावत् तावत् अपटपणतां तस्मिं
नापदिति चित्रं पुनः पुनरवलोकने हि तस्मिर्भवत्यवतु न जाते
त्याश्चर्यमित्यर्थः । अथ च पिपासा रञ्जलिजननापि पिपासा
शाम्यत्यस्यास्त्वाकण्ठवारिपूरितकूपमङ्गल्य पुनःपुनः पानेऽपि
पिपासा न शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवमभूतभैमीरामकूपदर्शन-
मात्रेण पुनः सकामोऽभूदिति भावः ॥ १२४ ॥

वान्ति । स सुरतमंमर्दाद्वान्तमान्याश्च्युतकुसुमाः कचहस्ता
स्तेषां मंथमाय ग्रन्थिवन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यथा
ऽनया भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्व-
लमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजनधो ममज्ज निरवधि-
सुखमन्वभूदित्यर्थः । वीक्षति च पाठः । कचहस्त इति हस्तशब्द
प्रशंभावाच्च । सुखमेव सौख्यं चातुर्ग्यादिनात्यज् ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति । सा कृशोदरी नेत्रचुम्बनवशात् संलघ्निर्निर्जैन्य-
नकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शाभमानं पत्युरधरं मृङ्गेण
भ्रमरेण सङ्गतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव

मञ्जुलं नयनकज्जनैर्निजेः

संवरीतमशकत स्मितं न सा ॥ १२६ ॥

तां विलोक्य विमुखश्चित्स्मितां

पृच्छतो हस्मितहेतुमीशितुः ।

ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः

पाणिपङ्कजद्विदर्पणार्पणा ॥ १२७ ॥

वीक्ष्य ममुत्पद्यमानं स्मितं ईषद्दाम्यं संवरीतुं गोपायितुं उत्प-
द्यमानमेव निगोष्ठं लाशकत् ममर्था नाभूत् । उक्तमस्मीत्वात्
मलज्जलात् प्राणशस्य मविधं स्मितं कर्तुमयुक्तं यद्यपि तथापि
स्वीयभस्मागर्भाभागतस्मरणवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमश-
कत्वात् मपन्नोदरार्धे च मलज्जलंऽपि प्रागल्भ्यागमनशङ्कया
मिस्मिय इति भावः ॥ १२६ ॥

तामिति । वधूर्भूमी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मु-
खीभूय श्रितस्मितां कृतपङ्कजां, विमुखो चामौ श्रितस्मिता च
तादृशी वा तां विलोक्य हस्मितहेतुं पृच्छत ईशितुर्नलस्य पा-
णिरेष पङ्कजद्विदर्पणं कमलं तस्मिन् करकमले दर्पणस्यार्पणमैवात्तरं
व्यतरद्ददौ, स्मितहेतुमाचष्ट, यता ह्रीमती । स्मनेत्रचुम्बनव-
शात्तद्वोष्ठे नेत्रकज्जलं लग्नमिति लज्जावशात् मात्वादुत्तरं दा-
तुमशक्ता कज्जलाङ्कितं स्वाधरं पश्यति भावेन दर्पणमेवात्तरं
ददावित्यर्थः ॥ १२७ ॥

लाक्ष्याऽऽत्मचरणस्य चुम्बना-
 चारु भालमवलोक्य तन्मुखं ।
 सा ह्रिया नतनतानना ऽस्मर-
 क्केपरागमुदितं पतिं निगः ॥ १२८ ॥
 स्वेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं
 वोच्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियं ।
 निर्ममे धुतरतिश्रमं निजै-
 र्जीविताऽति मृदु नासिकाऽनिलैः ॥ १२९ ॥

लाक्ष्येति । कुपित भैमी प्रसाहार्थं चरणे पतनात् भैम्याः
 पद्मिनीत्वात् पङ्कजा मनवन्धेन सुरतारम्भशब्दा आत्मचरणस्य
 लाक्ष्या चुम्बनात् मन्वन्धादेर्ताः चारु भालं ललाटं यस्य एव-
 म्भूतं तस्य नक्षस्य मुखमवलोक्य निजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणाज्जात-
 यालज्जयाहेतुना नत नतं नत प्रकारमाननं यस्याः सा एवम्भूता
 सती उदितं प्राप्तादयं उदयानतरं वा उदयमनन्तरं च काल-
 क्रमाय वीक्षमानः शेषः कियदवशिष्टः रागा ललाटित्यं यस्य तं
 निशो रात्र्याः पतिं चन्द्रं अस्मरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः ।
 ईषदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति तथा तादृक्
 मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातिति भावः । नत नतंति प्रकारं
 दिरुक्तिः । पतिं कर्मात् विवक्षया यष्टुभावः ॥ १२८ ॥

स्वेदेति ॥ ललाटलाक्षादर्शनमस्त्रातनिजसुरतधार्ष्ट्यस्मरण-
 वशात् ह्रिया नता सा स्वेदभाजि अमजलयुते स्वेददये अनुवि-

सुनमायक निदेश विभ्रमै-

रप्रतीत चर वेदनोदयं ।

दन्तदंशमधरेऽधिगामुका

सा स्पृगन्मृदु चमच्चकार च ॥ १३० ॥

स्वितं प्रियं नलं मूर्त्तं साकारं हृद्गतं चित्तस्यमिव नीत्य विजै-
रतिमृदुभिः विश्रान्तिक्रममन्दीभूतैर्नामिकानिर्गैः कला धृता
ऽपनीतः रतश्रमो यस्मैतादृशं निर्भमं चकार लज्जानम्रत्वा-
न्नामाश्रयमानां हृदयप्रतिविम्बित प्रियमस्यन्यात् श्रमापनादनं
युक्तं । निर्भम इवोपेक्षा वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा स रतश्रमः
महर्षः सञ्जातः, मापि तं तादृशं दृष्ट्वा हर्षवशात्सन्ततगन्ना-
माश्रयमानामोचेति भावः ॥ १२९ ॥

सुनेति ॥ सुनमायकस्य कामस्य निदेश आज्ञा । तस्य
विभ्रमैर्विलासैर्हेतुभिः अप्रतीतचरः पूर्वमस्मोगीनायाम-
ज्ञातः वेदनोद्भवो यो दुःखोदयः यस्मात् तं दन्तदंशं अध-
रेऽधिगामुका अधुना पीडाकारिणं ज्ञातवती । सामृदु अनि-
ष्टुराङ्गुलीस्पर्शं यथा तथा दन्तदंशधरमेवास्पृशत् । अनन्तरं
च स्पर्शज पीडानुभवात् चमच्चकार समीत्कारमङ्गकल्पमपि
चकार । आकस्मिकतयैव किमेतत्कदा जातमिति माश्चर्या-
चामूत् । दन्त दंशं नलीकेति (पा० २।३।६९) षष्ठी निषधः
॥ १३० ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं
 प्रयसार्जितमुरोजयोरियं ।
 कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्
 कोपमङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥ १३१ ॥
 रोपभ्रूषितमुखोमिव प्रियां
 वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरं ।
 तां जगाद् स न वेद्मि तन्वि तं
 वृद्धिं शास्त्रि तव कोपरोपिणम ॥ १३२ ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रयसा नलेन उरोजयोरुपरि बुद्धिपूर्वम-
 र्जितं कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपमभ्रमवशाद्वीक्ष्य वारं
 वारं विन्नाख्यानन्तरमेव कियत् किञ्चित् कोपेन कुक्षितौ
 उन्मील्य मुकुलितौ पर्यायेण गुणाधिक्यवशात् विन्नाचनाञ्चलौ
 नेत्रपङ्क्तौ यथा एवभूता सती स्वयं कृतत्वात् सम्भागममये तथा
 ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं श्रितस्मितं कान्तमैक्षत कोपेन वक्रमपश्यदि-
 त्यर्थः । कोपस्याल्पत्वेन धीरत्वं भैस्या व्यज्यते वीक्ष्य वीक्ष्य मभ्रमे
 दिहृष्टिः । हसस्पृशं स्पृशानुदक (पा० ३।२।५८) इति कित्
 ॥ १३१ ॥

रोषेति ॥ मरोषरूषितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्माभिश्च दन्त-
 दग्धनादेः सुखकारित्वेन तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि हृष्टिमको-
 पेन भ्रुकुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरमोषत् कम्पितानि
 सगद्गदान्यक्षराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा तां इति

कोपकुङ्कुमविलेपनात्मना-
 ग्रन्थवाचि कृशतन्त्रवाचि ते ।
 भृदयुक्तसमयैव रञ्जना
 मानने विधुविधेयमानने ॥ १३३ ॥

जगद । इति किं । हे तन्त्रि अहं तं न वेद्मि कस्तव कोप-
 रापरापणां चकार वृद्धिः शास्त्रि तव कोपरापणमिति च पाठः ।
 कोपस्य रापिणमध्यापकं न वेद्मोत्यात्मनः कोपरापित्वं गोप-
 यति ॥ १३२ ॥

कोपमिति ॥ पुनरपि इति किं । ननु कृशतनु अवाचि
 कोपवशात् अवाच्यभाषणे तथा अवाचि नसीभूते तथा विधु-
 नापि विधेया गुणाधिक्यवशाद्विधेया कार्या मानना पूजा यस्यै-
 वस्मृते चन्द्राधिके तवानने रापरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्धेतो-
 र्भंगागन्धीयमीयं रञ्जना रक्तिमसम्पादना मा भूत् न कार्या ।
 यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव किमपि मया नापराद्ध-
 मिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरञ्जना त्यज्यतामित्यर्थः । अथ
 वाऽयं सम्भोगसमयो रात्रिरियं न तु कोपरञ्जनसमयः, तस्माद-
 न्यदा कोपः कार्याऽधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च चन्द्रतुल्ये
 मुखे रञ्जना अयुक्तसमया माऽभूत् किन्तु युक्तसमयैवकार्येत्ययु-
 क्तसमयत्वमेव निषिध्यते । अथ च चन्द्राधिकं तव मुखं इदानीं
 रापरूपितं सञ्चूयं भवतीति अयुक्तसमया रञ्जना न कार्या
 कोपस्यत्यज्यतामित्यर्थः । अथ च कोपकुङ्कुमविलेपनरञ्जना अयु-

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः
 तावकीरमृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्थितं मया
 कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३४ ॥
 स्वापराधमनुपत् पयोधरे
 मत्करः सुरधनुःकरस्तव ।

कसमया यतस्तस्मान्नैव कार्या । शीतकालेष्णवीर्यतया वद-
 नप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तं, इदानीं वसंतजेन अमजेनो-
 षणा श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायात् न कुङ्कुमरञ्जन-
 त्यर्थः ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं तच्चा-
 कामदमिच्छादायि अतएवैतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपी-
 डापाकरणार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽ-
 र्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्तामणिरत्नदाम माम्ना अमृतशी-
 करं सुधाबिन्दुं किरत् स्वतन्त्रतावकीरस्वदीया नखादिजा
 नखक्षतादिजा रुजाः पीडाः क्षिप्रं अस्यतु अमर्यादित्यर्थः । तस्मात्
 कोपं मा कार्षीरिति भावः । अर्पितमिति पाठे पीडाशान्त्वर्थं
 मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्रं मन्त्रदीयकण्ठचुम्बोति व्याख्येयं । रुजा
 भिदादित्वात् (पा० ३।३।१०४) अङ् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि मत्करस्तव पयोधरे स्तने सुर-
 धनुःकर इन्द्रचापाख्यनखक्षतविशेषकारी मन्त्रखक्षतपीडाकररजं

सेवया व्यजनचालनाभवा
 भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३५ ॥
 आननस्य मम चेदनौचिती
 निर्दयं दशनदंशदायिनः ।
 शोध्यते सुदति वैरमस्य तत्
 किं त्वया वद विदग्ध नाधरम् ॥ १३६ ॥

स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूस्तया
 व्यजनवीजनममुद्गतया सेवया अलुपत् । वा अथवा एतावत्या-
 पि सेवया यदि न मनुष्यमि तर्हि भूय एव पुनरपि अयं कर-
 स्तव चरणौ करोतु मंत्राहयत् । चरणमंवाहने ह्यपराधमार्जनं
 भवति । तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च चरणौ सम्भोगार्थं
 ऊर्ध्वीकरोत्वित्यर्थोऽवमेयः । अथ च नानावर्णरत्नमुद्रिकायुक्त-
 त्वात्स्वतकुचे सुरधनुःकरः, तथाचापराधा नास्त्येव । अथ च मंघ्रे
 सुरधनुर्युक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणीं न कोऽप्यपराधः,
 यद्यपि भवेत् तथापि व्यजनवीजनमेवयावल्लोपितस्वरणमंवाह-
 नमपि करोत्वित्यर्थः । भूय एष इति पाठे एष मत्करः । अलुपत्
 लृप्तिवाद् । धनुःकरः दिवाविभेति (पा० ३।२।२१) ठः ।
 इसुमोः सामर्थ्यं इति (पा० ८।३।४४) पक्षे विवर्जनोपस्य सः ।
 करोतीति करः पचाद्यच् । सुरधनुषः कर इति षष्ठी समसः ।
 चालना ण्यंताद्युच् । मित्वस्य पात्तिकत्वादृद्धिः ॥ १३५ ॥

आननस्येति । हे सुदति ममाननस्य चेद्यादि अनौचित्यो यतो

दीपलोपमफलं व्यधत्त य-
 स्त्वत्पटाहतिषु मच्छिखामणिः ।
 नो तदागसि परं समर्थना
 सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३७ ॥
 इत्यमुक्तिमुपहृत्य कोमलां
 तत्पुच्छिचिकुरश्चकार सः ।

निर्द्दयं यथातथा दशनदंशदायिनो दन्ततदानशीलस्य तस्मा-
 त्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य मन्मथस्याधरं
 विदश्य अतितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तदन्तदंशनरूपं
 वैरं न शोध्यते त्वं वद कथय, अपि तु अपराधिनोऽस्यावयवमाष्टं
 दन्तैः खण्डयित्वा वैरनिर्यातनं कुरु । तथा च ममः समाधि-
 रित्यर्थः ॥ १३६ ॥

दीपेति । हे मैमि यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटाहतिषु लदीय-
 वमनकर्षणेषु सतीषु लज्जावशान्मुखवाच्यादिना त्वया कृतं दीप-
 लोपं स्वकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त ।
 तस्य मणेरगसि अपराधं परं केवलं करावलम्बनादिवत्सम-
 र्थना परिहारे नो अस्ति तस्मादुपायान्तराभावात्सोऽयं मौ-
 लिमणिस्तव पदयोः पातुको वन्दारुस्तु । उपायान्तराभावे
 हि नमस्कारेणापि अपराधमार्जनं क्रियते तस्मादयमपि नम-
 स्कारं करोत्वित्यर्थः ॥ १३७ ॥

इत्यमिति । स इत्यमुक्तप्रकारेण कोमलां सामयन्ती उक्तिं

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं
 तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३८ ॥
 तत्पदार्ग्वन्ननगवानुविम्बनैः
 स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।
 रुद्रभूमविजिगीषया रति-
 स्वामिनोपदशमूर्त्तितामृता ॥ १३९ ॥

वाचं उपहत्य उपहारीकृत्य प्रणामकरणवशात्तत्पदुविम्बनः
 श्रव्यात्पद्मिनस्त्रिकुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्तिभि-
 र्जगत्सामण्यद्युतिस्तद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणौ
 तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं सम्बद्धाञ्जकार । प्रणामेत्यर्थः ।
 नद्याश्च रक्तोत्पलसम्बन्धो युक्त एव । तत्पदुम्बो न श्रव्या-
 यामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गास्तरङ्गाः सन्त्यक्त इति वि-
 ग्रहः ॥ १३८ ॥

तदिति । कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पादयोर-
 खिलेषु दशस्वपि त्वेषु जातैरनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मि-
 लित्वा रुद्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि यदुर्ध्वावशादिजि-
 गोषया जेतुमिच्छया उपदशमूर्त्तितामेकादशमूर्त्तितां धार-
 णता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमियाय मदीयः शत्रु-
 र्यद्येकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्सङ्ख्याकेन भवितुं
 युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो भारयेत्तर्हि भैमीदशनख-
 षञ्जातस्वप्रतिविम्बसम्बन्धको दशमूर्त्तिधारी नलस्तेनोपमीये-

आख्यतैष कुरु कोपलोपनं

पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।

एवमेव तु निशान्तरे वरं

* रोषशेषमनुरोक्ष्यसि क्षणम् ॥ १४० ॥

तेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे एकादशभ्या रुद्रेभ्यो भीतेः
विजिगीषया तदपाकरणाद्देतोर्यद्येकादशमूर्त्तितां मदना धा-
रयेत्तर्हि स्वप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्त्तिर्नलक्षणेनापमोयेतेत्य-
र्थः । प्रणामवशात्तन्त्रखेषु प्रतिविम्बित इति भावः । दृष्टानां
समीपे उपदृशाः । सङ्ख्यया व्ययेति (पा० १।१।१५) समासः ।
वज्रप्रोक्षौ सङ्ख्येय (पा० ५।४।७३) इति डच् । उपदृशा मूर्त्तयो
व्यस्येति समासः ॥ १३८ ॥

आख्यतेति । एष तां इति आख्यत अवोचत् । इति किं ।
हे भैमि त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वमन्तस्य कृशा दिनापेक्षया
स्वभावत एवाल्पपरिमाणा अथ च प्रतिक्षणमपचोयमाना निशा
नश्यतीति, पश्य कोपापरित्यागे एवम्यकारेणावज्ञिष्टा रात्रिर्ग-
मिष्यति, तस्मात् कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वं एतमेव रोषशेषं निशा-
न्तरे आगामि रात्र्यन्तरे दिनापेक्षया अधिकपरिमाणायां
त्रिचिरतुरात्रौ क्षणमात्रं अनुरोक्ष्यसि कामयिष्यसे चरमे
तस्मिन्नागिष्टं त्रिष्टं कोपं तदा कुरु इदानीं सम्भोगार्थं प्रसङ्गा
भव । सर्व्वं कोपमिदानीमेव चेत् करिष्यसि तर्हि तदा किं करि-
ष्यसि तस्मादन्यं कोपं निशान्तरार्थं स्थापयेति लौकिकरीत्या-

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां
पाणिगोपिननिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुतमानमाननं

स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४१ ॥

तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः

सम्बुभुजुमनसौ बभूवतुः ।

धुना तावत् कोपं त्यजति तां मैमीं प्रार्थयति स्मेत्यर्थः । आख्यत ।
च ङिङः ख्याञ् (पा० २।४।५४) कः । अस्य तिवक्तीति (पा० ३।
१।५२) अङ् । ङित्वात्तङ् ॥ १४० ॥

सति । अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं सा कार्षीरित्या-
दिवचनपूर्व्वं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्य
प्रणामेन धुतो निरस्तो मानः कोपजमौदामीन्यं यस्यैवभूतं आननं
प्रसादात् स्मेरं मस्मितमेव वितन्वती कुर्वाणा मती सा सुदती
नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतां अनयत् प्रापयामास तावत् प्रण
प्रसन्नाभूदिति भावः ॥ १४१ ॥

ताविति । तौ मिथो ऽन्येन्यरतिरमस्यानुरागरमस्यायनात्
प्राप्तेः परस्परानुरागविवृद्धेर्हेतोरथ च प्रीतिरेव रसायनं प्र-
शान्तसुरतेष्कायाः पुनरुज्जीवनौषधं तस्माद्धेतोः पुनः सम्बुभु-
जुमनसौ सुरताभिस्त्राषिचित्तौ बभूवतुः । द्वितीयसुरतेष्कू जाता-
वित्यर्थः । तु पुनः रजनिस्तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवाङ्क्षां
न सज्जमे विषेहे । यतः दुष्टा जनिर्जन्म यस्यास्तथा । अल्पं जीवनं

चक्ष्मे न तु तयोर्मनोरथं
 दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४२ ॥
 स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः
 स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
 उत्सवैरधरविम्बपानजैः
 सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४३ ॥

सत्त्वं यस्यास्तादृशी सञ्ज्ञातप्रभातममया । अथ वाष्पायुषो जन्म
 दृष्टमेवेति । यदा प्रभातस्य आसन्नत्वादिरहमन्भावनावशादा
 दृष्टा व्याकुला जनी नवाढा यस्यां सा दुर्जनी । सम्रागेच्छा तु
 तथोर्न निवृत्ता परं प्रभातममयस्य सञ्ज्ञातत्वात्सम्रागं न चक-
 तुरिति भावः । अन्याऽपि सुरतविषये यद्रमायनं वीर्यवृद्ध्यर्थ-
 मौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेष्कुर्भवति । अल्पचित्ताऽन्यापि
 दृष्टा बधूः सपत्न्यादिः स्त्रीपुंमयोः सम्रागं न जमते । जननं
 जनिः । जनिघमिभ्यामिण् (मि० कौ० । उ० ४ पा० २०२ पत्रे) ।
 जनिवद्भोरिति (पा० ७।३।२५) न दृष्टिः । इत्थोप इति (पा०
 ६।३।१११) दीर्घः पञ्च समामान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः
 ॥ १४२ ॥

स्वप्नमिति । स्वप्नमात्तं शयनीयं ज्ञया याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः
 प्रियां प्रति स्वैरं रहमि स्थितत्वात्स्वच्छन्दं यथा तथा आख्यत

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं
 धर्माभीतिकृततादृशागसः ।
 अस्तु सेयमपराधमार्ज्जना-
 जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४४ ॥
 स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणां
 तच्च राज्यमुरु येन रज्जसे ।

अवोचत् । किम्भूतं वचः परस्परमधरविष्वस्य पानं तज्जैरुत्सवैः
 परमानन्दकारणैर्निमितैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये मान्तरायाणि
 विघ्नानि कियन्तं कालं अनुचारितानि सुप्तिङन्तानि पदानि
 यत्र ॥ १४३ ॥

किमुवाचेत्याह । देवेति । देवदूत्यमुपगत्य अङ्गीकृत्य निर्दयं
 यथा तथा धर्माङ्गीत्या चित्तशुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरि-
 पालनाद्धर्मा लुप्येतेति लुप्यमानाद्धर्माङ्गीत्या धर्मस्यैव वा भी-
 तिर्नलोपलक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्व्याच्यं भवत्
 षोडशरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन तस्यापराधिना नलस्य
 मम जीवितावधि यावज्जीवं या वश्यता भवदधीनता सेयम-
 पराधस्य मार्ज्जना श्लाघयित्री अस्तु । अद्यप्रभृति यावदहं
 जीवामि तावत्तव वश्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां तस्यां मत्वा
 तमपराधं क्षमस्वेत्यवोचदिति भावः । मार्ज्जना ण्यन्ताङ्गावे
 युच् ॥ १४४ ॥

स इति । हे सुमुखि यत्त्वदीक्षणां स एव नलस्य मम क्षणो

नन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं

यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं

किं शिवार्हघटनं शिवस्य वा ।

महानुत्सवः शोभनवदनलादेवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्त्वपि काले भवदोक्षणं स महानपि कालः सुस्वरूपत्वात् क्षणतुल्याः सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा येन त्वद्विषये मदीयेन मद्विषये त्वदीयेन व्यापारेण त्वं राज्यं प्रीता भवामि, तच्च तदेव मम उक्तं राज्यं त्वदनुरागहेतुर्यापार एव साक्षाज्जं न तु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भ-विभ्रमः आलिङ्गनविलासः तच्छरीरेण मदङ्गं कृता वा परि-रम्भविभ्रमः तदेव नलस्य मम सुधयाऽस्मृतेनाभिषेचनं अभितः स्नानं । सुधाभिषेकादपि भवदङ्गमङ्गः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा तमेव मम सकलपुरुषार्थमर्हस्वभूतामीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

शर्मेति । हरेः श्रीविष्णोः हृदि प्रियार्पणं सत्पुत्राः व्यापनं किं नाम शर्म सुखं । तथा वा अथवा शिवस्य शिवायाः पार्वत्या अर्द्धेन घटनं किं शर्म तदप्यन्वीयः । तर्हि किं नाम परमं सुखमित्याशङ्क्याह । ननु तन्मि भूमि महेषु सुरतोत्सवेषु तव तं अतिप्रमिद्धं मरिदुदन्वतार्नदीममुद्रयोरिवान्वयं सम्बन्धमभिव्यज्जलोपलब्धेन तादात्म्यलक्षणं अयमहं अयं शुभावह-विधिरूपं वा सम्बन्धं कामये वाञ्छामि इष्टदेवताभ्य इति

कामये तव महेषु तन्वि तं
 नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४६ ॥
 धीयतां मयि दृढा ममेति धी-
 र्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
 यद्विधूय तृणवद्विवस्यति
 कीतवत्यसि दयापणेन मां ॥ १४७ ॥

शेषः । महेषुत्सवेषु मध्ये तव सरिदुदन्वत्त्वमेव कामये नन्वयदिति
 वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे शिवस्य च शिवार्दुघटने आलिङ्गना-
 दीनां पृथक्स्थितभिन्नदेहमाध्यात्वादालिङ्गनादिजन्यं सुखं ता-

शृण्वता निमृतमालिभिर्भव-
 द्वाम्बिलासमसकृन्मया किल ।
 मोघराघवविवर्ज्यजानकी
 श्राविणो भयचलासि वीक्षिता ॥ १४८ ॥

बुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थते । विक्रीय मूढ्येन गृहीते वस्तुनि तु
 स्वत्वं न्याय्यमस्येवेति तदारोपो न प्रार्थत इत्यर्थः । यदि मयि
 स्वत्वं नाभविष्यत् तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः वृत्त-
 वत्यसि तावत् तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्तमेवेति । तव किं-
 करोऽस्मीति भावः । दिवस्पतिं दद्यापणनेत्येताभ्यां इन्द्रापेक्षया
 त्वदपेक्षया वाहमतितरां गुणवानिति वृत्त इति न किन्तु मद-
 रणे तव हृषीव हेतुः । सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित् समये आलिभिः सखीभिः
 सह भवत्संवादं भवत्या वाम्बिलासं कथामंवादं निमृतं पश्चादा-
 गमना ज्ञातं यथा तथा वरदानाददृश्यत्वंनावगुण्टं यथा तथा
 शृण्वता निमृतं रहसि स्थितत्वात् मच्छ्रवणशब्दाभावात् स्पष्टं
 शब्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल शनैः पश्चादागमनाद
 दृष्टीकरणादिना कपटेन शृण्वतामता वा मया त्वं वीक्षिता
 एवम्भूता दृष्टासि । किम्भूता माघे वज्रो परीक्षार्थं अकारणे
 श्रीराघवेण विवर्ज्या त्यक्ता स्वस्मिन्नेवानुरक्तापि जानकी शृणो-
 तोति तच्छीला मीतेव भयेन स्वत्यागशङ्कया भीत्या च व्याकु-
 ला । तस्मात् किंकरभूते मय्यन्यथाधीनं कार्येति भावः । यद्वा

क्षुप्तपत्रविनिमीलितक्षुपात्
 कच्छपस्य धृतचापलात् पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाक्किरोधुतः
 स्वं भियोऽभिद्धतीषु वैभवं ॥ १४८ ॥
 त्वं मदीयविरहान्मया निजां
 भीतिमीरितवती रहःश्रुता ।
 नोज्जितास्मि भवतो नदित्ययं
 व्याहरदरमसत्यकातरः ॥ १५० ॥

यस्माद्भीता दृष्टामि तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति नि-
 श्चित्य धीयतां मयि विवेकुमयुकमिति भावः । राघवः गोत्रा-
 पत्ये विदादराकृतिगणत्वादञ् । बद्धत्वे तु यत्रञ्ज्ञेति (पा०
 २।४।६४) अजालुक् । तेन रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति साधुः
 ॥ १४८ ॥

क्षुप्नोति त्वमिति युग्मं । अयं नलः तां प्रति इति वरमभीष्टं
 व्याहरत् उवाच । अभयदानं प्रादात् । इति किं । हे । भ
 कदाचित् सखीममूहेन सह गोष्ठ्यां प्रसङ्गात् काकस्माद्विभे-
 तीति तथैव कथ्यतामित्यन्यान्यं भयहेतुप्रश्ने कृतं क्षुप्तानि स्पृष्टानि
 पत्राणि यथैव स्मृतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः मन् विशेषेण
 निमीलितः सङ्कुचितस्तस्मात् क्षुपाञ्ज्जालुमञ्ज्जकादोषधिविशे-
 षात् सकाशादहं सुतरां विभेमीति कथाचिदुक्तं । धृतं चा
 पलं येन स्त्रभावेन एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसात् ग्रह-

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका यैव वामथ रताय तनूष्णां ।

मिति अन्यथा कथितं । अनिशं शिरोधुतो मृद्धाङ्गं कण्ठयतः
प्रतिक्षणमन्यवर्णात् सरटात् कृकलासात् मकाशादहमिति
अपरयेत्येवं त्वत्सखीषु खं निजं भियाभयस्य वैभवं हेतुं अभिद-
धतीषु भाषमाणासु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुस्त-
स्त्वयापि कथ्यतामिति त्वं प्रत्युक्ते मति नन्ववियोगाद्धेतोरहं
विभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेमि
न त्वन्यस्मादिति मदीयविरहान्निजां भोति रहमि ईरितवती
त्वं मया श्रुतामि यस्मात् तस्मात् माऽभैयोः । अहं भवतीं
कदाचिदपि नाङ्गितास्मीति, यतः अमर्त्यं नामाप्रलाभनविषये
कातरा भोहः भाविनस्लागस्य देवाधीनत्वान्नामत्यवादित्व-
मिति भावः । यदा असतीत्यकातरः सतीषु विषये भोहरेव
अतस्तद्गुणनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः । क्षुप्ति क्षुप्यर्श
इति तौदादिकात् अनिष्टा निष्टा । शिरोधुत इति किबलं
॥ १४८ ॥ १५० ॥

सङ्गेति । हे भैमि इत्यतो हेतोः रुष्टया कुपितयेव निद्रया
अस्यां रात्रौ आवयेर्नोपमद्यते आमन्नतयानभूयते । किमिति
वितर्के । इति किं । हे भैमीनलो यैवाहं निद्रा विरहे विवा-
हात् पूर्वं वियोगममये वां युवां स्वप्नदर्शनादिवशात् सङ्गमस्य
संयोगं प्रापय्य युवयोः जीविकास्मि प्राणधारणहेतुरभूवमि-

चन्न दत्त इति रुष्टयावयो-
 निर्द्रयाद्य किमु नोपमद्यते ॥ १५१ ॥
 ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ
 सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत् ।

त्वर्थः । तत्क्षणं तस्या मम सम्बन्धिनं क्षणं अवसरं वा अथ
 विवाहानन्तरं स्वकार्यार्थं रताय युवां दत्तः । रात्रिलक्षणे
 मदीयममय एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् चन्न कष्टमनुचितं
 कृतं उपकारं न स्मरथ इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि
 तदीयेऽवसरे अन्यस्मै दत्ते सति कोपात् स्वामिसमीपं नागच्छ-
 तीति, आपदि कृतोपकाराया मम रात्रिरूपोऽवसरः सुरताय
 दत्तो युवाभ्यां, मद्यं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः प्रभा-
 तपर्यन्तं सुरतस्यैव करणादिति कोपवशादिति वाऽऽवयोनिर्द्रा
 नायातीति नलस्तामवोषदित्यर्थः । आप्रभातं ताभ्यां कामके-
 लयः कृता इति भावः । न क्षणमिति पाठे यैव जीविका तस्या
 मम रताय प्रीताय क्षणमल्पमपि समयं न दत्त इति रुष्टयेति
 व्याख्येयं । सङ्गमस्य स्यपि लघुपूर्वादिति (पा० ६।४।५६) णेर-
 यादेशः । जीविका कर्त्तरिण्युल्वां षष्ठी द्वितीया द्विवचने वा-
 मादेशः ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति । इयं प्रिये ईदृशमेवम्प्रकारमन्यदपि निग-
 दति सत्येव सम्मदाद्धर्षात् सुरतानन्दजग्रमादिति यावत् ।
 तस्माद्धेतोः दृशौ नेत्रे कियत् न्यमीलयत् किञ्चित् निमीलितवतो

प्रातर्गन्धपति काकिन्ने कलं
जागरादिव निशः कुमुदनी ॥ १५२ ॥
मिश्रितोक्तं मलिताधरं मयः
स्वप्रवीक्षितपरस्परक्रियं ।
तौ ततोऽनु परिगम्भसम्युटे
पीडनां विदधतौ निद्रद्रुतः ॥ १५३ ॥

अममञ्जातया निद्रया प्रयोजिकयेति शेषः । निद्रद्रावित्यर्थः ।
आनो हि निद्राति ममदादेवं गदति मतीति वा दृशा न्यमी-
लयत् । ममदादिव प्रियप्रियोक्तयवणमञ्जातरपञ्चशादिवेत्यर्थः ।
आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रती-
यमानोत्प्रेक्षा वा । कियदित्यनेन दृशाद्धनिमीलनस्य सूचित-
त्वादुन्यत्वं तस्याः सूचितं । केव । प्रातः काकिन्ने कलं मधुरास्फुट-
ध्वनिं श्रोत्रसुखं आलपति मति कुमुदिनी इव यथा निमीलि-
तोत्प्रेक्षा भवति तथेयमपि । कम्पादिव निशोरात्रिमम्बन्धिनो
जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृशा घूर्लनेन निमीलयति
कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादि-
यमपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । न्यमीमिलत् इति पाठे कौ चङ्कि
भ्राजभामेति (पा० ७।४।३) पाञ्चिक उपधा इत्यः । जागरात्
भावेद्यञि जाया विचिण्वल्डित्त्विति (पा० ७।३।८५) वृहस्प-
वादो गुणः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति । ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमध्य एव भैमीनिद्रा-
मन्तरं परिगम्भरूपे सम्युटे मन्त्रेषपटिकाद्यामिति यावत् । तदच

तद्यातायातरंहस्क्लकलितरतिश्रान्तिनिश्यासधाराऽ-

जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासं ।

बालावलो जपत्राङ्गुरकरिमकरीमद्रितोर्वीन्द्रवत्-

शिक्षाख्यातैकभावाभयहृदयमयाद्वन्द्वमानन्दनिद्रा॥१५४॥

पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनं विदधतौ कुर्वाणौ तौ, मिश्रितौ परस्परानन्तरालघटितौ ऋकृ यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा, मिथः पानवशादन्यान्यमिलितावधौ यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा, स्वप्ने वीक्षिताः परस्परक्रियाः अन्योन्यचुम्बनादिव्यापारा यस्यां तद्यथा तथा निद्रातुः । क्षीरनीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रितावित्यर्थः । पीडनां । अन्तत्वाद्युच् ॥ १५३ ॥

तदिति । तत् इदं स्त्रीपुंसमिश्रणं श्रानन्देन सम्भागसुखभरेण निद्रां अयात् प्राप । किम्भूतां निद्रामस्मभिश्यामानां यातायातयोर्निर्गमप्रवेशयोः सम्बन्धिनोरहंमो वेगस्य क्लेने व्याजेन कलिता अङ्गीकृता या रतिश्रान्तिनिश्यासधाराः सुरतश्रमश्चातनिश्यासपरम्परास्तामामन्यान्यमजस्रमनवरतं सुतरां यो व्यामिश्रभावः निद्रावशमैमोनामानिर्गतश्यासपरम्परासु निद्रावशमलगासान्तर्गतनिश्यासपरम्पराः प्रविष्टा एवं वैपरित्ये । इति मिश्रीभावार्थमिव यातायाते, तथा च जले जलप्रवेशवदन्यान्यनिश्यासपरम्पराणां यो मितरामभेदोपलभ्य इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितो मिथोऽन्यान्यस्य प्राणानां भेदव्युदासो भेदनाशः प्राप्येक्यं यस्य तत् । तथा बालाया वलोजौ स्तनौ तत्र पञ्चाङ्गुराः पञ्चवल्लोभूताः तत्पञ्चवल्लोषु वर्त्तमानाः करिम-

‘श्रीर्घं कविराजराजमुकुटानङ्कारहोरः सुतं
श्रीहोरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं माममन्ददेवी च यम् ।
यातोऽस्मिन् शिवशक्तिमिद्विभगिनी सौभ्रात्रभवे महा-
काव्ये तस्य कृतौ ननीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥१५५॥

कथं कस्यर्थादिरचिता हस्तिमकथं साभिर्मुद्रितं चिह्नितं नि-
द्राममयकृतगाढालिङ्गनवशास्त्रेणप्रतिरूपकं कृतं उर्वेन्द्रवत्-
स्तद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातो नितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वम-
भेदो यस्यैवमूतमुभयोर्भेदो न लयाद्दयं वत्तः स्थलमथ च चित्त-
पत्रं । यातेत्यादिबालेत्यादि च दयं क्रियाविशेषणत्वेन वा
याज्यं । आत्मैक्यं शरीरैक्यं च क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयं । उभ-
योरपि मिश्रितशामचादेकप्राणशब्दश्रवणादुपचितं ॥ १५४ ॥

श्रीर्घमिति । पूर्वार्द्धे पूर्ववत् । शिवस्य शक्तेः मिद्धिर्यं च
शिवशक्तिसाधनं यच्च कृतं शिवशक्तिसाधननामा ग्रन्थः । शिवभ-
क्तोति पाठे शिवस्य भक्तिः मिद्धिर्यं च शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थ-
विशेषः तस्य भगिनी एककर्तृकत्वात्तस्य विषये सौभ्रात्रेण शोभ-
नभातभावेन भवे प्रशस्तं तत्तुल्यमरमशब्दार्थन्यासे ननीयच-
रिते अष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवभक्तिमिद्धिरपि
मया कृतेति सूचितं । सौभ्रात्रमित्यत्र भावे युवादित्वाद् ।
अष्टादशः । तस्य पूरणेडट् (पा० ५।१।४८) ॥ १५५ ॥

इति श्रीवेदरकरापनामश्रीनारायणपण्डितकृते नैषधोप-
प्रकाशे अष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

ऊनविंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहो जयतः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्यां विवोधविधित्सुभि-
र्निपधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसमृग्नाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गमङ्गतिःस्पष्टा । वैतालिकैर्वन्दिभिर्गिरे ज-
गिरे, ऊचिरे । किम्भूतैः । निशि रात्रौ । बान्धं वृद्धिर्वपुःपुष्टिः
प्रज्ञोत्साहो बलं मदः दशकेन निवर्तन्ते मनः पञ्चेन्द्रियाणि
चेति वचनाद्दशदशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावमानोपलक्षकाऽवस्था
विशेषो दशमः स विद्यते येषां ते दशमिना वृद्धास्तेषां भावो
दशमिता तामालिङ्गन्यां अवमानं प्राप्तायां सञ्ज्ञातप्रायप्रभा-
तायां यामिन्यां प्रियाङ्गं भैमोममीपमुपेयुषः प्राप्तवतस्तया सह
निद्रितस्य निषधदेशवसुधाया मोनाङ्गस्य कामस्य नलस्य विवो-
धार्थं गिरं विधित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः श्रोतॄणां
श्रुत्योः श्रवणयोर्मधु अमृतरूपा अतिमधुरा पदस्रक् सुप्रिङ्गन्ता
पदमाला तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्त्यादिरचनाचातुर्येण विभाविता

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादक्षणे दर्शालसपद्मिणीः ।

ध्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाद्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्था-
यिव्यभिचारिमहकारिरूपैर्भावैर्यक्ता, ज्ञापिता इति यावत् ।
तादृशाः स्फुटाः प्रमन्नतरत्वेन बालिशैरपि प्रतीता ये रमाः
शृङ्गारादयस्तेर्मृगं नितरामभ्यक्ताः सर्वतः मिक्ताः एकपदमपि
नीरसं यासु नास्ति अतिरमिका नलप्रवाधार्थं मागधैर्मधुरं
प्रातर्वर्णनमारब्धमित्यर्थः । रत्यादयः स्यायिभावाः निर्वेदाद-
यस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः । वैतालिका बोधकरा इत्यमरः ।
दशमोऽवस्थाविशेषो विद्यते यस्यामौ दशमौ, अति वृद्ध इति
योगरूढोऽयं शब्दः । दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा ।
विशिष्टस्त्रालो वितालः मशिल्यं येषां ते वैतालिकाः शिल्पमिति
(पा० ४।४।५५) ठक् । मौखशायिका इत्यर्थः । तदुक्तं । वैता-
लिकासु कथ्यन्ते कविभिः मौखशायिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये
घण्टाशिल्पासु घण्टिकाः । जगिरे गैशब्दे कर्मणि तङ् । अ-
स्मिन् सर्गे ब्रूम इति यावद्वृत्तिरिति छन्दः ॥ १ ॥

जयेति ॥ भो महाराज त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व ।
त्वं इमां प्रत्यक्षदशां प्राभातिकीं प्रातःकालसम्भवां सन्ध्यादि
जनितां सुषमां परमां शोभां दरमोषत् अलभे तत्कालमेव
निद्रात्यागादीषडूर्णनयुतेऽर्द्धे निषितपद्मिणी ययोरक्ष्णोर्नैत्र-
योस्त्रयोर्दानात् विषयोकरणाद्धेतोः सफलयतमां, अतितमां

प्रथमशकुनं शय्यात्यायं तवास्तु विदर्भजा
 प्रियजनमुखाभोजात्तुङ्गं यदङ्गं न मङ्गलं ॥ २ ॥
 वरुणगृहिणीमागमासाद्यन्तममुं रुची-
 निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकं ।

सफलां कुरु । तत्कालदर्शनेनेयं धन्या भविष्यति तस्माच्छीघ्रमु-
 द्बुध्यस्विति भावः । विदर्भजा शय्यात्यायं शय्यायाः सकाशाच्छी-
 घ्रमुत्थाय तत्र प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं च शकुनं शुभसूचकं
 प्रशंसामस्तु तत्स्थानं भैरवेव भूयात् । उत्थितः सन् प्रथमतः
 तभैमोमुखमेव प्रथमं पश्यत्यर्थः । यद्यस्मात् हे अङ्ग स्वामिन्
 प्रियजनस्य मुखाभोजादन्यत् तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
 नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखदर्शनं कर्त्तव्यमिति
 लौकिकी स्थितिः । तत्तः पूर्वं भैरुत्तिष्ठत्विति भावः । दरा-
 लसपद्मत्वं तत्कालमुद्बुध्य जातिः । पश्चाच्छयनं पूर्वमुत्था-
 ममित्युत्तमकुलस्त्रोजातिश्च । जय जयति वीष्मायां द्विरुक्तिः ।
 प्राभातिको प्रभाते भवेति, कालावृत्तः । सफलयतमां सफल-
 शब्दात् तत् करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) । पृथ्वा लोपि
 तमपि किमेत्तिडित्यामुः (पा० ५।४।१२) । शय्यात्यायं अपादाने
 परीष्मायामि (पा० ३।४।५२) णमुल् ॥ २ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन् हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अमौ प्राची
 हरित् दिक् इतः प्राग्भागे अङ्गः प्रारम्भभागा एव निजमुखं
 तत् तिमिरत्यागे प्रसादमिषान्नैर्मल्यव्याजात् स्मरं सहासं धत्ते

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसा
निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषो हरित् ॥ ३ ॥
अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरा-
स्तरणिकिरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

विभर्त्ति, उपेक्षते । कथंभूतेव । वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतोची-
माशामामादयन्तं अभिगच्छन्तमतएव रूचीनिचयस्य कान्ति-
ममृहरूपस्य मिचयस्य वस्तव्यांशा भागास्तेषामपि अंशेन लेशेन
भ्रंशस्तस्य क्रमेणैकैकभागापागमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य नि-
रंशुकं, अथ च विवस्तं अमुं तुहिनमहमं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्त-
स्वभ्युदयभागऽभृदिदानोमेतस्यामनुरक्त इमां दशामापन्नाऽय-
मितोव हमतोत्यर्थः । अन्यापि नारी अनुरागातिविक्रान्तं गल-
दस्तं परस्त्रीमेवमानं विष्टं दृष्ट्वा मुखं स्मेरं करोति । प्राच्या-
मरुणादयोऽभृत् । प्रतोच्यां त्वरुणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रानिः-
प्रभोऽस्ते जिगमिषुरस्ति । तस्माच्छोघं बुद्धयस्ति । अंशेन भ्रंशः
हतीयति (पा० २।१।३०) द्यागविभागात् समामः । ततः
षष्ठीसमामः । इतः सप्तम्यर्थतमिः । एवम्भूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतो
ऽस्माद्धेतोरिवेति इतो दृश्यमानादस्मात् प्रसादमिषादिति वा ।
समन्त्रं पश्यन्तीव ॥ ३ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन् अमहतितराः स्वरूपेणैव सुक्का-
तरा भुवार्द्धत्यादयस्ताराः इदानीं तादृक् पूर्ववन्लोचनगो-
चरा न भवन्ति स्वरूपेण सुक्कत्वात् । पूर्वमपि चक्षुषतापि

कथयति परिश्रान्तिं रात्रितमः सहयुद्धना-
मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमोदयिनस्त्रिधा ॥ ४ ॥

महता यत्नेन या दृश्यन्ते ता इदानीं सर्व्वथा न दृश्यन्त एव
इत्यर्थः । तादृश्या बह्वमह्याः पूर्व्वम्यूनाः प्रकाशमानाश्च यास्ता-
रकाः स्वात्यार्द्रादयस्ताः सम्प्रति सुतरामन्याः सृज्याश्च मत्या
नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा । यस्मात् तरणेः सूर्यस्य किरणाः
अपरस्पराः अहमहमिकया सततमविच्छेदेन प्रवृत्ताः सन्तः
क्रमात् द्यां गगनं अञ्चन्ति गच्छन्तः । सूर्यकरस्पर्शवशान्निःप्रभ-
तात् तारा न दृश्यन्ते इत्यर्थः । तथा दरिद्राणाः क्षीणाः
प्राणाः अमवे यस्यैवं भूताऽस्तं जिगमिषुः । अयं तमोदयिता
निजानाथस्रन्दोऽपि रात्रितममा सह युद्धनां मङ्गलं कुर्व-
तीनां निजलिषां परिश्रान्तिं मामस्त्यन ग्लानिं रणपातं च
कथयति । न केवलं लिष एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रोऽपि
इत्यपि शब्दार्थः । अतिशयेन महत्यामहतितराः । घरूपेति
(पा० ६।३।४३) ह्रस्वः । ततो न समामः । गोचरः पुमान् ।
अपरे च परे च अपरस्पराः अपरस्य क्रियामातव्य इति (पा० ६।
१।१४४) सुट् । द्यां सततमविच्छेदेनाञ्चन्तीत्यर्थः । सह युद्धनां
सहेचेति (पा० ३।२।८६) युधेः कनिपि वनोरचेति (पा० ४।१।७)
डोप् रेफान्तादेशश्च प्राप्नो वनोनहण (पा० ४।१।७।वा० १)
इति निषेधासम्भवतः । दरिद्राण इति दरिद्रातेरार्धधातुक
इत्यादिना (पा० ६।४।११४।वा० १) प्राप्नोष्यालोपो, न दरि-

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुषितगरुच्चच्चच्चपुटस्फुटचुम्बितः ।
 अपि मधुकरी कान्तिमन्या विराजति धूमल-
 स्कविरिव रवेर्लालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥ ५ ॥

द्राचके लोपो दग्निद्राणे च नेय्यत इत्यादि (पा० ६।४।२१४।
 कारिका) निषेधान्न भवति ॥ ४ ॥

स्फुरतीति॥ भो राजन् तिमिरस्य स्तोमः समूहः लाक्षालक्ष्मीं
 अतिपातुकैः अतिक्रामद्भिः ततोऽप्यधिकं रक्ततरैः रवेः करैः कृत्वा
 पुरुषां बहूनां मितगरुतां श्वेतपक्षाणां हंसाणां चञ्चद्भिश्चपलैः
 अरुणैश्च विलम्बद्भिर्वा चक्षुपटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः
 पङ्कस्य प्रपञ्चः समूह इव उच्चकैः अतितरां स्फुरति शोभते ।
 तिमिरस्तोमः प्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शात् विमखननार्थं पङ्कम-
 ध्यप्रविष्टहंमारुणवल्लयचक्षुपुटशबलपङ्कवस्कोभतेतरामित्यर्थः ।
 तथा आत्मानं कालीं मन्यते कान्तिमन्या अतिकृष्णा च भ्रमर्य-
 पि अरुणतरैः सूर्यकिरणैः धूमलस्कविरिव कृष्णारुणकान्तिरिव
 शोभतेतरां । सूर्यकरा प्रसृताः तिमिरं चाऽप्योभृतमिति
 भावः । धूमलौ कृष्णलालितवित्यमरः । उच्चकैरव्ययत्वादकच् ।
 मधुकरी जातिवाचित्वाडोष् । कान्तिमन्या आत्ममानं खशेति
 (पा० ३।२।८३) खश् । दिवादित्वात् श्वन् खित्यनव्ययस्येति
 (पा० ६।२।६६) इत्यः । अरुर्दिषदिति (पा० ६।३।६०) मुम् ।
 लाक्षालक्ष्मीं लक्षोकेति (पा० २।३।६८) बह्वीनिषेधः ॥ ५ ॥

रजनिवमयुप्रालेयान्मःकणक्रमसंभृतैः
 कुशकिशलयस्याक्वैरग्रे शयैरुदविन्दुभिः ।
 सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखांकुरसङ्करं
 किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥
 रविरुचिञ्चामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुतां
 गमयितुममरुच्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

रजनीति ॥ रजन्या वमयुवत् करिणीमुखान्निर्गतजलवत्
 प्रालेयान्ममो हिमजलस्य कणा लेशास्तेषां गलनक्रमेण संभृतैः
 सञ्चितैः कुशकिमलयस्याग्रे शयैरयम्यितैः सूचीतीक्ष्णायभागस्थि-
 तैरङ्कैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजरुणैः कर्तृभिः मुक्ताफलान्य-
 वमेनिरे अवगणितानि, मौक्तिकतुल्यैर्जातानीत्यर्थः । किम्भूतानि
 मुक्ताफलानि, सुषिरे विवरकरले कुशलेन मणिकारेण मध्ये कि-
 मपि लोकोत्तरं श्लोकं वा अयःसूच्या लोहसूच्या वेधनशला-
 कायाः शिखैव सूक्ष्मत्वाद्ङ्कुरस्तेन मङ्करं संयागं गमितानि प्रा-
 पितान्यर्द्धविद्वानीत्यर्थः । वमयुः करिशोकर इत्यमरः । द्वितो-
 युच् (पा० ३।३।८८) । अग्रे शयैः अधिकरणे शेतेः (पा० ३।३।
 १५) इत्यजन्ते शयशब्दे शयवामेति (पा० ६।३।१८) सप्तम्या
 अलुक् । सूची लुदिकारान्डीन् । मङ्करं ऋदोरप् (पा० ३।
 ३।५७) ॥ ६ ॥

रवोति ॥ रवेः पौर्वाहिक्यो रुचय एव ऋचः तामां प्रातः-
 काले रविकिरणानामृचूपत्वात् “ऋग्भिः पूर्वार्द्धे दिवि देव ईयते

स्वगविरचना यासामुच्चैरुदात्ततयाहताः

शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः" इत्यादि श्रुतेः । अखेदवाक्यानामो-
द्गारेषु प्रारम्भप्रवणेषु अथ च लक्षणया प्रारम्भेषु उदयममयेषु
स्फुटां प्रकटां अमलां खगेच्चारणादिदोषरहितां अनुस्वार-
रूपां विन्दुतां गमयितुं प्रापयितुं अमूर्विहायमि स्थितास्ता-
रकाः केनाणुचीयन्तेऽववयेन समृद्धान् इव । वृत्तामलत्वाद्या-
ग्यत्वात् अक्षप्रणवा विन्दुनिर्माणार्थे एता गृह्यन्त इव ततो न
दृश्यन्त इत्यर्थः । प्रत्यृचमोद्गारमद्भावाच्चदाहृत्यान्ताराविन्दू-
नामिति वज्रत्वं । अथच ऊर्ध्वं चीयन्तं नीयन्त इति यावत् ।
सूर्यप्रभोदय एव तारका नश्यन्तीति भावः । तस्यामलमयाकु-
खादस्माच्छिशिरमहमश्वन्द्रस्य विम्बात् मकागादंशवाऽप्यामासु-
चामुच्चैर्नितरां उर्ध्वं आपतन्तया गृहीततयाऽथच लक्षणवशा-
द्विशालतया उपरिस्थितितया च अथचाच्चैरुदात्त इति उदा-
त्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुत्तमस्वरस्य विरचनाय
निर्माणयाऽसंशयं निश्चितं केनापि कृता नीता इव । उदात्तस्य
शिशिमि उपलभ्यमानत्वव्यञ्जिकाद्धरेखा निश्च्यते । यजुर्वेदेवर-
कशाखायामुपनिषदि रुच्चैरुदात्तः समाहारः स्वरित इति
लक्षणं द्रष्टव्यं । चन्द्रकिरणानामप्यस्तममये उपरिणामित्वात्
सुश्रोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमुपचितं । सूर्यप्रभोद्गमकमेण च-
न्द्रकिरणा अपि लघोभूता इति भावः । कृता इति पाठे स्त्रील-

ब्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
 भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।
 लघु रघुपतेर्जायां मायामयोमिव रावणि-
 स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

ताः । अमंशयं उभयत्रापि योज्यं । रुचि च्चत्वां । अत्यक्त इति
 (पा० ६।१।१२८) प्रकृति भावः ॥ ७ ॥

ब्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमि-
 रतुल्याः केशास्तेषु गृहीत्वैतिग्राहं रात्रिं हिनस्ति लघु शीघ्रं
 विनाशयति । कः कामिव । रावणिरिन्द्रजित् मायामयीं माया-
 निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन् सति । वाक्यार्थस्य
 कर्मत्वात्तदीयं हिमनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवं मोहं संकोचं
 ब्रजति सति । अथ च सीताहिमनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे
 मूर्च्छां गच्छति सति । तथा नले भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्यो-
 दयसमयं ज्ञात्वा दृशोरपिधापके उन्मीलितनेत्रे सति । यदा
 जले त्वयि नेत्रयोरच्छादके भवति सति । अथ च नले वानर-
 सेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्त्तमशक्यत्वाद्-
 खवशाद्वा तारापतौ सुग्रीवे च दृशोरपिधापके हतौजसि च
 निसेजस्ते स्नानवदने सति रात्रिर्गता रविरुदितः कुमुदं च
 निमीलितं कमलं चोन्मीलितं चन्द्रश्च निःप्रभो जात इति
 भावः । मायामय्याः सीताया बध इन्द्रजिता कृत इति रा-
 मायणे । मायामयीं प्राचुर्यमयटिङ्गीप् । रावणिः अपत्यार्थे-

त्रिदशमिथुनक्रोडातल्पो विहायसि गाहने
निधुवनधुतस्रग्भागश्रोभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
मृदुतरकराकारैस्तूलात्करैरुदरंभरिः
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधा विधुः ॥ ८ ॥

वाक्कादित्वादित् । चिकुरगाहं मप्रस्यन्ते उपपदे समामन्तौ
(पा० ३।४।५०) इति ग्रहेर्णमुल् । गभस्तिभीराजते गभस्तिराट् ।
सत्सृष्टिषेति (पा० ३।२।६१) क्तिप् ॥ ८ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसङ्ग्रहः शुक्रादिस्यूलतारासङ्ग्रहः त्रिदशा
देवास्तेषां मिथुनं तस्य क्रोडामम्बन्धिनि तल्पे मञ्चरूपे विहायसि
गगने निधुवनं सुरतममर्दः तेन धृता विकीर्णाः स्रजः पुष्प-
मालाः तामां भाग एकदशस्तस्य श्रोभरं शाभातिशयं गाहने
आलम्बते, तथा विधुः अखण्डः पूर्णः वृत्तश्चन्द्रः गण्डोपधान-
विधां कपोलतलाधः स्यात्प्रमानवृत्तशुभ्रतराकोपकप्रकारं न
परिहरति त्यजति अङ्गीकरोत्येव, तद्वत्काभत इत्यर्थः । किम्भूतो
विधुः मृदुतरकराकारैः अतिमृदुरश्मिरूपैस्तूलात्करैः कार्पा-
मममूहैरुदरंभरिः परिपूरितमध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरका-
र्पाभपूरितमध्यं वृत्तं शुभ्रं च भवति । स्यूलतरास्तारास्तल्प
विकीर्यमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि मोरप्र-
काशस्यामस्रत्वेन मङ्कुचिताभिः स्वकान्तिभिः मध्यमेव पूरयन्म-
र्दितगण्डोपधानवस्त्रिः शाभाऽस्तमयान्मुखो जात इति भावः ।
सङ्ग्रहः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च (पा० ३।३।५८) त्यप् । उत्करः

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः

सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

चक्षोरप् (पा० ३।३।५७) । उदरंभरिः, फलेग्रहितात्मंभरि-
स्येति (पा० ३।१।१६) चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिन् मुमाग-
मश्च ॥ ८ ॥

दशेति ॥ दशशतानि शाखा यासान्ता एकमहस्रमंख्याः च-
तुर्णामृग्वेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखानामा-
श्लायनतैत्तिरीयकादिमंशानां तत्तद्देभागानां विवर्त्तनरूपा
अतात्विकान्यथाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ताः मूर्त्तयः स्वरू-
पाणि येषां तादृशा रविरश्मयः ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये
सविधमस्मदादिसमीपप्रदेशं भूषयन्ति सर्व्वेऽपि समीपप्रदेश-
मागच्छन्ति तत् तस्मादयं अष्टेदृणां पठतां वदनलक्षणेषु कुह-
रेषु दरीषु विषये आकर्ण्यमानवर्णानुरूपस्तेषां वेदशास्त्रीभव-
न्मूर्त्तिनां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः
प्रतिशब्दोऽध्वनि गगने उदञ्चति ऊर्द्धं प्रसरति । दरीषु प्रति-
शब्दा युक्ताः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति वा ।
अधेतारो हि प्रातर्मन्त्रध्वनिना वेदानधीयन्ते । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां
वा । सूर्योदयो जातः अधेतारश्च वेदानधीयन्त इत्यर्थः । दश-
शतेति मूर्त्तिविशेषणं । चतुर्वेदी समाहारे द्विगोर्डीप् । पद-
मयः तादृशे मयट् ॥ १० ॥

नयति भगवानभोजस्थानिवन्धनवान्धवः
किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपप्लतां ।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यम्बित्पथमण्डली-
लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अभोजस्य कमलकुलस्य अनिवन्धनवान्धवः
अकारणमिदं तदानन्दकारी भगवान् षड्गुणैश्वर्यमम्यन्नः सूर्यो
मघवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रामादस्य प्रघाणं अलिन्दं किमपि
स्तोकं यथा तथा उपप्लतां आश्रयतां नयति प्राययति आ-
श्रयति, तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च तं शिष्यति ।
पराङ्मुखश्चोः शूरस्य परस्यगच्छेषो युक्तः । किम्भृतः, अपमरत्
पुरःपलायमानमरि रूपं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाश्रयाः
सम्बन्धिनि वियत्पथे गगनमार्गे मण्डल्या संधीभावेन यत्नगनं
संज्ञेवः प्रत्यग्दिगन्तनामित्वं, लयनमिति पाठे संधीभावेन यत्
तिरोधानं शामस्येनादर्शनं तेन फलन् सफलं भवन् अश्रान्तो
निरन्तरः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणे भ्रमः स एव
विभ्रमो विलासो यस्य । सदस्तु परिपालनाय राज्ञो भ्रमते-
षामिकस्य चारपलायनेन यथा माफन्त्यं भवति तथा स्वर्णाच-
लरक्षणाव सूर्यस्य भ्रमणविश्राममाफन्त्यं युक्तमित्यर्थः । अत-
एव स्वर्णाचलपदं प्रायेजि । अत्रापि पूर्वोत्तरार्द्धविपर्ययो
ज्ञातव्यः । प्रघाणप्रघणालिन्दा इत्यमरः । बान्धवः प्रज्ञा-
दिवात स्वार्थेऽण् । मघवत्प्रासादस्य प्रातिपदिकान्तत्वाच्च-

नभसि महसा ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-

मिहविहरणैः श्येनस्यातां रवेरवधारयन् ।

शशविशसनत्रासादाशमयाच्चरमां शशी

तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

लोपः । अगरेकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । उपपन्न आश्रये (पा०
३।३।७८=८५) इति च प्रघाणापपन्नशब्दौ साधूः । प्रत्यक् दिक्-
शब्देभ्य (पा० ५।३।२७) इत्यस्मांतः अश्चर्लुगिति (पा० ५।३।३०)
लुक् । तमिलादयस्तद्धिता (पा० १।१।३७अ०) इत्यव्ययत्वं
॥ ११ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाङ्गवर्त्तिशशाख्यपशुविशेषस्य विश-
खं मारणं तस्माद्यस्मासां भयं तस्माच्चरमामाशां पश्चिमां
दिशमयात्, यथौ । तथा तासां नक्षत्राणि तद्रूपैः पारावतैः तस्य
चन्द्रपलायनवृत्तान्तस्य सूर्यसृगयारम्भवृत्तान्तस्य वा अधि-
गमनात् परिज्ञानात् उदडीयत पलायितं । किं विधः शशी ।
नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारसद्रूपध्वाक्षाणां काकानां प्रमापणे
मारणे विषये पत्रिणां श्येनाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्यते-
जसां इह प्राग्भागे विहरणैः क्रोडनैः रवेः सूर्यस्य श्येन-
स्यातां सृगयामवधारयन् निर्धारयत् । अन्यस्मिन्नपि राज्ञि
सृगयार्थां श्येनपातेन काकादीन् हंसति सति शशयुक्तः पुरुषः
मदीयं ब्रह्ममपि मांसार्थमेतदीयाः श्येना हनिष्यन्तीति भिया
पलाय्य गच्छति । पारावता अप्युड्डीय यान्ति । सूर्यकिरणा-

मृगमविभक्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः
सुरसुगतजकीडान्नाद्युमद्वियदङ्गणं ।
वज्रकरकृताप्रातःसम्मार्जनादधुना पुन-
रिर्नृपधिनिजावस्थान्त्रमी विनक्षणाभीक्ष्यते ॥ १३ ॥

गगने खेलन्ति चन्द्रः पतीचीं गतः । ताराश्च न दृश्यन्ते इति
भावः । इह नभसीति वा । शशेन नित्यं युक्तः शशी । आभा-
दिव तदधिगमादिवेति च प्रतीयमानाश्रिता । अथ शशादनः ।
पत्नी श्येनः इत्यमरः । श्येनस्याता च मृगया । पारावतः कल-
रव इत्यमरः । पतनं पातः भावघञ् श्येनानां पातः श्येनपातः
माऽस्यां क्रियायां वर्त्तते श्येनस्याता मृगयेति । घञः सास्यां
क्रियेतिञ (पा० ४।२।५८) इति अः । श्येनतिलश्येतिनश्येति
भुम् ॥ १२ ॥

मृगमिति ॥ सुरसुगतं देवमिथुनरतं तस्माज्जाता कीरा
विष्णामसम्पर्दः अथ च सुरतुल्यराजादिरतकीडामसर्दंस्तेन
लूनाक्षुटितात् हारात् च्युता मुक्ता इव वृत्ततराक्षाराः शुभ-
द्वियदङ्गणं सुराणामजिग्भूतं यद्गगनं निजि नितरां अपू-
पुर्न, तद्गगनं अधुना पुनः बहवः सहस्रं करा यस्य स सूर्यस्तेन
अथच रजःशोधकेन खल्ला कृतात् प्रातःसम्मार्जनात् प्राभा-
तिकात् सम्यग्मार्जनात्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनादथच
शोधन्या रजोऽपनयनेन शोधनान्निर्नृपधिरुपाधिरहिता स्वाभा-
विकी निजावस्था सहजदशा तस्याः श्रिया कृत्वा तमीमन्मन्त्रि-

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलै-
स्तिमिरपरिषद्दूर्वापर्वावलीश्वलीकृतैः ।

अथ रविरुचां ग्रासातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरलोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

शोभात्यागादथ च रजःपुष्पमालामुक्ताद्युपाधित्याजनात् मह-
जश्रिया विलक्षणमन्यादृशमीक्ष्यते विलोक्यते । सूर्यः कर्मगणनं
भूषितं ताराश्च सर्व्वथा न दृश्यन्त इत्यर्थः । इयदिति पाठे
हस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः । खलपूः स्याद्बज्जकर इत्यमरः ।
अभिभरुः । सिजभ्यस्तेति (पा० ३।४।१०८) झेर्जुस् । दिवि सीद-
न्तीति खुसदः सक्तूद्विषेति (पा० ३।२।६१) क्तिप् । हृद्यभ्याङ्गे-
रुपसङ्ख्यानं (पा० ६।३।८।वा० १) इत्यलुक् प्राप्तावपि तत्पुरुषे-
कृतिवज्जलमिति (पा० ६।३।१४) बाज्जलकाङ्गे लुक् । दिव उत
(पा० ६।१।१३०) सात्पदाद्योरिति (पा० ८।३।१११) षत्वनि-
षेधः । बज्जकरः खलपूपले दिवा विभेति (पा० ३।२।२१) टः ।
उपधिः उसर्गे घोः किः (पा० ३।३।८२) ॥ १३ ॥

प्रथममिति । नभः कर्त्तुं रविरुचां तिमिरपरिषत् तमः समू-
हस्तद्रूपा दूर्वापर्वावल्यो दूर्वाग्रान्धपरम्परास्ताभिः श्वलीकृतैः
कर्म्मुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैश्चाखण्डिततण्डुलैः अभ-
ग्निसुवज्जालिवीजैः कृत्वा अर्धं पूजां प्रथमं उपहृत्य दत्त्वा
अथानन्तरमेव स्वविहारिभिः स्वस्मिन् वर्त्तमानैः स्वसत्ताकैश्च
विश्विरेण चिमस्य लोदाखूर्णविन्दवस्तेषां श्रेणीमयैः परम्परा-

असुरहितमप्यादित्याद्यां विपत्तिमुपागतं
दितिसुतगुरुः प्राणैर्याक्तं न किं कचवत्तमः ।
पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं
यदि न वच्चे सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुता ॥ १५ ॥

रूपैः उदमकुम्भिः जलमिश्रयवचूर्णैः यामातिथ्यं भोज्यान्नदानल-
क्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति । अन्येऽपि तण्डुलदूर्वादल-
युतेन जलेन पूर्वमर्घं दत्वा मक्कादिना स्वगृहप्राप्तायातिथये
भोज्यं ददाति । सूर्यदीपयः पूर्वं तारास्तिमिरश्च हिमजल-
कणानयपनयन्ति स्मेति भावः । मूढे पूजाविधावर्घः । मुक्ता-
शुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । अत्र तारशब्दः पुष्पिङ्गः । तार-
यति सांयाचिकानिति ण्यन्तात्तरतेः पचाद्यच् । रविरुचां
सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदकयुक्ताः सक्ताः मध्यमपद-
लोपी । उदकानि च सक्तावस्तेति वा समासः सन्ध्यादनेति (पा०
६।३।६०) उदादेशः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभा
देवेभ्यो हेतुभ्यः उत्यां जातां अथ च सूर्यात् मञ्जातां विपत्तिं
मरणं नाशश्च कचवद्दृश्यतिपुत्रवत् उपागतं प्राप्तं । असुरेभ्यो
हितमपि तेषां रात्रिश्चरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्याक्तं संयो-
जयितुं कण्ठे लुठतीं जायद्रूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्थी
विद्यां किं न पठति । अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं चेदं
शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसन्ध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणे निथ-

उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूपाण्युष्मद्रुताश्मजतुस्त्वान् ।

मस्तस्य व्ययोभङ्गस्तस्माद्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न वहते न
धारयेत्तर्हीति सम्बन्धः । मौनवशान्मृतजीवनीजपाभावात् कच-
मिव तमो न जीवयतीत्यर्थः । कचस्य जीवनादि भारतादि-
भ्योऽवगन्तव्यं । तमः सूर्योपाश्रितं नाशितमिति भावः । असुर-
हितं चतुर्थी तदर्थेति (पा० २।१।३६) समासः । कचवत् तेन
तुल्यमिति (पा० ४।१।२।२५) वतिः । पठति वहते कालमा-
मान्ये लट् । लुठतीं वैकल्पिकत्वान्नुमभावः ॥ १५ ॥

उदयति । अङ्गा दिनेन सह निशः रात्रेः रणे सङ्ग्रामरूपे
ऽवास्मिन् क्षणे प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्र उदयशिखरी उद-
याचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृणि उग्रभिः प्रातःकाली-
नातपमन्तापैः द्रुतानां विलीनानां अश्मजतृणां शिलाजतृणां
स्त्वान् प्रवाहान् दधति । यद्वा क्षणे उत्सवतुल्यं रात्रिविना-
शकारित्वात् सङ्ग्राम इव, सङ्ग्रामे विहरंस्तयोर्युद्धकौतुकदर्शनेन
परिक्रीडमानः पूषा सूर्यः गृहराजा यत्रैवभूतान्मुदयाचलमा-
नूनां बालातपमन्तापविलीनशिखाजतुस्त्वत्प्रवाहानेव किय-
त्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान् धारयन्ति । रणभू-
मिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत
एवोदयन् उदयं प्राप्नुवन् अरुणा अग्रजस्तत्सम्बन्धिनि प्रह्वी-
भावे नमस्कारे विषये य आदरा भक्त्यतिशयस्तस्माद्भूतोः अरु-

उदयदरुणप्रकीर्भावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्का नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

रविरथक्षयानश्चस्यन्ति ध्रुवं वडवा वल-

प्रतिवलवनावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

णानुजे गरुडे मिलति मङ्गलं प्राप्नुवति सति तयोऽरुणगरुडयोः
सङ्गान्मेलनाद्देतोः रक्तप्रदीप्ता नवामास्कानमायाकादाक्षया
दृष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्टकानिर्दिता वेष्टना । नवा दृष्टका
यत्र शिष्ये तन्नेष्टकं तेन वेष्टना प्राकार इति वा । किमु
न शङ्का न तर्क्योऽपि तु भवेत्तर्क्यार्थः । परिचारभूते
दिनप्रकाशे युद्धमाने तद्दर्शिनां लीलाविचारिणां गहराजस्य
स्वामिना महाराजाचित्तरैरिकसुवर्णभूषितप्राकारार्धस्थितिः
उचिता सम्भाव्यते । अथच दिनरात्रौ भेदाभाभूतयोः सङ्गामे
उदयाचलमानृनि तद्गततुल्यानि स्मरणं धारयन्ति । भटाः
प्रहारवशात् रक्तमिका भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां
जयित्वात् सुवर्णमयगरुडमस्यकादा दृष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टि-
काया धारणा न तर्क्यो किं, अपि तु जयिनां तथा भवितव्य-
मेवेति, गरुडस्तेषां सुवर्णमयविरुद्धपट्टिकास्यानं जात इत्युचित-
मित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति शिष्याः पुंवेदिति (पा० ६।३।३४)
पुंवत् । वेष्टकः । कर्त्तरि ण्यल् ॥ १६ ॥

रवोति । भा राजन् सम्पति प्रातःकाले बलस्य प्रतिबलः
शत्रुः प्राचीवर्त्तिन्द्रस्य बलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्या मध्यवर्त्तिन्या

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी

स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥

वडवास्तुरग्यो गाढप्रेमाः सूर्याश्रेषु दृढानुरागाः सत्ताः रविर-
 यहयान् समीपगान् समीक्ष्य मैथुनार्थं आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति
 भ्रुवमुपेक्षायां निश्चितं वा इच्छन्तीवित्यर्थः । यतः स्मरशरपरा-
 धीनं स्वान्तं चित्तं यामां ताः । तथा रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाक्य-
 पि निजं स्वीयं परिवृढं चक्रवाकं ददानीं प्रातः समीपमागमनं
 दृष्ट्वा कामवाणवशचित्ता अतएव रात्रिवियोगेन दृढानुरागा
 सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति आत्मनो वृषमिच्छति । वृषवद-
 स्त्वन्तं तं मैथुनार्थं कामयतीत्यर्थः । सूर्याश्वः पूर्वस्यां आग-
 ताश्चक्रवाकयोश्च मङ्गलो जात इति भावः । अश्वस्यन्ति वृषस्यति
 आत्मनोऽश्वानिच्छन्ति वृषमिच्छतीति च सुप आत्मन (पा०
 ३।१।८) इति क्वचि अश्ववृषयोर्मैथुनं च्छायामिति (पा० ७।१।
 ५।१।वा०१) मैथुनेच्छायामसुगागमः । व्युत्पत्तिमात्रञ्चैतत् ।
 हृद्या तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । वृषस्यती तु कामुकीत्य-
 मरः । तथा कति रामो वृषस्यतीमिति च कालिदासः । प्रभौ
 परिवृढ (पा० ७।१।२१) इति निपातः । गाढप्रेमेति डाबुभ्या-
 मिति (पा० ४।१।२३) पञ्चदशेऽपि डाप् । यो वैकल्पिकत्वादेव
 वगन्तः । विहङ्गमी जातित्वान् डीप् । रथाङ्गं चासौ विह-
 ङ्गमी चेति समासः ॥ १७ ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
मधुरमधुरं ह्रेषन्तेते विलोलितवालधि ।
तुरगसमजः स्यानोत्थायं कणन्मणिमन्यभू-
धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति । भो राजन् निशि रात्रौ निरशना निराहारा
अतएव क्षुधा क्षीरस्यन्तः आत्मनोत्थायं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः
एते अश्वकिशोरकाः अतिप्रमिद्धा अश्ववालकाः मधुरमधुरं अ-
तिकलशब्दं यथा तथा विलोलिताः पुनः पुनश्चालिताः बाल-
धयः पुच्छानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा ह्रेषन्ति । ह्रेषारवं
कुर्वन्ति । तथा तव मन्दुगायां स्थितसुरगाणां समजः समूहः
स्यानोत्थायं शय्यास्यानाञ्छीघ्रमुत्थाय कणन् ह्रेषमाणः सन् म-
णिमन्यनामके भूधरे भवानां जातानां शिलानां मैन्धवशिलानां
लेहायास्वादनाय ईहया इच्छया पुनः पुनर्मुखादिचालनच-
ष्टया वा चणः ख्यातः सन् लवणस्यति । आत्मनो लाल्मपत्नेन
लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं ह्रेषन्ति ।
अश्वास्तु प्रातः मैन्धवास्वादनाय ह्रेषन्त इति जातिः । सूर्यादयो
जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो लवणस्यतीत्यत्र चार्त्तच्छायां कश्चि
अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरलवणयोरालम्बमायामिति (पा० ७।१।
५।१।वा० २) वचनात् लालमायामसक् । किशोरकाः अन्य इति
(पा० ५।३।८५) कः । ह्रेषन्ति ह्रेषङ्स्वने । समजः पशुविषयत्वात्
समुदासज (पा० ३।३।६८) इत्यप् । स्यानोत्थायं अपादाने प-
रीप्सायामिति (पा० ३।४।५२) णमुल् । लेहः भावघञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिपदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचितो
 पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेरुचीगणः ।
 स्फुटमुडुपतेराशं वक्तुः स्फुरन्मन्दिनाम्न
 क्वाव यदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतं ॥ १८ ॥

उद्भिती । हे राजन् उडुपरिपदः नक्षत्रपरम्परायाः अर्हत्त्वं
 किं न अपि तु औचित्यमेवैतत् तथा निशोरात्रे औचितो न
 किमु अपि त्वौचित्यमेव यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरौभ्यां
 गणेर्यान्तो रुचीगणो दीप्तिममूहः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्रः
 इहास्मिन् समये न दृष्टः । तस्मात्तयोर्गौचित्यमेवेत्यर्थः । धन्या-
 स्ता या न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलक्षयमिति वचनात् पतिविपद-
 मदृष्टैव द्वयोरपि ध्वस्तादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रका-
 शमाना कलङ्कव्याजेन मलिना कृष्णा आश्रमनी पाषाणमखन्धिनी
 रुविः कान्तियस्यैवभूतं उडुपतेर्वक्षामध्यं अथ च हृदयं स्फुटं
 निश्चितं आशं पाषाणविकाररूपं पाषाणघटितमिवातिकठिनं
 मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्तारारात्र्योर्विच्छेदे विद्योगे
 ऽथच विनाशे सत्यपि द्रुतं शीघ्रं द्रुतं स्फुटितं पाषाणनिर्मित-
 मेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् । वक्षोविशेषणं वा । स्वस्यापि विलये
 निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्याः प्रेम न दर्शित-
 मिति तस्यानौचित्येत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रियं विनष्टा ।
 चन्द्रेऽपि क्षीणतेजा अभन्ननाशो जात इत्यर्थः । अर्हन्तीति
 पाठे अर्हः प्रशंसायामिति (पा० ३।२।१३३) शतरि अर्हता

अरुणकिरणे वज्रौ लाजानुदृनि जुहोति या
परिणयति तां मन्ध्यामेतामवैम मणिर्दिवः ।
इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
करमपि न कस्तस्यैवात्कः सकौतुकमीक्षितुं ॥ २० ॥

भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्यात् (पा० ५।१।१२४) यजिषित्वान-
ङीप् । अर्हता नुम् चेति (पा० ५।१।१२४।३।०२) नुम् । आग्ने-
विकारेऽणि अग्नेना विकारे टिलोपः (पा० ६।४।१४४।३।०१)
इति टिलोपः । आग्नेनेति मन्ध्यामेऽणि विकाराभावाटिलो-
पाभावः, आग्नेनी चामौ द्विविधेति ममामि पुंवत् कर्षधारयति
(पा० ६।३।४२) पुंवत् ॥ १८ ॥

अरुणति । भा राजन् या मन्ध्या अरुणाय किरणरूपे वज्रौ
उदृनि नक्षत्राण्येव लाजान् जुहोति । दिवा शनिः सूर्यस्तामसां
प्रातःमन्ध्यां परिणयति प्रापयति विपश्यतीति अहं अवेमि
मन्ये । यतः इयमिव मन्ध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वह्नि-
विपर्ययज्ञानं पुरा करोति अस्मात् । यदा यथेष करोति
तथा स एव सूर्याऽपि रक्तवर्णत्वात् उषसवर्णत्वाच्च वह्निवृद्धिं पुरा
करोति उदितमात्र एव करिष्यति । अथयथे मन्ध्या पुरा प्रथमं
वह्निप्रदक्षिणं परिभ्रमणं यथा करोति तथेवास्या अनन्तरमेव
सूर्याऽपि वह्निप्रदक्षिणं परिभ्रमणमिष्टानोमेव करिष्यति । एव-
कारोऽण्यर्थः । यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं
किरणमपीक्षितुं कः परुषा न उक्ताः नाल्पितजनाः अपि तु

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं बिम्बमस्तरां
प्रियवचसि यन्नग्राचार्या वदामतमां ततः ।

मन्देहराक्षमनिराकरणद्वारा अस्य किरणभीक्षितं सर्वोऽप्यर्घ-
दानं करोतीत्यर्थः । अथ च सकौतुकं माङ्गलिकसूत्रकङ्कणेन सह
तस्य विवादुः सूर्यस्यैव हस्तमपि वोचितुं कः पुरुषो नान्मनाः
अपि तु सकङ्कणं वरकरं सर्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च
बधूः परिणीयते सा प्रदीपे वक्त्रौ लाजान् जुहोति, सा च वक्त्रं
पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति । वरोऽपि तथा सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरो-
तीति सन्ध्यासूर्ययोर्वधूवरत्वमुक्तं । अरुणोदयो जातस्तत्प्रभया
च तारा न दृश्यन्ते, अधुना रविरुदेतीति भावः । कौतुकं
कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यत इति विश्वः । किरण इति पक्षे
जातावेकवचनं, परिणयति णोपदेशत्वात् । इयमिव पुरा क-
रोतीति पक्षे पुरिलुङ्चेति (पा० ३।२।१२२) भूते लट् । पचा-
न्तरे तु यावत्पुरेति (पा० ३।३।४) भविष्यति लट् ॥ २० ॥

रतीति । रतिरतिपत्याः रतिकामयोः द्वितैव द्वैतं रतिद्वैतं
कामद्वैतमिति यावत् । तस्मैव श्रीः शोभा ययोस्तत्प्रसोधनं
हे भैमिनसौ नग्नानां वन्दिनामाचार्या वैतालिका वचं प्रिये
मनोऽनुकूले वचसि यद्यस्माद्भुरं भारं बिम्बमस्तरां चाटुवचनेषु
वयमेव प्रगल्भतराः, ततस्तस्मात् वदामतमां अतितमं ब्रुवाम ।
सूर्यादयो जातस्तस्मात् कीडां त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उत्तिष्ठतं
इति प्रातःकाले धार्ष्ट्येन ब्रूम इत्यर्थः । यद्यूयं प्रियवचनचतुरा-

अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः

परुषमरुपे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

स्तर्ह्येवं परुषं किमिति वदथेत्याशङ्काह । तदस्मदङ्कं परुषं वच-
 एव पुण्यद्रुहः प्रातःकालीनस्नानमन्त्र्यादिधर्मविरोधिनः नर्मणः
 प्रातःकालीनान्निङ्गनचुम्बनादिविलासस्य पुनः प्रबोधपृथ्ममुत्था-
 पनादिविरचितोऽपि विघ्नः वां युवयोर्मध्ये अरुपे कांक्षाभावाय
 उदेत्विति न किन्तु खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायापि उदेतु ।
 यद्यप्येतदङ्कं तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यदेतुत्वात्,
 हर्षोऽपि यस्माद्भवति । तथा च हितवादित्वात् अवयवतात्पर्यात्
 प्रियवचनचातुर्यमव्याहतमंत्रित्यर्थः । क्रीडां विहाय शीघ्रमु-
 त्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणं नैर्माचिती सृचिता ।
 वां युवयोर्मध्ये अरुपे रोषोदीनायै एकस्यै भैम्यै मुदे नादेतु भैम्याः
 मस्मागप्रियत्वान्नर्मविघ्ने यद्यपि मन्त्रापो न भवेत्तथापि तव
 प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत इत्यर्थ इति वा । भैम्याः कांक्षा-
 भावायापि नादेतु मुदेऽपि नादेतु, भैम्यारोषो वास्तु तापोऽपि
 साभूत्तथापि ममयाचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवमरो-
 चितभाषित्वात् पुण्यद्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो
 विघ्नोऽपि निश्चितमकोपाय केवलं उदेतु इति न किन्तु मुदे-
 ऽप्युदेतु । सदास्त्रापजीविना अभिहितोऽपि परुषे रोषो न भवति
 किन्तु हर्ष एव भवतीत्यर्थ इति वा । किञ्च प्रियवचःप्रवीणा-
 अपि वयं यतो नग्नाचार्या जितलज्जा अतः स्वच्छन्दं वदाम

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्व तपोमय

त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

द्युतिपतिरथावग्यङ्कारी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरित्पूष्भूणायितः कियतः क्षणान् ॥ २० ॥

इति भावः । नमो वन्दिच्छपणयोरिति विश्वः । वदामतमां
प्रपातिसर्गेति (पा० ३।३।१६३) प्राप्तकाले लाट् । तिङ्शेति
(पा० ५।३।५६) अतिशये तमप् । पुण्यद्रुहः सत्सुद्धिपेति
(पा० ३।२।६१) क्तिप् । उदेतीति पाठे वर्त्तमानसामीप्य इति
(पा० ३।३।१३१) भविष्यति लट् । एकस्यै तादर्थ्यमात्रविवक्षया
चतुर्थी ॥ २१ ॥

भवेति । हे राजन् त्वं तस्मात् लघु शीघ्रं युता पृथग्भूता
कान्ता यस्मादेवभूतो भव । इदानीं भैरवो सह क्रीडां त्यज ।
ततः सन्ध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु । हे तपोमय नित्यक-
र्माद्यनुष्ठानरूपेण धर्मणामलोज्ज्वलनिर्दोष निशानुजा रात्र्यन-
न्तरजाता प्राभातिकी इयं सन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति
अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुहुर्त्तानन्तरक्षणे द्युतिपतिः सूर्यः
दिनोदयं दिवसप्रारम्भप्रवश्यं कारी अवश्यं करिष्यति उदेष्य-
तीत्यर्थः । यतो हरिरिन्द्रः पतिर्यस्यास्तस्या हरितो दिशः
प्राच्याः पूष्भूणायितः दशजामगर्भ इवाचरितो रक्ततरः कि-
यतस्त्रिचतुरानेव क्षणान् आसिता स्याता । प्रातःसन्ध्यामुपा-
स्वेत्यर्थः । युतेति युमिश्रणमिश्रणयोरिति अस्मादमिश्रणे कः
त्यक्तादिपदत्यागेन अमङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं युतेति स्निग्धपदं

मुपितमनसश्चित्रं भैमि त्वयाद्य कलागृहै-
 निपधवसुधानायस्यापि श्लयश्लयता विधौ ।
 अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं
 नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणं ॥ २३ ॥

प्राथोजि। मन्ध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कालानुरहितो भव
 तदनन्तरं पुनरपि युता मंयुका काला येनेति मिश्रणमपि वि-
 वक्षितं एतदर्थमेतत्प्राथोजि वा । कालशब्दस्य प्रियादिवाक्यु-
 त्स्य न पंचत् । त्वरयति हेतुमणित्वाकाराति भविष्यत्यावश्यके
 णिनिः । तद्योगे अकेनोरिति (पा० २।३।७०) निषेधात् दिना-
 दयमिति षष्ठ्यभावः । अमिता लुट् । भृणायितः आचारक्य-
 डन्तात् कः । दणान् कालवाचिनादिनीया ॥ २२ ॥

मुपितेति । हे भैमि चतुःषष्टिकल्पानां गृहेर्निवासभृतया
 त्वया अद्य मुपितं चित्रितं मनो यस्यापस्तचित्तस्य त्याजितस्व-
 भावस्य वा निपधवसुधानायस्य नलस्यापि विधौ युनिविहितम-
 न्ध्यादिनित्यकर्माणि विषये श्लयश्लयता अथप्रकारता आलस्यार्ति-
 शयाऽनादरातिशयो वा वर्तत इति चित्रं । परमधार्मिकाऽप्य-
 नेककलाभिज्ञया त्वया स्ववर्णकारेण धर्माविमुखः कृत इत्याशुये
 अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च कलानिधिभृतया त्वया मुपि-
 तमनस्कृत्वात्कलानिधां विधावपि अनादर इति चित्रं । कथं
 श्रेयिन्यमित्यत आह । यद्यस्मा यस्माधार्मिकाऽप्ययं मन्ध्यां वन्ध्यां
 सन्ध्यापलक्षितप्रातःकृत्यरहितां विधाय कृत्वा विहिताकरण-

न विदुषितरा काचित्त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
 पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स्म भूः ।
 अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
 सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्गवदावदः ॥ २४ ॥

जन्यं दूषणं नाजगणत् । यच्च सम्प्रति पूषणं सूर्यं नममितुमना-
 नाम नमस्कर्तुं कामोऽपि न स्याद्भवति । नामापर्यर्थः । परित्यक्तनि-
 त्यकर्मा सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपात्मः । अन्योऽपि
 कामी कस्याश्चिदामको निजधर्मपत्नीमसंभुञ्जानो बन्ध्यां वि-
 धत्तं दोषञ्च न गणयति सम्भागविघ्नभूतत्वाद्इनकरमपि नाद्रि-
 यते । तथा अयमपि । मन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षणमपि
 न मुमोचति भावः । गृहशब्दस्य पुंस्त्वाद्वचनान्तत्वेऽपि त्रये-
 त्यनेन मामानाधिकरणं युक्तं । स्यात् सम्भावने लिङ् ॥ २३ ॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिधैर्ययुक्ते सावधाने वा त्वत्सका-
 शादिदुषितरा नितरां पण्डिता सर्वलोकाशास्त्ररहस्यविदुषी
 काण्यया यद्यस्मान्नास्ति ततस्तस्माद्भर्तुर्नलस्य नियतक्रियापत-
 नान्नित्यमन्ध्यादिकर्मलोपाद्यदुरितं तत्र त्वं हेतुः मा स्म भूः
 मन्ध्याद्यनुष्ठानार्थं शीघ्रमेनं मुञ्चेत्यर्थः । किञ्च खलु यस्मात्
 उद्दामो निरङ्कुशोऽतएव पराङ्गवदावदः अन्यदीयकलङ्कभा-
 षणशीलो जनः अनिशं भवत्या अत्यागात् भवत्या कर्तृभूतया वा
 ऽमोचनात् हेतारेनं नलं कामुक्यामतितरां मैथुनेच्छावत्यां
 सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा मौभाग्यवती भवा-

रह सहचरीमेतां राजन्नपि स्तितमां क्षणं
तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः ।
उदधिनिरयद्भास्वतस्वर्णोदकुम्भदिदृक्षुतां
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

दृशी स्त्री यस्य एवम्भूतं वाऽभिधास्यति वदिष्यति । स्त्रीपरव-
शत्वादयं नित्यकर्मापि त्यजतीति निन्दां करिष्यति तस्मादिह-
ताः करणप्रयत्नाद्यन्तेऽकर्मणादिपरितारापी एनं मुञ्चति भावः ।
विदुषितया उगितात् डीपि तरपि उगितश्रुति (पा० ६।३।४५)
पक्षे ह्रस्वः । भवदत्यागात् सर्वनामत्वात् पुंवत् । पृथ्वेण मह
मयूरचं मकादित्वात् समासः । सभगाशब्दस्य प्रियादित्वात्
पृथ्व्यस्य न पुंवत् । वदतीति वदावदः पचाद्यच् । चरिचलीत्या-
दिना (पा० ६।१।१२।वा० ७) द्वित्वसंभ्यामस्यागागमश्च ॥ २४ ॥

रहेति ॥ हे राजन् त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलां तथा
स्तितमां स्त्रीषु श्रेष्ठां एवम्भूतामर्जुनां क्षणमात्रं रह मुञ्च । यतः
नभः स्तोकोन्मुक्तैः अल्पनिर्गतैर्वालेस्तरणैः सूर्यस्य किरणैः क-
रणैः समालभते आत्मानः कुङ्कुमाजलेपनं करोति । तथा
मङ्कुचतः कुमुदात् मकाशादिकाशान्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति
मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छीलाः श्रियः उदधेः मकाशा-
न्निरयन्निर्गच्छन् भास्वान् सूर्य एवेदकुम्भा जलपूर्णः जलशस्त्रं
दिदृक्षुतां दर्शनं च्छुतां दधति धारयन्ति । कुमुदाश्रिताः
सत्यः कमलवनं प्रतिगन्तुं सूर्यादयं प्रतीचन्त इत्यर्थः । जिग-

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा
 ण्यनपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महामि महःपते ।
 पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता
 महश्च युवयोस्तायन्नदीविवेचनचातुरीं ॥ २६ ॥

मिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं विप्रतीचन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः ।
 तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थमत्यजनीयामप्येजां क्षणमात्रं मुञ्चेति
 भावः । रह रहत्यागे, स्तितमां पूर्ववत् । स्तोकोन्मुक्तेः स्तोका-
 न्तिकेति (पा० २।१।२६) पञ्चमी समामः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य
 (पा० ६।३।२) इत्यनुक् । कुमुदान्निर्गता इत्यस्माकता उदकुम्भः
 एकहन्तादौ पूरयितव्य (पा० ६।३।५८) इत्युदकस्यादादेशः ।
 दिदृक्षुर्गित्यप्रत्ययां त्वान्नल्लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषे-
 धाद्वितीयेति योगविभागात् समामः ॥ २५ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन् महःपतेः सूर्यस्य महामि तेजामि
 प्रथमककुभः प्राच्याः पान्थत्वेन पथिकतया तेनैव मार्गणाग-
 मनवशात् स्फुटं मविशेषमोक्षिता वृत्रहा चैसादृशानि सन्ति,
 अनुपदमनन्तरं मविधमागत्य इह प्रामादे वर्त्तमानं त्वां द्रक्ष्य-
 न्ति विलोकयिष्यन्ति । अनन्तरं पटिम्भाऽतितैक्ष्णस्याथ च
 प्रज्ञातिशयस्य वहनाद्वारणात् असतः प्रकाशादेः प्रकटीकरणं
 ऊहः सतश्च तिमिरादेरपोहो निराकरणं तयोः क्षमाणि
 समर्थानि अनुक्तस्याप्यर्थस्य प्रज्ञावशादूहनमूह ऊहा वा उक्त-
 स्यापि दोषोद्भावनाद्वर्जनमपोहस्तत्र समर्थानि सामान्यविशेष-

अनतिशयैः पुम्भावेन प्रगल्भबलाः खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।

भावादिनिर्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रजल-
यास्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभामस्यद्रूपाणां लक्ष्मीनां वि-
वेचनचातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयन्तु,
अहह चित्रं । अन्यत्रैवंविधस्य चातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यं । इन्द्रा-
तिशयितशोभामस्यत्तिमान्नला वेति संशये प्रथमदर्शनादिन्द्र-
शोभामस्यत्तिमत्त्वमामान्यवृद्धिः । अनन्तरं च नलदर्शनात्तन्त्र-
शोभामस्यत्तिमत्त्वविशेषवृद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य
बलवत्त्वात्, उभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया शोभामस्य-
त्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णयितामिति भावः । अन्याऽपि
प्राज्ञः ऊहापोहचमः सामान्यविशेषभावादित्वातुरीं तनोति ।
अन्वगन्त्वत्तमनुगेनपदं कीपमजयमित्यमरः । पटिमा प्रथादिः ।
ऊहा स्त्रीत्वविवक्षायां गुरोश्चहन्ता (पा० ३।३।१०३) इत्यप्र-
त्ययः ॥ २६ ॥

अनतीति ॥ हे राजन् खलु यस्मात् पुम्भावेन पौरुषेण प्रग-
ल्भबलाः उन्कटशक्योऽतिष्टयाः अतएवानतिशयित्वं विका-
सान्मुखे अत्यककलिभाषिधकाटित्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे
मकरन्दग्रहणार्थं प्रसभं दृष्टान्निविश्य प्रविश्य निरित्वराः निर्ग-
मशीलाः एवम्भूताः अलयः भ्रमराः किमपि कियदद्वै मुखतः
मुखे कृत्वा आनोतं किमप्यपूर्वरमं स्वादुतरं सर्वजिनीमधुरमं

विमपे मुखतः कृत्वा नीतं वितोर्यं सरोजिनी-
मधुरसमुषोयोगे जायां नवान्नमचोकरन् ॥ २७ ॥
मिहिरकिरणभोगम्भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचलुकापोशानस्य ग्रन्थार्थमियं किमु ।

कमलिनीमकरन्दरूपं रसं आखाद्यं वस्तु उषोयोगे प्रभातकाले
वितोर्यं दत्त्वा नवान्नं नूतनमपूर्वमयं च प्रेमभरात् स्वयमभुक्त-
मनुच्छिष्टमेव जायां मधुकर्षा इत्यर्थः । अचोकरन् कारयामा-
सुः । अविकसितेऽतिकठिने कमले अवलत्वात् प्रवेष्टुमशक्ता एता
इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे धत्वा समा-
नीय मधुकरोभ्यो दत्त्वा ताभिसङ्गोजयामासुरित्यर्थः । किञ्चि-
दाद्यन्नमौरप्रकाशत्वात् कमलानि विकसोन्मुखानि जातानीति
भावः । अन्येनापि प्रातः शुभयोगेऽन्नप्राशनं कार्यते । उषा-
जोम इति पाठो विभावनीयः । नक्तमुषाचशावरीति चेत् ह-
स्तार्थः । उषायोगे अर्थाद्दिनेन सहयोगे प्रातरित्यर्थः । निरि-
तराः । इणमञ्जी (पा० ३।२।१६३) तिकरप् । मुखतः कृत्वेति
स्मृतेरप्रत्यय इति (पा० ३।४।६१) कृत्ः क्त्वा । जायां हको-
रिति (पा० १।४।५३) कर्मात् । जाया इत्यपि पाठः ॥ २७ ॥
मिहिरिति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राक्
अन्यदलापेन वा पूर्वविकसितेनैकन दलेन पचेणोपलक्षिता मा-
यात्कर्तुरात्मनः पश्यतो जगस्य इति मतिं जनयति । इति
किं इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्णतां

इति विक्रमिनेनेकेन प्रादल्लेन सरोजिनी
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनादये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगश्रेणीसाराविणेरिव साम्प्रतं
 सर्गसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
 अरसुधया मध्ये मध्ये बधुमुग्वनञ्चया
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि मरोरुहा ॥ २९ ॥

भोक्तुं अनुभवितुमय च भक्षयितुं प्रवृत्ततया हतप्रारम्भतया
 हेतुभूतया पुनर्भोजनादावस्त्रायास्तृत्तरणार्थस्यापोशानस्याप-
 स्तरणमन्वोदकस्य ग्रहार्थं कल्पिता बहुसुल्लभः प्रकृतिविशेषो
 यथा एवम्भूता किमु । भोजने प्रवृत्तनापोशनक्रियापूर्वमादा-
 वन्तं च भोक्तव्यमिति स्मृतेः । अपोशानगृहीता करकमले एका
 कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति अन्यासु संकाचयतीति संप्रदायः ।
 कमलविकासममयो जातस्तस्माद्दुग्ध्यस्विति भावः ॥ २८ ॥

तटेति ॥ साम्प्रतं सर्गसि सरोजिनी सरसस्तटे तरुषु वर्त्म-
 मानानां खगश्रेणीनां साराविणैर्मिश्रितैः कलकलशब्दैरिव विग-
 लन्ती भ्रम्यन्ती निद्रैव मुद्रा कोरकवन्तो यस्याः, यदा विग-
 लन्ती निद्रायाः सङ्काचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्कनिद्रो-
 न्मीलितकमललोचनेवाजनिष्ट जाता । कलकलेन च निद्रितस्य
 निद्रा अपयाति । तथा मधुपे भ्रमरः मरोरुहां मधूनि कम-
 लमकरन्दान् बध्वाः भ्रमर्याः मुखात् लञ्चयाऽधरसुधया आह-
 गतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वादुङ्कारं स्वादूनि माधुर्यातिशय-

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
 त्कमलमुकुलक्रोडान्नोडप्रवेशमुपेयुषां ।
 इह मधुलिङ्गां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां
 सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

युक्तानि कृत्वा धयति पिबति । कमलानि विकमितानि भ्रम-
 राश्च तन्मधूनि भ्रमर्यघरश्च पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति मा-
 भिप्रायं मद्यपा अथेतादृशा भवन्ति । समन्ताद्वाताः सारा-
 विणानि आभिविधौ भाव (पा० ३।१।४४) इन्नितीनुणं तात्
 स्वार्थं अस्मिन्नुण इत्यण् (पा० ५।४।१५) । स्वादुङ्कारं स्वादुमिण
 मुल् (पा० ३।४।२६) । मान्तत्वञ्च पूर्वस्य स्वादुमोति निर्द-
 शात् ॥ २८ ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतचरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवमानकाले
 सायंसमये दयाया उदयादिव सङ्कुचतां स्नानानां कमलानां
 मुकुलानि कलिकाः तेषां क्रोडान्मध्यात् नोडेषु प्रवेशं उपे-
 युषां प्राप्तानां मकरन्दास्वादलाम्ययात् सायं सन्ध्यासमयेऽपि
 कमलेषु स्थितानामनन्तरञ्च तेषु सङ्कुचितेषु वह्निर्निगन्तु-
 मशक्नत्वात् संकुचत्कमलमर्मरूपेषु नोडेषु स्थितानामिति
 यावत् । क्रोडमिति पाठे मुकुलविशिष्टकमलक्रोडमेव नोडप्र-
 वेशं गतानां । अनन्तरञ्च रात्रावतीतायां इह प्रातःसन्ध्या-
 समये भिन्नेषु ईषद्विकसितेषु अम्भोरुहेषु समायतां पूर्वदि-
 नान्तसङ्कुचितेषु ईषदुन्मिषितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं शक्नत्वा-

तेभ्यः सकाशादर्यान्वीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छतां
 मधुलिहां अधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलमङ्कोचात्
 पूर्वमेव कमलकोडान्निर्गतैः सहचरैः सहचरोभिस्तु मित्रक-
 लत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन कृत्वा पारणाः उपाषि-
 तमम्बन्धीनि भोजनानि आस्नाक्यन्ते स्नाकैरिति शेषः । ये
 रात्रौ कमलबद्धास्ते तत्र मकरन्दाभावात्त्रिबन्धवशाच्च कृता-
 पवामाः । अनिवद्धाः सहचरास्तु रात्रौ निद्रावशात् तदियोगा-
 द्भिः कृतापवामाः अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकभित्तमल्ल-
 मधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते मङ्कुचितानि कम-
 लानि प्रातः पुनः किञ्चिदिकमितानीति प्रमिद्धिः । भृशान्
 समयो जातः तस्मादद्भुत्यमेत्यर्थः । अन्येऽपि किञ्चिद्विन्नहोयमि-
 मृते बन्ध्यादौ वा निवर्तुं कृपया मङ्कुचितदर्पा भवन्ति । केचित्तु
 महत्युपरते मति उपवामङ्कुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्य दिना-
 न्तरे जातिभिः सह भुञ्जते । जातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्र-
 तेषु दुर्लभमिति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडव-
 ङ्गाऽपि कारागृहेषु भिदेषून्माचितः समागच्छन् मन् स्वस्थ
 बन्धनवशान्निराहारे जातिभिः सह मधुरैरन्त्रैः पारणां कुर्या-
 त् । कोडादीनि यथायथं हेतो ज्येष्ठापि पञ्चमी । समायतां
 दणः श्रुता । सहचरैः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६ ७)

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कृशाः रक्ताः
 कमलहसितैः श्वेतीवोन्नीयते सरसी न का ।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
 द्गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरंति ॥ प्राच्यादयो दिशास्तिमिरस्य विरहान्नाशात्
 पाण्डूयन्ते शुभा इवाचरन्ति, अतएव कृशाः अप्रकाशाः किञ्चि-
 दृश्यास्तारकाः कतिपयनक्षत्राणि यामु एवं विधाः । अन्यापि
 प्रियवियागात् पाण्डुरग्निसंज्ञातिरुशनेत्रकनीनिका भवति । तथा
 का मरुतो कमलानां हसितैर्विकामैः कृत्वा श्वेतीव नोन्नीयते
 न तर्क्यते, अपि तु सर्वा अपि मरुस्यस्तैः शुभायन्ते । अन्यापि
 प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहसितैः श्वेता भवति । एकं गगन-
 शिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरित्राणार्थं गगनं प्रति
 मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनी विनाशिनी या सूर्यप्रभा
 तस्याश्वादरधारणाद्धृताः निजैरयशोभरैः स्वीयेरकीर्त्तिममूहैः
 नीलति श्याम इवाचरतिः, अन्याऽपि शरणगतं परित्यज्य
 तदैरिणामादरेणाङ्गीकुर्वन् दुर्व्यशमा श्यामो भवति । दिशः
 मरुसि च प्रसेदुः । गगनञ्च नक्षत्राद्याहार्यशोभापगमात् निजं
 नीलिमानं प्राप्तमिति भावः । पाण्डूयन्ते उपमानादाचारैर्ऽर्थे
 कर्त्तुः क्यङिति (पा० ३।१।१०।११) क्यङ् । अकृत् सार्वधा-
 तुकयोरिति (पा० ७।४।२५) दीर्घः । वर्णवाचिनः श्वनशब्दात्
 वर्णादनुदात्तादिति (पा० ४।१।३८) ङीप् तस्य मञ्चनीलति
 नीलवर्णे इति धातुः । आचारकिवन्तानीलशब्दान्निष्ठा ॥ ३१ ॥

सरसिजवनान्यद्यत्तार्थमाणि हसन्तु न
 क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवं ।
 हिमगिरिदृषदायादश्रु प्रतीतमदः स्मितं
 कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजिति । सरसिजवनानि न हसन्तु अपि तु विकस-
 न्त्वैव । यस्मादद्यन्तुदित्तरः पलः महायभूतः अयमा सूर्या येषां
 विकस्वराणीत्यर्थः । अथ च यदीयमिवस्मादयो भवति स
 सख्याऽपि हर्षवशादिकमत्येव । तथा कैरवं कुमुदं तन्द्रां मङ्गला-
 नापैतु अपि तु प्राप्तात्वेव । यतः क्षतरुचिः गतलक्ष्मीकः
 सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशः । चन्द्रादये विकसतः कुमुदस्य चन्द्रजये
 सङ्काचा युक्त एवेत्यर्थः । अन्याऽपि सुहृद्वत्स्य मृच्छावशात्त्रिमो-
 लति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकमितकमलैः । रात्रिमल्लम्बि-
 न्या निजनिद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विक-
 मितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतं हिमगिरिर्हिमाचलस्य दृषदां
 शिखानां दायादांशभागिनो मदृशो श्रीःशोभा यस्य शुभ्रत-
 रमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्रा कुमुदानाञ्च विकामः
 प्रातस्तु कमलानां विकामः कुमुदानाञ्च सङ्काचा दृश्यते ततः
 स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्त्वा कमलैर्मादिकामः परितृप्त्य गृहीत
 इति सम्भाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः कमलानि विकमितानि
 कुमुदानि च सङ्कुचितानीति भावः । प्रतीतं प्रतिपूर्वादिणा
 निष्ठा । प्रतीष्टमिति च पाठः अर्थः पूर्वाक् एव ॥ ३२ ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
 कुमुदमकरन्दोघैः कुलिम्भरिभ्रमरोत्करः ।
 इह तु लिहते रात्रीतर्पं रथाङ्गविहङ्गमा-
 मध निजवधूवक्त्राभोजेऽधुनाऽधरनामकं ॥ ३३ ॥

धयत्विति । अभिनवा नूतनः प्रभाते आगतः भ्रमरोत्करः
 नलिनैर्वर्त्तमानं माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा ।
 यतः रात्रौ कुमुदमकरन्दोघैः कुलिम्भरिः आकण्ठहृत्तः परि-
 पूर्णादरः रात्रौ कुमुदमकरन्दवृन्दैः पृरितोदरत्वात् प्रातर्मधु
 पिबतु वा मा पिबतु वा न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽ-
 प्याकण्ठहृत्तोऽतिथिर्भुक्तो न वा न तत्रादरः । रथाङ्गविहङ्गमास्तु
 रात्रीतर्पं सकलां रात्रिं तर्पित्वा वियुक्तत्वात् कुमुदमकरन्दं
 परित्यज्य पिपामयैव स्थित्वा इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवक्त्राभोजे
 वर्त्तमानमधरनामकमोष्ठमञ्जं मधु अधुना प्रातःसमये लिहते
 आस्वादयन्ति, एतद्युक्तं । तावतैव चाभोजस्यापि हृतार्थत्वं जात-
 मित्यर्थः । अन्यत्रापि तदर्थे इच्छया उपोषितस्य भोजनं युक्ततरं
 भवति । भ्रमरा मकरन्दमास्वादयन्ति चक्रवाकाश्च प्रातर्वि-
 योगापगमात् कमलमकरन्दमनादृत्य निजमहचरीशुश्रूषन्तीति
 भावः । फलेयद्विरात्मभरियेति (पा० ३।२।२६) चात्कुलि-
 म्भरिः । रात्रीतर्पं अस्यतिहषोरिति (पा० ३।४।५७) णमुल् ।
 ततोया प्रभृतीति (पा० २।२।२१) समासः ॥ ३३ ॥

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं
 दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाच्च यियासति ।
 विरहतरलज्जिक्का बक्काक्कयन्त्यतिविक्कला-
 मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥

सुतभरणं प्रत्ययेव रुचिसस्य यथा जायते तथा वियोग एव
 मभोगं नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्या चक्रवाकाभ्यां क्रियत
 इति तावैव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः । पारमौ अन्तात्य-
 न्तेति (पा० ३।२।४८) डः । मम्मुच्चाते भुजोनवन इति (पा० २।
 ३।६।६) तङ् । अनेन मभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति
 सूच्यते ॥ ३४ ॥

विशतीति । युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठस्त्रीवियोगे मिहि-
 कारुचं शीतांशुं विशति मति रात्रीमुचं रात्रिलक्षणप्रियात्या-
 गिनं तथा वियोगजन्ये तापे परितापे औष्ण्ये च निजाचित्ताच्च-
 क्रवाकहृदयात् सकाशात् दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति
 जिगमिषति मति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विक्कलो-
 भवन्ती खलन्ती जिक्का येषां ते रथाङ्गविहङ्गमा विरहेणा-
 तिविक्कलां सहचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वमङ्गलेन नाम
 गृहीत्वा इह प्रभाते कीडाभगमि वा बज्जवारं आक्कयन्ति आ-
 कारयन्ति । अन्तोऽप्यतिविक्कलां बज्ज वारं आकार्यते अमिति
 न वेति सन्देहात् । प्रतिचक्रवाकालां संयोगः परितापत्यागः
 परस्परान्नानं चन्द्रधूमरत्वं सूर्यकान्तमन्तापश्च । प्रालेयं मिहि-

स्वमुकुलमयैर्नैवैरन्ध्रमविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनो दुर्व्याचष्टे रवेरनवेत्तिकां ।

कत्यमरः । राज्ञीमुचं किप् । रुगिति मयदादित्वात् । मिहि-
का रुग्यस्विति समासः । तरलजिह्वा तरलेवाचरतीति आचार
किवन्ताच्छतरि पुम्बत् । आकथयन्ति स्पृष्टाभावात्तडभावः
॥ ३५ ॥

स्विति । जनो लोकः स्वमुकुलमयैः आत्मीयकलिकानेत्ररूपैः
कृत्वा अन्धमविष्णुतया अनन्धाया अण्मन्वाङ्गीकाराद्धेताः रवेः
अनवेत्तिकां अनवलोकिकां कुमुदिनो किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे
दुष्टां कथयति । अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्यादर्शननियमादियं
मित्रोदयं न सहत इति लोकः किमिति निन्दति, अपि
तद्युक्तं निन्देत्याक्षेपः । उ अहो किं निन्दतीति वा । अन्ध-
मविष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानन्नेव किमिति निन्द-
तीति जनविशेषणं वा । कथमयुक्तमित्यत आह । हे श्रोतारः
यूयं शृणुत शृणुत तस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञा
नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभामुत्पन्नेषु व्याक-
रणादियन्त्रेषु विषये लिखितास्तच्छिष्यैः पठिताश्चातः अवश्य-
दर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यमप्यथा राजदारा इत्येव
लिखितास्तच्छिष्यैः तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह
सा कुमुदिनी किल प्रमिद्धं न भाविनी भविष्यति अर्थाद्राज्ञो
दाराः, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य अथच नृपस्य दारा भवन्त्येव ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
 शृणुत शृणुतासुर्यस्य न सा किल भाविनी ॥३६॥
 चुलुकितमःसिन्धोर्मृङ्गैः करादिव शुभ्यते
 नभसि विसिनोबन्धोऽन्धच्युतैरुदविन्दुभिः ।

राजमहियो हि अतिमुरलितत्वादसूर्यस्यः, इयमपि तथा,
 तस्मादेतस्या अपि असूर्यस्यता युक्ति रहस्यानभिज्ञा जना
 वृथैवेतां निन्दतीत्यर्थः । किलशब्दः किमर्थो वा । अत्र य इति
 कुमुदिनीपरामर्शोपि दारैः सामानाधिकरणाद्वज्रवचनं । येति
 पाठः समीचीनः । लिखितपठिता एकवचनं वज्रवचनं वा ।
 सूर्यादयवशात् कुमुदिनी मङ्कुचितेति भावः । अन्धस्मविष्णुतया
 कर्त्तरि भुवःखिण्णुजिति (पा० ३।२।५७) अन्धशब्द उपपदे भुवः
 खिण्णुचः खित्वात् अर्हटिषदिति (पा० ६।३।६७) मुम् । अव-
 चिका एवलि प्रत्ययस्यादिति (पा० ७।३।४४) कात्यूर्ध्वस्येत्वं ।
 लिखितपठिताः कर्मधारयोदन्तो वा । असूर्यस्यः असूर्यल
 लाटयोरिति (पा० ३।२।३६) खण् खित्वाङ्मुम् । अत एव ज्ञा-
 कात् क्रियायोगिनापि नञः समाम् ॥ ३६ ॥

चुलुकितेति । गगने गच्छद्भिर्मृङ्गैः उदविन्दुभिरिव नभसि
 शुभ्यते दोष्यते । विभूतैरुदविन्दुभिः चुलुकैः कृतशुलुके धृत्वा
 पीतः तमःसिन्धुस्तिमिरममुद्ग्रे येन तस्य विसिनोबन्धोः पद्मि-
 नीमित्रस्य सूर्यस्य करात् किरणादेव हस्तात् रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्य-
 न्तरालविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः, चुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिव-

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणा-
 दनुपदमदःपङ्काशङ्काममो मम तन्वते ॥ ३७ ॥
 घृष्टणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
 परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

र्त्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधोगलिताः कृत्स्नजलवि-
 न्दव इव भृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः । चुलुकितेति करविशे-
 षणं वा । अनुपदं गगनात् सकाशात् कमलानि प्रति पातानन्तरं
 शतदलाख्यान्यतिमूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतमः मक-
 रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वयं यत्तटद्वयं तस्याः
 परिरम्भणात् मंशेषादुभयतस्तत्र लगनाद्धेतोरमो भृङ्गा अदःप-
 ङ्काशङ्कां अमुष्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टकर्दममम्भा-
 वनां वैतालिकस्य मम तन्वते विस्तारयन्ति । मकलंऽपि तमीजले
 पीतेऽवशिष्टतया पङ्क इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या
 मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पङ्क इति वा । प्रवाहतटद्वये पङ्का
 युक्तः । भृङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नापविशन्ति किन्तु अभित इति
 तेषां जातिः । प्रातःकालो जातोऽन्धकारः माकल्येन विनष्टः
 भ्रमरास्तरुनीडेभ्यो निर्गत्य गगन उड्डीय मधुपानार्थं कमला-
 न्युद्दिश्य यान्तीति भावः । चुलुकित इति तत्करातीति (पा० ३।
 १।२६।वा० १) एष्यन्ताक्तः शुभ्यते शुभृङ् दीप्तौ भावे यक् ॥ ३७ ॥

घुष्टणेति । घुष्टणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणि-
 स्तस्याः श्रीणां कान्तीनां अनादरिभिः अनादरणशीलैः ताभ्योऽपि

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुव्रता
 वलिशवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥
 रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितमा रवे-
 र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।
 अजनि सरसो कल्पापी तद्भुवं धवलस्फुट-
 त्कमलकलिकाखण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥

रक्ततरैः सरःपरिसरचरैस्तीरमञ्चरणशीलैः कुमारतरैः ।
 लैर्भासां भर्तुः करैः सूर्याकिरणैः जलजामोदः गगनावर-
 मलवडलपरिमलस्तद्विषय-मानन्दमेनात्पत्तिष्णुप-
 मधुव्रतावलिस्तया शवलनात् मिश्रणाद्धेतोः गुञ्जापुञ्जश्रियं अ-
 र्द्धरक्तपल्लवगुञ्जाराजिशोभां ग्रहयालुभिर्यद्वहणशीलैः अजनि
 तत्सदृशैर्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां धोराणामप्यना-
 दरिणो भवन्ति । बाला अपि रक्तकराभवन्तीति केचित् ।
 अजनि भावे चिण् । उत्पत्तिष्णुः अलङ्कृजि (पा० ३ २।१३६)
 तीष्णुच् । शवलनं तत्करोतीति (पा० ३।१।२। वा० १) ण्यन्ता-
 न्वपुंसके भावे ल्युट् ॥ ३८ ॥

रचयतीति । यद्यस्मात् रवेः कुमारितमा अतिबाला रुचिः
 सरसो शोणी रक्तवर्णा रचयति । यस्माच्च कमले मकरन्दा-
 स्वादार्थं पातुका अलिपटली मृङ्गश्रेणी स्वमल्लन्धादेतां नीली-
 कर्तुं व्यवस्यति । यतश्चेयं धवलानां स्फुटन्तीनां कमलकलि-
 कानां खण्डैः समूहैः पाण्डूकृतं उदरमण्डलमध्यदेशो यस्याः

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमादानादम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुच्चयुलूकविलोचने ॥ ४० ॥

सैतादृशी तस्मात् ध्रुवं निश्चितं दयं सरसी कल्पाषी कर्वुरेवा-
जनि जाता । रक्तकृष्णश्वेतवर्णमिश्रणात् कर्वुरलोत्प्रेक्षा । ध्रुवमु-
त्प्रेक्षायां वा । बालातपो जातः भ्रमराः परितो भ्रमन्ति कम-
लानि विकसितानीति भावः । चित्रं किम्रीरकल्पाषेत्यमरः ।
शोणी शोणात्माचामिति (पा० ४।१।४३) डीप् । कुमारितमा
घरूपेति (पा० ६।३।४३) ह्रस्वः । पटलकल्पाषौ गौरादौ ॥ ३६ ॥

कमलेति । कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे
भानोः अहो अत्याश्चर्यरूपं पुरुषमम्बुव्रतं नियमः, अङ्गो-
क्ततपरिपालनशीलत्वमिति यावत्, यं दृष्ट्वाऽहो आश्चर्यरूपः
पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह । यद्यस्मात्ता-
त्त्विकानि कमलानि विकसयतीति किं वाच्यं किन्तु श्रियोः
कान्तिलक्ष्म्याः गृहत्वं न्यानतां विवक्षुभिः वक्षुमिच्छुभिः व्यास-
वाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिः उपमादानात् किञ्चिच्छो-
गृहत्वादिगुणसादृश्यादपि अम्भोजतां कमलत्वं गमितानि प्रा-
पितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि
लोकनेत्राण्यसौ रविः उपकुरुते उन्मीलयति । उदित्वरे हि
सूर्ये लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथच घटाद्यर्थग्रहणसमर्थानि

यदतिमहतो भक्तिर्भानौ तदेनमुदत्तर-
त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपङ्कतेः ।

कराति । यत आलोकमहकृतमेव चक्षुः पदार्थग्रहणममर्थे ।
यदपि अतथाभावात् श्रीगृहत्वाभावात् कविभिः कमलत्वेना-
ननुरक्तत्वादलूकविलोचने मुञ्चति नोन्मीलयति । न च पदा-
र्थानापादयति । यत्रालूकस्य दृष्टिस्तत्रालम्भीरिति लोकप्र-
दिश्लक्षेत्र्याः श्रीगृहत्वं दूरनिरस्तं । सूर्येण कमलानि क-
तुल्यानि च लोकनेत्राणि विकाराश्च उलूकनेत्राणि कमलगु-
णाभावादविकार्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा मत्या ।
एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्त्येति । कमलानि वि-
तानि सर्वेऽपि लोकः प्रबुद्धः कौशिकनेत्रे च निमीलित-
तः कालो जात इति भावः । श्रीगृहत्वविवक्षुभिः दिते त-
योगविभागात् समासः । उपमितिरूपमानं नपुंसके भावे षट् ।
उपमीयतेऽनेनेति उपमानं सादृश्यमिति भावः ॥ ४० ॥

यदिति । यद्यपि त्वं भानौ अतिमहतो भक्तिर्यस्मैवम्भूतो
वर्त्तमे तत्तर्हि हे अध्वरपङ्कतेर्यजमार्गस्याध्वन्य मह पाञ्चिक
नल उदित्वरमुदयशालमेनं सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय । शोच-
मुपस्थानं हेतुमाह । हि यस्मात् इह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं
रविमभिलषीकृत्य उपस्थानमन्तेणाङ्गं चित्ता जलाञ्जलया
मन्देहाख्येषु राक्षसेषु उदवञ्चतां जलरूपाग्निभावं व्रजन्ति
वञ्चीभूय तान् भस्मीकुर्वन्तीति श्रुतावुक्तमित्यर्थः । तिस्रः कोद्यो-

इह हि समये मन्देक्षेपु ब्रजन्त्युदवज्रता-
मभिरविमुपस्थानोन्तिप्रा जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरत्तया
शिप्रुतरमक्षोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

ईकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः इति पुराणञ्च । तस्माद-
दयात्पूर्वं शीघ्रमुत्तिष्ठस्वेत्यर्थः । अध्वन्यमिति पाठे अध्वरपद-
तेरध्वानमलं गामिनं । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात् पुंवद्भावा-
द्भावः । अध्वन्य अलङ्कारार्थे अध्वनो यत् खाविति (पा० ५।१।
१६) यत् । उदवज्रतां मन्थौदनेत्यादिना (पा० ६।३।६०) उद-
कस्योदादेशः । अभिरभागे (पा० १।४।८१) इत्यभेः कर्मप्रव-
चनीयत्वाद्वितीया ॥ ४१ ॥

उदयेति । इयं अहर्मणेः सूर्यस्य मण्डली उदयशिखरिणः
उदयाचलस्य प्रस्थे सानुनि अवस्थायिनी वर्तमानाऽक्षया भूयसी
शिप्रुतराणि रक्ततराणि मह्यं तेषां तान्येव माणिक्यानि
तेषां खनिरुत्पत्तिभूमिः ध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च श्यामां
पिधायिकां आकरद्वारा आच्छादिकां रजनिरूपां दृग्मदं
शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रिता उद्घाटितेति
न खलु नैव जाने रात्रिविगमे यतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः
कर्म । न जाने अर्थान्तं जनमित्यर्थ इति वा । अन्यापि माणि-
क्यादिखनिः पर्वतप्रस्थावस्थायिनी कृष्णतरशिलापिहिताऽपि
केनापि भाग्यवतोद्घात्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्माऽनेन

रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
 न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥
 सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
 द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।
 विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
 नवतरकरस्वर्णस्त्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

विमुद्रितेत्यहं न जाले, अपि त्वमेव जःनामि । कालपरिव-
 र्त्तकारिणा ब्रह्मणैवाद्वाटितैत्यर्थ इति काकुर्वा । खनिः खलु
 खनिरित्युत्प्रेक्षा वा । कतमः उतमच् । अतिशये स्वार्थे वा
 तम एव ॥ ४२ ॥

सुरेति । सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात् कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं
 ब्राह्मणवेषं धत्वा प्रतियहरूपेणायहीत् । किलेति पुराणादौ
 प्रसिद्धं । अथ प्रतियहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं
 प्राच्यै दिशे प्रादात् । हि यस्मात् स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिः धवः
 रक्षिता च प्रियान् प्रियायै प्राच्या प्रीत्या निजकर्णादिभूषण-
 प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह । तत्र प्राच्यां
 तयोर्दयोर्मध्ये वा विधुः सायं उदयभाक् उदित्वर आरक्त-
 किरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टं । प्रातः, अहर्मणिः, नव-
 तरास्त्राकालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणाः तद्रूपस्वर्णस्त्रावि
 सुवर्णस्त्रवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्
 तस्यै तद्वयं तेन प्रत्तमित्यहं शङ्के इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलस-

दहनमविशद्दीप्तिर्याऽस्तङ्गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी ।
अधरभुवनात् सोढृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिना ॥ ४४ ॥

मर्थनार्थं प्रमङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तं । बालतरकिरणः सूर्यः
उत्तमसुवर्णमागिरुर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः । कर्णे-
नेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यकं पर्वणि कथा ॥ ४३ ॥

दहनमिति । या दीप्तिः रागिणी रक्ता सती विवस्वति
सूर्यलक्षणे पत्यौ गतवासरप्रशमे पूर्वदिनावसाने मायङ्काल-
समयमस्तमयकालं प्राप्तेऽतएवास्ते विनाशं अस्ताचलं वा प्राप्त
गते सति, अग्निर्ज्योतिरित्याद्यग्निहोचमन्वादिप्रामाण्यात् दहन-
मविशत् । मेषा दीप्तिः अधरभुवनात् पातालान् सकाशात् हठात्
बलात्कारेणार्थात्तरणिमेवोद्धृत्यादयं प्रापय्य तरणेरयं कृतम-
रपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यया एवम्भूता सती
तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तमाना मूर्त्तिर्यस्यास्तुत्तां धत्ते ।
क्रमेण सूर्य ऊर्ध्वदेशे प्राप्ते दीप्तिः खरतरा जातेति भावः ।
या नारी भर्त्तरि विनाशसमयप्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्ननु-
रागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं कुरुते, सा
दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं, व्यालग्राही यथा व्याल-
मित्यादिवचनप्रामाण्यान्निरयाद्वलादुद्धृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः
सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी

बुधजनकथा तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः
 पितृश्रितिहरित्यर्णाद्याद्वारजः किल कालिमा ।
 शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवा-
 दपि यदमलच्छायात् कायाद्भूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

तस्या वा व्रतयुक्ता मूर्त्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते । गौरीवदियमपो-
 ल्यर्थः । समयप्राप्ते प्राप्तापन्न इति (पा० २।२।४) समासः ॥ ४४ ॥

बुधेति । तनुजन्मनाऽपत्यस्य तनौ वर्त्तमानः कालिमा
 श्यामत्वं किल प्रमिद्धं निश्चितं वा, पितुः प्रियोर्वा श्रितिहरिद्व-
 र्णादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रफलशाकादीनां य आहारो तत्तत्क्षणं
 श्रितिहरिद्वर्णं यदाद्यमदनीयं पत्रशाकादि वा तस्माज्जातः
 मश्यामो मैवातनयत्वादित्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनां
 इयं कथा गाष्टी तथैव सत्यैव । यद्यस्माद्धंतेः भास्वतः इतः
 प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छायादज्वलकान्तैः शुक्लभास्वरादपि तमसां
 पिवात् तमिस्त्रैकहारात् कायात् शमनयमुनाक्रोडैः यमयमु-
 नाशनैस्त्रैः कालैः श्यामैर्भूयतेत्यन्तं । सूर्यकायस्थोज्ज्वलत्वेऽपि
 श्यामतमिस्त्राहारपरिणतिवशात् यमादिभिरपत्यैः श्यामैर्जातं
 तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाश्रि-
 तमिति भावः । आद्यं अदेः ऋहलोर्णदिति (पा० ३।१।२४)
 णत् । कालोव कालौ वेति पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० २।२।
 ६७) । तमसां कर्माणि षष्ठी । अभूततद्भावे तड् । क्रोडः कालो-
 मितः पङ्कजमन्दः कायासुतः श्रितिरित्यमरशेषः ॥ ४५ ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययं
दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।
न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुं ॥ ४६ ॥

अभजतेति । अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्ययं प्रत्युषं
प्रतिरात्र्यवमाने इत्यर्थः । दिनमयं दिनरूपं कालं बुध्यादि-
लक्षणमयं अथच तद्रूपं श्यामं वपुः भूयो बद्धतरं यथा तथा
पौनःपुन्येन वा प्रसूय उत्पाद्य चिरकालमभ्यासं तथा तेन प्रका-
रेण अभजत अग्निरयत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्व्वं काल
प्रसूतिर्यस्याय च काली श्यामा प्रसूतिर्यस्यैवभूतोऽभौ सूर्यः
यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतार्जन्माधाने जन्मायं बीजक्षेपममये-
ऽपि, अनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालात्पादनस्य स्वभाव-
मुज्झितुं खलु निश्चितं न शकिता समर्था भविता । कालप्रसूति-
स्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तावपि कालावुदपा-
दयदित्यर्थः । उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः ।
प्रातःकाले क्रियमाणोभ्यासः पटुतरो भवति । चिराभ्यासं मयू-
रव्यंसकादित्वात् समासः । यद्वाऽकारान्तस्य चिरशब्दस्य अत्यन्त-
संयोगे चेति (पा० २।१।२८) समासः । प्रतिक्षणदात्यये वीष्मा-
यामव्ययीभावे नाव्ययीभावादिति (पा० २।४।८३) सुपोनलुक् ।
तृतीया सप्तम्योर्बहुलमिति (पा० २।४।८४) त्यम् अत्ययमिति
निपातः कालप्रसूतिः पक्षे पुंवत् ॥ ४६ ॥

रुचिरचरणः स्तुतोऽश्रीसनाथरथः शनिं
 शमनमपि स त्रातुं लोकानस्तुत सुताविति ।
 रथपदकृपासिन्धुर्वन्मुद्गृशामपि दुर्जनै-
 यदुपहसितो भास्वान्नाम्नान् हसिष्यति कः खलः ॥४७॥

रुचिरेति । सृजनैरेव स्मृता या भास्वानिति संस्तुतः । सूर्य-
 चक्ष्मादेवं उपहसित स्तस्मादतितुच्छान्परवर्णनोपजीविनः को-
 नाम खलो नोपहसिष्यति, अपि तु सर्वेषामुपहसिष्यत्येव । यथा
 उदिते सूर्ये मद्भिः सूर्यस्यार्हणा क्रियते तथा खलेन, एवं तुच्छा
 एते स्वादरभरणार्थं यत्किञ्चिद्वान्नीत्यस्याकं खलेनिन्दायां
 कृतायां भवादृशै राजशिरामणिभिरस्माकमर्हणा क्रियत एवेति
 खलानां प्रथामो वृथा एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित-
 इत्यत आह । सूर्यः रुचिराश्रयणाः ललितलक्षणया किरणा यस्य
 तथा स्तुतस्वरूपस्य उर्या महत्या श्रिया सुता सूर्येणैव प्रस्तुता
 उर्वी श्रीस्तया मनायाऽलङ्कृता रथा यस्य सा । तथा शनिं शमनं
 शनैश्चरदण्डधरो सुतो लोकान् त्रातुं अस्तुत । शनिर्हिस्तुत्यादि
 मिद्धिमात्रहेतुलोकपालतथा लोकान् रक्षति । यमोऽपि दुष्टा-
 दुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिजननद्वारा
 रक्षति । एतादृशौ परोपकारपरो पुत्रौ अस्तुत । तथा रथपदा-
 नामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः रथस्य पदेन
 व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा सकलपदार्थग्रहण-
 भक्तकार्यलोकसम्पादनद्वारा दृशां सर्वजननेत्राणां बन्धुः मित्रं

शिशिरजरुजां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकराश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

एवम्भूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपि इति स्तुतिपद्यः ।
रुचिस्तेजोरूपस्तापकर इति यावत् । तथा अचरणश्चरण-
रहितः यदा विपरीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य । पुरा-
णादौ चरणाङ्गुल्यादिध्याने कुष्ठादिदुष्टफलश्रवणात् ध्यानेऽप्य-
चरणएव सूर्यः । विश्वकर्मणा कुन्दे आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां
दुःसहत्वाच्चरणाकारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेत्र-
वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्त्योपहासः । तथा सूतस्य
अनूरोः सारथेरुत्थोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्ध-
लक्षणा । तथा शनेः क्रूरग्रहत्वाच्चिरकालभोग्यदुःखदत्ताद्यम-
स्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात् परपीडाकरणैकस्वभावौ श-
निशमनौ पुत्रौ लोकान् त्रातुमसृतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा
तिर्यग्योनिपक्षिविशेषचक्रवाकाणामेव दयासिन्धुर्नान्येषां ताप-
करत्वात् तादृशानामेव बन्धुर्नान्येषां । यदा तेजोभरेण दृष्टि-
प्रतिघातकारित्वादबन्धुरपि दृशां बन्धुरित्यपि विरुद्धलक्षणेति
उपहासपद्यः । एवम्भूतः सूर्यः समुदेतीति भावः ॥ ४७ ॥

शिशिरेति । स भानुरुदञ्चति उदेति । स कः, यः शिशिरर्त्तौ
शिशिरं हिमं तस्माज्जाता रुक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां
जनानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसम्बन्धिनं
घर्ममुष्णं क्रमेण प्रयच्छति । अयानन्तरं वसन्तनिदाघसम्बन्धिनः
खरास्तीक्ष्णतरा कराः सूर्यकिरणस्तैः आश्यानां शुष्कं ज्ञानं आसृ-

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्यय-
 म्परहितमिलम्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥
 इह न कतरश्चित्रं धत्ते तमिस्रततोर्दिशा-
 मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

मुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयः वर्षामम्बन्ध्युदकं प्रयच्छति
 दत्ते । ततो जलभयजुषां जलमीनानां तापं दत्ते । ततस्पापस्पृशां
 शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते एवम्प्रकारेण परेभ्यो
 यद्भूतं तस्मिन् विषये मिलतां पौनःपुन्येन घटमानानां कृतेः
 शीततापजननानुरूपरूपरूपापारम्भावृत्तिरावर्त्तना यस्य । यद्वा
 कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्याणां आवृत्तिर्यस्यैवमृत्-
 परापकारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः । श्रानेति द्रवमूर्त्तिस्पर्शवाचि-
 त्वाभावात् सम्प्रसारणाभावः । निष्ठानत्वं । परहितेति चतुर्थी-
 तदर्थार्थेति (पा० २।१।३६) समामः । कृत्या कृत्रः शचेति (पा०
 ३।३।१००) योगविभागात् क्तिनि कृतिः । चकारात् क्यपि
 तुकिचकृत्या । पत्ते अर्थार्थे विभाषाकृतवृषोरिति (पा० ३।१।
 १२०) क्यपि तुक् ॥ ४८ ॥

इहेति । पूर्वादीनां चतसृणामपि दिशां उत्सङ्गेषु प्रान्त-
 देशेषु श्रिता वर्त्तमानान्तमिस्रततीप्तिमिरपरम्पराः क्षणाद्भू-
 यतां विनाशयतामपि अर्थम्णः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां रविः
 शरणं यस्य तद्भावं वृत्ततलवासित्वादेत्य प्राप्य निवसदर्शमानं
 क्वायारूपं तमः शमयितुं विनाशयितुं अग्नैश्वर्यमसामर्थ्य-

तरुशरणतामेत्य क्छायामयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषां ॥ ४६ ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्जत्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजादस्माद्दस्त्रावधीत्य भिषज्यतः ।

मभूदिति यत् दहात्रामामर्थ्यविषये कतमः को नाम जनश्चित्रं
विस्मयं न धत्ते, अपि तु सर्वोऽप्याश्चर्यं प्राप्नोत्येवादिगन्तगताया
अपि तिमिरपरम्यगाथाः संहारे येषां शक्तिः तेषां रवितेजसां
तरुतलमावस्थितं क्छायारूपं समीपवर्त्यपि तमः शमयितुं शक्ति-
नाभूदित्याश्चर्यमित्यर्थः । तनु इति पाठे तनु अल्पं शरीरं वा
शरणं यच्च तद्भावं प्राप्य निवसदित्यर्थः । महदाश्रयेण स्थितमपि
यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽन्याश्रयेण वर्त्तमानं शमयितुमपि
शक्नोतीत्याश्चर्यमेव । तरुक्छायामयं देहक्छायामयं वा तमो
विहाय सर्वमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यं
अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थं न नञ् पूर्वोदिति (पा० ५।१।१२२१)
भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिखनीश्वरशब्दस्य पाठान् व्यञ्जि
नञः शुचीश्वरेति (पा० ७।३।३०) पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥ ४६ ॥

जगतीति । दस्त्रौ नामतौ निजात् स्वीयात् अस्मात्पितुः
सूर्यादधीत्यैवायुर्वेदं पठित्वैव भिषज्यतः । स्वर्लोके चिकित्सां
कुरुतः । किम्भूतात् पितुः, जगति वर्त्तमानं तिमिरं अथच वस्तु-
दर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाश्रयतः । आ-
युर्वेदाक्तप्रतीकारेण शमयतः । तथाऽञ्जत्रजे कमलखण्डे वर्त्तमानां

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
 यद्यमदयः कङ्काराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥
 उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-
 द्यदपि विमिनीं भानोजीयां जहास कुमुदती ।

मूर्च्छां मङ्कोचमपि नाशयतः, अथचाप एव समर्जादाविति
 वचनादपां मूलभूतत्वादञ्जव्रजे लोकममूहे वर्त्तमानां मूर्च्छां
 वैचित्त्यधस्तर्त्तन्यभावरूपं मोक्षमपाकुर्वतः । उपचारचतुरात्
 कल्याणपाणैर्वैद्यादधीत्यैव हि राजवैद्यो भवति, तस्मै वैद्या-
 त्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्नमित्यर्थः । अपि
 च किञ्च सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यामौ
 सूर्यो तातः पिता ततस्तस्मात् कङ्काराणां कुमुदानामपमृत्यवे
 मङ्कोचायाथचाकालमरणायोदेति । यत् यतोऽयं सूर्योऽदयो
 निष्कृपः साऽस्य सूर्यस्य किमनौचिती अपि तेषाऽस्यौचित्येव
 कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्यं गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता
 यमेनाप्यस्मात् स्वपितुरेव सकाशात् पठितेत्यर्थः । उदरं
 सूर्येण तमो नाशितं, कमलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि मुकु-
 नितानीति भावः । पितुः आग्यातोपयोग (५०१११२६)
 इत्युपादानत्वं । भिषज्यतः । कङ्गादिः ॥ ५० ॥

उद्धिति । अयमिदानीमस्तं जिगमिषुः उडुपरिवृढश्चन्द्रः
 मायं उदितः सन् अस्तं गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां त्यक्तां वियो-
 गिनीं भार्यां पद्मिनीं यद्यस्माद्गतरात्रौ अपीडयत् सङ्कोचितवान्

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्के कर्कन्धूकणारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥
श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखाः साक्षाच्छतानि दशस्त्रिंशः ।

अथच करैर्दूषितवान् । यदपि चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति मति
कुमुदती कुमुदविकामव्याजेन रात्रौ जहास, अतएव हेतोः
तदुभयं चन्द्रकुमुदिन्यौ कर्कन्धूफलवत् पक्वदरवत् कणारुण-
रोचिषि ईषद्रक्तकिरणे नवार्के तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्षेण
गच्छत्युदयति मति निजशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तभयेनैव
प्रयोजकेन सङ्कोचितं सङ्कोचं प्रापितं निःप्रभोक्तमित्यर्थः ।
एतद्वत् शङ्के मन्ये । सूर्य उदितः पद्मिनी च विकमिता चन्द्रो
निःप्रभोऽस्तेति कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः । अन्यत्राणुक्तं प्रमेयं
बोद्धव्यं । कर्कन्धूर्वदरी कोलीत्यमरः । सङ्कोचितमिति पृथङ्नात्
कर्ष्माण निष्ठा, अन्यथा व्याख्याने सङ्कुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं
निजशङ्कया करणभूतया स्वयमेव सङ्कुचितं कृतारम्भमिति वा
व्याख्येयं । कर्कन्धूकुणेति पाठश्चिन्त्यः । अन्यविस्तारभयात् सा-
धकबाधकादिर्नाक्तः सुबुद्धिभिर्विविच्य बोद्धव्यं ॥ ५१ ॥

श्रुतीति । अहिपतिः शेषः ज्योतिःशास्त्रानुसारेण अवनर्भमे-
रधराध्वना अधस्तनेन मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरण-
कृतः परिभ्रमतः । तथा श्रुतिमयो वेदरूपा तनुर्देहा यस्य तस्यास्य
भानोस्त्रिंशः दशशतानि एकमहस्रमेव दशशतानि कठकणा-

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः गृह्णाति सहस्रराः
 पृथग्द्विपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥
 बद्ध न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
 कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

दिशाखाः निशि निशि रात्रौ रात्रौ सहस्रफणत्वात् प्रतिफणञ्च
 नेत्रद्वयमद्वावाद्वाभ्यां सहस्राभ्यां दृग्भ्यां सहस्रद्वयपरिमिताभि-
 र्दृष्टिभिरनुक्रमेण युगपत् पृथक्च चतुःश्रवस्वात् मात्नात् गृह्णे
 पश्यति चेत्यहं जाने । क्रियाद्वयं क्रमेण हेतुद्वयं । यतः स
 स्वरूपेणोदात्तादिस्वरैः सह वर्त्तमानाः स्वराणां शब्द
 ऋणाति । तथा भास्वराः शुक्रभास्वरूपाः शाखाः तत मात्नात्
 पश्यति च । रात्रौ पातालगामित्वात्तत्र च शेषस्य वर्त्तनादे-
 दमयशरीरस्य िरणसहस्ररूपं शाखामहस्रं शेषो नेत्रमहस्र-
 द्वयस्य मत्वाद्युगपत् पृथगेकेन नेत्रमहस्रेण गृह्णाति द्वितीयेन च
 पश्यतीति युगपत् पृथक्श्रवणदर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रमहस्रद्वयस्य
 सार्थक्यमभूदित्यर्थः । श्रुतिमयतरोरिति पाठे वेदरूपस्य वृक्षस्य
 शाखा युक्ताः । अध्वना वलिसद्गनेति पाठे वलिसद्गारसातलमि-
 त्यभिधानात् स एवार्थः । दशशतानीति काकाचिवदुभयत्रापि
 सम्बध्यते । सहस्रराः वोपमर्जनस्येति (पा० ६।३।८२) पालिक-
 त्वात् सभावाभावः ॥ ५२ ॥

वर्त्तति । येषां कराणां खरता तीक्ष्णताऽग्रे पूर्वार्द्धमस्ये
 बद्ध अतितरां न प्रतिभासते स्फुरति, सर्वथा नोपलभ्यत

उचितमुचितं जालेध्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः

कियदवयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिलिङ्गिमा ॥ ५३ ॥

इत्यर्थः । यद्वा मज्जसमाभेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्व्याङ्गे येषां
अतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते खलु निश्चितं । अथच येषा-
मुपरिभागे बह्वो नखरा नखाः येषां तत्ता उपलभ्यते तेऽमी
प्रत्यक्षदृशा विकामहेतुत्वात् कमलानां सुहृदो बन्धाभीनोः
कमलवन्धोर्वा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचः विद्रुम-
वद्रक्तकान्तयः, अथ च प्रकृष्टवालकान्तयः अतिवाला अथच
बालपञ्चवद्रक्तकान्तयो दृश्यन्त इति शेषः । तथा जालेध्वन्तःप्रवे-
शिभिः गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः अतएवायतैः तद्वशाद्दण्डव-
दीर्घाभूतैः कियदवयवैः किरणैः एषां किरणानां पाणीनाञ्च
य आलिङ्गितः सम्बद्धः अङ्गुलिलिङ्गिमा अङ्गुलिर्वलिङ्गिमा
रुचिमाऽथवाऽङ्गुलिभिर्लिङ्गिमा तत् उचितमुचितमियमतितरा
अचिती । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामङ्गु-
लीतुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिवच्चारुता युक्तैव, पाणीनामपि दीर्घैः
कतिपयैरवयवैरङ्गुलिकृता चारुता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः ।
अङ्गुलिचारुतेत्यपिपाठः । नखोऽस्त्वो नखर इत्यमरः । उचितं
वीक्षायां द्विरुक्तिः । प्रवेशिभिस्माच्छिन्द्ये आवागच्छके वा णिनिः ।
आलिङ्गिता लिङिधातोः पञ्चे कर्मणि लट्, पञ्चे निष्ठा । लिङ्गित
रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थात् धातोः पचाद्यचि
पृथ्यादेराकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयः ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
 भवनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।
 भ्रमदण्णगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाग्नि याः
 पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति । भो राजन् त्वं भवनस्य गृहस्थापरि वर्त्तमानानां
 वलभीनां गृहविशेषाणां जालाङ्गुली मविवराद्भूतोर्वलभीमेव
 र्थात् प्रविष्टवतीरमूर्ककररूपा अङ्गुलीर्नालप्रवेशादङ्गुली-
 न्दान् सूर्यकरान् अथच करखङ्गुलीनां युक्त्वादार्ककरा-
 ङ्गुलीर्नाला इव कमलदण्डमदृशीर्नयनयोर्द्राक् शीघ्रं त्वं
 गोचरत्वं नय प्रापय मादरं पश्य, त्वस्मैत्रयोः कमलत्वात् न-
 मार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एताः स्वनेत्रकमलनां ता इव
 जनैर्द्रष्टव्यन्त इत्यर्थः । जालानां कमलतुल्यत्वात्तन्नाला इव त्वं
 पश्येति वा । अमूः काः । याः भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमप्ये-
 परिभ्रमतां अणूनां च रेण्वादिरूपरजःकणानां गतिं समूहेन
 आक्रान्ता व्याप्ता अत एव दिवो वर्द्धकिना सत्त्विकतत्त्वेण अगु-
 रेण विश्वकर्षणा पुनरपि कुन्दे शाणचक्रे धृता आरोपिताः सत्यः
 आग्नि भ्रमन्त्य इव किं वा न भान्ति अपि तु तथैव शोभन्ते । यदा
 भ्रमन्तः शाणघर्षणवशात् परितः पतन्तः येऽणवः शाणतेजसः क-
 णास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तं । विश्वकर्षणा सूर्यः शाणमारोपित
 इति पुराणं । नयनयोराधेयत्वमिति पाठे स एवार्थः । गुणेति
 पाठे गुणेन वशेनेत्यर्थः । जालात् जातादेकवचनं ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करै-
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलं ॥ ५५ ॥

दिनमिति । दिवाकीर्त्तिरिव नापित इव दिवसः तीक्ष्णैः
सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां तिमिरकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं
क्लिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरत् निर्द्धारितवान् । मुण्डयित्वा कापि
कश्चित् केशोऽवशिष्टः स्यादिति गर्वेषितवानित्यर्थः । अथवा
वह्निर्निष्कासयामास । नापितोऽपि व्यभिचारादिदृष्टां स्त्रीयां
परकीयां वा स्त्रियं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देशाद्वह्निर्निष्कामयति ।
ततोऽनन्तरं तस्मात् मुण्डनाद्वा परितस्तत्र पतयालुभिरधःपत-
नशीलैः केशस्तोमैः कृत्वा अवनीतलं तेषां वृक्षादिपदार्थानां
काया प्रतिविम्बं तस्य कलाह्लाजेन ध्रुवं निश्चितं अधवलं श्यामं
स्फुरति शोभते । वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालु-
केशवृन्दसम्बन्धकृतं न तु प्रतिविम्बकृतं इत्यर्थः । कायाव्यति-
रिक्तं सर्व्वमपि तमो दिवसे सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः । दिवा-
कीर्त्तिस्तु नापित इत्यमरः । कवरी जानपदेति (पा० ४।२।४२)
डीष् लूनां ल्वादिभ्य (पा० ८।२।४४) निष्ठानत्वं । निरदीधरत्
धारेऽङ्गि णौचडी (पा० ७।४।२) त्युपधाद्वस्त्रे अभ्यासस्य सन्व-
द्भावात् दीर्घा लघोरिति (पा० ७।४।८४) दीर्घः । तत्तच्छायेति
विभाषासेनेति (पा० २।४।२५) वा नपुंसकत्वं ॥ ५५ ॥

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे स्पष्टशब्दं
 यत्सोदर्यः स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
 अद्वा अद्वाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
 स्नानिस्थानं तदपि नितरां हरिणो यः कलङ्कः ॥५६॥

इदानीं शाङ्खिकानां शब्दं श्रुत्वा तद्वाजेन नलयणे कुर्वन्ति । ब्रूम इति ॥ हे नल वयं श्रेयसे मङ्गलाय त्वत्सोदर्यः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश एव ब्रूमः, त्वत्कीर्त्तिमेव शङ्खरूपतया वर्णयामः । शाङ्खिकैर्यः शङ्खो शयति तं यद्यश एव, तददुज्वलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खखनो हि मङ्गलदीपकः । तद्यशोऽपि लोकानां शुभाय तव पुण्यश्लोकतादृशवति । यस्य शङ्खस्य यशमस्य समुद्रप्रभवत्वाच्छ्रुतत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रः दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति निःप्रभत्वाच्चित्रलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटोऽत्र दृश्यत इत्यर्थः । त्वमिह गगने प्रत्यूषममये वाऽस्य चन्द्रस्य अद्वा निश्चितं अद्वाकरं शङ्खमहोदरत्वास्तिव्यतुष्टिजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि पश्य, शङ्खेऽपि किरणा न सन्ति अस्यापीदानीं न सन्ति । किञ्चास्य हरिणसम्बन्धो हरिणो यः कलङ्कस्तद्रूपं नितरां अतिशयितं स्नानेः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य शङ्खस्याप्युदरभागे नितरां श्यामतास्ति सा चन्द्रेऽपि तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चितं तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति तदपि तथाच हरिण-

सम्बन्धी यः कलङ्कस्तदस्य सुतरां स्नानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य
 अद्वेयशङ्खभातलेऽपि निष्कलङ्कं शङ्खमेव तव यशो ब्रूमः । न तु
 सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथच हे राजन् तव
 यशःश्रेयसे यशोविट्द्वये सृष्टशब्दं विरचितस्यतिवाक्यं शङ्ख-
 नामानं मुनिं ब्रूमः । शङ्खस्तव यशोविट्द्वये स्यति चकारेत्यर्थः ।
 यस्य शङ्खमुनेः मोदर्थो भाता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्रा-
 ह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति । इह लिखिते अद्भुतकरं सत्यविश्वा-
 सकारकं अद्भुत साक्षान्निश्चितं वा करयोः पाण्योः हृदं कर्त्तन-
 मपि पश्य । तथा हरतीति हारीतस्तस्य शङ्खस्य भ्रातुरुद्यानफ-
 लहर्त्तुरस्य लिखितो यः स्वकलङ्कः पापं तदेव स्नानिस्थानं पश्य ।
 अथच श्रेयसे लोकानां कल्याणाय पुण्यश्लोको सृष्टः नल इति
 शब्दो यस्मिन् एवभूतं तव यशः शङ्खनामानमृषिं ब्रूमः समा-
 नधर्मात्वात्, न तु तद्भातरं कलङ्कित्वात्, भोऽपि धर्मार्थं स्यति-
 वाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भातेति पूर्ववत् । लिखितस्य चैव्यं
 हस्तच्छेदस्य भारते ज्ञातव्यः । शङ्खिकास्वप्नबोधार्थं शङ्खं वा-
 दयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि
 ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे
 मोदराद्य इति (पा० ४।४।१०८) यः । अस्मादेव निर्देशाद्यत्र-
 त्ययविवक्षायामेव विभाषोदर इति (पा० ६।३।८८) पाञ्चिकः
 समानस्य सः । हारिणः सम्बन्धेऽण् । पक्षे आवश्यकं एनिः

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
 सारम्भं चलता करेण निविडं निष्पीडनां लम्बितः ।
 केदार्थापहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
 च्छंखच्छित्करपत्रतामिह वहत्यस्तंगतोर्द्धा विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति । विशाखानचचरूपस्य मातृमण्डलमञ्जस्य शङ्खा-
 कारशङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया नाशकस्तस्य तथा जलजं कम-
 लानि भिन्दतो विकामयतोऽथच यतस्ताराशङ्खविलोपकस्यात-
 एव जलजं शङ्खं खण्डयतः तीक्ष्णत्विषः सूर्यस्यैव शाङ्खिकशि-
 ल्पिनः सारम्भं मोद्योगं चलता प्रभरता अथच घर्षणवशात्
 साटोपं गमनागमने कुर्वता करेण रश्मिना पाणिना च निविडं
 निष्पीडनां बाधां दृढां यन्त्रणाञ्च लम्बितः प्रापितः अस्तं गत-
 मर्द्धं यस्य एतादृशो विधुश्चन्द्रः शंखक्षेदमौक्यार्थमुपहृतमानीतं
 यदम्बुजलं तस्य कम्बुजरजोजम्बालः क्विद्यमानशंखमञ्जातरजश्च-
 यकर्दमः उदकमस्वन्वाद्रजः कर्दमीभवति, तेन पाण्डूभवस्त्रोह-
 मयत्वाद्धवलमपि धवलपङ्कवशात् धवलं भवत्, यच्छंखच्छि-
 त् शंखक्षेदकारि करपत्रं तद्भावं इह प्रातः समये वर्धति चन्द्र-
 इत्यर्थः । शांखिकशिल्पिनो हि क्षेदमौक्यार्थं क्विद्यमानशंखा-
 दिदेशे जलं लिपन्ति । दृढतरग्रन्थिक्षेदादौ च करपत्रं करेण
 निविडं पीडयति शांखादिच्छेदकरपत्रञ्चार्द्धचन्द्राकारं मञ्जा-
 तरजःपद्मपाण्डुरञ्च भवति । अस्मितार्द्धश्चन्द्रस्तादृक्करपत्र-
 तुल्या दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातस्तागा गुप्ताः कमलानि

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्प्रमा-
न्दष्टीः पूरयति स्मायज्जलरुहामदृणा सहस्रं हरिः ।
साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तदास्तवं
यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविनुभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥

विकर्मितानि चन्द्रोऽर्द्धनास्तमित इति भावः । जलजं पक्षे जा-
त्येकवचनं पाण्डूभवदिति च्चिः ॥ ५७ ॥

यदिति ॥ अंशुमान् पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रक-
रणे उन्मीलनप्रस्तावे एव यद्यस्मात् दृष्टीर्लोकनेत्राणि निर्नि-
द्रयति विगतनिद्राः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः । यस्माच्च हरिः
श्रीविष्णुः शिवपूजामये एककमलन्यूनं जलरुहां कमलानां
सहस्रं स्त्रीयेनादृणा पूरयति स्मात्तस्मात् मरुमीरुहां दृशामपि
वास्तवं अबाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वं अस्ति । यत् साजात्यं
मूलमारोपकारणं यस्यास्तादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पद्मेन
महोपमा सादृश्यं कविनुभिः कालिदामादिभिः कविभिरा-
द्रियतेतरां अत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजा-
तीयानि नाभविष्यन् तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि
नादमीलयिष्यत्, श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत्,
नह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति, तस्मात् दृशां कमलानाञ्च सा-
जात्यं वास्तवमस्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः कमलानि विकर्मितानि
सर्वेऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मात् त्वमपि प्रबुध्यसेति भावः । विष्णुः
स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यं ।

अवैम कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-
 श्रियं श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरं ।
 तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
 द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रामुदं ॥ ५६ ॥

विमुद्रणेति विगतमुद्रं करोतीत्यर्थं पृथन्ताङ्गावे ल्युट् । निर्निद्र-
 यतीति तत्करोतीति णिच्, पृथयतीत्यत्रापि । समाना जातिः
 साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थं व्यञ्जमानस्येति
 चागविभागात् समानस्य सः । वास्तवं आगतार्थं सत्यस्ये वा
 अण् । तत्त्वपर्यायात् वस्तुशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थं वा । पद्मो-
 पमा षष्ठीसमासः ॥ ५८ ॥

अवैमीति । यत्कुमुदं कमलानामाकरे देवखातभरमि वा
 अथ च कमलायाः लक्ष्म्याः आकरे गृहे कोशागारे विततं
 विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन विततानि पत्राण्येव
 नेत्रमध्यानि येन तत् । विकल्पं अथ च प्रसारितपद्मनेत्रोद-
 रं लोलितनेत्रं सत् निखिलयामिन्यासकलाया रात्र्याः स व-
 न्मिषो यामिकस्य रात्रिचतुःपहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजा-
 मकस्य श्रियं शोभां पुरा श्रयति अशिश्रयत् । सायमारभ्य
 संध्यादयावधि यद्विकसितमभूत् । अथ च सकलां रात्रिं जजा-
 नार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्य-
 किरणमङ्गमञ्जातशीघ्रमङ्कोचवशान्निर्गन्तुमशक्तेरन्तःसञ्चारिणो
 द्विरेफरवधोः घोरणाघनमुपैति निद्रामुदं या घोरणा प्रसुप्त-

इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।

भण फणिभवशास्त्रे तातङःस्थानिनौ का-

वितिविहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

घर्घरा खाण्डवरस्तथा घनं निविडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रा-
सम्बन्धिसुखं उपैति, अन्तर्गतभ्रमरं सत् सङ्कुचतीत्यर्थः । अथ
च यः कोषागारे सकलां रात्रिं जागर्त्ति स दिवसे घोरणाघनं
यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि मन्ये । पुराश्रयतीति
पुरिलुङ्चास्मै (पा० ३।२।१२२) इति भूते लट् । घोरणेति
घोर्धातोर्णिजन्तात् युच् ॥ ५८ ॥

इहेति । इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किम्श-
ब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं शब्दान्तर-
भाषणाद् व्यावर्त्तता वाग्येन कौ कौ इति नियतभाषिणा
वायसेन काकेन फणिनः शेषाद्भवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणं शास्त्रं
पाणिनीयमिति यावत् । तत्र तातङ्लक्षणस्यादेशस्य स्थानिनौ
आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एषः कोकिलः
विहितः कृता या तुहीति वाक् सैवान्तरं यस्यैवमूतोऽभूत् । किं
काकः प्रातः स्वभावत एव कौ काविति वदति कोकिलश्च तुही
तुहीति । काकः स्वभावात् कौ काविति प्रथमद्वितीयवचनान्तं
प्रश्नशब्दं ब्रूते । कोकिलश्च तुही तुही इति तत्रात्प्रेक्षा तुश्च-
द्विश्च तुही तुहीस्मात्ताडशिष्यन्यनरस्यामिति पाणिनिसूत्रम्-

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोप्यधीती कपोतः
 कण्ठे शब्दौघसिद्धितवज्जकठिनो शेषभूषानुयातः ।
 सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुपसि गतां घोषयन्त्यो घुसंज्ञां
 प्राक्स्मंस्कारेण सम्प्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठनेन॥६१॥

रणशीलः सन् तु हि स्थाने तातडोविधानात्तुहीति तातडः
 स्यान्निनावित्युत्तरं कोकिला दत्तवान् किं । प्रभातं जातं का-
 कादयः शब्दायन्त इति भावः । सूत्रवार्तिकयोर्महाभाष्येव
 दाक्षापादनात् फणिभवेत्युक्तं । स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्थानेति रिति
 स्थानिनौ अत इतीति इतिप्रत्ययः (पा० ५।२।११५) ॥ ६० ॥

दाक्षीति । अयं आकर्ण्यमानः कोपि शब्दः कोपि कश्चित्
 कपोतः घुक्लक्षणः पक्षो दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रमञ्जातमात्रकस्य
 पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणे अधीतं पठनमस्यास्तीति अधी-
 ती पठितपाणिनीयव्याकरणेऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्ये
 मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् ध्रुवमित्यहमुत्पत्ते । किम्
 तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरण-
 माधनाय क्षता घृष्टा बद्धी काठिनो खट्टिका तस्या शेषः । ध्रुवली-
 लशोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयाऽनुयातः सम्बद्धः खट्टिकाशेष-
 रेखया कण्ठेऽलेखत् इत्यर्थः । बालादिभिः पट्टिकादेव खट्टिकया
 लिखितं पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या मायं लिपिप्रोक्त्वाङ्गुलिनिलग्रख-
 टिकादिरजसा कण्ठे रेखां रचयन्तीति लोकरीतिः । कपोतस्य
 कण्ठः स्वभावेनैव धूमरो भवति । यः कपोतः सर्व्वेनपि शास्त्रं

पौरस्थायां घुसृणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
स्त्रोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

विस्मृत्य देवात् स्मृतिं गतां उषसि प्रातःस्मृतां दाधाच्चदाबिति
पाणिनिहृतां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरणभिया घोषयन् पुनः पुनः
पठन् सन् भूयसि कालेऽतीतेऽपि सम्प्रत्यपि प्राक् काष्ठघटि-
तपट्टिकालिखितसूत्रपाठादिपाठनेन संस्कारेण पटुतराभ्या-
साहितवामनया शिरो ध्रुवति, विस्मृतस्य प्रातःस्मृतिर्भवति ।
कपोतश्च प्रातर्घुशब्दं करोति, शिरश्च कम्पयति, तस्मादिय-
मुत्प्रेक्षा । बालाश्च श्यामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खट्टिका-
दालिखितं धवलाकारं सूत्रपाठादि आवेशेन घोषयन्तः शिरः
कम्पयन्ति । योऽपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्प-
यति । दक्षस्यापत्यं अत इज् (पा० ४।१।८५) इतो मनुष्य-
जातेरिति (पा० ४।१।६५) डीप् तन्त्रोक्तस्य विषयस्य कर्मणि
सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीतो दृष्टादेराकृतिगणत्वादिनिः ।
घोषयन् क्षीरादिकात् घुषेः शता । ध्रुवति तौदादिकात् ध्रुज्-
कम्पन इत्यस्माच्छस्यङित्वाहुणनिषेधे उवङ् ॥ ६१ ॥

पौरस्थायामिति । जाम्बूनदतनुः उत्तमसुवर्णतुल्यस्वरूपो
ऽतएव शक्रमौधस्य वैजयन्ताख्यस्योपरिवर्त्ती सुवर्णकलशरूपो
ऽसौ भानुः पौरस्थायां हरिति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन युक्तायाः
कुङ्कुमवद्वा सुमनसः श्रीः शोभा तां जुषो भजन्या वैजयन्त्याः
पताकायाः स्त्रोमैः सङ्गरूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षण्याऽतिबालैर्म-

भानुर्जम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

यूयैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रमौधस्योपरिवर्त्तमाना बालतगाः
सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकाममूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव
शाभत इत्यर्थः । राजादिप्रामादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः
सुवर्णकलशाश्च वर्त्तन्ते । यतोऽयं इन्द्रमौधस्य स्वर्णकुम्भरूपोऽति-
एवैतस्माद्भवाभिरुत्पन्नाभिर्भाभिः कर्त्तारिभिः तिमिररूपोऽति-
श्यामो जलधिस्तस्य यत्पानं ग्रामेन तिर्रोधापनं तत् स्थाने नित-
रामुचितं । कुम्भोद्भवा ह्यगस्त्यः पूर्वममुद्रमधात्, अतः ताम-
मपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात् समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । स-
ऊर्ध्वमागतस्तिमिरश्च सर्व्वं निरस्तमिति भावः । तोकैरिति
पाठे ताकमपत्यं पताकाया अपत्यरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थः पौर-
स्या पुगेदेशे भवा दक्षिणापश्चात्युरभस्यगिति (पा० ७।२।८८)
त्यक् किति चेति (पा० ७।२।१२८) वृद्धिः । कर्त्तृकर्मणाः
कृत्येति (पा० २।३।६५) कर्त्तरि प्राप्तापि षष्ठी उभयप्राप्तौ
कर्मणीति (पा० २।३।६६) नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तिमिर-
जलधेरित्यत्रैव भवति । भाभिरित्यत्र तु कर्त्तरि तृतीयैव
॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे दवीभावुकै-
रुत्तरैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्त्रोत्सवः ।
घर्माणां रयचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
स्मादिगव्योमतमोऽघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामलतरुविशेषाणां गहनस्य गाभोर्यस्यैव ग्रामे विनाशे दवीभावुकैर्वनव-
ह्नितां व्रजद्भिः द्वित्रैरल्पमङ्गुत्रैरेव अस्य सूर्यस्योत्सैः किरणैः सह-
स्रपत्राणां सदसि आकरे घस्त्रोत्सवः दिनसम्बन्धो हर्षो वि-
कामो यस्माद्ब्रह्मश्राणि वितोर्णः तत्तस्मात् कारणान्निदाघद्युतिः
सूर्यः घर्माणामुष्णानां किरणानां आघं समूहं अधुना द्वि-
त्रैरेव करैस्तमोविनाशे पद्मविकामे च जाते रयचुम्बिनं वेगव-
त्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किम्भूतं अतएव
पिष्टं पिष्टं अतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यन्तचूर्णीकृतं स्मादि-
गव्यान्नां भूदिगाकाशानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं
येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्त-
त्करणे पिष्टपेषणवदैयर्थमित्यर्थः । दवदावौ वनारण्यवह्नौ
किरणोत्समयूखेत्यादि, घस्त्रो दिनाहनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः
द्वौ त्रयो वा द्वित्राः सङ्ख्याव्ययेति (पा० २।२।२५) बह्व्रीहौ,
बह्व्रीहौ सङ्ख्येय इति (पा० ५।४।७३) उच् । दवीभा-
वुकै भुवो लघपतपदेति (पा० ३।२।१५४) ताच्छीत्यादा-
वुकञ् व्यश्राणि दानार्थाच्छृणान्तैरारादिकात्कर्मणि चिण् ।

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे दवीभावुकै-
 रुसैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्त्रोत्सवः ।
 घर्माणां रयचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
 क्षादिगव्योमतमोऽधमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामलतरुविशे-
 षाणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव ग्रामे विनाशे दवीभावुकैर्वनव-
 ङ्गितां व्रजद्भिः द्वित्रैरल्पमङ्गैरेव अस्य सूर्यस्यैः किरणैः सह-
 स्रपत्राणां सदसि आकरे घस्त्रोत्सवः दिनसम्बन्धो हर्षो वि-
 कामो यस्माद्व्यश्राणि वितोर्णः तत्तस्मात् कारणाद्निदाघद्युतिः
 सूर्यः घर्माणामुष्णानां किरणानां ओघं समूहं अधुना द्वि-
 त्रैरेव करैस्तमोविनाशे पद्मविकामे च जाते रयचुम्बिनं वेगव-
 त्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किम्भूतं अतएव
 पिष्टं पिष्टं अतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यन्तचूर्णीकृतं क्षादि-
 गव्योन्मां भूदिगाकाशानां तम एवाघं मालिन्यात्पातकं
 येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्त-
 त्करणे पिष्टपेषणवद्दैन्यमित्यर्थः । दवदावौ वनारण्यवङ्गौ
 किरणोस्तमयूखेत्यादि, घस्त्रो दिनादनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः
 द्वौ त्रयो वा द्वित्राः सङ्ख्याव्ययेति (पा० २।२।२५) बज्रब्रौह्म,
 बज्रब्रौह्म सङ्ख्येय इति (पा० ५।४।७३) उच् । दवीभा-
 वुकै भुवो लषपतपदेति (पा० ३।२।१५४) ताच्छील्यादा-
 वुकञ् व्यश्राणि दानार्थाच्छृणान्तेसौरादिकात्कर्मणि चिप् ।

दूराकूटस्तिमिरजलधेर्द्ववश्चित्रभानु-
 भानुस्ताम्यदनरुहवनोकेलिवैद्यासिकोऽयं ।
 न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानं
 द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

रयचुम्बिनं गिष्टपिष्टीकृतमिति च कर्मणि भावे वा निष्ठा
 ॥ ६३ ॥

दूरेति । अयं भानुः तिमिरजलधेस्तमः समुद्रस्य शोषकत्वाद्वा-
 डवो बडवानलरूपश्चित्रभानुरग्निस्तथा ताम्यन्त्याः खिद्यन्त्या
 वनरुहवन्याः कमलवन्या एव कान्तायाः केत्या क्रीडया वैद्या-
 सिकः परिचासकः क्रीडानर्मकारी, हेलामात्रेण विकामक इत्य-
 र्थः । तथा दूरं गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः एवम्भूतः सन् स्वा-
 त्मीयं स्वीयतेजोरूपत्वात् महजं भास्वरं श्चेतिमानं स्वपरप्रकाशकं
 शृङ्गभास्वररूपत्वमद्यापि दूराकूटत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते
 धारयति, तथा द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयश्चाद्यापि
 गगनं किमिति न शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रश्नद्वयं । यदा
 स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं
 प्रमाणयति, यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयः शोणयन्ति तस्मा-
 द्भास्वरश्चेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविशिष्टः
 सूर्या दूराकूटः सञ्जातस्तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं
 शृङ्गभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः
 सूर्यः कमलानि च विकसितानि तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः ।

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
 देवो वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।
 स्रुता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीं ॥ ६५ ॥

चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः । दूरारूढः गम्यादिदर्शनात्मकमामः ।
 वैहामिक इति विहामे नियुक्तः सप्रयोजनं शिल्पमाम्येति ।
 तत्र नियुक्त (पा० ४।४।६८) इति वा शिल्पमिति (पा० ४।४।
 ५५) ठक् । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठाञ् । स्वात्मीयं
 वृद्धाढः (पा० ४।२।११४) । दधते दधधारण इत्यस्यैकवच-
 नान्तं धाजस्य बद्धवचनान्तश्चेति । श्वेतिमा पृथ्व्यादिः । शोणं
 कुर्वन्तीति तत्करोतीति ण्यन्ताणाविष्टवद्भावः पुंवद्भावः छि-
 लोपो वा ॥ ६४ ॥

प्रातरिति । स्रुता मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः
 तत्तद्वस्तुवर्णाद्यवयवेषु धारयामासुः । किम्भूतां आन्तःपुरीभि-
 रवरोधमञ्चारिणीभिः सखीभिरित्युक्ता पुरो मागधानामये
 निहितां स्थापितां । इति किं । हे मागधाः अनया प्रातर्वर्णनया
 प्रयोजिकया परितोषिता नितरां सन्तोषं प्रापिता देवी कृता-
 भिक्षका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्वीयशरीरालङ्कारभूता-
 नेकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान् पारितो-
 पिकाणि वा युष्मभ्यं अदादिति । पुनः किम्भूतां माणिक्यरो-
 चिर्मयया पद्मरागप्रभारूपया क्रोधावेगः आडम्बरस्तन

आगच्छन्भणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
 स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भासुतिर्भूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायैतुक-
 प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

मरागलोचनरुचा अरुणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं
 पलायनकागिणीं मयि स्थितायामथत्र त्वं कथं नाम स्थातुमि-
 च्छमि इति कुद्धयाऽनया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या
 कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितं । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैम्या
 निजशरीरभूषणैस्ते सम्मानिता इत्यर्थः । अन्तोऽपि रोषारुणलोच-
 नरुचा किञ्चिद्विद्रावयति । आन्तःपुरीभिरिति बहुत्वेन माणि-
 क्यत्यादिना भूषणानां भूयस्त्वममूल्यत्वञ्च सूचितं । देवी अदा-
 दित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितं ।
 प्रातर्लुप्तपद्योकरव्ययं । परितोषिता एण्टान्निष्ठा । आन्तःपु-
 रीभिः सम्बन्धेऽन् । आन्तःपुरिक्येति पाठे अन्तःपुरशब्दात् अन्तः-
 पूर्वपदाद्वृत्तिरिति (पा० ४।३।६०) भवार्थं ठञ् । रोचिर्मयेति
 स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ४।३।३४) पुंवत् ॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति । भूपतिर्नलः वन्दिनां दृशोरातिथ्यं प्रेक्षण-
 विशेष्योतितप्रेमभक्तिबाहुल्येन गोचरत्वं आनशे लेभे । किम्भू-
 तानां क्षणमात्रमुषः प्रभातसमयं भणतां वर्णयतां । किम्भूतः
 स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनोजले कृतदिनारम्भासुतिः कृतप्रातः-
 स्नातः, तथा अवरागतैर्नलवर्द्धिर्गमनानन्तरमागतैस्तेर्मागधै-

रविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमः राजगृहाद्वहिर्निर्गमो यस्य ।
तथा प्रियायौतुके भैमीपाणिग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठा-
ङ्गतया दीयमाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तं अतिपुष्पकं अतिक्रान्त-
पुष्पकाख्यकुवेरविमानं अतिरमणीयवेगवत्तरं सर्वत्राप्रतिहत-
गमनञ्च रथमधिष्ठायारुह्यानन्दाज्जवातिशयमञ्जातहर्षादा-
गच्छन् । मागधागमनात् पूर्वं न तु वर्णनानन्तरं प्रबुद्धः
प्रासादान्निर्गच्छन्नित्यर्थः । अतएव भैम्यैवैते सम्मानिता इति
पूर्वश्लोके उक्तं । तस्याः परमधार्मिकत्वं सूचितं । कृतदिनार-
म्भाश्रुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनं उत्तरमर्ग-
ङ्गतिश्च सूचिता । नलस्य पुण्यश्लोकत्वात् सर्वत्राप्रतिहतत्वात्
तस्य च रथस्य पूर्वमेव सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापयमित्यादिना
सर्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्तेः । अतिपुष्पकत्वोक्तेः स्वर्गगमनोक्ति-
र्युक्तैव । आनशे अश्नातेत्येति (पा० ७।४।७२) नुट् । अतिपुष्पकं
अत्यादयः क्रान्तादयर्थ इति (पा० २।२।१८ वा० ५) समामः ।
रथं अधिशीङ्कित्याधारस्य (पा० १।४।४६) कर्मत्वं । यौतक-
प्राप्तमिति पाठे कर्तृकरणेति (पा० २।२।२३) समामः । अव-
रागतैः काला इति (पा० २।१।२८) द्वितीया समामः । प्रा-
सादतो निर्गमः पञ्चमोतियागविभागात् समामः पश्चादङ्ग-
त्रीहिः ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यम् ।
 एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविंशे महा-
 काव्येतस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गा निसर्गाज्ज्वलः ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धः पूर्ववत् ॥ मुख्यां नवार्थघटनां नवा-
 र्थनिर्मितमत्यजतोऽमुञ्चतः नूतनमेव प्रमेयं सर्व्वत्र वदतः श्रीह-
 र्षस्य । एकान्नविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे ङटि विंशतेर्ङितोति
 (पा० । ।) लोपे च विंशः । तत एको नविंश इति,
 तृतीयेति योगविभागात् समामे एकादिशैकस्य वाऽदुगिति
 (पा० ६।३।७६) नञाः प्रकृतिभावः एकशब्दस्यादुगागमश्च
 ॥ ६७ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजना-
 मः श्रीनैषधोपकाशे एकान्नविंशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

विंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहे जयतः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोमृदातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

ततः प्रत्युद्गाङ्गैमी कान्तमायान्तमन्तिकं ।

प्रतिचो सिन्धुवीचीव दिनोङ्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

सौधेति । सर्गमङ्गतिरुक्तेव । स, रथ एव पाथोमृत् मेघः
दिवः स्वर्गात् गगनाच्च सौधो राजमदनमेवाद्विस्तस्य कुट्टिमः
नानावर्णानेकमणिवद्धभूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैरि-
कादिधातुयुक्ताऽधित्यकोऽर्द्धभूमिस्तस्यास्तटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप ।
किम्भूतः वातात् सकाशादधिको जातो जवो वेगो यस्य । यदा
जातो जवो यस्य स जातजवः वातो जातजवो यस्माद्धेतोः
तेनापि यस्माद्रथात् सकाशादेगः शित्तितः, अथवा तेन जात-
वेगः मेघोऽपि उक्तविशेषणविशिष्टो पर्वतोऽर्द्धदेशं गगनात् प-
तति । धातुकेति शेषादिभाषेति (पा० ५।४।१५४) कप् ॥ १ ॥

तत इति । ततः सौधोऽर्द्धभूमिप्राप्यनन्तरं दिनोंकारं दिन-
प्रारम्भे प्रभाते अन्तिकं आयान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीमि-
न्धुवीचीव पश्चिमदिक्स्फुटलहरीव भैमी रथादवतीर्थान्तिकं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।
 दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥
 तेन स्वदेशसन्देशमर्पितं सा करोदरे ।
 बभ्राजे बिभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

गृहपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लक्ष्मीद्वयोदगात्
 प्रत्युज्जगाम । एतेन भैरव्या नले आदरातिशयः सूचितः अन्निक
 इत्यपि पाठः । अधिकरणे चेति चकारबलात् दूरान्निकार्थ-
 भोऽपि सप्तमीविधानात् सप्तमी । वीची कृदिकारार्थं क्रीष्
 (पा० ४।१।४५।वा०) दिनांकारे आमाडोऽस्येति (पा० ५)
 पररूपम् ॥ २ ॥

स इति । दृष्टा मन्दाकिन्याः हेमारविन्दश्रीर्येन ए
 स नलः तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरं
 नन्दत लेभे, अतएव मदने एका केवला मुख्या वा दृक् य
 स्वर्णकमलादप्यधिकं तत् दृष्ट्वा स सम्भोगवासनयाऽपश्यदित्यर्थः ।
 एका दृश्यस्येति एकदृक् मदने एकदृक् सप्तमीति योगविभा-
 गात् समासः । माद्यति महर्षो भवतीति मदनः नन्दादित्वात्
 न्युः तत् समानाधिकरणे वा बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥

तेनेति । सा पद्मेव श्रीरिव बभ्राज, किम्भूता स्वदेशस्यागम-
 नसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम क्रीडार्थमानेयमिति सन्दे-
 शरूपं पद्मं तेन नलेनार्पितं दत्तं करोदरे बिभ्रती, तथा हर्षा-
 दुन्निद्रपद्मदृक् विकसितकमलतुल्यनेत्रा लक्ष्मीदपि करे पद्मं

प्रियेणात्पमपि प्रत्तं बज्ज मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

धारयति प्रसादादिकमितपद्मदृक् भवति । मन्देशः कर्षाणि
घञ् ॥ ४ ॥

प्रियेति । भूमौ भैमी प्रियेण प्रेम्णा दत्तं एककमलरूपत्वात्
अल्पमपि बज्ज मेनेतरां नितरां बज्ज मेने । यद्यस्माद्धेतोरेको
मुख्यः वराटको बीजकोशो यस्य तं पद्मं एकमेव लक्षं नयनवि-
षयो यस्य यस्या वा तद्भावेन वस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेक-
परतयाऽत्यादरेण दध्यौ, अचिन्तयत्, शोभां पुनः पुनरपश्यदि-
त्यर्थः । अथ च यद्यल्पमपि दत्तं बज्जतरं न मन्येत तदेकशामौ
वराटकश्च तमेककपर्दकमपि एकलक्षमंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन
न ध्यायेदिति शेषप्रतिभेत्यार्थापत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमल-
दानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्
स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्द्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेने इति
भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पद्मस्य पुल्लिङ्गत्वात्तमिति
पुंनिर्देशः ॥ ५ ॥

प्रेयमेति । प्रेयसा नलेन सा भैमी इत्यवादि उक्ता । इति किं ।
हे तन्वी कृशाङ्गि तवालिङ्गनविघ्नं करोतीति कृत् म शेषः स्नान-
सन्धानान्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः अतिसूत्युक्ताऽनतिक्रमणीये

कैतावान्नर्ममर्माविद्धिते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषाद्वोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णक्रियतां
तदेव वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेत्तमि आक्षेपविलम्बवशात्
क्लेशः खेदश्च भवेत् समागतेनाक्षेपलोलुपेन मया यदाक्षेपः
कर्तव्यः । परं अन्तरा यस्तपःशेषो विधिरस्ति स पुनः सन्नचि-
त्तत्वेन यद्यनुजामामि तर्ह्येव समाप्तिं नेष्यते नाप्यर्थः ।
भैमीकर्णकालिङ्गनविषयमेतत्, भैमीकर्णकालिङ्गनविषये शा-
लिङ्गनखिन्नां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । विधिः
शेष इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

केति । अमौ भैमी इति रोषात् ईर्ष्या तं मनसैवावेत्
मनस्वेवमेवाचिन्तयत्, न वचसा साक्षादुवाचेत्यर्थः । इति ।
हे प्रिय नर्ममर्मावित् आलिङ्गनादिकेलिरहस्यभेदी एतन्
अतिबहुलः अद्यापि ते तव विधिः क कुतः, कियति व शाले,
विद्यते अपि तु नास्त्येव । सर्व्वेऽपि विधिस्त्वयाचरित एव केवलं
ममालिङ्गनार्थं जात्युत्तरमात्रमेतत् । यदा अद्वैतावाक् क विद्यते,
अपि तु नास्त्येव । पूर्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इद-
मपि जात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोषार्थः रोषवशात्तज्जावशाद्वा सा
साक्षान्न वभाष इत्यर्थः । प्रतारणामेव मम करोरोषीति रूपा
ऽभूदिति भावः । नर्ममर्म विध्यति इति व्यधेः किपि सम्प्रसारणे
च न हि वृतीति (पा० ६।३।११६) पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेमृग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽह स्म तदा कलिः ॥ ८ ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनोमिव ॥ ९ ॥

क्षणेति । तदा भैमोचिन्तावसरे गृह्यारामस्य विभीतकनि-
वामो कलिः हृदा मनसा इति आह स्म अवाचत् । इति किं ।
हे मुग्ध मूढे भैमि क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रवियोगात् विधे-
र्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यसे उद्दिष्टा भवसीति काकुप्रश्नः ।
एतावता उद्देगे न कार्यं इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वा त्वां चिरं
वज्रकालं न विच्छेत्ता त्वां विच्छेदभाजां न करिष्यामि, अपि
तु वियोजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति
सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी वियोगः सूचितः ।
विच्छेता ताच्छील्ये हन् । त्वेति त्वमाविति (पा० ७।२।९७)
त्वादेशः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति । अथ एवं नलवाक्यश्रवणेद्देगानन्तरं सा भैमी
नलेन अमालिङ्गनात् स्वयमारम्भालिङ्गनानङ्गीकाराद्वा साव-
ज्ञेव सापमानेव सती पद्ममुखीं नलात् सकाशाद्भैम्यागमनस-
ञ्जातहर्षत्वादिकसितकमलतुल्यवदनां सखीं कलानास्त्रीं अगात्
प्रतिजगाम । का कस्मात् कामिव । लक्ष्मीः कुमुदानां केदारात्
क्षेत्रात् आरान्निकटे पद्मरूपवदनां अम्भोजिनीं कमलिनोमिवे-
त्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा स्नानत्वं तथा

ममासावपि मा सम्भूत कलिदापरवत्परः ।

इतीव नित्यसत्त्वे तां स चेतां पर्य्यत्तुषत् ॥ १० ॥

क्रियां प्राक्केतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीं ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं यथा
हर्षस्तथा भैम्भागमनानन्तरं सख्या इति सूचितमुपमया ॥ ८ ॥

ममेति । स नलः इतीव हेतौर्नित्यमत्रे नित्याग्निहोत्रे विषये
तां आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां चेतां, अथ च
चेतारूपं द्वितीयं युगं आज्यादिना पर्य्यत्तुषत् परितोषितवान्
पूजितवांश्च । इति किं । अमौ चेताऽपि कलिदापरवत् मम परः
शत्रुर्मा सम्भूत, इति । अग्नित्रयमण्यपूजनेऽहितकारित्वाच्छत्रुरेव
भवति, एतेन चाकरणे प्रत्यवायमभियैव नित्याग्निहोत्रमकरोत्
तत्त्वतस्तु भैमीपरवश एवाभूदिति भावः । चेता त्वग्नित्रये युगे
इत्यमरः । अतुषत् णोच्चङित्युपधा द्वस्रः (पा० ७।४।१) ॥ १० ॥

क्रियामिति । दमयन्त्या इति । युग्मम् । अमौ नलः पृष्ठगः
भन् कराभ्यां तस्या दृशौ न्यमीमिलत्पिदधौ । किं कृत्वा प्राक्के-
तनीं प्राभातिकीं अर्चाऽग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा, किं कुर्वन्
पाणिनाऽहमागत इति तस्या अग्रे भवत्या न कथनोयमिति कर-
मञ्जयैव सखीं निषेधयन्, अत एव महास्याभिर्नलस्यसन्मुखीभिः
दमयन्त्या वयस्याभिः समीक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव प्रसृ-
तिभ्यां करद्वयचुलुकाभ्यां प्रेयसीदृशोरियत्परिमाणमेतयोर्द्वैर्ध्य-

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।
 प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसोदृशोः ॥ १२ ॥
 तर्किताऽऽलि त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।
 ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
 साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचितो ।
 त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

मायामं मापयन्निव । क्रीडाकारिणामियं जातिः । युग्मपाणिनि
 करप्रसृतिरित्यमरः । प्रसृतिप्रमाणे दृशाविति सूचितं । प्राहेतनीं
 मायं चिरमिति (पा० ४।३।२३) द्युट् टित्वान्डीप् मोलेरकर्मक-
 त्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मात्वात् दृशाविति द्विती-
 या । मापयन् मा माने अस्माद्धेतुमण्डिचि शता ॥ ११ ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे आलि सखि मया नेत्रपिधापनी त्वं तर्किता
 ज्ञातामीत्येवंरूपाऽर्द्धा मां मुञ्चेत्याद्यवचनात् अपरिपूर्णपदा
 वाणी यस्याः तथा स्वकराभ्यां नलपाण्योर्मौचनहेतोः ज्ञातं
 स्पर्शान्तरं स्वीयस्पर्शादिलक्षणे नलस्पर्श इति यथा ज्ञातस्पर्शम-
 न्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप । यतो मानसेवि-
 नी मानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा मामवज्ञाय त्रेतायामनुरक्तोऽ
 धुना दृष्टैव किमित्यागत इत्यभिमानात् किमपि नावददित्यर्थः ।
 वाणीकेति नद्यन्तत्वात् नद्युतश्चेति (पा० ५।४।१५३) कप् ॥ १३ ॥

सेति । तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गी सा इति अवादि उक्ता ।
 अयि प्रिये भैमि ते तवायं मयि कोपो नौचितो । औचितोशब्द-

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदं ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तदद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्याः पदासत्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 स्रध्वा सकोपं सातङ्गं तङ्कटाक्षैरमृमुहत् ॥ १६ ॥

स्याविशिष्टलिङ्गत्वादुचितोऽयं नेत्यर्थः । अहं यस्य प्रसादेन त्वां
 प्रापं प्राप्तवानस्मि तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिये आदरेण न
 कुर्यामित्याक्षेपे काकुः प्रश्नः । एवंविधमहाफलस्य तपसोऽत्या-
 दरा युक्त एवेत्यर्थः । तत्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते न त्वन्यथा
 तस्मात् कोपं माकार्षीरिति भावः ॥ १४ ॥

निशीति । हे भैमि अहं निशि तव दास्यं आलिङ्गनादितु-
 म्बनादिचरणपर्यन्तं सेवाकारित्वं गतोऽपि मन् प्रातःस्नात्वा त्वां
 नाभ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत् तं मन्तुं अपराधं मन्तुं
 अङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्ताऽसि चत्तर्हि वद तवापराधमार्ज्जनायेदा-
 नीमेव वन्द्यसे नमस्क्रियसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन मखी
 भैमीरात्रिवृत्तमपि सूचितम् । अभ्यवीवदं अभि पूर्वान्नमस्कृ-
 रार्थाक्षैरादिकाददेः स्वार्थे णिचि चङिचणो चङी (८०७।
 ४।१) इत्युण्धा ह्रस्वः ॥ १५ ॥

इतीति । एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणेतस्याः भैम्याः पदामत्यै
 चरणनिकटीभावाय प्रणामार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्का-
 रारम्भानौचित्याद्रात्रिवृत्तस्य प्रकटनेन वा सरोषं, पतित्वात्
 स्त्रोयचरणयोः पतिकरस्पर्शस्थानौचित्याद्वा आतङ्को भयं तेन

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किं ॥ १८ ॥

च मह यथा तथा, चरणस्पर्शात् पूर्वमेव हृष्या स्पर्शकारणा
निवार्य तं कटाक्षैर्ममूहत् कामाधीनं चकार । एवं तथा
विलोकित एव कामवशे जात इति भावः । पदास्यै तादृश-
मात्रे चतुर्थी । मुचेरकर्मकलाङ्गतिबुद्धीत्यादिना (पा० १।४।१९)
अणौ कर्तुणौ कर्मत्वान्तमिति द्वितीया । अभूमूहत् हेतुम-
ण्यि चङि उपधा इत्यादिः ॥ १६ ॥

अवोचतेति । ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं नि-
षधानामधीश्वरः तन्वीं वक्ष्यमाणं अवोचत । किम्भूतः तार-
शब्दस्य कनीनिकावाचिते नपुंसकलिङ्गत्वान्तस्यापाङ्गे चलतस्ता-
रस्य कनीनिकायाः किरणोष्णमलक्षणे दर्शननमस्कारझल-
त्कारश्चमत्कारस्तेन वशीकृतः, यद्वा चलन्ती तरला तारा यत्र
तादृशश्चामौ झलत्कारश्च ततः पूर्व्या षष्ठीसमासः । झलत्कार
इति देश्यं पदं ॥ १७ ॥

कटाक्षेति । हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्त्रविलोकन-
व्याजेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घने अतिदूरदेशातिक्रमणे
रंहो वेगो यस्याः, एतादृश्या ते दृशा कर्णरूपं कूपं अग्रे निरूप्य
विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेक्षा । दूरं

सरोषाऽपि सरोजाक्षि त्वमुदेषि मुदे मम ।

तप्राऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १८ ॥

क्वेत्तुमिन्दौ भवदक्रवित्स्वविभ्रमविभ्रमं ।

शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं कूपं पुरो दृष्ट्वा भयेन शीघ्रं पराव-
र्तन्त एव। दृशेत्यनेन स्वीत्वं युज्यते, स्त्रिया हि भीतियुक्ता ॥ १८ ॥

सरोषेति । हे सरोजाक्षि सरोषाऽपि त्वं मम मुदे हर्षायै-
वोदेषि भवसि, अङ्गानामालिङ्गनाद्यर्थं दुःखापत्तेन स्पृहणीय-
तरत्वात्कौन्दिन्यातिशयाच्चेत्यर्थः । यस्मात्तप्राऽपि उष्णस्यर्थापि
सुरः सूर्यस्तप्तस्त्वन्धिनी सौरी भा दीप्तिः शतपत्रस्य कमलस्य
विक्रामपूर्वै सौरभायैवेति न तु स्यान्वै । सौरभेत्यत्र पुंवत्कर्म-
धारयेति (पा० ६।३।४२) पुंवत् भावः ॥ १८ ॥

क्वेत्तुमिति । हे भौमि विधिर्ब्रह्मा पृथ्वीनिष्कलङ्केऽपीन्दौ विषये
अतिमादृश्यात् प्रतिक्षणं भवन् उत्पद्यमानो भवतो वा वक्रवि-
त्स्वस्य विभ्रमः विशिष्टा भ्रान्तिसस्य विभ्रमं विलासं क्वेत्तुं शशाङ्कं
आनङ्के, शशरूपेण कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थं शङ्के । यतो भिन्न-
भिन्न प्रकारः किञ्चिन्किञ्चिद्भेदयुक्ता विधिर्घटपटादिविधानं
यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखं सृगाङ्कयोरुत्पद्यमानमादृश्यभ्रा-
न्तिनिरासाय चन्द्रं कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यर्थं मन्ये ।
निष्कलङ्कं भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति भावः । आनङ्के चौरा-
दिकाल्लक्षणार्थादङ्केर्लिट् । भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विरुक्तिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

बहुस्पृहतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

त्वद्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव संहोत्थिताः ।

अद्य यावद्दहो धावद्दुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥

ताम्रपर्णीति । तत्र वर्णास्त्वददननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पृष्ट-
तराः, निर्दोषत्वादज्वलाश्च, तथा स्वादवो मधुराः सुश्राव्याः
क्रमेण मलयनिर्गतमलयदक्षिणसमुद्रगामिताम्रपर्ण्याख्यनद्यास्तटे
उत्पन्नेः, तथा अमृतमयस्य इन्दोः कुक्षौ जातेर्मौक्तिकैः सह
बद्धा धृता स्पृह्या मादृशदर्पो यैस्ते, अतिशयेन बद्धस्पृह्या बद्ध-
स्पृहतराः, इत्तुकुक्षिजैरिति पाठे इत्तुकुक्षेर्जातेर्मौक्तिकैः । ताम्र-
पर्णीजातस्य मौक्तिकस्य मौन्दर्थ्यं न तु माधुर्यं । इत्तुकुक्षौ मौ-
क्तिकानि यदि जायेरन् तदा माधुर्यातिशयात् तैः सह बद्ध-
स्पृहतरा इत्यभूतोपमा । इत्तुर्विशेषविशेषस्तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य
वैद्यकनिर्घण्टे ज्ञेयं माधुर्यं पित्तापशमकलञ्जाकं वंशान्मौक्ति-
कोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वदिति । तत्र गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरसमुद्रात् सकाशात्
सुधयैव संहोत्थिताः उत्पन्नाः । यस्मादद्य यावत् अद्यतनदिन-
मवधीकृत्य अद्यापि अद्या चित्तं धावत्प्रसरत् दुग्धलेपलवरूपं
स्मितं हास्यं यामां तादृश्यः । अमृतं सह निर्गतत्वादमृतवन्म-
धुरक्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वात् स्मितव्याजेन दुग्धलेपलश्च एवा-
द्यापि अनुवर्तते, तद्वद्धवलस्मिताश्चेति भावः । धावत् धावु
गतिशुद्धोरित्यस्माच्छ्रुता ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अलञ्चके स पर्यङ्कमङ्कसङ्गमितिप्रियः ॥ २३ ॥

प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियां ।

परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितं ।

नभेमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥

पूर्वेति । स नलः पर्यङ्कमलञ्चके । किम्भूतः, अङ्के सङ्गमिता
ममारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव, आश्लिष्टा चन्द्रिका
कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥ २३ ॥

प्रावृडिति । सः प्रियां विश्लेषः प्रातःस्नानादिनित्यकर्मा-
मुष्टानवशेन तावन्मात्रभिन्नदेशावस्थायितया वा वियोगसज्ज-
नितो य आयासः खेदस्तस्य मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिराय
आस तस्यै शुशुभे वा । कः कामिव प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे
अम्भोदो मेघो द्यामिव । किम्भूतः स्निग्धः सजलत्वात् श्यामः ।
मेघो यथा वीणां श्लेषो योगः शरदादौ सदा गगने क्रीडति
पक्षिभिर्यः श्लेषः सम्बन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलभिया
पक्षिणां नीडनिवेशित्वात्तद्योगक्लेशमुक्तये दिवभालिङ्ग्य चिरं
तिष्ठति । किम्भूतः स्निग्धोऽतिप्रीतिमान् । असगतिदीप्तादा-
नेषु ॥ २४ ॥

चुचुम्बेति । अमौ रसमग्नः प्रेसभरपरवशः सन् तस्या गत-
रोषलादालिङ्गनसुखाच्चाश्रितस्मितं आस्यं चुचुम्ब । कः कमिव

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीं ।
 परस्तादेशिनामूचे कर्तुं नर्म्माणि साक्षिणीं ॥ २६ ॥
 कस्मादस्माकमञ्जास्या वयस्या दयते न ते ।
 आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न वज्र मन्यते ॥ २७ ॥

मधुमध्ये मकरन्दमध्ये अनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव
 रममग्नौ नभोमणिः सूर्यः अम्भोजमिव अतिविक्रमं । सूर्य-
 पद्मयोर्दूरदेशत्वात् कथं चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविम्बित
 इत्युत्तरं ॥ २५ ॥

अथेति । अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तमञ्जया कलां
 नाम प्रियायाः गखीमाह्वय ऊचे । किम्भूतां नर्म्माणि अन्योन्य-
 रहःक्रीडाहास्ये साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादये वेशितां स्थापितां ।
 वेशितां एण्णान्निष्टा ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले अञ्जास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी
 कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति कथय पृच्छेति
 शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते भवतीषु भवादृशीषु भूयसीषु
 सखीषु आमक्ता सामस्येन अनुरक्ता मती हितकारिणमप्यन्यं
 मादृशं वज्र यथा तथा नितरां न मन्यते, इत्यहं मन्ये, तेन
 मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । रात्रावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि
 नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदामक्तैरस्माकमियं दशा
 अनया कृतेति कलां प्रत्यपि सोऽस्मृष्टनं । अथ च नवपरिचयेऽप्य-
 स्माकं दयते चिरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं दयते । कुतः भवतीषु

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलोकवाक् ॥ २८ ॥

आह स्मैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमिनेनास्यास्तन्मृषाऽभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आसक्ता सती अन्यं मङ्गलक्षणं बद्ध मन्यते । यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयं । अस्माकं धीगर्थेति (पा० २।३।५२) षष्ठी अस्मादो-
द्वयेत्येति (पा० २।२।५८) एकत्वेऽपि बद्धवचनं ॥ २७ ॥

अन्विति । अलीकाऽसत्या वाक् यस्याः मेयं इत्युक्ता विश्वाम-
स्थानभूता भवादृशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति ।
इति किं । मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्यात्मशरीरस्यो-
पनयादानादानुकूल्येन रमणात् मया प्रेयान्नलोऽन्वयाद्दीति
विप्रलभते प्रतारयति । मादृशान् यद्यपि वञ्चयति तथापि
भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दार्थः । अलीकवाक्
प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया मोक्षुण्डभाषणाद्विप्रलभत
त्यर्थः । आलीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्ये-
वास्मादृशान्तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दयते
इत्येव तथ्यं जानीत सर्वथा वाऽस्या वचसि भवतीभिर्न विश्व-
मनीयमिति भावः । एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितं
॥ २८ ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह । आहिति । एषा भवादृशीनां पुर
इति यत् आह स्म । इति किं । अहं नलादन्यं मनसाऽपि न जुषे

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।

तद्वि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैषालीरवलोके ।

द्रागदृग्गन्ताणुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

भेजे इति तदेतस्याः प्रतिवाक्यं, यौवने प्रसूते सति अनुमितेन प्रकटीभूतेन मन एव भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा सृषा मिथ्याऽभूत् । यदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृतेति व्याजस्तुतिः ॥ २८ ॥

आस्येति । हे कले त्वं एतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशीलनज्ञानाशेषविशेषत्वाद्यदि भाषसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शे हस्तकङ्कणदर्शनवदमङ्गतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह, हि यस्मादेतदस्या आस्यसौन्दर्यं अधुनाऽपि विवाहमारभ्याद्यतनक्षणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षं नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः लज्जया नमन्मौलेर्नमस्तकाद्याः नमसौलित्वादेतदुत्तुखं कदाऽपि न मया दृष्टं तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं सम्भोगकथा तु दूरापास्ता । यस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्वमनीयं इति भावः । अधुनेत्यस्य वर्त्तमानार्थत्वात् परोक्षस्य भूतार्थत्वादुत्तमानस्य भूतत्वविरोधात् परोक्षाधुनाशब्दयोरर्थान्तरपरिग्रहाद्विरोधाभास इति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैषा, आसीर्भवादृशीः सखीः पूर्णयैव द्विलोचन्या

नानोक्ते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥

नेत्रद्वयेनावलोकते मान्तु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव
एकस्या अपि दृशः अन्तः प्रान्तदेशस्तस्यापि अणुर्लेशस्तेनापि
द्राक् झटिति क्षणमात्रमेव ईक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकाल-
विलोकनस्य का कथा इत्यर्थः । सापराधाऽपि मरोषया दृशा
विलोक्यते । प्रियया च प्रेयान् दृग्गन्तेनैव विलोक्यते, मत्स्यादि-
वान्धवजनस्तु मरुतैः सकलैः नेत्रैः । द्विलोचन्या समाहारद्वि-
गोर्दिगोरिति (पा० ४।१।२१) डीप् ॥ ३१ ॥

नेति । हे मखि यथा येन प्रकारेण यत इति यावत्, यस्मा-
दिदानीं इयं मां नालोकते, तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरे अ-
नया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्व्वथाऽनवलोकित्याऽनयैव व्यस्मारिषि
विस्मृत इति कल्पये सम्भावयामि । सम्प्रति जिज्ञासिताशेष-
शेषं मां द्रक्ष्यतीति तु कथादूरेऽस्तु, किन्तु सर्व्वथा नाव-
कयत्यपीत्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्तर्हि
तादृगैव व्यलोकयिष्यत्, नन्वेवं, तस्माद्विस्मृत एवाऽऽनयेति
कल्पना युक्तेति मोक्षगुणनपूर्व्वकवक्रोक्तिः । कल्पयत् । चिन्ताया-
श्चोरादिकात्क्षपेः णिचञ्चति (पा० १।३।७४) तङ् । व्यस्मारिषि
विस्मरतेः कर्माणि लुङुत्तमैकवचने, इटि, स्पसिच्छोयुडित्या-
दिना (पा० ६।४।६२) सिचःसियुडागमे, तस्य चिखद्भावे, अचो-
जिणितीति (पा० ७।२।११५) वृद्धिः ॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः स्मृतान्मृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

कां नामन्तयते नाम नामग्राहमियं सखी ।

कले नलेति नास्माकं स्पृशत्याकां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥

रागमिति । हे कले सैषा वयस्या भवादृशीः स्मृतानि प्रियाणि मत्प्राणि च वचनानि तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयति । भवतोष्यतितमा मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेति एतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी तूष्णीभवतीत्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना, न हि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मदीय इत्येतावतैव वचनेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदतीति मय्यस्याः कृपा नास्त्येवेति सोल्लुण्ठनं, लज्जावशान्न वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते णिचस्येति (पा० १।३।७४) तड् । वयस्या दृशेर्बुध्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) अणौ कर्त्तृणौ कर्मत्वं ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम गृहीत्वा नामन्तयते सम्बोधनपूर्व्वं नाकयति, अपि तु सर्व्वामपि । नाम शिरश्चालने । अस्माकमस्मात्सम्बन्धिनीं तु पुनर्नलेति सम्बुध्यन्तामाकां मंज्रां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयति रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्त्तुर्नामग्रहणस्य निषिद्धत्वाद-नौचित्यारोपेणोपासलभाज्ञाजस्तुतिः । आकानमाकां, आतस्त्रो-पसर्गे (पा० ३।३।१०६) इत्यड् ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मात् निर्दये ।

अवकाशल्लवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येदगेनस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्याः परिदृष्टमानेऽत्र हृदये अवकाशल्लवः
स्थानलेशोऽपि नास्ति तस्मान्नाऽस्मान् कुत्र कस्मिन् स्थाने विभर्तु
धारयतु । अवकाशल्लगाभावे हेतुमाह । यस्मात् पीनाभ्यासा-
बाहुमूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिमङ्कटे
हृदयया समावेशो भवति, इत्याशङ्क्य साऽपि नास्तीत्याह, अस्य
निर्दयेऽस्मद्विषये रूपारहिते । एतेन नास्याः कश्चिदप्यस्य
इति मोक्षगुणं । उच्चकुचाभ्यामहमुपर्य्येव ध्रिये न तु मम
स्पर्शः कदाऽपि दीयत इत्याचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद
व्याजस्तुतिर्वा ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । हे कले वयं ईदृगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनं
तस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचो कोठनाश्रयव-
शात् काठिन्यं भजतोः कदाप्यनानिङ्गनान्मयि विषये निर्दययो-
रिति यावत् । तथा युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः, कदाचिद-
प्यालिङ्गनकारणादिरुद्धलक्षणयाऽनाचारशीलयोरिति यावत् ।
एवम्भूतयोरस्यास्तनयोः कदाचिदप्यालिङ्गनादानाद्वैमुख्यं परा-
ङ्मुखत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कुचौ सम्मुखौ भवतः ।
निर्दयहृदयत्वादेव तस्याः पराङ्मुखत्वादेवम्भूतावेतत्कुचावपि

सदा मम पराङ्मुखत्वेव जातावित्यर्थः। अथ च स्त्रीणां हृदय-
 स्थातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदु ज्ञात्वाऽपि सर्व्वस्य तस्या-
 वरणान्निर्दयत्वं भजतोः, अत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्त-
 योरनाचारशीलयोः। मृदु प्रति हि मृदुनैव भवितव्यं। विशेष-
 तस्तु स्त्रियम्प्रति, तथा च विपरीताचरणादनाचारशील्योरत-
 एव वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं, अथच विरुद्धमुखत्वं जानीम एव।
 अनाचारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वं मुखं न दर्शयति मलिन-
 मुखश्च भवति। एतयोरेकप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चूचुकयोः
 श्यामत्वान्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोऽपुष्टं। अथचेतस्या हृदयं
 कठिनं ज्ञात्वा आर्जवं हि कुटिलेषु न नोतिरिति न्यायेन नि-
 हुरत्वमङ्गीकुर्व्वतोः। यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्यथारथ च युक्ता-
 चारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव। हृदयस्थोपर्य्युद्धमुखेन वर्त्त-
 मानत्वात् हृदयं प्रति कुचौ मदा पराङ्मुखत्वेत्यर्थः। युक्ता-
 चारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात् पराङ्मुख-
 एव भवति, न तु पश्यति, अथ च ईदृक्सुन्दरमन्तरपरि-
 त्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतत्त्वगुणं भजतोः तथा पीव-
 रत्वादन्यान्यमंशेष्वथोर्वर्त्तुल्योश्च विगतमुखत्वं निमग्नचूचुकत्व-
 गौरवविरुद्धश्याममुखत्वञ्च जानीम एव। अथ चेदृगतिकोम-
 लमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढताममुञ्चतारालिङ्गना-
 दीनामपि विषये सकृपयोरतएव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युन्नतं
 मुखमयं यथोक्तादृक् प्रसन्नमुखत्वञ्च जानीम एवेति इत्यादि-
 ज्ञातव्यं ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोऽङ्गुष्ठमभिधाय तां ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तथा जगे ॥ ३७ ॥

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरन्तनानुरागाहं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

इतीति । अस्मिन्नेत्युक्तप्रकारेण सोऽङ्गुष्ठं वक्रोक्त्वादिम-
चित्तं यथा तथा तां भैमी कलां वा अभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे
मौनानि मति दमयन्तीमुखादधीतं स्मितं यथा नलवक्रोक्तिमा-
कर्ण्य हभङ्गं भौमुखं दृष्ट्वा सञ्जातहामया भैमीमुखेनाधीतं स्मितं
यस्याः, नलीयमात्प्रामवपनात् स्वयं हसन्ती भैमीमपि हाम-
यति स्मित्यर्थः । तादृश्या वा तथा कलया अमौ नलो जगे,
अभाणि । सोऽङ्गुष्ठं तु मात्प्राममित्यमरः । उङ्गुष्ठं नमुङ्गुष्ठः,
भावे घञ्, तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं । मुखाधी-
तति पञ्चमीति योगविभागात् समामः । पक्षे कर्तृकरणे कृतेति
(पा० २।१।३०) तृतीयाममामः । अस्मै तयेति पाठे क्रियया
यमभिप्रेतीति (पा० १।४।३० वा १) सम्प्रदानत्वं ॥ ३७ ॥

कस्मादस्माकमित्यस्योत्तरमाह ॥ भावितेति । हे राजन्
त्वयेयं साधु सम्यक् भाविता सम्यक् तर्किता यत्त्वयि विषये खलु
निश्चितं नवरागा नवप्रोतिर्वर्त्तते नोढत्वादधार्ष्ट्येन मलज्जा
वर्त्तत इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरन्तना-
योऽनुरागस्तस्याहं योगं यथा तथा वर्त्तते बद्धकालीनस्ते हवशा-
न्निशङ्कादित्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरन्तना-

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं सम्भुज्यते बाना कथमस्मासु भाषतां ॥ ३८ ॥

नुरागार्धमतिदृढप्रोतिर्यथा तथा वर्त्तते न तु त्वयित्येकवा-
क्यता वा । तस्मात्तज्जावशादधाष्ट्यान्मय्युदासीना भवतीषु तु
प्रोतिमती तव बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । अथ च त्वयेयं माधु तर्किता
माध्विति काका विपरीतलक्षणया वा माध्वेव विपरीतमेव
तर्कितेत्यर्थः । यदा अकार प्रक्षेपेणामाधुतर्किता, खलु यस्मात्
त्वयीयं नूतनानुरागा अतिदृढप्रोतिर्वर्त्तते, अस्मासु तु जोर्णा-
नुरागयोगं यथा तथा अतिशिथिलप्रोतिर्वर्त्तते न तु त्वयि ।
अतिपरिचयादवज्ञा इत्यादि न्यायादित्यर्थः । यतोऽस्मभ्यं
दयते तुभ्यं न दयत इति पूर्वाक्तवचनान् त्वया सत्यमुक्तं
इत्यर्थः । यद्वा सम्यक् भाविता भावं प्रापिता द्रावितेत्यर्थः
यस्मात् त्वयि नवरागत्वादृढप्रोतिः सती अस्मान्प्रति पुराण-
प्रोतिमदृग्मतिशिथिलप्रोतिर्वर्त्तते न तु त्वयि । तथा सम्य-
ग्भाविता यथा त्वयैव दृढप्रोतिः सती अस्मान् सर्वथा न
गणयतीत्यर्थः । तस्मादस्मान् वृथैव उपहसमीति भाव इति
साङ्गुण्यं ॥ ३८ ॥

अन्वयाहीत्यादेरुत्तरमाह ॥ स्मरेति ।

बालां बलान्न भुञ्जीत विरागात्पत्तिशङ्कया ।

भुञ्जीत चेत्त्रपाभीतित्याजनकममङ्गतां ॥

इत्यादि स्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवोढा

नवपरिणीता मेथं बाला नोऽस्माकं मखी कथं सम्भुज्यते, अपि तु विरागोत्पत्तिभिर्या बलादुपमर्दनं कथं विद्रम्यते, अत एव त्वया सम्भुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु त्वत्कतरतत्वादेव किञ्चिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः । अथ चैवं वक्रोक्तिः कामशास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा सम्भुज्यते, अपि तु सामस्येन भोगो न क्रियत एव, किन्तु स्मरशास्त्रावित्यात् स्तन्यमेव भुक्ता मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषतां, अपि तु अतिपीडनाभावान्न किञ्चिदप्यस्मासु भाषते । या हि बाला सुरते नितरां पीड्यते मैव मखीषु समातिपीडा भवति मया सोढुं न शक्यत इत्यादि वदति, न तु सामिभुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च कामशास्त्रज्ञेन त्वया बालाऽपीयमेतन्मनोऽनुकूलमेव भुक्ता, अतः कथमस्मासु भाषतां अपि तु न कथञ्चिद्भाषते कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । बाला हि कामशास्त्रकौशलवशाद्यथानुरागं भुक्ता यद्यपि भोगं सहते तथाप्यतीव लज्जालुत्वात् सम्भोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वञ्चकौ युवामस्मान् वञ्चयथ इति भावः । अथ च सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोढेयं बाला केन प्रकारेण सम्भुज्यते स्मर चिन्तय तं प्रकारमित्यर्थात् रात्रौ कृतमेव सम्भोगमकृतमेव कथयसि, सम्भोगप्रियेण न विस्मृतोऽतः स्मरेति काकूक्तिः । कथञ्चेयमस्मासु भाषतामपि तु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणाया त्वयेयं भुक्ता अनया रहस्यमस्मासु कथितं किमिति नः प्रतारयसीत्यर्थः । अथ च

नासत्यवदनं देव त्वा गायन्ति जगन्ति यं ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

त्वयेयं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि तु अनुचितमेतत् विदुषाऽपि त्वया क्रियते, अस्मासु कथं न भाषतां अपि तु भाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ३८ ॥

आलीरियमलीकवागित्यंशस्य, आह स्मेत्यत्र तन्मृषाभूदित्यस्यांशस्योत्तरमाह ॥ नामत्येति । हे देव राजन् जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं त्वा त्वां अमत्यं वचनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति किन्तु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यद्वा न अमत्यं नामत्यं सत्यमेव भाषणं यस्य तं तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थमलीकमालपनं भाषणं यस्यास्तादृशस्य सत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् किन्तु सत्यवादिनैव प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मासु यदनया कथितं सत्यमेवेति भावः । अथ च वक्राक्तिः, त्रयो लोका यं त्वा अमत्यभाषिणं न गायन्ति, अपि तु अमत्यभाषिणमेव गायन्ति । यद्वा आ ईषदपि सत्यभाषणं यस्य तं सदाऽनृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्यानृतवादिनस्तान्यथालपनात् सत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात् किन्तु असत्यवादिन्येवाचिता । कृतमपि मन्मोगमहं न कृतवानिति वदसि तथेयमपि राजौ कृतमपि मन्मोगं नेति वदति योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति न्यायो युक्तः, इति द्वावपि प्रति मोक्षुण्डं । भो राजन् त्रयोऽपि लोका नामत्यवदन्तिनीकुमा-

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं नु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभुर्यस्मान्ननः सख्या दिवानिगम् ॥ ४१ ॥

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथं ॥ ४२ ॥

रवन्मुखं यस्य तमसिसुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रिया अन्य-
थाऽनुरूपं लपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात् किन्तु
सुन्दरतरवदनव योग्या स्यात्, तथा च तन्मुखवदेवैतस्या अपि
मुखं सुन्दरमिति जानोहीति भावः ॥ ४० ॥

आह स्मृत्यादः श्लोकत्रयेणात्तरमाह ॥ मनोभूरिति अस्या-
श्चित्ते मनोभूः कामोऽस्तीति मत्तं, हे देव किन्तु त्वमेव स मनोभूः
न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः । कुतः, यस्मात् कारणात् मस्या
भेद्या मनः दिवानिगं तवावस्थितेर्भूः स्थानं । कामपरत्वे मनसि
भवति, नलपरत्वे मनोभूः स्थानं यस्य, अस्याश्चेति सुन्दर-
तरो मनोभूस्त्वमेव वर्त्तमं नान्य इति ॥ ४१ ॥

यद्यहमेव कामस्तर्हि मद्दिषयेऽस्याः कामो नास्तीति श्लो-
कावान्तरच्छलाशङ्कालिगाद्वरणवाजेन प्रकारान्तरेण तस्यैवा-
त्तरमाह ॥ सत इति । अथाथवा स मन्मथो सख्याः भैस्याश्चित्ते
सतो वर्त्तमानस्य तव प्रतिच्छाया प्रतिविम्ब एव न तु स्वतन्त्रा
विम्बरूपाः, प्रतिविम्बश्च स्वच्छ एव मुकुरादौ भवतीति भैमीम-
नसः स्वच्छतरत्वं द्योतितं । कुत एतदित्याशङ्क्यान्यथानुपपत्तिं
प्रमाणयति । अन्यथा यदि प्रतिच्छाया न भवेत्तर्ह्यतनोरशरी-

कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवां ॥ ४३ ॥

रस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं स्यादपि तु न कथ-
ञ्चित्, ऐलनामत्यादीनां मशरीरत्वात् त्वया सह सारूप्यं युज्यते,
अयं त्वतनुस्तस्मादस्य प्रतिविम्बव एव तत्सारूप्यं युज्यते । प्रति-
विम्बमेव ह्यशरीरमपि तुल्यरूपं भवति । तस्मात् प्रतिविम्बस्य
विम्बं विना स्यादुमशक्यत्वान्नमसि तव धारणात् सारूप्यं तत्प्र-
तिविम्बभूतं त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः ।
विम्बत्वे अनङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिविम्ब एवायमित्यनु-
मानं ॥ ४२ ॥

क इति । अथ चोभयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया कृत्वाऽत्र
द्वयोर्मध्ये स्मरः कः त्वं नलश्च क इति सादृश्यात् सन्देहे सति
अत्रास्मिन् सन्देहे सति वा त्वय्येव विषये अर्थितया साभिलाष-
तया सेयं भैमी युवां द्वावपि स्मरनलौ चित्ते धत्ते । सर्व्वी ह्यति-
सदृशयोः काचमण्यादिपदार्थयोः सन्देहे एकतरपरित्यागे
मणिरिव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं
काचमपि न मुञ्चति । तथा तुल्यशोभत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात्
स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति त्वय्येव
साभिलाषतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव धारयति
न तु कामार्थं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे त्वया हेतुना
याऽर्थिता तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनान् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गणेन स्पृशत्यसौ ॥ ४७ ॥

विलोकनात् प्रमृत्त्यस्या लग्न एवामि चक्षुषोः ।

स्नेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४८ ॥

पूर्णचेत्यादेरुत्तरमाह ॥ त्वयोति । पङ्कजाक्षी अमौ त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्त्तमानत्वस्य दर्शनाद्धेताः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिभिर्या त्वां दृग्गणेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति । न तु पूर्णया द्विलोचन्या, त्वयि न्यस्तोति अन्तरागातिशयः, पङ्कजाक्षीति दृग्गर्गतिमौन्दर्याञ्च सूचितं । सुन्दरवस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भयं इति च सूचितं । शङ्कयेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

नालोकत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ विलोकनादिति । विलोकनात् प्रमृति अनया प्रथमं त्वं यदा दृष्टोऽमि तदारभ्य त्वं अस्याश्चक्षुषाः संलग्न एवामि । त्वामेवैयं मदा पश्यति नान्यत् किञ्चिदपीति । अस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः । एवं मति महत्तवे इयं मिथ्या वदतीति शङ्का अपिनामयेर्त्ताः एतदोयचक्षुषोर्मध्ये अहं वर्त्ते न वेति निश्चेतुं स्नेनात्मनैवावलोकय एतदोयचक्षुषी पश्य अहमत्र वर्त्ते इत्यनुभवेनैव निर्द्वारयिष्यसीत्यर्थः । स्नेनालोकने हेतुमाह । परवाचि की नाम प्रत्ययो विश्वासः, अपि त्वनुभवयोग्येऽर्थं परवचनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । दृश्यकनीनिकायां सम्मुखं दृष्टुमवश्यं प्रतिविम्बो भव-

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमं ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

त्येवेति क्लोक्तिः । अथच नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकज्जलवदीचि-
तुममामर्थान्नालोकत इति त्वया मत्यमेवाक्तमित्यर्थः । अत्र
चेच्छङ्का तर्हि स्वनेत्रलग्नमेव गोलकादि स्वयमालोकय
तदा ज्ञास्यमि, यतः परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात्
आरम्भार्थयोगे पञ्चमी ॥ ४५ ॥

* रागं दर्शयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ परीति । अनया परी-
रम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य सङ्क्रम-
मारम्भोपक्रमस्य तद्भाजेन मे हृदयस्य मनसोऽथ च वचसस्त्वय्येवं
अनेन प्रकारेण रागोऽनुरागोऽथ च रक्तिमा, एतादृशी वागुदि-
तैव, माचात् यद्यपि नाक्तं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनं
ह्यनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कुमाङ्गराग-
स्लेपनव्याजेन मम त्वय्येवमनुरागो वर्त्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर
एव प्रकटीकृत इति भावः । हृदयस्यैवेति पाठे त्वय्येवेति योजना ।
त्वयि मे हृदयस्यैव रागो न तु वाचिकः । मत्स्यादौ तु वाङ्मा-
त्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा । उदितेवेति पाठे त्वत्प्रेक्षा ।
अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्नमिदं परिदृश्यमानं कुच-
कुङ्कुमादिकमेव सर्व्वमपि रात्रिवृत्तान्तमस्मान् बाधयतीति
दृष्ट्यैव वञ्चयमीति सूचितं ॥ ४६ ॥

मनसाऽयं भवन्नामकामसृक्तजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठशुम्बत्येकावलिच्छलात् ॥ ४

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहिः ॥ ४८

कां नामन्वयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ मनमेति । अयं मय्या भैम्याः कण्ठो मनमैव भवतो नलेति ते नाम तदेव कामसृक्तं स्मरस्य प्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतं अस्यास्तीति तादृशः सन् एकावलिच्छलात्, एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषायां जातु अक्षसूत्रं पद्माक्षादिरचितं जपमालिकां चुम्बति । भर्तृनामग्रहणनिषेधात् 'माहसं मानसो जपः' इति मानसजपे फलविशेषप्रवणाच्च मुक्ताहारजपमालिकया तन्नामैव मनसा जपतीति भावः । नलेति स्मरणमात्रेणैव कामादेकान्नामः कामसूत्रत्वं ॥ ४७ ॥

अस्या पीनस्तनेत्यादेरुत्तरमाह ॥ अधीति । महता, नतरां गौरवयुक्तेनाथ च महापरिमाणेन भवता तया वयस्यायाः भैम्या हृदि अध्यासितेऽधिष्ठिते सति अन्तर्हृदयमध्यऽसम्मान्तौ स्थातुमशक्तौ स्तनौ हृदयात् वहिर्दशे निष्क्रान्तौ, इति वयं ब्रूमहे सम्भावयामः । यदाप्रभृति त्वं चित्ते लग्नस्तदाप्रभृत्यैतौ वहिर्दृश्येते तस्मात् पूर्वमन्तराऽवस्थितत्वाद्वहिर्न दृश्येते तदधिष्ठानानन्तरं तु वहिर्निर्गतौ इति तवैवावकाशोऽभूत् न तु कुक्षयोस्तस्मादस्मानेवं प्रतारयसीति भावः । अन्योऽपि महताऽ

कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं वृहन्तावावृतौ ह्रिया ॥ ४८ ॥

धिष्ठिते स्थाने स्यादुमशक्तौ वह्निर्निर्गच्छत्येव । वहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गताविति भावः । अध्या-
सिते हृद्यन्तरमस्मान्ताविति वाच्यः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ कुचाविति । दोषेणोज्झितौ नि-
र्दोषावथ च दोषायां रात्र्यां कूर्पासेन त्यक्तौ, तथा वृहन्ताव-
तिपोवरौ, अत एव त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्दितौ व्रणितौ
नखैश्च चतयुक्तौ कृतावस्थाः कुचौ दिने ह्रिया हेतुना आवृतौ
वस्त्रेणाच्छादितौ सन्तौ आस्यं चूचकायं कथं दर्शयतां अपि
तु न कथञ्चित् । रात्रौ हि सम्भागममये निर्विघ्नं स्ननदर्शनं
भवेत् दिवा तु ह्रिया नखचतादिमम्भोगचिह्नदर्शनभया च
वस्त्रावृतत्वात् कथं नाम चूचकायस्यापि दर्शनं स्यादपि तु
न कथञ्चिदित्यर्थः । दोषथा रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वादिन-
प्रकाशसम्बद्धौ, अत एव ह्रिया वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव
तथैर्युक्तमित्यर्थः, इति वा । वह्निःस्थितं त्वाम्पति वैमुख्यामम्भ-
वात् हृदयस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति ह्रिया
पराङ्मुखत्वाद्वा भैस्या कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । स्वाश्रयभू-
तस्य भैमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । न हि कुचौ
हृदस्य सम्मुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो
लब्धप्रतिष्ठा धनादिग्रहणेन पीडितो नासादिकर्त्तनेन कृत-

इत्यमौ कलया सृक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननां ॥ ५० ॥

बभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः ।

चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखं ।

दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥

ब्रूणा लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति । ब्रूणितौ तार-
कादित्वादितच् ॥ ४८ ॥

इतीति । कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं क्षरद्भिरतिमधुरैः सृक्तैः
शोभनवकोक्त्यादिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः सञ्जातगाढप्रेमभरोऽमौ नलः
उन्नमितं पाणिना ऊर्द्धीकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीं हे
भैमि इदं कलावचनमोदृगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमि-
तेति ज्वलकलेति (मि० कौ० चा० १२५ पत्रे) मित्वपक्षे ह्रस्वः ॥ ५० ॥

बभाविति । पत्युः करोऽरविन्दमिते बभौ । किङ्कुर्वन् प्रेय-
सीवक्त्रमुन्नमयन् । किम्भूतमरविन्दं चिरेण बहुकालेन वैरं वि-
सृत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं सन्धानं येन, अभू-
तोपमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरित्वं ॥ ५१ ॥

ह्रीणेति । नलौक्तिकलौक्तिकवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन ह्रीणा
स्मयमाना चातएव लज्जावशेन स्मितञ्च नलेन द्रष्टव्यमिति
बुधा वा, अत्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दम-
यन्ती तदा तस्मिन्मुखेन मनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मु-

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह सा सस्मितं ।
 परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
 क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।
 निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

देऽभूदिति वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा नितरां हृष्टोऽभूदिति
 भावः ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्त्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रो-
 क्त्वादिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः
 सखीं कलां भस्मितं यथा तथा आ हस्य । विलासाय स्पृहेरो-
 प्सितः (पा० १।४।३६) सम्प्रदानत्वं । सहप्रियः गोपमर्जनस्येति
 (पा० ६।३।८२) पात्रिकत्वात् सादेशाभावः ॥ ५३ ॥

क्षन्तुमिति । हे कले इयं तव वयस्या अस्य वर्त्तमानस्य
 दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं शक्नुं व्यवस्यतात् प्रयततां । कोऽप-
 राधो दिनस्येत्यत आह । यद्यस्मादियं भैमी निशीव रात्रौ-
 विव नोऽस्माकं निशि चुम्बन इति पठितस्य धातोरर्थमत्र
 दिने नाचरति, रात्रौ यथा मां निःशङ्कं चुम्बति तथा भव-
 तीभ्यो क्षज्जया दिने नेति दिनस्यापराधस्तस्मात्तस्यापराधं
 क्षमस्वेति प्रार्थिन्न इत्यर्थः । व्यवस्यतामिति पाठे आत्मनेपदं
 चिन्तं ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति । दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रभोक्त्य पराभूतः, एवमपराधस्येन्नन्यते तत्तर्हि तस्य भैमो-
मुखस्य मादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियो
विकामलक्ष्याऽथ च भयदोऽपि तेन कृताः । अनेकापकारका-
रिण्येकस्मिन् पराभूतं यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा नान्य-
पकार एवेति तन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकत्वादि-
नेनापकार एव कृता नापकारस्तस्मादतस्यापराधो नास्तीति
सन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्वीति भावः । एकस्मिन् धर्षितापाये
बहूनामपकारिणि बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो बध इत्या-
द्युक्तेः । तत्कृता इति पाठे दिनस्य मित्रभूतानां सम्बन्धात् मल-
क्ष्मीकाणां कमलानां, अथ च शतसंख्यानि बहूनि पत्राणि वाह-
नानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृताः श्रियाः । रात्रौ
सङ्काचकरणात् दिनेन तु तन्मुखमित्रं चन्द्रो धर्षितश्चन्द्रेण तु
दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्षितानीति चन्द्रेण स्वयं
वैरनिर्व्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्य-
र्थः । तन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि किन्ना अपि तु न,
किन्त्वतिवृद्धिमेव प्रापितास्तस्मात् पूर्ववदेवापराधो नास्तीति
काकुत्वा । तन्मुखमित्रं चन्द्रो यदि दिनेन तिरस्कृतस्तर्हि दिन-
मित्राणां कमलानामपि श्रियस्तत्र तन्मुखेन किन्नाः, स्वकान्या

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥ ५६ ॥

निशि दद्याधरायापि सैषा मद्भ्यं न रूष्यतु ।

क्व फलं दृश्यते विम्बोन्नता कोराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

तेषां निःशोभीकरणात् वैरं निर्यातितमेवेति दिनस्यापराधा-
न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

लज्जितानोति । हे कले अनया मयि विषयं तावलज्जि-
तानि लज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यतो रात्रौ
क्रीडितया कृतसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितवज्रविधसुरतचातु-
र्यया, तत्तस्मात् सम्प्रति तानि लज्जितानि यत् पुनः प्रत्यावृ-
त्तानि तत् कं प्रति उद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ, मयाऽस्या सुर-
तचातुर्यधार्ष्ट्यं वज्रवारं दृष्टमेव । त्वामेव प्रति इयं लज्जत इति
जानीहीति भावः ॥ ५६ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्वापराधमाशङ्क्य परिहरति ॥ नि-
शीति । सैषा निशि दद्याः अधरो येन तस्मादपि मद्भ्यं न रूष्यतु
न कुप्यतुः, यस्मात् पक्वविम्बी फलं दृश्यते आस्वादयते, कोराय
शुक्राय विम्बोन्नता क्व कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किन्तु
स्वसम्बन्धेन शोभाहेतवे तस्मै स्निह्यत्येवेत्यर्थः । दन्तचर्ते कृतोऽपि
व्रणसम्बन्धवशान्नितरामधरशोभाकारित्वेन मद्भ्यं प्रसाद एव
युक्तो न तु कोप इति भावः । रूष्यतीति पाठे सिद्धवत्कारणे-
क्तिः । मद्भ्यं कोराय च कुध द्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी ॥ ५७ ॥

शृणोपदत्तुचिह्ना श्रीश्वोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यान्तन्नृपस्तौ पीडयामि न ॥ ५८ ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्द्धा किमपराहं यत् पादौ नाप्नोति चुम्बितुं । ५९ ॥

शृणीति । एतस्याः कुचाभ्यां शृणोपदं अङ्कुशाघातस्त-
मेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथ चाङ्कुशाकारनखपदविशेष एव
शोभनं चिह्नं यस्या मा कुम्भिनः करिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा
मस्य च यस्माच्चोरिता, पश्य, एतत्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं यदि
नास्ति तर्हि तमेव विनोक्तव्यम् । तत्तस्मान्नृपो दण्डदण्डकरणा-
धिकारी अहं तौ स्तयकारिणावतत्कुचौ न पीडयामि, अपि
तु पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपनखत्ततादिरूपं चा-
चितमिदमर्थः । राजा हि चोरस्य दण्डः क्रियते । ममापराधा
नास्तीति भावः । अङ्कुशो स्त्री शृणोर्द्वयोरित्यमरः । शृणी
कृदिकारादिति (पा० ४।१।४५ वा०) ङीप् ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽप-
राध्यतु, अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्द्धा पुनः
किमपराहं यो मस्तकः प्रणामहेतुनाऽस्याः पादौ चुम्बितुं
स्रष्टुमपि नाप्नोति, नमस्कर्तुमपि न ददाति कोऽपराधा तेन
कृत इति पृच्छेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपराद्धं भवदाणीआविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्टुरं ॥ ६० ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषतां ।

ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

अपराद्धमिति । भवदाणीआविणा त्वद्वचनाकर्णनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धं को वाऽपराधः कृत इति कले त्वं भैमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा माम्प्रतं परुषमाहः, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्टुरं ब्रूते तस्मादपराधः सम्भाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीया वा तत्सदृशः कश्चित्परुषं भाषते । अथच वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्मान्माधुर्यं नास्ति तस्मात् पश्चादागत्य निश्चितं मयाऽसमचभाषमाणाया भवत्या भारती श्रुता न त्वन्येन केनाप्यामयेनेति । साऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलालापपेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा रात्रौ एतदाणीमाधुर्यं मया वक्त्रनुभूतं, इदानीन्तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमस्ति इति । परुषं निष्टुरं च क्रिया विशेषणं । परुषं निस्त्रिहं निष्टुरं सतिरस्कारं । कलकण्ठी अङ्गगात्रेति (पा० ४।१। ५४। वा०) ङीप् ॥ ६० ॥

मेति । हे कले मेयं स्वस्यालिजने त्वयि विषये विश्वस्य भाषतां कथयतु । अस्मासु विषये अनुमताऽङ्गीकृता ममता स्वीयतामिति पुनः कुतः प्रस्मर्यते विस्मर्यते इति त्वं पृच्छ । इयं च

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णेऽपनयच्छन्नात् ।

सन्निधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद् तां ॥ ६२ ॥

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्त्तं किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

तस्य विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । रात्रौ रतानुकूल्यमाचरितमनया
इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमित्याचर्येत इति भावः ।
इत्युपालम्भनभङ्गिः । प्रशब्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता
॥ ६१ ॥

अथेति । अथ नजोत्थनन्तरं सा कला भैम्याः उपवदने
वदनममीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छन्नात् समीपनयनव्याजात् तस्या
भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं सन्निधाप्य सन्निहितं कृत्वा तां जगाद् ।
अवदन्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव कर्णे भैमीमुखममीपे
कृत्वा अनन्तरञ्च तद्वचः प्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमी-
कर्णममीपे निजमुखं कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः । कथकानुकथन
जातिः । उपवदनेऽव्ययीभावे सप्तम्या अस्मावाभावः । सन्निधाप्य
हेतुमण्यन्तात्त्यप् ॥ ६२ ॥

अहो इति । हे धूर्त्तं वचनचतुरे त्वं मयि विषये रहो-
वृत्तं एकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमपि अल्पमपि च
नाभ्यधाः, अहो आश्चर्यं एतादृशी धूर्त्ता काऽपि न दृष्टे-
त्यर्थः । त्वं आस्व तिष्ठ तिष्ठः, यद्यपि त्वं नाचकथा, तथापि ते
तत्र तद्रहोवृत्तं सत्यं सत्यवादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये

स्मरशास्त्रमधीयानां शिञ्जिताऽसि मयैव यं ।

अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

वादयामि । अहमपि त्वया यतो वञ्चिता तथा किञ्चिद्दत्त-
यित्यामि यथा ननु एव स्वयं तदीयसुरतप्रागन्तं प्रकटयति
मां वञ्चयित्वा कथङ्कारं म्यास्यमि क यास्यमि क्षणमात्रं स्थिरा
भवेति मरोषोक्तिः । मभ्यमिति पाठे आभिधापये नलं मभ्यं
जानीहीत्यर्थः । आश्रमभ्यमिति पाठे इमं भूपमेव तमेवेदम-
मभ्यं मभायां जनममलं वक्तुमनर्हं तद्रक्षोवृत्तमाश्रिदानोमेवा-
भिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपं अकथितञ्चेति (पा० १।४।
५।१) कर्त्तुं अभिधापये अभिपूर्वाङ्गापणार्थादधातेर्हेतुमणि
चि णिचञ्चेति (पा० १।३।७४) तङ् ॥ ६३ ॥

स्मरेति । स्मरशास्त्रं वाक्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं अधीयानां
पठन्ती त्वं तत्र प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतमस्मैव
मयैव शिञ्जिताऽसि । स दाम्पत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वाऽपि निष्पा-
द्यापि मम पुरस्तात् किमगोपि गोपितः कथयति प्रश्नः । नितरां
धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिञ्जितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि ममैव
पुरस्तादकृतमेव कथयामीति नितरां वञ्चनचतुराऽमीति भावः ।
स्मरशास्त्रं नलोकेति (पा० २।३।६६) षष्ठीनिषेधः । दम्पत्यो-
र्भावः सम्भोग इति यावत् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इति (पा०
५।१।१२८) यक् ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे ऊं ऊंमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

सख्या लीनाम्बुजाघातमनुभूयात्पन्नृपं ॥ ६६ ॥

मौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्या-
मेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीवचनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्यामपि
भैमी मां प्रति किमपि वदतीत्यहं शृणोमीति नलम्प्रति प्रक-
टयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चि-
दुक्तोक्ता अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये मुहुर्मुहुः ऊं ऊं इति
शब्दं चक्रे । वदत्यचिह्नोक्त्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सत्यत्वबुद्धिजननार्थं
पूर्व्वरङ्गभूतमलोकमेव अवणोत्तरदानरोतिप्रकटनमकरोदिति
भावः । वादं वादं आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति (पा० ३।४।२२)
द्विर्वचनञ्च ॥ ६५ ॥

अथेति । अश्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरं असौ कला नृपं
भिसृत्य भैम्याः सकाशान्नलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमेव अवाचत् ।
किम्भूता, अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यशंसति वर्णयति तच्छीला
विपरीतसुरतमपि करोषि साम्प्रतं नितरां धृष्टा जातामीति
भैमीकर्णे प्रेमभाषणं कुर्वाणा, अत एव सख्या भैम्या लीला-
म्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य रतिप्रागल्भ्यं नलेन शंसयति त-
च्छीलेति च । शंसिनी केवलाद्धेतुमणन्तादा शंसेस्ताच्छील्ये
णिनिः ॥ ६६ ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थाभ्यर्थना क्रुधा ।
यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा ॥ ६७ ॥
वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः ।
शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयं ॥ ६८ ॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानतां ।
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

दृष्टमिति । हे महाराज सार्वभौम इयं नलाय सम्भोगं
वितरेति त्वर्थं त्वत्सम्भोगसम्बन्धितया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्मा-
ज्जातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघातप्रकारेण
यत्ताडयति, यद्वा यच्च भ्रुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते
तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा
तत्र मां कथं प्रवर्त्तयसीति मां ताडयति भ्रूक्षेपेण चेतः परं
मा वादीरिति तर्जयती च तत्त्वं पश्येति भावः दृष्टं दृष्टं सम्भ्रमे
द्विरुक्तिः ॥ ६७ ॥

वदतीति । हे राजन् इयं इति वदति । इति किं हे कले
यदर्थमर्थनां त्वं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिह्नेन अचिह्नि
निर्द्धारितः, तर्हि कः अयं शक्रः स्वयंवरणकाल इव माया
नलरूपं कृत्वा स्वयमायातवान् इति अहं शङ्के त्वदर्थाभ्यर्थनां
कुर्वन्त्या मम कर्णे इति वदति ॥ ६८ ॥

भौमो त्वदिन्द्रत्वे इन्द्रप्रमाणमाह ॥ स्वर्णदीति । इयं स्वर्णदां
मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मनो दानं, दिवः स्वर्गात्ते

भाषते नैषधक्यायामायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहन्त्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भायाभामतिस्त्व ।

जम्भारित्वं कराम्भोजादम्भोनिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

भूमिं प्रति आगमनञ्च तवेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां
नयति प्रापयति । न हि मनुष्यस्य स्वर्णदीस्वर्णपर्दिनीसुवर्णक-
मलानयनं स्वर्गादागमनं च सामर्थ्यं दृष्टं । तस्मान्नलरूपं धृत्वा
पूर्वं इन्द्र एवायमागत इति । एतदर्थं मास्पृत्यर्थना त्वया कर्तु-
मयुक्ता इतीयं मत्कर्णं कथयतीति भावः । स्वर्णदीति पूर्वपदा-
त्सञ्ज्ञायामग इति (पा० पा० ४।३) एतत् ॥ ६८ ॥

भाषत इति । हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य क्वायाया कान्तेः माया
कापश्यं मया स्वयंवरकाले अमायि जातेति इयं भाषते । स्वयं-
वरकाले तव परस्तीत्वाभावात् नलरूपं धृतं, इदानीन्तु पर-
स्तीत्वमभियैवं न करिष्यतीति मया प्रत्युक्ता सती इयं भैमी
अहन्त्यायां गौतमपत्न्यां तसेन्द्रस्याकर्णिता व्यभिचारलक्षणा
दुष्टा नयो यया एवंविधाऽयमिति चाह ब्रूते । परस्तीत्वभी-
तिरपि तस्य नास्ति तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न
कार्येति मां प्रति भाषत इति भावः । नैषधस्यैव क्वाया यस्या-
मिति मायाविशेषणेन पृथग्वा ॥ ७० ॥

समिति।कुशायाभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः मार्व-
भौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणो युक्तात् कराम्भोजाद्धेतोस्त्व

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निऋतीकृतकैतवां ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

जम्भारित्वमिन्द्रत्वं सम्भावयति, तर्कयति न ह्यनिन्द्रो वज्रह-
स्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात् कुशाग्रबुद्धित्वमस्याः
॥ ७१ ॥

अनन्येति । तस्माद्भो राजन् त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि
न तु कृद्गना, तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्व्यतिरिक्तः साक्षी
यासु युवाभ्यामेव ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशो रहःक्रिया एकान्त-
क्रीडाः साक्षात् स्वयमेवाथ च व्यङ्ग्यवृत्तिं विना आख्याय प्रकटं
कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमायासंशयभयं त्वं नुद नि-
राकुरु एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयचेष्टामुक्त्वा अस्माकमेतस्याश्च
सन्देहमपनुदेत्यर्थः । सत्यनैषध इति वा पाठः ॥ ७२ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तथा कलया सुप्रयुक्तत्वेन कैतव-
द्यातकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादिन्द्रत्वनि-
श्चायकोपपत्तिमत्तया च सम्यक् प्रयुक्तत्वेन निऋतीकृतं आच्छन्नं
कैतवं कृद्ग यस्यास्तां कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे मयीन्द्रभ्रान्त्यै-
वेयं चुम्बनादि न करोति किमिति भैम्याशये संशयालुः स-
न्दिहानः स नलः भैमीभ्रान्तिनिरासार्थं शशंस रहोवृत्तमि-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्मरसि कृद्गनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात्
यदानन्दोक्तसलोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरसीति । हे भैमि कृद्गना निद्रालुर्निद्राणा अलीकमेवाङ्गी-
कृतनिद्रालं मया नाभौ शयस्य करकमलस्यार्पणाद्भूताः आन-
न्देन भात्तिकभावेनालम्बितं लोमानि यस्याः सत्करनाभिस्य-
र्जनं जातरामाञ्चा मती पद्मयुक्तनाभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यसि
मञ्जाता, तत् स्मरसि । पाणिरोमाञ्चमस्वन्धात् सकण्टककमल-
मस्वन्धमस्वावनया पद्मनाभीत्वं तत् यज्जातं तत्स्मरेत्यर्थः । नल-
पाणिः पद्मस्थानीयः रोमाञ्चश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च
विकर्मितकमलदलतुल्यरोमाञ्चोद्गमात् पद्ममिव नाभिर्यस्या-
स्तादृशी जाताऽसि तत्स्मर । शयार्पणं रोमाञ्चोद्गमे हेतुः । अथ
च नाभौ शयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यसि ।
पद्मनाभी भविष्यसीति च्चिः । तत् स्मरसि नाभौ करकमलधा-
रणात्प्रीतिशुभं । ऽसि न हि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ कमल-
मस्तीत्यर्थः । निद्रिताऽसीति बुद्ध्या वसनसंभनार्थं नाभिमसीपं
मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातमात्तिकरोमाञ्चा जाताऽसि तत्
स्मरेति भावः । आनन्दोक्तसि लोमेति निद्राया अलीकत्वं
द्योतितं । न हि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाञ्चोद्गमो
भवति । भैमीपक्षेऽपि पद्मनाभीति च्चिः । स्मरतियोगेत्वभूतेष्य-
भिज्ञावचने लट् । त्वदानन्देति पाठः सभ्यः ॥ ७४ ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि मृदि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

जानामीति । हे मृदि सुकुमाराङ्गि शीघ्रद्राविणि च भैमि मया नवे मन्मथोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलितचित्ता त्वं, अतिमृदत्वात् सम्पूर्णमभोगोपमर्दामहतया तव खेदो भविष्यतीति भयात् सामि अर्द्धं भुक्तैव अप्राप्तसुरतावसानैव यत् मुक्ताऽमि तज्जानामि स्मरमि । सामिभुक्ता सामीति (पा० २।१। २७) समासः ॥ ७५ ॥

स्मरेति । हे भैमि आजिं मङ्गलमं जित्वा त्वां आशामुखेनेतः प्राप्ताऽहं नमस्कारार्थं लालनार्थं वा मत्पदधाविनि मच्चरणस्यर्शनि तव करे अङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वयमन्वयेन दर्शनार्थं समागते घने भूयमि जने मध्ये यदाश्लिष्यं आलिङ्गितवान् तत्स्मर । जनसमत्तं साक्षादालिङ्गनस्यानौचित्यात्प्रवासेत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन तत्पाणिपीडनवशात्त्वदालिङ्गनवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवान् तत् स्मरेत्यर्थः । आश्लिष्यं श्लिष आलिङ्गने लुडुत्तमैकवचने ज्ञेः क्तः विभाषासाकाङ्क्ष इति (पा० ३।२।११४) वैकल्पिकत्वादडभावः ॥ ७६ ॥

वेत्यमानेऽपि मत्त्यागदूना स्वं माञ्च यन्मिथः ।

मदृष्टाऽऽलेख्यपश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतन्तत्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अदृष्टोऽधरपानेषु रसनामपिवन्तव ॥ ७८ ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिता ।

स्मरेः स्वहृदि यत् स्मरसखीः शिल्पं तवाङ्गुवं ॥ ७९ ॥

हे भैमि माने प्रणयकलहे सत्यपि मत्कर्मकत्यागेन दूना
क्षणमात्रमपि मदिरहं मोढुमशक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं
स्वं पुरूपं माञ्चालेख्ये पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभव-
न्ती त्वं मया दृष्टा सती यच्चित्रलिखितयोरावयोरन्तरा मध्ये
तुलिकादिलिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवदस्मि
तद्वेत्य जानासीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतमिति । हे भैमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः
सुरतपरवशः मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्तवि-
वेकोऽहं तवाधरपानेषु अदृष्टः सन् तव रसनां जिह्वामपि
तत्त्वया तावत् शाकल्येन प्रस्मृतं । जिह्वायलेहनेनमपि कामशा-
स्त्रोक्तमिति ॥ ७८ ॥

त्वदिति । अहं स्वहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे ता-
त्कालिकत्वादार्रस्याशुष्करुधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रां
नखचतदर्शनादेव स्मरसखीः हास्यपरास्तव सखीः प्रति तव
शिल्पं भवत्सख्या भैम्येदं नखचतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यद-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठिं रूपेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्द्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्खलं ॥ ८० ॥

वेत्स्य मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

ब्रुवं तत्स्मरेः चिन्तयेः । स्मरे इति पाठे स्मरेः सन्नहमित्यर्थः,
सखीः मुखं कर्मा । शिन्पमिति अकथितञ्चेति (पा० १।४।५१)
कर्मात्वं ॥ ७८ ॥

त्वयेति । मधुगोष्ठ्या मद्यशालाया मध्ये मद्यमहपानावसरे
अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रूपा रोपकूपितया दृशा ईक्षितो
ऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तत्वात् स्खल-
नव्याजेन त्वत्पादे मूर्द्ध्ना यदस्खलं यदपतं तदेत्सि जानामि ।
स्खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रमादितवान् अस्मि तत्स्मरेत्यर्थ-
इति भावः । मध्येमधुगोष्ठिं पारे षष्ठ्या वेति (पा० २।१।१८)
समासः ॥ ८० ॥

वेत्स्येति । मयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते एव हा-
र्दिनि प्रेमभरतरले त्वां पश्यति सति आलिं सखीं आलिङ्ग्य
अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा हर्षेण किल विलासप्रकरणव्या-
जेन यत्त्वां अचुम्बीः तदेत्य स्मरामि । कामशास्त्राभ्यासकौश-
लवशात्सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा
स्वप्रेमभरं यत् सूचितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । हे हार्दिनि
इति भैमोषमुद्धिर्वा । प्रोष्य प्रपूर्वाद्धमेः काल्यपि यजादित्वात्

जागर्त्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

निक्षिप्यायाचिषं यत्त्वा न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भावाधिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतं ॥ ८३ ॥

सम्प्रसारणं । हार्दिनि हृदयस्य हृत्लोखेति (पा० ६३:५०)

हृद्भावः ॥ ८१ ॥

जागर्त्तीति । अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमुखात् सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्ड्यं इति न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्तेर्यत्ताः ताम्बूलफालिकाः मदीयाः पुनर्मह्यं देहीति याचितवान् तत्र विषये स्मरणकारणभूतो भावनारब्धः संस्कारो जागर्त्ति स्फुरद्रूपो वर्त्तते स्मरसि किमित्यर्थ इति प्रश्नः ॥ ८२ ॥

चित्त इति । मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामे-
सत्यां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिः तद्रूपे आगस्याप-
राधे तिष्ठतीति एवम्भूते सति मयि विषये वा समस्तस्यै सुख-
हेतुत्वादिषमरतस्यासुखहेतुत्वात् क्रुधा मध्य एव सुखजन्याद्रो-
षाद्धेतोः नखजं क्षतं त्वया यत् शम्बाकृतं । प्रथमं फालकृष्टे क्षेत्रे
पुनरपि सीतावदारणवत्प्रथमकृष्टभूभ्यां पुनः कर्षणवत् प्रथम-
कृतनखक्षतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यदारोपितं तत्ते
चित्ते अस्ति कश्चित् तत्स्मरेत्यर्थः । शम्बाकृतं द्वितीये स्यादि-

स्वदिग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तनीः ।

स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणं ।

दर्शिताधरमदृशा ध्याय यन्मामतर्ज्यः ॥ ८५ ॥

त्यमरः शम्बाकृतं कृत्रो द्वितीयेति (पा० ५।४।५८) डाच् लक्ष-
ण्या प्रयोगः ॥ ८३ ॥

स्वेति । स्वीयस्वीयदिशो विनियमेनैव परिवर्त्तनेनैव निशि
पार्श्वविवर्त्तिनोर्वागमदक्षिणकुक्षिपरिवर्त्तनशीलयोर्न तु यथाव-
स्थितयोः सम्मुखयोरैवैवम्भूतयोः आवयोस्तव मम च स्वप्नेष्वपि
निद्रास्वपि मध्ये अस्तं त्यक्तवैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे
सख्ये मैत्रे यत्सौख्यं सुखसुखित्वं वा तत्स्मर । सम्मुखयोर्हि यथा-
वस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्त्तिनोर्द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्परा-
ङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनियमपूर्वकमेव पार्श्वपरिवर्त्तने-
नैव वैमुख्याभावान्निद्राममयेऽपि साम्मुख्येन यदावयोर्मैत्र्यं तत्स्म-
रेत्यर्थः । स्वदिग्विनियमेन पार्श्वपरिवर्त्तनं वाऽन्यान्यसाम्मुख्यमेव
भवतीति सर्व्वमाक्षिकं । सौख्यं स्वार्थे भावे वा व्यञ्ज ॥ ८४ ॥

क्षणमिति । सदस्येव सभायामेव वर्त्तमानाऽपि त्वं सभा-
स्थानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपराणि कृतानि
ईक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणं अवसरं नृत्ताद्युत्सवं वा प्राप्य
मह्यं अङ्गुल्यादिना दर्शिताऽधरे वर्त्तमानो मदृशो मत्कृते
दन्तव्रणे यथा एवम्भूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः

तथाऽवलोक्य नीलाञ्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।
 करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥
 ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।
 न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥
 तदध्येहि मृषोद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः ।
 तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयेवाक्किनरूपं ॥ ८८ ॥

ध्याय स्मर । विमनितेति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा०)
 णिचि णाप्रातिपदिकेति मि० कौ० चु० १५१ इष्टवद्भावादि-
 लोपः ॥ ८५ ॥

तथेति । तथाऽधरदन्तचतदर्शनपूर्वं तर्जनप्रकारम् स्य
 लीलाञ्जनालस्य कराभ्यां भ्रमणरूपादिभ्रमात् तज्जात्रा प्रणा-
 नप्रसादाञ्जलिवन्धनरूपेण करौ योजयता मयुक्तौ कुर्वता मया
 कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादिताऽसि तदध्येहि स्मार्त्यर्थः । इक्
 स्मरणे ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति । त्वं लदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानं अन्यस्त-
 करजं अक्षिप्तनखचतं प्रायो बाहुज्येन न स्मरामि । अहमपि
 मदीयपाणिपद्मे लत्कृतं वृषाच्छेदकं तत्ताम्बूलदानं अक्षिप्त
 नखचतं यथा तथा बाहुज्येन नैव स्मरामि किन्त्वन्योन्यवीटि-
 कादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भारोपितनखचतमेव सदा
 ताम्बूलदानमावयोस्तस्मरेति भावः ॥ ८७ ॥

तदिति । कमण्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्षमित्यादिमृषोद्यं

स्मरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासहा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।

सपत्नीध्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरूपः स्मरेः ॥ ९० ॥

अलीकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि
सखीसमीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्त्तित्वेन गतस्य मे अग्रे लोलयेव
स्वभावेनैव यत्तृणं अच्छिनः चिच्छेद तदध्येहीति पूर्वत्, अद्य-
प्रसृत्यलीकभाषिणस्तदाहं न काऽपि त्वं मम न कोऽपि इति
मैत्रीविच्छेदकसूचकं वा दृष्ट्वा चिच्छेदं यथा बालकाः कुर्वन्ति
तद्वदत्र त्वयाऽपि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । मृषाद्यं राजसूयेति
(पा० ३।१।२१४) निपातः ॥ ८८ ॥

स्मरसीति । हे प्रेयसि बालत्वालौकुमार्यविशेषाच्च यत् द्विती-
यरताभिलाषिणोऽपि मम द्वितीयस्य रतस्यासहा तथा पिक-
वन्नदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिरात्री
ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिनी रात्रीति उपालब्धा सोपालम्भमामन्विताऽसि
तस्माद्यः स्मरसि कथयेत्यर्थः । शुचिरात्रिरपि स्वन्यप्रमाणत्वा-
देकवारसुरतेनैव जातप्रभातत्वात्, द्वितीयसुरतासहा । वसन्त-
नैकस्याच्च पिकनादोऽस्यां वर्त्तत इति । तत्रापि प्रभाते कोकि-
लालापो भवतीत्यर्थः । यदा वसन्तस्यातीतत्वात्कोकिलानाम-
भावतः पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणः अपिकास्तन्नादयुक्ता ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति । मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं

स्मर शार्करमास्वाद्य त्वया राद्विमिति स्तुवन् ।

स्वनिन्दा रोषरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात् ॥ ८१ ॥

निस्वं भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं मस्माद्य अनुमाद्य
कोपवशात् पुनः निस्वमेव मम भोजनार्थं परिविविषती पात्रे
परितः क्षियन्ती त्वं स्वरूषः स्वीयात् कोपात् स्वकोपस्य वा स्मरेः,
मधुतरशर्करादिपरित्यागेनातिकटुरमेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्त्वर्हि
मदीयापेक्षया तिहीनासु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचिः स्यादिति म-
स्माद्य वज्रतरनिस्वमेव भुङ्क्षेति वारंवारं अतिकटुनिस्वातिदा-
नेन यत्कोपान्मां प्रति व्यञ्जितवत्यमि तत्स्मरेति भावः । वमन्ते
च जना निस्वं भुञ्जते परिविविषती परिवेषणार्थात्परिपूर्वादिषेः
शता । आविति (पा० ६।१।१०) द्विर्वचनं, स्वरूषः अधीगर्थेति ।
षष्ठी (पा० ३।२।५२) कर्मात्वविवक्षया द्वितीया वा ॥ ८० ॥

स्मरेति । शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा कि-
मपि भक्ष्यमास्वाद्य एतत् सर्व्वातिशायिरमं अमृतस्वाविहस्तया
त्वया माधितं किमिति स्वादातिशयात् अतिस्तुवन् वारंवारं
तदेव वर्णयन् अहं सर्व्वातिशायिरममेतच्छार्करमिति स्तुतौ
अधरस्यापि सर्वसधुरवर्गान्तःपातितया निन्दापर्यवसानान्म-
दपेक्षयाऽप्येतदधिकरममिति अयं वर्णयति । ननु तर्ह्यद्यप्रभृति
अयमेतदेव रमयतु मम तु कयाऽप्यनेन न कार्येति स्वनिन्दया
रोषस्तेन रक्तात्तवाधरात् पुनर्यदभैषं भीतवानस्मि तत् स्मर ।
कोपेन लोहितं युक्तं त्वदधरकल्पशार्करवर्णनया कुपितया

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न हृत्प्रवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ८२ ॥

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसम्बुद्धौ व्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ८३ ॥

तया अधरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभैषं तत्स्मरेति भावः । शार्करं विकारे संस्कृतार्थे वा अण, अधरात् भीत्रेत्यपादानत्वम् (पा० १।४।२५) ॥ ८१ ॥

मुखादिति । मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं तदङ्गं चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अहृत्प्रवान् अममाप्तचुम्बनेच्छुः मन्त्रं स्मरमन्दिरं यत्तदङ्गं पाण्यादिना प्रतिबन्धासज्जातिशयादा गोपितत्वात्तच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृतिः चुम्बतु इति अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रवृत्तस्य मम तत्र दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चक्रवर्त्तिनाऽपि मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तं अत एव सा धन्येति भावः । मुखालिकक्षा कुचनाभिमूलवराङ्गभागाद्युम्वनम्यानानि ॥ ८२ ॥

कमिति । त्वं कमपि तं अनिर्वचनोयं लोकोत्तरपुरुषाथिताख्यं स्मरकेलिं कामकेलिं स्मर, यत्र कामकैलौ पुंस्वारेण भवन्नित्येवं पुल्लिङ्गाचितसम्बुद्ध्या मया विहिता सम्बुद्धिर्यस्याः सा त्वं व्रीडिता स्मितवत्यसि कामशास्त्राभ्यामकौशलाद्यदिपरोत्सुरतमकार्षीः तत्स्मरेत्यर्थः । कैलौ पुंस्त्वं पूब्वे दर्शितं ॥ ८३ ॥

नीलदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन श्रमाश्रुना ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितं ॥ ८४ ॥

स्मर तन्नखमन्त्रेणै कस्तेऽधादिति त मृषा ।

ह्रीदेवतमनुमं यद्गतं रतपरीक्षणं ॥ ८५ ॥

नीलदेति । तत्रोक्तरूपे पुरुषायिते ललाटकपोललिखितपत्रवल्लीमखन्धिना मदेन कस्तूर्याक्तेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता श्रमाश्रुना आचिवुकं हनुभागमभिव्याप्य नीलत् नीलवर्णं भवत् उपरिस्थितत्वाद्घाविलोकयतो मुखस्य कस्तूरीमिलितेन गलता अमज्जलेन चिवुकमखन्धस्यैवाचित्यान्नीलं भवत् एतस्मृतं । अधोभागे वर्त्तमानस्य सम हृदि वर्त्तमाने मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणं विपरीतरताचरणसमये तल्लक्षण उत्सवे वा उचितमुक्तरीत्या योग्यमथ च पुरुषायितक्षणे तादृशस्य अमजलस्य चूचुकातिवाहित्वेनाचितं दृष्टं स्वमास्यं स्मर । मदो रेतमि कस्तूरी गर्व्यं हर्षभदानयोरित्यभिधानान्मदमदृश एकदेशलक्षणया मृगमदवाची । नीलत् आचारक्लिवन्ताच्छता । नीलवर्णधातुरिति केचित् ॥ ८४ ॥

स्मरेति । अहमत्र स्थिते तत्रैवै को नखमधादृत्तवानिति मृषाऽमत्यभाषी सन् ह्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य परीक्षणं परीक्षाकरणं ब्रह्मचर्यरूपं रतिप्रतिबन्धकं व्रतं नियमं यदनुमं निर्वर्त्तितवान्, तत्स्मर । परपुरुषमखन्धशङ्कोत्पादनाथं मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृते सुरतप्रतिबन्धकमनु-

वनकेलौ स्मराश्रत्यदलं भूपतितं प्रति- ।
 देहि मङ्गमुदस्येति मङ्गिरा ब्रीडिताऽसि यत् ॥ ८६ ॥
 इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।
 पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ८७ ॥
 कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।
 अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ८८ ॥

योगं यन्निर्वर्त्तितवान् तत् स्मरेत्यर्थः । व्रतं मदैवतं भवतीति
 ह्रीदैवतमित्युक्तं ॥ ८५ ॥

वनेति । त्वं इति मङ्गिरा यद् ब्रीडिताऽसि तत्स्मर । इति
 किं । हे भैमि त्वं वनकेलौ आरामविहारममये भुवि पतितं
 श्रत्यदलं उदस्य पाणिना उत्क्षिप्य मङ्गं प्रतिदेहीति श्रत्य-
 पत्रसदृशं विपुलञ्च गुह्यमिति कामशास्त्रवचनात् भूपतिता-
 श्रत्यदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद् ब्रीडिताऽसि तत्
 स्मरेति भावः ॥ ८६ ॥

इतीति । सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या रह-
 स्यानि एकान्तरतट्टानि शंसति सति ह्रिया वशीकृता लज्जिता
 सती अन्तरा मध्ये एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्याः
 कलायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमद्यं
 सङ्गुप्तमपि रहस्यमस्मै कथयिष्यति तदनया अनाकर्णनीयमिति
 बुद्ध्या तस्याः कर्णौ पिभृत्तेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कर्णपिधानमेवोत्प्रेक्षते ॥ कर्णाविति । भैमीकरावेव कोक-

तत्प्रविष्टं सखीकर्णे पत्युरालपितं ह्रिया ।

पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ८८ ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमबध्वाऽपि सख्यः सिम्भियिरेऽपरः ॥ १०० ॥

नदे रक्तोत्पले अपि कर्त्तारौ सख्याः कलाया नेत्रे एवासितो-
त्पले तस्या एव कर्णे पीडयती यन्त्रयती वोच्य तौ कलाकर्णे
कर्माभूतौ अपीडयतां नु । कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया
कर्णाक्रमणात् पीडाकरणे इव भैमीकररक्तोत्पले अपि साजा-
त्यानेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुधेव स्पृद्धयेव वा भैमीक-
रकोकनदे अपि तत्कर्णे पीडयामासतुः किमिति भावः ।
सवर्णयोः साहाय्यकं स्पृद्धा च युक्ता । पीडयती वा नपुंसकस्तेति
(पा० ७।१।७६) नुमभावः ॥ ८८ ॥

पुनरन्यथोत्प्रेक्षते ॥ तदिति । वैदर्भी सखीकर्णे प्रविष्टं तत्पू-
र्व्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यं एतत्कर्णाभ्यां सका-
शात् वहिर्मा गादिति अभिसन्धिना अभिप्रायेणैव ह्रिया
पिदधौ आच्छादितवती । अन्यदपि गोप्यवस्तु भाण्डे निक्षि-
प्यान्वो मा ज्ञासीदिति तद्वारं पिधीयते ॥ ८८ ॥

तमिति । आरादूरे स्थिता अष्टपराः सख्यस्तत्त्वं नलहा-
सकारणमबध्वाऽपि सिम्भियिरे जहसुः । कस्मिन् सति । नले तं
पूर्वोक्तं प्रियाकेलिं आलोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनाक्षैस्त्वेन
सह यथा तथा हसति सति । नलादृष्टसश्रवणमात्रेण सिम्भि-
यिर इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।
 ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥
 तदास्यहसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।
 आलोकादिव शीतांशोः कुमदश्रेणिजृम्भणं ॥ १०२ ॥
 प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हासविकस्वरं ।
 सख्यास्तासु स्वपक्षायाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

दम्पत्योरिति । ताः सख्य एव धरायां उर्वश्याद्यप्सरसः तयो-
 र्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन मुखानिलैः सुरभीणि स्मि-
 तान्येव पुष्पाणि ववृषुः सर्वा अपि सख्यस्तावुभौ क्रीडावशा-
 ष्चहसुरित्यर्थः । मुखानिलसुरभित्वेन तामां पद्मिनीत्वं सूचितं
 तयोः षष्ठ्यतमर्थेति (पा० २।३।३०) षष्ठी ॥ १०१ ॥

तदेति । अस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं
 शीतांशोरालोकात् सकाशाज्जातं कुमुदश्रेणां जृम्भणं विकास-
 नमिवाभासत । तदस्येति कश्चित् पाठः ॥ १०२ ॥

प्रतीति । अथ सखीसमूहहास्यानन्तरं विज्ञा अतिचतुरा
 कला तासु सखीषु मध्ये स्वपक्षाया निजमित्रभूतायाः कस्या-
 ष्वित् सख्याः स्वरं हास्येन विकस्वरं सुव्यक्तं, अत एव सोऽयं
 मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयात्मकज्ञा-
 नविषयं कृत्वा, जातं बलं यस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणायं सस-
 हायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि । मत् पक्षीयाऽत्र विद्यतेऽतोऽस्याः
 सकाशान्नां मोक्षयिष्यति, अवशिष्टञ्चाकर्णयिष्यतीति साऽऽभ्यस्ताऽ

साऽऽह्वयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

साऽश्रुणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पयामाल्पनिर्घोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

भूदिभिर्भावः । अन्योऽपि केनचित् प्रतिबद्धः स्वपत्नीयं दृष्ट्वा
जातबलां भवति । मखीस्वरश्रवणं कर्णपिधानात् पूर्वमेव ज्ञा-
तव्यं अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कीमलतरतया
कर्णनिविडपीडनसामर्थ्याभावेन वा स्वरश्रवणोपपत्तेः । तथ्यज्ञा
इति च पाठः ॥ १०३ ॥

मेति । अथ स्वपत्नीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां
स्वमखीं उच्चैस्तारस्वरं यथा तथा आह्वय इति ऊचे । इति किं
दूरस्थत्वात् हे स्वर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि एहि समीपमागच्छ ।
आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकलाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणीः अमृतप्रवाह-
रूपा वाणीः पिव सादरमाकर्णयेति । स्वर्गेऽपीन्द्रमृतपानमेव,
नलपरिहासाकर्णनसुखं स्वर्गसुखमेव तदनुभवेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

मेति । कलयाऽऽह्वता ऽनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकस्वर-
हिताऽपि यत्र स्थितौ किञ्चित् श्रूयते किञ्चित्नेति तत्र स्थिता
कृशोदरी सा कलामखी तस्य वचोभागमवशिष्टमंशं अश्रुणात्
कलाकर्णयोर्भेद्या पिहितत्वादाह्वता मखी नलकथ्यमानरहस्य-
कथाशेषमश्रुणादित्यर्थः । का कमिव । कृशोदरी कृशमध्या अन्य-
जनेति यावत् । एतन्भूता वदरी कल्पयामनाम्नो ग्रामस्याल्पनिर्घोषं

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः पृष्ठखन्त्या नैषधभिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतकृतानुमा ।

तद्ब्रीडाद्यनकुर्व्याणां पृष्ठखती चान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिम्वा तमिव, वदरिकाश्रमस्यो
लोकः मुनिजनस्थानभूतः कल्पयामनिवामिनो जनस्य कौलाहलं
पृष्ठोतीति तैर्यिकप्रसिद्धिः ॥ १०५ ॥

अथेति । अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणानन्तरं स्वपृष्ठे
निष्ठा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापस्याङ्गागे स्थिता-
यास्तया कलामखीं प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैषधस्याभिधा वच-
नानि पृष्ठखन्त्याः तस्या भैस्या भावं रहस्यकथनाद्दामकोपाभि-
व्यञ्जकमुखचेष्टाविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिवि-
म्बवशादाकलयद्ग्रासीत्, ददर्शेत्यर्थः । नलं न कलामखीं प्रति
रहस्ये उक्ते भैस्या हामकोपादिचेष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिवि-
म्बितां सा कला ददर्श न लपृष्ठोदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बेति । प्रतिविम्बे ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैस्याः
स्वपक्षसख्या वा मुखाकृतैः ब्रीडाहास्यादिसूचकमुखमङ्कोच्चविका-
सादिचेष्टितैः कृता कृता अनुमानुमितिर्यया तादृक्मुखविका-
रदर्शनात् प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवं कृता नलवाक्यार्थसम्भा-
वना यथा सा, तथा तस्या भैस्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानु-
रूपब्रीडाद्यनकुर्वती प्रतिविम्बदर्शनादेवाङ्गमङ्कोचाद्यभिनयेना-

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽष्टण्वन्तमा ।

मिथ्या वेत्य गिरश्चेत्तद्व्यर्थः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥

मत्कर्णभूषणानान्तु राजन्निविडपौडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्बुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

नकुर्व्याणां दर्शयन्ती सती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि
तत् ब्रीडाद्यनुकरणादेव भैमीवत्सखीवद्वा नलवचनं शृण्वती-
वान्वमानि भैमीनलाभ्यां सम्भाविता । ब्रीडादि न लोकेति
(पा० २।३।६८) षष्ठोनिषेधाद्वितीया । अनुकुर्व्याणां अनुपरा-
भ्यां कृञ् इति (पा० १।३।७८) परस्मैपदविधानाच्छानजभावं
ताच्छील्ये शत्रौ वा चानश् ॥ १०७ ॥

कारमिति । सा कला तथा पूर्वोक्तभैम्याः स्वपक्षमख्या वा
नलभौलिमणिदृष्टं मुखब्रीडाहर्षाद्याकारं कृत्वा कृत्वा अनया
सर्व्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाऽभिनयं कृत्वा इत्युच्ये ।
इति किं । अहं भवदीयं सर्व्वं वृत्तान्तं सर्व्वमष्टण्वन्तमां नि-
तरां आकर्णितवत्यस्मि, हे भैमि त्वं भवद्वचनश्रवणसूचिका भम
गिरः मिथ्या चेदेत्य जानीषे अनाकर्णितमप्याकर्णितमियं वद-
तीति मन्यसे चेत्तर्हि अभीष्टमिद्व्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम
गौर्यादीष्टदेवताः व्यर्थाः निष्फलाः स्युरिष्टदायिन्यो मा भूवन्नि-
ति मया श्रपयः क्रियते इति नलं प्रत्यवोचद्वा । अष्टण्वन्तमां
तिङ्शेति (पा० ५।३।५६) तमप् ॥ १०८ ॥

मदिति । इतीति युग्मम् ॥ सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रति

इति सा मोचयाच्चक्रे कर्णे सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्था मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालतां ।

जगाम झटितित्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

उक्ता सख्या भैर्याः करग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात् सकाशात् कर्णे
मोचयाच्चक्रे, अर्थाद्भैर्यैव प्रयोज्यया । तृतीयान्तस्तु स्पष्टार्थः । कि-
न्मृतायाः । कर्णपिधानरूपां मुधायामात् वृथाप्रयामात् निषेधिना
निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्था गच्छन्त्यास्तद्व-
चनकारिण्या इत्यर्थः । शपथरूपकलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधान-
प्रयामो व्यर्थ इति निविडपीडनात् तव पाणिपीडैव भविष्यतीति
तत्कर्णे मुञ्चति । नलवचनाद्भैमी तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः । इति
किं । हे राजन् मत्कर्णपिधानवशात् कर्णभूषणानां निविडपीड-
नाद्धेतोस्तु पुनः भौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथिष्यमाणो
पीडां प्राप्स्यन्तो पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेद्धमुचि-
तेति, कर्णपिधानफलं नास्ति, पिधानप्रयामो व्यर्थः, प्रत्युतास्याः
पीडा भविष्यति, इयं त्वया निषेद्धेत्यर्थः ॥ १०८ ॥ ११० ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनानन्तरं, ततो विस्मृता, वा तस्याः
कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचना-
ज्जातो यो यन्त्रादिस्वनः स श्रुत्याः संरोधान्निविडपीडनाज्जातो
यो ध्वानः शब्दस्तस्य सन्ततिरविच्छिन्नता निरन्तरं समुत्पन्ना
गुमगुमारव इति यावत् । तस्य क्वेदे विरतो तालतां हस्ततालद्व-

साऽपसृत्य कियदूरं मुमुदे सिस्मिये ततः ।

इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

अभिधास्ये रहस्यं तद्यदश्रावि मयाऽनयोः ।

वर्णयाकर्णितं मच्चमेह्यालि विनिमीयतां ॥ ११३ ॥

यवाद्यपरिच्छेद्यगीतादिक्रियामानभूतकालतां जगाम । झटिति-
मुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानयन्त्रादिशब्दः कर्णपिधानममये
ऽनुभूयमानगुमगुमारवविरामज्ञापकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च प्रत्य-
क्षमिदं ॥ १११ ॥

मेति । सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्गैस्तुपवेशनन्यानाद्वा
मकाशात् कियत्किञ्चिदूरमपसृत्य गत्वा मुमुदे सिस्मिये प्रसार-
णकौशलवशाज्जहाम च तां स्वसखीं श्रुतनलवचनां एत्य इदं
वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकैरुचनीचैर्ध्वनिविकारैः कृपण-
भाषणैर्यथाचे, श्रोतव्यमिति यावत् ॥ ११२ ॥

अभिधास्य इति । हे सखि मया अनयोर्यद्रहस्यमश्रावि-
तं रहस्यं तुभ्यमभिधास्ये । मत्कर्णपिधानानन्तरं अनयोः रहस्यं
त्वया आकर्णितं तत्त्वं मच्चं वर्णय कथय, एहि शीघ्रमागच्छ विनि-
मीयतां परिवृतिः कियतां । मच्चं क्रिययायमभिप्रेतीति (पा०
१।४।३२वा०१) सम्प्रदानत्वं भिन्नवाक्यत्वादन्वादेशाभावान्न
मयादेशः ॥ ११३ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकूटश्रुतिनाटने ।

विस्मितौ कुरुतः स्मृतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

तथाऽऽलिमालपन्तीं तामभधान्निषधाधिपः ।

आस्व तदञ्चितौ स्वयेन्मिथ्या शपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

प्रत्यालापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैपाऽद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

वयस्येति । अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाह्वताया वयस्याया अभ्यर्थनेन स्वाश्रुतश्रवणार्थनेन हेतुनाऽस्याः कलायाः अश्रुण्वन्त मामित्यादिप्राकूटश्रुतिः पूर्वकृतमिथ्याशिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्वः दृष्टं दृष्टं इति मिथोवचनपूर्वकं माञ्छर्यौ तौ दम्पती शिरःकम्पितं कुरुतः स्म । नाटने चौरादिकान्नटनेऽपमके भावे लुट् ॥ ११४ ॥

तथेति । निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण यां स्वपक्षभूतां आलिं प्रत्यानपन्ती तां कलामभधात् अवाचत् । हे कले मिथ्याशपथरूपात् माहमादविचारकारित्वाद्धेतोः चेद्यद्यावां कर्णमाचनार्थमेव त्वयाऽलीकवचनोक्ता वञ्चितौ प्रतारितौ स्वे भवावः तर्हि आस्व तिष्ठ तिष्ठ । तत्तर्हि आस्येति भिन्नं वा प्रतारनिमित्तां तर्ज्जनीनाक्तिमूचे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

प्रतीति । कलाऽपि इमं नलं प्रति उदिश्य आलापीत्, अवाचत्, हे राजन् त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य मेवकभूताया ममोक्तस्य वचनस्य एतावत्सु दिनेषु मध्ये अद्यैव मृषोद्यता मि-

सत्यं खलु तदाश्रौषं परं गुमगुमारवं ।

शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥

आमन्त्य देव तेन त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

स्थाभाषणरूपः कलङ्को दोषः कुतः कस्माद्धेतोः शङ्कितः सम्भावितः तत्कारणं कथयेति सत्यवादित्वाङ्गैः परित्यक्त्याः परिचारिकायाः ममालोकभाषित्वं सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । भैमी राज्ञौ वृत्तमपि सुरतमप्रदये अवृत्तमिति कथयति परिजनस्य प्रभु-मदृशो युक्तः । तथाचालोकभाषणं मम गुणा एव न तु कलङ्क इत्यर्थः । परिजनस्योक्ताविति वा पाठः ॥ ११६ ॥

स्वचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति । सत्यमिति । अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितं अश्रौषं इति सत्यं, परं केवलं गुमगुमारवं न तु त्वदचनं । तथाच श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथकरणममये शृणोमीत्येव वाऽवोचं न तु त्वद्वाचमिति विशेषणमवोचं । शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात् सत्य एवेति । न कथञ्चिदपि ममालोकभाषित्वं त्वया शङ्कनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्तमामिति तत्रोक्तत्वादत्र शृणोमीति श्रवणमात्रेणैव परं न तु भूतवर्त्तमानपरमिति ज्ञातव्यं ॥ ११७ ॥

वार्थाः स्यादिति देवताशब्दस्यान्यार्थत्वेन शपथो मया न कृत एवेति समर्थयते । आमन्त्येति । हे राजन् अहं तेन

असम्भोगकथारम्भैर्वच्चयेथे कथं नु मां ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवां ॥ ११८ ॥

व्यर्था स्युरित्यादिना वाक्येन देवेति त्वामामच्य सम्बोध्य ताः
श्रवणप्रतिपादिका अगृह्यवन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यर्था
अलीकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्य तादृश्य एव कामं
स्युरिति अगृह्यवन्तमामित्यादीनां त्वदचनश्रवणप्रतिपादिका-
नामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये मिद्वान्तत्वेन प्रतिपादयामि ।
अथ च या गुमगुमारवरूपा अश्रौषं यास्य त्वं मिथ्या वेत्य
तामां गिरां अनुकरणशब्दत्वात् अर्थगूढ्यत्वात् निरर्थकत्वा-
दैयर्थ्यं समर्थये पूर्वकृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपनप-
सीत्यत आह ।

मत्येनापि शपेक्षसु देवाग्निगुरुमन्त्रिधो ।

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निरुन्तति ॥

इत्यादि मन्वादिवचनप्रामाण्याद्देवतामन्त्रन्धो मत्योऽपि श-
पथो मत्यं निश्चितं यस्मात् कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः किं
पुनरमत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव । परं
देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातित्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रित-
वती देवते मत्योऽपि शपथः कर्कशोदर्क इति यन्मन्वादिभि-
रुक्तं तत्त्वत्यं । यस्माच्छपथभ्रान्त्या सम्प्रत्येव त्वया मयि कलङ्क
आरोपित इत्यर्थ इति वा ॥ ११८ ॥

इदानीं आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायादलीक-
भाषणेऽपि अदोषत्वमाह । असम्भोगेति । हे भैमीनलौ युवां

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुर्मियः ।

मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बद्ध ॥ १२० ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोप्यस्याः सङ्गोष्यैव यदब्रुवं ॥ १२१ ॥

भैमी मङ्गं स्पृष्टुमपि न ददाति नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टा
ऽपि इत्यसम्भोगकथारम्भैरन्यान्यसम्भोगाभावविषयवृत्तान्तरम्भैः
मियोऽनुभूतसुरतभरनिऋतैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेये
प्रतारयथः । यत्तु पुनः, अहं कर्माभूतौ युवां विप्रलम्भे प्रतार-
यामि मेयमहं अनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त क
चित्रं वेति काकुः । युवाभ्यामहं वञ्चनीयां मया तु भवन्ती
वञ्चनीयौ का वा रीतिरियं वञ्चनकरणसाम्यात् समदोष
युवामहं चेति भावः । अर्हन्तीति अर्हः प्रशमायामिति । र
उगित्वान्डीप् नुम् युवां कर्तृत्वेन चादृष्ट्या योज्यं ॥ ११८ ॥

कर्ण इति । ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमी-
सुरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने आश्चर्य्यं कुत्रापि च बद्ध नि-
तरां स्मयमाने हसन्त्यौ च ते कलासखीलक्षणे सख्यौ भैम्या
वा सहचर्य्यौ मियोऽन्यान्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यं
आचख्यतुः । चावन्यान्यसमुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्सायां
द्विरुक्तिः ॥ १२० ॥

अथेति । अथान्यान्यकर्णे तत्तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः
सख्या कलयैव सख्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता हे दम-

प्रियः प्रियामथाच्छ दृष्टं कपटपाटवं ।

वयस्योरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥१२२॥

आलापि कलयाऽपोयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रक्षस्यं तत्सभ्ये विस्मभ्यमोदृशि ॥१२३॥

यन्ति त्वं मे मद्यं मा कुप्य अहं यदब्रुवं तदस्या द्वितीयताऽपि
कर्णात् मङ्गोऽथैवाब्रुवं, अस्या एकेनैव कर्णेन श्रुतं न तु द्वितीये-
नेति लौकिकादाभाषणात् परिहामोऽपि । एवमिति पाठे एव-
म्प्रकारेण मङ्गोऽप्येति । कुप्य मे क्रुधद्रुहेति (पा० १।४।३७)
सम्प्रदानत्वं मा निरनुबन्धकः अब्रुवं लङ् ॥१२१॥

प्रिय इति । अथ सख्युत्थनन्तरं प्रियः प्रियां आच्छे इति
ऊचे । इति किं हे भैमि त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वच-
नचातुर्यं दृष्टमनुभूतं यतः तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः किन्तु
मयि कदाचिद्विश्वसिहि सखीषु मैव विश्वसीः किन्तु मय्येवेति
वा । यद्वा मा विश्वसीरेव ॥१२२॥

आलापीति । कलयाऽपि इयं भैमी मधुरकाकृत्त्या आलापि
इत्युक्ता । इति किं । हे वयस्ये असौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने
वा तद्रक्षस्यं नालपति किन्तु गोपायत्येव । तत्तस्मादोदृशि
एतत्तद्दृशेऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये माधौ विस्मभ्यं विश्वसनीयं त्वया
किं पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया अयं सर्वस्याये तद्रक्षस्यं
प्रकटयत्येव, असभ्यश्चाङ्गोऽयमित्यस्मिन्नतत्तुल्येऽन्यस्मिन्नपि मैव
विश्वसीरिति । नालपति अपित्वालपति विस्मभ्यमपि तु नेति
काकुर्वा । आलपीत्यपि क्वचित्पाठः ॥१२३॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियां ।

भण भैमि वह्निःकुर्वे दुर्विनीते गृहादम् ॥ १२४ ॥

शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्क्षिप्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

इतीति । नलस्तस्यां कलायां इति उक्तप्रकारेण प्रति-
बन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रति
इत्यूचे । इति किं । हे भैमि अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां वि-
श्रामघातिन्यौ अमू सख्यौ गृहाद्वह्निःकुर्वे निष्कामयामि भण
आज्ञापय । एतेन नलस्य सम्भोगेच्छा व्यज्यते तदर्थमेव कुर्वे
इति लट् । व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि चेत्यभिधा-
नादूर्द्ध्वकर्माभावात् उदोऽनूर्द्ध्वकर्माणीति (पा० १।३।२४) २३ ।
व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृताद्यमायां वा ॥ १२४ ॥

शिर इति । अथोक्तविषयकथानन्तरं सुदत्या भैम्याः शिरः-
कम्पेन या सखीनिष्कामनस्थानुमतिरनुज्ञा तथा कृत्वा प्रीणिते
जनितानन्दः प्रियः सख्यार्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुत्क्षिप्य
उद्यस्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कामनार्थं अक्षिपत् ।
सख्योर्दृष्ट्वाच्चिरःकम्पेन भैम्या तद्वह्निष्करणमङ्गीकृतं, नलस्तु
स्वाशयानुसारेण भैम्यपि सम्भोगेच्छयैवैते वह्निष्कर्तुमिच्छति
मत्सम्भोगोऽनुमताऽस्या इति सन्तुष्टोऽत एव तन्निर्गमनार्थं जलं
क्षिप्तवानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तथा सुद-
त्येति वा ॥ १२५ ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।
 ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥
 वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।
 एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥
 तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।
 हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

तदिति । तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तज्जलेन
 चित्रे आश्चर्यं दत्तं स्थापितं चित्तं ययोस्ताभ्यां दूरेऽपि स्थिताभ्यां
 मखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाप्लाव-
 यन्ति तच्छीलैः परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां मिचयस्य
 वस्तस्य मेचनमाद्रीभावोऽलम्भि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेणेति । अयं नलो वरुणवरेण सुलभैरनायामलभ्यैरम्भ-
 सां भरैः पूरैः तथाऽऽकस्मिकदर्शनप्रभवैर्विस्मयैराश्चर्यैरपि कृत्वा
 एतयोः मख्योः क्रमेण हृदयं उरःस्थलमन्तरश्च स्तिमितीचक्रे
 पूर्वमनार्द्रमयाद्रीचक्रे तथाऽनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे वारि-
 पूरमेकेनातितरां आश्चर्यं जातमित्यर्थः । तिमस्तिम आद्री-
 भावे ॥ १२७ ॥

तेनेति ॥ क्लिप्नीकृत्येति ॥ युग्मं ॥ ततो जलमेकानन्तरं अयं
 नलः तेन तावता जलमेकेनापि गृहाद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ अनिर्ग-
 ष्कन्त्यौ ते मख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तौ अदर्शयत् ।
 हस्तेनेति पाठे कुचदर्शनापल्लवकपाणिचेष्टाभिनयेन, ननु तन्वि

क्षिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितोक्तते ।

सख्यौ सत्सौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२८ ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायेवाविरभूदियं ।

तत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

त्वं मे पुर इमे सख्यौ पश्य । किम्भूते सख्यौ । अम्भसा कर्तृभूतेन
करणेन कर्तृभूतेन मया वा वसनं क्षिन्नीकृत्यार्द्रकृत्य जैन-
प्रव्रजितोक्तते दिगम्बरपरिव्राजिकात्वं प्रापिते । यतः सत्सौम-
भावे दुकूलमाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तराधरहितं स्तनदर्शनं
यद्योस्ते सूक्ष्मतरं वस्त्रे जलसिक्ते निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति तथा
च नग्नप्राये एते सख्यौ ममाये विलोकयेति तयोर्लज्जात्याग-
द्वारा वह्निर्निर्गमनार्थं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभियोगाद-
र्शयदित्यर्थः । दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वात् दमयन्तीमित्यत्र, अख्यौ कर्त्तृणां-
कर्मत्वं । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता प्राव्राजिकाश्च अत्रादृष्ट्यै-
तादृश्यौ कृते, अभूततद्भावे (पा० ५।४।५०) इति चिः ॥ १२८ ॥

अम्बुन इति । अदः जलं कर्तुं, अनयोः सख्यौः पटावृतम-
प्यङ्गं स्तनजघनादिकर्म यत्कथयति प्रकटयति मेघं अम्बुनः नी-
रचीराम्बुशम्बरमित्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञलेनाथ च शम्बराख्यदै-
त्यभावेन मायेवाविरभूत् प्रकटाऽजनि । शम्बरी हि माया
अविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनात्
अनये नग्नोकरणाच्चेयं शम्बरी मायेव प्रकटाऽभूदितिच्छलेन
जलवचः कविवचो वा । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १३० ॥

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वीचारभात् सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह । वासस इति । वा अथवा स्तनाद्य-
ङ्गानां इयं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मव-
स्त्वविशेषत्वेनाथचास्वरशब्दवाच्यत्वमादृशादाकाशत्वेनोपानमत्
समागता जाता । निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं
दृश्यते तथैव वस्तुदृष्टमपि च दृश्यते तर्हि तच्चाम्बरत्वमेव हेतु-
रित्यर्थः । किम्भूता । चारवः स्थूलतरनिर्झलमनोहरा मणयः
नैतिकानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय एव ताराणि नक्षत्राणि
तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा । अम्बरे हि
नक्षत्रदर्शनं भवति तदेव च तस्य लक्षणं तद्दर्शनापि वस्तुदृ-
ष्टत्वेऽपि जलमेकाद्वारमुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते तस्माद-
म्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्रवाचित्वं बहुधा
दर्शितं ॥ १३१ ॥

ते इति । ते सख्यौ नितरां जलमेकाद्वीयाङ्गदर्शनरूपां
निजावस्थां निरीक्ष्य ह्रीणे लज्जिते सख्यौ ततस्तद्राजगृहात्
निर्ययतुः, वह्निर्निर्जग्मतुः । अन्या अपि सर्वाः सख्यः तयोर्जला-
द्रोहितवस्त्वयोः सख्योर्वीचारभात् दर्शनकौतुकातिशयात् तयोः
पश्चात् क्रमान्विस्रक्रमः ॥ १३२ ॥

ता वहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्य ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥

उच्चैरुच्येय ता राजा सखी यमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १३४ ॥

ता इति । ताः सख्यौ वहिर्भूय गृहाद्वह्निमित्वा वैदर्भीमूचुः
हे नोतौ नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरां कृताभ्यामे भैमि ते त्वया
मर्मज्ञे त्वद्गृहस्थवेदिन्यावमू सख्यौ अधुनाऽपि पूर्वं यत्कृतं तत्
कृतमेवेतः परमपि यावद् दूरं न गमिष्यतस्तावत् पुनर्नापेक्ष्ये
“विरोधयेन्न सर्वज्ञं नापेक्षेत विरोधिनम् । प्रसादयेदशक्यं तु”
इत्याद्युशनः स्मरणान् मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीण-
योपेक्षा नैव कार्या कित्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये
वेत्यर्थः । मर्मज्ञो ह्युपेक्षितो विकरोतीति नीतिज्ञत्वं तस्मा
देते आकारणीये प्रसादनीये वेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनं शक्यं
तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणाचे । हे सख्यः वो युष्माकमियं सखी
युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह, एताभ्यां मम मर्म रक्षस्य श्रुतमित्येता-
वन् मया तु पुनरनयोः सख्यौर्मर्मं गुह्यमङ्गं दृष्टं श्रुतादृष्टं बलव-
दिति न्यायादेताभ्यामहमेव बलवतीति न काऽपि भे भेति-
रिति वक्ष्यमाणञ्च भैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवाचदित्यर्थः ।
राज्ञेति पाठे ताः प्रति राज्ञा, ऊचे इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यषिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

धौतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।

मृषामषीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

मदिति । हे मख्यः वह्निर्निष्कासनाद्यनुमितिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्य-
त्वबुद्धिर्न कार्या, विरोधिनो हि प्रायेणामत्यमेव वदन्तीत्यर्थः ।
किञ्च विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्याऽसत्या-
नाञ्च सिंहासने कपटासत्यमर्वाधिपत्ये अभ्यषिञ्चत् । योऽनयो-
र्जलमेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक
एवेति भैमो मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न
विश्वसनीयमिति भावः ॥ १३५ ॥

शत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ-
यते । धौतेऽपीति । कीर्त्तिधाराभिः कीर्त्तिपूरैः धौते अत एव
चारुणि मनोज्ञे धवले एवंविधेऽपि द्विषश्चरिते मृषामयाः लवैः
लेष्टैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लिखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न
भवन्ति अपि तु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरो-
धितयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जल-
धाराक्षालिते स्मरणीये कुश्यादौ मस्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति
केचिद्विषः शिल्पिनो वा ॥ १३६ ॥

ते मर्यावाचक्षते न किञ्चिद्ब्रूमहे बह्व ।
 वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वा निर्व्यासिता वयं ॥ १३७ ॥
 स्थापत्यैर्न स्म वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।
 कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणां ॥ १३८ ॥
 अपयानमिहो धृष्टे धिग्वामश्लोलशीलतां ।
 इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

ते इति । ततस्ते मर्यावा इति आचक्षते ऊचतुः । इति किं ।
 आवां अन्यत्किञ्चित् बह्वधिकं न ब्रूमहे किन्तु यस्मै प्रयोज-
 नाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्वर्हिर्निर्व्यासिता निष्कासितास्त-
 देव परं केवलमावां वक्ष्यावो वदिय्यावः सर्वेषामग्रे सुरतार्थं
 वयं निष्कासिता इति कथयिष्यावो न चान्यत्किञ्चिदिति
 ॥ १३७ ॥

स्थापत्यैरिति । ते मर्यावा तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्का-
 सिता इति वचने विषये स्थापत्यैः सौविदक्षैः करकम्पेन कृता-
 मपि वारणां निषेधं न वित्तः स्म जानीतः स्म यस्माद्वर्षीयस्त्वेन
 वार्द्धकेन चलन्तः कराः येषां तैः वार्द्धकातिशयजनितदोषवशेन
 स्वाभाविककरकम्पनभ्रान्त्या कृतमपि निषेधं न वित्तः स्मेत्यर्थः ।
 सौविदक्षाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्चते, इत्यमरः । अति-
 शयेन वृद्धो वर्षीयान्, इत्यसुनि प्रियस्थिरिति (पा० ६।४।१५७)
 वर्षादेशः ॥ १३८ ॥

अपेति । हे धृष्टे अतिनिर्लज्जे मर्यावा युवामिमो गृहात्

आह स्म तद्गिरा द्वीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी काऽपि निस्तपा न मनागपि ॥ १४० ॥

अपयातं निर्गच्छतं यस्माद्वा युवयोरस्त्रीलशीलतां ग्राम्यभाषण-
सखीभावत्वं धिक् धिक् इति तैः स्थापत्यैरुक्ते गदिते सति ते
सख्यौ तेभ्यो मारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायाञ्चक्रतुः, एवं
उक्तवन्तस्ते कञ्चुकिनश्च पलायाञ्चक्रुः । तयोः पलायमानयोः प-
ञ्चालगन्ति स्म तयोर्भागेच्छ्रुतां ज्ञात्वा सखीतर्ज्जनव्याजेन तेऽपि
निर्गता इति भावः । ते इति व्यतिद्राते इति द्विवचनवज्जव-
चनशेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते इति वचनत्रयेऽपि
तुल्यं रूपं । द्रातेः परस्मैपदत्वादात्मनेपदं चिन्त्यं । व्यतिद्राति
स्मेति पठनीयं इत्युक्ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यतिद्राति स्मेत्यर्थः
॥ १३९ ॥

आहेति । नलरतार्थं सर्वे निर्व्वामिता इति तयोः सख्यो-
र्गिरा द्वीणां लज्जितां अत एव नतमुखीं प्रियां इति आह
स्म । इति किं । इदृग्भण्डसखीलभाषणशीला भण्डा निर्लज्जाः
सख्यौ यस्यास्तादृशी काऽपि मनागपि निस्तपा निर्लज्जा न ।
अपि तु सखीयुक्तत्वमेव समानशीलव्यमनेषु सख्यमिति न्याया-
दनुरूपयो हि सख्यं युक्तमिति त्वमपि लज्जां मुञ्चेति सका-
मस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि इदृक् कलामदृशी न
दृष्टा ॥ १४० ॥

अहो नापत्रपाकन्ते जातरूपमिदं मुखं ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति । अहो भैमि ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं
यस्यैवविधं सप्तपत्रपाकं गतलज्जं न भवति किन्तु सलज्जमेव,
स्त्रीणां तु लज्जैव महद्दूषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति समा-
नैकपद्यं वा । अथ च पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फल-
पूगादियोगमञ्जातो रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं श-
न भवति ताम्बूलरागसहितमिति यावत्, अत एव जातं
जातलावण्यं । अथ च सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जं अहो
चित्रम्, असुन्दरं हि सलज्जं भवति स्वं न दर्शयति । इदन्तु
सुन्दरमपि स्वं न दर्शयतीत्याश्चर्यं । अतिनम्रत्वान्मुखं किञ्चिदपि
न दृश्यत इत्यर्थः । अथ च त्रपैवाकं दुःखमपगतं त्रपाकं यस्मा-
दपत्रपाकं तादृङ्गं भवति लज्जारूपदुःखसहितमत एव न जातं
रूपं यस्य सुरतायै सर्वनिर्व्वासने ताभ्यामुक्तं लज्जातिशयान्मुखं
नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च पत्रयोर्मृत्यु-
टयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति
यत्तदपत्रपाकं कृतपुटपाकमिति यावत्, एवम्भूतं सुवर्णमेव तव
मुखमहो चित्रं मुखस्य सुवर्णत्वमाश्चर्यकारीत्यर्थः, यतः सल-
ज्जमत एव नितरां तापस्य क्रोधाग्नेरर्ज्जने सत्यादने सत्यपि स-
मचमस्यीलभाषणादिना सखीकोपे समुत्पादिते सत्यपि, इतो
मुखम् सकाशात् दुर्वर्णानां परुषाचराणां निर्गमे न स्यात्

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तत्पतले तनुं ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४२ ॥

न्यस्य तस्याः कुचदन्दे मध्येनोवि निवेश्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमं ॥ १४३ ॥

कोपे सत्यपि लज्जावाङ्मन्यात् सखीः प्रत्युत्तरमपि पुरुषं न भा-
षसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथच कृतपुटपाकसुवर्णसुरूपं यतो
ऽतएव पुटरहितं नितरामग्निदाहे सत्यप्यस्मात् सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति
निर्दुष्टस्य शुद्धरजतस्य पश्चात् सुतरामग्निदाहे कृतेऽपि दुष्टा-
ग्रस्य पूर्वमेव गतवान्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव । तथा सति
तापार्जनेऽप्यस्मान्मुखादपि दुर्वर्णनिर्गमो न स्यात् सपत्रपाक-
जातरूपं ते मुखमित्यर्थः । अथच वर्णसाम्येन सुवर्णसदृशं ते मुखं
यद्यपि तथापि नितरामग्निदाहे तस्मादुर्वर्णं निर्गच्छत्येव । अति-
तापार्जनेऽपि ते मुखाद् दुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्चर्यमित्यर्थः ।
अत्युत्तमशोडशवर्णसुवर्णवर्णापरूपभाषिणी चामीति भावः ।
अपत्रपाकं पचे न कपीति (पा० ७।४।१४) ह्रस्वनिषेधः ॥ १४१ ॥

तामिति । अथैष नल्लसां हृदि न्यस्य तत्पतले शय्यायां तनुं
शरीरं ददौ पृष्ठेन शय्यां पश्यन्त्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवशादेव
निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत्, अनुबभूव
च ॥ १४२ ॥

न्यस्येति । स तस्याः कुचदन्दे स्पर्शकरं न्यस्य निश्चिष्य तथा

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वहन् ।

तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

फूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

नीवीनां मध्ये च नाभिमूले निवेश्य स्थापयित्वा पाणेः स्वरस्य
तस्याः करग्रहणे पाणिविवाहने विषये जातश्रमं सफलं चक्रे ।
स्तनजघनादिस्यर्गसुखानुभवादित्यर्थः । एतदेव विवाहफलं यत्
स्तनादिस्यर्गसुखानुभवं । अथच तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः
ग्रहणं तज्जनितस्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे स्तनादिमर्दनमेव
राजदण्ड इत्यर्थः । अथच स्वपाणैर्मैस्याः करे यद्वहणं निरोधनं
तज्जनितं तस्याः श्रमं सफलं चक्रे । कुचनीवीस्यर्गमात्रेण निर्दृष्टो
न लङ्गान्तरे करं निवेशितवान् न च सम्भुजे इत्यर्थः । एतच्चो-
त्तरचमस्त्रोगनिषेधात्प्रसिद्धं ॥ १४३ ॥

स्थापितामिति । स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्था-
पितां वक्षसि निवेशितां तां वहन् मुमुदे सुखानिशयाज्जहर्ष ।
स्पष्टमुत्प्रेक्षते । आत्मनस्तस्या मैस्या उद्वहनं विवाहं प्रति अथचो-
र्ध्वधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्ट चेति शब्दच्छलेनोपेक्षा ॥ १४४ ॥

स्विद्यदिति । स प्रियास्तनौ स्विद्यन्तीभिः सञ्जातमानिकस्त्रे-
दाभिः कराङ्गुलीभिः लुप्तया कस्तूरीलेपमम्बुधिन्या मुद्रया
पञ्चवक्त्रोरचनाविशेषेण हत्वा सखीषु विषये फूत्कार्यं महाकल-
कलकथनोद्यं पीडनं मर्दनं यथोर्थाभ्यां वा तौ चक्रे । मैसी-

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्व्वंस्तयेक्षितः ।

सोऽवादीत्तां हृदिस्थन्ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

अहो अनौचित्यन्ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

कुचयुगले स्वरचितां कस्तूरीपत्रवल्लीरचनां प्रोज्झितां दृष्ट्वा
प्रियेण गाढमेतौ पीडितावित्यन्योन्यमुचैः कलकलं संस्थो यथा
फूत्कारं कुर्व्वन्ति, दृत्तं कुचमर्दनं स्वयमेव यथा जानन्ति तथा
तत्कुचौ ममर्दन्ति भावः । लोकेऽपि स्वकृतां मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वा
अन्यथाभावशङ्कया उचैः फूत्कारं कुर्व्वन्तीति ॥ १४५ ॥

तदिति । तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चम-
त्कुर्व्वन्नङ्गसङ्कोचाभिनयपूर्व्वं शङ्कमानो नखचतपीडाविशेषादेव
तथा किञ्चित्कोपेनेक्षितः, हे भैमि एष नखस्ते हृदिस्थं मां किं
नाभिनदपि तु मामपि व्यदारयदेव । अन्यथा कथं त्वदीये
हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचमत्कार इति ॥ १४६ ॥

अहो इति । हे भैमि तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितश्रिताद्यैर्मम
नखैः शुद्धे निष्कपटेऽपि हृदि अशुद्धं रुधिरं वर्त्तते कल्पते
यत्र तद्यथा तथाऽङ्को मयूरपदादिचिह्नमकल्पि आकारीति
यत्सा इयं महती अनौचित्यो अहो चित्रं । कैरिव । दोषारोप-
रूपपरुषभाषणवशात् तीक्ष्णमुखैः दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा
खलैः शुद्धेऽपि पुरुषे अशुद्धवत् सदापि पुरुष इव अङ्को दोषा-
रोपः कल्प्यते सा यथाऽनौचित्यो, नखचतेन हृष्टायाः स्नेहैव

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितं ॥ १४८ ॥

लीनचीनांशुकं स्वेदि दरालोक्यं विलोकयत् ।

तन्नितम्बं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घतां ॥ १४९ ॥

नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अ-
शुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसामर्थ्यादिति ॥ १४७ ॥

यदिति । हे भैमि गुणमयं सुखं श्रुत्वातरतन्तुकं ते वासः
नितम्बोरु जघनमूरू च यद्यस्माच्चुम्बति स्पृशति तथा यस्माच्च ते
स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात् कारणाच्छुभानां रमणीयानां दशानां
प्राप्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः ।
यत्तदौ वासोविशेषणे वा । अथच यो गुणमयः शौर्यौदार्यादि-
गुणपरिपूर्णो निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्वोचरितपुण्यपणि-
पाकोपनतशुभग्रहयोगानुकूलसमयविशेषोचितं भोगं ह ।
स एव सुन्दरतररमणीयनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनञ्च भल-
ते नान्य इति त्वन्नितम्बादिचुम्बनकारिणे मत्तोऽपि वसनमेव
धन्यमिति भावः । नितम्बोरु प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गाव इति ॥ १४८ ॥

लीनेति । सात्त्विकस्वेदवशादतिसूक्ष्मत्वात् समच्छवीभूय लीनं
मंसं च चीनाख्यं अंशुकं यत्र, तथा स्वेदि सात्त्विकस्वेदयुक्तं अत-
एव च दरालोक्यं ईदृशं नितम्बं विलोकयन् स कामेनामत्तो
भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधान्निराश्रतया निश्वासमोच-
नेन दुःखमभिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमि-

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकं ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलं ॥ १५० ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यथा ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

यतीत्यादिना निनिन्द । सुरतार्थं दिनावसानमभिललाषे-
त्यर्थः । कामपरवशत्वात् सम्भोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च
सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः ॥ १४८ ॥

देशमिति । असौ प्रियादन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपव-
र्त्तिनं देशं कपोलचिवुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश, अनन्तरं
तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपा-
नस्थालीकमेव चापलं पुनरोष्ठचालनं चुङ्कारादिलरां चकार ।
चापलस्थालीकवच्च तादृगभिनयमाचकरणात् तात्त्विकचापल-
करणेऽपि अधरसम्बन्धाभावाज् ज्ञेयं । सम्बुधातिशयाद् या-
वता चोनाधरं चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः
सन्नयमधर एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदंशादि चकारेति
भावः । अतिरिक्तोपयत् जातिः ॥ १५० ॥

नेति । स परिहामादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां
प्रसन्नामपि तां इत्युक्त्वाऽकोपयत् । इति किं । हे चपलापाङ्गि
अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे शक्नोऽस्मि यतस्तस्मात् त्वं मम
प्रसीद प्रसीद मङ्गं सुरतं देहि देहीति दिने रन्तुमनुषितत्वात्
कोपव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजं ।

ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसावन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

कोपं त्रिना न सम्भवतीति कोपसम्पादनं । शरव्यतामिति पाठः ।

चपलापाङ्गि अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।५४ वा० १) डीष् ५१ ॥

नेत्रे इति । निषधनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया तन्मृजं ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, अनन्तरञ्च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां जघनं पीवरं जघनं इयतुः प्रापयतुः सुरतौत्सुक्यात् स वदनादिक्रमेणालोकयदिति भावः । अम्बुजतटजघनपदैः दरा-लोकनार्हत्वं सूचितं । घनपदं सादरालोकनद्योतनार्थं क्रिया-विशेषणत्वेन सर्वत्र वा योज्यं ॥ १५२ ॥

इतीति । इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्वं जघने चिरकालं सादरदृष्टिस्थापनद्वारा धीरतया रतेऽनुकृतयाऽस्य हठवृत्तौ बलात् सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना सम्भावयन्ती अस्मै झटिति मञ्चादुत्थाय चिरनिर्गतमखोगवेषणाय सोत्कण्ठं यथा तथा कलाद्याः सखीरन्वसरत् । मख्यनुसरणोत्कण्ठाव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्यहार्षादिति भावः । अति-तरां रसपरवशता दोषाय रमत्यागश्च नायकस्य नीरसतामेवापाठयतीति तदुभयपरिजिह्वीर्षया रमान्तरद्वारेण सम्भोग-शृङ्गारपरां काष्ठामापादयितुं श्रीहर्षेण भैमीनलयोर्भिन्नदेशावस्थायित्वकथनोपक्रमः कृतः ॥ १५३ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दमन्दं वितन्वता ।
 भैमीकुचनितम्बेन नलसम्भोगलोभिना ॥ १५४ ॥
 अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धत्तुं तामशकन्न सः ।
 तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥
 आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि मामित्यर्द्धगिरं प्रियं ।
 स्मित्वा निवृत्य पश्यन्तो द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

न्यवारीवेति । नलसम्भोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं
 शनैः स्पन्दगमनं वितन्वता स्वीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तु-
 मददता सता भैमीशक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूप-
 निजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहादहिस्त्वया न गन्तव्यमिति न्यवा-
 रीव न्यषेधीव । निर्गताऽपि स्तननितम्बभराक्रान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं
 न शशाकेति भावः । कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
 लोभिना अत इती (पा० ५।२।११५) इतिः ॥ १५४ ॥

अपीति । स श्रोणिभरेण नितम्बभराक्रान्तत्वेन स्त्रैरां
 मन्दगामिनीमपि समीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्त-
 म्भवदुरु दीर्घा च पीवरौ दोषौ बाह्व यस्मैवभूतः सन् अङ्ग-
 पात्यां धत्तुं नाशकत्, यतस्तस्या अङ्गसङ्गाजघनाङ्गस्पर्शाज्जातो
 निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः सात्त्विकस्तम्भवशात्
 तां धत्तुं नाशकदित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्येति । असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्द्धगिरं
 वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मित्वाऽधीरत्वेन हसित्वा नि-

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितं ॥ ५७ ॥

वृत्त्य परावृत्त्य वलितघीवं पश्यन्तो सती द्वारस्य पारं देहली-
वहिः प्रदेशमगात् । इति किं । हे तन्वङ्गि प्रियं आलिङ्ग्यालि-
ङ्ग्यापरिपूर्णवाग् वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादबाहुल्येन
गद्गदभिन्नस्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य मां सुखय पश्चाद्गच्छेति
वाक्यशेषः । स्मितादयः सम्भोगगृह्णाररमाङ्गीभूततयाऽलङ्कारः
॥ १५६ ॥

प्रियस्येति । प्रियस्य तत्सम्भोगप्रातिकूललक्षणमप्रियमारभ्य
कृत्वा तद्वशादेवान्तर्हृदये दूनया उपतप्तया प्राप्तपश्चात्तापयेति
यावत् । द्वारवहिर्देशं प्राप्तयाप्यनया प्रियस्यान्येषिताचरणा-
नन्तरं तस्य प्रसादनमकृत्यैव सखीं प्रतिगन्तुमयुक्तमिति विचा-
र्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके समर्थाऽभूत् तत्रैव तस्या-
वित्यर्थः । सखीभ्यः सकाशान्निवर्त्तितुं नलं प्रति परावर्त्तितु-
मपि न शेके यतः शालीनयाऽष्टयुथाऽतिसलज्जया, अस्मादुद्देशे
मागताऽपि सुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदिष्यन्ति
तथा च लज्जा स्यादिति भिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नलविष-
यैव वा लज्जा । चणमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्तूष्णीं स्थितेति
भावः । आलीभ्यः गत्यर्थकर्मणीति (पा० २।३।१२) चतुर्थी ।
निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात् पञ्चमी वा ॥ १५७ ॥

अकथयद्य वन्दिसुन्दरी दाः-
 सविधमुपेत्य नलाय मध्यमक्रः ।
 जय नृप दिनयौवनोष्णतप्ताऽऽ-
 स्रवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५८ ॥
 उपहतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
 च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अकथयदिति । अथ परिहासपूर्व्वं भैमोवह्निर्निर्गमनानन्तरं
 पुरुषस्यान्तःप्रवेष्टुमशक्यत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं आवणी-
 यत्वाद्वन्दिसुन्दरी विदग्धमागधवनिता दाःसविधं द्वारदेशस-
 मोपमुपेत्य इति अङ्गी मध्यं मध्याह्नमकथयत् व्यज्ञापयदि-
 त्यर्थः । इति किं । हे नृप जय सर्व्वात्कर्षेण वर्त्तस्व दिनस्य
 यौवनं मध्याह्नसमन्वितोष्णेन तप्ता, आतपसन्तापेन कृतस-
 न्तापवती क्षितिः ते आस्रवनजलानि माध्याह्निकस्नानजलानि
 पिपासति पातुमिच्छति । माध्याह्निकस्नानावसरो वर्त्तत इत्य-
 सूचयदित्यर्थः । मध्याह्नतप्ता हि जलं पातुमिच्छति । अकथ-
 यदिति लङ् । अचकथदिति पाठे ण्यन्ताच्चङ् । नलाय क्रियया
 यमभिप्रेतीति (पा० १।४।३२।वा० १) सम्प्रदानत्वं ॥ १५८ ॥

उपेति । अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्त्तमानमुपहतं भागीर-
 थ्याः सकाशादानीतं कम्बुच्छवि शङ्खधवलं अम्बु तव छण्णतरकु-
 टिलकेशपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह सङ्गात् सम्बन्धात्,
 अनन्तरं सम्बन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमाऽतुल्यरूपा विषमा वा

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
 समशमनस्वसृमिश्रभावशोभा ॥ १५८ ॥
 तपति जगत एव मूर्द्धि भूत्वा
 रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।
 पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
 रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयः ॥ १६० ॥

अतिदृष्ट्वा वा शमनस्वसा यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्र-
 भावेन मिलितत्वेन सङ्गमेन या शोभा तां गङ्गायमुनासम्भूत-
 प्रयागकामनीकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरस्य जलस्य
 दृष्टान्तरकेशपाशसङ्गे सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति गङ्गा-
 जलेच्छां पूरय माध्याह्निकस्नानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गं
 विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः ॥ १५८ ॥

तपतीति । हे राजन्, अद्भुतोऽसत्त्वः प्रकृष्टस्तापः करौण्यं यस्य
 स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्द्धि
 तपति । क इव । त्वमिव । यथा अद्भुतः प्रतापः क्षात्रतेजो यस्य स
 त्वं विश्वस्य मूर्द्धि चरणमारोप्य तपसि राजलक्ष्म्या दीप्यमे तथे-
 त्यर्थः । मध्याह्नसमयो निश्चितो वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव पुर-
 मथनं हरमुपास्याराध्यापार्जितैरिति शेषः । एवम्भूतैस्त्वदीयैः
 पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मल्लकोपरिभागाद्या-
 वितं तिर्यग्गगनभागे वर्त्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि
 सूर्यो नमस्क्रियत इत्याचारात्त्वमप्यपराङ्गे सूर्यं मनस्कुर्विति

आनन्दं हठमादरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-
स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।
पक्षदारदिशं प्रति प्रतिमुज्जर्गागनिर्गतप्रेयसी-
प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥१६१॥

भावः । अधुना तु लक्षदृशः यत्पूजाजनितपुण्येभ्यः जितो-
ऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६० ॥

आनन्दमिति । अमौ भूपतिः स्नानाद्यर्थं वह्निर्निर्गन्तुं श-
यायाः सकाशादुत्तस्थिवान् । किम्भूतः । द्राक् झटिति वह्नि-
निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यामत्तिधिया परावृत्त्यागमनस्य
बुद्ध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति सम्भावनया तद्विलोकनार्थं
पक्षदारदेशं पार्श्वदारप्रदेशं प्रति लक्षोक्त्य प्रतिमुज्जर्मुज्जर्मुज्जर्दृशं
दिशन् ददानः, तथा प्रियतमाया विच्छेदो वियोगस्तज्जन्येन
खेदेन दुःखेनालसोऽपि तथा हरध्यानार्चनादेः क्षणस्य मध्याह्न-
स्यासत्ता, अतिनैक्ये सत्यामपि हटं यथा स्यादेवं बलात्का-
रेण गतमप्यानन्दमाहरन्निव परावर्तयन्निव, अर्चनादिरेव क्षण
उत्सवस्तदामत्याऽपीति वा विरहखेदायामे सत्यापि नित्याह्निक-
काललोपभिया शिवभक्त्या च मानन्दबलादह्निर्निर्गत इत्यर्थः ।
लोकचतुष्टयेनोत्तरमर्गसङ्गतिः सचिता इति ज्ञेयं । प्रतिमुज्ज-
रित्यर्थं प्रतेर्मुज्जः शब्देन सह सुपेति (पा० २।१।४) समासः
मुज्जर्मुज्जरित्यर्थः ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामक्षदेवी च यं ।
 अन्यालुप्सरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गा निसर्गोज्ज्वलः ॥१६२॥
 समाप्ता विंशः सर्गः ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाद्धः पूर्ववत् ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः
 कविभिरक्षुणा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य समासोक्त्युत्पादेऽस्य
 भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशेऽपूर्व्वरसादिमति महाकाव्ये विंशः
 सर्गः विंशतेः पूरणः व्यगलत् समाप्तिमितः । भणितौ । भाषित-
 पुंस्त्वं विंशः तस्य पूरणे उटिति (पा० ५।२।४८) उट् ॥ १६२ ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे
 विंशः सर्गः ॥

उत्तरनैषधचरित ।

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणिमौधा-
दुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवै ।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रै-
रात्मनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमथ्याङ्गस्नानदेवपूजादिवर्णना-
र्थमेकविंशं सर्गमारभते । तमिति । विदर्भरमण्या भैम्या मणिमौ-
धान्मणिबद्धसुधाधवलितप्रामादात् सकाशादुज्जिह्वानं वह्निर्नि-
र्गच्छन्तं नलमनुलचीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना
ज्ञापिता सेवा यैः, अवसरपर्यन्तं वह्निस्मितैरन्तरङ्गैर्नरेन्द्रैर्नल-
हस्तावलम्बनार्थं निजकरस्थार्पणाद्धेतोरात्मनः स्वस्य करदता
पुनरुचे पुनरुक्तीचक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानः वलि-
रूपकरसमर्पणात् करदा अभूवन्, इदानीन्तु मोपानमा-
र्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिममर्पणात्
करदा जाता इति क्लेशोत्प्रेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं
द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्योचिनसिचयैरपि बद्धा
 पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति ।
 तां प्यधत शिरसा खलु माल्यै
 राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
 द्रागुपाह्वयत तस्य नृपैस्त-
 दृष्टिदानवज्जमानकृतार्थैः ।

तस्मेति । खल्वितीव हेतोः अभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती
 राजराजिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसा
 माल्यैः शिरोधृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत आच्छादयति स्म ।
 इति किं । चीनसिचयैः देशविशेषोद्भवैः सुक्ष्ममृदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा
 सज्जिता आच्छादितापि सती पद्धतिः तस्य नलस्य पदयुगात्
 सकाशात् कठिनेति, मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां
 भुवि गमनं युक्तं इति शिरोधृतपुष्पसंमनं यावद्भवति ताव-
 त्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत् प्रणामं सर्व्वेऽपि चकु-
 रित्यर्थः ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्र-
 निरीक्षणं तत्त्वचनेन बज्जमानेन कृतार्थैः सफलश्रमेनृपैः देशे
 भवं देशं स्वस्वदेशं स्वीयस्वीयदेशभवं तत्रान्यत्र वाऽपूर्वं दुर्लभं
 अत्युत्तमं, तथा यत्नेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरारोपितै-
 र्वृत्तत्वोज्ज्वलत्वादिरमणीयकलादिगुणविशेषैरधिकं अतितरां
 चित्रमाश्चर्य्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामाश्चर्य्यकारि-

स्वस्वदेशमथ रत्नमपूर्वं
यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रं ॥ ३ ॥
अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गि-
भूतरङ्गविनिवेदितदानं ।
रत्नमन्यनृपढौकितमन्ये
तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तात् ॥ ४ ॥

मणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शोघं प्रणामान-
न्तरमव्यहितमेवोपाह्रियत उपदीकृतं । तत्र उपदीकृते रत्न-
जाते दृष्टिदानमेव चञ्जमान इति वा । केनेदमिदमानीतमि-
त्यादरप्रश्नपूर्वं तेषु दृष्टिदानमेवेति वा यन्नेति पाठे यत्कल्पि-
तगुणाधिकचित्रं न भवति किन्तु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेत-
द्रत्नमिति सम्बन्धः । देशं भवार्थं दिगादित्वाद्यत् दिग्गमिति
पाठेऽपि, रत्नजातावेकवचनं, एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति । अन्ये चिरकालमेविनस्तदानीमेवागता वा
नृपा अन्यनृपैर्ढौकितं उपदीकृतं तत्पूर्वार्त्तं मणिमुक्तादिरत्नजा-
तमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानं अलभन्त । किम्भूतं ।
अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गा प्रसादस्य चकनेत्रवीक्षणविशेषेण
भूतरङ्गेण च एतस्मै एतद्देहीति मेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाणेतत्
त्वं गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य ।
अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान् न तु कोषागारे निवेशितवान्-

तानसौ कुशलसूनुतमेकै-
 स्तपितानथ पितेव विमृज्य ।
 अम्लशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये
 शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

त्यननौदार्यातिशयश्चातुर्यञ्च सूच्यते । चतुरा हि तदीयमेव
 तस्मै न ददाति । अङ्गुल्यादिचालनेन आदानादिवेदनमी-
 श्वरजातिः ॥ ४ ॥

तानिति । अथ नूतनागतराजस्वीकृतोपदानानन्तरं चिरा-
 गतराजेभ्यो वितरणानन्तरं असौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो-
 नलो नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूनुतमेकैः कुशलप्रश्नसम्बन्धि-
 सत्यप्रियवचनामृतमेचनैः भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं भवतां
 कार्यं करिष्यामीत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सवज्ज-
 मानं स्वशिविरं विमृज्य शैष्यकेन शिष्यभावेन प्रयोजकेनोपन-
 मितान् समीपमानीतान् अस्त्रादिशिचार्यं समीपमागतानन्य-
 नृपान् अस्त्राण्याग्नेयादीनि शस्त्राणि वाणादीनि तेषां खुरलीषु
 हस्तचरणादिसंस्थानचातुरीविशेषेषु विनिन्ये तद्विषयं कौशल-
 मशिक्षयदित्यर्थः । क इव, पितेव । शैष्यकेति भावे षोपधा-
 दुञ् । शिष्यतेति च पाठः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्वविचार-
 च्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।
 स्वेदविन्दु कितगोधिरधीरं
 स श्वसन्नभवदाल्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥
 यत्नकर्ममृदून्मृदिताङ्गं
 प्राकुरङ्गमदमीनितमौलिं ।

मर्त्येति । म नल आल्लवेच्छुः जलावगाहनाय साभिलाषो-
 ऽभवत् । किम्भूतः । मर्त्येषु दुःप्रचरमविद्यमानप्रमरं मर्त्यैः दुःप्र-
 चर्यते दुःप्रचरं नलातिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेषं अस्त्राणां
 आग्नेयाद्यस्त्राणां विचारं मोक्षोपमंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः
 प्रौढप्रतिभः शिष्यजनस्तत्समूहं चारुमस्यवा अनुशिष्य शिस्तयि-
 त्वा स्थितोऽनन्तरं असवशाज्ज्ञाता ये स्वेदविन्दुकास्ते सञ्ज्ञाता
 यस्य तादृशो गोधिः ललाटं यस्य अत एव धीरं दीर्घं न धीर-
 मन्त्यं श्वसन् । विन्दुकृत्यवान्पार्थ कन् । तारकादित्वादितच् ।
 ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः ॥ ६ ॥

यचेति । उच्चकुचा अङ्गनासं वज्रलपरिमलेनानुवन्विताः
 मिलन्तो मृङ्गा येषु तैर्गन्धवारिभिः कर्पूरादिवासितजलैः सि-
 षिचुः अभ्यङ्गस्नानमकारयन्नित्यर्थः । किम्भूतं । प्राक् पूष्यै कर्पू-
 रागरुकसूरीचन्दनकङ्कोलचूर्णरूपेण यत्नकर्मसु सुगन्धद्र-
 व्येण कृत्वा मृदु यथा तथा शनैः उन्मृदितं अङ्गं यस्य तथा
 पश्चात् कुरङ्गमदेन कसूरिकया मोलितः सम्बन्धं प्रापितः

गन्धवाभिर्नुबधितभृङ्गै-
 रङ्गना सिषिचुरुच्चकुचास्तं ॥ ७ ॥
 भूभृतं पृथुतपो घनमाप्त-
 स्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधाः ।
 सन्दधज्जलधरस्खलदोष-
 स्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

मौलिर्यस्य कस्तूरिकानिर्व्वामितैलशिरसमिति यावत् । तथा ।

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनं तथा ।

कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यच्चकर्दमः ॥

इति* विष्णुपुराणात् ॥ ७ ॥

भूभृतमिति । अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साचार आप्नो-
 हितः स्खकुलपरम्परायातः पुरोधाः पुरोहितः जलधराज्जल-
 पूर्णात् स्वर्णकलशात् स्खलन् पतन्नेघः सन्ततधारापरम्परा या-
 सान्ताः प्रयागादितीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गान् उपरि-
 सन्दधत् प्रक्षिपन् सन् पृथुना तपसा चान्द्रायणादिजघन च
 पुण्येन घनं पूर्णं तं भूभृतं नलं स्नपयति स्म । पूर्व्वमुष्णोदकस्ना-
 नेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा सङ्कल्पपूर्व्वं शीतलोदकेन वेदोक्त-
 मन्त्रस्नानमकारयदिति भावः । शुचिराषाढः पृथुना तपसा
 माघमासेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वादगहनं
 एवम्भूतं पर्व्वतमभिषिञ्चती विशिष्टा लहरीरुपरि धारयन्

प्रेयसी कुचवियोगहविर्भूग्
जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।
स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं
तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ८ ॥
कल्प्यमानममुनाचमनार्थं
गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।
निर्मलत्वमिलितात् प्रतिविम्बा
द्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

वज्रजलं विलिपन् आषाढः पृथुतपो येषां तैस्तपस्विभिर्धनं
निरन्तरव्याप्तं पर्वतमभिषिञ्चतीति वा । तपो माघ इत्यमरः
शुचिस्त्वयमाषाढ इति च ॥ ८ ॥

स्नानक्रममाह ॥ प्रेयसीति । स्नायिनो मन्त्रवत्तीर्थजलाव-
गाहनस्नानविधिना स्नानं कुर्वाणस्य करसरोरुहयुग्मगर्भयो-
स्तर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्धृतौ दर्भौ येन एवम्भूतमराजत्
शुशुभे । किम्भूतमिवोत्प्रेक्षते । प्रेयस्याः कुचवियोग एव हविर्भूक्
तस्माज्जन्म यासान्ताः धूमविततीर्विभ्रदिव दर्भाणां श्यामला-
द्रूमविततित्वं युक्तम् ॥ ८ ॥

कल्पेति । अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं
कर्तुं वा कल्प्यमानं स्वीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकम-
ध्यवर्त्ति गाङ्गं अम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितस्तस्मिन् जातः प्रति-
विम्बा यस्यास्तां द्यां स्वर्गे उपनीय समीपस्थां कृत्वा हस्तप्राप्यां

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या
 भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
 अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे
 तं मृदो जलमृदुग्रहयालुं ॥ ११ ॥

कृत्वा करे आयच्छत् । दाण्दाने तदुत्प्रेक्षायां स्नानप्रारम्भान-
 न्तरमाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते आनीय
 दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमिति । भूमिः आत्मनो भूपतित्वादयितं प्रियं भर्तारं
 नलं स्नानकाले दमनस्य भगिन्या भैस्या मुक्तं विरहितमाप्य
 लब्ध्वा धृत्तो रागो लौहित्यं यया अथ च मानुरागा सती ऊष-
 रादिमृत्तिकानिषेधात्तत्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण शिथि-
 लावयवाः मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीताः मृदो गङ्गादिमृ-
 त्तिका गृहयालुं गृह्यन्तं अनुकं आत्मनः कामुकं तं अङ्गमङ्गं
 प्रत्यङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । औतमार्गेण ललाटाद्यङ्गेषु रक्त-
 मृत्तिकालगनव्याजेनान्यदा दुःप्रापं स्ववत्तमं भुरालिलिङ्गेति
 भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याऽपि सपत्नीमुक्तं वत्तमं चिरा-
 त्माप्य मानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति कं सुखं लचीकृत्य
 सुखोद्देशेनालिलिङ्गेति वा ।

शुक्ला विप्रस्य रक्ता तु चञ्चियस्याथ मृदिशः ।

मिश्रा शूद्रस्य कृष्णा तु क्रमान्मृद उदाहृताः ॥

इति स्यते । अनुकं अनुकाभिकाभीकःकमिता (पा० ५।२।०४)

मूलमध्यशिखरस्थितवेधाः
 शौरिशम्भकरकाङ्क्षिशिरस्थैः ।
 तस्य मूर्ध्नि च करे शुचिदर्भैः
 वारि वान्तमिव गाङ्गतरेङ्गैः ॥ १२ ॥

इति साधुः । अनुकिमिति पाठे सर्वाण्यङ्गानि लक्ष्यत्वात् परि-
 रेभे किमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मूलेति । सायमूलैस्त्रिभिरगर्भैर्दर्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं
 कुत्राप्यसम्बन्धात् पवित्रतरञ्च मार्जनं मन्त्रं तत्सम्बन्धि वारि च
 करे विक्षिप्तं । हविर्चेपे किम्भूतैः ।

कुशमूले स्थिता ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्याक्षयो देवाः कुशे स्थिताः ॥

इति वचनान् मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण स्थितानां वेध-
 शौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण करके कमण्डलो अष्टौ
 पदाम्बुजे शिरसि च गङ्गा सर्व्वदेति पुराणप्रामाण्यस्थितैरेवम्प्र-
 कारेण दर्भेषु सम्भर्द्वाङ्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरेङ्गैर्वान्तमिव उद्गीर्ण-
 मिव कुशमूलादिस्थितब्रह्मादिदेवता यत्र करकादिनिष्ठगाङ्ग-
 तरङ्गभ्रष्टैरिव पवित्रैर्दर्भायजलैः स्नानाङ्गभूतं मार्जनमकरोदि-
 त्यर्थः । कमण्डलो करक इत्यमरः । वान्तं उदित्वाक्तः यस्य
 विभाषेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायामिण्डिषेधः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये
 मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
 आपगा परिवृढोदरपूरे
 पूर्वकालमुचितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
 मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
 विभ्रद्भ्रविशदद्युतितारम् ।

प्राणमिति । सुवर्णघटितमहापात्रस्थतीर्थलोपकल्पितसमन्त-
 ककरकृतावगाहनजलमध्ये ।

गायत्रीं शिरसा साङ्गं जपेद्वाहतिपूर्विकां ।

प्रतिप्रणवमंयुक्तां त्रिरयं प्राणमंयमः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं च यावतः
 कृतवतः जलमध्ये मुखं नम्रीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासं मुखस्या-
 सनिरोधपूर्वं अघमर्षणं कृतवत इति यावत् । एव-भूतस्यास्य
 नलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वामिनः समु-
 द्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्यनात् पूर्वकालं उषितस्य कृत-
 वासस्य सितांशोश्चन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्यमभजत् सागरो-
 दरस्यचन्द्रदृशमभूदित्यर्थः । पुंभिभूत्यमवःप्राणा इत्यमरोक्तेः
 प्राणशब्दस्य बज्रवचनान्तवनियमादेकवचनं चिन्त्यं । आयतवतः
 यमेः कृतवतुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्येति । मर्त्यलोकमदनो नलः दशदिश एव वसनं यस्य
 तस्य दिग्म्बरस्य विधुमौलेश्चन्द्रशेखरस्य सङ्घट्टयेव अम्बरं वस्त्रं अथ

अम्वरं परिदधे विधुमौले

स्पर्द्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥

भीमजामनुचलत् प्रतिवेलं

संयियंसुरिव राजक्षणीन्द्रः ।

च गगनं परिदधे । अत्र कृतदशदिगूपविभागं गगनमुच्यते तेन
गगनवसनस्येत्यर्थः । किम्भूतं । सदृशत्वं दशाभिर्दीर्घप्रान्ततनुभिः
सह वर्तते तद्भावं अथ च दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्व-
सङ्ख्यायोगिदिग्विभागोपाधिरेव दशत्वसङ्ख्यायोगित्वं विभत् सद-
शत्वमुदितभाग्यत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा अभव-
दौचित्याच्चरन्मेषस्त्वेवाभका परिपर्यायस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेष-
स्वेव वा । विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य अत एव तारं सूक्ष्मतरं
धवलद्युतिवत् तारञ्चेति एकपद्यं वा अभवद्विशदा द्युतिर्यस्य
तद्भावस्ततातामारात् आदत्ते तद्भवत्तरं वा शरन्मेषवदभ्रक-
द्रव्यवदा निर्मलाद्युतिर्यामां तादृशस्तारका यत्र । यद्वा अ-
भ्राणि मेघा विशन्ति अत एव मेघावृतत्वादद्युतयः कान्ति-
रहितास्तारका यत्रेति वा । अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदधे
इत्यर्थः ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्त्रे शिवकामयोर्विशे-
षात् स्पृष्ट्वा युक्ताः । अभ्राणि विशन्तीति पक्षे द्वितीयेति योग-
विभागात् समासः ॥ १४ ॥

भीमजामिति । राजक्षणीणां सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रः

स नलः उत्तरी यस्योपरितनवस्तस्य परिवेषमिषेण वेष्टनव्याजेन

प्राववार हृदयं स समन्ता-

दुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥

स्नानवारिघटराजदुरोजा

गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।

केशप्रेषजन्मौक्तिकदन्ता

तं वभाज सुभगाप्रवनश्रीः ॥ १६ ॥

हृदयं मनः अथ च वक्तव्यं समन्तात् प्राववार ववन्ध पिदधे च ।
किम्भूतं । यतः प्रतिवेले वारं वारं भीमजामनुलक्षित्य अनुरा-
गातिशयाच्चलदभिमुखं धावत् । किम्भूत इव तद्दृश्यं मयियं-
सुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव क्षणमात्रं त्वया न
गन्तव्यमिति गाढं सयत्नं कर्तुमिच्छति वा स्मृत्यादावेकवा-
समः कर्मानधिकारोक्तेरुत्तरीयवस्त्रधारणं युक्तं । अन्योऽप्यन्यत्र
गमनोत्सुको बलाद्रज्ज्वादिना स्थाप्यते समन्तादिति च पाठः ।
राजा क्षणित्येक इति प्रकृति भावः ॥ १५ ॥

स्नानेति । सुभगा मनोहरा अथ च सौभाग्यवती अ प्रवन-
श्रीः स्नानलक्ष्मीस्तं वभाज मिषेवे स्नानेन नितरां शुश्रूषे इत्यर्थः ।
किम्भूता । स्नानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटान्त एव राजनौ
उरोजौ कुक्षौ यस्याः सा तथा ऊर्ध्ववृत्ततिर्यङ्गवृद्धाकाराः
वर्णानां क्रमात्तिलका इति दक्षवचनात् । ललाटे धृतो गौर-
मृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरमृद्गोपीचन्दनादिरचितो वर्तुलस्त्रिल-
कः स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः सा तथा हस्तवस्त्रेण मार्ज-

शैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्र-

स्वादुताप्रमुदितां चतुराक्षीं ।

वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं

घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वैधस्नानानन्तरं वस्त्रादिना केशमार्जनस्य निषेधात् केषु ग्रेषु जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलविन्द-
वस्त एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवभूता रमणीयदशना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽप्येवंविधा तरुणी कञ्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदैवतं येषां तैराप्यैः तज्जल-
दैवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया म-
धुररमतया च जलगतत्रिशिरूपस्पर्शशब्दरमलक्षणस्वस्वविषय-
लाभेन प्रमुदितां अतितरां मन्तुयां चतुराक्षीं इन्द्रियचतुष्टयं
क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनममाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्या अमाधारणगुणत्वाज्जले तद-
सम्भवात् कर्पूरादिवामितस्य च जलस्य देवस्त्रापनादिधर्मकर्मसु
प्रतिषेधादौपाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघा निष्फल एव धृतः
सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयस्यर्द्धा, विगलि-
तविवेकं सत् चतं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुल्लुकोदकस्पर्शमिषेण
सलिलं जिघ्रतोति सलिलघ्नं जलाघ्राणं कुर्वदिवाभूत्, लोभस्य-

राज्ञि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-

न्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण ।

भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्र-

स्त्वष्टृतर्कुचलदर्कवितर्कं ॥ १८ ॥

द्वाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते । मन्ध्याघमर्षणं चकारेति भावः । श्वेत्यं वर्णवाचितात् खञ् । चतुराचीं समा-
हारे द्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् । मलिलघ्नं आदन्नात्वात्
कः ॥ १७ ॥

राज्ञीति । अस्मिन् राज्ञि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उप-
स्थानार्थं आत्तं गृहीतमर्घ्यदानमम्बुन्धि स्वकरेण स्वपाणिना अर्घ्य-
दानानन्तरं वा “अमावादित्यो ब्रह्मा” इत्यादिमन्त्रपूर्वकं जलं
शिरः परितः स्वपाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभा-
प्रसरे मध्ये गलद्विन्दुक्रमेण किरति सति भ्रान्तयः चित्रोदकस्यैव
प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वष्टुर्विश्वकर्मणस्तर्कुः शा० चक्रं
तत्र घर्षणवशाच्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्य
अर्कस्य वितर्कं तद्विषयविशिष्टमूहं चक्रुः । प्रकाशमानसौरप्रभा
प्रक्षिप्तगलद्विन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्मणा सूर्यः पुनरपि
शाणचक्रे धृतः किं । अत एव तत्कणाः पतन्तीति लोकस्य
तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः । भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वक-
रेण विक्षिपन् यस्मिन् राज्ञि विषये लोकस्य तदानीं भ्रान्तयो
मलाङ्गप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति शाणचक्रपरिभ्रमसूर्यसम्भा-

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः

सन्निधानमभजन्त कराञ्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः

स्फाटिकाक्षवल्यच्छलभाजः ॥ १६ ॥

वनां लोकस्य चकुरिति वा । राज्ञा यदम्बु गृहीतं तस्मिन् क्षिप्ते
जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-
णानि त्वष्टुस्तत्क्षणं चलदर्के वितर्कञ्चक्रुः । उल्लिप्ता आपो विद्यति
भ्रमन्त्यः पतन्ति तत्प्रतिविम्बितेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते तत्रो-
त्प्रेक्षा इति वा । अर्घदानं सूर्योपस्थानञ्च कृतवानिति भावः ।
स्फुरिततेजसीति पाठे नलविशेषणं ॥ १८ ॥

सम्यगिति । श्रुतिमन्त्राः सम्यग् जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमा-
वृत्यापांशु उच्चारयतः अस्य कराञ्जे सन्निधानमभजन्त अशो-
भन्त । किम्भूताः शुद्धैरागमाक्तक्रमाच्चारणनिर्मलैर्वह्निवारुणा-
दिबीजैः कृत्वा विशदस्फुटाः मात्रादिमाकल्याच्चारणनामन्दि-
ग्धा वर्णाः अक्षराणि येषु । अथ च शुद्धेषु त्रामादिदोषरहि-
तेषु बीजेषु स्फाटिकगुटिकासु विशदे धवलः प्रकटा वर्णः का-
न्तिर्येषां । यद्वा निर्दोषः स्फाटिकबीजान्येव धवलाः प्रकटा
वर्णा अक्षराणि येषु । तथा स्फाटिकाक्षणां वलयस्य मालाया
कलं भजन्ति ते तदाकारेण परिणता भक्त्यतिशयात् मूर्त्तिभूय
तत्पाणिपद्मे वसन्ति स्मेति भावः । उपस्थानानन्तरं सावित्री-
जपञ्च कृतवानिति भावः ॥ १६ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्या-

देवतर्पणयवार्पणमस्य ।

न्युष्यमानजलयोगितिलौघैः

स द्विरुक्तकरतालुतिलोऽभूत् ॥ २० ॥

पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चै-

रध्वना नितरपादहतेन ।

पाणीति । अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां यन्त्रेण काण्डे वर्त्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो यवो देवतर्पणजले यवार्पणं कर्मभूतं पुनरुक्तमाख्यात् अकरो-
दित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः क्रियते ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव वर्त्तन्ते एतावतैव पौनरुक्त्यं । तथा न्युष्यमानेन पिहभ्यो दीय-
मानेन जलेन योगिभिः सहजक्षिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स नलो द्विरुक्तः पुनरुक्तः करतालुतिलः करकमलमध्यवर्त्तिसा-
मुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलाकारो अङ्गो यस्य तादृ-
शोऽभूत् । पिहतर्पणं हि तिलैः क्रियते स च तिलस्तलहस्तमध्ये वर्त्तत एवेति पौनरुक्त्यं ब्रह्मयज्ञदेवपिहतर्पणमपि तेनाकारीति भावः । आद्यन्तयोर्देवपिहतर्पणयोर्मध्ये वर्त्तमानं ऋषितर्पणमपि तेन कृतमिति ज्ञेयं । न्युष्यमानं प्रज्ञादित्वात् सम्प्रसारणं ॥ २० ॥

पूतेति । एष राजा चासौ ऋषिः अतिधर्माचरणशीलो नलः देवपूजागृहप्रवेशैश्चित्थार्थं पूतं जलक्षालितं पाणिचरणौ येनैव-
भूतः सन् शुचिना गोमयलिप्तेन पवित्रेण तथा नितरस्य नला-

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चा-
 वेश्म राजच्छिरेष विवेश ॥ २१ ॥
 कापि यन्नभसि धूपजधूमै-
 र्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।
 भूयते स्म सुमनः सुमनःस्त्र-
 ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

तिरिक्तस्य पादेनाहतेऽन्यचरणस्पर्शदूषितेनेत्यर्थः । ऊचैः ऊर्द्ध-
 अध्वना सोपानबद्धमार्गेण । यद्वाऽनितरपादहतेन अत एवोच्चै-
 र्नितरां शुचिनाऽध्वना ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारि-
 णो देवसेवाकारिणो यत्र एवम्भूतं सुरार्चावेश्म सुवर्णादिनिर्मि-
 तमन्तस्संस्तुतप्रतिमा गृहं देवपूजासम्बन्धिना गृहं विवेश ॥ २१ ॥

केति । यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि
 कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमानिताः सुमनसः
 पुष्पाणि तासां स्त्रग्दामानि मालापरम्पराः । यदा स्रजः कण्ठ-
 माला दामानि शिरोमान्यानि तेषां धामानि स्थानानि मध्य-
 स्थापितपुष्पवेणुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटले समूहे विषये ते-
 षामुपरिष्ठान् मेचकागुरुसमूहैः कृष्णागरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौग-
 न्धार्थं रचितैर्धूमोत्पन्नैर्धूमैरेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते
 स्म जातं । पुष्पाणामुपरि भ्रमरैर्भावं तथा च धूपजधूमा एव
 तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां माला-
 परम्परास्तासां स्थानं तद्रचितमिति यावत् एवं पटलं वितानं

साङ्कुरेव रुचिपीततमायै-

यैः पुरास्ति रजनीरजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो

यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥ २३ ॥

यत्र तादृशे वा देवानामुपरि पुष्पवितानमपि निबद्धं यत्रेति ।
देवपूजार्थं उपहतपुष्पमालापरम्पराणां स्थानभूतं पटलं पृष्ठ-
प्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशपदान्तरप्रदेशे देवतागारे हि क्वदिः
प्रान्ते । सौरभरामणीयकार्थं पुष्पमाला बध्यन्ते तासामुपरि
धूमा एव मृङ्गा जाता इत्यर्थ इति वा । बद्धतरा धूपाः पुष्प-
मालाश्च यत्र सन्तीति भावः । सुमना मालतीजातिरित्यमरः ।
प्रान्तेऽथ पटलं क्वदिः ॥ २२ ॥

साङ्कुरेति । यत्र देवगृहे ते दीपा हेमलतिका इव त्रिद-
शेभ्यो वितरितुं धृताः स्थापिताः सन्ति ते के यैः यैर्दीपैरुच्या
दीप्या पीतं यत्नं तमो यस्यास्तादृशी सा भूता भविष्यति वा
रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिन्नप्रत्यग्रतेजोऽङ्कुरमहितेव पुरास्ति
अभूत् भविष्यति वा । तथा यैः कृत्वा कान्त्वा पीततमा अतितरां
पीतवर्णा अत्यन्तगौरी रात्रिः उद्भिन्नप्रत्यग्राङ्कुरा रजनीव
हरिद्रेव अभूत् भविष्यति वा । रात्रिः पीतोभूततया हरि-
द्रावत्, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युत्प्रेक्षोपमा वा । निशा-
ख्या काञ्चनी पीतेत्यमरः । पीततमा पचे सान्नं पचे तमबन्तं ।
पुरास्तीति पुरिलुङ् चेति (पा० ३।२।१२२) यावत् पुरेति (पा०
३।३।४) भविष्यति वा लट् ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण

प्रीतिकामवृतवक्त्रिपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यचेति । यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य स्तोद्रीपनहेतुतया प्रीतिस्तथा कामं वृतं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं वक्त्रेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारः तद्रूपं चिह्नं वा यस्य तेन कुङ्कुमेन केसरेण परिपूरितं अन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः शुशुभिरे वियोगिन्योऽपि विरहस्मित-तप्तं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो वियोगिन्यो रूप-केन वर्णन्ते । यद्वा मौक्तिकमणेर्विरहेण उपलक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोद्रीपने हेतुतया या प्रीतिस्तथा युक्तेन कामेन । अन्यत् पूर्ववत् । धृतदाहकत्वरूपाधिकारेण कुङ्कुमेन परिपूरितं अन्तः अनुभवन्त्यः शुशुभिरे इति वा । प्रीतो हि किञ्चित् पदं ददाति । शुक्तयः विशिष्टेन कुङ्कुमेन उपलक्षिताः सत्यः मौक्ति-कमणेर्विरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिरे इति प्रतीय-मानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेति पाठे स्तोद्रीपकत्वेन प्रीतात् कामात् वृतवरेण लब्धवक्त्रिपदं येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्द्वाहं वहन्ति तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्द्वाहं वहन्तः शुशुभिरे इति वा ॥ २४ ॥

अङ्गचुम्बिघनचन्दनपङ्कः
 यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।
 प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः
 सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥
 गर्भमेणमदकईमसान्द्रं
 भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।
 यत्र साम्यमगमन्नमृतांशो-
 रङ्गुरङ्गुकल्पीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

अङ्केति । यत्र देवागारे अङ्गचुम्बो मध्यवर्त्ती घनचन्दनपङ्को
 यस्य तत् गारुडशिलाजं अतिनीलम्यलगरुडोद्गारमणिघटितम-
 मत्रं पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् यासीभवन् मुखम-
 ध्यवर्त्त्यईभाग इन्दुर्यस्य तस्य सिंहिकासुतमुखस्य राजवदनस्य
 शीतलान्नभोजनसुखानि प्राप तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणि-
 पात्राणि यत्र चन्दनभरितानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
 जात्या एकवचनं भवदिन्दोर्भाषितपुस्तकं ॥ २५ ॥

गर्भमिति । यत्र देवागारे एणमदकईमेन कस्तुरीपङ्केन
 सान्द्रं पूर्णगर्भमधं भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
 नानि पात्राणि अङ्गुरङ्गुः कलङ्कमृगः तेन कलुषीकृतो मलीनी
 कृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं
 रजतपात्राणि कस्तुरीपूर्णाणि यत्र सन्तीति भावः ॥ २६ ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्करा
यत्र धर्मगहने खलु तेने ।
भूरिशर्करकरम्भवलीना-
मालिभिः सुगतसौधसखानां ॥ २७ ॥
खर्व्वमाख्यदमरौघनिवासं
पर्व्वतं कचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पोद्
यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चं ॥ २८ ॥

उज्जिहानेति । धर्मेण गहने निविडे, अथ च पुण्यकान-
रूपे यत्र देवपूजार्थरचितगृहे उच्चवर्त्तुलधवलतराणां सुगत-
सौधानां बौद्धदेवालयानां वा मखायः मदृशास्तेषां भूरि शर्करा
येषु तेषां करम्भवलीनां दधिमत्तूपहाराणां दधोदनापहा-
राणां वा मालिभिः पङ्क्तिभिः उज्जिहान उद्गच्छन् सुकृता-
ङ्कुरस्तस्य शङ्करा मम्भावना खलु निश्चितं तेने व्यरचि । आम्ना-
दिवने हि आम्नाद्यङ्कुर एवोद्गच्छति तथा धर्मकाननं धर्मा-
ङ्कुर एवेति । यत्र शर्करामिश्रितं दधोदनवस्त्रियेण्य उपक-
ल्पिताः सन्तोति भावः । सुगतसौधसखानां राजति (पा० ५।
४।८१) टच् ॥ २७ ॥

खर्व्वमिति । यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां
सम्पत् उच्चतरपुञ्जः अमरौघाणां निवासभूतं पर्व्वतं मेहं खर्व्वं
ह्रस्वमाख्यत्, सुमेखर्व्वणश्चम्पकराशिर्मेरोरण्युच्चतः । यत्रास्ती-

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं
 कुर्वती कुलवधूमवजज्ञौ ।
 हृद्यदेवतनिवेद्यनिवेशा-
 द्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २८ ॥
 यत्र कान्तकरपीडितनील-
 ग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

त्वर्थः । तथा मल्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य
 तं कैलासं पर्वतं अनुचं खर्वं अकार्षीत् । शुद्धतरस्फटिकवर्ण-
 कैलासतुल्या मल्लिकापुष्पराशिः कैलासादप्युच्चतरो यत्रास्ती-
 त्वर्थः । पृथगन्वयात् खर्वानुच्चपदद्वयं भिन्नमिति ज्ञेयं ॥ २८ ॥

स्वात्मन इति । यत्र हृद्यानां वर्णरमादीनां मनोहारिणां
 देवतासम्बन्धिनां निवेद्यानां पञ्चखाद्याद्युपहाराणां निवेशाद-
 वस्थापनाद्धेतोः तिलमात्रावकाशेनापि दरिद्रा रक्षिता भूमिः
 स्वात्मनः प्रियं नलं प्रत्यपि लक्ष्मीकृत्य गुप्तिं सर्वज्ञं सुवर्णरूपं
 गोपनं कुर्वती, शोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा,
 तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवजज्ञौ,
 श्रवणेन, कुलस्त्रीतुल्याऽभूदित्यर्थः । कुलवधूरपि स्वप्रियं प्रति
 लज्जातिशयात् स्वशरीरं गोपयति । बह्वनि निवेद्यानि यत्र
 स्थापितानि मन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यत्रेति । यत्र वर्त्तमानासु कुट्टिमल्लितिषु चन्द्रकान्तादि-
 मणिबद्धभूमिषु देवपूजावसरे गाढाणां गायकानां गानवशात्

गाढमूर्ध्वविधुतेरनुविम्बात्
कुट्टिमक्षितिषु कुट्टमितानि ॥ ३० ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णं
स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।
अध्यतिष्ठदमलं मणिपोठं
तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मूर्ध्वविधुतेः शिरःकम्पस्यानुविम्बात् प्रतिविम्बाद्धेतोस्तद्भाजेन
कुट्टमितानि दृढक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशि-
रःकम्पविलमितानीव विरेजुः । किम्भूतासु । भीमो भीममेनसिद्धत्
सूर्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः पुर-
स्ताद्वन्तुं प्रतिबद्धास्तत्रैव घनीभूता इति यावत् । नीलयावर-
णयो नीलमणिकिरणा एव चिकुराः सुनीला केशा यामां
तासु । कामिन्या दृढपरिचुम्ब्यमाना प्रियपाणिगृहीता नील-
मणिरश्मितुल्याः । सुनीलाः केशा यामां । दृढकचग्रहाः सत्यः
चुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान् विलासान् कुर्वन्ति ।
मणिबद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः
॥ ३० ॥

नेति । स क्षितीन्दुः भूचन्द्रो नक्षः तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे
अमलं मणिभीरुतैः खचितं पीठमध्यतिष्ठत् । किम्भूते । नैकवर्णा
मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैः भूषणैः पूर्णं । तथाऽनव-
द्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा चित्राणां नाना-

सम्यगर्चति नलेऽर्कमदृणं
 भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्णः ।
 अद्धानहृदयं प्रति चान्तः
 साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३० ॥

वर्णानामाश्चर्यकारिणां देवार्थमानोतानां मित्रयानां वस्त्राणां
 उच्चयेन राशिना चारो रमणीयं । मणिपीठं अधिशीडिति
 (पा० १।४।४६) कर्मत्वम् । चार्चिषि पाठे पीठविशेषणं ॥ ३१ ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात् प्रथमं
 सूर्यपूजामाह । सम्यगिति । नले सूर्यकान्तमणिरूपं सुवर्णादि-
 घटितप्रतिमा रूपं वाऽर्के ममकृत्यातस्मार्तमार्गेण अदृष्टं त्वरार-
 हितं भावधानतया चिरकालं अर्चति मति अमुना सूर्येण
 कर्णो राधेयो भक्तिगन्धः अस्या भक्तिर्यस्य तादृश अकलि अज्ञा-
 यि, सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नलापेक्षया अतिहोन एवेति सूर्येण
 अन्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा नले अर्कं शनैरर्चति मति अम्ब-
 रमणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बं अन्तःकरणे अद्धानहृदयं
 प्रति अद्धानहृदयमात्रं निरचैषीत् निश्चितवान् । साम्बोऽपि
 भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पश्रद्धावान्न तु नलवदत्यन्तभक्त इति नि-
 श्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशान्नलस्य सूर्ये महती भक्ति-
 रभूदिति भावः । अर्चतीत्यचौरादिकादर्चतेः शता । भक्तिगन्धि
 अल्पाख्यायां (पा० ५।४।१३६) इति गन्धस्य इत् । हृदयं प्रति
 सुप्रतिना मात्रार्थे (पा० २।१।८) इत्यव्ययीभावः ॥ ३२ ॥

तत्तदर्थ्यमरहस्यजपेषु
 सङ्गयः शयममृष्य वभाज ।
 रक्तिमानमिव शित्तितुमृच्चै-
 रक्तचन्दनजबीजममाजः ॥ ३३ ॥
 हेमनामकतरूपसवेन
 त्वम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

तदिति । तेषामर्थ्यममम्बन्धिनां रहस्यानां श्रौतस्मार्तम-
 न्त्राणां जपेषु उपांशुमन्त्रावृत्तिषु विषये सङ्गयो जपमालि-
 कारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमध्यवर्त्ति-
 बीजानां वा समाजः समूहः जपतोऽमुख्य नलस्य शयं हस्तं वभाज
 मिषेवे । उत्प्रेक्षते । तत्करे वर्त्तमानं उत्तैरतिशयितं रक्तिमानं
 रक्तत्वं शित्तितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं मेवत एव ।
 रक्तचन्दनबीजजपमालिकाजापेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्
 सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । सङ्गयः एका-
 चत्वान्मयट् ॥ ३३ ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह हेमेति । हेमनामकध-
 न्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेन उपक-
 ल्पिता पूजा यस्य स त्वम्बको राजितः प्रष्टुमे । उत्प्रेक्षते । कथेव ।
 रतीशं युधि विजित्य बलात् आत्तया गृहीतया कुसुमरूपया
 काहलया धन्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेणैव, कुसुमकाहलयोपल-
 क्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद् वादित्राणामपि कौसु-

आत्तया युधि विजित्य रतीशं

राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा

नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

मतया युक्त्वात् कामकाहलायाः कौसुमत्वमुचितमेव । परा-
भूतात् कामाद्वलात् गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण
राजत इत्यर्थः । अन्योऽपि शत्रं जित्वा बलाद् गृहीतेन कृत्रवा-
दित्रादिना शोभते मौन्दर्येण स्वस्यर्द्धितया स्वस्य शिवभक्ततया
कामस्य च शिवविरोधित्वात् स्वविरोधिनं स्वामिविरोधिनञ्च
स्मरं रणे जित्वा तस्माद्वलान्वलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलया
धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन उपकल्पितपूजः शुशुभे । सेवका हि
स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनञ्च रणे जित्वा तच्छत्रवादित्रा-
दिबलाद् गृहीत्वा स्वामिन उपदीकरोति तेन च स्वामी
शोभते इति वा । प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण स राजा नलः शिव-
मपूजयदिति भावः । धत्तूरः कनकाहय इत्यमरः । वाद्यभा-
ण्डविशेषे तु काहलेति विश्वः ॥ ३४ ॥

अर्चयन्निति । स्मितं विक्रमं भजते स्मितभाक् तेन विक-
सितेन नागकेसराख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सु-
वर्णादिघटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिं अर्चयन् पूजार्थं
सूक्ष्मतरं शुभ्रतरं केसरतस्कुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं
नलः तिरस्त्रा दिशः तिर्यग्वर्त्तमानप्राच्यादिदिगष्टकान्

सीऽयमापयदतिर्यग्वाग्दिक्-
 पालपाण्डुरकपालविभूषां ॥ ३५ ॥
 नीलनीरूद्धमाल्यमयीं स
 न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।
 स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-
 न्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

अवाच्या अधोदिशः सकाशाच्चान्या अतिर्यग्वाग्दिक् ऊर्द्धा
 तस्याः पालो रचको ब्रह्मा तस्य चिरकालघर्षणाद्गतकृत्तिं पा-
 ण्डुरं धवलं शिरः तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषां अलङ्कृतिं क-
 पालरूपां विभूषां आपयत् अलम्बयत् । हरेण ब्रह्मणः पञ्चमं
 शिरः किन्नं तत्प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य भित्तार्थं करे तिष्ठति
 ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति नागकेसरपुष्प-
 रूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलञ्चकारेत्यर्थः । चाम्येयः केशरो
 नागकेसरः काञ्चनाकृत इत्यमरः । हरकरमर्चनापेक्षया कर्मा-
 लम्, पक्षे आप्नोतेर्गत्यर्थत्वादणौ कर्तुर्णौकर्मालं । तिर्यग्वागिति
 अव्ययं तिर्यग्वाक्कामौ दिक्च वा इति समामः ॥ ३५ ॥

नोलिति । स नलः तस्य हरस्य स्फाटिकनिर्मितामपि तनुं,
 हरप्रतिमां नीलनीरूहाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः
 कण्ठः तस्य विभूषां भूषणं न्यस्य आवध्य नीलकण्ठवाचकं यत्पदं
 तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहित्याय नीलः कण्ठो यस्येति सम्बन्ध-
 सार्थक्याय निरमासीत् निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेद-
 कर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।
 तत्पुरः पुरमतोऽयमधाक्षी-
 धूपरूपमथ कामशरञ्च ॥ २७ ॥

बध्ना स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदमहितामकरो-
 दित्यर्थः । कण्ठे एव नीलोत्पलपूजां चकार अन्यत्र तु चन्द-
 नश्वेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥ २६ ॥

प्रीतिमिति । पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुस्तथा मदनस्य
 अरिः शिवः मम कृते ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्या-
 पारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरिव इति बुध्येव
 अयं नलस्तस्य पुररिपोः कामारिः पुरः धूपस्वरूपं अथच धूप-
 वेषधारिणं पुरं गुगुलं अधाक्षीत् ददाह । अथ च तद्दाहानन्तरं
 धूपविशेषरूपं कामशरञ्च ददाह यस्यारिर्यद्रिपुः शरञ्च यदये
 येन दह्यते स तस्मिन् प्रीयत एव । शिवभयेन वेषान्तरधारिणं
 पुरं दैत्यं कामवाणञ्च मोहनायं ददाहेत्यर्थः । धूपममर्पणान्तां
 शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशपुष्पपूजां तेन भक्तियुक्तेनापि
 कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मदर्थं मयि विषये
 प्रीतिं न यास्यति एतावताऽपि मन्तुष्टो न भविष्यति, अतः
 कारणादिव तदये पुरं कामशरञ्च ददाह । एवं कृते मन्तुष्टो
 भविष्यतीति धियेति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिः इति च
 योगस्यैवात्र प्राधान्यात् पौनरुक्त्यं । गुगुलौ कथितः पुर इति

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-
विप्रयोगमसहिष्णुरिवायं ।
शूलनिमौलिशशिभीततयाऽभू-
द्धानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥
दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम
त्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

विश्वः । तत्पुनः शेषषष्ठीममासः । अन्यथाऽव्ययेन सह षष्ठीममा-
सनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तमष्ठीकविभक्तिप्रतिरूपकमवयवं,
पृथक् पदं वा ॥ ३७ ॥

तदिति । तन्मुहूर्त्तं तस्मिन् देवपूजान्तरेऽपीत्यर्थः । भीम-
तनूजायाः विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलनिमौलौ वर्त्तमा-
नाच्छशिना भीततयेव त्रिनेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनं एकाग्रता-
लक्षणः प्रलयः तेन हेतुना निमीलिते मङ्कोचितपद्मीकृते
नेत्रे येनैवम्भूतोऽभूत् । विरहितत्वाद् हरशिरस्यद्दर्शनस्य नि-
तरां मन्तापकारित्वमभया ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलि-
तवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः ।
शूलधारिणाऽपि यः शिरसि धृतः तस्मादधिकभयं सूचयितुं
शूलपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्त्तं कालाध्वनारत्यन्तमयोगे (पा०
२।१।५) इति द्वितीया । विप्रयोगं न लोकेति (पा० २।१।६)
षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ ३८ ॥

दण्डवदिति । स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गयोगेन भुवि

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणान्
 न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥
 त्वम्बकस्य पदयोः कुसुमानि
 न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि लुठन् किमु काम-
 स्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

लुठन् मन् त्वम्बकं ननाम । किं कृत्वा । तस्य हरस्य पदयुगे
 पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिना धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्थम् ।
 तत्रोत्प्रेक्षते । तान्येव कुसुमानि आत्मनः शस्त्रं खड्गादि, विशि-
 खामनं धनुः, वाणान् स्वशस्त्रभृतानि पुष्पाणि तस्य हरस्य पद-
 युगे न्यस्य समर्थं शरणभाक् काम इवाद्यप्रसूतिशस्त्रं न धार-
 यामि दामोऽस्मि मच्छस्ताणि त्वमेव गृहाणेत्यदिवचनपूर्वकं
 चरणदुग्ममीपे स्वशस्त्राणि कुसुमानि परित्यज्य दण्डवद्भुवि
 लुठन् सदा रक्षेत्यादि वदन्, शरणं रक्षितारं शिवमेव भज-
 मानो रूपमास्यात् काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं
 भक्त्यतिशयेन दण्डवत् प्रणाममकरोदित्यर्थः । विशिखासनं
 तूष्णीरं वा । अन्योऽपि शरणगत एवमेव करोति ॥ ३९ ॥

त्वम्बकेति छेपकः । सैष इत्यत्र सोचिलोपे वेदिति (पा०
 ६।२।१३४) सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

व्याघ्रतस्य शतरुद्रियजप्तौ
पाणिमस्य नवपद्मवल्लोलं ।
मृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराल-
श्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥
उत्तमं स मच्चति स्म मच्चेष्टत्
पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

व्याघ्रतेति । रुद्रशब्दात् परेषां पञ्चादुच्चार्यमाणानां रुद्रा-
क्षाणामित्यर्थः । रुद्रः परो दैवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्ताः
तत्सम्बन्धिनां तैर्धार्यमाणानामिति यावत् । तावृशानाञ्च अ-
क्षाणां मणीनां श्रेणिर्भाला मृङ्गभङ्गिर्भमरपङ्क्तिरिवास्य नलस्य
नवपद्मवल्लोला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करं
आश्रयत, मिषेवे । किम्भूतस्य । रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य अत एव शतं
रुद्रा देवता अस्य, शतरुद्रसम्बन्धिनः शतरुद्रियमञ्जस्य “नमस्ते”
इत्यादिशिवसूक्तस्य जप्तौ जपे विषये व्याघ्रतस्य मव्यापारस्य,
रुद्राक्षाणां रुद्रप्रियत्वान् नमस्त इत्यादिषडङ्गरुद्रजपं रुद्रा-
क्षजपमालया चकारेत्यर्थः । मृङ्गमालाऽपि नवपद्मवं मेवते ।
शतरुद्रियेत्यत्र शतरुद्राद्वस्येति वक्तव्यात् (पा० ४।२।१८ वा०)
घः । जप्तौ तितुचेति (पा० ७।१।८) इङ् निषेधः । “पद्माक्षैश्चैव
रुद्राक्षैः” इत्यादि हारोतोक्ता हरोक्तश्च जपमालाविधिर्द्रष्टव्यः ।
श्रेणिमादिमिद्वये पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैरिति ज्ञातव्यं ॥ ४१ ॥

उत्तममिति । स मच्चीष्टन्नलः उत्तमं पूरुषं पूरुषोत्तमं

द्वादशापि च स केशवमूर्त्ति-
द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

पुरुषसूक्तस्य सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चा विधानैरनुष्ठानप्रकार-
विशेषैः ।

“दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्याण्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरं ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभस्तस्य देवताः ।

पुरुषो यो जगदीजमृषिर्नारायणः स्मृतः” ।

तथा । “ॐकारपूर्वकैश्चैव सर्वैर्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं ॥

स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च गन्धमाल्यादि च क्रमात्

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणं ।

षोडशादामनं कुर्यादेष नारायणे विधिः” ॥

इत्यादिसूतिवाक्यविहितप्रत्यृक्क्रमं निर्दिष्टषोडशोपचारैर्महति

स्मि अपूजयत् । तथा स नलः “यवादेसुवातवगभमेन” इति

व्युत्क्रमोक्तं द्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं वैष्णवागमं कक्रमेण उदीर्य

सम्यगुच्चार्य द्वादशापि केशवमन्त्रिनीर्मूर्त्तिर्वैष्णवो द्वादशशा-

लग्रामशिलामूर्त्तिर्ववन्दे तुष्टाव प्रणनाम वा ता अण्यपूजय-

दिति भावः ।

“शिला द्वादश भो वैश्व शालग्रामममुद्भवाः ।

विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥

कोटिद्वादशलङ्गैस्तु पूजितैः स्पर्णपङ्कजैः ।

यत्स्याद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत्” ॥

इति विष्णुपुराणादिति भावः । पूर्वाक्त्वादशाक्षरमुच्चार्य द्वादशमञ्जुका अपि केशवमन्त्रिनीमूर्त्तिः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरक्रमसूचिताः । “ॐ केशवाय धात्रे नमः” इति प्रकारेण

“द्वादशादित्यमहिता मूर्त्तिर्द्वादश विन्यमेत् ।

केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥

ललाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।

अर्घ्यम्णा हृदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

अंगुना विष्णुमंसस्ये भगेन मधुसूदनं ॥

गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रमभनन्तरं ।

वामपार्श्वस्यमित्रेण वामनाख्यमथांसके ॥

पुष्पा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यमयुतं ।

हृषीकेशाक्रयमृष्टे पद्मनाभं ततः परं ॥

त्वष्टा दामोदरं पञ्चाद्विष्णुना ककुदि न्यमेत् ।

द्वादशार्णमहामन्त्रं ततो मूर्द्धि प्रविन्यमेत्” ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रगर्भितमिति ज्ञातव्यं । इति प्रकारान्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यं । मन्त्रानि पाठे नितरामागमशास्त्रकोविदः परमभक्त्येत्यर्थः । पुरुषाः पुरुषा नराः, इत्यमरः ॥ ४२ ॥

मल्लिकाकुसुमदण्डभकेन
 स भ्रमीवल्यितेन कृते तं ।
 आसने निहितमैक्षत साक्षात्
 कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजं ॥ ४३ ॥
 मेचकोत्पलमयी वलिबन्धु-
 स्तद्वलिस्मरुसि स्फुरति स्म ।

कथमपूपुजदित्याह । मल्लिकेति । म नलो भ्रमी म-
 णैर्वेष्टनैर्वलयितेन वलयाकाशीभूतेन मल्लिकाकुसुमस- धना
 दण्डभकेन निर्विषनिष्फणस्थूलराजिलतुल्येन घनस्थूलारदास्त्रा
 कृत्वा नलेनैव कृते रचिते आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषो-
 क्षमं साक्षात् तत्त्वतः कुण्डलिनीं चतुःश्रवमामिन्द्रः शेषस्तस्य
 तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुष्पवेष्टितवलयाकारशरीरभागं तद्भ-
 जत इति कुण्डलाकारे शेषशरीरे वर्त्तमानमिवैक्षत । दण्डभस्य
 विफणतया साम्यात् स्थूलघनतरे पुष्पदान्नि दण्डभपदं लाक्ष-
 णिकं । दण्डभप्रतिकृतिर्दण्डभकः । इवेति प्रतिकृताविति (पा०
 ५।१।८६) कन् । दुडि निमज्जने दुण्ढतीति दण्डभ इत्यौणा-
 दिकः प्रषोदरादिर्वा ॥ ४३ ॥

मेचकेति । मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तेन
 नलेन भ्रमरपिता वलिस्त्रक् पूजामाला वलिबन्धुः वलेर्वन्धनका-
 रिणः श्रीविष्णोरुरसि स्फुरति स्म, अशोभत । उत्पन्नचते । कौ-
 स्तुभाख्यमणेः समान्नि कुट्टिमं कौस्तुभमणिबद्धा भूः वचो लक्षणं

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-

श्रीकटालविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः

पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयाऽरुणमणेः करवीरं

तस्य मूर्द्धि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

तद् वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्या अग्रिः कटाक्षाणां विकटा-
यितानि विस्तारान्नीलतरुनेत्रगोलकवक्रविस्फुरितकिरणास्तेषां
कोटिः परम्यरेव । नीलोत्पलमालायाः वक्षस्येव वर्त्तमानत्वात्
तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्त्तमानत्वात् साम्यं । तत्कटालविकटा-
यितकोटिरिव अशोभत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । वल्लिबन्धुः
द्वनि पूर्व्वेण द्वितीयेति योगविभागात् समासः । विकटायितं
आचारकिबन्तत्वाद्भावे निष्ठा ॥ ४४ ॥

स्वर्णेति । स नलः तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्द्धि हेम्नः सुवर्णघटि-
तपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा रज-
तस्य रुध्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताम्बो-
जानां घटनां समर्पणां, तथाऽरुणमणेः समर्पितमाणिक्यपद्मरा-
गादिरक्तवर्णमणीनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि एतत्
सर्व्वं पुनरुक्तमकार्षीत् । सुवर्णेनान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात् स्वर्ण-
केतकादिनिरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटि-
तपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तममपूजयदिति भावः । विष्णुपूजायां

नान्यभक्तयन्निन्ननिवेद्यै-

स्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवद्वचः

शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४६ ॥

कमलकरवीरजपावाणपुष्पव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषे-
द्यहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेध इत्यविरोधः । पुनरुक्तं
नपुंसकमनपुंसकेन (पा० १।२।६६) इत्येकशेषैकवद्भावि ॥ ४५ ॥

नान्येति । स पुरुषोत्तमः तस्य नलस्यान्ननिवेद्यैः तेन सम-
र्पितैर्नानाविधादानानामुपहारैः कृत्वा नान्योऽतिमत्तं न भक्त-
वलिः, औदनोपहारो यस्य, अथ च अतिमहान्भक्तः श्रद्धापरो
वर्त्तिर्वैरोचनिर्यस्यैवभूतोऽभूत् । तथा नलममर्पितेन हारिणम-
देन कस्तूर्या कृष्णवर्णाऽथ च कृष्णनामाऽभूत् । तथा हेम-
रूपादिबद्धदक्षिणावर्त्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन
जलेन कृत्वा या पूजना अभिषेकार्घ्यदानादिरूपा तथा कृत्वा
शङ्खचक्रजलेन जातवती सम्यक्ताऽर्चा पूजा यस्य, अथ च शङ्खः पा-
ञ्चजन्यः चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मं तानि निवेद्यन्ते यस्यास्ता-
दृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ताऽर्चा प्रतिमा यस्यैवभूतोऽभूत् । पुरुषो-
त्तमसम्बन्धिनामेषां शब्दानामन्वर्थत्वं । एतत्कृतान्ननैवेद्यादि-
समर्पणेन इदानीमभूदित्यर्थः । एतन्निवन्धना एवास्य एताः
सञ्ज्ञा इति वा । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । प्रतिकृतिरर्चा पुंमि-
त्यमरः । नान्येति न समासः । हारिणेऽपि सम्बन्धेऽण् ॥ ४६ ॥

राज्ञि कृष्णलघुधूपजधूमाः
 पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
 निर्ययुर्भवधृता भुजगा भी-
 दुर्यशो मलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥
 अघ्ननिस्त्रमणिमान्यविमिश्रैः
 स्मेरजातिमयद्रामसहस्रैः ।
 तं पिधाय विदधे बद्धरत्न-
 क्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

राज्ञीति । कृष्णलघु कृष्णागुरुः तस्य धूपजधूमा धूपकरण-
 सम्बन्धिनो धूमा अस्मिन् राज्ञि नले ऽहिरिपुर्गर्हो ध्वजे यस्य
 तं गरुडध्वजं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवाक्षैर्वह्निर्नि-
 र्ययुः । उत्प्रेतते । भीरेव दुर्यशो गरुडामत्तिः भयजन्येन अघ्नस्य
 स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृता देवतागारस्थि-
 तेन भवेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन धृता वासुकिप्रमुखा भुजगा
 इव । अयमस्मद्रिपुकेतुं याजयति, अतो रिपुनिकटे स्यातुमश-
 क्यमिति हराश्रिताः सबला अपि सर्पा दुर्यशोमलिनिता इव
 दण्डायमानकृष्णागुरुधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि
 भीमलिनी जालादिद्वारेण निर्गच्छति । अगुरुपर्यायो लघुशब्दः
 तेन कृष्णागुरुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्घेति । एष नल अर्घेन मूढ्येन निस्त्रा दरिद्रास्तेषां
 अत्युत्तमानां मणीनां माल्यैर्मालाभिर्विमिश्रैः स्मेरजातिम-

अक्षसूत्रगतपुष्करबीज-

श्रेणिरस्य करसङ्करमेत्य ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत्

पद्मसद्गचिरवासविलासं ॥ ४६ ॥

यदाममहस्यैर्विकमितमालतीकुसुममालामहस्यैः तं पुरुषोत्तमं
पिधाय आच्छाद्यैव बह्वनि रत्नानि यस्मिन् एवभूतो यः क्षीर-
नीरनिधिसूत्र मग्नमिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणि-
मालाभिर्मध्ये पुष्पमालाभिः मवेश्य बह्वरत्नक्षीरसमुद्रशायिन-
मिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि
दामानि तै राशिभिः पर्यणूपुजदिति भावः । समृद्धतिशयो
भक्त्यतिशयश्च सूचितः । बह्वनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्
म चाभौ निधियेति वा ॥ ४८ ॥

अत्रेति । अक्षसूत्रजपमालां तां गतानि प्राप्तानि तत्र वि-
द्यमानानीति यावत् । ईदृशानि यानि पुष्करबीजानि कमल-
बीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरचिता जपमालिका शौरिसूक्त-
जपितुः “विष्णोर्नुकं” इत्यादिविष्णुसूक्तजपशीलस्य अस्य नलस्य
करसङ्करं पाणिपद्मसम्बन्धमेत्य प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे मद्गानि
स्मृष्ट्वे चिरं वामः स्थितिमेव कृत्वा यो विलासः शोभा त
आपत्, प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जप्यन्ते नलक-
रश्च पद्मसदृशः तत्सम्बन्धात् पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्ग-
निवासं प्राप्तेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । पुष्कराभोरुहाणि चेत्य-

कैटभारिपद्योर्नतमूर्द्धा
सञ्जिता विचकिलस्रगनेन ।
जङ्गुजेव भुवनप्रभुणाऽभात्
सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ५० ॥

मरः । अपितुः ताच्छील्ये द्वनि द्वितीयेति योगविभागात् पूर्व्वेण
समासः ॥ ४९ ॥

कैटमेति । अनुनयता अर्थादात्मानमेव चरणसमीपं प्राप-
यता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्द्धा नम्रशिरसा प्रणामल-
क्षणं षोडशमुपचारं कुर्वता अनेन नलेन कैटभारेः श्रीविष्णोः
पदयोः सञ्जिता पुष्पाञ्जलित्वेन समर्पिता आयतमाना अति-
दीर्घा विचकिलस्रक् मल्लिकामाला जङ्गुजा गङ्गेवाभात् । चर-
णसम्बन्धादतिर्दीर्घाद्वलतरत्वाच्च गङ्गेव शुशुभ इत्यर्थः । सा-
थेर्वविधा । अथ च अन्याऽपि मार्गिनी नायिका एवंविधा प्रिये-
णैवमनुनोयते । अथ च भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना
सप्रयत्ना अतएवानु पश्चान्नयता परावर्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं
प्राप्य पुनरत्रागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्द्धा लोकनाथेन
ब्रह्मणा सेविता जाङ्गवीव । भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा उक्तविशेष-
णविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेवितेति वा ।
प्रणामान्तां षोडशापचारपूजां समापयदिति भावः । स्रुता
विचकिलो मल्लप्रभेदे मदनेऽपि चेति विश्वः ॥ ५० ॥

खानुरागमनघः कमलायां
 सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।
 गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः
 श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥
 इत्यवेत्य वसुना वज्रनाऽपि
 प्राप्नुवन्न मुद्मर्चनया सः ।
 स्वक्तिमौक्तिकमयैरथ हारै-
 र्भक्तिमैहत हररूपहारैः ॥ ५२ ॥

स्वेति । इतीति युग्मं । स नलः इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोः-
 भिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा वज्रनाऽपि वसुना स्वर्णमणिवसनादिना
 लक्ष्मीत्यानीयेन समर्थितेन कृता या अर्चना तथा मुद्मं न
 प्राप्नुवन् हर्षमलभमानः । अथ पश्चात् सूक्तैर्यै सरसशोभ-
 दवन्धास्तद्रूपाणि मौक्तिकानि तन्मयैर्हारैरेकावल्यादिह
 उपहारैः पूजनैः कृत्वा भक्तिमैहत तेन हरैर्भक्तिर्मैहतं कृते-
 त्यर्थः । सम्यग्वैदिकपूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदशावतारादि-
 स्तुतिं प्रारम्भ इति भावः । इति किम् । न विद्यते अघं दुःखं
 पापं दारिद्र्यञ्च यस्मात् सोऽनघः पुण्यशोकः श्रीविष्णुः हृदि
 न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वस्थानु-
 रागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीगृहा-
 दिशरदयादूर्ध्वमुपरिभागं वर्त्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात्
 स्थापनाद्धृतेः वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित वज्रस-

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते
रूपमस्मदभिधास्तव निन्दा ।
तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामि-
त्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५३ ॥

स्नानमकृत । अन्योऽपि राजादिः एकां प्रियामधोभागे स्थाप-
यन्नालिङ्गनादिना सम्भावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदी-
यगृहस्तोर्द्धदेशे स्थापयन् कण्ठाश्लेषञ्च कुर्वन्तस्या गौरवं क-
रोति । तथा विष्णोर्वक्षसि सखीः तिष्ठति तदुपरिभागे
कण्ठे सरस्वती तिष्ठति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति
ज्ञात्वा सरस्वत्यां कृत्वा स्तुतिञ्चक्रे इत्यर्थः । मौक्तिकरूप-
स्तुतैर्नैर्मल्यं सूच्यते । स्तुत्या नलस्य भक्त्यतिशयश्च ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥

स्वमौद्ध्यं परिहरन् स्तुतिमाह । दूरत इति । अयं नलः
इत्युक्तिपूर्वं यथातथा पूर्वमेवमुक्त्वा एतदुक्त्यमाणप्रकारमवो-
चत् । इति किं । हे स्वामिन् ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरां
अवाग्विषयो वाचामगोचरो यतस्तव रूपं “यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेरर्थाङ्गोचरो निति मदीया स्तुतिः कथङ्कारं
कर्तुं शक्या स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात् तव स्तुतिरप्यशक्यकरणेते-
अत एवास्माभिः कृताऽभिधा भवद्गुणवर्णनविषया वाणी तव
निन्दैव । अत्यन्ताल्पकस्तावकत्वादवागोचरस्यापि वा गोचर-
करणाच्चेत्यर्थः । एवं सत्यपि मूर्खतया यदहं प्रलपामि स्वरू-

स्वप्रकाश जड एष जनस्ते
 वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुं ।
 नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्या-
 न्न प्रकाशनरसस्तमसः किं ॥ ५४ ॥
 मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-
 स्त्वा पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

पाशानाग्निरर्थकं वदामि तत् क्षमस्वेति । प्रलपामीत्यनेन नि-
 तरामनौद्धत्यं सूचितं ॥ ५३ ॥

स्वेति । ननु हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष
 परमात्मन्, एष मङ्गलणे जडोऽविद्याच्छादितचैतन्यो जनस्ते
 वर्णनं कर्तुं यदभिलषति सोऽहर्षतः सूर्यस्य महस्तेजः प्रति
 लक्ष्यते सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य
 प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव
 वर्णनं जडस्य ममाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष
 इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्त-
 सिद्धान्तः ॥ ५४ ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयं स्वरूपं न जानासि तर्हि त्वदीये
 वाङ्मनसो कथं मत्परायणे इत्याशङ्कां परिहरन् सुत्यवसरं
 दातुमाह । मैवेति । हे भगवन् त्वं “यतो वाचा निवर्तन्ते
 अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो
 गोचरो मैव भूः ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यम एव यद्यपि तथापि ते

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्
तप्तये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५५ ॥
कृद्गमस्यवपुषस्तव पुष्का-
स्फालनाज्जलमिवोद्धतमध्ये ।

वाङ्मनमे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशतां, अपि तु अविषयमपि त्वामु-
द्दिश्य प्रवर्त्ततामेवेत्यर्थः । दृष्टान्तमाह । अतिदूरवर्त्तितात्
घनं मेघं अनाप्नुवतोऽलभमानस्यापि उत्कस्य जलार्थमुत्कण्ठ-
तस्य चातकस्य स्त्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तप्तये स्या-
देवेति दृष्टान्तेन अविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः
स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिं कर्तुं युक्तमेवेति भावः । वा-
ङ्मनसयोः अचतुरेत्यादिना (पा० ५।४।७७) साधुः ॥ ५५ ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह । कथ्येति । हे हरे
शङ्खाम्बरापहृतवेदोद्भरणरूपेण कथ्यन्ता मत्स्य एव वपुर्धस्य
तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्रमुच्छलितं
अग्नेः सागरस्य जलमेव गगनाङ्गणस्य सङ्गात् सम्बन्धात् शैत्यं
धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी
आविरस्ति प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने
स्फुरतीत्यर्थः । वेदरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया तत्त-
च्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । शैत्यमेवेति
वाऽन्वयः । “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत”
इत्यादिश्रीकृष्णवचनमेव कथ्यपदेन सूचितं । सागरोदकस्याअयो-

शैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-
 दाविरस्ति विबुधान्यगङ्गा ॥ ५६ ॥
 भूरिष्टष्टिधृतभूवलयाणां
 पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।
 चुम्बिताऽवतु जगन्धितिरक्षा
 कम्पठस्य कमठस्तव मूर्त्तिः ॥ ५७ ॥

पाथिकतया प्रतिभाममानस्यापि गगने चित्रतया निरूपाधिकं
 शुक्लमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिमूलतरशरीरवत्त्वं सूचितं ।
 नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति न त्वधः पततीति सामर्थ्यातिशयः
 सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णु-
 भक्त्यादिष्णुगुणैः । च शिवस्य प्रीतिमम्भवादेकरूपाच्च नलस्य
 विष्णुस्तुतिकरणं श्रीहर्षस्य च परमवैष्णवत्वात् पुरुषोत्तमस्तु-
 तिनित्यन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोपसंहा-
 रेऽपि हरिहरं परिपूज्येत्युक्तं ॥ ५६ ॥

कूर्मं वर्णयति ॥ भूरोति । हे भगवन् तव कमठमञ्ज्जा
 मूर्त्तिर्जगदवतु । किम्भूता । भूरिषु सृष्टिषु धृतानां प्रतिमर्ग-
 भूवलयाणां किणैः अतिघर्षणनिद्रुगीभूतमञ्जातवैवर्ण्यनग्नैरेव
 चक्रैः चक्राकाररेखाविन्यामविशेषैः पृष्ठसीमनि स्थले चुम्बिता
 स्पृष्टा । किम्भूतस्य । चित्तौ क्षये प्रलये रक्षायां च कर्मठस्य
 कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन चित्तिरक्षणत्वमस्य । पृथ्वीधारणद्वारा
 लोकानुरक्षार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपाता-

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रा-
 मभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।
 तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा
 तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥
 उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भा-
 क्लोमभिर्वहिरितैर्वज्रहृष्टैः ।

स्नान्तेऽधस्तात् फणिमण्डलेन शेषो भुवं विभर्त्ति ततोऽप्यधो
 ब्रह्माण्डाधःकटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरणरूपे जले
 कूर्मराजो वर्त्तत इति पुराणं । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डल-
 धारणेन अनिर्वाच्यमंहिमत्वं सूचितं । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्च-
 क्राणि भवन्ति ॥ ५७ ॥

स्नोकद्वयेन वराहं वर्षयति ॥ दिव्यिति । अहं चतसृषु
 प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां
 चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसञ्जातभूगर्भ-
 मेव अभ्युपैमि जाने । तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव
 दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्याऽऽनन्दाय अस्तु । किम्भूता दंष्ट्रा ।
 जगत्याः पातालादुद्धरणवसरं दंष्ट्रायधारणाद् भूमेर्वास्तु व-
 सतिगृहं धृतमभूदित्यर्थः । कोलःपोत्री किरिः किटिरित्य-
 मरः ॥ ५८ ॥

उद्धृतीति । हे केत्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवाराहरूप
 भगवन् हिरण्याक्षं दैत्यं हत्वा पातालात् सकाशादुद्धृतौ उद्ध-

ब्राह्ममण्डमभवद्वलिनीयं

केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५८ ॥

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं

सिंह मामव रवैर्घनघोरैः ।

रणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इलाया भुवः परिरम्भात् समार-
म्भेण धारणात्, आलिङ्गनाच्च हेतोः बद्ध नितरां हृष्टैः उन्नती-
भूतैः अत एव ब्रह्माण्डं निर्भिद्य वहिरितैर्निर्गतैर्लोमभिः कृत्वा
ब्राह्ममण्डं तव वल्लेः पूजायाः सम्बन्धिनीयं तत्कालविक्रमितक-
दम्बकुसुममिव अभवत् । किम्भूतस्य । तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेह-
त्वान्न मातः सम्भातुमशक्तस्य । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव
भवसीत्यर्थः । अन्योऽपि योषिदालिङ्गनादुदितरोमाञ्चो भवति ।
ब्राह्मं जाताविति साधुः । मातः मामान इत्यस्माच्छ्रुता ॥ ५८

श्लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति । दानवेति । हे नृसिंह -
नवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गर्हनं मरणरूपं सङ्कटं
तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्रा त्व्यं यस्य तन्मरणार्थं दत्तावनारः, अथ
च दानवो हिरण्यकशिपुः तद्रूपमाद्यं पुरातनं यद्गहनं वनं तत्र
प्रभवो यस्य, पुरातने हि वने सिंहसम्भवो युक्तः, अथ च दानवा-
नामाद्यभक्तः श्रीहरिभक्तत्वान्मुखः प्रह्लादस्य गहने पितृका-
रितताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्त-
प्रह्लादमरञ्चणार्थं धृतोत्पत्तिर्येन तादृशत्वं घनवन्मेघवह्नोरैर्ग-
भीरैर्निविडैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहादौर्भामव । किम्भूतः । वैरिणः

वैरिदारिदिविषमकृतास्त-
 ग्रामसम्भवभवन्मनुजार्द्धः ॥ ६० ॥
 दैत्यभर्तुर्दुरान्धनिविष्टां
 शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
 पातु पाणिस्त्रिपञ्चकमस्मा-
 श्चिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्तं ॥ ६१ ॥

शत्रून् दारयन्ति तच्छीलानि दिविषदां मुनीनां देवानाञ्च
 सकृतानि अस्ताणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्माद् सम्भव उत्प-
 त्तिर्यस्य तादृशो भवन् सम्पद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्द्ध एक-
 देशे यस्य । दानवाघेति पाठे दानवानां पापानि तेषां गहनं
 लक्षणया बाहुल्यं तेन प्रभवो यस्य दानवदुर्गितोद्रेकात् तिर्य-
 ग्यानिः सिंहरूपस्त्वं दिविषत्पुण्योद्रेकाद्योन्नमयोनिर्मनुष्यस्त-
 मित्यर्थः । दानवनामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोद्याने
 प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवाभिनां पुण्यैरस्त्वैष कृत-
 मनुष्यार्द्धदेहः स्वतेजोनिर्मितमिहार्द्धश्च नरहरिर्हिरण्यकशि-
 पोर्महामभोपवने एवावततारिति सकलपुराणमंवादः । प्रकटित-
 स्तस्मादिति तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्य ॥ ६० ॥

दैत्येति । हे श्रीनृसिंह ते पाणिसम्बन्धिनां सृणीनां तोत्त-
 तरनखरूपाणामङ्गुशानां पञ्चकमस्मान् पातु । किञ्चित्सेव तव ।
 दैत्यभर्तुः हिरण्यकशिपोः उदरलक्षणे अन्धौ कृपे निविष्टां
 पतितां शक्रसम्पदं उद्धरत इव, तस्माद् वह्निर्निर्गमयत इव ।

स्नेन पूर्यत इयं सकलाशा
भो बलेन मम किं भवतेति ।

किंभूतं पञ्चकं । छिन्नरञ्जुनिभानि मध्यत्रुटितपूर्वकपतितदारक-
तुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोः उदरस्य चाग्नाणि यत्र यस्य
वा । यथा कूपपतितं वस्तु समुद्धुत्तुं लोहनिर्मिताकुशपञ्चकं
कूपमध्ये निक्षिप्य वस्त्रयित्वा पूर्वनिमग्नरञ्जुखण्डसहितं तद्यथाऽऽ-
दाय निर्गच्छति तथा तव रञ्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजसृ-
णिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसम्पदमुद्धरच्छिन्नरञ्जु-
निभलग्नतदन्तं सन्नामवलित्यर्थः । सृणाति हिनस्तीति सृणि-
रौणादिकः । अस्मान्, अस्मादो दद्याद्येति (पा० १।२।५६) बहुलं
॥ ६९ ॥

स्नोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति । स्नेनेति । हे वामन इति
पूर्वाङ्गीकृता या कपटवाक् तस्यां विषये पटीयान् अतिनिपुणा
वटुव्रजचारिवेषधारी च यतस्त्वं नोऽस्मादादीनां मम वा मनसः
प्रमदं हर्षं देहि । सर्वाभिलाषपूर्णं कुर्वित्यर्थः । वटुवाचश्च कप-
टवाचो भवन्ति । इति किं । पादत्रयमात्रस्त्रलयाचिनि वामने
किमेतदन्वीयस्त्रया याचितं सकलमेतद्भुवनं गृहाण अहं ददा-
मीति दानशूरत्वादलिचक्रवर्त्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्रोक्तिच्छलेन
वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत् । भो बले चक्रवर्त्तिन् भवता स्नेन
आत्मना हेमरत्नादिद्रव्येण वा इयं मदीया सकला आशा
सर्व्वाऽप्यभिलाषो न पूर्यन्ते, अपि तु परिपूर्णीकरिष्यत एव, परं

दातुं समर्थ एव परन्तु मम प्रयोजनं नास्ति कुटीर्निर्माणार्थं
 पादत्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः । स्वेन आत्मीयेन बलेन
 सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते आद्रियत एव
 तथाऽपि मम किं तेन यो यद्याचते तस्मै तद्दामोति प्रत्यक्ष-
 दर्शनाद्भूताभिनयदर्शनीयेयं सकलानां दृष्ट्या । भो वले त्वया
 परिपूर्णीक्रियते, अतो मम कलया लेशेन सहिताऽल्पीयसीति
 यावत् । एवम्भूता पादत्रयमिता । तस्मात् किं न पूर्यते अपि तु
 पूरयिष्यते एव । अथ च भो वले इयं सकलाऽपि विदित्या मम
 स्वेनात्मना न पूर्यतेऽपित्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं
 शक्यते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । मया सकलाऽपि
 दिगात्मना पूर्यते भवता बलेन किं कर्तुं शक्यत इति वा । अथ
 च भो वले पादत्रययाचनविषया मम सकला दृष्ट्या भवता
 स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न पूर्यतेऽपि तु पूरयिष्यत एव
 महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पादद्वयेन मया व्याप्ते प्रति-
 श्रुतं तृतीयं पादमदातुं निरयो भविष्यतीति भिया अवशिष्ट-
 पदस्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यत इत्यर्थः । तां पातास्ते
 पातयिष्यामीति भावः । भूस्वर्गरूपलोकद्वयमेव वलेः स्वं नरक-
 पतनभिया स्वशरीरमेव तृतीयपादत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते ।

दानवारिरसिकाय विभूते-
 वशि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिं ।
 इत्युदग्रपुलकं वलिनोक्तं
 त्वां नमामि कृतवामनमायं ॥ ६३ ॥

“पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजं” इति वचनात् । इत्यादिकप-
 टवाग् ज्ञेया । प्रमदसम्पदौ हर्ष इति (पा० १।३।६८) माधुः
 ॥ ६२ ॥

एवं वामनेनोक्ते वलिरुत्तरमाह । दानेति । हे वामन अहं
 कृता वामनस्य ह्रस्वपुरुषस्य माया येन तयाऽहमनेन ज्ञाः इति
 ज्ञात्वा जाताश्चर्य्यवशादुदग्रपुलकं सञ्जातरोमाञ्चमिति पूर्वा-
 र्द्धोक्तप्रकारेण वलिचक्रवर्त्तिना उक्तं भाषितं त्वां नमामि ।
 इति किं । हे ब्रह्मन् अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय कृताभि-
 लाषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसम्पदः सुतरां प्रतिपत्तिं सङ्कल्प्येन
 दानं वशि इच्छामि । सर्व्वामपि सम्पदं तुभ्यं दातुमिच्छ-
 मि । अथ त्वं दानवानामरिः शत्रुरसि ते तव कायविभूतेः
 शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि कीदृशं
 महच्छरीरं धारयिष्यमि तद्द्रष्टुमिच्छामित्यर्थः । यद्वा तव
 कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितं
 सुखेन धारणीयमित्यहं कामये इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽप्ययं
 ॥ ६३ ॥

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं

बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः ।

पाण्डुरेष भुवनं वितरेति

च्छद्मवाग्भिरव वामन विश्वं ॥ ६४ ॥

एवं वलिनाक्ते वामनः प्राह । भोगिभिरिति । हे वामन इति एवंपाभिः क्लृप्ताग्निभिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वं अत्र रक्ष । इति किं । भो वले चिरं चिरायुषेण बद्धकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिः सुखिभिर्मित्रभ्रातादिभिः सह सम्बन्धं संयोगं एष्यमि प्राप्यमि यदि, यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छमि तर्हि तत्र, यदि दिवि तत्र वा मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्य-
सोत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतियुद्धार्यं प्रमार्त्यमाणः प्रत्यक्ष-
दृष्ट्वा मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाण्डो यद्दानमस्मन्निभुवनं जलं वितर देहीति । अथ च क्षित्यास्तले पातालालक्षणे दिवि रमणी-
यत्वात् स्वर्गे भोगिभिः संप्रेक्ष्यमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वामं दुःखबद्धलत्वाद् वसतिरूपं बन्धनं प्राप्यमि । यदा चिर-
ञ्जीवन् पाताले संप्रेक्ष्य सह वामं बन्धनञ्च एष्यमि वा । इदार्थो वा । दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् सम्बन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले संप्रेक्ष्य सह सम्बन्धमेष्यमि । यदा-
ऽदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गात् सकाशात् त्वमस्वर्गरूपपाताले पातयिष्यस्योत्यर्थः । एष चक्रविक्षेपतत्परा

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं
 दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।
 विश्वमित्यभिहितो वलिनाऽस्मान्
 वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

मम करीऽस्मि, इन्द्राद् गृहीतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै
 ममर्पयति, भुवनं वितरत्यवतारप्रयोजनं सृज्यते । जीवनं भुवनं
 जलं, पिष्टयं भुवनं । इति चामरः ॥ ६४ ॥

एवं वामनेनाक्ते वलिः पुनराह । आशयस्येति । हे वामन
 प्रणतपावन, वलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहित उक्तस्त्वं
 अस्मान् पायाः रत्ना इति किं । भा वामन त्वया शयस्य पाणैर्वि-
 वृतिः प्रसारणं किं क्रियतेऽपि तु तन्न कर्त्तव्यं । आशब्देऽयो-
 ग्यतया शिरःकम्पपूर्वकं वारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्त्त-
 व्यमित्यर्थः । आ मामस्त्येन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियते
 ऽपि तु तन्न कर्त्तव्यमिति वा, वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवच्च-
 रणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यः विश्वं सकलं हेमरत्नादि च दित्सुर्दातु-
 मिच्छुरस्मि, चरणशब्दः पूजार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि
 किमिति पाणिप्रसारणेनैतावदर्थं प्रकटोक्रियत इत्यर्थः । अथ
 च सहस्रपात्वाद् बह्वेभ्यो भवदीयपादेभ्य सर्वं दित्सुरस्मि सर्व-
 स्तदानेन भवच्चरणान् पूजयिष्यामि तस्मात् करप्रसारणं किं
 क्रियते ॥ ६५ ॥

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां
या तवेव भुवनं सृजतः प्राक् ।
जामदग्न्यवपुपस्तव तस्या-
स्तौ लयार्थमुचितौ विजयेतां ॥ ६६ ॥
पांगुला वज्रपतिर्नियतं या
वेधसाऽरचि रूपा नवखण्डा ।

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति ॥ क्षत्रेति । हे भगवन् तव तौ
भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तेतां । तौ कौ । प्राक् सृष्ट्यादौ
भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव “बाहू राजन्यः कृतः” इति
श्रुतिप्रामाण्याद् भुजाभ्यां सकाशाद् या क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रं
उदियाय उत्पन्ना तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं लयार्थं जामदग्न्यवपु-
पस्तव यौ भुजौ उचितौ, कारणे कार्यलयस्योचित्यात् ।

“अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमग्नौ लोहमुत्थितं ।

एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु घेनिषु शाम्यति” ॥

इति भारतवचनाच्चावतारप्रयोजनमुक्तं । जातेर्नित्यत्वादु-
त्पत्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति ते आविर्भावतिरोभा-
वयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तसिद्धान्ते जातेर्नित्यत्वा-
भाव इत्यपि । जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद् घञ् इति
ज्ञातव्यं । विजयेतां विपराभ्यां जेरिति (पा० १।१।१६) तङ् ॥ ६६ ॥

पांगुलेति । नियतं सर्वदा पांगुला धूलिवज्रला बहवो
मन्वादयः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च या

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां
 युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥
 कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये
 रैणुकेय भवता सुखनाशे ।

भूः वेधसा रूपेव नवखण्डा भारतादिनवमङ्गविभागाऽरा
 निर्मिता । तां नवखण्डामपि रुक्मलां भुवं द्विजभुक्तां काका
 दिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्तां, अथ च ब्राह्मणैर्गृहीतफल
 कृतवतः त्रिसप्तकलः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रति
 वारं ब्राह्मणेभ्यो ददत्तस्त्व युक्तकारितरता नितरामुचितकर
 णशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततां । एवंविधमतिशूरं दा
 नशूरञ्च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा ।
 ह्येष नियतं रूपेवेत्यर्थ इति वा । अथ च या खैरिणी अत
 एव बहुभिर्जारैर्भुक्ता सती तद्भर्त्ता कोपेन करचरणादिमन्त्रिषु
 पृथक् तत्कालक्षेदेन नवानि प्रत्यक्षाणि खण्डानि यस्याः ।
 दृशी कृतखण्डां तामग्निसंस्कारनिवारणाद्धेतोः काकादिभिः
 पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो भर्तुर्युक्तकारिता सर्वैः कीर्त्तते । खैरि-
 णी पांशुला समेत्यमरमिहः ॥ ६७ ॥

कार्त्तवीर्य्येति । हे रैणुकेय रैणुकापुत्र कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण
 यदीयकारागारे निबद्धो रादणोऽपि बहूनि वर्षाण्यतिष्ठत्
 तं कार्त्तवीर्य्यं महत्ताज्जुनं कृतवता भवता दशास्ये रावणे सु-
 खेन अनायासेन नाशे हन्तुं शक्यो सति कालभेदस्य विरहादु-

कालभेदविरहादसमाधिं

नैमि राम पुनरुक्तिमहं तौ ॥ ६८ ॥

भयोरवतारयोरैककालीनत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनु-
 ख्यावतारेण चित्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावात्
 तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात् प्रयोजना-
 भावादहं ते भो राम पुनरुक्तिं दाशरथिरूपजामदन्यरूपां दा-
 शरथिरूपां वाऽहं नैमि स्तौमि । अन्यत्र पुनरुक्तेः कार्यभेदात्
 कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वोपायामप्येककाल-
 प्रयुक्तस्यापिशब्दस्य भयादरसम्भूमादिना परिहारोऽस्त्येव, अत्र
 तु पूर्वैवेवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदा-
 भावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तत्र केनाप्यनुयोगः
 कर्तुं न शक्यत इति भावः । जामदन्यस्य मानुषत्वेऽपि दैव-
 ज्ञानस्य तथैव मङ्गावादेवाद्यावत्थत्वस्य रावणे वृत्तत्वात् तस्य
 तेन हन्तुमशक्यत्वाद्वावणधपपर्यन्तं न श्रीरामस्य दैवज्ञानाभा-
 वान्मानुषत्वेन तेनैव तस्य हन्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदादेकस्मिन्नपि
 कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात् सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव । तथापि
 स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयं । नर्मदायां जल-
 क्रोडां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इती-
 तिहासः । रेणुकेय इति चित्रियत्वसूचनं । अपत्यार्थे स्त्रीभ्यो
 ङक् (पा० ४।१।१९०) इति ङक् ॥ ६८ ॥

हस्तलेखमष्टजत् खलु जन्म-

स्थानरेणुकमसौ भवदर्थं ।

राम राममधरोक्ततत्त-

लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६८ ॥

दशभिः श्लोकैः श्रीरामचन्द्रं वर्णयति । हस्तेति । भो राम
 दाशरथे असौ विधाता भवदर्थं तादृशोत्तमशिल्पनिर्माणाथै
 जन्मस्थानं रेणुकैव यस्य तादृशं रामं प्रथमं तदपेक्षयाऽऽद्यं
 जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवाष्टजत्, चक्रे । तन्निर्मा-
 णार्थं जामदग्न्यं हस्ताक्षराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः । खल्विवार्थं
 वा हस्तलेखमिव चक्रे । किम्भूतः । अधरोक्ताः एतादृशनिर्मा-
 णसमर्थत्वान्नितरां हीनाः कृता ते प्रसिद्धा लेखका देवा इन्द्रा-
 दयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथ वा
 न अधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमौ अवतारितास्ते हनु-
 मत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्त-
 लेखरूपेण हीनत्वं न तु द्वितीयस्येत्येवोक्तं । प्रथममेवाभव
 रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणार्थं हि
 हस्तलेखा पूर्वं क्रियते । हीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लेखका
 लिपिकरा येन स इति वा । अवराभ्यासेऽप्येवमेव क्रियते ।
 जन्मस्थाने रेणुः घृष्टेष्टकादिचूर्णरूपः पांसुर्यस्येतादृशं । हस्त-
 लेखं शेषादिभाषेति (पा० ५।४।१५४) कप् ॥ ६८ ॥

उद्भवाजतनुजादज कामं

विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थं

येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्भवेति । हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र । अजस्य रघुपु-
त्रस्य तनुजादृशरथात् सकाशात् कामं स्वेच्छया उद्भव उत्पत्ति-
र्यस्य भो विश्वविभूषण जगदलङ्कारभूत, अत्र दशरथादपि जन्म-
विषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य
पितामहेनाप्यजेनोत्पन्नस्तात्तुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः तत्पु-
त्रः स्वयं कुतस्तमामुत्पत्स्यते । तथा स्वयमप्यजः कथं जायत इत्या-
शङ्कायां स्वेच्छामात्रविलमितिमित्याशङ्कापरिहारः । ब्रह्मैव हि
स्वाविद्यया संसरति मुच्यते चेति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव
दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथ वाऽ
जतनुजादजस्यात्पत्तिर्युक्तेव, अजा हि कागस्तत्पुत्रोऽप्यज एव
जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेतुस्त-
रमप्याह । येन कारणेन हे देव श्रीराम तव वैभवमेव प्रभाव
एव दोषाणां प्रकर्षेण प्रशमनाय नाशाय समर्थं यत्स्मरणादि-
वैभवादन्वेषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति तत्त्वरूपे दोषले-
शसंस्पर्शोऽपि कथङ्कारं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः । अथ
च दूषणाख्याराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यतस्तस्मादत्र तवो-
त्पत्तां सत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति कलं । अथ च परशु-

नो ददामि यदि तत्त्वधियं मे
 यच्छ मोक्षमपि तं रघुवीर ।
 येन रावणचमूर्युधि मूढा
 त्वन्मयं जगदपश्यदशं ॥ ७१ ॥

आज्ञया च पितुरज्ञभिया च
 श्रीरक्षीयत महीप्रभवा दिः ।

रामे सत्यापि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात् सुखेनोत्पद्यस्व । अत्र
 तवोत्पत्तिविषये दूषणं पुनरुक्तिदोषो नास्ति । यतो दूषणादि-
 रावणान्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं न तु परशुरामस्ये-
 त्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालोत्पन्नत्वेऽपि का-
 र्यभेदान्न पुनरुक्तिदोषः । एतन्नावतारप्रयोजनमुक्तं । अनुका-
 ममिति गाढे कामं लक्ष्यकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥ ७० ॥

नो ददामिति । हे रघुवर्ष्यानां मध्ये वीर, ईश्वरतम श्रीर-
 घुनाथ त्वं तत्त्वधियं मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वं साक्षात्कारं य-
 मे मद्वां नो ददामि तर्हि तं मोक्षमपि तां विशिष्टां भ्रा-
 तृमेव यच्छ ददहि । तं कं । येन मोक्षेन भयसञ्जातभ्रातृविला-
 सेन युधि मूढा भ्रान्ता रावणचमूरश्लेषं सकलं जगत् त्वन्मयं
 श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणेनया च मोक्षेन जगद्रामा-
 त्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणे ॥ ७१ ॥

आज्ञयेति । हे श्रीरामचन्द्र भवता महीप्रभवा कृष्णायुपा-
 यैर्भूलोकोत्पन्ना श्री राज्यलक्ष्मीः, अथ च भूमेरुत्पन्ना लक्ष्यव-

लङ्घितश्च भवता किमु न दि-

वारिराशिरुदकाङ्कगलङ्कः ॥ ७२ ॥

ताररूपा जानकी क्रमेण पितुराज्ञया च अज्ञेभ्यो भिया च मूर्ख-
जनापवादभयेन च द्विर्द्वारमहोयत त्यक्ता । वनवानाङ्गीकारा-
द्राज्यलक्ष्मीः, जनापवादभयाच्च वक्त्रौ विशुद्धाऽपि भीता त्यक्ता,
इत्येवं द्विप्रकारं त्यक्त्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोकप्रवाद-
भीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । चावन्योन्यसममुच्ये । तथा वा-
रिराशिररिराशिर्वा द्विवारं द्विधा च न लङ्घितः किमु, अपि तु
सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव । तथा रावणादिशत्रुसमूहो-
ऽपि पराभूत एव । वा चार्थ इवार्थो वा । अरिराशिश्च अरिरा-
शिरिव वागन्धनार्थाद्भातोः किपि वातीति वाः स चासावरिरा-
शिश्च स सकलो वैरिसङ्घ इत्यर्थः । किम्भूतः । उदकाङ्कगा जलम-
ध्यगा लङ्का यस्य यदीयजलमध्ये लङ्कास्तीत्यर्थः । अरिराशिर-
पि समुद्रजलमध्यवर्तिनी लङ्का यस्य । समुद्रपचे यस्येत्यस्योदकेन
सम्बन्धः । अरिराशिपचे तु लङ्कायाः । एतावान् विशेषः ।
उत्कृष्टमकं दुःखं यस्यास्तादृशी अङ्कगा लङ्का यस्येति वा ।
उत्कृष्टमकं कर्त्तनलक्षणं दुःखमुदकं तदेवाङ्कस्थिकं येषां ता-
दृशा गलाः कण्ठा यत्र क्रियायां यथा तथा कः किमु शत्रुसमूहो
न लङ्घितः, अपि तु सर्वोऽपीति वा । सागरस्यापि बन्धना-
द्रावणस्यापि बध्नाच्च एतादृशो महाप्रभावः शूरतमस्य लदन्यः
कोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७२ ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं
 माऽर्पयज्जनकजामिति रत्नः ।
 देवतादमरणे वरवाक्यं
 तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदस्त्वैः ॥ ७३ ॥
 तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं
 शम्बुकस्य न किमम्बुधिरुम्बि ।

कामदेवेति । रत्नो रावण इतीव हेतोर्देवतान्मरणाभाव-
 विषये देवाद्धेतोर्न मरिष्यतीति ब्रह्मणे वरवाक्यं यत् सत्यं
 कुर्वन् स्वमात्मानं भवदस्त्वैरपुनात् धूतकल्मषं चकार । इति
 किं । जनकजां सोतां रामायार्पयद्दददहं रत्नः कामदेवस्य मो-
 हनशेषणादिभिर्विशिखैः खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहमन्ता-
 पवशान्मृतो मा भूवमिति । सोताप्रत्यर्पणे कामदेवस्य देवत्वात्
 तद्वाणैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादित्येव तामददद् वरवाक्य-
 सत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूपभवद्वाणैरात्मानं नाशितवा-
 नित्यर्थः । कामवाणात् शरीरविनाशमात्रं त्वद्वाणात् तु मरणे
 संसारहेतुनिःशेषकल्मषक्षय इति महान् विशेषोऽपुनादित्यनेन
 सूच्यते । नेशं मायोगादङ्ग भावः । तथ्ययत् तत्करोतीति (पा०
 १।१।२६वा०) प्यन्ताच्छ्रिता ॥ ७३ ॥

तदिति । हे रघुनाथ नामशेषिजः कथाशेषोक्तो हतः
 शेषेण संहितो दशास्यो येन तत्तस्मात् तव हस्तादसौ शम्बुकः
 यत् अस्मिन् विनाशं आप तत् शम्बुकस्य शम्बुकनाशः शूद्रस्य अम्बु-

नामशेषितससैन्यदशास्या-
 दस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥
 मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्र-
 चासदानजमुपार्ज्य यशस्तत् ।
 ह्योणवानसि कथं न विद्याय
 चुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

धिचुम्बि समुद्रमध्यवर्त्ति यशःकम्बु कदम्बं शङ्खवृन्दं धवलतथा
 किं न हसति अपि तु हसत्येव तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन तत्क-
 रेण अतिशूरो रावणो हतः तेनैवान्यवर्णाऽधमो दुर्बलः शम्बुको
 ऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति
 तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद् यशो भवति । ब्राह्मणस्य
 बालपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितधूमपानमधोमुखं कुर्वन्तं
 शम्बुकं शूद्रं श्रीरघुनाथो हतवानिति तिहासः । अयं च शम्बुकस्य
 जलगुक्तेः श्वैत्यरूपं यशः समुद्रमध्यस्थं शङ्खवृन्दं हसति तत्तुल्यं
 भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति । तत्करोतीति (पा० १।१।
 २६ वा० १) प्यन्तान्निष्ठा ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतीति । यस्मात् मृत्योर्यमादन्वेषां भीतिसत्स्यापि
 मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रे राक्षसेन्द्रे रावणस्यस्यापि मरण-
 पर्यन्तं चासदानाद् भयोत्पादनाद्धेतोर्जातं तत् अतिप्रसिद्धं
 लोकत्रयेऽपि गीयमानं यश उपार्ज्य चुद्रोऽत्यन्पको दुर्जनस्य-
 स्माद्भिया भयेन पामरलोकापवादभिया निजदारानात्मनः

इष्टदारविरहैर्वपयोधि-

स्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ

यः स्वजीवितदण्डाज्जितियज्वा ॥ ७६ ॥

प्रियां भीतां विहाय परित्यज्य कथं न ह्रीणवान् लज्जितवा-
नसि, लज्जितव्यं तावत् त्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवा-
नस्तु दुर्जनभीत्या निष्ठुरजनापवादभयेन प्रियापरित्यागे लज्जो-
युक्ता । अभिमानास्त्रिजस्तोहर्ता रावणो नाशितो लोकापवा-
दभयाच्च सापि परित्यक्तेति एतादृशः शूरोऽभिमानो लोका-
पवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । यातुधानः अज-
दत्यमरः । भीतिकरेति ताच्छीले टः ॥ ७५ ॥

इष्टेति । हे शरण्य शरणागतभक्तचक्ररघुनाथं त्वं मम
शरणं रक्षकः एधि भव । स कः । यस्त्वं इष्टदाराणां सीतायाः
विरह एव दुःसहत्वादौर्वो वडवानलः तस्य पयोधिः आश्रयः
एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसह-
त्वात् कृशानुस्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव दण्डानामाज्जिते-
स्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्वा होता । योऽहि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं
मोहमशक्तस्तूणवदिच्छामात्रेण स्वप्राणांस्तथाज । स यावज्जीवं
सीताविरहानलं कथं मोढवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यं ।
यज्ज्वा चाहुतिरग्नौ ह्यते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधु-
र्यत्वं सूचितं । इन्द्रजितः शत्र्या मूर्च्छिते लक्ष्मणे स्वयमपि मुमूर्च्छ

कौञ्चदुःखमपि वोक्ष्य शुचा यः
 श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।
 स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं
 श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥ ७७ ॥

तथा मुनिरूपकालकृतममयभङ्गभयप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञ-
 या शरयूजलप्रवेगेन कृतदेहत्यागे मति तद्वियोगममहमानसत्त्व-
 णमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेगेन स्वयमपि स्वस्थानं
 प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियो-
 गदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितं । परम-
 कारुणिकत्वं श्रवणागतं मामपि रञ्जेति सूचितं ॥ ७६ ॥

कौञ्चेति । देवी वाक् येन भुवं प्रथममानाता स आद्यः
 प्रथमः कविर्वर्णको यो वाल्मीकिः कौञ्चयोः पक्षिशेषयोर्मध्ये
 निरन्तरमेकस्मिन् व्याधेन हतेऽन्यस्य दुःखं श्लोकमपि वोक्ष्य ति-
 र्यग्गोत्रेणैव तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा श्लोकेन हेतुना ।

मानिषाद् प्रतिष्ठान्वमगमः श्लाघ्यतोः समाः ।

यत्कौञ्चमिद्युनादेकमवधीः काममोहितं ॥

इत्यादिकमेकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः कर्ह-
 णरमो यस्य सीताविरहविह्वलमहानुभावभवदर्शनात्पञ्चश्लोक-
 इव श्लोकानां सिन्धुः सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितरामाय-
 णाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रबबन्ध । तिर्यग्योनिविधये श्लोकेन
 येन श्लोकः कृतः तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचि-

विश्रवःपितृकयाप्तमनहं

सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः ।

त्वं चकर्त्तिथ न शूर्पणखायाः

लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

तमेव । अथ च तया सिन्धुर्वद्धः । अयमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं
ववन्धेत्युचितं । परित्यक्तमर्ब्वमङ्गो मुनिरपि त्वदर्शनां कृतवान् ।
एतादृशः परमपुरुषोऽमीति खल्वित्यर्थः ॥ ७७ ॥

विश्रव इति । हे रघुनाथ, इति हेतोः उचितं जानाति यः
स उचितकारी त्वं चतुर्द्धावतीर्णत्वात् लक्ष्मणलक्षणेन स्वीयेनैव
वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णे त्वं न चकर्त्तिथ, अपितु कर्त्ति-
तवान् एव । इति किं । विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च
कर्णरहितः पिता यस्यास्तयाऽनया शूर्पणखाया मश्रवस्त्वं सकर्णं
प्राप्तमनहंमयोग्यमिति स्वीबधस्यानौचित्यात् कर्णच्छेद-
चित्तः, यतः अकर्णपितृकाया अकर्णत्वस्यौचित्यात्कर्णे लक्ष्मणेन
कर्त्तयामासिद्येत्येवंविधः समुचितकारी महप्रभावोऽमीति
भावः । वा इवार्थो वा इतीव हेतोरिति याजना । विश्रवः-
पितृकया न द्यूतश्चेति (पा० ५।४।१५३) कप् । शूर्पणखा पूर्वप-
दात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ८।४।३) एत्वं । नखस्य स्वाङ्गत्वेऽपि
नखमुखात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ४।१।५८) डीबभावः । अ-
श्वर्था चेयं सञ्ज्ञा ॥ ७८ ॥

ते हरन्तु दुरितव्रततिं मे
 यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।
 कृद्गयादवतनोरुदपाटि
 स्पृहमान इव दानमदेन ॥ ७८ ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति । त इति । कंसादितत्त-
 दैत्यमारण्यरूपकृद्गया यादवमञ्जा तनुर्यस्य, अथ च कृद्गया
 नीतिकृद्गया एवम्भूताचामौ आदवतनुश्च, मायावान् कंसादिवं-
 शवनवक्त्ररूपशरीरश्च तस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव चैर्दोर्भिः भुक्ति-
 मुक्तिप्रदेशतुर्भिर्हस्तैरतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदान-
 समर्थः पारिजातवृक्षः उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव ।
 तादृशकल्पितदानममर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानमदेन दर्पेण
 तैर्भुजैः सह स्पृहमान इव । ते बाह्वो मे दुरितानां व्रततिं
 लतां दैन्यमंहतिं रहन्तु उन्मूलयन्तु । पारिजातलक्षणमहा-
 वृक्षोन्मूलने समर्थानां तेषां लतोन्मूलने सुतरां सामर्थ्यं । कपट-
 दावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षलताद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमे-
 वेत्यर्थः । दानप्रहरो महाप्रभावश्च तादृशः कोऽपि नास्तीति
 भावः । सत्यभामया याचितः पारिजातः इन्द्रं जित्वोन्मूल्य
 सत्यभामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्जति-
 व्रततिमिति पाठे स्यादलक्ष्मीस्तु निर्जतिरित्यमरः ॥ ७८ ॥

बालकलिपु तदा यदलावीः
 कर्परोभिरभिहत्य तरङ्गान् ।
 भाविवाणभुजभेदनलीला-
 सूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥
 कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं
 सज्जितार्ज्जुनरथाय नमस्ते ।

बालेति । हे कृष्ण त्वं तदा कृष्णावतारमये भूयसोषु
 बालकेलिषु मध्ये कर्परोभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुना-
 जले तरङ्गानभिहत्य तेषामभिघातं कृत्वा ताननेकप्रयत्नेना-
 लावीः अर्च्छेत्सीः इति यत् तत् कर्परोभिस्तारङ्गलवनं कर्तुं
 उषाहरणावसरे भावि करिष्यमाणवाणसुरभुजच्छेदनं तल्ल-
 णलीला विलासः तत्सम्बन्धी सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेद-
 नाभ्यासरूपमिव अस्मान् पातु रक्षतु । अक्षरपङ्क्तिः रजुत्वार्थे
 बालैः प्रथमं खटिकादिप्राचीनसूत्रपातनं क्रियते । तच्चादिभि-
 रपि काष्ठस्यार्जवेन हृदनार्थगैरिकादिप्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते
 तद्वद्वाणभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यद-
 कारि तव बालक्रीडनमस्मानवतु इत्यर्थः । कर्पय्याघाते ते तर-
 ङ्गच्छेदनमिति बालजातिः । अवतारप्रयोजनञ्चोक्तं ॥ ८० ॥

कर्णेति । हे कृष्ण ते नमोऽस्तु । किम्भूताय । ते उरसि लग्ना
 इन्द्रजिन्मुक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्षणं द्रोणाचलानीतविशल्यक-
 रौषधिप्रक्षेपेण हतं निष्काशितं शक्तिलक्षणं शल्यं यस्य तादृशं

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं
लक्ष्मणं कृतवता हतशन्यं ॥ ८१ ॥
नापगेयमनयः सशरीरं
द्यां वरेण नितरामपि भक्तं ।
मा स्म भूत् सुरवधूत्सुरतज्ञो
दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८२ ॥

कृतवता । केतनेन ध्वजस्यपताकारूपेण कपिना हनूमता कृत्वा
कर्णस्य शक्तिमाङ्गिकं बलं, अथ च इन्द्रदत्तां शक्तिं अफलां
कर्तुमिव सज्जितो योजितो अर्जुनरथो येन तस्मै नरनागाय-
णरूपाय । यो हि यत्र कर्मणि शक्तः स तत्र नियोक्तुमुचितः
स हनूमांश्च शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात् कर्णशक्तिवि-
फलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानमीति भक्तवत्सलाय
तुभ्यं नम इत्यर्थः । यो मर्मभृतां उरःस्थितां शक्तिं विफलीकरोति
सश्रवणस्थ्यां सुतरां विफलीकरोत्येवेति हलेनाक्तिः, खलु इवार्थः
उरसि शक्तिः अमूर्द्धमस्तकादिति अलुक् (पा० ६।३।१२) ॥ ८१ ॥

नेति । हे कृष्ण त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सशरी-
रेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य कारणात् वा द्यां स्वर्गे न
अनयः न प्रापितवानमि । इति किं । स भीष्मः अनेन शरीरेण
सुरतं न करिष्यामद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमिति नियमवान्
व्रतस्य विलोपाङ्गीतस्तथा भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुर-
वधूनां रक्षादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्ततमस्य वरदानेन

घातितार्कसुतकर्णदयालु-

जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं

साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितं तथाऽपि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रापणेऽपि न कोऽप्युपयोगस्तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात् तच्छरीरं विनाशयतः स्वर्गमनयः न तु तुच्छशरीरमहितस्य प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः । यदा भुक्तिरतितुच्छत्वाच्छरीरं विनाशय मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपत्तयेऽप्यपत्यार्थं स्त्रीभ्य इति (पा० ४।१।१२०) ढक् ॥ ८२ ॥

घातितेनि । अर्कसुतेन प्रयोज्येन समरे घातिता योऽर्कसुतः कर्णस्मिन् विषये दयालुः सकरुणः । तथा स्वसामर्थ्येन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इत्यर्थः । इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृत्वा कृतार्थः सम्पादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात् महर्षः, अत एव क्रमेण साश्रुः पुत्रशोकवशाद् रुदन् भानुः सूर्यः पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्वन् विधुश्चन्द्रः तावेव दक्षिणवागनेत्रे यस्य एतादृशः त्वं यथाक्रमं अर्द्धदुःखं अर्द्धसुखञ्च अभ्यनयः, अभिनयेन युगपद्दर्शनवानसि । परमार्थतोऽविद्यमानमयनाद्यविद्याविलासाद्विर्हाटितवानसीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात् नाशे शोकात् शूर्यस्य साश्रुत्वं, अर्जुनस्य च सोमवंशत्वात् तद्विजये चन्द्रस्य

प्राणवत्प्रणयिराध न राधा-

पुत्रशत्रुसखता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्री-

वत्समात्महृदि धर्तुमजस्रं ॥ ८४ ॥

हर्षेण विहसितत्वात् ताभ्यामर्द्धसुखदुःखाभिनयेन अर्द्धतरूपा
ऽमीति भावः । घातितेति हेतुमस्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति तत्
करोतीति (पा० ३।१।२६ वा०) ण्यन्तान्निष्ठा । पार्थेति कुरुत्वात्
च्यन्त्यन्धकेत्यण् (पा० ४।१।११४) अर्द्धश्च तद्दुःखसुखञ्चेति द्वन्द्व-
गर्भः कर्माधारयः ॥ ८३ ॥

प्राणेति । प्राणवत् प्रणयिनी निरूपाधिपरप्रेमास्पदं रा-
धाया गोपिका यस्य एवम्भूत हे श्रीकृष्ण ते तव राधापुत्रः
कर्णः तस्य शत्रुरर्जुनस्तस्य सखता तस्मैचो सदृशी योग्या न । रा-
धावल्लभस्य हि राधापुत्रशत्रुमैत्री कर्णकारमुचिता, अपि तु
अयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु
कर्णपालनकारिणी कैवर्त्तबधूरिति परिहारः । श्रियः प्रियस्य
श्रीवल्लभा यस्य वा तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपादन्यामरूपला-
ञ्छनं । अथ च श्रियो वत्सं पुत्रमजस्रं आत्महृदि धर्तुं सदृगेव
उचितमेव, यस्य श्रीवल्लभा स तत्पुत्रं स्ववचसि मदा विभर्त्सति
युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदोषो लोकशिक्षार्थं ब्राह्म-
णभक्तिपरस्य कोऽपि नास्तीति भावः । प्रणयिराधेति स्त्रियाः
पुंवदिति (पा० ६।३।३४) ॥ ८४ ॥

तावकापरतनोः सितकेश-

स्वं हली किल स एव च शेषः ।

साध्वसावतरस्तव धत्ते

तज्जराचिकुरनान्विनामं ॥ ८५ ॥

तावकेति । हे श्रीकृष्ण हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव
 च शेषोऽनन्तस्त्वमेव शेषावताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव न तु
 न त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः त्वत्तो हली
 न भिद्यते । हलिनस्य शेषो न च भिद्यत इति वा । यतः कायस्य
 बलमन्वाञ्जरीया सितकेशः धवलितकचः किलेत्यागमे । विष्णुपुरा-
 णादौ च यदुक्तं “उज्ज्वलारात्मनः केशो सितकृष्णौ ततः प्रभुः”
 इति । तव इयं तावकी न विद्यते परा उत्कृष्टाऽन्या या सा
 तावकी अपरा तनुस्त्वत्सम्बन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्तिः । स्याः
 सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तव अवतारः अंशावताररूपोऽसौ
 हली त्वं किल तदवयवभूतकेशरूपत्वात् तस्य, स च हल्येव शेष
 इति वा । शेषरूपबलदेवलक्षणेऽसाववतरो मूर्तिः, अत एव
 तस्याः तदीयाया अपरतनोर्जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य
 केशदण्डस्य विलामं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अति-
 गौरो बलदेवस्त्वदियापरतनुर्धवलकेश इव भातीत्यर्थः । केश-
 स्थापि दीर्घत्वधवलत्वाभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्त-
 मेव । कारणगुणा हि कार्ये गुणानारम्भन्त इति न्यायाच्च युक्त-
 मेव । अंशावतारो बलभद्र इति चेत् । अत्र श्वेतकेशः सहज एव

न तु जरायोगादिति वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुरा-
णादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु कस्य ब्रह्ममुखस्य सदृशौ सुखस्वरूपा-
वित्यर्थः । प्रकाशत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वान् मोहकत्वेन च
तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात् सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मका-
वेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्
प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्य सितकृष्णपदस्यार्थः । “कृष्णस्तु
भगवान् स्वयं” इति श्रीभागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधा-
री परब्रह्मैव । “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषस्तु न प्रियः” इति
भगवद्वचनात् । बलभद्रस्तु अवतारः, रामो रामस्य रामस्येति
वचनात्, अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्त्तित्वं कृष्णस्य तमोगुणमू-
र्त्तित्वं प्रापद्येत, न च तथास्तीति बलभद्रस्य तमः प्रधानत्वद-
र्शनादित्याशयः । शितिकेश इति पाठे शितो धवलमेघका-
वित्यभिधानात् । त्वदीयपुराणतनोः सम्बन्धी शितिकेशः श्याम-
केशरूपत्वं, हस्ती च धवलकेशरूपः स एव च हस्तीति शेषः । बल-
भद्रः शेषावतार इति पुराणादौ । स त्वदीयधवलकेशविलासं
धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद् हस्तिनस्यातिगौरत्वाच्चथा
क्रमश्यामसितगौरत्वमौत्पलिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविस्त-
रेण । तावकापरेति पाठः साधीयान्, यतः युष्मदस्मदारिति
खञि (पा० ४।३।२) तवकादेशे वृद्धौ च वृद्धिनिमित्तस्येति
(पा० ६।३।३८) पुंवङ्गावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात्
पुंवत्कर्मधारयेति (पा० ६।३।४९) प्रतिप्रसवात् पुंवङ्गावः । अव-
तरः । पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

हृद्यगन्धवद् भोगवतीशः
 शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।
 भोगभूतिमदिरारुचिरश्री-
 रुक्तसत्कुमुदबन्धुरुचिस्त्वं ॥ ८६ ॥

इत्येति । हृद्यो हृदयानन्दकारी गन्धस्वन्नादिसौरभं
 तं वहसि धारयसि तत्सम्बोधने हे एवंविधरम्यसौरभधारिन्
 श्रीकृष्ण त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपं । अथ च नागाधीशरूपं विभ्रत्
 धारयन्नपि अशेष उभयविधोऽपि शेषो न भवसि इति विरोधः ।
 अथ च न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मात् असौ ऽशेषः सकल-
 जगदात्मकस्त्वमिति तत्परिहारः । अथ च बलभद्रोऽप्यति-
 ङ्गारित्वाद् हृद्यगन्धवद्, अत एव भोगवतीनां सुखीनां
 गोपिकादीनां ईशः प्राणप्रियः । अथ च भोगवत्याः पतिरां
 सुखिन्याः रेवत्या ईशः पतिरिति । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यगन्धशरीरं
 स्वाभाविकं चन्दनादिजन्यञ्च गन्धं वहतीनां भोगवतीनां सुखि-
 नीनां गोपिकादीनामीशः । शेषोऽपि जलक्रीडाचालितचन्दनक-
 पूर्वाद्यङ्गरागसम्बन्धिहृद्यसौरभधारिण्याः भोगवत्याः पातालन-
 द्याः पतिः । कर्पूरादिवज्रलसौरभयुक्ताया नागर्थ्या वा दृष्टि-
 हेतुत्वाद् हृद्यो गन्धवद्वा वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्थ्या नद्या वा
 पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्हेतोः मदिरावत्
 रुचिं सुखं राति जनयति या तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः ।
 भोगः शेषफणा तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या ऊतिः अवन-

स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन माद्यति हस्यतीति भोगभूतिमती ।
तथा इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया दूर्वादलश्यामला
श्रीः कान्तिर्यस्य सः स्निग्धश्यामलकायकान्तिरित्यर्थः । इरायाः
भारत्याः प्रियायाः धरण्या वा रुचिरा रमणी श्रीः कान्ति-
र्यस्मादिति वा । तयोर्भयोः सपत्न्योरपि रुचिं प्रीतिं ददाना
समवर्तिनी श्रीः हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां का-
लियफणानां भूतिरैश्वर्यजनितो दर्पः तं मथ्नाति तादृशो वा ।
पृथग्वा पदं । गोपिकादिसम्भोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिः तद्वान्
स चासौ उक्करोत्या इरारुचिरश्रीस्येति वा । अथ च बलभ-
द्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरुत्पत्तिहेतुः तादृशी या म-
दिरा तथा कृत्वा रुचिरा रमणीया मरागा कान्तिः शोभा
यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामन्तः । अथ च शेष-
रूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिः तद्वान्
अतिदीर्घमहाकायः सहस्रफलसमृद्धिमान् वा । तेन मा-
द्यति सा चासौ स्वशिरःसु धारणेन भूमेः रुचिं राति ददा-
तीति रुचिरा श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः । तथा कृष्णरूपस्त्वं
उल्लसन्ती कुमुदवन्धाः चन्द्रस्य सम्बन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
सर्वाङ्गादकारित्वाच्चन्द्र इव सर्वप्रेमास्पदभूत इत्यर्थः । कुमुत्
श्वेतं कैरवं तस्य अवन्धुः तद्विराधिनी कृष्णा रुचिः श्रौर्यस्य
जलदश्याम इत्यर्थः इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूपे
सुहृदि रुचिः प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा । पृष्टे दंष्ट्रायां
वा उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मिन्नोदत इति मुदः स चासौ स

रेवतीश सुपुमा किल नील-

स्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

च तथा बन्धुपु बन्धौ वा बलभद्रे वा रुचिः प्रीतिर्यस्य स चासौ स चेति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुल्येऽतिगौरौ बन्धौ बलभद्रे रुचिः प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एव उद्दीपकत्वाद् बन्धुर्यस्य सः प्रद्युम्नावतारः कामः तत्र रुचिः पुनश्च प्रीतिर्यस्येति वा । अथ च बलभद्ररूपस्त्वं, उल्लसन्ती कुमुदबन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा रुचिः कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात् तस्मिन्नुदे स हर्षं बन्धौ अगुजे श्रीकृष्णे रुचिः प्रीतिर्यस्य वा । उत्कर्षेण लमनकुमुदबन्धुः पार्व्वणचन्द्रः तस्येव रुचिर्यस्य । उल्लसत् कुमुदबन्धौ उक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने रुचिर्यस्येति वा । अथ च शेषरूपस्त्वं उल्लसन्ती कुमुदनाम्नि सूर्य्यं सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सदृशी कान्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः स हर्षः सुहृत्प्रीतिर्यस्य वा । कुमुदेऽपि कुमुत्प्रोक्तमिति विश्वः । गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः । भोगः सुखं बध्ने वाहे शरीरफणयोर्भत इति विश्वः । इरा वारिसुराभूमिभारतीषु इति च । ऊतिः । अवतेः किंनि ज्वर-त्वरेति (पा० ६।४।२०) वस्त्रोपधायाश्च ऊठि । मत् इति माद्य-तेर्मन्नातेश्च क्विपि । मुदः इगुपधलक्षणकः ॥ ८६ ॥

रेवतीशेति । हे रेवतीनाम्न्याः प्रियाया ईश, तथा हे काम-पालपूरक कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन

कामपाल भवतः कुमुदावि-
र्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

भाविता सञ्चारिता रुतिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः
श्रीकृष्णतनुभासा कायकान्धा कृत्वा नीलस्य अम्बरस्य तत्तुल्य-
स्येत्यर्थः । तव रुचिराः शोभना लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना
वा । रेवतीशसुषमा चन्द्रसम्बन्धिनीपरमा शोभा उचितैव
किल । आकाशस्य चन्द्रशोभा उचितैव । अथ च बलभद्रस्य
पत्न्याद् रेवतीशसुषमा बलभद्रस्य परमशोभा उचितैव । कि-
न्मतस्य । कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्य आविर्भावेन प्रकटनेन
भाविनी त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्य
आविर्भावेन वा । अथ च रेवतीनाम्नी प्रिया सदृशी । तथा
हे कामपाल बलभद्र कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्याविर्भावेन
प्रादुर्भावेन भाविता सञ्चारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य
तस्य भवतः तव तनुभासा कायकान्धा नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य
रुचिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा सुषुमा उत्कृष्टशोभा
उचिता योग्यैव किल । धवलवस्तुमग्नकान्नीलं अतिशयेन शो-
भते । अथ च हे कामपाल कन्दर्पपोषक रेवतीश चन्द्रकुमु-
दानां कैरवाणां अविकासेन भाविता स्फुरिता रुचिः कान्तिः
प्रीतिर्वा यस्य भवतः तनुभासा विम्बतेजसा नीलस्य अम्बरस्य
आकाशस्य सुषुमा परमा शोभा उचितैवेति ध्वनिः ॥ ८७ ॥

एकचित्ततिरद्वयवादिन् न त्रयीपरिचिताध्वबुधस्त्वं ।

चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धं वर्णयति ॥ एकैति । हे अद्वयवादिन्
द्वैतवाद्यघटपटादिभेदानामसत्यतया प्रतिपादनेनैकस्याज्ञान-
कारणतयैव सत्यताङ्गीकारादद्वैतवादिन् त्वं मां पाहि । कि-
म्भूतः । एकैव चित्तततिः ज्ञानसन्ततिर्यस्य दीपकलिकान्यायेन
क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैकीयस्य मतेन तु तदतिरिक्तं न किञ्चिद-
प्यस्ति तादृशः । अत एवाद्वयवादिन्निति योजना । तथा त्रय्या
अपरिज्ञातो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितो नञ् स-
माप्तो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः ।
अथ च वेदत्रय्या परिचितः कृतपरिचयः वेदत्रयी परिचिता
अभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवसि । सर्वस्य क्षणिकताङ्गीकारा-
द्धर्माधर्मभोगव्यवस्थाया निरामादनङ्गीकृतवेदप्रामाण्य इत्यर्थः ।
अत एव बुधः पण्डितः । न हि पण्डितं विना वेदादिसर्वद-
र्शनसमर्था अन्यस्य बुद्धिः सम्भवति । अथ च अत्रयीपरिचितो
बुध इति विरोधाभासः । न हि वेदत्रयमजानानस्यापि पण्डि-
तत्वं सम्भवति । अथ च यः पण्डित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यते इति विरोधः । वेदा-
न्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात् । अथ च अद्वयवादाद्
द्वित्वसङ्ख्यामपि यो नाङ्गीकरोति स त्रित्वसङ्ख्यां न मन्यत इति
युक्तमेवेत्यर्थः । तथा माध्यमिकानामपि किञ्चिन्नात्रमतभेदेन
बौद्धसिद्धान्तपातित्वात् ।

पादि मां विधुतकोटिचतुष्कः

पञ्चवाणविजयो षडभिज्ञः ॥ ८८ ॥

न मन्त्रामन्त्रमदमन्त्र चाप्यनुभयात्मकं ।

* चतुष्कोटिनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिकं विदुः ॥

इति । अनिर्वचनीयप्रपञ्चवादित्वाद् विधुतं निरावृत्तं सत्, असत्, सदसत्, तद्विलक्षणं, कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन, अथ च त्रित्वनिषेधान्निरस्तचतुष्टयः, तथा विरक्तत्वादिगम्भरत्वाच्च पञ्चवाणः कामस्तद्विजयी मारजित्, अथ च वणशब्दे इत्यस्माद् घञिः वाणशब्दः । तं पञ्चमस्त्रावाचिनं पञ्चशब्दं न महत् इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न महते स पञ्चापि न महत् इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनं देशादिव्यवहितशब्दग्रहणमनीतजन्मस्थितिसमूहं परचित्तज्ञानमविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चकृशब्दयः, अणिमादिमिद्धिसंति षडभिज्ञा ज्ञानप्रकारा यस्य स षडभिज्ञः । वेदानुमारिभिर्दैत्यैः पराभूता देवा ब्रह्माणं शरणं गताः, ब्रह्मणा प्रमादितो नारायणे बुद्धरूपणावतीर्य दैत्यवृद्धं वेदार्थं भ्रष्टावयित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, ततस्ते देवानां जय्याः सम्यन्त्रा इति । अत एव चैतदीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरकारि । परिचिता ऽप्यबुद्धबुधस्त्वमिति पाठे नेति पदं भित्वा त्वया वेदत्रयी न

* चतुष्कोटिर्निर्मुक्तं पाठान्तरं ।

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षा-

त्कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।

पुष्पवृष्टिरपतत् सुरहस्तात्

पुष्पशस्त्रशरसन्ततिरेव ॥ ८६ ॥

परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या । अयविरोधे । तथापि बुध-
स्त्वमित्यर्थः । परिचिताध्वबुध इति पाठे त्रयीपरिचितानां वैद-
कानामध्वनि मार्गे बुधः पण्डितो न भवमि, अवैदिकमार्गमेव
जानान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नावताररूपे सौन्दर्याञ्जितेन्द्रियत्वाच्च
मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता, सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वात्,
तथा आत्मनिषेधश्च, “ममनस्केन्द्रियजन्यनीलपीताद्याकारमवि-
कल्पकनिर्विकल्पकवामनोपहितचित्सन्ततिरेवात्मा, भूतान्येव चे-
तयन्ते, मनसा संयोगेन ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा न तु
नित्योऽन्यः कश्चित्” इत्यादि प्रकारेण सर्व्वभावानां क्षणमात्रा
स्थायित्वां नैरात्म्यञ्च स्वदर्शनोक्तममाधिना साक्षात् कुर्व्वति भति
पुष्पशस्त्रस्य कामस्य शरसन्ततिर्वाणपरम्परारूपा सुरहस्तात् पुष्प-
वृष्टिरेवापतत् । अतिबले हि शत्रौ भीतानां करादायुधा नि-
पतन्ति । कामोऽपि तन्तो भीतः, पुष्पशरश्च तथा च तस्य करात्
तद्भयेन पतिता पुष्परूपवाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ सा-
क्षात् कुर्व्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पवृष्टिरिवापतदित्युक्ते-
चा । कामोऽपि देव एव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोको-

तावके हृदि निपात्य कृतेयं

मन्मथेन दृढधैर्यतनुत्रे ।

कुण्डनादतितमां कुसुमाना-

ञ्छत्रमित्रमुखेव शराणां ॥ ८० ॥

त्तरं वस्तुप्रत्यक्षगोचरं करोति यश्च कञ्चन विजयते तथारु-
परि दैवैः पुष्पवृष्टिः क्रियत इत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ८६ ॥

तावक इति । मन्मथेन दृढमभेद्यं धैर्यमेव तनुत्रं कवचं
यस्य तस्मिंस्तावके हृदि मनसि अथ च वलसि अर्थात् शरान्
निपात्य नितरां दृढपातपूर्वं यथा तथा पातयित्वा दृढत-
नुत्रत्वादेव अतितमां कुण्डनात् तैल्लणत्यागाद्धतोः कुसुमरूपाणां
शराणां क्वत्र मित्रञ्च येषां तानि, क्वत्रस्य वा मित्राणि मुखानि
येषां ते भग्नत्वादिशकनितमुखान्तेषां भावस्तत्ता स्रुचीमुखताप-
रित्यागेन क्वत्रतुल्यवृत्तमुखतथं प्रत्यक्षदृश्या कृता । दृढतनुत्रे हि
पतितो वाणः कुण्ठितत्वादुत्तमुखा भवति । स्मरशराः शरत्वात्
पूर्वं स्रुचीमुखा आमन् इदानीं धैर्यकञ्चुकं त्वदीये हृदि नि-
पात्य नितरां कुण्डनादिव तेषां पुष्परूपाणां शराणां क्वत्रा-
कारमुखता जातेतुल्येक्षेपमा वा । विक्रमितानि पुष्पाणि क्वत्रतु-
ल्यानि भवन्ति । अथ च क्वत्रं कायाकारित्वात् मुखदमेव न तु
दुःखदं यथा तथा कामशरा अपि तद्दृश्यस्य निर्वापका एव
जाताः, न तु त्वां जेतुमशकन्नित्यर्थः । एतादृशा जितेन्द्रियः
कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य ल्यप्तात् क्यप् ॥ ८० ॥

यत् तव स्तवविधौ विधिरास्यै-
 चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।
 त्वय्यशेषविदि जायति शर्वः
 सर्वविद्ब्रुवतया शितिकण्ठः ॥ ८१ ॥

यदिति । विधिः तव स्तवविधौ स्तुतिविधौ बज्रभिरास्यैर्मुखैः
 चातुरीं वैदग्ध्यं यय् यदि चरति प्राप्नोति नानाप्रकारैर्यदि
 वर्णनं करोति तत् तर्ह्येव । चतुराणि वर्णननिपुणानि आश्यानि
 यस्य वा तादृशो भवेन्नान्यः । अथ च त्वद्वर्णनाविधौ यस्माच्चा-
 तुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्यानि यस्येति चतुरास्या-
 न तु चत्वार्यास्यानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः । आश्यानाञ्च-
 तुष्के सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात्, अत्र तु गौरवमङ्गात्वात्
 तथैवाच्यत इत्यर्थः । त्वदीयस्तुतिपरत्वाद् ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं
 कीर्त्तिरजनीति भावः । तथा शर्वो हरः त्वयि बुद्ध एव अशेष-
 विदि सर्वज्ञे जायति सति सर्वविदं सर्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्व-
 विद्ब्रुवस्तत्तथैव, परगुणस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलङ्केन शिति-
 कण्ठो नीलकण्ठः न तु कालकूटभक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्-
 स्पर्द्धितया लोकत्रयेऽपि महेशस्य एवमप्यशो जातमित्यर्थः ।
 ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव परमपुरुषः सर्वज्ञश्चेति
 भावः । अन्यस्य यथाऽऽत्म्यस्तुत्या सर्वज्ञमन्निधौ लज्जया मा-
 लिन्यं भवति ॥ ८१ ॥

धूमवत् कलयता युधि कालं
 स्लेच्छकल्पशिखिना करबालं ।
 कल्किना दशतयं न मम कल्कं
 त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ८२ ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति ॥ धूमवदिति । त्वं धूमवत्कालं
 करबालं खड्गं युधि स्लेच्छैः सह युद्धे कलयता धारयता कालं
 मृत्युरूपं करबालं खड्गं धूमवद् धूममिव धारयता वा । अत
 एव स्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकालानलरूपेण स्लेच्छा इव
 स्लेच्छाः पापिनस्तेषां वा, स्लेच्छप्रायाणां वा, एवम्भूतेन कल्किना
 कल्किमञ्जेन दशमावतरेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवकं
 कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च यः
 स्वयं कल्की माऽन्यकल्कं विनाशयतीति विरोधः कल्पिशब्दस्य
 विष्णुनामत्वात् तत्परिहारः । स्लेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रघो-
 जनमुक्तं । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणं, यागीयातिरिक्ता हिंसा,
 परस्त्रोगमनञ्चेति त्रिविधं कायिकं । पारुष्यं, अनृतं, पैशृन्यं,
 असम्बद्धप्रलापञ्चेति चतुर्विधं वाचिकं । परद्रव्यग्रहणेच्छा,
 परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिधानञ्चेति त्रिविधं मा-
 नसं । इति दशविधं पापं । चतुस्त्वक् आत्रघ्राणजिह्वापाणि-
 पादपायूपस्थमनोजन्यं वा दशसु मासेषु भवतीत्याहुः, गर्भ-
 वासलक्षणं दुःखमिति वा । कल्कः पापाशये पापे, इति विश्वः
 ॥ ८२ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्यां
 पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।
 विष्णुना जनयितुर्भवताऽभू-
 न्नाम विष्णुयशसस्य सदर्थं ॥ ६३ ॥
 सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
 त्रेयमर्जुनयशोर्जुनवीजं ।

देहिनेति । हे कल्किन् विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः
 पितुः विष्णुरितिनाम भवतैव त्वयैव कृत्वा सदर्थं मान्वयमभूत् ।
 किम्भूतेन भवता । रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण शरी-
 रधारिणा तथा दुष्टगवेषणार्थं उर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्याप-
 केन विष्णुमञ्जुकेन च पाण्डुरत्वाद् व्यापित्वा च देहिना शरी-
 रधारिणा यशमेव यशोरूपेणैव विष्णुव्यापकं यशो यस्य त्वया
 पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितुर्नाम मान्वयमभूज्जातप्रायरं
 वेति भाविन्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकलियुगावतारापेक्ष
 अभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं न डित्यादिवत्तन्नामाभूत् त्वयु-
 पपन्ने तु मार्चकमभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सन्तमिति । दत्तात्रेयं सौति । अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां
 नामि । किम्भूतं । अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे एकात्मवादे सन्तं
 वर्त्तमानं । तथा अर्जुनस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य यशसो यदर्जनं
 तस्य वीजं मूलं । पूर्वं कार्तवीर्येणाराधितो दत्तात्रेयः, तव
 यशो लोकत्रयव्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् । अर्जुन इति

नौमि योगजनितानघसञ्ज्ञं
 त्वामलर्कभवमोहनमोर्कं ॥ ८४ ॥
 भानुसूनुमनुगृह्य जय त्वं
 राममूर्त्तिहतवृत्रहपुत्रः ।
 इन्द्रनन्दनसपत्नमपि त्वां
 नौमि कृष्ण निहतार्कतनूजं ॥ ८५ ॥

पाठे अर्जुनयश्च एवाऽर्जुनवृक्षस्तस्य वीजं । वृक्षस्यात्यत्तिर्वीजादेव
 युक्ता । यदा अर्जुनं धवलं यशो यस्य एवंविधाऽर्जुनः कार्त्त-
 वीर्यस्तस्य वीजं । तथा योगेनाष्टाङ्गयोगेन जनिता उत्पा-
 दिता मायादिराहित्यादनघ इत्यपरा मञ्जा यस्य तदा हि
 देवैर्यागबाहुल्यादनघेति मञ्जा कृता । अलर्कनाम्नः क्रतुश-
 ब्रुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादिरूपः संमार-
 मोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कस्तं । योगा-
 पदेशेन तस्य मोहं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥ ८४ ॥

एवं दशावतारान्निर्वर्ण्य भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियतस्ता-
 नेवावतारान् त्रिविक्रमं हरिहरौ वालमुकुन्दश्च मङ्गलेण च-
 तुर्विंशतिश्लोकैर्वर्णयति । भानुसूनुमिति । हे विश्वा भानुसूनुं
 सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य बालिनं हत्वा तदधूं तारां तस्मै दत्त्वा
 राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थीकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो
 मारितो वृत्रस्य इन्द्रस्य पुत्रः बाली येन स त्वं रामो जय
 उत्कर्षेण वर्त्तस्व । नमस्याऽमीत्यर्थः । तथा भो कृष्णावतार अहं

वामनादणुतमादनुजीया-

स्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतादिकः ।

वीतहिंसनकथादय बुद्धात्

कल्किना हतसमस्त नमस्ते ॥ ८६ ॥

इन्द्रनन्दनस्य अर्जुनस्य मपत्तं मित्रभृतं अत एव निहतो मा-
रितोऽर्कतनूजः कर्णो येन तं त्वामपि नौमि स्तौमि । अपि-
शब्दाद्राममपीत्यर्थः । कृष्णेन अर्जुनेन कृत्वा निहतोऽर्कतनूजो
येनेति वा । यो भानुसूनुमनुग्रहाति स निहतार्कतनूजः । कथं ।
तथा यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थो
ऽपिशब्दः । निघाह्यानुग्रहयोस्तत्पुत्रयोरामकृष्णावतारयोश्च
भेदाद् विरोधपरिहारः । एतादृग्विरुद्धचरितत्वाद् दुर्विज्ञेयः ।
परमपुरुषोऽमीति भावः ॥ ८५ ॥

वामनादिति । रामकृष्णौ वर्णितौ । हे विष्णो अणुतमात्
ह्रस्वतमशरीराद् वामनाद् वामनावतारादनुपश्चात् त्रिवि-
क्रमस्य त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण, त्रिविक्रमावताररू-
पया वा तन्वा भृता व्याप्ता दिशो येन स त्वं जीयाः, सर्वोत्कर्षण
वर्त्तस्व । त्रिविक्रमेति सम्बुद्धिर्वा । तथा वीता निवृत्ता हिंसनकथा
प्राणिबधवार्त्ताऽपि यस्मादेवभूताद् बुद्धावतारात्, अथ पश्चात्
कल्किना दशमावतारेण कृत्वा हतं मारितं कलिमलदूषितं
समस्तं प्राणिजातं येन तादृशविष्णो ते तुभ्यं नमः । यो ह्यणु-
तमः स तनुभृद्विक्रो व्यापकदेहः कथं । तथा यस्य वीतहिंसन-

मां त्रिविक्रम पुनोहि पदे ते
किं लगन्नजनि राजरूपानत् ।
किं प्रदक्षिणनक्तृद्विपाशं
जाम्बवानदित ते वलिबन्धे ॥ ८७ ॥

कथाः स एव हतममस्तः कथमिति विरोधः । अवतारभेदेन
परिहार इति भावः । वामनत्रिविक्रमो वर्णितो ॥ ८६ ॥

मामिति । हे त्रिविक्रम त्वं मां पुनोहि, तथा गगनव्यापिनी
ऊर्ध्वकृति ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्त्ति ग्याम-
रूपो राजरूपानदजनि पादरत्तिकैव जाता किं । एतावद-
तिमहच्छरीरं धृतं । यस्य चरणस्थानं गगनस्यो राज्ञः उपा-
नदिव जात इत्यर्थः । साऽपि ग्यामा चरणे च लगति । तथा
प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाग्नं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान्
अक्षराजो ब्रह्मावतारो वलिबन्धननिमित्तं ते तुभ्यं भ्रमिपाशं
भ्रमणरूपवलयकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेव अदित दत्त-
वान् किं । या हि कश्चिद्बद्धमुपक्रमते तस्मै केनचित् पाशा
दीयते । यद्यपि देवेन च वलिर्वाग्मन्धमेव प्रापितो न तु
रज्ज्वादिवन्धं तथाऽपि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवशाद् बन्धश-
ब्दच्छलेन कविः पाशशब्दं प्रायुक्तः । जाम्बवान् किल तदा
त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रि-
विक्रमो वर्णितः । बन्ध इति पाठे तद्वन्तादन्धश्चतुर्थी । तं इत्यस्य
विशेषणं । बन्ध इति पाठे तस्मादेव सम्बुद्धिः ॥ ८७ ॥

अर्द्धचक्रवपुषाऽर्जुनबाह्वन्
 यो लुनात् परशुनाऽथ सहस्रं ।
 तेन किं सकलचक्रविलूने
 वाणबाहुनिचये ऽच्चति चित्रं ॥ ६८ ॥
 पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
 पाञ्च जन्यमसुरानिव वत्ति ।

अर्द्धेति । यो जामदग्नो भवान् चक्रस्यार्द्धं समो भागस्तस्यैव
 वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रमर्जुनबा-
 ह्वन् शीघ्रमेव अलुनात् चिच्छेद । तेनैव भवता सकलेन समू-
 र्खेन चक्रेण सुदर्शनाख्येन विलूने किन्ने वाणासुरबाहुनिचये
 विषये लोकश्चित्रमाश्चर्यमच्चति किं, अपि तु न प्राप्नोति ।
 अथ च किमच्चति किमिति प्राप्नोति, अपि तु वृथैव तत् ।
 येन पूर्वं एकस्य बाहुसहस्रं किन्नं तेनैव यदान्यस्य बाहुसहस्रे
 किन्ने न किञ्चिच्चित्रं तस्य तत्र क्लृप्तशक्तित्वादित्यर्थः । येन
 अर्द्धेणैव चक्रेण बाहुसहस्रं कियते तेन समयेण चक्रेण बाहु-
 सहस्रे किन्ने सुतरां न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ
 वर्णितौ ॥ ६८ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं
 शङ्खमधिगत्य धृत्वा तथा अपां जलानां जन्यन्तु उत्पाद्य कम-
 लवदक्षिणकरे कृत्वा असुरान् दैत्यान् इति वचीव प्रतिवद-
 सीव । इति किं । हे दैत्या अचेतनोऽपि अयं शङ्खः मयि

चेतनाश्च किल पश्यत किं ना-

चेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ८८ ॥

तावकोरसिलसदनमाले

श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

विषये मुक्तविरोधः किं न, अपि तु त्यक्तविरोध एव । किल यस्मात् पाञ्चजन्यले सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोतीति यूयं पश्यत । यतः सचेतनाः स्य चैतन्ययुक्ता वर्त्तध्वे कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुष्येति । अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत मरणभीताः सर्वज्ञाः, तस्मान्मयि विरोधं मास्माकृद् । शब्दत एव विरोधोऽर्थद्वयेन तत्परिहारः । अथ वा अचेतन एव मयि मुक्तविरोधः शङ्खवत्, यूयं तु सचेतनाः स्य तस्मान्मयि विरोधं माऽऽचरथेति शङ्खवद्भवतोऽपि यावदचेतनान्न कुर्वे तावद्विरोधा न त्यज्यत इति । अथ च अचेतनोऽपि शङ्खे मयाऽस्यापि न मोच्यते सचेतनान्तु शङ्खादयो भवन्तः कथं वा मया मोच्येरन्, अपि तु युष्मान् मारयिष्याम्येवेति वचीत्यर्थः । अधिगत्य च अधिगत्यैवेति पक्षे सम्बन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः किं न पश्यतेति वा । अपामिति कृत्यानां कर्त्तरि (पा० १।३। ७१) इति षष्ठी ॥ ८८ ॥

तावकेति । कमलया लक्ष्म्या लसन्तो पत्रपुष्पफलमयी माला वनमाला यस्मिंस्तस्मिंस्तावकोरसि श्रीफलस्य विज्वटचस्य द्विफलशाखिकयेव फलदययुक्तया द्वस्वकोमलशाखयेव स्त्रीय-

स्थीयते कमलया त्वदजस्र-
 स्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥
 त्यज्यते न जलजेन करस्ते
 शिञ्चितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
 आननञ्च नयनायितम्बिः
 सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

ते । किम्भूतया श्रिया । तव अजस्रं अनवरतं स्पर्श आश्लेषस्तेन
 कण्टकितया सञ्जातसाल्विकरोमाञ्चया, तथा उत्कुचया च
 उन्नतपीवरस्तनया च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति
 तत्र सकण्टकया पलसहितया च विल्वशाखंया स्थीयते । तथा-
 चापि लसदनमालत्वादिशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविल्वशाखयेव
 स्थीयत इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका । अल्पे इति ह्रस्वे इति
 वा (पा० ५।३।८५।८६) कः ॥ १०० ॥

त्यजत इति । जलजेन शङ्खनाय च पद्मेन ते करः कदा-
 चिदपि न त्यज्यते मशङ्कचक्रगदापद्मत्वात् तवैवेत्यर्थः । तत्रेत्य-
 च्छेते । उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं तत्करकमलरक्तिमादिमौभाग्यं
 शिञ्चितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा कुमुद-
 हासकराः कैरवविकासकारिणोऽश्वो यस्य स चन्द्रः, नयनायितं
 नेत्रमिवाचरितं विम्बं यस्य तथाभूतः सन् तदीयवामनयनीभ-
 वंश्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि तन्मुखमौभाग्यं शिञ्चितुमिव
 त्वदाननञ्च गुरुं सेवते । अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरद्यापि

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै-
 रावणञ्च कुम्बीरचयं च ।
 हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-
 स्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥
 केयमर्हभवता भवतो हे
 मायिना ननु भवः सकलस्त्वं ।

नागतमिति सूच्यते । पाञ्चजन्येत्यादिसौकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव
 वर्णिता । नयनायितेति आचारक्यङ्गान्निष्ठा । हामकरेति
 ताच्छील्ये टः ॥ १०१ ॥

य इति । हे विष्णो ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः
 सिंहस्य च तथा नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य हरेः सुग्रीवस्य च तथा
 नरस्य अर्जुनस्य हरेः श्रीकृष्णस्य च संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं
 हिरण्यकशिपुं हन्तुं तथा उच्चैरिपुं रावणं हन्तुं तथा उच्चै-
 रिपुं कुम्बीराणां भीष्मादीनां चयं समुदायं हन्तुं अभवन्, ते
 तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते हन्त
 आश्चर्य्ये । अवतारत्रयंऽपि नरहरियोगावलम्बनाद्योगः संयोगो
 मैत्री च ॥ १०२ ॥

केति । हे विष्णो तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्द्धं
 भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्द्धभवः, तत्ता हरिहरमूर्तिता
 काऽप्यपूर्वा आश्चर्य्यकारिणी । मायिना भवता देहेः मुखात् प्र-
 सृति चरणपर्यन्तं श्यामत्वादितत्तदमाधारणचिह्नयुक्ताऽर्द्धस्य,

शेषतामपि भजन्तमशेषं

वेद वेदनयनो हि जनस्त्वां ॥ १०३ ॥

अर्द्धस्य च धवलत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्तता ईदृशी लोकोत्तरा-
 तव माया आश्चर्य्यकारिणीत्यर्थः । अथ च केयं अपि त-
 चितैव । ननु यस्मात् त्वं सकलः समगो भवो महेशः । अथ च
 चन्द्रकलामहिता यो महेशः स्वतन्त्रमूर्तिः स त्वमेव । तथा च
 सकलभवरूपस्यार्द्धभवरूपता विरोधादयुक्ता । आश्चर्य्यकारित्वे
 ऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरात्मकता च अवतारान्तरमिति । अ-
 वतारभेदेन तु विरोधपरिहारः । भवत इयं अर्द्धभवता का
 कथमूढेत्यर्थ इति वा । अथ च तवेयमर्द्धसंसारता काऽपि तु
 विरुद्धा चित्ररूपा वा । यतः सकलः समयः कलाभिरवयवैः
 सह वर्त्तमानश्च भवः संसारः, उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा ।
 हि यस्मात् वेदा एव नयनानि यस्य सः सकलवेदार्थनिश्चय-
 दृढप्रत्ययो जनो लोकस्त्वां शेषतां एकदेशभूततां पृथग्भूततां
 भजन्तमपि अशेषं चराचरं जगद्रूपं वेद जानाति । सर्व्वं वि-
 ष्णुमयं जगदित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तव चराचररूपत्वप्रतिपाद-
 नात् त्वयि सकलभवलं युक्तमेवेत्यर्थः । किं पुनर्हरिहरादिचि-
 त्ररूपधारणं । अथ च शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्तिः, अनन्ततां
 भजति स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः, व्या-
 ख्यानतरेण तत्परिहारः ॥ १०३ ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फा-

मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि

त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवैरिति । प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपार्जितैः कर्मभि-
र्हेतुभिः उदगुदग्भवस्य उत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गु-
म्फाद्वथनाद्धेतोः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यासमयो वा
मोक्ष इत्येव लक्षणा मुक्त्युक्तिर्योगः प्राप्तिरिति यावत् । तस्याः
विहता अनेकजन्मसु तत्तत्सु कृतदुष्कृतरूपकर्मजानामूलसङ्गा-
वात् संसारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः सम्भवतीत्यादिभिर्युक्ति-
भिरनुपपद्यमानतायां तावन्निश्चयेन सत्यां इहैव पूर्वपक्षे
विषये कस्यचनापि वादिनः त्वयि समाधिश्चित्तैकाग्र्यं ध्याने
सन्ततानुचिन्तनं तदवधूय परिहृत्य अपरोऽन्यः समाधिः परि-
हारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उक्तयुक्ता यद्यपि
मुक्तिविहितस्तथापि तव ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसा-
क्षात्कारेण च प्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्मणां समूलमुन्मूलनादि-
दानौमन्यकर्मनारम्भे प्रारम्भकर्मणो भोगादेव चयान्नैककर्म-
सम्पन्ने मुक्त्युज्यत एवेति सर्वेषामपि वादिनां त्वत्समाधिरेव
सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः । न तावत् स्फुर-
तीति वा ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वदिक्कदलनां द्विरकार्षीः

किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किञ्च तिर्य्यगभिना नृहरित्वे

कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति । हे विष्णो त्वं हरिहरीभवनाय अहरिहरयोः-
पि हरिहरयोर्भवनाय हरिहरमूर्त्तिभवितुं ऊर्ध्वा दिग्भागे तु
तदूर्ध्वदिक्कमेवभूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशीं तनुं
कारं किं किमर्थमकार्षीः, हरिहरमूर्त्तिं चरणादिमूर्त्तिं
तत्तद्विषयवर्णादिधारणेऽर्धभागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किम-
र्थमकार्षीः । नृहरित्व इव तिर्य्यग्विभागमेव किमिति न कार्षी-
रित्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्त्तुं युक्तत्वा ऊर्ध्वदि-
क्केत्युक्तं । यदि च हरिहरतनुं तदूर्ध्वदिक्कविभागमकार्षी-
नृहरित्वे च नरहरीभवितुं तिर्य्यग्विभागं तथा किमित्यभिनाः
विभक्तवान् । कण्ठादधोभागे नरत्वेन ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनैव
तिर्य्यग्विभागं किमित्यकार्षीः । हरिहरत्वं इव ऊर्ध्वदिक्कवि-
भागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । एवमाद्यं पदयं स्वयमेव प-
रिहरति । ननु भो विष्णो स्वतन्त्रं त्वां अनु त्वां प्रति अनुयोगः
प्रश्नः कः, अपि तु न युक्तोऽयं प्रश्नद्वारक आक्षेपः । समर्थो
हि स्वेच्छया यत्किञ्चित् करोति परं किमर्थमेवं करोषीत्या-
क्षेपाहः स न भवतीत्यर्थः । न खलु परतन्त्राः प्रभुधिय इति
न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तथारूपं करोषीति भावः, अत्र हरि-
हरनरहरिवर्णनं । ऊर्ध्वदिक्केति वज्रव्रीहौ कप् ॥ १०५ ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत् किं
किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ।
पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं
स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यं ॥ १०६ ॥
जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिहृदयेक्ष्णवृत्तीन् ।

आप्तेति । हे आप्तकाम अवाप्तसकलाभिलाष विष्णो त्वं
त्रिजगत् किं सृजसि । यदि निर्मितमेव तर्हि निष्प्रयोजनमेव
किं भिनत्सि । यदि चेदं स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाश्यं स्वय-
मपि निश्चयेन संहरणीयमेव तर्हि मुहुर्वारं वारं तेन तेन रूपेण
अवतीर्य जन्मादिक्लेशमण्यनुभूय इदं जगत् किमर्थं पासि च ।
यदवश्यं विनाश्यं तत्कोऽपि न हि स्वात्मना स्वयमेव पासयति
प्रयोजनाभावात् । सृष्टिपालनसंहारान् किमर्थं करोषीत्यर्थः ।
अत्रापि कः स्वतन्त्रमित्यादि पूर्व एव परिहारः । ब्रह्मादिरूप-
स्त्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं
सर्वस्य । ततश्च इष्टप्राप्तौ अनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्री-
हर्ष आप्तकामेत्येव सम्बुद्धिमकतेति श्रेयं ॥ १०६ ॥

जाह्नवीति । अम्बिसलिलादुत्थिता निर्गता लोला स्रभाव-
तश्चपलाऽपि श्रीर्लक्ष्मीः यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यञ्च
कौस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ हृदये ईक्ष्णे नेत्रे वृत्ति-
रवस्थानं येषामेवम्भूतान् परिचितान् समुद्रैकाग्रयतया सह-

उत्थिताऽभिसलिलात्त्वयि लोला

श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ १०७ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां

यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

वाससञ्जातस्नेहान् सुहृदस्त्वयि विष्णौ परिचिन्त्य विचार्य दृष्ट्वैव
च त्वयि स्थिता श्रीः चाञ्चल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थिताऽ
भूत् । किं जाह्नव्यादयो लक्ष्मीश्च तव सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः
परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ १०७ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो घटपटादिवस्तुजातं यौक्तैः युक्तिमम्-
भ्यभिर्युक्तिरुतैर्न्यायोत्थैर्नैकविधैर्बज्जप्रकारैर्बाधैः साधारणदू-
षणैः तथाविधैः ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषदाक्षवैपरीत्य-
रूपैरसाधारणदूषणैश्च यदा अनेकविधान् भिन्नान् घटपटा-
दीन् बाधन्ते इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिद-
मस्माद्भिन्नमिदमस्माद्भिन्नमित्येवं विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां
भिदानां वास्तु आधारो न घटते न प्रयुज्यते किन्तु अभिन्नं
ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः । तर्हि भेदप्रतीतेः कः गतिरित्यत
आह । तदिति । यस्मादुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विशिष्टं वस्तु वा न घटते
तस्मादनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपेण त्वदीहितेन त्वचेष्टितेनानि-
र्वचनीयत्वादिना अतिप्रमिद्धेन त्वदीहितेन वा करणेन कर्तव्या
वा विजृम्भितः प्रकटीभूतः कृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्र-
त्यायितः घटपटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेव तद्वस्तुजातमि-

तत्त्वदोहितविजृम्भिततत्त्व-

ज्ञेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा

वाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।

त्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्व्वचनं निश्चितोक्तिः ।
अभेददर्शनाक्रियुक्तिशतबाधात् तत्त्वच्छ्रुतिविरोधाच्च तत्त्वतो
वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिवदप्रा-
माणिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति श्रवणमननादिक्रमेण
सञ्ज्ञातमभवत् । साक्षात्कारस्य सर्व्वदानन्दधनस्वमेको न तु
त्वदतिरिक्तं किञ्चिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति
भावः । एतेन तत्त्वमसीत्याद्युपनिषदर्थोऽपि मङ्गुलीत इति
ज्ञेयं । योक्तेति सम्बन्धे ऽण् । युक्त्यन्तरग्रन्थान्तरात् सुधिया
बोद्धव्यं विस्तरभयादत्र न लिखितं ॥ १०८ ॥

वस्त्विति । किलेत्यागमे हे विष्णो मृकण्डतनूजः मार्कण्डेयः
वाह्यवत् वाह्ये त्रिजगति यथा वर्त्तते तथैव तवोदरे वर्त्तमानं
विश्वं त्रैलोक्यसम्बन्धिघटपटादिमव्यं वस्तु दृष्ट्वा विशेषणमिश्रं
एकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं बहिरन्तस्य
वर्त्तमानत्वाद् विविधं स्वात्मानं न विविच्छन् अनिश्चित्यम् बहि-
स्यरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यस्य पूर्व्वमेवोदरं वर्त्तते स क
इति भवन्मायोपवृंहितत्वाद्विशेषेणाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्व-
हिस्यरयोर्मध्ये क इति विवेक्तुमशक्नुवन् सन् निर्य्ययो । सायाबा-

स्वं विमिश्रमुभयं न विविञ्च-
 निर्य्यौ स कतमस्त्वमवैषि ॥ १०८ ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां
 मूर्द्धि विश्वमथ पत्युरहीनां
 बालतां कलयतो जठरे वा
 सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

लको भवन् नित्यामेन सहोदरं प्रवेश्य तत्र लोकत्रयं प्रदर्श्य मा-
 ण्डेयस्तस्य वक्ताच्छनैर्विनिर्गतः स कतम इति त्वमेवावैषि जान-
 नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादेव ज्ञेयमित्यलं ।
 लमुकुन्दरूपोऽपि त्वमेवासीति भावः । यदा यस्य तवोदरे वा
 सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्वेनैव विमिश्रमुभयं स-
 जानन् सन् निर्य्यौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये को वा वि-
 शिष्टस्त्ववतार इति त्वमेव जानीषे नान्यः कश्चित् त्वां जानाति
 स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति व्याख्येयं । कतम इत्यत्र ब्रह्मतां जा-
 तिपरिग्रहे उत्तमच् (पा० ५।३।८३) ॥ १०८ ॥

ब्रह्मण इति । स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्म-
 स्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक्
 अस्तु वर्त्ततां । सृष्टेः प्रागमूर्त्तेर्ब्रह्मणि विश्वं लीयत इति पुरा-
 णोक्तेः । तथा च तन्मायास्ततायां विश्वं वर्त्तते । अथ सृष्ट्या-
 नन्तरं सृष्टं विश्वं तदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्द्धि वर्त्ततां ।
 प्रलये च संहारार्थं बालतां मायाशिष्टत्वं कलयतोऽङ्गीकुर्वतः

धर्मबीजसलिला सरिदङ्गा-
वर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।
कामदैवतमपि प्रसवस्ते
ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ ११९ ॥
लीलयाऽपि तव नाम जना ये
गृह्णते नरकनाशकरस्य ।

तत्रैव जठरे चास्तु समस्तमास्तामित्येवं सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं
जगतामवलम्बोऽसि । वा समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिलय-
कर्त्ता त्वमेवेति सूचितं । अस्तीत्यपि क्वचित् पाठः ॥ ११० ॥

धर्मेति । हे विष्णो धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोह-
कारणं सलिलं यस्याः सा सरिद् गङ्गा तव अङ्गे चरणे
स्फुरति शोभते । तथा अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादि-
कारणं श्रीस्तवोरसि स्फुरति । तथा कामरूपदैवतं कामरूपस्तु-
तीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्णरूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र-
त्वादधीन एवेत्यर्थः । तथा मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदान-
समर्थं ब्रह्म परमात्मरूपेणैव त्वमसि चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति भावः ॥ १११ ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैः भगवन्नामसङ्कीर्त्तनमाहात्म्यं
वर्णयति । लीलयेति । हे विष्णो ये जना नरकस्य भौमासुरस्य
नाशकरस्तस्य, अथ च पुण्यश्लोकत्वाभिरयनाशकारिणस्तव नाम
राम विष्णो इत्यादिसङ्गां सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गात्तरू-

तेभ्य एव नरकैरुचिता भी-

स्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद्

भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यथा लीलया विलाममात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव
त्वन्नामग्राहिभ्य एव सकाशात् पातकियातनास्थानभूतैर्महारौ-
रवादिनरकैर्भीस्तत्कर्मका तदधिकरणा वा भीतिरुचिता ये-
तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकरि-
भवन्नामग्राहिणः क्षीणपापा नराः पुनः नरकेभ्यः सकाशात्
कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु अपि तु न कथञ्चित् । तदुक्तं
श्रीभागवते ।

साङ्केत्यं पारिहास्यञ्च स्तौभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्राहणमशेषाघहरं विदुः ॥ इति ।

लीलयाऽपीत्यपिशब्देन ये बुद्धिपूर्व्यं भवन्नामजपमेव कु-
र्वन्ति तेभ्यो नरका विभ्यन्तीति किमु वक्तव्यमिति सूचितं ।
नरकैर्भीरिति कर्तृकर्माणाः कृतीति (पा० २।३।६५) षष्ठी
प्राप्तावपि भीरिति सम्यदादिवात् क्तिप् । स्वयधिकारविहित-
त्वात् स्त्रीप्रत्ययत्वे कर्तृकरणयोरिति (पा० २।३।१८) कर्त्तरि
हतीया ॥ ११२ ॥

मृत्युहेतुष्विति । हे विष्णो त्वयि विषये भक्तो जनोऽनेकेषु
मृत्युहेतुषु मध्ये वज्रनिपातामृत्युकारणात् सकाशाद्भीतिं ना-

यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-

न्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥

सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे

मन्दिरोदर इवावकिरा ये ।

इति भयं प्राप्तं योगो न भवति । यद्यस्मात् कारणात् तदा
वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्प्रयत्नं निरन्तरं हरि-
स्मरणाभ्यासबलेन तस्मिन् काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव
श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
निपातान्तरणे सञ्जातेऽपि तस्मिन् समये उक्करीत्या नामोच्चा-
रणसङ्गावात् तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं
वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यपि च या दारु-
णात् मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशादैष्णवो भयं नार्हति,
अन्येभ्यो नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्ण-
वकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति । व्याघ्राद्यने-
केषु मृत्युषु हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यं । उच्च-
रति सकर्मकत्वाभावात् तडभावः ॥ ११३ ॥

स्मरणमाहात्म्यमाह । सर्वथापीति । हे विष्णो सर्वथा
मनोवाक्यानियमाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे
ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां
संसारिणां चेतसि मनसि ये अज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागा-
दिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुसृतिर्धानं तस्या

उद्भवन्ति भविचेतसि तेषां

शोधनीभवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे

रामनाम तव धाम गुणानां ।

धारा परस्परैव शोधनी चालनहेतुर्नान्यः कश्चित् । कस्मि-
न्निव । मन्दिरोदरे गृहमध्ये इव यथा पुनः पुनर्मार्जनेन विर-
जस्के क्रियमाणे गृहमध्ये ये तृणरजःपुञ्जाः नवा नवा उद्भ-
वन्ति तेषां शोधनी समार्जनी भवति तथेत्यर्थः । भवदनुस्मृति-
रेव चित्तशुद्धिमप्यादनद्वारा नैष्कर्ममप्यादनेन मोक्षहेतुरिति
भावः । भुवीति पाठे चेतस्येव भुवि स्थाने इत्यर्थः । समार्जनी
शोधनी स्यात् । सङ्करोऽवकरस्तथेत्यमरः ॥ ११४ ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह । अ-
स्मदिति । अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषे अस्म-
दादीनामज्ञानामविषये बुध्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु
मध्ये रामेति नाम गुणानां धाम स्थानं । यद्वा हे राम तव
नाम गुणानां स्थानं । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एव तन्निर्णीतमि-
त्याशङ्क्य अर्थापत्तिं प्रमाणयति । अन्यथा तु पुनर्यद्येवं न
स्यात् तर्हि ननु जनुस्मितयेऽपि जामदग्न्यदाशरथिबलभद्ररूप
जम्भत्रयेऽपि भवतैव कस्माद्धेतोः आग्रहेण पौनःपुन्येन वा
रामरामेत्येव नाम अन्वबन्धि अङ्गीकृतं । अनेकजम्भस्तेतस्य
त्वयैव स्त्रीकारात् तवाप्येतत् प्रियतममिति ज्ञायते । तस्माद्रा-

अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मा-
 दन्यथा ननु जनुस्लितयेऽपि ॥ ११५ ॥
 भक्तिभाजमनुगृह्य दृशा मां
 भास्करेण कुरु वीततमस्कं ।
 अर्पितेन मम नाथ न तापं
 लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥
 लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञा-
 मस्मि हा विधिनिषेधमयीं यः ।

मनाम गुणगणस्थानमित्यर्थापत्तिः । तथा च शिवेनापि राम
 रामेति रामेतीत्यादि पार्वतीं प्रत्युक्तं ॥ ११५ ॥

भक्तीति । हे नाथ त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणया
 दृशा त्वयि भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा
 वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपातनान् मम सकला-
 मण्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते । तथा
 मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोच-
 नेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनामि न दृग्दीकरोपि,
 अपि तु निराकुर्विति काकुः । चन्द्रेण च शीतलत्वात् तापघ्ना-
 न्तिः क्रियते । एवं सुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थि-
 कुर्विति भावः ॥ ११६ ॥

लङ्घयन्निति । हे स्वामिन् योऽहं, सन्ध्यावन्दनादि कुर्या-
 दिति विधिः, ब्राह्मणहननादि न कुर्यादिति निषेधः, तन्मयीं

दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव
 त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥
 विश्वरूप कृतविश्व कियत् ते
 वैभवाद्भूतमणौ हृदि कुर्वे ।

तद्रूपां भवदाज्ञां श्रुतिस्थितिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नति-
 क्रामन् यत् कर्त्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि, यन्न कर्त्त-
 व्यमित्युपदिष्टं तत् करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन् अस्मिन् वर्त्ते ।
 हा कष्टं, अनुचितकारी मोऽहं महीयमा तपसा दुर्लभं त्वत्प्र-
 सादं इच्छुः प्रमीदेति गिरैव प्रार्थयमानः मन् अलज्जा निर्द-
 ज्जोऽस्मि । यो हि एकदाऽपि प्रभोराज्ञां करोति मोऽपि कय-
 श्चित् स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति
 स दग्धोऽपि भवति वाङ्मात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्दज्ज एव । अत
 एव दयालुस्त्वं प्रमीद प्रमीदंति भावः । त्वत्प्रसादं न लोकोति
 षष्ठीनिषेधः (पा० २।३।६६) ॥ ११७ ॥

विश्वेति । हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा कृतविश्व
 स्थावरजङ्गमकारिन् विष्णो, अहं ते तव वैभवाद्भूतं सामर्थ्याति-
 शयजन्यं तद्रूपं वा आश्चर्य्यं अणौ परमाणुरूपे हृदि मनसि
 कियत् किं परिमाणं कुर्वे, अपि तु आधारस्याल्पीयस्त्वादा-
 धेयेषु च महीयस्त्वात् सर्ववैभवाद्भूतमणौ हृदि धारयितुं न
 शक्नोमीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत् तथापि कियदल्पमेव
 धारयामीति वा युक्तमेतत् । यस्माद् दरिद्रोऽकिञ्चनो जनः

हेम नक्षति कियन्निजचोरे
काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥
इत्युदीर्य स हरिं प्रति सम्प्र-
ज्ञानवामिततम समपादि ।

काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदरुसुवर्णग्रहणाभिलाषो
ऽपि मन् शतधा शकलीभूते अत्यन्तजीर्णे निजचोरे स्वीये वस्त्रे
कियत् किं परिमाणं हेम नक्षति बध्नाति, अपि त्वन्यमेव ग्रन्थो
बध्नाति अमामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्णनाभिलाषे सत्यपि
सामर्थ्याभावात् कियन्मात्रं गुणवर्णना कृतेति भाव इति स्मृत्यु-
पसंहारः ॥ ११८ ॥

इतीति । म नला हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेण उदीर्य प्रसादं
सम्प्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये सम्प्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र
वामिततमः अतितरां वामितमनाः तदेकतानः समपादि
जातः, अत एव भावनावलेन सम्प्रज्ञाते ध्यानबलेन विलोकिते
साक्षात्कृते विष्णोर्विषये प्रीतेः प्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि
कर्माणि आनन्दवाप्यगीतनृत्यादीनि चरितुं कर्तुं शीलं यस्य
सः । यदुक्तं भागवते ।

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाण-
जन्मानि कर्माणि च यानि लोकैः ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ इति ।

भावनावलविलोकितविष्णोः

प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥ ११८ ॥

विप्रपाणिषु मृशं वसुवर्षी

पात्रसात्कृतपितृकृतकव्यः ।

एवं सम्प्रार्थ्य प्रतिमादिमाकारध्यानेन विष्णुं साक्षादकृ-
तेति भावः । विष्णुरिति पाठे भावनावलेन विलोकितो विष्णु-
र्येन सः, अत एव प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः । विष्णुर्गो-
भक्तियोग्यानुपहारादीनीत्यर्थः । ध्यानसमाधिर्द्विविधः सम्प्र-
ज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । श्रेयध्यातृभावयुक्तः साकारध्यानसमाधिः
सम्प्रज्ञातः । समित्सर्वेष्टभेदविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपर-
माणुलक्षणात्मसाक्षाज्यध्यानसमाधिरसम्प्रज्ञात इति योगशास्त्रं
॥ ११८ ॥

विप्रेति । एष नमः प्रकृः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेश,
नम्रत्वं गृहप्रवेशिनो जातिः । किम्भूतः । विप्रपाणिषु मृशं नित्यदा-
नसम्बन्धिवसुगोभूतिलहिरण्यादि वर्षत्येवंशीलः । तथा पात्रसा-
त्कृतं विद्यातपोव्रतयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृ-
कृतकव्यं नित्यश्राद्धरूपपितृयज्ञसम्बन्धि कव्यं येन । तथा श्रेय-
सा स्नानदेवपूजादिनित्यश्राद्धतत्कर्मानुष्ठानजन्त्येन पुण्येन पुण्या-
दिना च हरिहरावभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपनारायणं परिपूज्य
तस्मिंस्तदर्पणेन तं परितोष्य भक्तिनम्रः सन् नमस्कारं कृत्वा
नित्यश्राद्धान्तर्गद्गार्पणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति

श्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य
प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥
माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशु-
रास्त्रादितामृतमयौदनमोदमानः ।

भावः । हव्यकथे दैवपैत्रे इत्यमरः । पाचमादये चाचेति (पा०
५।४।५५) सातिः ॥ १२० ॥

माध्यन्दिनादिति । स वसुधासुधांशुर्भवन्तो नलो मा-
ध्यन्दिनान् मध्यन्दिने विधेयाद् विधेरनु पश्चात् पञ्चमहाय-
ज्ञनिर्वपणानन्तरं आस्त्रादितः अमृतमयशाकसूपादिव्यञ्जना-
दिना अमृतरूप औदनस्तेन शालितण्डुलप्रभवौदनेन कृत्वा
मोदमानः, आस्त्रादितो अमृतमय औदनो येन, अत एव
मोदमानो हव्यमाणो हृष्टतमः, एवम्भूतः सन् प्राचं यत्र भैस्या
सह परिहामविलासं कृतवांस्तं पूर्वं । अथ च वास्तुशास्त्रे
शयनस्थानं प्राचं कर्त्तव्यमित्युक्तत्वात्मुख्यराजप्रासादात् पूर्व-
दिक्स्थं सचित्रं चित्रलेखयुक्तमद्भुतरूपं वा । तथा अत्युच्चत्वात्
शाभासाम्याच्च अविदूरितो निकटीकृतो वैजयन्तो महेन्द्रप्रा-
सादो येन तं वैजयन्तेन तुल्यं वेष्माचलं प्रासादरूपं पर्वतं
निजरूचीभिः स्त्रीयकायकान्तिभिरलङ्घकार । भोजनं कृत्वा
तं प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयन् आस्त्रादिता-
मृतरूपेणोदनेन मोदमानः सुधापूर्णादनेन मोदमानः सुधा-
पूर्णाऽद्भुतरूपं प्राच्यां वर्त्तमानत्वादुच्चसन्निहितवैजयन्तं प्राच्यां

प्राचं सचित्रमविदृरितवैजयन्तं

वेश्माचलं निजरुचोभिरलञ्चकार ॥ १२१ ॥

भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा

पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

वर्त्तमानमचलमुदयाचलं निजकिरणैरलङ्करोति । अथ च चित्रमिति विरोधादाश्चर्यं । चन्द्रो हि मध्यन्दिने वर्त्तमानं मध्यन्दिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलङ्करोति न तु प्राच्यमचलं । अयं तु चन्द्रो मध्याह्नानन्तरमपि प्राच्यमचलमलञ्चकारेत्याश्चर्यमित्यर्थः । विवस्त्रानिति पाठे पूर्व्ववदन्यतः । आस्वादितं सर्व्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणादनेन मोदमानः सूर्याऽप्येवमभूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलङ्करोति । अथ च सूर्याऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालङ्करोति न तु प्राञ्चमलङ्करोति । अयं तु सूर्यः प्राञ्चमचलमलङ्कृतवानिति चित्मित्यर्थः । प्राचं चत्विगित्यादिना (पा० ३।२।५८) कानि उगिदचामिति (पा० ७।२।७०) नुमि श्रुत्वं ॥ १२१ ॥

भीमेति । ततो नलप्रामादाराहणानन्तरं भीमात्मजाऽपि तस्याङ्गं अध्यास्त । कीदृशी । कृता गौर्यादिदेवतानां भक्त्या षोडशोपचारपूजा यथा । तथा पत्यौ च भुक्तवति सति स्वयमपि भुक्तवती । अनन्तरञ्च भूषणभरेण अलङ्कारबाहुल्येन ध्यातिभरो गौरवं तेन अलसमङ्गं यस्याः सा । भूषणबाहुल्येन अतिभरा यथा वा भूषणभरमपि बाहुसमर्था अतिमृदो

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्सुमध-

मध्यास्त भरणभगतिगनमाङ्गी ॥ १२२ ॥

तामन्वगादग्निविम्बविपाकचञ्चोः

स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

तदशानान्दगतिर्वा । कीदृशमङ्गं । अङ्कुरिता सम्यगुदिता तत्परिरिप्सा भैम्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य तादृशो मधो मध्यदेशो यस्य । उक्तविशेषणविशिष्टा सती नलाजया तदङ्गं समुपाविशदिति भावः । अपि समुच्चयार्थः । पत्यौ भुक्वतीति पतिव्रताजातिः । परिशुद्धमध्यमिति पाठान्तरं चिन्त्यं । अङ्गं अधिशीङ्क्ष्यामामिति (पा० १४४६) कर्मलं ॥ १२२ ॥

तामिति । काऽप्यनिर्दिष्टनामा अतिसुन्दरी बाला सखी तां भैमीं अनुलचीकृत्य पश्चात् अगात् जगाम । कीदृशी । कीरस्य शुक्लैकं पञ्जरं करवारिरुद्धे पाणिपद्मे वहन्ती । उत्प्रेलते । शुक्लस्य आत्मनो वा सुवर्णादिघटितत्वात् पञ्जरस्यैव वा मूर्त्तिं सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करं पञ्जररूपेण वहन्तीति सम्बन्धः । किम्भूतस्य कीरस्य । अग्निमयं भक्षितमयं पक्वस्य विम्बोफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चञ्चुर्यस्य अतिप्रियभुक्पक्वविम्बोफलमेव तदीयचञ्चाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्चञ्चेरित्यर्थः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटु अपरिपक्वं यत्किञ्चित् फलं भुक्विम्बोफलमेव वा तस्य परिणतिः अतिनीलता तस्या उचिता तद्योग्यास्तत्तुल्या अतिनीलाः कदाः

कीरस्य काऽपि करवारिरुहे वहन्ती

सौन्दर्यपञ्चमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १२३ ॥

कूजायुजा वज्रलपक्षशितिसोम्ना

स्पष्टं कुहपदपदार्थमियोऽन्वयेन ।

पक्षा यस्य । अपक्वानि श्यामानि भक्षितानि यानि फला-
न्तराणि विम्बीफलान्येव वा यदोयच्छदाकारेण परिणता-
नीति यावत् । तादृशस्य अतिहरितपक्षस्य रक्तचञ्चुत्वं
पक्षलक्ष जातिः । पाठितशुकादिपञ्जरादिधारिण्याः
अपि नायिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक-
मारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृत्यादिबोचनेन च
क्रोडनं राज्ञामपि जातिः । आमे फले शलाघु स्यादित्य-
मरः ॥ १२३ ॥

कूजेति । एका सखी पिकेन कोकिलेन सह उपलक्षिता वा तां
भैमीं अन्ववर्त्तत अनुलक्षीकृत्य जगाम । किम्भूतेन पिकेन । कूजया
मधुराव्यक्तेन शब्देन सह आत्मानं युनक्तितीति युजा युक्तेन
कुहशब्दं कुर्वतेत्यर्थः । तथा वज्रलो भूयान् पक्षाणां शितिमा
कृष्णत्वं तस्मिन् सोम्ना अवधिभूतेन अत एव विशेषेण कुहुरिति
पदस्य तथा तदर्थस्य तत्पदवाच्यस्य अमावास्यारूपस्य च मियो
अन्योन्यसम्बन्धो यत्र तादृशेनेव स्पष्टमुत्प्रेक्षायां कुहपदयोगि-
त्वात् कृष्णतमत्वाच्च अमावास्याविषये कुहपदपदार्थयोस्तादा-
त्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्याऽपि कृष्णपक्षसम्बन्धिनी मर्यादा

तिर्य्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्त्तिनैका
 तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥
 शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
 वीणा मृदुक्कणनकर्म्मणि याः प्रवीणाः ।
 आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
 गन्धर्व्वराजतनुजा मनुजाधिराजं ॥ १२५ ॥
 तामामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची
 किञ्चित् पुरः कलितनिष्कलकाकलोका ।

भवति । अत एव कुङ्गशब्दवाच्या च । तथा तिर्य्यक् तिरस्चीनं
 करधृतस्फटिकदण्डकः द्रुसदण्डः तत्र वर्त्तिना स्थितेन तथा
 मदाधिकेन मदोन्मत्तेनेत्यर्थः ॥ १२४ ॥ •

शिष्या इति । या भीमभुवो भैरवा वयस्याः सख्यः कला-
 विधिषु चतुःषष्टिकलाकर्म्मसु विषये भैरवा एव शिष्याः, तथा
 वीणाया मृदुक्कणनकर्म्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवीणास्ता
 गन्धर्व्वराजा विश्वावसुस्तस्य तनुजाः कन्याः तन्नुत्याः प्रासाद
 आसीनं एनं मनुजाधिराजं नलं उपवीणयितुं वीणयोपगतुं
 ययुः प्रापुः ॥ १२५ ॥

तामामिति । तामां कुरङ्गदृशां विश्वावसुकन्यानां विपञ्ची
 वीणा अभासत शुशुभे । किम्भूता । किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्व्वं
 प्रारम्भसमये कलिता अङ्गीकृता निष्कला गन्धोरमन्त्रस्वरश्रुति-
 वर्णविशेषाभिव्यक्तिरहिता काकलो सूक्ष्ममधुरा अव्यक्तरागवि-

भैमीतयामधुरकण्ठस्तोपकण्ठे

शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥

सा यद्गुताखिलकलागुणधूमभूमी-

भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत् ।

शेषो यथा । अत एवोत्प्रेक्षते । भैम्यास्तथा अनिर्वचनीयमधुर-
स्वरयुक्तायाः कण्ठस्तोपकण्ठे शब्दायितुं तस्याः पुर-
स्ताच्छब्दं कर्तुं प्रथमं प्रारम्भे अप्रतिभावतीव प्रतिभारहितेव
अधृष्टेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भाषितुं गातुं वा अधृष्ट-
त्वादशब्दः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति वेति मङ्गीत-
विद्याविदामियं जातिः । प्रथमं गायमानाः प्रारम्भे काकलीमा-
रचयन्तीति काकल्यादिसङ्गीतशास्त्रादेव गन्तव्यं । काकलीकेति
न द्यूतश्चेति कप् (पा० ५।४।१५३) शब्दायितुं शब्दवैरेति
(पा० ३।१।१७) क्यङ् ॥ १२६ ॥

सेति । सा विपश्चीष्टतानामखिलानां गीतनृत्यादिव
षष्टिकलानां मौन्दर्यादिगुणानाञ्च भूम्नो बाहुल्यस्य भूमी स्था-
नभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वा-
क्तप्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः
षड्जादिभिः सङ्गता समन्वा आसीत् । अथ च भैम्या साङ्गै-
साम्यप्राप्तये स्वरस्वाच्छब्दाभिलाषं गताऽभूत् । अस्मै विपश्ची तं
भैमीसाम्यस्वाच्छब्दाभिलाषलक्षणमविनयमत्युत्तमावमाननमेव
परिवादं लोकमुखे स्फुटं दोषं प्राक् पूर्वं एत्य प्राप्य । अथ

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विदिता परिवादिनीति ॥ १२७ ॥
नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभागवनिमृत्कुलकुञ्जरस्य ।

च परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुना-
ऽप्यद्य चावदपि लोके परिवादिनीति विदिता स्थाता परि-
वादयोगात् परिवादिनीत्यस्यापि गीयत इत्यर्थः । अथ च
वीणावादनसाधनयुक्ता । यदा सप्ततन्त्रीयुक्ता वीणा परिवा-
दिनी । भीता भयानि पश्यतीति न्यायेन पूर्वमपि लोके दृष्टतां
प्राप्ता पुनरपि उत्तमस्य पुरस्तात् प्रागल्भ्ये दोषान्तरं शङ्क-
मानेव अप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया योज्यं । परि-
वादः कलङ्के स्याद्वीणावादनवस्तुनीति विश्वः ॥ १२७ ॥

नादमिति । अवनिमृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः शृङ्गस्तस्य
नलस्य अभ्यासभाक् समीपवर्त्तिनी सा तन्त्री वीणावाद्यरूपा
निषादस्वरेण मधुरं अयं नादं उज्जगार उद्गीर्णवती । किम्भृता ।
कृतः मश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां षड्जादीनां मूर्द्धनि नाद-
प्रान्ते कस्यः कस्यितस्वरो यया, कृतः सह श्रुतिभिर्यथा तथा
मूर्द्धनि वीणाया एव उपरितनभागे कस्यितः स्वरो यया,
वीणाङ्गं समयाङ्गुलिं संयोगाद्धि निषादस्वरो जायते तादृशी
वा । कृतः मश्रुतीनां द्वाविंशतिविदां सङ्गीतशास्त्रविदां मूर्द्धि
कस्या यया वा । तथा विचित्रं करचापलं नानारूपं आरा-

स्तम्बेरमीव कृतसंश्रुतिमूर्धकम्पा

वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२८ ॥

आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां

तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालं ।

हावरांहादिक्रमेण अङ्गुलिप्रान्तस्पर्शवशेन वादकपाणिचाञ्चल्यं
तल्लक्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणं आ सामस्येन भजन्ती निषा-
दप्रधानं ललितादिमङ्गलगोतं प्रकटीचकारेत्यर्थः । केव । स्तम्बे-
रमी हस्तिनीव । साऽपि अवनिष्टत् पर्वतः कुलं वंश उत्पत्ति-
स्थानं यस्य तादृशपर्वतभवस्य हस्तिश्रेष्ठस्य राजसम्बन्धिनो वा
हस्तिनः समीपवर्त्तिनी सकामा । तथा जातिस्वभावात् कृतः
संश्रुतिशिरःकम्पः सशब्दशिरःकम्पो यथा । तथा नानाप्रकारं
शुण्डदण्डताण्डवं भजमाना सती ततं निषादञ्च गजो वदति
इति शास्त्रप्राम्मण्यान्निषादस्वरेण मञ्जुलं नादं उद्गिरन्ती
चापलभागभवन्तीत्यापि पाठः । स्तम्बेरमीति स्तम्बकर्णये
त्यचि (पा० ३।२।१३) हलदन्तादित्यलुकि (पा० ६।३।८)
जातिवाचित्वात् ङीष् ॥ १२८ ॥

आकृष्येति । ब्रह्मणा वल्लकीनां वीणानां अखिलं अन्तरं
सारं श्रेष्ठभागं आकृष्य तस्या भैरव्याः कण्ठनालं ग्रीवादण्डः
किमु न असर्जि न सृष्टं, अपि तु तमेव सारमाहृत्य तदीयं
कण्ठनालं सृष्टं । यतो मृदुस्वरं सकलवीणासारनिर्मितत्वादेव
भैमीकण्डस्य मधुरतमत्वं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा

ह्रीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ॥ १२८ ॥

तद्व्यतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा ।

वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धं ।

हृतभारतयैव अन्तरं वीणादण्डमध्यगतं तरलभावं लक्षणया
मन्दशब्दत्वमवाप्य ह्रीणा किमु लज्जितेव । वीणालयेषु स्वरवि-
श्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये कोणं वा लीलाधनुःसदृश-
कारं वीणावादनसाधनं सत् नामुचत् । गृहोत्तमरोऽन्योऽपि
निःसारतया अगम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य ह्रीणः सन् आलयेषु
गृहेषु कोणं कुक्ष्यभागदयसंयोगस्थानं न मुञ्चति । पुष्कलच्छि-
द्रस्य वीणादण्डस्वरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति मधुरतरं
वीणा कणति स्मेति भावः । वीणास्वरापेक्षया भैमीस्वरस्या-
धिक्यमेतेन सूचितं । वीणादण्डस्य मच्छिद्रत्वेन निःसारत्वा-
त्प्रेक्षा । वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य चेति विश्वः
॥ १२८ ॥

तदिति । अथ काकल्युद्गिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां
वीणाः तयोर्द्वयत्योः श्रुतीनां कर्णानां मधूनि अमृततुल्यानि
भैमीनलप्रियस्तुतिकारिणीनां चाटुगाथाः श्लाकान् तथा तेन प्र-
कारेण अतिस्फुटो वर्णबन्धः तन्नीविनिबद्धालरविन्यामो यस्मिं-
स्तद्यथा तथा जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरू-
पाया भैम्या गृह्यकः पञ्चरबद्धः कीरः शुको मुदं किरन् आह-

इत्थं यथा वसुमतोरतिगृह्यकस्ताः

कीरः किरन्मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ १३० ॥

अस्माकमुक्तिभिरवेक्ष्यथ एव बुद्धे-

र्गाधं युवामतिमती स्तुमहे तथापि ।

ज्ञानं हि वागवसरावचनाङ्गवद्ज्ञा-

मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ १३१ ॥

णां हर्षमुत्पादयन् विश्वाः सर्वाः तत्तद्वर्णमात्रादिमहिता गाथाः
इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या उदीरयति स्म । तिर्यग्गोनिः शुक्रोऽपि
यथा श्रवणमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा
तन्वीषु स्फुटतराक्षरबन्धान् भैमीनलस्तावकस्योकान् वीण
स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्धर्व्वराजकन्यानां वी
प्रावीण्यं शुक्रस्यापि प्रज्ञातिशयः सूचितः । गृह्यकस्ताः पञ्चम-
गायत्रेकास्ते गृह्यकास्तु ते, इत्यमरः ॥ १३० ॥

इत्यमिति यदुक्तं तदेवाह । अस्माकमिति । यद्यपि अति-
शयिता मतिः प्रज्ञा ययोस्तौ युवां अस्माकमुक्तिभिर्गाथावपा-
भिरेव अस्मादाग्रचनाभिः अस्माकं बुद्धेर्गाधं उत्तानार्थत्वं श्रव-
य्यथ एव ज्ञास्यथ एव, तथापि वयं युवां स्तुमहे स्तुम एव ।
हि यस्मात् भवद्वा वागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि
श्रवचनात् अभाषणाद्धेतोरेतावत् अत्युन्नतार्थेऽत्यल्पमपि अ-
स्मदीयं ज्ञानं नावधारितमेव न स्यात् अज्ञातमेव न स्थानास्त
इत्यर्थः । तस्मात् स्तुम एव । वर्णनायां क्रियमाणायां श्रयमन्य-

भृशङ्गवाक्भुवि राजशिखामणेः सा
त्वच्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयं ।

ज्ञानो बद्धज्ञान इति वा ज्ञातुरग्रे प्रसिद्धो भवति तस्माद्वर्ण-
याम इति भावः । इत्येवं वोणानिवद्गुणगन्धर्वपुत्रीवचनं शुके
अन्वददित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि श्रेयं । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः
स्वमौद्धृत्यं परिहृतं ॥ १३१ ॥

भृशदिति । सा भृशङ्गवा हिमाचलसुता पार्वती भोगै-
वासुक्थादिमर्षशरीरैः सुभगस्य भूषितस्य राजा चन्द्रः शिखा-
मणिर्यस्य चन्द्रमौलेः अङ्गभुवि उत्तङ्गदेशे, वर्त्तत इति शेषः,
प्रियतमत्वात् । त्वञ्च त्वमपि भीमपुत्रीचन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य
राजां मुकुटमणेः श्रेष्ठतमस्यास्य नलस्य उत्तङ्गदेशे वर्त्तसे,
इत्ययं क्रमः समः । परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेशस्य च
तव नलस्य च राजन्यायाः राजश्रेष्ठस्य च अन्योन्यसम्बन्धः समु-
चित एवेत्यर्थः । अथ च समस्तुत्यः । यथा तयोः सम्बन्धः तथा
युवयोरपीत्यर्थः । अथ वाऽयं शब्दशेषरूपः सम्बन्धस्तुत्यः । एवं
यद्यपि क्रमः समस्तथापि स पुनर्भेदो विसदृशत्वं यत् नाक-
पाससोऽस्य कलनांशत्वेन एव भवनं तथा कलितस्य स्थातस्य
राजत्वादिङ्गांशत्वेन प्रसिद्धस्य भर्तुर्नलस्य सम्बन्धिनी अत्राप्य-
स्मिन्नपि जन्मनि भवतो सती पतिव्रता । अपि शब्दाच्च केवल-
मत्रैव किन्तु जन्मान्तरेऽपि त्वं सत्येव । अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुप-
पत्तेः । पार्वती तु अङ्गकपासस्य कलनया करे धारणाया

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तुः-

रत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ १३२ ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि चाननोति ।

कलितो विदितो न भवति अकपालकलकलनाकलितस्या-
दृशोऽपि न भवति । कपालित्वेन ख्यातस्य भर्तुर्महेशस्य सम्ब-
न्धिनी पूर्वजन्मनि दक्षापत्यत्वे एव सती न तु हिमवदपत्य-
त्वेऽपीति महदैषम्यं । हरस्य नलस्य चोक्तमकलक्षेपसाम्यत्वेऽपि पा-
र्वत्यास्तव किञ्चिदेव शब्दक्षेपसाम्यं न तु सर्व्व उक्तरीत्या तवा-
धिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्वत्या सतीत्वोक्तेर्निन्दा ना-
शङ्कनीया भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्वत्या नामपरल-
मात्रव्यावर्त्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्य्यवसानाभावात् ॥ १३२ ॥

एषेति । एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रिया
स्फुरति । अपि तु न कस्यापि यतो यस्या एतस्या द्युतिः का-
कान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथ च अनुरागं प्रसूते अर्थात्
त्वयि अङ्गजत्वात् कान्तिः पुत्री । रतिस्य तत्पुत्री सा यस्मान्न श्रीः
मेयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यान्न कस्यापीत्यर्थः । अथ
वा त्वय्यपि विषये त्रैयक्षेण हरसम्बन्धिना वीक्षणेन ततोयनेत्रेण
खिलीकृतः न्यूनीकृतः निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरत्वरूप
आयुषोऽध्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य संशयं
रूपसादृश्यात् किमयं काम इति सन्देहः को वा तनोति अपि

चैय्यसवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-

सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३३ ॥

एतां धरामिव सरिक्कविहारिहारा-

मुक्तासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

तु न कोऽपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वात् सन्देहनिवृत्ति-
रित्यर्थः । आ इत्यासुर्ये । यस्य तव अङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं
सृते ततो रतिः सा तवापि न स्त्री । सा कामस्य स्त्री । तस्मात्
त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थं इति नलं प्रति, तद्व-
चनं शुक्रेण अश्ववादीदिति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामति-
तमां सुन्दराविति भावः । चैय्येति सम्बन्धे अणि, नय्याभ्या-
मिति (पा० ७।३।३) वृद्धिनिषेधे पूर्वमैजागमः ॥ १३३ ॥

एतामिति । हे नल त्वं विभासि । किम्भूतः । एतां भैमीं विभ्रत्
अङ्गे धारयन् । किम्भूतां । सरितां नदीनां हविं कान्तिं हरन्ति
तच्छोभा उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यास्तां । तथा वेशां
अन्तः अन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिष्ठन्ना श्रीः शोभा यस्याः,
अन्तर्मध्ये वेदिवदतिष्ठन्ना श्रीर्यस्या वा । तथा जनमनसां प्रियः
आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्तां । किम्भूतस्त्वं ।
अस्या भैम्या आननं तल्लक्षणचन्द्रस्तस्य भासा कान्था उल्ला-
सितः हर्षं प्रापितः । क इव । चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पथसां
राशिः समुद्र इव । कामिव । धरां भूमिमिव । यथा पृथ्वीं अङ्गे
धारयन् समुद्रः शोभते । किम्भूतां धरां । सरिता नद्या एव

विभ्रद्भिभामि पयसामिव राशिरन्त-

र्वेदश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशां ॥ १२४ ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेभ्यः

साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

कृत्वा काम्या हरिणो मनोहरा दाराः यस्यास्तां । तथा अन्त-
र्वेद्यास्या या गङ्गायमुनामध्यभवा श्रीर्यस्यास्तां । तथा जनम-
नसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आर्या-
वर्त्तपरपर्श्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्तां ।

हिमवद्बन्धयोर्मध्ये यत् प्राक्कनखलादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनः । इदमाननं षष्ठीसमासः ॥ १२४ ॥

दत्त इति । जनितानि मखीभिः कसूर्यादिविरचितानि
यत्र निवेशनानि मकराद्याकारपत्रवक्त्रोलिखितानि यस्यां मा
पत्रवक्त्रोविभूषिता, तथा अक्षिभ्यां सह वर्त्तमानः साक्षः असाक्षः
साक्षःकृतः सनेचतां प्रापितः साक्षीकृतः स चासाविन्दुश्च स एव
वदनं यस्याः सा चन्द्राधिकवदना इयं तन्वी कृष्णाङ्गी भैमो मद-
नाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो नितरामुल्लसतीत्यर्थः ।
अथ च कामास जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतस्त्वं का-
मेन जीवस इत्यर्थः । यच्च कायकाम्या भर्त्सितो जितो मत्स्य-
केतुः कामो येन तस्य तत्र अत्र भैम्या विषये भुक्तिरेवैतच्छ-
रीरोपभोगः एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्त्तमानस्य दुर्बल-

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत-

इत्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमस्यकोतोः ॥ १३५ ॥

तमत्वस्य कार्शस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, सम्भावना
वा । अतिसुन्दरस्य तवैतच्छरीरभोगेऽतिकृशेतददरगमणी-
यकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च मध्यदेशवर्त्तिनोऽतिकार्षस्य
फलं एतदेव यदतिसुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । का-
मेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्दृष्टव्यत्वात् साक्षितं
युक्तं । अथ च कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षी-
कृता इन्दुवदनाः स्त्रमस्य उपयाताः । अपि हि कामेन जला
भैमोवशोक्त इति जानन्ति एवं सत्यपि क्रूरात्मादिना तर्जितः
कामो येन तस्य तव अन्यस्मिन् भैमोविषये वा विवादविषया-
पभोगो लभ्यजयं कामं क्रूरात्मा सन्तर्ज्यं तदीयमन्यं भैमोरुपं
वा विषयं त्वं भुङ्क्ष्व । एतददरमध्यवर्त्तिनो कार्षस्य फलं किं
रामणीयकानिश्चयात् परित्यक्तुमशक्तः नन् अन्यदीयमपि विषयं
बलादन्यायेनैव भुङ्क्ष्व इत्यर्थः । अथ च मध्यस्थानां सम्भानां
दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य निचलुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनि-
र्वहणाशक्त्यस्य वा फलं परिपाकं किमियमिति सम्भावना, अ-
त्रापि विवादपदे साक्षिवादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरं एकस्यै
जयपत्रं दीयते । तत्र निर्णये कृतेऽपि मध्यस्थस्य दुर्बला भवन्ति
तर्हि पराजितोऽथेको लभ्यजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं
विवादं पदं चेचादिकं बलाहुक्ते, कथमन्यथा ससाक्षिकजय-

चेतोभवस्य भवती कुचपञ्चराज-

धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः

के तोरणं तरुणि न भ्रुवते भ्रुवौ ते ॥ १३६ ॥

यत्रहस्तं निर्भक्त्य अनोनादोयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । मासी-
कृतेति तेन सहेति तुल्ययोग इति (पा० १।२।३८) वज्रभीष्टः ।
वज्रभीष्टो मक्यत्प्लोरिति (पा० ५।४।११३) वचिचिः । पक्षे
साक्षाद्गृहीति (पा० ५।२।८१) इती चिः ॥ १३५ ॥

चेत इति । ननु भैमी भवती चेतोभवस्य राजधानी । कीदृ-
शी । कुचपञ्चेषु राजानः श्रेष्ठाः पञ्चवन्ध इत्यर्थः, तेषु धानी ३ः
स्थापनीयः । यदा कुचपञ्चमेव राजधानी यो राजा
सम्बन्धीकेतुर्ध्वजसिक्कभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां स राजा सु-
ख्यावन्माननगर्यां राजधान्यां साभिज्ञानचिह्नरूपः ताका-
दिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य तत्कुचयोर्वर्त्त-
मानत्वात् त्वं कामराजस्य राजधानी साक्षान्मदननगरी । मद-
नस्त्वय्येव वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि
के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य सम्बन्धिनं महोदयरूपं महं
उत्सवं महान् अभ्युदयो यस्मिंस्सादृशं वा उत्सवं स्पृशन्त्यां स्वस्वा-
मिकामोक्षववर्त्या अस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भ्रुवौ
तोरणं न भ्रुवते । अपि तु सर्व्वेऽपि जनास्त्वद् भ्रूयुगं कामाभ्यु-
दयोत्थितवर्त्तितशिशुं वंशदयनिबद्धं आम्नादिमाङ्गलिकसुना-

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां
 कामः अमं न कथमृच्छन् तामगच्छन् ।
 क्वायेव वामथ गतागतमाचरिष्णो-
 स्तस्याध्वजअमहरा मकरध्वजस्य ॥ १३७ ॥

लपलवरूपं तोरणमेव वदन्ति । कामस्त्वदेकाग्रयः सन् सर्वो-
 त्कर्षणं वर्तत इति भावः । पचराजीत्यपि पाठः स्युष्टार्थः रा-
 जेति पाठो मुख्यः । राजाहः इत्यादिना (पा० ५।४।६१) स-
 मासान्तवृत् ॥ १३६ ॥

अस्या इति । हे नल अस्या भैस्याः सकाशात् भवन्तं अ-
 निशं गच्छन्, तथां भवतः सकाशात् एनां भैमो अनिशं गच्छन्
 प्राप्नुवन् यातायातं कुर्वन् कामः कथं नाम अमं गच्छतु ग-
 च्छतु अपि तु अमं न गच्छत्येव । सदा यातायातं कुर्वन्
 अमं गच्छतीति युक्तमेव । अथ वा यस्मात् वां युवयोः क्वाया
 कायकान्तिरेव उक्तरीत्या गतागतमाचरिष्णास्तस्य मकरध्व-
 जस्य अध्वनि जातं अमं हरति अमहरा एवम्भूता भवतीति
 शेषः । दृश्यमानभवच्छोभावशादेव यातायातअमं न वेत्ती-
 त्यर्थः । अथ च वृक्षचूचादिनिर्मितच्छायाभागे गतागते
 कुर्वतः पुरुषस्य अमं हरत्येव । भैस्यास्त्वयेव कामस्तव च
 भैस्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति
 भावः ॥ १३७ ॥

स्वेदाश्लवप्रणयिनी तव रोमराजी
रत्यै यदाचरति जागरितप्रतानि ।

१. आभासितेन नरनाथ मधूत्यसान्द्र-
मग्रासमेषुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १६८ ॥

स्वेदेति । हे नरनाथ स्वेदो घर्षजलं तस्मिन् तेन वा आ-
श्लवः स्नानं तव प्रणयिनी प्रीतिमती मात्त्विकसञ्ज्ञातस्वेदपूर-
याप्रा तव रोमराजिः रत्यै सुरतार्थं जागरितस्य उद्भूत-
प्रतानि उद्भूतमाश्लानिचयान् यदाचरति उन्मिष्टा भ-
यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चेन वा त्वं मधुनः पुष्परस-
नेनोदयेन सान्द्रः पुष्परसपूरेण निरन्तरं व्याप्तत्वाच्छरीरा-
न्तःप्रविष्टाः असमेषाः कामस्य पुष्परूपा शरास्तेषां केसरेः
पिच्छप्रायेर्दन्तुरं उच्चावचीकृतं अङ्गं यस्य एवम्भूतस्य स्वेदरो-
माञ्चो युक्तत्वात् प्रत्यङ्गमन्तर्मध्ये समधुकामवाणमम्बन्धिवहिर-
वस्थितो यत्र तत्र रागव्याप्ताङ्ग इवाभासि भैमीयोगात् सस्व-
दरोमाञ्चो रिरंसुः कामशास्त्रयोजितः सुतरां शोभसे इत्य-
र्थः । अथ च रोमराजिर्दूतीस्थानीया । तथा च तव दूती
रोमराजिः कृततीर्थस्नाना रत्यै कामुप्रियां त्वदधीनां कर्तुं
यस्माज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनि-
मग्नकामवाणपिच्छसम्भूत इव शोभसे । अन्याऽपि तद्वर्णकृत-
स्नाना रत्यर्थं कान्तेन सह स्वेदात् सकलां रात्रिं जागर्ति
॥ १६८ ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं
घर्मान्मुशीकरकरं वनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि वाणाः
खेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्रं ॥ १३८ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची
भानुश्च किं हयमजायत रक्तमेतत् ।

प्राप्तेति । हे नृप अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं
भैम्यपि घर्मान्मुशीकरकरं वनं खेदजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता ।
इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात् सान्त्विकखेदयुक्ताऽभूदित्यर्थः । न
केवलं त्वमेव स्थितः, अपि तु इयमपीत्यपेक्ष्यः । अथ च देवतायाः
खेदो नास्ति इत्यन्तु देवताऽपि सखेदेति चित्रमित्यपि ब्रह्मार्थः ।
अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादि-
रूपेण प्रसिद्धपराक्रमाः मोहनशोषणादिकाः कामवाणाः तथैव
तेनैव प्रकारेणायं खेदस्तस्य कामस्य सम्बन्धि कामेन रचितं शर-
क्षतास्रं स्त्रीयवाणव्रणरुधिरं किमु । एतस्याः कामवाणविद्धत्वात्
खेदः । तज्जन्यव्रणरुधिरत्वं नैव सम्भावयितुं युक्तं यादृशो यश्च
स्तादृशो वलिरिति न्यायेन पुष्पवाणानां धवलत्वात् तज्जन्यं
रुधिरमपि तादृगेव युक्तं इति खेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः ।
कुसुमाङ्गरागल्लगनादा रक्तत्वात् खेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तं ।
इयमपि कामवाणविद्धा रिरंसुरस्तीति भावः ॥ १३८ ॥

रागमिति । प्रतीची दिक् भानुश्च एतदयं युवयोः तं सान्त्व-

तद्वीक्ष्य वा किमिव केलिसरित्सरोजैः
कामेषुतोचितमुखत्वमधीयमानं ॥ १४० ॥

कस्त्रेदरोमाञ्चसूचितं इमं प्रत्यक्षदृष्टमिव अनुरागं प्रतीत्य किं
ज्ञात्वेव रक्तं अजायत लोहितवर्णमभूत्, भैमीनलाविदानो रि-
रंसू अपि दिवामैथुननिषेधभिया साशङ्कौ वर्त्तेते । तस्माद्रात्रिं
करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाऽभूत् ।
इदानीं मयाऽप्यस्तं गन्तुं युक्तमितीव सूर्योऽपि रक्तवर्णोऽभू-
दित्यर्थः । अथ च सरागौ युवां दृष्ट्वा तद्वयमपि सरागमभूत् ।
अथ च युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैः तद् भानुप्रती-
चीरूपं रक्तमिधुनं वीक्ष्य वां भैमीनलौ च वीक्ष्य किं दृष्ट्वैवेह
सन्ध्यासमयकामस्य दपुतोचितं शरत्वयोग्यं मुखं अयं येषां त-
द्भावत्वं तीक्ष्णाग्रत्वं अधीयमानं अभ्यस्यमानं विद्यत इति शेषः ।
वाञ्छ सानुरागौ दृष्ट्वा कमलैर्मुकुलीभवनव्याजेन पुष्पवाणती-
क्ष्णाग्रत्वमनुभूयते किं । कामो हि रिरंसुस्तीपुमौ दृष्ट्वा तीक्ष्ण-
मुखैः शरैर्विध्यतीत्यर्थः । अथ च एतौ भैमीनलौ प्रतीचीभा-
स्करौ च यदि सरागौ जातौ तर्ह्येदानीं रात्रिः सन्निहिताऽ-
स्तीति अस्माभिरपि मुकुलीभावं प्राप्तुमुचितमिति तैरपि मुकु-
लीभूतं । पद्मानां सङ्कुचितमुखत्वं कामशरयोग्यं तीक्ष्णमुखीभा-
वेनोत्प्रेक्षितं सन्ध्याकालो जातः, कमलानि च मुकुलितानि इति
भावः ॥ १४० ॥

अन्योन्यगगवशयोर्युवयोर्विनास-

स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।

अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन्वा

दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ॥ १४१ ॥

इति पठति शुकं मृषा ययुस्ता

वज्रनृपकृत्यमवेत्यसान्ध्यवेले ।

अन्योन्येति । आलिवर्गः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेन
रमणाभिलाषेण वशयोः रिरमयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विना-
सस्य स्वच्छन्दतां निःशङ्कप्रवृत्तिं किनन्ति कामक्रोडाविप्रकारी
यस्मात् तस्मादपयातु गृहादहिर्निर्गच्छतु, यस्मान् मदनः कामः
सिचयं वसनं अत्याजयन् अपरिहारयन्, अर्थात् स्त्रीपुंमौ,
तथा दन्तैर्नखैश्च करणभूतैः आजिं भङ्गामं एतेरूपलक्षितं वा
नानावन्धकरसुरतमलयुद्धं च स्त्रीपुंमौ अकारयन् सन् माद-
यतीति मदनः मदकारी कथं वा स्यादपि त्वमेव कारयन्
मदनो हर्षकारी भवेदेव तस्मात्सखीवर्गो गृहान्निर्गच्छति-
त्यर्थः । मदनः कथं स्यात् कथं भवेत्, मदनः, नन्दादित्यात्
न्युः ॥ १४१ ॥

इतीति । ता गन्धर्वराजपुत्र्यः सख्यश्च शुकं इति पूर्वोक्तं प-
ठति सति व्यक्तं भाषमाणे सति गन्धर्वपुत्रीवीणानिवद्धा गाथाः
स्पष्टमनुवदति सति सान्ध्यवेले दिनरात्रिमन्थिवेलायां भवं वज्र-
नृपकृत्यं सन्ध्यावन्दनं सायं होमादिकं नलस्य नित्यकर्म अवेत्य

कुपितनिजसखीदृशार्द्धदृष्टाः

कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १४२ ॥

अकृत परमृतः स्तुहिस्तुहीति

श्रुतवचनमगनूक्तिचुचुचुः ।

ज्ञात्वा मृषालोकमेव अवेदानो भवतीभिः न स्यातव्यमिति
शुकोस्मान्निष्काशयति तर्हि वयं याम इति मिषामात्रेण यद्युर्ग-
हादहिर्निर्जग्मुः । रिरसुरपि नलः सन्ध्यावन्दनादिसमये नि-
त्यकर्माद्यतिक्रम्य सम्भागं न करोति रिरंसुर्भैम्यपि स्वयं ग्रहं न
करोति इति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिहामार्थं
तादृशं शुकवचनमेव व्याजीकृत्य वहिर्निर्गता इत्यर्थः । किम्-
तास्याः, कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा सन्ध्यासमये निको-
चवत्यः सङ्कोचवत्यः । कमलानि सन्ध्यायां सङ्कुचन्ति । तादृ-
शा वृथागमनारम्भेण प्रीडाश्लोमसञ्जननात् कुपिताया निज-
सख्या भैम्या दृशार्द्धेन एकदेशेन दृष्टाः विलोकिताः सङ्कोच-
त्वान्नेत्रहतोद्यभागतिर्यग्व्यापारेणैव दृष्टाः । कुपिता हि मान-
नी दृग्गन्तेन पश्यति । निकोचः भावे घञ् ॥ १४२ ॥

अकृतेति । सख्या पूर्वमानोतः परमृतः कोकिलोऽपि उन्म-
त्तत्वात् स्वभावाच्च जातो नेत्रयो रागो लौहित्यं यस्य एवंविधः
सन् स्तुहिस्तुहीत्येवं रूपं शब्दमकृत, पिकः स्वभावादेव स्तुहि
स्तुहीत्येवं सुकूजेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते । पठिता समानि प्रापिता
नलस्य नृतिस्तुतिर्येन तं स्तुतिं कृत्वा लुण्णीभूतं कीरं शुकं प्रतीव

पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं

तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशहृशतामायनो कलिकुल्या-
मद्राक्षोर्दकविम्बप्रतिहतमणिना भीमजा राजमाना ।

उद्दिश्येव स्तुतिस्तुहीत्युक्तं । रे कीर किमिति तूष्णींभूताऽसि
इतः परं नलस्य स्तुतिं कुर्विति नलस्ततो बुद्धिं प्रावर्त्तयदिवे-
त्यर्थः । एवं वचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याशङ्काह । श्रुता
वीणानिवद्धशुकानूदितवचनस्तक् तस्याः अनूक्तिः सर्वानुवादः
तथा वित्ता प्रसिद्धा प्रवीणाचक्षुर्यस्य तादृशः, शुकानूदितं सर्व-
मनूद्य इतः परमपि स्तुतिस्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेत्ररागेत्युत्प्रेक्षते
तं नलं प्रतीव लक्ष्येत्येव जातनेत्र प्रीतिसुन्दरतरं नयना-
न्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः स्तुतिस्तुहीत्युक्तंत्यर्थं
इति राजशब्देनोत्प्रेक्षा अनूक्तिसुचुरिति तेन वित्त इति (पा०
५।२।२६) चुचुष ॥ १४३ ॥

तुङ्गेति । अथैवं वीणाकणनानुवादिशुकान्वापानन्तरं भी-
मजा कलिकुल्यां कीडाकृत्रिमनदीमद्राक्षोत् । किम्भूतां भैम्याः
तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात् स्थितैर्हताः भृशं हृशतां आयतो
प्राप्नुवतो । अधोदेशे स्थिता स्वयं महीयम्युच्चतरदेशे स्थितां भैमां
प्रत्यणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना तामित्यर्थः । तथा अस्मृताभिना-
ऽर्कविम्बस्य प्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना
राजमाना । तथा वकं वकं स्वभावकुटिलं व्रजन्तो गच्छन्तो, अत

वक्रं वक्रं व्रजन्तो फणियुवतिरिति चक्षुर्भिर्यत्नमुक्त्वा-
 ऽन्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः स्रचितामान्तिरुत्या ॥१४४॥
 अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-
 वतिविरहौ सतताहताधिवासैः ।

एव फणियुवतिरिति कृष्णमर्पीयमिति चक्षुभिः चासशीलैः रथ-
 पदमिथुनैश्चक्रवाकन्तीपुंमयुगलैः व्यक्तं स्पष्टं सक्तमन्योन्यं परस्परं
 यथा तथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य कर्मभृते वा द्वे तीरे प्रति-
 गत्वा आर्त्तिरुत्या विरहपीडासम्बन्धिना हतेन कृत्वा स्रचितां
 प्रकटीकृतां । दूरस्थत्वात् सान्ध्यतमसावृतत्वाच्च स्पष्टतरमदृश्य-
 मानाऽपि तदीयमिति चक्रवाककूजितेन ज्ञापिता । फणियु-
 वतिरिति स्रचितामिति वा । कृष्णमर्थ्यपि कृष्णा भवति सूर्यविम्ब
 तुल्येन शिरस्येन मणिना शोभते च । वक्रं वक्रं व्रजिताश्च दृष्ट-
 जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः परस्परम्
 वासं मुञ्चन्ति । सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमियु-
 सान्ध्यविरहपीडया हतं कृत्वाऽन्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्या-
 परावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः । उच्यतेऽस्मन्निति
 वासः । तुङ्गप्रासादमारुह्य अद्राक्षीदिति ल्यबोपो वा ॥१४४॥

अथेति । अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ पर-
 स्परानुरक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णा च अतिविरहौ सततं नितरां
 विधेःगासहिष्णुतयाऽऽहतौ कामशरैर्विद्धौ, अस्त्रैः रुधिरैरिव
 रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं वर्त्तमानपद्मानां सुप्रि-

अपि तमकृत पद्मसुम्निकालं
 श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥
 अभिलपति पतिम्यति स्म भैमी
 सदय विलोकय कोकयोरवस्थां ।
 मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा
 क इव विलोक्य नरो न रोदितीमां ॥ १४६ ॥

कालं सङ्कोचसमयं सायं सन्ध्याममयमपि विरहपीडितकोक-
 दर्शनदुःखेन सञ्जातश्वसनो निश्वासभरसं निर्गमेन कृत्वा वि-
 कीर्णं सरोजसौरभं यस्मिन्, तादृशं अकृत, सन्ध्याममये पद्म-
 सङ्कोचात् सौरभासम्भवंऽपि निश्वासमोचनेन पद्मिनीत्वात् पद्म-
 सौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति स्मत्यर्थः । तौ तादृशौ
 दृष्ट्वा भृशं निःश्वसत्यर्थः । अन्योऽप्यसद्वृत्तरक्तपादं दृष्ट्वा
 भृशं निःश्वसति । विरहासहताहताविवार्यरिति पाठः सु-
 चोच्यः । रथचरणौ पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्यंक-
 शेषः ॥ १४५ ॥

अभीति । भैमी पतिं प्रति ह्वति अभिलपति स्म अवा-
 चत् । इति किं । हे सदय सकरुण त्वं कोकयोरवस्थां विरह-
 विक्ललत्वं विलोकय हा कष्टं । इमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देशा-
 वस्थितौ कुर्वन्तीं अत एव मम भैम्या अपि हृदयञ्च एतच्छो-
 केन विदारयन्तीं इमां कोकयोरवस्थां विरहविक्ललत्वं विलोक्य
 क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति अपि तु सर्वोऽपि

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा

रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

• प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः

स्वहृदि निवेशितकोककाकुन्ताः ॥ १४७ ॥

परिदेवनं करोत्येव । सदयत्वात्तव दुःखं भविष्यतीति किं व्यक-
त्यमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कुमुदेति । हे प्रिय रविः उदेष्यतीं उत्पत्त्यमानां कुमुदानां
मुदं विकाररूपं हर्षं असोढेव सोढुमशक्नुवन्निव अविलम्बितं
सत्वरं गन्तुकामो यस्य तद्भावस्तता तां प्रतानीत् विस्तारित-
वान् । आसस्मात्समयो वर्त्तत इत्यर्थः । तथा शकुन्ताः पक्षिणः
प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण हतं कुर्वन्ति आसन्ननेत्रनिमीलना-
वासार्थिनो विरुवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासवृत्तं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः ।
तत्रोत्प्रेक्षते स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविकृता
विरावा एव अतिपीडाकारित्वात् कुन्ताः भस्मायैस्तादृशाः किं ।
चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेक्षा । अन्याऽपि
वैरिणां उदेष्यतीं अभिमुख्यं असहमानः सत्वरं कुत्रचिद्ग-
च्छति । तथा अपरः सरूपः कश्चिदुःखितं कश्चिद्विष्टा क्रन्दति ।
सोढा ढून् । मुदं नलोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषेधः । उदे-
ष्यती आच्छीनद्यारिति (पा० ७।१।८०) विकल्पानुमभावः
॥ १४७ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-
वधिगमपूर्वकपूर्वसर्व्वचेष्टौ ।
इदमदृष्टं निदर्शनं विहङ्गौ
विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति । हे प्रिय स्त्रियानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव
कुर्वाणौ तर्हि सदास्त्रानिष्टाचरणस्वभावावेव भविष्यत इत्यत
आह । अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्व्विकाः पूर्वा विरहाचरणात् प्रा-
चीनाः सर्व्वसेष्टा कर्त्तव्यता यथोक्तौ । अधिगमो लाभो हित-
मिति यावत् । तत्पूर्व्विकास्तदुद्देश्या पूर्वासेष्टा यथोक्तावृष्टौ
वा । बुद्धिपूर्व्वकारो हि स्वाहितेन प्रवर्त्तते, कोकयोश्च दिने
भोजनादयः सकलासेष्टा ज्ञानपूर्व्विकाः स्वहिताः । एवं सति
अनेनैव स्वभावादप्येतौ मन्थ्यायां अकस्मादेवान्योन्यविरहे स्वय-
मेव यस्मादाचरतः तस्माद्विधिवशं देवाधीनं चेतनानां प्रा-
णिनां चेष्टितं पूर्व्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपे अनु-
माने कार्य्यकारणविशेषज्ञाने विषये यावेतौ विशिष्टौ विहङ्गौ
कोकौ । इदमेव निदर्शनं, अयमेव दृष्टान्तः । अदृष्टं अद्भुतं खेदे
वा, तस्मात् प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचित् हितं कदा-
चिच्चाहितमाचरतीति भावः । प्राणिनां देवाधीनचेष्टिताः
ज्ञानेऽपि प्रतिकूलतया प्रवर्त्तमानत्वात् । चक्रवाकवत् । इत्युप-
मानं ॥ १४८ ॥

अद्विस्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं
 कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।
 रश्मिग्राहिगरुत्मदयजसमारब्धाविरामभ्रमौ
 दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसृज्य किं निज्यते ॥१४६॥

अद्वीति । स्फुटमुत्प्रेक्षते हे प्रिय रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुं
 वियोक्तुं । अथ च विशेषेण विदारयितुं अन्विच्छता विधि-
 ना ब्रह्मणा दैवेन वा अयं कालः सन्ध्यासमय एव स्फुटं खड्ग-
 गुणयोगात् कालः कृष्णलोहमयः कृपाणः भानुशाणवलये
 सूर्यरूपे शाणचक्रे संसृज्य संयोज्य निज्यते किं तीक्ष्णोक्रियते
 किमित्यर्थः । किम्भूते वलये । अस्तमयकालसंनिध्यात् अद्विस्थः
 किरणस्योऽरुणिमा सएव दृष्टकाविसरणानि दृष्टकाचूर्णप्रमा-
 रणानि तैः शोणे रक्तवर्णे तथा रश्मिग्राहिणा गरुत्मतोऽय-
 जेन अरुणेन समारब्धाऽविरामा निनरां भ्रमिर्भ्रमणं तस्मिन्
 सदा अरुणेन कृतभ्रमणे । अथ वा आकर्षणरज्जुग्राहिभिः
 अरुणसमैस्तदन्तेजस्विभिर्बलिभिः पुरुषैः आरब्धनिरन्तरभ्र-
 मणे तथा दण्डसंज्ञकेन सूर्यपार्श्ववर्त्तिना भ्राजिनि शोभन-
 शीले । अथ च शाणचक्राधारभूतेन आकर्षणरज्जुसंयुक्तेन
 दाहमयेन दण्डेन शोभमाने सन्निहितास्तमयसूर्यसायंसन्ध्या-
 समयसंनिध्याचक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव विधि-
 वशादियुक्तं सत् व्यथत इति भावः । अन्योऽपि किञ्चिच्छेत्तुं
 खड्गमुक्तविशेषणविशिष्टे शाणचक्रे तीक्ष्णं करोति । किरणप्रयट्टौ

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-

लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।

स्मितशबलवलङ्गमुखोऽवदत् तां

स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्य ॥ १५० ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावानोचितौचित्ययो-

र्नम्ना वेद्मि रतिप्रसन्नगरयोश्चापदयीं त्वद्भुवौ ।

रश्मी माठरः पिङ्गलो दण्डखण्डांशः पारिपार्श्विका इत्य-
मरः । भ्रमाविति भाषितं पुस्कं । निज्यते णिजिर्गौचे इत्य-
स्मात् कर्मणि यक् । नकारतकारभ्रान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति
तदसत् ॥ १४९ ॥

इतीति । स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किं ।
हे प्रिये त्वं यथा आत्य तत् स्फुटं निश्चितं ईदृशं मत्यमेवेत्यर्थः ।
किष्कूतः । इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुख्या भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं
मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं रसवा-
ज्जल्यादमृतं उन्मादकत्वाच्च मधु निपीय आस्वाद्य सादरमा-
कर्ण्य च स्मितेन शबलं मिश्रितं वलत् भैमीमुखं भवत् मुखं
यस्य सः । कामिना हि कामिनीमुखार्पितं मद्यं सानुरागं पि-
बन्ति, अनन्तरं वलितमुखाः सहासं किञ्चिददन्ति च ॥ १५० ॥

स्तीति । अयि प्रिये अहं वक्रतरे तद्भुवौ रतिः प्रसन्नगरः
कामश्च तयोर्नम्ना स्त्रीजयाय रत्या पुञ्जयाय च कामेन आक-
र्णमाकृष्य वक्रितां चापदयीं वेद्मि । त्वद्भुवावेव तयोर्धनुषी

त्वन्नासाच्छलनिर्झुतां दिनलिकीं नालीकमुत्तयेपिणो-
 स्त्वनिश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥ १५१ ॥
 पीते वर्णगुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
 यं विभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्यते ।

इत्यर्थः । किम्भूतयोः । अखिलौ त्रिजगति वर्त्तमानौ तत्तज्जातीयौ
 स्तोपुंसौ प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथग् जेतुं आलोचितं विचा-
 रितं औचित्यं याभ्यां तयोः । स्त्रियाः स्त्येव जेतुं योग्या । पुंश्च
 पुमानेवेति आलोचितौचित्तयोरित्यर्थः । तथा नालीकानां वित-
 स्तिमाचनानालीकाख्यशरविशेषाणां मुक्तिं शोचणमिच्छतः एवं-
 शीलयोः । रतिकामयोः सम्मन्विनीं दिनलिकीं नालीकमोच-
 नोपायभूतसरभ्रवंशद्वयपर्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन तदीयवाम-
 दक्षिणनासापटद्वयव्याजेन निर्झुतां गोपितां जानामि । त्वन्नासा-
 पुटद्वयमेतन्न भवति किन्तु नालीकद्वयमुक्तुपायभूता रतिका-
 मयोः दिनलिकीत्येवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा त्वनिश्वासलते
 वामदक्षिणनासानिश्वासधाराद्वयं तयोः रतिकामयोः प्रजनं
 मधुश्वसनजं वसन्तकालीनमलयानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकं
 अस्त्रमेवाहं वेद्मि, सुन्दरत्वद्भूनासाद्यवयवदर्शनमात्रेण काम-
 वशत्वं भवतीति भावः । दिनलिकीं समाहारे द्विगौ लोप् ।
 वायव्यं साऽस्य देवता (पा० ४।२।२४) इत्यर्थे वाय्वृतुपित्रुषो-
 र्यत् (पा० ४।२।२१) ॥ १५१ ॥

पीत इति । हे भैमि वर्णेषु शृङ्गादिषु मध्ये गुणो वैशेषि-

का वर्णान्तरवर्त्तना धवनिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

कादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च
स एव अतिमधुरो रमणीयतरो न तु वर्णान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेन अयं पीतो वर्णः तेष्वपि तवापि काये
देहे वर्त्तते, अत्युत्तमया त्वयापि देहे धार्यते तस्मादयमत्यु-
त्तम इत्यर्थः । अथ च रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधान-
त्वादन्वेषां चाप्रधानत्वाद् वर्णेषु मध्ये गुणो प्रधानभूतोऽपि पीतो
हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मा-
दयं ते काये वर्त्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृत-
त्वाद्धि प्राधान्यं भवति, तथा च त्वयाङ्गीकृतत्वात् प्राधान्यं युक्त-
मेवेत्यर्थः । अथ च गुणः पीत एव नान्यो गुणः पीतवर्ण एव गुण-
रूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव च अतिमधुरः । उभय-
त्रापि हेतुः । पीतोऽयं तव काये वर्त्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चे-
त्यर्थः । अथ च तव काये वर्त्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो
यथा पीतः तत्तच्चुम्बनम्यानचुम्बनेनास्वादितः, तथा तव काये
सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमाऽपि पीतः सादरं निरीक्षितो
ऽथ च हरिद्राभ इत्यर्थः । अपि चान्यान्यसमुच्चये । सोऽतिमधुरो
ऽधुरो यथा पीतस्तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा सम्बन्धः ।
अथ च तव अतिमधुरो वर्णगुणो वर्णात्मकशब्दलक्षणा यथा
पीतः आस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी पीतेत्यादि ज्ञातव्यं

एवं कलत्वेनोक्ता प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह । तच्छरी-
 राश्रयं पीतवर्णं विभ्रत् कनकचम्पकशोभनो वर्णो यस्य तत्
 सुवर्णमिति कैर्जनैः आदृत्य आदरेण नोत्कीर्यते नोद्दोष्यते ।
 अपि तु त्वदङ्गधृतसुवर्णतुल्यवर्णधारणादेव वर्णकं सुवर्णमित्यु-
 चैः कीर्त्यते । अथ च तच्छरीराश्रयं पीतवर्णं धारयन्नामीकरं
 शोभनो वर्णोऽस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्दो-
 ष्यते, अपि तु तच्छरीराश्रितपीतवर्णमिति त्वदीयाङ्गमेव सुव-
 र्णमिति कीर्त्तिलेभे इत्यर्थः । अथ च शोभनो वर्णः सुतिर्यस्य
 त्वदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां स्तुत्यं, न तु स्वत इति मुख्यया वृत्त्या
 सुवर्णमिति त्वदीयमङ्गमेव, कनकं तु त्वदकीर्त्तिवर्णसाम्यधारणा-
 द्वाद्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत इत्यर्थः । अत एव पीतवर्णस्य पुर-
 स्ताद् प्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्तादीनां वर्णना का, अपि
 तु सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते, तत्कथा न कार्यैव, यावत् यतः कार-
 णात् यो धवलिमा शुक्रगुणःषड्विधेषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम
 एव निर्मलत्वाद्भ्यर्हितत्वाद् रूपविभागवेलायां वैशेषिकैः प्रथ-
 मोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्
 सम्बन्धाद् रजतं दुष्टोऽसमीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावस्तत्ता
 दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्रूपं दुर्यशः अकीर्त्तिरतिनिन्दितनीलादि-
 वर्णान्तरयुक्तन्तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्
 सकलं रजतमिति वा । अत्र प्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमोशरीरे-
 णाङ्गीकृतत्वादेव उत्तमत्वं तद्योगात् काञ्चने सुवर्णमिति कीर्त्तिः ।
 भैमोशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव च उत्तमस्यापि धवलिस्रोऽनुत्त-

खण्डत्तोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।

मता । धवलिमा वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्वा इमनिष् ॥ १५२ ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैम्या वाणीं वर्णयति । खण्डेति । हे
भैमि पुण्ड्रकः स्थूलक्षुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ताग्नि-
संयोगाद्बनीभूतेन गालकेनैव दोहदेन एतन्भूते स्थले क्षेत्रे चेत्
रोहति माङ्कुरो भवति । किन्भूते स्थले । खण्डः शर्करा तस्य क्षोदः
चूर्णमेव मृत् मृत्तिका यस्मिन्, तथा मधु अमृतं माक्षिकमेव वा
पयो यस्याः तथा कादम्बिना मेघमालया तर्पणात् पूर्णजल-
करणाद्धेतोर्द्विगुणाकृष्टमेघमालावृष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते
तादृशे समीकृते, उत्पन्नं हि बीजं अङ्कुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षत तत्स्थान-
नेऽत्र दुग्धगालकः । दोहदेत्यनेन निरातङ्गमभिवृद्धिः सूचि-
ता । अनन्तरञ्च प्ररूढाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिममय-
पर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्य मेघनेः कृत्वा
इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयं फलं यदि धत्ते तदा तर्हि
ततोऽपि विशिष्टेक्षुफलादपि सकाशात् त्वङ्गिरां तव वाणीना-
मुद्देशाय निर्देशार्थं मधुरशब्द आधारेण मूलपक्षतिर्यस्य तादृ-
शस्तमप् प्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्टं उक्त-
विशेषणविशिष्टादिक्षुफलादतिमधुरतमेति तदा निर्देशं शक्यत
इति अतिशायने तमप् तदैव सङ्गच्छत इत्यर्थः । एवंविशिष्ट-
फलं यदि भवेत् तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वङ्गिरा-
 मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्त्वमपप्रत्ययः ॥ १५३ ॥
 उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जयन्
 दानान्तश्रुतशर्कराचलमथस्वेनामृतान्धः स्मरः ।

वस्तु विद्यते किं इति पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात् तमप-
 प्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवदाण्येवोक्तमत्वेन दातुं योग्या न तु
 विशिष्टमपीक्षुफलं निःसीममायुर्याभावात् तमपप्रत्ययानुपपत्तेः,
 किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणि तद्वचनवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चि-
 दपि न दृष्टं इति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति
 स च पयसां पिण्डेन दोहदेन द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन यदि
 फलं धत्ते इति वा । कादम्बिनी मेघमालेत्यमरः । पुण्ड्रो दैत्य-
 विशेषबुभेदेऽपीति विश्वः । ततः स्वार्ये कन् ॥ १५३ ॥

उन्मीलदिति । अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य देवत्वात् तादृशो भ-
 वन् स्मरो यदि इक्षुरस एवोदधिसंस्नात् सकाशान् नव्यां देवा-
 सुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैर्वात्यापयेन्नि-
 र्गमयेत् तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणां
 अद्वितीयदृष्टिहेतुं भवत्या जिह्वायाः कृतिं तद्रसनानिर्मितां
 वाणीं आह्वयेत् स्रद्धापूर्वकमाकारयेत् । किम्भूतः स्मरः । उन्मी-
 लन् अतिप्रकाशमानः अतिशयितः गुडस्य इक्षुरसविकारस्य
 पाकः तज्जन्या ये तन्तव ऊर्ध्वार्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरका-
 त एत दैर्घ्यास्तता तथैव रज्ज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा दा-

नव्यामित्तरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
ज्जिह्वायाः कृतिमाकुर्येत परमां मत्कर्णयोः पारणां ॥ १५४ ॥
आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोक्तस-
दासे तत् कलवैणनिकृण्णमिलद्वाणीविलासामृते ।

नान्ते तुलापुरुषदानादिमधे आयुरारोग्यैश्वर्यादिफलकः श्रुतः
शर्कराचलः स एव मथो मन्यानमन्दरः तस्य भ्रमीर्भमणाणि
अर्जयन् कुर्वन्, तथा रज्जा शर्कराचलं मन्यानं चालयन् अति-
मधुरसामयोसम्पादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसा-
मयिकत्वान्मधुरतममपि अन्या सुधा भवेदाणीतुल्या भवेदा न
वा तदन्या तु नैवेत्यर्थः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमं ।

यस्य प्रदानाद्विष्णवर्करुद्रास्तुभ्यन्ति सर्व्वदा ॥

इति दानखण्डे । आकुर्येत स्पृष्ट्वायामाङः (पा० १।३।
३१) इति तङ् ॥ १५४ ॥

आस्य इति । हे प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसतिः ।
किम्भूते आस्ये । तस्या भारत्या एव हस्ते स्थितस्य लीलारवि-
न्दस्यैव उक्तस्य प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् पद्मिनीत्वात् पद्म-
तुल्यपरिमले । तथा तस्या एव कलो वैशो निकृणः मधुरः स्फुटो
वीणासम्बन्धी नादः तद्रूपं मिलत् सम्बध्यमानं वाणीविला-
सरूपं वक्रोक्तादिनानाविधवाग्विलासरूपं अमृतं यस्मिन् । तथा

तत्केलिभ्रमणार्हं गैरिकसुधानिर्माणद्वयार्धे

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजा राजतः ॥ १५५ ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्विनी काऽपि ते

खण्डां खण्ड इतीदमीयपुलिनस्यालप्यते वालुकां ।

तस्यां एव केलिभ्रमणार्हं लीलागमनयोग्यं गैरिकेनोक्तं । विशेषेण सुधया धवलतया धवलसाधनचूर्णद्वयेण च प्राग्-
दिनिर्माणं यत्र तादृशं यत् हस्मिं गृहं तद्रूपस्तत्तुल्या ऽधरो
यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दन्तस्रजौ द्वे दन्त-
माले राजतः शोभते । तद्रूपः अयं पुरो दृश्यमानः तस्या
भारत्याः मुक्तामणिरचिता हार एव किं तद्वत्ते रेजाते
इत्यर्थः । मरुस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः । अत्र
प्राधान्येन वाणीवर्णनं, अन्यत्प्रासङ्गिकं । पद्मगन्धादिभिर्मुखे भा-
रतीवामोऽनुमीयते । ईश्वराणां गृहं गैरिकादिविचित्रं भवति
गैरिकयुक्ता सुधेति वा ॥ १५५ ॥

वाणीति । हे भैमि वाणी काऽपि वर्णयितुमशक्यत्वात् लो-
कोत्तरा, अथ वा निर्दिष्टमाना उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गारर-
ससम्बन्धिनी वा नदी, अथ च निर्मलजलसम्बन्धिनी वा नदी
अत एव मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका, तथा इदमीयस्याः अस्या-
नद्याः सम्बन्धिनः पुलिनस्य सम्बन्धिनी वालुकैव इक्षुविकाररूपः
खण्ड इति आलप्यते गीयते । तथा पूताः निर्मलाः सिताः
शुभाः चक्रिकाः शर्कराकृतचक्राणि एतस्यास्तीरस्य मृदैव धव-
लमृत्तिकयैव रचिताः किं । तथा पीयूषं अमृतं अस्याः सम्ब-

एतत्तीरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्रुक्रिकाः
किं पोथूषमिदमप्यासि किमिदन्तीरे तवैवाधरौ ॥ १५६ ॥
परमृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं
न तव तरुणि वाणीयं सुधामिन्धुवेणी ।
कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ
भवदुपविपिनाम्ने ताभिरामेडितेन ॥ १५७ ॥

श्रीनि पयांसि इदमप्यांसि किं अस्या जलान्येव अमृतलेना-
लप्यन्ते किं । तथा तवाधरावेव इदन्तीरे अस्या नद्यासीरे
उभौ तटौ किं । शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवदाणी
मधुरतमेति भावः ॥ १५६ ॥

परेति । हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने सुधामिन्धुवेणी सुधानदी-
प्रवाहरूपा तव इयं वाणी परमृतयुवतीनां सम्यगायात्येन गातुं
भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः कोकिलाभिरमौ त्वदाणी
भवत्या उपविपिने उपवने स्थिता य आसृजतः तस्मिन् स्थित्वा
रमालाङ्कुरास्वादेन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च ममाप्येवं वाणी
भवत्वेवं साभिलाषे कण्ठे कर्तुं कण्ठस्यां कर्तुं आसेडितेन पुनः-
पुनर्घोषणेन कतिवारान्नाभ्यस्यते, अपि तु वज्रवारमभ्यस्यत एव ।
तस्मादद्यापि तासां भवदाणी सम्यग्नायातीति ज्ञायत इत्यर्थः ।
कोकिलालापादपि त्वदाणी मधुरतमेति भावः । भिचाटनेन
विद्याभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परमृतपदं । पुमपेक्षया
स्त्रीणां विंशतस्तरुणानामिति सूचनार्थं युवतिपदं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं
 मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।
 एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः
 सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १५८ ॥
 स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्गेत्यतां
 तच्च स्पृष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

ऊर्ध्व इति । हे प्रिये ते ऊर्ध्वा रदनच्छदः आष्ठएव बन्धू-
 कमालामयं स्मरधनुः तवाधराधरतटस्य अधःसीमापर्यन्तं
 मर्यादायां वर्त्तमाना लेखा सैव दैर्घ्यालता तत्र कामत्वापे-
 मौर्वी एषा । तावकी वागपि मान्मथः कामसम्बन्धी कामा-
 द्वैतप्रतिपादकः धनुर्वेदएव सोऽयं विशिष्टस्वदाणीरूपो मान्म-
 थधनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तथा कोणधनुष्मतीभिर्वीणावा-
 दनसाधनधनुर्युक्ताभिः वीणाभिः आरभ्यते, अभ्यस्यते परम-
 द्यापि नायातीत्यर्थः । त्वदाणी वीणाकणितादपि मधुरतने-
 भावः । धनुर्वेदस्य धनुर्धरैरेवाभ्यस्यत इत्यौचित्यं, अभ्यस्यते
 एतदुचितमिति वा । यत् स्वस्य नायाति तदागमनाथमभ्यासो-
 ऽप्युचित एवेत्यर्थः ॥ १५८ ॥

स इति । हे मुग्धे सुन्दरि यः पुरुषः मधु किं नामेति पृ-
 ष्कति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये तवाधरमेव उत्तरं न दत्ते
 स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, न तु तव नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः ।
 तथा हेम किं प्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये यस्त्वदपुरेव

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वदपुः
कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चेत्तरं ॥१५६॥
मध्ये बद्धाणिमा यत्नगरिममन्तिमश्रोणियत्नोजयुग्मम्
जायचेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रनीशित्वमेपि ।

उत्तरं न दत्ते । स विदग्धानां चतुराणां संसर्गि सभायां
मदा अपाङ्गेयतां पङ्क्तिर्वर्द्धिर्भूतत्वं याति गच्छति तेषां पङ्क्तौ
नापवेश्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तथा सुधा नाम कीदृगिति
पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने यत्ते गिरश्च उत्तरं न दत्ते स्मरस्य
विशिखास्तच्च पुरुषं स्मृष्टुमपि विगनोन्मुखा जुगुप्सायै कृतो-
द्यमाः नीरमोऽयमिति जुगुप्सायां न स्पृशन्ति न भिन्दतीति
किं वाच्यं सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । लब्धाणी सुधाया अपि मधु-
रतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रामाणिकं । यास्यः । ग्रामा-
द्यखञ्जौ (पा० ४।२।८४) इति भवार्थे यः । पाङ्केयः नद्या-
दित्वाङ्कः ॥ १५६ ॥

मध्य इति । हे प्रिये त्वं यद् यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे
बद्धो धृतः अणिमा मौत्स्यातिशयो यया मा कृशादरी, तथा
गरिममन्तिमभ्यां गुरुत्वमहत्वाभ्यां सह वर्त्तमानं श्रोणिर्नितम्बः
वत्नोजयुग्मं स्तनयुगञ्च यस्याः मा गुरुस्थूलनितम्बा महोच्चकुचा
श्च, तथा जायत् स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः
सा पतिव्रता । तथा स्मिते ईषद्भासेऽपि धृतो लघिमाऽन्यत्वं यया
मा, अल्पहामेत्यर्थः । तथा मां प्रत्युद्दिश्य ईशित्वं स्वामितामेषि,

सृक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोनब्धकामावम
भूतोरष्टावपिशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यं ॥ १६० ॥

मम प्राणेश्वरी । तथा सृक्तौ वचनचातुर्याविषयं प्राकाम्येन प्रका-
रबाहुन्येन रम्या व्रजोक्तादिनानाकारं वाणीं वक्तुं यो यथा
वाञ्छति तथा वक्तुं तमेव जानामि नाऽन्या । तथा दिशि प्रा-
च्यादौ विदिशि आग्नेयादौ च यशसः सौन्दर्यादिविषयकीर्त्तः
यशसा वा कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छया अप्रतिहतप्रमरोऽवसा
यो गतिर्यथा सा चैवाक्यप्रमरकीर्त्तिः, एवंविधा यस्मात् तस्मात्
कारणान् मुदितो हृष्टः ईश ईश्वरः त्वां निर्माय सौन्दर्यादिना
मुदितः परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भूतैः महासि-
द्धीः तुभ्यं स्वशिल्पाय तद्रूपाय निजनिर्माणाय अदित प्राय-
च्छत् । सन्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वयं दृतमलङ्का-
रादि ददाति । तथेश्वरेण सन्तुष्टेन स्वयं दृतमणिमा महिमा
गरिमा लघिमा वशित्वमोशित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता
चेत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तं, अन्यथा एतत्त्वयि कथं स्था-
दित्यर्थः । एवं सृक्तिः कस्याश्चिदपि नास्तीति भावः । शब्दश्लेष-
शक्तिच्छलेनैतत् सर्वमुक्तमिति ज्ञेयं । वाणीवर्णन एव तात्पर्यं ।
मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकं । अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिच् ।
वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वं तदस्यास्तीति वशी तद्भावो वशित्वं
जितेन्द्रियत्वं ईशममीशः ऐश्वर्यं तदस्यास्तीति ऐशी तद्भावः
ईशित्वम् ॥ १६० ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।
द्राक्षापानकमालमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नामधृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १६१ ॥
शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति नुदति तद्वाहराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जनस्थं ।

त्वदिति । हे प्रिये वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्
पीयूषममृतमेव स्तुमः तस्य अमृतस्यार्थे स पुराणादिप्रसिद्धः
गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं
जाने मन्त्रे । नामं यस्माद्धेतोरनया तव वाण्या यस्मिन्मृते
निजपादयोः प्रक्षालनेनैवानुग्रहे धृतः कृतः । किम्भूतया
द्राक्षापानकस्य पक्वद्राक्षामम्बुभिः संस्क्रुतरसविशेषस्य सामो-
ऽहङ्कारस्तस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तथा । तथा क्षीरे दुग्धे
विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अवज्ञा यस्यास्तया ।
अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया वाण्या स्वीयमुत्तिज-
न्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनादनुपश्वाद् ग्रहाणां ग्रहः कृतो
ऽस्त्येव, अमृतक्षालिततथैव निर्दोषमधुरञ्च वदामीत्यर्थः । द्रा-
क्षाक्षीरे तिष्ठतः पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
प्रभोर्यस्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति
॥ १६१ ॥

शोकेति । हे सुदति कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदय-

बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्त्वैवाभ्यां तदम्भोज्जलिमिह भवतीं पश्य मामेव्यमाणं ॥ १६२ ॥

हृदयत्वात् त्वां चेन्नुदति तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञा-
करः अहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्य उदय-
विम्बितं भानुं सूर्य्यं अनस्तं अस्ताभावं व्रजितुं प्राप्तुं अस्तमगन्तुं,
यदा अनस्तं अस्ताचलप्रतियोगिभूतं उदयाचलं गन्तुं अनु-
नये प्रार्थये । इदानीं त्वया अस्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचले
गन्तव्यं इत्येवं सूर्य्यं करसमुट्योजनया सम्प्रार्थ्य पुनः प्राचीं
नेष्यामीति यावत् । यदि मया अञ्जलौ बद्धेऽपि अयं सूर्य्यः
मामनुनये प्रार्थनायां विमुखः स्याद् यतः एकः केवलो यहो-
ऽभिनिवेशो यस्य एवंविधः, अथ च एको मुखो ग्रहराजः
तत्तर्हि सूर्य्यार्घ्यदानसम्बन्धिनं अम्भोज्जलिं आभ्यां कोकाभ्या-
मेव दत्त्वा इह प्रामादे भवतीं प्रति पुनरेव्यमाणमागमिष्यन्तं
मां पश्य, एवं कोकनदव्याजेन वह्निः सन्ध्यामुपासीतेति वच-
नात् सायंसन्ध्यापासनानिमित्तं वह्निर्निर्गमनार्थमनुज्ञां या-
चितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोक्त्वाऽनन्तरं ईश्वरदत्तकिर-
णप्रकाशेन महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यत
इति सूच्यते । दत्त्वेति पाठे उत्प्रेक्षा । एव्यमाणं गत्यर्थादीर्डा
लटः शानच् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
निजालीनां लीनां स्थितिमिदं मुहूर्त्तं मृगयतां ।
इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिपु वनिनचित्तां सहचरीं
स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिपि । सोऽयं नलः स्वयं सायन्तनं विधिं मान्ध्याग्निहो-
त्रादिकं कर्म विधित्सुः कर्त्तुकामः सन् ग्रामादाद्वहिरभूत्,
निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा इति व्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनय-
सखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमीं आलिपु सखीपु विषये चा-
लिङ्गनमिषाद् वलितं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किं हे
प्रिये अहं सूर्यानुनयार्थं नदीम्प्रति गमिष्यामि भवती च नि-
जालीनां निजसखीनां दहात्रैव कस्मिंश्चित् प्रदेशे त्वया न द्रष्ट-
व्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं तत्कर्तृकं कर्मकं वा परिहसितं परि-
हसितं परिहासक्रीडैव कन्दा मूलं उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशाय
तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्त्तं मृगयतां गवे-
षयतु इति । एवं तद्वचनाङ्गैर्भौ कचिक्लीनाः सखीर्गवेषितुं
निर्गताः । नलोऽपि सायंसन्ध्यां कर्त्तुं वह्निर्गमनादिना
उत्सर्गसङ्गतिः सूचिता । विधित्सुः द्वितीयेति योगविभागात्
समासः ॥ १६३ ॥

श्रीहर्षं कविगजगजिमुकुब्धलङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यं ।
 तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये कृतौ
 भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गा निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६४ ॥

श्रीहर्षमिति । तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्ये अपूर्व-
 तरप्रमेयपरिपूर्णे भैमीभर्तुः चरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तुतं य-
 तादृशे काव्ये एकविंशतेः पूरणः एकविंशगणना सङ्ख्या स-
 यदा एकविंशतेः पूरणी एकविंशा गणना सङ्ख्या यस्य सः स-
 ऽगात् समाप्तः ॥ १६४ ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजना-
 यणकृते उत्तरनैषधीयव्याख्यायां एकविंशः सर्गः ॥ ११ ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ॐ तत्सत् ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्त्रिमाणा
रागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।
अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे
भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं मायङ्कान्तं वर्णयिष्यन् कवि-
द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते । उपास्येति । अमौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्या-
प्रान्तभावेनान्त्रिमाणायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण
रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेता
यस्य तादृशः सन्ध्यारागमदृशभैम्यधरस्मारी मन् तद्विरहास-
हिष्णुतया वहिरवस्यातुमशक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमि-
भागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं पर्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्राप्ता-
दस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप । किं कृत्वा । सान्ध्यं
सन्ध्यामम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधमुपास्य कृत्वा ॥ १ ॥

प्रत्युद्गन्त्या प्रियया विमुक्तं
 पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यं ।
 अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं
 सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायं ॥ २ ॥
 विलोकनेनानुगृहाण ताव-
 दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

प्रतीति । सोऽयं नलः सायङ्कालमम्बन्धिनीं सन्ध्यां रावि-
 न्दिनमम्बन्धिनं मुहूर्तं भैम्याः पुररूपश्लोकयति स्म ऐकैः
 सौति स्म । किं कृत्वा । प्रत्युद्गन्त्या सङ्गमसागच्छन्त्या वि-
 विमुक्तमङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आसृता शय्या तृल्लिख्यं च
 तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां भैमीमपि अधिवास्य वा-
 पवेश्य । पर्यङ्कं अधिशोड (पा० १।४।४६) इति कर्मात् अ-
 धिवास्य ण्यन्तादस्तेर्यप् तस्य धात्वन्तरत्वात् उपा-ङ्गम्
 (पा० १।४।४८) इति कर्मात्वाप्राप्तिस्तामधिवास्येत्यत्र सा पर्यात्त-
 वैवेति ज्ञेयं । उपश्लोकयति सत्यापपाशेति (पा० ३।१।२५)
 णिचि स्म योगे भूते लट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति । हे भैमि त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दा-
 रान् भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु
 तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः ।
 यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्सन्ध्या-
 रागेण कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा ताव-
 त्स्वभार्यः । जलाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिना

अलालि लालापयसैव न्येय-
 मपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
 उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले-
 प्रच्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।
 तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य
 सन्धारजोराजिरिहोज्ज्वलीते ॥ ४ ॥

अनुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लालापयसा-
 ऽलङ्करणेन कृत्वा केनापि अलालीव चालितेषु । तथा कुङ्कुमस्य
 पङ्कैः कृत्वा केनापि अपूरीव । एवंविधा रक्ता दृश्यते यत-
 स्तस्माद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उच्चैरिति । हे प्रिये रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी
 गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नतादम्बरशैलस्य गगनगिरिमौलेः शि-
 खरात् सकाशाच्च्युतः पतितः मूलपाषाण एवाधः पतितोऽथ च
 मन्निहितः पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधः पतनेन हेतुना विचू-
 र्णितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्णकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्ब-
 न्धिनी सन्ध्यैव रजोराजिः सन्ध्यासम्बन्धी राग इत्यर्थः । इह
 सायङ्काले पश्चिमदिशि वा उज्ज्वलीते उपरिष्ठात् प्रमरति ।
 अस्तसमये सूर्यस्य रक्तत्वाद्भृगुगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिक-
 गण्डशैलत्वं । उच्चतरात् प्रदेशात् पतिता गण्डशैलसूक्ष्मी भवति ।
 चूर्णभूतस्य रजोराजिरुद्धं प्रमरति । तद्रजोराजिरेव सन्ध्या-
 रागः प्रायेणोद्धं गच्छति प्रमरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिचूडाख्यपक्कणालि-

ष्केकस्य किं कुकुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोक्षसितैः शिखौघै-

र्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतेयं ॥ ५ ॥

पश्य द्रुतास्तद्रुतस्यैरनिर्यत्-

करावलीहैङ्गुलवेचयाऽत्र ।

अस्तेति । हे प्रिये कुकुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते
प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं तद्वशादुक्षसितैः प्रकाशमानैः किञ्चि-
दुच्चीभूतैः उत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरमि रक्तचर्म-
मयकेसराणामौघैर्वृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मा-
दरुणीकृता रक्तीकृतेत्युत्प्रेक्षा । किम्भूतस्य । अस्ताद्रेशूडा शिखरं
सैव लयः स्थानं यस्य स च पक्कणः शवरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र
हेकस्यासक्तस्य शवरैर्गृहेषु सङ्गृहीतस्य, कुकुटानां कूजेने उक्ता-
मितशिखलं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये ।
नादुत्फुल्लशिखावृन्दसम्बन्धादरुणीभवनसम्भवार्थं यामान्त्याशु-
क्लम् । पक्कणः शवरालयः । गृहासक्ताः पक्षिभिराग्ने क्वास्ते इत्य-
मरः । पेटकं पुष्पादीनां मञ्जूषायां कदम्बकमिति विश्वः ॥ ५ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः
तत्सम्बन्धिनः प्रतीहारस्य दैवारिकस्य पदेऽधिकारमास्यद-
मपि पश्य विलोकय । किम्भूतया । द्रुतं शीघ्रं अस्तङ्गतस्य सूर्यस्य
निर्यन्ती वह्निर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैङ्गुलं

निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि
रात्रिप्रतीक्षारपदे ऽधिकारं ॥ ६ ॥
महानटः किं नु स भानुरागे
सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपीशां ।

हिङ्गुलाख्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेत्रं दण्डविशेषोऽस्या-
स्तया । किम्भूते पदे । निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेशं अत्रा दिनं
यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी स्थेव युक्तंति सन्ध्येव रात्रे-
दौवारिकी जातैत्यर्थः । सूर्याऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरा-
गतेति मायंसन्ध्यया ज्ञायत इति भावः । दौवारिक्यपि हिङ्गु-
लवेत्रपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । तिर्यक्करा-
वलीति पाठे तिर्यक्प्रमाणेणश्च ते कराश्चेति । अहनीत्यत्र
वत्पुरुषत्वाभावादृजभावः ॥ ६ ॥

इदानीं सन्धानक्षत्रयोगं वर्णयति । महानट इति । अङ्गं हि
भैमि महान् सन्ध्यापामनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तथाऽऽति गच्छ-
तीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनो, यदा महान् परमे-
श्वरो नटो नर्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति
स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः । भानोः सूर्यस्य रागे लाहित्ये
सति अस्तमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां
सन्ध्याकान्तिं किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटीं, नेपाली कुनटी-
गोलेत्याद्यभिधानान्कनःशिलारूपां, तथा ईशामपि स्वकालस्वा-
मिनीं वा अथ पितृप्रसुरूपब्रह्मत्वाद्देवतारूपां, अथ च समु-

तनोति तन्वा किञ्चनाऽपि तार-

श्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारं ॥ ७ ॥

द्विमतो मन्ध्याय सम्यग्विचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चि-
दङ्गतथा मन्ध्यारागतिरोहितकान्तितया वा कृशया किञ्चि-
दृश्या । तथा वियताऽपि गगनरूपया लक्षणया यावदङ्ग-
विस्तीर्णया च । यदा आभामस्येन व्याप्तं वियद्यया गगन-
न्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुष्पाभिमालया
हारं तनोति विरचयति किं । यदा ताराणां शुद्धमैक्ति-
कानां श्रेण्यैव तादृश्या ग्रथितमैक्तिरमालया हारविर-
चनं युक्तमिति मन्ध्याकालः मन्ध्यामेवविधां मञ्चिन्त्य नक्षत्रपर-
म्परामेव विरचयति किमित्यर्थः । मन्ध्यारागः कियानवशि-
ष्टोऽस्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिदृश्यानि जाता-
नीति भावः । तथा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता
गगनेनैव हारं तनोतीति वा । मन्ध्यामेवविधां विज्ञाय तूष्णी-
भूत, इति न किन्त्वैचित्र्यादिशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि
विरचयतीत्यर्थ इति वा अपिशब्दार्थः । अथ च स प्रमिद्धो
महानटस्तण्डववृत्तकर्त्ता शिवः भानोः सूर्यस्य रागे सति
अस्मिताद्धै सूर्यं सतीति यावत् । तच्च मन्ध्यासमये मनःशि-
लातुल्यवर्णां अचिरम्यासुत्वात् कुत्सितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं
मन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा सायं मन्ध्यावन्दनं कृत्वाऽष्टमूर्त्तिषु मध्ये
तारापरम्परैव माला यस्यां तथा गगनरूपयाऽपि अमूर्त्तयाऽपि

कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनान्तं अङ्गहारं मुखकरपाश्या-
ङ्गानां विक्षेपं करोति किमिति त्रितर्कैः । अमूर्त्तस्याङ्गहारक-
रणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्य-
भोगादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु विद्यताऽपि त-
न्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति । भानु-
रागे मनःशिलातुल्यवर्णी सन्ध्यामपीशां सहचरीं पार्ष्वतीं वि-
चिन्त्य विशिष्टया विद्यद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति । पार्ष्व-
तीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति । अथ च महानतिप्रवीणो नटः कु-
क्षितां नटीं नृत्तेऽनतिचमुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्तमानां
तरुणीं रमभावमन्धौ वर्त्तमानां वा रमभावज्ञां । अत एव
सभायां अनुरागे ईशां सन्धानुरागजनने समर्थां मञ्चिन्त्य वि-
द्यत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालया-
पल्लवितया तन्वा अङ्गहारं तनोति तदमाश्रितं किन्तु रमभा-
वादिजनयन्त्या तथा सभानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्म्मकौश-
लेनापि सभानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ।
अथ च महान्वर्त्तको वयःसन्धौ रसादिसन्धौ वा वर्त्तमानां
तथा समृद्धिमतीसपि स्त्रियं कुक्षितां नटीं नृत्तानभिज्ञां
ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं
तनोति तदमाश्रितं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावाभृ-
त्तेन सभानुरञ्जने सामर्थ्याभावात् सभानुरञ्जनार्थं स्वयमेव
निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्याऽपि महानति-
समृद्धौ अटति सर्वत्र गच्छति तादृशाऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धौ

भूषास्थिदाम्बुटितस्य नाय्यात्

पश्याडुकोटीकपटं वह्निः ।

दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः

सायं नटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्त्या कृत्वाऽपि यो
ऽनुरागस्तद्विषये ईशां मौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयति ।
तथा शैशवतारुण्ययोः मन्धो वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रमणीय-
वसन्धिस्यत्वाद्रमभावज्ञां वा सञ्चिन्तयित्वा कथं कान्त्याऽनुरागेति
कुनटीमपि तरुणीं रमभावज्ञां वा तथेयां सम्पन्नाञ्च नृत्त-
तत्त्वा तदीयशरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्धमौक्तिकमाला-
हारं विरचयति तत्रानुरक्तः सन् तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः ।
एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । सभानुरागैः मन्धा-
येति पाठो वज्रपुंशोः स्तकेयदृष्ट्यादुपेक्ष्य । अटः पचाद्यच् ।
मन्ध्या दिगादित्याद्यत् । तारशब्दस्य नक्षत्रकनीतिकाभिधा-
यित्वं दशममर्ग एवाक्तं ॥ ७ ॥

भूषेति । हे भूमि तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स शम्भुः
सायं नटति सायं नटनर्त्तकः सन् उद्धतात् नाय्यात् नृत्ताद्धेतो-
स्तुटितस्य भूषास्थिदाम्बो भूषणास्थिमालाया उच्छलितैः खण्डैः
शकलैः तैरेव उडुकोटीकपटं कोटिमङ्गलानक्षत्रव्याजं वह्निर्धा-
रयद्भिरिह सायं समये दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतानि
नक्षत्राणि न किन्तु ताण्डववृत्तितास्थिमालोच्छलच्छकलान्येव

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य
 बधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
 तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा
 ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ८ ॥
 सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः
 शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव ।

दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नटो
 नृत्यं स्फुटितहारखण्डैस्तीव्रन्दं मण्डयति । मण्डयतीवेति पाठे
 उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

काल इति । हे प्रिये कालः सन्ध्यासमय एव किरातो
 ऽथ च कृष्णवर्णा हिंसकत्वान्मृत्पुरुषो वा कालो गिरिमहारण्य-
 सञ्चारो शवरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, यदा
 विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतशृण्डदण्डाये
 प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य
 द्विपस्य बधं व्यधादकरोत् । तस्यैवेह तस्य करिणो रुचिरा
 रस्या सन्ध्याऽस्रधारा रुधिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि वि-
 दारिततदीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि, सन्ध्यासरागो रक्तधारा ता-
 राश्च स्थूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति वज्र-
 ब्रीहौ कप् ॥ ८ ॥

सन्ध्येति । विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वे शिवायाः पार्वत्याः
 विवाहावसरे सन्ध्यया सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चि-

दिग्वाससा कूर्चमवैमि पुष्प-

सिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

सतीमुमामुद्वहता च पुष्प-

सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

माशायां विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवस्त्रं
तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकास्ये पङ्क्त्युत्सवे पर्यधायि
परिहितः । यतो दिग्वलयमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरि-
धानावसरेऽपि दिग्वसनादौचित्या रक्तदिग्भाग एव परिहित
इत्यवैमि शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि
वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकास्यपर्वणि कौ-
सुम्भादिरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः ।
तत्रेशस्य दिग्वसनत्वाद्भक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः ।
वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यामरागः प-
श्चिमदिग्भाग इति भावः ॥ १० ॥

प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीच्योर्दयोरपि तुल्यवर्णत्वात्
सायंसन्ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत
इत्याक्षेपे बस्य परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमि-
ति । हे सुनेत्रे सतीं दाक्षायणीमुमां पार्वतीं च उद्वहता परि-
णयता दिग्वाससा हरेण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसन्धी-
मभि हे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये लक्षोक्त्य हे प्राचीप्रतीच्यौ
दिशावेव रागेण रक्तवर्णं शोभा ययोस्ते रक्तवर्णेन शोभेते

दिशौ दिसन्ध्योमभि रोगशोभे
दिम्बाससेभे किमनन्निपातां ॥ ११ ॥
आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु
योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिर्जुः ।

इति वा । तादृशे रक्ते उभे द्वे वसने ऽलम्बिपातां प्राप्ते किं ।
विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्बभूवत्वाद् रक्तवस्त्र-
द्वयं शिवेन लभ्यमित्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिक्षाविव
वस्त्रे द्वे सन्ध्ये ललीकृत्य रोगेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे
कर्म्मभूते ते प्रापिते किं । विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे
समर्प्यते तस्माच्छिवेन दिग्द्वयरूपे मम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्त-
शोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आज्ञप्तं स दिग्द्वयं रक्तशोभं
चकारेत्यर्थं इति वा । मुनेर्नोति पाठे संयोगोपधादिति
(पा० ४।१।६३) निषेधात् ङीष् चिन्त्यः । दिसन्ध्यौ समाहारे
दिगोरिकत्वे आवन्तो वेति (पा० २।४।३० वा० ४) स्त्रीत्वे च
दिगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् सन्ध्याशब्दस्य तद्धितान्तपद-
त्वाद्धलस्तद्धितस्येति (पा० ६।४।१५०) यलोपः, अभिरभागे
इत्यभेः (पा० २।४।८१) कर्म्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया ।
गत्यर्थत्वादणौ कर्त्तृणौ कर्म्मत्वं ॥ ११ ॥

आदायेति । योऽयं भानुरेव भिक्षुः परित्राट् दण्डं पा-
रिपार्श्विकमेव वैष्णवयष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्रामति
सोऽयं तापसः परित्राट् सायङ्काले अश्वौ निमज्जन् पाताळं

अब्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं
 सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायं ॥ १२ ॥
 अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे
 सन्ध्याकषोस्त्रेखपरीक्षितो यः ।
 विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं
 तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

प्रविशन्नथ च बज्जले जलाशये स्नानं कुर्वन् सन्ध्यायामभ्रं
 गगनं तदेव काषायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि स्वस्योर्ध्वभागः
 अथ चोच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृत्वा
 वानिव । एवं यतिरपि बज्जकालावस्थानस्य निमिद्धत्वादुक्तल-
 क्षणः सन् परिभ्रमन् काषायं वस्त्रं धारयति । काषाया इव
 सन्ध्या शोभत इत्यर्थः । माठरः पिङ्गलो दण्डः, भिक्षुः परि-
 ब्राट् कर्मन्दीति चामरः । काषायं तेन रक्तं (पा० ४।२।१)
 इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्तेति । यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीच्यां वर्तमाने निकषोप-
 लाभे सुवर्षपरीक्षापाषाणतुल्येऽस्ताचले सन्ध्याराग एव कषो-
 स्त्रेखः घर्षणोस्त्रेखस्तेन परीक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्यमेव हिर-
 ण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कस्मैचिद्दत्त्वा तारारूपान् वराट-
 कान् कपर्दकान् आदित जग्राह । उत्तमं सुवर्षं रक्तपीतं भवति
 तथा च रक्तपीतसुवर्षसूर्यगोलकस्य निकषपरीक्षितसुवर्षरेखेव
 सन्ध्या दृश्यते । तारासु वराटका इव दृश्यन्त इत्यर्थः ।

पचेलिमं दाडिममर्कमिव-
मुत्तार्य सन्ध्या त्वगिवोज्ज्वलाऽस्य ।
तारामयं वीजभुजाऽदस्य
कालेन निष्कृतमिवास्थियूथं ॥ १४ ॥

द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तैर्न
वञ्च्यते च । वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराट
एव गृह्यते ॥ १३ ॥

पचेलिममिति । दाडिमवीजभुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव
पचेलिमं तरोरूपर्येव स्वयं पक्वं दाडिमफलमुत्तार्य गगनत-
रोस्तोढयित्वा वीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्य
दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तकृत्तिरेवोज्ज्वला परित्यक्ता, तद्वीजभ-
क्षणार्थमुपरितनवीजकोशवत् सन्ध्या पृथक् कृता । तथा वीज-
भक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपं अदस्यममुष्य दाडिमस्य
अमीषां वीजानां वा सम्बन्धि अस्थ्यां वीजमध्यस्थले श्वेतकणा-
नां यूथं वृन्दं निष्कृतमिवाद्गोर्णमिव, वीजानि भक्षयित्वा गृहीतं
रसमन्तर्गतश्वेतकणावृन्दं पुनः फूत्कृतमिव । न हि काला-
दृतेः सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य
तत्त्वचं परित्यज्य वीजान्यास्वाद्य गृहीतरसान् वीजकणान् फू-
त्कृत्य त्यजति ॥ १४ ॥

ताराततिर्वीजमिवादमाद-
 मियं निरष्टीवि यदस्थियृथं ।
 तन्निष्कुलीकृत्य रविं त्वगेषा
 सन्ध्योज्झिता पक्लिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥
 सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य
 चण्डोपतेर्यत्पतनाभिघातात् ।

तारेति । सामर्थ्यात् कालेन कार्त्तं रविमेव तत् पक्लिमं पचे-
 लिमं दाडिमं निष्कुलीकृत्य निर्गतबीजकुलं कृत्वा बीजरूपं मारं
 गृहीत्वा तदीया त्वगेषा सन्ध्या उज्झितां, वाञ्छाब्दः समाव-
 नायामुज्झिता किमित्यर्थः । तत्किमित्याशङ्क्याह । बीजानि
 आदमादं भक्षयित्वा अस्य सूर्यरूपस्य पक्लिमदाडिमस्य संवन्धि
 अस्थियूथमिव इयं ताराततिः निरष्टीवि निष्ठूता । जग्ध्वा-
 जग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीक्ष्ण्येन द्विर्वचनञ्च । निरष्टीवि
 कर्षणि चिण् निष्कुलीकृत्य निष्कून्निष्कोपणे (पा० ५।४।६२)
 इति डाच् । छेपकोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥ .

सन्ध्येति । हे प्रिये सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृतं ता-
 ण्डवं नृत्यं येन तस्य चण्डोपतेः पदोत्तरणयोर्दृढयत्नेनाभि-
 घाताद्भेताः उत्पतयालुभिरुत्पतनशीलैरुच्छलितैः कैलासशै-
 लसमन्भिस्फटिकात्मनां खण्डैः शकलैः शौरमण्डि अलङ्कृता
 पद्म, कैलासस्फटिकखण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते ।

कैलासशैलस्फटिकाभ्रखण्डै-
 रमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्वौः ॥ १६ ॥
 इत्थं ह्रिया वर्षनजन्मनेव
 सन्ध्यामपक्रान्तवर्तो प्रतीत्य ।
 तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं
 निरीक्षमाणः स पुनर्बभाषे ॥ १७ ॥
 रामेपुमर्मव्रणनार्त्तिवेगा-
 द्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात ।

उत्पतयालुभिः स्पृष्टि गृहीत्यालुच् (पा० २।२।१५८) ॥ १६ ॥

इत्यमिति । सं नलः पुनर्भेमी बभाषे । किम्भूतः । इत्यमुक्त-
 प्रकारेण वर्षनजन्मना स्तुतिजातया ह्रियेव अपक्रान्तवर्तो नि-
 र्गतां सन्ध्यां प्रतीत्य नित्यं निश्चित्य अन्तरिक्षं गगनं तारात-
 मोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्याऽप्युत्तमो निज-
 वर्षनजातलज्जयाऽपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति । भोः हे कामशरासनभूः कामशरासनमेव भुवो
 यस्याः भूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि रामस्य राघ-
 वस्य जामदग्न्यस्य वा द्रुपुणा मर्मणो व्रणनाद्देनाद्देतोदत्पन्ना
 आर्त्तिः पीडा तस्या वेगादाधिकाद्देतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः
 सन् भीत्या रत्नाकर एवायं प्राक् तस्मिन्नवसरे उत्पपात ऊर्ध्व-
 मागात्, नेदं नभो यः पूर्वमुत्पपात सः ग्रामजलः स्फुटरत्नगर्भो
 रत्नाकर एवायं न लेतन्नभ इत्यर्थः । कीदृशः । पाश्याणां जल-

याहौघकिर्मीरिमीनकम्बु

नभो न भोः कामशरासनभूः ॥ १८ ॥

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्ता-

स्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

चारिणां जन्तूनामोघैः किर्मीरिता मिश्रिता तत्सहिता मीनाः
कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसम्बन्धि आघः शुक्रवृह-
स्पत्यादिताराग्रहसमूहो ध्रुवमण्डलग्रहसम्बन्धी समूहो वा, तेन
मिश्रितो मानाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखानक्षत्रश्च
यस्मिन् । रघुनाथेन किल मेलुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमां-
रब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादत्यतितन्दित्युच्यते । परशु-
रामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सन्नुत्पतितः,
समुद्रजलस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्येत्यर्थः । समुद्रस्या-
धोदेशे स्थितानि रत्नयाहादीनि अधस्थितेन जलेन सुखेन द्रष्टुं
शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव । न तु रा-
श्यादिभूताः शिष्टाश्च ताराः समुद्रभौक्तिकान्येव न तु तारा
इत्यादि ज्ञातव्यं । शरामनभूरित्युवङ्स्यान्नत्वान्नदीत्वाभावाद्वा-
स्वत्वाभावः । द्रुस्रपाटस्तु सहैकवंशप्रभवन्निति वत् समर्थनीयः ।
यदा शिष्टकविप्रयोगदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोहायेति । हे भैमि पुष्पशरेण कामेण देवानामप्सरसाञ्च
मोहायान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जननार्थं देवादीनामुपरि वर्त्त-
मानत्वादिमुक्ता ऊर्द्धं क्षिप्ताः, शुभ्रपुष्परूपाः शरा एव तारा

पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य भीमि

प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १८ ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्री-

कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

इत्यहं शब्दे । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात् ताराणां
बहुतरत्वात् कथं कामबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते । खलु य-
स्मात् पञ्चशरस्य नास्ति पूर्वपदत्वेन वर्त्तमानः पञ्चशब्दः प्रप-
ञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारः तदाशक्तः, न तु मञ्ज्यावा-
चकः, पञ्चि विस्तारवचने इति स्वार्थणिजन्ताद्भाताः पञ्चाद्यच्चि
पञ्चयन्ति विस्मृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहे न तु
पञ्चमञ्ज्याकाः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्त-
मेवेत्यर्थः । कस्यव । पञ्चास्यवत् "मिंहो सृगेन्द्रः पञ्चास्यः" इति
मिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे मिंहस्य पञ्चमस्य मुखत्वाभावात्
पञ्चयति विस्मृत भवति पञ्चं विस्मृतमास्यं यस्यासौ पञ्चास्य इति
व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दे यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः । प्रपञ्चो
विस्तार इति हलायुधः ॥ १८ ॥

नभ इति । नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या
मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य
चक्रवाकोममूहस्य दृष्टीर्नैवयोरपामश्रुजलानां पृषन्ति विन्द्वः
सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनेर्दृश्यन्ते । तथा तामां ता-
राणां सङ्क्रमणानि पुष्पस्यवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गच्छदा-

दृशोरपां सर्भि पृषन्ति ताराः

पतन्ति तत्सङ्क्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

अमूनि मन्ये सुरनिर्जरिण्या

यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरखेलत् सुरभीतिदूर-

मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

व्यजलामां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति चिरस्थितिम
द्यानि वाप्यपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्क्रमणानि
तताराप्रतिविम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्नाधःपातीनि य
पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहाः तामां ताराणां सङ्क्रमण
वीथयो मेघादिसङ्क्रान्तयो वा । धारा अश्रूणां प्रवाहा
वा । स्त्रियो हि विरहमसहमाना रुदन्ति । पतन्तीति तिङ्
पृषद्विशेषणं वा ॥ २० ॥

अमूनीति । हे प्रिये गोधाख्यास्तारा गोधा मकराणि
अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि अमरनिर्जरिण्या मन्दाकिन्या याद
जलजन्तव एवेत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटा अपि जले व
उपरि च दृश्यन्ते तस्माद्देवनद्याया दांस्त्वैतानीत्यर्थः ।
उपरिवर्त्तमानेन द्रष्टुं योग्या न स्वधःस्थितेनेत्यत आह ।
नाकनद्याः पूरे प्रवाहे खेलन्तः क्रीडन्तः सुरास्तेभ्यः सका
क्रीत्या दूरतलपर्यन्तमग्नानि, अत एव जलतलगामित्वाद

स्मरस्य कम्बुः किमयश्चकास्ति •

दिवि त्रिभोकीजयवादनीयः ।

कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनै-

र्वादिचक्षुष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं

याऽजोजिवत् पद्मममृमुच्च ।

भागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलगामि गङ्गायादियादांमि व्यक्तं जले पश्याम इत्यर्थः । गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्येति । त्रिभोकीविजये वादनीया वादनाहः स्मरस्य मन्मन्थी अयं प्रत्यक्षदृश्यो विश्वाखानचक्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किं । उच्चतरदेशे वादितवाद्यं सर्व्ववाकर्ण्यत इति गगने स्थापिता स्नाकत्रयविजयवादनाहः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योडुमयैस्ताराकूपैः प्रसूनैः कृत्वा वादिचक्षुष्टिः वाद्यनिर्माणं घटते, स्मरस्यैव धनुषः पुष्परूपत्वदर्शनात् तदोद्यस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वमस्मावनायुक्तत्वात् । ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च शाक्तमन्त्रमिद्धा मारणाच्छाटनाद्यभिज्ञा स्त्री किं । या रतीशं दिवा निर्ज्वलिविव वीजमस्त्रिधेरजीजिवत् सञ्जीवं चक्रे, पद्मम-

योगार्द्धिमस्या महतीमलग्न-

मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि

ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

मूमहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे काम
उदीतो भवति पद्मानि च मङ्कुचनि । अलग्नं निराधारं
अम्बरचुम्बि आकाशवासि तारामात्रात्मकत्वादलग्नमराशिभूतं
वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु तारारूपः शङ्खेऽस्या रात्रियोगिन्या
महतीं योगार्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः
शङ्खे रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं
वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चित्
मोहयति मूर्च्छां प्रापति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्यागिनी
किमित्युत्प्रेक्षा । कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्वमवाकं
स्मर्त्तव्यं । अजीविवदमूमहदिति णौचडीत्युपधा ह्रस्वः ॥ २३ ॥

प्रबोधेति । हे प्रिये प्रबोधकाले जागरणममयेऽथ च मरु-
ज्ञानोत्पत्तिममयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्यदीप्तिवस्तका-
न्तीनि ताराः नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसम्बन्धीनि कुसु-
मानि नितरां दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तिकुर्वन्ती
शून्याध्वनि बौद्धाध्वनि शून्यादिदर्शने विषमयोगिनी काचित्
प्रव्रजितैवेयं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रती-
यमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मूषाऽभत्यमाह व्रूते ।

निशाऽऽह शून्याध्वनियोगिनीयं
 मृषा जगद्भृष्टमपि स्फुटाभं ॥ २४ ॥
 एणः स्मरेणाङ्गमयः सपत्नी-
 कृतो भवद्भृद्युगधन्वना यः ।
 मुखे तवेन्दो लसता स तारा-
 पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयं ॥ २५ ॥

बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्यानातिरिक्तं सर्वं
 मिथ्येति बोध्यते । योगिन्यपि प्रपञ्चा मिथ्येति दर्शयति तथे-
 यमपि रात्रिरहन्त्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात्
 गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमा-
 नात्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

एण इति । हे भैमि तव मुखे एतेन्द्रोऽप्यहोरात्रादिगुण
 योगाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा भवद्भृद्युगमेव धनुर्यस्य
 तेन स्मरेण तव मुखेन्दो विमतो मृगवाञ्छन्मृतात् सम्प्रतिपन्नव-
 दित्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्गमयः कलङ्करूप एणो मृगः सप-
 त्नीकृतः मुखे, तच्चरपदर्शनाज्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापर-
 पार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः, स एव मृगः ता-
 रापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिभ्रमललो बाणस्तेनानुगतः सन्
 सहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किं । चन्द्रे मृगेन
 भाष्यं स चात्र नास्ति, सचापः कामस्य मुखे लसति, गगने च
 मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते,

लोकाश्रयो मण्डपमादिदृष्टि-

ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।

स्वकान्तिरेणूत्करवान्ति मन्ति

घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

तर्हि कामेन विधान्तर्गतपत्रपार्श्ववर्हिर्निर्गतवाणमहितो व्य-
तः पलाय्य गतः स एणोऽयं मृगो दृश्यते किमिति प्र- मा-
नेत्प्रेक्षा । सपचनिष्यत्रादति व्यथन इति (पा० ५।४।६१) डाच्
॥ २५ ॥

लोकेति । हे भैमि ब्रह्माण्डं आदौ सर्वस्मादपि पूर्वं सृष्टि-
निर्माणं यस्य, अथ च चिरकालनिर्मितं पुराणं मण्डपमिति
आभाति तत्र दिव शोभत इत्यर्थः । यतस्त्रयाणामपि लोका-
नामाश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामा-
श्रयः तच्छायानिवासित्वालोकानामाश्रयनामत्वाच्च तस्य । अत
एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्याऽनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सम्बन्धि-
नीषु सर्वासु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि, काष्ठानि दारुणि
खलीकृत्य तेषु भानि मन्त्राणि स्वकान्तिरूपस्य उत्खातरे-
णूत्करस्य सम्बन्धीनि वान्तिरुद्धारस्तदन्ति मन्ति घुणाख्यकोट-
निर्मितो व्रणः क्षिद्रन्तस्य द्वारं मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि
घुणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानीव दृश्यन्त इ-
त्यर्थः । अनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजोर्त्सा यदा भवति तदा
तदीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णक्षिद्रजोयुक्ताणि घुण-

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि

शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य ।

पोभूयते वासरसेतुनाशा-

दुष्कृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥

रामालिरोमावलिदिग्बिगाहि

ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

कृतच्छिद्रमुखाणि वृत्तानि च दृश्यन्ते तानिव भानीति भावः ।
मण्डपोऽस्ती जनाश्रय इत्यमरः । अनुकाष्ठं वीक्षायामव्यथी-
भावः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वदिग्ब्यापितमोवर्षणं प्राच्यादिकमेणोपक्रमते ।
प्रचीति । हे भैमि अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या
वासररूपस्य मेतोः सूर्यास्य प्रभामर्यादाया नाशादुष्कृङ्खलो
निरगलः शक्रेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरप्रवाहस्य
श्यामः पूर इव पोभूयते मृगं प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
त्वं पश्य प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसम्भवः जलपूरो
ऽपि बन्धोपगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नितरां प्रसरति । पुङ् सर्पण
इत्यस्माद्गृशार्थं यङ् द्विवचनं ॥ २७ ॥

दक्षिणदिग्ब्यापितमो वर्षयति । रामेति । श्रीरामस्यालिः
मनुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वादोमावलिर्निर्यासस्या दक्षिणस्या
दिशो विगाहि नितरां व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्वाददि-
णदिकस्य तद् वाहनं महिष एव ध्वान्तायते कण्ठजनीलो

यदीक्ष्य दूरादिकविभ्यतः स्वा-
 नश्चान् गृहीत्वाऽपसृतो विवस्वान् ॥ २८ ॥
 पक्कं महाकालफलं किलासीत्
 प्रत्यगिरेः सानुनि भानुविम्बं ।
 भिन्नस्य तस्यैव दृशन्निपाता-
 दीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

ऽभकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्
 वीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्मरणादिभ्यतः सभयान् स्वानश्चान्
 गृहीत्वाऽपसृतः पलायित इव । दक्षिणदिशि तिमिरं यममहि-
 षवच्छोभत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तदाहनस्य दास्यत्वं सूचितं,
 अत एव ततोऽप्यश्वाणां भयं युक्तं । ध्वान्तायते उपमानादा-
 चारे कर्तुः क्यडिति (पा० ३।१।११) व्यङ्ग्यत्वात् तङ् । सेतु-
 रालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः ॥ २८ ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति । पक्कमिति । भानुविम्बं प्रत्यग्-
 गिरेः प्रतीच्यां वर्त्तमानस्यास्ताचलस्य भानुनि कालवशात् पक्कं
 महाकालस्यैन्द्रवारुण्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः ।
 तथाऽहमतिपक्त्वादतिशयत्वादुच्चतरदेशादधस्ताद् दृशदिशि-
 लायां निपातात् तदभिघाताद्धेतोर्भिन्नस्य विदीर्णस्य तस्य
 भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि वीजान्येव तमां-
 सीति जानामितमां नितरां मन्ये । पर्वतादिकठिनभूषमुद्भवं
 जम्बीरवर्त्तुलं पक्कं सदतिरिक्तकृष्णवीजं महाकालफलं गृहोप-

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
 प्रदक्षिणाङ्गास्वदनादृतस्य ।
 दिशस्तमश्चैत्रथान्यनाम-
 पत्रच्छटाया मृगनाभिगोभि ॥ ३० ॥
 ऊर्द्धं धृतं व्योम यदुष्णरश्मे-
 दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

सर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्वध्यते । अस्तमयसम्बन्धात् परिण-
 तकालं रक्तं महतः कालस्य फलभृतञ्च भानुविम्बं महाकालफ-
 लमिव । तमांमि त्रिदीर्गस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानोव प्रसर-
 न्तीत्यर्थः । अन्यदिगंपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यमन्यास-
 म्बन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्धकारसूचनार्थं तममां बीज-
 त्वेन निरूपणं ॥ २९ ॥

उदीचीव्यापितमो वर्णयति । पत्युर्गिति । चैत्ररथं कुबेर-
 वनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्र-
 रथाख्यवनरूपपत्रवल्किाया उत्तरस्या दिशा मृगनाभिः पत्र-
 वल्लीरचनामाधनभृतां कस्तुरी तद्वच्छाभते एवंशीलं कृष्णतमं
 तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव, यतः सुमेराः प्रद-
 क्षिणीकरणाङ्गास्वता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रिर्य-
 दपि गिरीणां पतिसत्थापि सूर्येणानादृतत्वाद्धीन एव ।
 मेरुरेव महान् । अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्द्धदिग्व्यापितमो वर्णयति । ऊर्द्धमिति । तमालश्यामसं

पतत्तदेवांशुमतां विनेदं
 नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रं ॥ ३१ ॥
 ऊर्ध्वार्पितन्युज्जकटाहकल्पे
 यज्ञोष्णि दीपेन दिनाधिपेन ।

यज्ञोम दिवा सहस्ररश्मिः सहस्रसङ्घैः करैः किरणैरथ च ह-
 स्तेरुर्ध्वं दूरोच्चप्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नभ एवेदं तमालश्यामलं
 अंशुमता विना सायंममये सूर्याविनाशाद्वारकेणानेन विनाऽधः-
 पतत् सत्, नेदिष्ठतामतितमां नैकयमेति, तमिस्रं कुतः कस्मा-
 दकस्मादागतमपि तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निक-
 टीभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः । पततज्ञोमैवं तमिस्रं कुतो भूमौ
 निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं नभोऽस्तीति वा । अन्यदापि यत्
 कस्यचित् कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते तदभावेऽधः पतत्येव । नेदिष्ठतां
 अतिशयने दृष्टनि, अन्तिकवाढयोरिति (पा० ५।३।६३) नेदा-
 देशः । कुतः । पत्ते सार्वविभक्तिकस्तमिः ॥ ३१ ॥

अधादिगत्यापितमो वर्णयति । ऊर्ध्वेति । सामर्थ्यादिविना
 ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरिभागेऽर्पितो न्युज्जः कज्जलधारणार्थम-
 धोमुखोऽतितमां महाकटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे
 व्योम्नि अधिकरणे प्रकाशकारणा कज्जलधारणार्थेन दिना-
 धिपेनैव दीपेन करणेन यत् कज्जलं न्यधापि न्यस्तं तत्कज्ज-
 लमेव तमो भूत्वा क्रमसञ्जातबाहुल्येन कृत्वा मिलत् युक्तं भवत्
 पतनाख्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सत् भूमावस्त्वलत् किं

न्यधायि तद्भूमिलङ्गुलं

भूमौ तमः कज्जलमस्त्रलत् किं ॥ ३२ ॥

ध्वान्तेणनाभ्या शितिनाऽम्बरेण

दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

अतिभारेण पतितं किं । गुरुत्वाद्धि पतनं युक्तं । तत् कज्जल-
मेव भूमौ पतितं किं, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ
इति वा । कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण बद्धं भवद् गुरुत्वादधः
पतति । कटाहः कर्परे तथेति निघण्टुः । ईषदममात्रा कल्पप्र-
त्ययः ॥ ३२ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तेनैवैणनाभ्या कस्तूर्या तथा शितिना नीले-
नाम्बरेण गगनेनाथ च वस्त्रेण । यद्वा । ध्वान्तेणनाभ्या कृत्वा
नीलेन गगनेनापलक्षितास्तथा निशितात् पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चाज्य-
लैस्तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च
तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षितास्तथा प्रकाशभावनान्दार्ढ्यमन्द-
नयनैर्नरैर्लक्ष्या लक्षणीयाः, अथ च मन्दाक्षस्य लज्जाया वि-
षयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः स्वेगिणोतुल्याः
दिशः, अनिन्दौ चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्रत्वाच्छायायां
निशि मामायां प्रतिपद्यन्ति तस्मात् सपत्नीभ्रान्त्या त्वं मेर्या
भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभवस्त्राद्याभ-
रणाः, कृष्णायाञ्च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायांतीति ।
ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नधृतपुष्पाः

मन्दाक्षलक्ष्याङ्गिणि मामनिन्दौ
 सेर्ष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
 भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्
 मिथोमिलद्दृष्ट्वाञ्चलमादिपुंसः ।
 आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म
 श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कामवाणपोडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति
 तदीयनायिकाश्च सेर्ष्या भवन्ति, तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्व्या
 अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्ग्यापि वा
 वर्णितमनेन । कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभि-
 केत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दनयनानामन्त-
 स्तमोवाङ्गल्यात् । अथ च तमोवाङ्गल्यान्मन्दाक्षा अत एव द-
 गमनाः, लज्जया वा मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्द पूर्व-
 वत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्वि कृशाङ्गि भास्वन्मयीं स्वरूपां द-
 क्षिणां दृशमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः सङ्कोचयतः
 आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ दावपञ्चलावूर्ध्वाधः-
 पुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वाच्चिविडरोमकं, अत
 एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म येन ता-
 दृशं पक्ष्म नेत्रसम्बन्धवूर्ध्वाधःपुटे पुनर्धनीभूतरोमाण्येव तमांसि
 वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिर-

विवस्वताऽनायिषनेव मिश्राः
 स्वगोसहस्रेण समञ्जनानां ।
 गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
 स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥
 ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां
 वैषेपिकं चारु मतं मतं मे ।

व्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्षेति जात्यैक-
 वचनं ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति । विवस्वता नेत्रमित्यपरनामधेयं यामां ताश्च-
 क्षुरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां महस्मेण समं
 सह मिश्रा दिने निमीलिताः सत्यः अनायिषनेव नीता इव
 यस्मात् तेन खलु तेनेदमान्ध्यं प्रकाशाभावाच्चेनापगमाच्च
 रूपाग्रहणं, नलन्धकारैः कृतेदमान्ध्यं, तमेवशात् किमपि न
 दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मि-
 श्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति । हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ध्वान्तस्य विचार-
 णायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थ-
 साधर्मवैधर्मनिरूपणात्मकं काणाददर्शनं चारु मदुपपत्तिकं न
 त्वन्यदिति मे मतं ममत्तं । खलु यस्मात् कारणात् मस्यदायविदः
 तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलिकमाहुर्वदन्ति । अत एव तमसस्त-
 त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं ममर्थमुलू-

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ६६ ॥

कस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृशते अनेनेति दर्शनं, चारु मदुपपत्तिकं
न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतं । खलु यस्मात् कारणात् तद्दर्शनं
वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति । वैशेषिकमप्युलूकापरं
काणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चेतदपि तमो नि-
रूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलं । वैशेषिकदर्शनं
च किमिदं तमो भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासामभाव
एव तम इति सूत्राविरोधेन व्यामिश्रवाचायां दयः षट्पदार्थवै-
धर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचर्यास्त्वारोपितं
भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे सत्येव तमः प्रतीतिर्भाभाव
एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्पुः । एतदसहमानाः
श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभावमेव तमत्वेन निरनेषुः,
यस्मान्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय क्षम-
माहुरिति वाऽन्यः । महत्यन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं
को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां क्रियमाणायां घूकनेत्रमेव
चारु सर्व्वेभ्योऽप्यधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सम्मतमित्यर्थः ।
उलूकनेत्रमेव महान्धकारे घटादिविलोकयितुं समर्थं, अन्य-
दीयनेत्राणां त्वान्धमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घ-
टादीन् विशेषान्वेति तादृशं महान्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन्
भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेत्रं, तस्मात् तदेव चार्व्विति । तत्र

स्नानिसृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
 सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य ।
 न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
 दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

वृद्धमन्मथर्यमुत्तराङ्गं । उलूकवृत्त्या कणानन्तीति कणादस्यैवा-
 लूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकं । वामं मध्ये प्रतीपे च द्रविणे
 चातिसुन्दरे, इति विद्यः । वामोरु संहितशफेत्यादिना (पा०
 ४।१।७०) ऊङ् नदीत्वाद्भस्वः । औलूकं तेन प्रोक्तं (पा० ४।३।
 १०९) इत्यण् पक्षे तस्येदमिति च (पा० ४।३।१२०) ॥ ३६ ॥

स्नानोति । स्नानिसृशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्याथ च
 वैडालत्वान्मालिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्श-
 गुणनिषेधस्य भूमेः स्नानस्याथ च चण्डालत्वादेवाभ्युपगम्यस्यास्य-
 तमतः राज्ञस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च
 सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपलाभाऽथ च राज्यममृद्धिः कौशिकीये
 औलूकेऽथ च वैश्यामित्रदृशौ नेत्रे विहायान्यत् किञ्चित्प्रति
 अपरं किमपि वस्तु लक्ष्मीकृत्य प्रियं हितं नातनोति, किन्तु तदीय
 एव नेत्रे लक्ष्मीकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किञ्चिदप्यमपि
 प्रियं नातनोतीति वा । अन्यकारे ह्यलूकनेत्रे एव पदार्थान्
 पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोस्तु सम्पद्विश्यामित्रस्यैव
 नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धं ।
 कौशिकीये वृद्धाच्छः (पा० ४।२।११४) ॥ ३७ ॥

मूर्द्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां तद्भासमास्कन्दितश्चक्षुशोभा ।

मूर्द्धेति । यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्द्धाभिषिक्तो राजा, उलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भया दीप्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता चक्षुशोभा नक्षत्रकान्तिर्यस्मिन् तत्तथा स्फुटं उपलब्धानि अन्यजनेन दृष्टानि घटादिस्वरूपाणि यस्मिंस्तद्दृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकारमेवावलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनमन्धकारूपत्वेनैव मेन इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपं यत्र तादृशमन्धकारमेतल्लोकमपश्यदर्शनमकारिप्रकाशत्वेनैव मेने, अर्थाद्रात्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमिदं दृष्ट्या योज्यं तेन तामसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यजते । एवंविधमन्धकारञ्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्रभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्रभास्वरात्मकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च यो ग्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलङ्घीकान्तद्भासं सूर्योदीप्तिमेवायमुलूकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत्, दिने सूर्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यालोक इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशीं तद्भासं कीदृशमन्धकारं स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीं स्फुटं सञ्जातस्वरूपलाभश्चेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्या-

दिवाऽन्धकारं स्फुटसन्धरूप-

मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥

दिने मम द्वेषिणि कीदृशो

प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

ख्येयं सूर्यदीप्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नलचलक्षीर्यत्र तं,
अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्रेरभावादतिरक्ततनू-
चशोभमित्यर्थः । सूर्यदीप्रेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात् तमसैव
रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नलचशोभा यस्मिन्निति वा,
इत्यादिव्याख्यानां ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे नदीले-
ऽपि समामासविधेरनित्यत्वात् कवभावः । मूर्द्धाभिषिक्तो रा-
जन्यः, अन्धकारोऽस्तित्याद्येत्यमरः ॥ ३८ ॥

दिन इति । अन्धकार इत्याकलनाय सामख्येन ज्ञानार्थं
प्रतिवस्तुमग्नाः पदार्थमात्रमम्बुद्धाः प्रतिष्ठाया एव चारीः
गूढार्थवेदिकासारनारीर्विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं
प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावे-
शयत्, निजनेकस्यमित्यर्थात् । इति किं । समान्धकारस्य द्वेषिणि
माममहसाने दिने विषये एषां वस्तुनां कीदृक् प्रचारो वि-
हरणं खेदादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थमम्बुद्धाः ज्ञाया
एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्रावि-
शन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे ज्ञाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति
तत्सम्बन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन

काया विधाय प्रतिवस्तुलगाः

प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्यं

द्विषः शशी वर्ष्मनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यन्नुपाश्लोकि जपारुणश्री-

नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

प्रतिच्छायाऽपि तम एवेति वर्णितं । अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थि-
तिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वात् चारुनारीः
सम्प्रेक्ष्य तत्रत्यवृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मवर्तिधं
प्रावेशयति । काया एव चारीः प्रतिवस्तुलगां विधायेति वा ।
चारपदं दत्ता यदिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने
प्रतिवस्तुलगा दृश्यन्त इति वा । चारी पुंयोगान्डीष् ॥ ३९ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते । ध्वान्तस्येति । ते
नराधिपेन नलेनेत्यं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य
वर्ष्मनया रुष्टः कुट्टं इव जपाकुसुमवदरुणा श्रीर्यस्य र उदयन्
उदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा अथातन्तरं अनुनयेच्छयेव
प्रसादनवाञ्छयेवोपाश्लोकि श्लोकैस्तोतुमारम्भि । अन्योऽपि वैरि-
वर्ष्मनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन्
वर्ष्मकेन प्रसादनार्थं स्तूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । इव शब्द-
स्तोभयत्र योजना वा । उपाश्लोकि सत्येति (पा० ३।१।२५)
णिजन्तात् कर्माणि चिण् ॥ ४० ॥

पश्यावृताऽप्येष निमेषमद्रे-
रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।
प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-
श्चकोरचच्चुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं
शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

पश्येति । हे प्रेयसि प्राणप्रिये एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चको-
राणां चन्द्रिकास्त्रदम्बतपायिनां पक्षिणां चञ्चु एव चुलुकास्तान्
प्रति पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोर-
चञ्चुपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतोत्यर्थः । त्वं पश्य । किम्भूतः ।
अद्रेरुदयाचलस्याधित्यकाभूम्यार्धशिखरेणैव तिरस्करिण्या ज-
वनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृताऽपि मन् मम्पूर्णानुदि-
ताऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति किं
पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थाऽप्युदयो-
न्मुखोऽन्येषामुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति । हे प्रिये त्वं चन्द्रोदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रु-
मान्तान्, तरुनिकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव सम्भागार्थं कामु-
कदत्तसङ्केतनिकेतं प्राप्ताः ता अभिसारिकाः स्त्रिणीः शङ्कस्व
सम्भावय । तथा इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्त्तिच्छा-
याच्छलादुज्झृतं पूर्वधृतं तमोऽनुकूलं चलं वस्तं याभिस्तादृ-
शीः सतीः सवर्षत्वाज्ज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकू-

कायाक्खलादुज्झितनीलचेला
 ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥
 त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
 स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुः ।

लैरुपलक्षिताः सतीश्चलिताः सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः
 परावृत्तास्त्वं सम्भावय । तमसि मत्थेव केनापि न ज्ञातव्यमिति
 बुद्ध्या नीलं वस्त्रं परिधाय मद्भेतस्मानमागताः, चन्द्रादये पुन-
 र्नीलवस्त्रपरिधाने पूर्वोद्गीत्या तत् तत्रैव विधाय श्वेतं दुकूलं
 सवर्णत्वात् परिधाय केनापि न ज्ञाताः । नीलचेला इति
 पाठे चोलः कूर्यामः ॥ ४२ ॥

त्वदिति । हे रम्भातरूपीवरोरु रम्भातरुवदतिपीवरी । त्वरु-
 यस्यास्तत्सम्बुद्धिः त्वं निशायामिन्दोवरं नीलोत्पलं तद्वत्कारुभा-
 यस्यास्तथा दृष्ट्वा ऊरु मादरमिन्दुं पिव विलोकय । किम्भूतं ।
 तवास्त्यलक्ष्म्याः मुखशोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव
 तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीमादयमानं मित्रकौमुदीं च-
 कोरान् पाययमानं । उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः
 नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः । एतेनैन्दोः परोपका-
 रित्वं सूचितं । विकसितेन्दोवरतुल्यया दृष्ट्वा पितेत्यनेन च-
 न्द्रादये हीन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृष्ट्वा यदा चन्द्रम-
 वलोकयिष्यसि तदा जनस्वदृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दो-
 वरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितं । दिवासङ्कोचादसादृश्य-

दृशा निशेन्दीवरश्चाकुभासा
 पिबोरु रम्भातरुपीवरोरु ॥ ४३ ॥
 असंशयं सागरभागुदस्थात्
 पृथ्वीधरादेव मयः पुराऽयं ।
 अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
 स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

मिति । इन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशापदं । चकोरैः
 गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) कर्मत्वप्राप्तावपि, आदिखाद्योर्न
 (पा० १।४।५१वा० २) इति प्रतिषेधात् कर्त्तरि ततोया । आद-
 यमानं निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो व-
 ल्गव्यः (पा० १।३।८७वा० १) इति निषेधात्, णिच्चेति (पा०
 १।३।७४) तद्ध् ॥ ४३ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्याऽयं चन्द्रः
 मयो दण्डभृतात् पृथ्वीधरात् पर्वतात्मन्द्वाद्रेरेव हेतोरुद-
 स्थादुत्पन्न इत्यसंशयं निश्चितं पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत्
 सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात् प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समु-
 त्थित इति वा । तत्र हेतुमाह, यस्माद्धेतोरधुनाऽपि सम्भवा-
 न्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्यायमुष्य चन्द्रस्य
 शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं
 सागरस्यस्यायस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात् समुद्रम-

निजानुजेनातिथितामुपेतः

प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।

सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्द्धि

तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

यत् प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्या-

दचुम्बि नाकाधिपनायिकानां ।

यत्नं प्रथममभवावसरेऽप्ययमचलादेवात्पन्न इति निश्चिनुम
इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजिति । निजानुजेन एकस्मात् सिन्धोरुत्पन्नतया अस्मा-
च्चन्द्रात् पञ्चाज्जातेन कनीयमा भवात् प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहन-
वारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्या-
मुदितत्वात् तत्सविधं प्राप्तः मन्त्रयं चन्द्रोऽग्रजत्वात् सिन्दूरेण सान्द्रे
मूर्द्धि अकारि कृतः किं । गौरवान्नमस्कारपूर्व्यं शिरस्यारोपितः
किमित्यर्थः । तेन सान्द्रमिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नमि-
न्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभ उज्जिहीते, उदयते । उज्जि-
हीते किमिति वा । उदयंसन्द्रः सिन्दूररङ्गो दृश्यत इत्यर्थः
॥ ४५ ॥

यदिति । वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाम्यात् प्रीतिमद्भिः
नाकाधिपस्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्यस्मात् स्वमविधमागत एष
चन्द्रोऽचुम्बि तस्माद्धेतोस्तस्माच्चुम्बनाद्वा तदीयानां देवेन्द्रना-
यिकानामधरेषु न्यस्तो यावोऽलककलस्य योगात् सम्बन्धा-

ततस्तदीयाधरयावयेमां-

दुदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥

विलोमिताङ्कोत्किरणाद्गृह-

दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

द्वेतोः विम्बवत् पङ्कविम्बीफलवदरुणं विम्बं मण्डलं यस्मा तादृशं
उदेति । अन्योऽपि समानः मस्त्रमविधमागतः सन् मस्या
प्रीत्या चुम्ब्यते । मुखैरिति बज्रवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव
चुम्बनादङ्गलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्त-
मिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति । विधिः विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य मञ्चकेन
विम्बकेन कृत्वा बधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किं । किम्भू-
तेन । विलोमितः पङ्कजमुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्कः कल-
ङ्का येन एतादृशादुत्कृष्टादतितजस्विनः किरणाद्देतोर्दृक्शो-
दुस्तर्क्यः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतीकृतानाम-
ङ्कानां नेत्रादिनिर्माणाद्यैर्निष्क्रान्तभागचिह्नस्थानानामुत्किरणं
सङ्गृह्यन् तस्माद्देतोः, साक्षादलक्ष्यन्त्रकर्मनामिकाद्यवयवेन,
आननञ्च साक्षाद्दृश्या विलोचनादया नामाकर्षाद्यवयवो यस्य
तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया दृमा
इत्याख्येन स्वर्णस्य मञ्चकेण निर्ममं, मञ्चकं हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो
निष्क्रान्तभागां विपरीता एवात्कीर्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा
दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्मितमुखादौ च दृश्या भवन्ति तस्मादेवं

विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां
 किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥
 अनेन वेधा विपरीतरूप-
 विनिर्मिताङ्गेत्किरणाङ्गकेन ।
 त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्य-
 दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥
 अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसी-
 द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

तर्क इत्यर्थः । उदितमात्रञ्चन्द्रेऽल्पतमसुवर्षसञ्चकवद्भक्तो दृश्यत
 इति भावः । उत्तमं सुवर्षं रक्तवर्षं भवन्ति । आननमिति
 जात्यैकवचनं ॥ ४७ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्त-
 विधमङ्गेत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगा-
 दिना अनेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमथच प्रत्यक्षदर्श-
 नयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदानगमकृत त्वदाननमेव कृतं,
 नलन्याननमिति वा, अयमेवात्र लोके विशेषः । अयं श्लोकः
 छेपकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति । हे भैमि अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः
 यदम्बरं गगनं वस्तेष्वपुनश्चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या
 हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्षं वा आसीत् तेन
 गगनेन वस्तेष्वपि वा अधुना चन्द्रोदये चन्द्राङ्गुना चूर्णैः सञ्च-

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन
 तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥
 तानीव गत्वा पितृलोकमेन-
 मरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः ।
 क्त्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रवाहो-
 विस्त्राणि विश्राणितवान् पितृभ्यः ॥ ५० ॥

सुक्ष्मतेजालेशैः कर्तृभिर्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रां-
 शुवच्छुभ्रतरेण चूर्णेन ताम्बूनमाधनचूर्णद्वयेण स्पृष्टेन सता नून-
 मलोहितायि, आरक्तीभूतं । यत् तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेवे-
 दानीमुद्यच्छन्द्रे लोहितकरमस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रव्या
 पोतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियास्तु वस्त्रा-
 णि नानावर्णयुक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि
 लोहितादिडाज्भ्य इति (पा० ३।१।२, ३) क्यपन्ताङ्गावे चिण् ॥ ४९ ॥

तानीति । साऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रवाहोः शिर-
 ष्क्त्वा विस्त्राणि आमगन्धीनि यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यः
 जमदग्न्यादिभ्यो विश्राणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं
 पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रवलात् पितृलोकं
 गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव ।
 “चन्द्रे वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । चन्द्रे रक्तवर्णो दृश्यत इति
 भावः । परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा तदीये रक्तैः पितृतर्पणं
 कृतवानिति तीक्षासः । विस्रं स्यादामगन्धि यदित्यमरः ॥ ५० ॥

अकर्षणासस्त्वपते मुखं ते
 पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामं ।
 रक्तोत्खवर्षो वत लक्ष्मणाभि-
 भूतः शशी स्दर्पनखामुखाभः ॥ ५१ ॥
 आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य
 दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्तः ।

अकर्षेति । हे प्रिये शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्षादिकृत-
 शोभनं ते मुखं पश्यन् न चपते लज्जते, वत चित्रं । किम्भूतः । न
 विद्यते कर्षणासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उखाः
 किरणास्तद्वर्षणशीलः रक्तः शोणश्चासौ किरणवर्षी च तादृशो
 वा । तथा लक्ष्मणा कलङ्केन अभिभूत आक्रान्तमधोऽत एव
 स्दर्पनखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य सः, तददनतुल्यः,
 एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । तन्मुखं
 पश्यन्नप्युदयत्येव स्वम्प्रकाशयति च तस्मादेव न लज्जते इत्यपि
 चित्रमेव । स्दर्पनखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं किन्नकर्षणा-
 सत्वात् रुधिरवर्षि सत् राममभिलचीकृत्य वर्त्तमानमत एवा-
 तिभयरहितञ्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि
 प्रौढिवादप्रदर्शनात् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मणशब्दो
 नान्तः, पक्षेऽकारान्तः ॥ ५१ ॥

आदत्तेति । हे भैमि सायङ्कालरूपो धूर्त्तो यत् रज्यन्
 उदयकाले रक्तीभवन्तुषारद्युतिश्चन्द्र एव लेपवशाद्रज्यत् कूट-

रज्यत्तुषारद्युतिकूटक्षेमं

तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥

बालेन नक्तं समयेन मुक्तं

रौप्यं लसद्भिम्बमिवेन्दुविम्बं ।

हेम कृत्रिमं सुवर्णमसौ गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाश-
मानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जयाह तदस्तीकं हेम क्षणमा-
त्रेण पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातं । धूर्त्ता हि रूप्यं
स्नेपादिभिरूपलिप्तं सुवर्णकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्यमपि प्रस-
रद्दीप्तिकं रक्तञ्च गृह्णाति । उपयानन्तरमतिक्रान्तकियत्काल-
त्वाद्रक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रे रूप्यवद्भवसो जात इति भावः ।
घञन्तोऽत्र सायशब्दः सायंशब्दममर्थनार्थः ॥ ५२ ॥

बालेनेति । हे प्रिये रौप्यं रजतं रजतमयं लसद् विलसमानं
डिम्बं बालक्रीडासाधनं भ्रमरकमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिक्रमा-
ङ्गमणपरिपाव्याऽयं च ऊर्ध्वदेशगमनक्रमेण उज्ज्वलता त्यक्त्वा
या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकं तल्लता आवृत्तिर्विष्टनं तद्रूपं, अथ
च पट्टसूत्रजालिकावच्छावरणं येन तं शोणमानं रक्तिमानं
मुञ्चति । किम्भूतमुभयं । नक्तसमयरूपेण बालेनाथ च बालेन
प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रामणार्थं करात् कृतमाचनं,
अथ च उद्गोर्णे जनितादयं । शिशुक्रीडासाधनं हि भ्रमरकं का-
ष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धतिश्चयाद्राजतं पट्ट-
सूत्रविलितदोरकसंस्रनात् तत्सम्बन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति ।

भ्रमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्र-

नेचावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानं ॥ ५३ ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कटिन्या

निशाऽलिखद् व्योम्नि तमःप्रशस्तिं ।

तद्यदं चन्द्रविम्बमपीत्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जायते इति भावः । नेचावृत्तेरिति पाठे भ्रमिक्रमाद्धेतोः कश्चित् पट्टसूत्र-नेचावृत्तिर्यत्र तादृशात् भ्रमिक्रमाद्धेतोरिति वा । डिम्बं स-डिम्बमिति वा गौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य सञ्ज्ञा । महाराष्ट्र-भाषायां कान्यकुब्जभाषायाञ्च भ्रमरा इति सञ्ज्ञा । रौप्यं सम्बन्धे विकारे वा अण् । नेत्रं मन्यगुणे वस्त्र इत्यभिधाना-न्नेत्रशब्दे यद्यपि मन्यवेष्टनगुणे मुख्यस्तथाऽप्यत्र गुणमात्रपर इति श्रेयं ॥ ५३ ॥

तारेति । निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कज्जला-दिलिप्तश्यामलपट्टिकायां कटिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सन्धि-भिक्षाराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां तमः-प्रशस्तिं तमोवर्णनसोकादिलिपिमलिखत् ताराक्षरैः उपल-क्षितां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कटिन्याऽलिखदिति वा, तां लिपिं विस्तृत्य प्रौञ्छ्यात्पयतः परिमेयताराक्षरं कुर्वन्तो हिमांशोर-रूपेऽपि करे किरणेऽथ च पाणौ पाण्डुरिमा जातः । प्रकृठ-किरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता भवतीति खटिकालिखि-ताक्षराणि मार्जयतस्वारक्तोऽपि करः खटिकासङ्गाद्भवलो

विलुप्य नामल्पयतोऽरुणेऽपि

जातः करे पाण्डुरिमा क्षिमांशोः ॥ ५४ ॥

सितो यदाऽत्रैष तदाऽन्यदेशे

चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।

तदित्यमेतस्य निधेः कलानां

को वेद वा रागविरागतत्वं ॥ ५५ ॥

भवतीति । तमसि नक्षत्राणि बह्वन्युज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे त्वदितेऽल्पाणि निःप्रभाणि च जातानि, चन्द्रस्य धवलो जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति । एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवी रक्त-कान्तिरुज्जिहानः उदयन् शोभते । एवमत्रोदयन् रक्तोऽन्यत्र च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, एतद्देशस्य प्रति इदानीं सितो दृश्यते दीपान्तरस्य प्रति त्वदयन्निदानीमेव दृश्यते यस्मात् तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितत्वा-लोहितत्वयोस्तत्त्वं ग्राथात्थमित्यममुनोक्तप्रकारेण को वा वेद, अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमययोर-तात्त्विकत्वाद्भवद्विहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावत्यप्रत्यय इति तत्त्वं । अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागाननुरागयोर्था-थात्थ्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काश्मीरजैरग्निभिरौपसन्ध्यै-

मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।

चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं

क्रमात् समालम्भि दिगङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्त्तुं

कर्त्तुं विनिर्माति तदन्तभिन्नैः ।

काश्मीरजैरिति । दिग्भिरेवाङ्गनाभिः सन्ध्यायाः समीपं
उपसन्ध्यं तत्र जातेरङ्गैः रग्निभिरेव काश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा
मृष्टं पूर्वं कृतोद्वर्त्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां धृता ध्वान्त-
रूपा मृगनाभिः कस्तुरी येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तुरीलेप-
नानन्तरं चन्द्रांशुनेव चन्दनं पु मध्य चारुणात्तमेन चन्दनेन
कृत्वा समालम्भि, अलेपि । अन्या अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक-
मेणाङ्गमनुलिम्यन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिशा
वितमस्काः कृता इति भावः । औपसन्ध्यैः सामीप्येऽव्ययीभा-
वाङ्गवार्थेऽण् । ५६ ॥

विधिरिति । विधिः तुषारर्तुः शिशिरर्तुर्दिनानि कर्त्तुं
कर्त्तुं कृत्वा तेषां दिनानामन्तभिन्नैः मध्यसम्बन्धिभिः सारभूतैः
शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निशा विनिर्माति न चेदेवं
नाङ्गोक्रियते यदि तदेमाश्चन्द्रिकायुक्ता रात्रयः तत्प्रतिमाः तै-
र्दिनैस्तुल्याः शीतलत्वप्रकाशत्वाभ्यां तत्सदृशः कथं । तानि च
दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीलत्वादिगुणानि

ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा

कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥

इत्युक्तिशेषे स बधूं बभाषे

सक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमौना ।

कथं वा, अपि तु दिनवामनतारात्रिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शि-
शिरतोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतत्वप्रकाशवत्त्वानु-
पपत्तेश्च । शिशिरर्तुदिनानि कित्त्वेव तत्सारभूतैश्च शकलैश्च-
न्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्द्धिता इत्यर्थः । चन्द्रश्चन्द्रिकया
रात्रिः शीतला धवलतरा च हतेति भावः । कर्त्तुं कर्त्तुं हतो
वेदन इत्यस्मादाभीष्टे नमुल् द्विवचनश्च । ज्योत्स्नी ज्योत्स्नाय-
स्यामस्तीत्यर्थे ज्योत्स्नातमिस्तेति (पा० ५।२।१२४) साधुकृतात्
ज्योत्स्नाशब्दादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानमित्यर्थे अणि
(पा० ५।२।१०३ वा० १) ङीप् ॥ ५७ ॥

इतीति । स नलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनावमाने मृत्की-
नां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुत श्रवणे विषये
आसक्त्या रमातिशयात् तदेकतानतया बहून् स्वीकृतं मौनं यथा
तां तूष्णींभावमास्थितां बधूं भैमीं प्रति इदं बभाषे । इति किं ।
हे प्रेयसि इन्दो विषये तवेयं मूकस्येव मुद्रा वाङ्मिरोधरीतिः
का किंकारणिका, त्वमपि किमिति न चन्द्रवर्णयमौत्यर्थः ।
मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्य-
सूया सौर्द्धा तज्जन्यान्महतोऽनुश्रयात् मनोदेषादिव स्वसौर्द्धा-

मुखाभ्यस्रयानुशंशादिवेन्दौ

केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

शृङ्गारमृङ्गारसुधाकरेण

वर्णस्रजाऽनूपय कर्णकूपौ ।

• त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरे

• तणानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

कारिणे हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् तृष्णीं
तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वन्मुखस्य दुर्हा-
करणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च कि-
मिति प्रश्नः । नलसूक्तिश्रवणादरक्तं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रे-
क्षितं ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति । हे प्रिये त्वं शृङ्गारसम्बन्धी मृङ्गारः स्वर्णक-
लशः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्रजा कृत्वा मम
कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णां कुरु, वर्णस्रजः सरसत्वात् कर्णकूपयो-
र्जलपूर्णत्वकरणं युक्तं । अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्णकलशरूपस्य
भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खंनिभृतया सरसया
वर्णस्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात् कोपकार इत्युविशेषः
तव चारुवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः सम्बन्धिनः शृङ्गारा-
दयो रसास्तेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृणं तस्या-
नुकारः तत्सदृशः । अतिस्लादुरसोऽपीत्युविशेषो यदीयसरस-
वाणीतीरदृष्टमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं आवध

अत्रैव वाणीमधुना तवापि
 श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिं ।
 इति प्रियप्रेरितया तथाऽथ
 प्रस्तातुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
 पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः
 शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।
 पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्
 सशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

चन्द्रं वर्णयेति भावः । कोषकाराद्या इक्षुविशेषा इति क्षीर-
 स्वामी । अनूपयं अनूपशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।
 वा० १) णिचि लोट् ॥ ५८ ॥

अत्रैवेति । प्रियेण इति प्रेरितया तथा भैम्या अथानन्तरं
 शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रस्तातुमारम्भि आरम्भा । इति
 किं । हे भैमि अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनाऽमृतस्य
 सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे, इच्छाम्येति
 ॥ ६० ॥

पूरमिति । हे प्रिय अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजल-
 प्रवाहं वर्द्धयितुमेणाङ्गमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि
 तस्माद् गृह्णाति, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोका-
 याः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि
 सकाशाद् गृह्णातीत्यहं शङ्के मन्ये, इति भैमी प्रियमवदत् ।

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्या-

पूरानुकारेऽप्रसृतेऽन्धकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं

व्यक्तायते सैकतमन्तरीपं ॥ ६२ ॥

• हासत्विषैवाखिलकैरवाणां

विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धं ।

उदिते चन्द्रे सागरपूरो वृद्धिं प्राप्नुयन्द्रकान्ता स्रवन्ति चक्र-
वाको च मृगं रोदिति भावः । दुर्हिर्दिकर्मा ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नेति । हे प्राणेश तमोऽवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव क-
लिन्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस-
दनुकारे तत्सदृशे तद्वदतिरूपेऽन्धकारेऽप्रसृते सति परिस्फु-
रन्ती निर्मला दीप्तिर्यस्य प्रकाशमानस्यासौ धवलद्युतिश्च ता-
दृशा वा यश्चन्द्रः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपसै-
कतं धवलतरवालुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थित-
मन्तरीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावसरे
ऽस्फुटमपीदानीं स्फुटोभवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं
धवललोकतमिति भावः । व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवतीत्यर्थे कर्तुः
क्यङीति (पा० २।१।११) क्यङ् । अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतं,
सिकताशर्कराभ्याश्च (पा० ५।२।१०४) इत्यस्यर्थेऽण् ॥ ६२ ॥

हासति । अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासत्विषैव
विकामदीप्तैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवन्मुग्धं ग्रीतलं धवलश्चा-

यतो दिवा बहुमुखेषु तेषु
स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥
मृत्युञ्जयस्यैष वसन् जटायां
न क्षीयते तद्गयदूरमृत्युः ।

जनि जातं न तु चन्द्रेणेत्यहं विशेषे विमिश्रेण मन्ये । यतो हेतो-
र्दिवा तेषु सवलकैरेवेषु बहुमुखेषु सकृच्चितेष्वविकस्त्रेषु मत्सु
चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकामाभावात् सकलं
जगत् तथा रात्राविव शीतलधवलतया न चकास्ति तस्मादिदं
जगत् कुमुदहामन्त्रिष्वेव शीतलं धवलञ्च कृतं न तु चन्द्रेणे-
त्यर्थः । कुमुदवत् दुरधवच्च शीतला धवला चन्द्रिकाऽस्तीति
भावः ॥ ६३ ॥

मृत्युमिति । मृत्युञ्जयस्य मृत्युञ्जितवतः शिवस्य जटायां
वसन् एष चन्द्रः षोडशांशभृता न क्षीयते, न अल्पपरिमाणो
भवति । कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसन्ततोऽपि न्यूनपरि-
माणो न भवतीत्यर्थः । अथ च न क्षीयते न क्षीयते यस्मात्
तस्मात् मृत्युञ्जयात् सकाशाद्गयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता
यस्य सः, मृत्युञ्जयजटाजूटनिवासामृत्युना स्पर्धुमपि न शक्यते
तस्मान्न क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्या-
शङ्काह । वर्द्धते च न उपचिचोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः
स्वस्य सुधया आग्रा जीवद्भैतन्यं सैस्त्राणि स्रजो मुष्णानि भुव-
लीभूतश्चिरोमालायाः शिरःकपासानि तान्येव राक्षसलोभ

न वर्द्धते च स्वसुंभाप्रजीव-
 सङ्गुण्डराहङ्गवभोरतीव ॥ ६४ ॥
 त्विषं चकोराय सुधां सुराय
 कलामपि स्वावयवं हराय ।
 ददञ्जयत्येष समस्तमस्य
 कल्पद्रुमभ्रातुरथात्पमेतत् ॥ ६५ ॥

उद्भवा समुत्पन्ना भोर्यस्य, कथं, अतीव, नितरां भीत इत्यर्थः ।
 मजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भिया न वर्द्धते ।
 भीतो हि मौस्थाभावात् कृशतर एव भवति, अथच पूर्णस्य
 राहोः सकाशाद्भयमतः कारणाद्भूयान्न क्षीयते न च वर्द्धत
 इत्येककल एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य षोडशी
 कला वर्णिता । शिवशिरसि वर्त्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि
 वर्णितं । मृत्युञ्जयेति सञ्ज्ञायां भट्टवृजोति (पा० १।१।४६) खश्,
 अरुद्धिषेति (पा० ६।१।६७) मुम् ॥ ६४ ॥

त्विषमिति । एष चन्द्रो जयति सर्व्वात्कर्षेण प्रकाशते यतः ।
 किम्भूतः । चकोराय स्वावयवं त्विषं निजांशभूतां चन्द्रिकां
 ददत्, तथा सुराय अग्न्यादिदेवेभ्यो निजांशभूतां सुधां ददत्,
 तथा हराय निजांशभूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य
 चन्द्रस्यैतत् समस्तं परोपकारकरणमल्पमेवातिचमत्कारि न
 भवति, यतः समुद्रोत्पन्नत्वात् कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु
 कल्पितं सर्व्वं सर्व्वेभ्यो ददाति, अयन्तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः ।

अङ्गेणनाभेर्विषकृष्णकण्ठः

सुधाप्रशुद्धेः कटभस्मपाण्डुः ।

अर्हन्नपीन्दोर्निजमैानिधाना-

मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

एवंविधः परोपकारी न कोऽपीति भावः । चकोराय सुगा-
येति जाल्यैकवनं ॥ ६५ ॥

अङ्गेति । मृडः शिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाङ्गेतोः
षोडशीं कलामर्हन् प्राप्नुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कलां
नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति वा । निजशिरसि धारणादेव
तस्याः प्राप्तिः पूजां च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि
धार्यते च । तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्, पूजयन्,
अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो यतः । किम्भूतस्ये-
न्दोः, किम्भूतस्य मृडः । अङ्गभूतो य एषो हरिणस्तद्युक्ता ना-
भिर्मध्यभागे यस्य, अथचाङ्गरूपा कलङ्गरूपा एणनाभिः क-
स्तुरी यत्र । मृडस्तु विषेण कृष्णकण्ठः तथा सुधयाऽमृतेनाप्रा-
शुद्धिर्धावस्थं येन, मृडस्तु कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः
तस्माच्चन्द्रस्यान्यमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति । किञ्च चन्द्रा-
दधिकसेष्चिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलौ नाधार-
यिष्यत्, सा तु मौलौ धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक
इत्यर्थः । शुभ्रस्वाशुभ्रस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशी-
मपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति वाच्यं, इत्यपि

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्द्धदग्धैः
 सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
 स्मरारिणा मूर्धनि यद्वृतोऽपि
 तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥
 मृगस्य लोमात् खलु सिद्धिकायाः
 मृगमृगाङ्गं कवलीकरोति ।

मृषितं । हरस्यापकर्षे विषं चिताभस्म च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे
 मृगमदोऽमृतञ्च ॥ ६६ ॥

पुष्येति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्द्धदग्धैर-
 स्थिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः, अत एव सितासितश्रीः, उपा-
 न्तधवलमध्यस्थामलकान्तिभिः स्मरारिभिरेव निर्मित इत्यत्र
 हेतुमाह । स्मरारिणा मूर्धनि घृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि
 तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारोणि पौष्टिकाति अभिवृ-
 द्धिकारोणि च यद्यस्मात् तनोति, कामारिणा पूज्यमानोऽपि
 कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात् तदस्थिभिरेव घटित
 इत्यर्थः । एतादृक्कामोदीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थि-
 भिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीयशुद्धितं
 यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति लौकिक्युक्तिः । तौष्टिक-
 पौष्टिकानि, प्रयोजनमिति (पा० पू० १।८८) ठञ् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिद्धिकायाः सुतो राज्ञः मृगाङ्गं यत् कवली-
 करोति तदङ्गमृगस्य लोभात् खलु यासाभिलाषादिव सिद्धि-

स्वस्यापि दानादमुमङ्गसुप्तं
 नौञ्जमुदा तेन च मुच्यते ऽसौ ॥ ६८ ॥
 सुधाभुजो यत् परिपोय ष्टन्य-
 मेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।
 पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धु-
 रकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

कायाः सुतः मिहो मृगैरङ्कितं स्थलं मृगयासाभिजाषादेव स्वा-
 धीनं करोति । तर्हि किमयं मुञ्चतीत्यत आह । अङ्गसुप्तं मध्य-
 वर्त्तिनमथ चोत्सङ्गे विश्रामात् सुखेन निद्रितममुं मृगं स्वस्यापि
 दानाद्राज्जहतदन्तखण्डनादपि नौञ्जत्, नात्यजत्, अथ च स्वश-
 रीरस्यापि वितरणान्नात्यजत्, अयं चन्द्रस्तेन राज्ञा तेन पुण्येन
 च हेतुना मुदा शरणागतरक्षणनिमित्तवर्षेण कृत्वा मुच्यते
 त्यज्यते । अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांशोः मिहाद्रक्षितमा-
 त्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन मिहामुच्यते, अत एव
 स्वस्यापि दानादङ्गसुप्तममुं यतो नामुञ्चत् तेन हेतुनाऽयं वि-
 मुच्यते, अर्थाद्राज्जणेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुधेति । सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपोय साकल्येन
 पीत्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हं, उचितमेव । यतो
 ऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्त्येन पुरा निपीय
 तुच्छो रिक्तोऽकारि तस्मात् कुलकमागततुच्छत्वमित्यर्थः ।

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती
ज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः ।
क्षीरोदपूरोदरवासनाश-
वैरस्यमेतस्य निरस्यतीयं ॥ ७० ॥

- पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धो-
राश्या चकीरस्य दृशोर्वयस्था ।

एतस्य पूर्वोऽपि परोपकारनिरता तस्मादयमपि तथैवेति भावः ।
कलशादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याश्चर्यं ॥ ६८ ॥

चतुरिति । चतुर्णां दिगन्तानां समाहारस्तां चतुर्दिक्-
प्रान्तानित्यर्थः । तां परिपूरयन्ती सामस्येन व्याप्नुवती । तथा
ज्योत्स्ना सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्या बन्धुः सदृशी । तथा कृत्स्ना पूर्णा
इयं ज्योत्स्ना एका क्षीरोदरपूरोदरे वासुः स्थितिः तस्य हा-
नाद्वज्रकालं परित्यागाद्धेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागर-
विरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति । अमो चन्द्रिकायामेव
क्षीरसागरबुध्या भिद्विवियोगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदि-
गन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव
शोभत इति भावः । गङ्गावदुग्धवच्चेयं कौमुदीति भावः । चतु-
र्दिगन्ती । समाहारे द्विगोर्दीप् ॥ ७० ॥

पुत्रीति । इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात् प्रसूतत्वाद्विोः
पुत्री अस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्यापदेशिकाऽपि नट-
यित्रो अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुरूपास्यते सा च तस्य नग्री

तथाऽपि मेयं कुमुदस्य काऽपि
ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥
ज्योत्स्नापयः क्षानटवास्तुवस्तु-
क्कायाक्कलक्किद्रभरा धरायां ।

भवति, यदा इत्थं विधेः पुनो विज्योत्स्नापयविका भवतु, तथा
चकोरस्याप्या पेया भवतु, सकललोकस्य वृद्धोः प्रेमपाचतथा
वयस्या सखी भवतु, तथाऽपि मेयं चन्द्रिका कुमुदस्य काऽप्यनि-
र्व्यचनीया सम्बन्धिनी भवतु, पूर्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुद-
स्यैव निरतिशयावन्दकारिणात् केनाप्यनिर्व्यचनीयेन सम्बन्धि-
नी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात् कौमुदीति नामैव कर्त्तुं ब्रवीति
सर्वेषां तच्च तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानामिव कौमुदीति तस्ये-
दमिति सम्बन्धेऽपि कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयेन सम्बन्धं वदती-
त्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति च चन्द्रिकया
सर्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुमुदानां विधेयत इति भावः ।
कार्येण कारणानुमानं । ताण्डविका, अर्थास्तज्जनास्तुषणादा
ताण्डवशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० १) प्यन्ताडक् ।
अश्वनमग्नि दण्डादित्वा सत् । अग्नेति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति । शुभांशसूत्रस्य शुभांश धवजभागास्य तं
कराः किरणाश्च धरायां भूम्नां कलङ्गस्य नीलोभिः प्रभाभि-
र्मिमा मिमा कान्तियेषां ते कलङ्गनीलकान्तिच्छुरिता इव
विभान्ति । यतो ज्योत्स्नैव पेया जलं दुग्धं वा यस्मिंस्तादृशं

शुभांशुशुभांशिकराः कलङ्क-
नीलप्रभामिश्रनिभा विभान्ति ॥ ७२ ॥
कियान् यथाऽनेन वियद्विभाग-
स्तमोनिरासादिश्रदीकृतोऽयं ।

स्मात्तटं दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतभूतलं तदेव वास्तु वम-
तिशृङ्गं येषां तानि वस्तूनि वृत्तादिपदार्थास्तेषां क्वाया कलं
येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वादित्थानि पदार्थप्र-
तिष्ठायाख्याणि तानि धरन्तीति तादृशाः । चन्द्रिकाधव-
लिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय इव वृत्तादिप्रतिष्ठायाश्चन्द्रकलङ्क-
नीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरण नील-
धवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा वस्ताः कलङ्कवस्त्री-
लस्य नीलमणेः प्रभया मित्यकान्तयो नीलमणियुक्ताङ्गुली-
यकप्रभामिश्रा विभान्ति । शुभांशुशुभांशिति पाठेऽयं शुल्लंशे
रवे रश्मावित्याभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात् स एवार्थः ।
ज्योत्स्नैव ययो जलं, तस्य स्मा भूमिः तस्यास्तटं तदेव वास्तु
निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां क्वायाव्याजेन छिद्राणि धर-
न्तीति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति । उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः
कियान् किञ्चिन्मात्रोऽयं वियद्विभागः पूर्वोकाशदेशो यथा
विश्रदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरङ्गासिताभिर्वृद्धिं प्रापिताभि-
र्लावणसैन्धवीभिरङ्गिः कियानयं वियद्विभागः श्रितिः श्यामो

अङ्गिस्तथा लावणसैन्धवीभि-
रुद्भासिताभिः श्रितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥
गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य
न हानिवृद्धौ कथमेतु चन्द्रः ।
चिरेण सोऽयं भजते तु यत् ते
न नित्यमभोधिखिवाच चित्रं ॥ ७४ ॥

ऽप्यकारि । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाङ्क-
वलो भवति ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्या घनीभूतत्वात्
पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्रैवमुत्प्रेषा । समुद्रजलञ्च
नीलं पूर्वाकाशदेशं एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति
वा । लावणसैन्धवी, लावणसिन्धोरिमास्तस्तेदं (पा० ४।३।१२०)
इत्यणि हङ्गेति (पा० ७।३।१८) उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

गुणाविति । चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपैः
गुणौ कथमेतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्व-
कत्वनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र
न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह । सोऽयं
चन्द्रस्ते हानिवृद्धौ यच्चिरेण पचान्तपरिमितेन ब्रह्मणा कालेन
भजते न तु अभोधिखिव नित्यं प्रत्यहं भजतेऽत्र विषये चित्र-
माश्रय्य । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धौ भजते तथा पुत्राऽपि
चन्द्रो नेत्याश्रय्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽय-

मादर्शदृश्या न विभर्त्ति मूर्त्तिं ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमन्त्रिनेत्रा-

दुत्पादमासादयति स्म चित्रं ॥ ७५ ॥

आदर्शेति । अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्वं दृष्टत्वादिना रम-
णीयत्वं श्रिता भजमानोऽपि आदर्शवद् दृश्या रमणीया मूर्त्तिं
न विभर्त्ति चित्रं । यो ह्यादर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद्
दृश्या मूर्त्तिं न विभर्त्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधादास-
त्यर्थमित्यर्थः । अथ च दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽप्यादर्शं दर्शमभिव्याप्य
दृश्याममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, इदानीं
पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं लेखेनापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति
विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्त्या-
दीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्या मूर्त्तिं न विभर्त्ति, अपि
तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथाऽयं चन्द्रः, त्रिनेत्राङ्ग-
वति यस्मादृशस्त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि, न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रस्तस्मात्त्रिने-
त्रव्यतिरिक्तात् सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स्म प्रापेत्यपि
चित्रं । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्यास्यर्थमि-
त्यर्थः । अथ च त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रिनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि
विहङ्गं । अथ च त्रिनेत्रो भूर्वसतिस्थानं यस्य तादृशः, तथाऽत्रे-
र्मुनेर्त्रैलोक्याच्चिन्मास्वरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः ।
सहजसौन्दर्यमास्वर्यमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यज्ञानेन चन्द्रस्य
वर्णितं । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यचन्द्रिः

शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।

चिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेषा

कलङ्कमेकं मलिनं विभर्त्ति ॥ ७६ ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य

च्युतो रथाद्वाहनरङ्गरेषः ।

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहैर्भाज्या पेया चन्द्रिः समृद्धि-
र्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य मण्डली
इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवव्रजभोज्यच-
रुपुरोडाशादिसमृद्धिशुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रम-
ण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्यवर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा
विभर्त्ति । यथा सैवेज्यैव पूर्वाङ्गगुणविब्रिष्टा सत्यपि एकं चिंसां
पशुचिंसात्मकमङ्गं कर्म्मसाधनं मलिनं पातकहेतुभूतं विभर्त्ति ।
परोपकारशीलायाः सर्व्यात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या
दैवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि चिंसाभाषमेव
मालिन्यं । मुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं मुधा
वृथैव विभर्त्ति, शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानैपित्यादित्यर्थः ।
शुद्धस्यापि श्रौतधर्मस्य साक्षीर्दोषारोपणान्मालिन्यं मुधैवेत्यर्थः ।
इज्या व्रजयजोः (पा० ३।३।१८) इति क्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति । एष मृगाद्धो दृग्गमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः
दृष्टाकान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवाहाख्यस्यानिलस्य

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः

पिवन्नमुष्यामृतविन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥

अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्ग-

र्युनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयं ।

मृगवाहनस्य गगनचारिणो रथच्युतो वाहनभृतो रङ्गमृगोऽन-
म्बुनि निर्जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादन-
कारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुष्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिवन्
यस्यसि । दृष्टाकान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने
चन्द्रामृतविन्दुमास्वादयन् वायुवाहनमृग एवायं, न तु कश्चित्
कलङ्कमृगो नामेत्यर्थः । अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेनामृतास्वाद-
नेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमशक्तोऽधुनाऽपि वर्त्तत इति सूचितम् ।
एवमन्योऽपि दृष्टाकान्तो निर्जले देशे प्रसवणादेः पतञ्जलवि-
न्दुवृन्दं पिवन्ननुपशान्तपिपासो लेलिहास्यः संस्तुचैव चिरं ति-
ष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः । लेलिहेति नितरां पुनः
पुनर्वा लेलीत्यर्थे धङि पचाद्यचि यङाच्चिचेति (पा० २।४।७४)
यङो लुक् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । शिशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिन्सन्ने रङ्गमृगो
न स्थितो नासीदेव तस्यां दशायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरो-
षधीभिर्युनि तद्वेषे पूर्णावयवेऽस्मिन्सन्नेऽयं रङ्गरूपदेव विहिता
प्रेषिता । कीदृशी । अरण्ये भवः सन्दिश्यते प्रस्थाप्यते सन्देशस्त-
द्रूपा । अरण्यभवानां सन्देशरूपा वा । वयं भवत्प्रिया निर्जने वने

आरण्यसन्देश इवौषधीभि-

रङ्गे स शङ्के विधिना न्यधायि ॥ ७८ ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागताना-

मास्वादयन् पल्लवमोषधीनां ।

धयन्नमुख्यैव सुधाजलानि

सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गः ॥ ७९ ॥

मृगैः सह वसामस्त्वं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तम इति गूढार्थो-
पलम्भसूचिकेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसीमन्देहरूप
स रङ्गुरङ्गे मध्येऽथ चोत्तङ्गे प्रियाप्रेमभरणेन न्यधायि, स्थापित
इत्यहं शङ्के । अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कश्चित् सन्देशमु-
पदारूपेण प्रेषयति, स च तत् हृदयादौ धारयति । ओषधो
हि वनवामिन्यः तदनुरूपमेव सन्देशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषित-
वत्यः । आरण्यसन्देश इवायमुपदा प्रहितेति वा । यदेति पाठे
यदाप्रभृति प्रेषितस्तदाप्रभृति तारुण्यदशायां चन्द्रेणायमङ्गे
न्यधायि, न तु पूर्वमित्यर्थः । आरण्येति भवीर्येण ॥ ७८ ॥

अस्येति । एष कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य
सेवार्थमुपागतानामोषधीनां पल्लवमास्वादयन्, तथाऽमुख्यैव
सुधारूपाणि जलानि धयन् पिवन् सुखमनायामलम्भवृत्ति-
रिव वसति, आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्याऽपि मृगे
जलकिशलयुक्ते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति ।
पल्लवं जात्येकवचनं ॥ ७९ ॥

रुद्रेषु विद्रावितमर्त्तमारा-
 तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य विभ्यत् ।
 मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश
 मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥
 पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ-
 रङ्गुर्विधोरङ्ग इवेति शङ्का ।

रुद्रेति । इक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्येपुणा विद्रावितं ।
 अत एवार्त्तं तारारूपं मृगं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा
 वीक्ष्य विभ्यत् तस्यैवमन्योऽपरो मृग इन्दुमीशस्य चूडामणिं
 मत्वा शरणं विवेश, श्रियेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येत-
 दाश्रयेण रुद्राभ्यामयं रक्षित्यत्येवेत्याश्रयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं
 प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं मन्ये । अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं
 दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कमपि शरणं याति । गत्वैत्यपिपाठः ।
 तारामृगस्य रुद्रेषु द्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यं ॥ ८ ॥

पृष्ठ इति । हे नाथ विधोरङ्ग इव यथा चन्द्रस्योत्सृजे कल-
 क्कमृगो वर्त्तते तथा रङ्गुः पृष्ठेऽपि पञ्चाङ्गागेऽपि किं तिष्ठ-
 ति, अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेद्वर्त्तत इति शेषः, तर्हि
 त्वं तत्त्वाय याथात्म्यज्ञानार्थं स्वे निजे सुखे एव विषये तिष्ठस्व
 निजमुखमेव निर्लयं पृच्छेत्यर्थः । अत्त्वमुत्सृज्य दैरये समानभो-
 भाभिलाषाद् विरयमन्विनि इन्द्रयुद्धेऽस्य त्वन्मुखान्मुख्यमान-
 तात पलायमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पञ्चाङ्गागमपञ्चत् तस्मात् तत्

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्वं यद्य

यद्दैरये पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

उत्तानमेवास्य वल्लवकुलिं

देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्या

अद्भालुत्तानगतौ श्रुताया ॥ ८२ ॥

समुच्चमेव निर्बद्धत्वेन पृष्ठेत्यर्थः । तन्मुखचन्द्रादधिकमिति
भक्त्या नल्लमुखवर्णनं कृतं । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं क्रियार्थापपदेति
(पा० २।३।१४) तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी । तिष्ठस्व श्रेयाख्यायां
तद्ध् । स्वं वैकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति । युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य च-
न्द्रस्य मध्यवर्त्तिनमङ्गं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गमधुसू-
क्तदादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते यतो वल्लवकुलिं धवलो-
दरं । यद्यसं शशकोऽस्मात्समुत्तोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि
मध्यवर्त्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्रमध्यभागोऽपि धवलोऽ-
भविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः, तस्मादुत्तान एव
शशकसन्देहोति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिश्चिन्ता-
त्तानत्वेनैव हेतुनाऽहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषये
केदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकाधुसूक्तचरणतया गमने विषये
सूर्यापेक्षयाऽधिकमतितरां अद्भालुरास्तिक्ययुक्ता स्या "उत्ताना
वै देवगवाश्चरन्ति" इति श्रुतिन्यायोपपन्नार्थतया सत्येवेत्यह-

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले
 विलोभ्यते केवलनीलिमा यत् ।
 शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्ना
 तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८२ ॥
 भङ्गुम्रभुर्व्याकरणस्य दर्प-
 म्यदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

मिहानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु गारतङ्गितलुकीति
 (प्रा० ५।४।८९) टच् । देवगवीध्विति पाठे टित्वात् ङीप्
 ॥ ८२ ॥

उक्तरीत्योक्तानगतौ सिद्धायामपि शशकंस्य रक्तपृष्ठत्वान्नो
 सत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह । दूरेति । दूरस्थितैर्द्रव्यै-
 रक्तनीले मिश्रितोभयवर्त्ते वस्तुनि केवलस्य रक्तरागभागे
 लिमैव वक्ष्यमादिलोभ्यते तत् तस्मात् कारणाच्छशस्य पृष्ठव-
 र्त्तिरोम्णां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशो नोऽस्याकमतिदू-
 रस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किन्तु
 नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति
 विरोधाभासः । दूरस्थत्वान्न दृश्यत इति तत्परिहारः । खलू-
 म्नेत्याद्यां वा ॥ ८२ ॥

भङ्गुमिति । एष कविलोकः पदानां सुप्तिङन्तानां प्रयो-
 गाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं प्रव्युत्पा-
 दकमिति । अत्राध्वनि एव सकलशब्दप्रयोग इति

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽव-

मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥

यावन्तमिन्दुमतिपत् प्रसूते

प्रासावि तावानयमभिनाऽपि ।

दर्पे गर्वे, यदा लक्षणया वैधाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सक-
लशब्दप्रयोग इति गर्वे भङ्गं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यच्च-
स्यादुत्तरार्थं चन्द्रः शशोऽस्यास्तीति ततो हेतोः शशी चोक्तः,
लोकेनेति शेषः । एवममुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति
नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुषर्चेऽत इति ठनौ (पा० ५।१।११५)
इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्या-
स्तीत्यत्र इतः प्राप्नो मत्यामपि मृगीति नोक्तः, तस्यादति-
व्याप्तादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रधान इति निय-
मो न युक्तः किन्तु कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामक-
मिति । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिर्न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्य-
प्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणा-
लोका एव प्रयोग एव बलीयानिति भावः । अप्रसूतप्रसूता
॥ ८४ ॥

यावन्तमिति । शुक्रा प्रतिपद् यावन्तं क्षणमात्रमेककल-
मिन्दुं प्रसूते, अभिनाऽपि तावांस्तत्रमाण एककल एवायं
प्रासावि न तु पूर्ण इत्यर्थः । एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह ।
तत्काशं तस्मिन् काशे समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईदृशेन मूर्द्धि

तत्कालमीशेन धूमस्य मूर्ध्नि

विधोरणीयस्त्वमिच्छास्ति लिङ्गं ॥ ८५ ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्व-

मिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत् संवदत्यङ्कमृगस्य नाभि-

कस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नितरां कार्यमेवेहैककलत्वे लिङ्गं ज्ञाप-
कमनुमापको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण सम्पूर्णाऽयमजनयिष्यत्
तर्हि शिवेनापि तदानोमेव शिरसि तावानेवाधास्यत्, न तु तथा,
तस्मात् प्रतिपदा एककलप्रसृतः तावान् समुद्रेणापीति । प्रति-
पदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥ ८५ ॥

आरोप्यत इति । केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरो-
प्यते किम्भूते दलाकारः केतकीपत्रसदृशो धवलः कलानां क-
लापः समूहो यस्य तस्मिन् केतकदलवच्छुभ्रकलापत्वाच्चन्द्रः
केतकमेवेति यदि कथ्येत तत् तर्हि अङ्कमृगस्य मृगत्वेन नाभि-
कस्तूरिका कर्चा आरोपितं तत्केतकत्वं कर्माभूतं सौरभवा-
सनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत
इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्कमृगस्य नाभिः कर्चा कस्तू-
रिकासम्बन्धीभिः सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा ।
केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्त्तते, चन्द्रे च कलङ्कमृगनाभिरूपा
कस्तूरी वर्त्तते, तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः ।

आसीद् यथाज्योतिर्मैव गोलः

शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्ट-

पीयूषपिण्याकट्टशावशेषः ॥ ८७ ॥

तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य नाभिकस्तुरिकायाः परिमलस्य वास-
नाभिः सङ्क्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्वा संवादं प्राप्नोत्येति वा ।
ताभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति । एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिप्रणीत-
यहगणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारिकेलफलवदक्षुलोपरि-
तनभाग एव पूर्वमासीत्, तर्हीदानीं कथमन्यथा दृश्यत
इत्याशङ्काह । ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरुर्द्धा-
धाभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य
गृहीतं पीयूषममृतं यस्य यस्माद्वा स चासौ पिण्याकट्टशो गृही-
तरसनोरमतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष उद्धृतो भागो यस्य
एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं
प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो यन्त्रो ज्यो-
तिषं, अधिकृत्य कृतो यन्त्रो (पा० ४।३।८७) इत्यण् । ततो य-
थार्थेऽव्ययीभावः । ज्योतिःशास्त्रे त्रयोदशाङ्गुलसङ्घः शोडशा-
ङ्गुलसूर्यस्याधोभागस्यो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथादित-
स्तथैव पूर्वमासीदित्युक्तं ॥ ८७ ॥

असावसाम्यादित्तोः सखा नो
 कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रं ।
 दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपाद्
 यद्वोर्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८८ ॥

अभाविती । अमौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।
 कुतः । असाव्यादसादृश्यात् । “विवाहमैत्रवैराणि भवन्ति
 समग्रीक्षयोः” इति शास्त्रादनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभा-
 वान् मैत्री न सङ्गच्छत इत्यर्थः । तर्हि अनयोरलोकप्रसिद्धा
 मैत्री कथमित्यत आह । खलु निश्चितं कर्पूरापरनामैवेन्दु-
 सख्यानङ्गस्य मित्रं तावतैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभाव इत्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् तौ द्वावपि कामकर्पूरो दग्धौ सन्तौ
 पूर्वरूपादग्धदग्धायाः सकाशादधिकां वीर्यवत्तां हि स्पष्टं
 दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति । कामोऽपि दा-
 हानकारं अधिकं वीर्यवान् अनुभूयते । तदुक्तं,

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने” ॥

इति । तस्मात् कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । घनसारसन्द्र-
 मङ्गल इतिघण्टुः । कर्पूरमस्त्रियामित्यमरवचनात् कर्पूरशब्दो
 नपुंसकोऽपि ॥ ८८ ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं
 स शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।
 अयं लयं गच्छति दर्शभाजि
 भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८६ ॥
 नेत्रारविन्दत्वमगाम्भृगाङ्कः
 पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

स्थान इति । वाऽथवा विधोर्मदनस्य मख्यं स्थाने युक्तमेवे-
 त्यर्थः । तत्रायं हेतुः । स कामः ज्वलति दीपमाने शम्भुनेत्रे
 प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः ।
 अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्वापारयुक्तेऽप्यचामावास्यां
 गते भास्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां
 गच्छति । दर्शं हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति अत एव दर्शस्य सूर्यो-
 न्दुषङ्गम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः, तथा च तुल्य-
 योर्हृदिहरयोर्नेत्रयोर्दयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शं च-
 न्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादचित्तैव मेचीत्यर्थः । तथा च
 कामस्य चन्द्रसखित्वाप्रसिद्धिर्मुख्यैवमुक्तेति भावः ॥ ८६ ॥

नेत्रेति । पुरा पूर्वं यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुरा-
 णस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात्, तदानीं
 तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेत्रारविन्दभक्त्या चन्द्रस्याप्यमङ्कः
 कलङ्क एव कनीनिकाया इन्दोन्द्रस्य भ्रमरस्य सुन्दर -
 मगात् प्रायात् । अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के

अस्याङ्क एवायमगात् तदानीं
 कनीनिकेन्दोन्दिरसुन्दरत्वं ॥ ८० ॥
 देवेन तेनैष च काश्यपिस्व
 साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।
 द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च
 युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायां ॥ ८१ ॥

विषये कनीनिकेन्दोन्दिरसुन्दरत्वमदात् । नेत्रे हि कनीनिकया
 भावं, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा चास्य नेत्रारविन्दरूपत्वा-
 दङ्कमेवोभयं श्रोविष्णुः कृतवानित्यर्थः । अङ्क एव कनीनिका
 कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । इन्दोन्दिरालिषट्-
 चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्थिरिति हलायुधः ॥ ८० ॥

देवेनेति । तेन देवेन श्रोविष्णुर्नैव चन्द्रः काश्यपिर्गण्डस्यैतैः
 दावपि साम्यं समानधर्मतां समीक्ष्य तुल्यायां नयनक्रियायां
 क्रमेण नेत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च यन्नियुक्तौ तद् युक्तमुचि-
 तमित्यर्थः । चावन्योन्यसमुच्चये । साम्यमेवाह । उभयपक्षौ शुक्र-
 पक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः । गरुडस्तु द्वौ पदौ द्वौ भजति ।
 तादृशौ दावपि । तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः ।
 गरुडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ । तथा हरिणेन कलङ्कमृग-
 णाश्रितश्चन्द्रः । गरुडस्तु हरिणा विष्णुणा वहनार्थमाश्रितः ।
 तादृशौ । एवमुभयोः साम्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ ।
 तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपिः । वाक्पादित्वादित् ॥ ८१ ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे
 सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।
 तदीयधूमौघतया हिमाग्नौ
 शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थतस्तैः ॥ ८२ ॥
 खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
 र्याप्ता जगद्गारपरिश्रमार्त्ता ।
 क्वायापदेशादसुधा निमज्ज्य
 सुधाम्बुधावुज्झति खेदमत्र ॥ ८३ ॥

यैरिति । यैः पण्डितैः सरोजिन्या दाहरूपादिकाराहेतोः
 तुषारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तुषारः साग्निर्भवितुमर्हति
 समन्त्रे सति दाहकारित्वात् साग्निभूदेववत् तत्रादकवदेति हिमे
 विषये वज्झिरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमाग्नौ तुषारमये
 चन्द्रे वर्त्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसम-
 न्निधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यहं शङ्के । वज्झौ हि धूमेन
 भाव्यं चन्द्रश्च तुषारमयत्वादुक्तरीत्या वज्झिमान्, तथा च कल-
 ङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं सम्भावयामोत्यर्थः
 ॥ ८२ ॥

खेदस्येति । वसुधा क्वायापदेशात् स्त्रीप्रतिविम्बव्याजेन
 सुधाम्बुधावत्र चन्द्रे निमज्ज्यान्तःप्रविश्य खेदं जगद्गारपरिश्र-
 मपीडामुपगतीव । किञ्चूता । जगद्गारवहननिमित्तः परिश्रमः
 तेनार्त्ता जितरां पीडितास्त एव खेदस्य धाराभिरिवापगा-

ममानुमैवं वज्रं कालनीली-

निपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्गे

पीतो विभागः प्रतिविम्बितः स्यात् ॥ ८४ ॥

भिर्याप्ता संमन्तात् पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो
गच्छत्येव यस्याश्च तत्तन्मदीरूपः खेदः तस्याः अमहरणे सुधा-
समुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छायप्रभृति-
मतभेदा वर्णिताः ॥ ८३ ॥

ममेति । हेमशैलो मेरुः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्या-
वदतिक्रान्तेन वज्रना कालेन कृत्वा नीलीनीपातः श्यामिका-
लमणं तेन कृत्वा नीलो वज्रकालीनत्वानीलमलसम्बन्धानील-
वर्णः स जात एवम्प्रकारा ममानुमाऽनुमानमेवमहं सम्भाव-
यामीत्यर्थः । अन्यथा यदि खर्षाचलः कालभूयस्त्वेन न नी-
लीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्ज-
गच्छायमये जगत्प्रतिविम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेराः
पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात् पीतोऽंशो दृश्येत, तस्मात्
खर्षाचलो नील एव जातस्तथा च सकलाद्या अपि भूमेर्नी-
लवर्णत्वात् तत्प्रतिविम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इ-
त्यर्थः । जगच्छायेति विभाषामेनेति (पा० २।४।२५) षण्डलं
॥ ८४ ॥

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजा-
 श्रियं शशी पद्मनिमोलितेजाः ।
 अलिदयेनैव निजाङ्गरङ्गे-
 रत्नकुतस्तामयमेति मन्ये ॥ ८५ ॥
 य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्के
 बुधो विधत्ते कौटुम्बाच्च चित्रं ।
 अन्तः किलैतत् पितुरम्बुराशे-
 रासीत् तुरङ्गेऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ८६ ॥

मेति । शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्ज-
 नितां श्रियं माऽवापत् मा स्म लभत यतः पद्मनिमोलि कमल-
 सङ्कोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं
 चन्द्रसविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवादुन्निद्र-
 सरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह
 निजाङ्गभूतस्य रङ्गेऽर्न्तगत्याचिदयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तामु-
 न्निद्रपूजाश्रियमेति प्राप्नोति, तन्मयगयोरुन्निद्रकमलरूपत्वादि-
 त्यहं मन्ये । अङ्गमृगनेत्राभ्यां कृत्वाऽयं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां
 पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः, इति वा ॥ ८५ ॥

य इति । य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्त्ति स्फुरति,
 अत्र विषये क इव बुधश्चित्रमाख्यं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि ।
 किल यस्माद्वैतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैःश्रवसश्चक्रकस्तुर-
 ङ्गोऽप्यासीद्वैरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्ये

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
 ज्योत्स्नी च नोले दयिता यदस्मिन् ।
 शोभातिलोभादुभयोस्तयोर्वा
 • सितासितां मूर्त्तिमयं बिभर्त्ति ॥ ८७ ॥
 • वर्षातपानावरणं चिराय
 काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

ऽश्वगजादिकं भवति तदीयपुत्रमध्ये अशमाचसम्भवे किमाश्चर्य-
 मित्यर्थः ॥ ८६ ॥

गौर इति । तमिस्रा तमोवज्जलाऽस्य दयिता रात्रिर्गौरे
 प्रिये चन्द्रे विषये भातितमां, तथा ज्योत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता
 धवलाऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां
 शोभते भिन्नवर्णं हि शोभेत इत्यर्थः । तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्रा-
 ज्योत्स्योद्भवोरपि विषये स्वस्य शोभाप्राप्तेर्विलोभादभिला-
 षात् तयोरेव पत्न्योर्वा शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषाद्भवत्तदभिला-
 षन्मत्वात् तमिस्राज्योत्स्योः शोभया भवितव्यमित्यर्थः । अयं
 चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलाञ्च मूर्त्तिं कायं बिभर्त्तिव ।
 वा इवार्थः । शोभातिलोभादिवेत्यन्वयः । नीलभागे ज्योत्स्नीं
 प्रियां धारयितुं, धवले च तामसीमिति यथासङ्गं ॥ ८७ ॥

वर्षेति । अहं बालेषु तनुषु अविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृ-
 श्येषु (सारास्तु जलचेत्येव) कवकेषु कृचाकेषु मध्ये चिरकालो-
 त्पन्नत्वादिक्खरीभूतं विकसितमतिखूलमेकञ्ज्वाकमेव चन्द्र-

बालेषु ताराकवकेष्वेकं
 विकसरोभूतमवैमि चन्द्रं ॥ ६८ ॥
 दिनावसाने तरणेरकस्मा-
 न्निमज्जनादिश्वविलोचनानि ।
 अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं
 तमोविपद्द्वीपवतीन्तरन्ति ॥ ६९ ॥

मवैमि मन्ये । किम्भूतेषु ताराकवकेषु । चिराय वज्रकालं वर्षा-
 र्त्ता आतपे योषर्त्ता च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेवृष्णेषु च सप्त
 अनावरणमनाच्छादितं काष्ठौघन्दिक्समूहमेव दाहसमूहमा-
 लम्ब्य समुत्थितेषूत्पन्नेषु, वर्षाकाले क्षमावृतेषु जलस्निमितेषु
 पश्चादुष्णतमेषु च । काष्ठेषु सूक्ष्मसूत्राणि वृक्षाकानि भवन्ति
 तथा च तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्य सूक्ष्मकवकमि-
 त्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

दिनेति । विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः
 सूर्यस्याकस्मादसम्भावितहेतोर्निमज्जनात् 'प्रतीचीयागरणीर-
 प्रवेशाद्धेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां स्वलनादिरूपां विपद-
 मेव द्वीपवतीं महानदीमस्योडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसा-
 दात् तरन्ति, चन्द्रेण तमो निरस्य सर्व्वे प्रकाशितमिति भावः ।
 अन्येऽपि रात्रौ तरणैर्नौकाया अकस्मात्सज्जनाद्धेतोर्वृद्धनरूपा-
 मापन्नदीमुडुपस्याकस्मादागतस्यान्यस्य यात्रया च प्रसादात्
 तरन्ति ॥ ६९ ॥

किं नास्ति नेऽपि न्निष्पिण्डोऽणुबोऽयं

भानोऽस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।

अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासी-

० मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

० चातुं पतिन्नौषधयः स्वशक्त्या

मन्त्रेण विप्रा क्षयिणं न श्रेकुः ।

किमिति । नेऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण नेत्रे
विषये तेजोमयः तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुरङ्गुल्या नयनप्रा-
न्तक्षिपिटीकरणे धवलवर्त्तुलाकारेण भानः शोभमानः किं नास्ति
अपि त्वस्मदादिनेत्रेऽपीन्दुर्वर्त्तत एव । अणुकोऽल्पीयांस्तथा क्ष-
णिकः क्षणमात्रावस्थायी यावच्छिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः ।
तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैलक्षण्यं कथमित्यत आह । अत्रेर्मुनेर्नेत्रे
तु पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां
महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी मासाव-
सानप्राप्तविनाशश्चाभूदिति यत् तद्वटते, एतद्युज्यत इत्यर्थः ।
यतो महतो महानुभावस्य । सर्व्वं हि महतां महदिति न्या-
येन महतोऽत्रेर्नेत्रेतेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महापरिमाणस्य-
रकाशस्थायो चेत्तस्मैनेत्रेतेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमे-
वेति भावः । अणुकः, अल्प इति (पा० ५।३।८५) कन् । नाशी,
अस्त्यर्थे इमिः ॥ १०० ॥

चातुमिति । मृतसञ्जीविन्यादय औषधयः स्वशक्त्या स्वसा-

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं

सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥

मृषा निशानाथमहः सुधा वा

हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

मर्थेन निजरसवीर्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीश्रत्वात् पतिमेनं चन्द्रं क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवन्तमथ च क्षयरोगिणं मन्त्रं चातुं रक्षितुं न शक्नुः । तथा विप्रा द्विजराजत्वास्त्रिजं स्वाशिनं क्षयिणं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शक्नुः । तथा पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभिरनेकप्रभावैरन्तरस्यै रक्षेः कृत्वा रक्षितुं न शक्नोति वचनपरिणामः । तथा सुधाऽपि स्वाधारभूतं क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा चातुं न शक्नोति, वा ममुक्षये । ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सत्यपि पतित्वात् प्रभुत्वात् पुत्रत्वान्निजाश्रयत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुमर्हमप्येनं रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्वा पूर्वकर्त्तव्यं रागो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्त्या हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धं ॥ १०१ ॥

मृषेति । निशानाथस्य चन्द्रस्य महः तेजः सुधा वा पीयूषरूपमेवेति लोकवादो मृषा असत्य एव भवेत् । वा अथ वा यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लोकप्रवादः सत्य एव तद्धर्मो चन्द्रतेजोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेत् चन्द्रतेजः सुधा नैवेत्यङ्गीकार्यं । अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरा-

पीत्वा कथं नाऽपरया चकोरा

विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०५ ॥

वाणीभिराभिः परिपक्विमाभि-

र्नरेन्द्रमानन्दजडच्चकार ।

• मुहूर्त्तमाश्चर्य्यरसेन भैमी

• चैमोव वृष्टिस्तिमितञ्च तं सा ॥ १०६ ॥

मरणे नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरयाऽन्यथा यदि चन्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा जरामरणे विनाशयेत् तर्हि चकोराण्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन् पीत्वाऽपि कथं किमिति नाजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्रतेजःसुधात्वे एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यसङ्गावे तत्पामे चकोरैरप्यजरामरैर्भावं, न च ते तथा, तस्मात् तत्तेजसः सुधात्वं वा मृषा भवेत् । सुधाभूतस्यापि जरामरणपहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतदङ्गीकर्त्तव्यं, तथा सुधाप्रभावैर्न निजाश्रयं वेति पूर्व्वश्लोकांशसमाधानमित्याशयः । अजरामरो-स्युरिति पाठे च्चिः ॥ १०५ ॥

वाणीभिरिति । सा भैमी आभिः पूज्यैकाभिः परिपाकेन निवृत्ताभिः परिणतकविप्रशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशश्चकार । तथा मुहूर्त्तमद्भुतावरणावाच्यैश्च रत्नेनाथ च तद्रूपेण जलेन चैमोत्पुषारवत्सन्निवी वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिस्नेहात् प्रा-

इतो मुखादागियम्मविरासीत्

पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।

अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुविम्बं

संवावदूकश्रियमम्बुजानां ॥ १०४ ॥

प्रस्तम्भं वाऽयच्चाद्रञ्चकार हिमवृष्टिर्यथा अन्यं जडमाद्रञ्च
कराति तथेयमपि आनन्दजडं मातिस्नेहञ्च चकारेत्यर्थः ।

परिपक्विमाभिः डित्वाञ्चिदुत्तेऽर्थे क्लिः, क्लर्मम् ॥ १०३ ॥

इत इति । इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नलोऽम्बुजानां संवा-
वदूका नितरां संवादिनी श्रीयस्य तादृशं कमलतुल्यमौरभ-
मस्या मुखेन्दुविम्बमचुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यति-
शयादचुम्बदित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पीयू-
षधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यक्षदृश्याङ्गवन्मुखादाविरासीन्निः-
सृतेति । इत इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भैमी-
मुखं चित्रके धृतमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुविम्बत्वेन च पीयू-
षधारामम्बुजैश्चितो सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधु-
रेत्यपि व्याख्येयं । संवावदूकत्वादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं
प्रसिद्धं । चन्द्रविम्बस्य कमलैः सह विमंवादो विरोधित्वात् ।
इतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु कैमलैः सह संवादः कमलसौभा-
ग्यभाक्तादित्यर्थः । प्रसिद्धचन्द्रविम्बादेतन्मुखचन्द्रविम्बमधिक-
मिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका वयम् ॥ १०४ ॥

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता
 विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
 स्मितांशुजालं विततान तारा
 • दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥
 • स्ववर्षना न स्वयमर्चतीति
 नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपं ।

प्रियेणेति । प्रियेण 'इतो मुखादित्यादिपूर्वाक्तरूपं प्रियव-
 चनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता,
 तथा स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः मोक्षाया मा भैमी, अथ कलव-
 चनानन्तरं स्मितांशुजालं विततान, तदेव नलाय प्रीतिदान-
 मिव ददावित्यर्थः । केव । दिवः सकाशात् क्षीणपुण्यतया
 स्नेह्या वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी ताव ।
 स्फुरन्ती किरणजालं विततारेति उत्प्रेक्षा, उपमा वा । वंशः
 कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा ।
 कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, ऋदोरप् (पा० ३।३।५०) । तद-
 न्नात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि, पश्चादवशब्देन सह सुपा (पा०
 २।१।४) इति समासः ॥ १०५ ॥

स्नेति । सा धरातुरासाहं भूमिन्द्रमित्याह सा । इति किं ।
 हे प्रिय, इन्दुरूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपलेनात्मसुतौ मां
 नियुज्याञ्चाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्षनविषयेऽत्युदासोऽतितरामुदा-
 सीनो भवति, एतत्स्थाने युक्तं । हेतुमेवाह । इति किं "सतामेत-

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ
 धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह ॥ १०६ ॥
 तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या
 गिरं परोहासरसोत्किरां सः ।
 भूलोकसारः स्मितभाक् तुषार-
 भानुभण्डिष्यन् सुभगाम्बभाण ॥ १०७ ॥

दकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः स्तुतिः । इत्यादिवचनात् स्वयमात्म-
 णैव स्ववर्णना आत्मनस्तुतिर्नार्हति न युक्तेति । इत्यर्थान्नं मया
 चन्द्रो वर्णित इदानीं तथा वर्णनीयस्त्रयोभावो युक्त इत्याश्र-
 येन भैमी चन्द्रस्तुतिं तं मेत्प्राप्तं प्रावर्त्तयदिति भावः । तुरा-
 साहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहेत्येतच्छ्लोकस्याऽऽशङ्का ज्ञा-
 तव्या । तत्रोत्तरं । इन्द्ररूपं तन्मुखं चन्द्ररूपात्मस्तुतिं मां नियुज्य
 शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते साऽहं धरावदतुराऽनुत्तानवेगा वा
 पृथ्वीवद् गम्भीरेत्यर्थः । अर्थात् तमाह स्मिति ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तयेति । स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषा-
 रभानुं चन्द्रं भण्डिष्यन् वर्षयिष्यन् सन् सुभगां मेभाग्यवतीं
 भैमीं बभाण । किम्भूतः । तथा सुमुख्या भैम्या परोहासरसस्यो-
 त्किरामुद्गावचित्रीं गिरमैरित उक्तः । तथा प्राणसमोऽतिप्रे-
 यान्, तथा चन्द्रवर्णने प्रेरितः सन् परोहासरसोत्किराङ्गिरं
 बभाणेति वयः । उत्किरां, इगुपधेति (पा० ३।१।३५) कः,
 पूर्व्वेण षष्ठोऽसमासः । भण्डिष्यन् हेतोर्लटः प्रता ॥ १०७ ॥

तवानने जातचरीं निपीय

गीतिन्तदाकर्षणलोलुपोऽयं ।

हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि

• विधुं मृगस्त्वंददनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

• इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये

• जिह्वा तवास्ते विधुवास्तुमन्तं ।

तवन्ति । हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीभूतपूर्वां
गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय सादरमाकर्षणदानोमपि तस्या भव-
द्गीतेराकर्षणाय लोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिमादृश्यात् तददन्-
भ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि ।
मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं तन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं
नेच्छतीत्यहं शङ्के इत्यर्थः । जातचरी भूतपूर्वं चरट् (पा० ५।
३।५३) लोलुपः यङन्तात् पचाद्यचि, यङोचि चेति (पा० २।४।
७३) यङो लुक् ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति । • अतिसादृशादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भ्रमे ॥
मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हं तवास्ते कन्तमाना जिह्वा कर्त्री
गीत्या वर्णस्वरमाधुर्यां कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते
यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थमपि मृगं कर्षति । गिते-
र्मधुरतरत्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात् स्वसमीपमानयतीत्यर्थः ।
तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते, वक्ष्यता आगमिष्यते मृगस्य वासार्थं
बन्धनं करिष्यता, नेचदयेन पाशोबभूवे किं, तद्रूपया बन्धन-

गीत्या मृगं कर्षति वक्ष्यता किं
 पाशीबभूवे नयनदयेन ॥ १०८ ॥
 आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः
 शैत्यात्तमः काननजन्मनो वा ।
 यावन्निशायामथ घर्मादुत्थ-
 स्तावद् व्रजत्यङ्गि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

रज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः । अन्याऽपि शवरी गीत्या मृगमाकलय-
 पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तञ्च ।
 चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये
 भैमीमुखवर्णना अनुरागातिशयसूचनार्था । अयं स्नाकः सेपक
 इति केचित् ॥ १०८ ॥

गगनस्थाऽपि मृगा भैमीमुखगीतिं कथममृतादित्याशङ्क्या-
 ह । आप्यायनादिति । शब्दरूपः पान्थः नित्यपथिको निशायां
 यावद् व्रजति तावदथ पश्चात् साकल्येन वाऽङ्गि न गच्छति
 यस्माद्दिने घर्मेणातपेन दुःस्यः सन्तप्तः, तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छ-
 तीत्यर्थः । रात्रौ कूर्मगमने हेतुमाह । सुधांशोरमृतरूपाभी
 रुचिभिरापायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं
 तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकारजाताच्छैत्याद्वा तज्जमाभावे त-
 मसः सम्भवादौष्णाभावाच्छैत्यं । अत एव रात्रौ बद्ध गच्छति
 दिने चाप्येव न आन्त इव बद्ध न गच्छति । शब्दा हि स्वभा-
 वादतिदूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा । पथिकोऽपि रात्रौ

दूरेऽपि तत्तावकिगानपाना-

ल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे ।

अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः

पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥

• अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मा-

• क्षुर्बभूवैष यदादिपुंसः ।

कैत्याद् दूरं गच्छति, दिने चाख्यं । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं
श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपीति । हे प्रिये खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भा-
सश्चन्द्रिका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति, अधो मुञ्चति । किम्भूतः ।
दूरेऽपि अतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं ताव-
गानं तस्य पानात् सादरश्रवणाद्धेतोः स्वादुरसोपभोगे मा-
र्यातिशयानुभवे विषये लब्धावधिः प्राप्तमर्यादः । उत्प्रे-
शयैव अनुभूतभवद्गीतमाधुर्यापेक्षयाऽन्यमाधुर्यतयाऽवसा-
नयैवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव न तु युग्मं ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति । हे तन्नि एष चन्द्र अर्धदिपुंसः श्रोत्रिणोऽर्थ-
दामं क्षुर्बभूवैत्यस्मिन्नेत्रीभवने विषयेऽयं नैत्रभूतश्चन्द्रोऽस्मान्न
विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भव-
तीत्यर्थः । किल यस्माद्धेतोरत्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्छु-
र्भवनं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपं नेत्ररूपात् कारणाज्जातस्य
नेत्रीभवनमुचितमेव तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रीभवने न कि-

तदत्रिनेत्रादितस्य तैन्वि
 कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥
 अभिमृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः
 क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
 अक्षालि नीलीरुचिरम्बरस्था
 तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

- सिद्धसाकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं स्मरतेः (पा० ६।
 १।५७) इत्यालं, भीष्मोर्हेतुभये (पा० १।३।६८) इति तङ् ।
 अस्माज्जनान्तरापेक्षया बहुलं ॥ ११२ ॥

अभिरिति । हे मृगेन्द्रोदरवत् कृष्णमदरं यस्यास्तादृशि
 रजन्येव रजकी तथा क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरिव दृश्यामाणा-
 भिर्धवलतराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्बरस्था तमोमयीयं नीली
 कज्जलवत् कालीरुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या
 वसनस्या काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन साध्यते । तदुक्तं
 कलाकोशे ।

तैलं घृतेन तक्षोणाजलैर्दुग्धेन कज्जलं ।

नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण क्षोभणा ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रो-
 दरी (पा० ४।१।५५) नासिकोदरेति ङीष् । आपधी प्राणि-
 वाचित्वाभात्रन्नीतीति ङीप्समर्थनीयः । रजकी स्त्रुनः पित्ता-
 ङ्गीप् ॥ ११३ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चै-

रुच्चाटयामास चतुः शरदा ।

अतारि वामोरु तथाऽपि किञ्चि-

न्न प्रोज्झितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य ॥ ११४ ॥

• एकादशैकादशरुद्रमौली-

नस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।

प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च

पञ्चेषु तूष्णीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

पय इति । हे वामोरु या शरत् चतुः पयोमुचां मेघानां
वर्षाकालीनमुच्चकैरतिशयितमपि मेचकीमानं कालिमानमु-
च्चाटयामास । तथा कालिमापनयने दृष्टमामर्थ्या शरदा
यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदन्यमपि प्रोज्झितुं
स्कोटयितुं नापारि । शरदच्चे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽति-
तरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं वर्षवाचित्वादिमनिच्
॥ ११४ ॥

एकेति । अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रैकादश कला एका-
दशानां रुद्राणां मौलीन् प्रतिथान्ति, किल गच्छन्तीव । शेषाः
पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषाः कामस्य तूष्णीमल्पमिषुधिं प्रविश्या-
र्द्धचन्द्राकारत्वादूर्द्धचन्द्राख्या इषवो भवन्ति, विनाशममयेऽप्ययं
परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूष्णी अन्यत्वविवक्षया स्त्रीत्वे
गौरादित्वाङ्गीप् ॥ ११५ ॥

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि
 तागमद्वयाणि यदि क्रियेत ।
 सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्त-
 स्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत् ॥ ११६ ॥
 यत् पद्ममादितु तवाननीया
 कुरङ्गलक्ष्मी च मृगाक्षि लक्ष्मी ।
 एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के
 शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

निरन्तरेति । हे तन्वि तागणां नक्षत्राणां सद्व्याप्ति निर-
 न्तरत्वेनान्यान्यमन्वन्तया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः
 क्रियेत, निर्वीयेत, तदा तर्हि स चन्द्रसाराणामकलङ्कत्वात्
 तन्मयत्वाच्च कलङ्केन मुक्तः सन् त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत् ।
 क्रियानियतेरविवक्षितत्वाच्चूडभावः ॥ ११६ ॥

यदिति । हे मृगाक्षि यत् पद्मं तवाननीयां मुखममन्विनीं
 लक्ष्मीमादितु यद्येतुकामं कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां
 यद्येतुकामः तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरपि विरोधः स तन्मुखशो-
 भासल्लक्षण एकार्थस्पर्शं लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवे-
 त्यहं शङ्के । एकद्रव्याभिन्नाधित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रप-
 ण्योरपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते मुख-
 मधिकमिति भावः । आदितु, चन्द्रपक्षे लिङ्गविपरिणामः ।
 लक्ष्मीं, न लोकेति (पा० १।३।६८) वहीनिषेधः ॥ ११७ ॥

लब्धं न लेखप्रमुखाऽपि पातुं
 पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतमते ।
 निपीय देवैर्विवशीकृतायां
 घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥ ११८ ॥
 एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे
 गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशं ।
 अश्रमिती घोरं विषमभ्यजन्म
 धत्ते भुजङ्गश्च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

लब्धमिति । हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विवशीकृतायां
 निःशेषं पीत्वा भुक्तशेषीकृतायामस्य विधोरस्य सुधायां घृणां
 जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा । लेखानां देवानां प्रभुषेन्द्रे-
 णापि पातुं न लब्धं, कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात् तेन दुष्प्रापं,
 केनाप्यनुच्छिद्यमित्यर्थः । ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय
 पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात् त्वदधरामृतं स्वादुतरमिति
 भावः । अन्तोऽप्युच्छिद्यभोजने जुगुप्सां धारयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

एनमिति । स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः ब्रह्मरेणमोषधीशं वि-
 धुमुत्तमाङ्गे शिरसि विभ्रद्वारयन् सन्, अभ्यजन्म समुद्रोत्पन्नं
 घोरं दारुणमपि विषमश्रमिती, मुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासु-
 किश्च धत्ते । ब्रह्मोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः ।
 मोषधिस्रामिनोऽस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयति
 सर्पस्य धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्गं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ ११९ ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य
 दारान् गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।
 प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान्
 न ह्यस्मि न ह्यस्मि मदेहमाप्तान् ॥ १५० ॥

नेति । हे प्रिये द्विजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्हृदस्यतेर्दा-
 रान् भार्यां यातवतोऽपि गुरुतत्त्वगामिनोऽपीत्यर्थः पातः स्व-
 र्गाद् भ्रंशः, अथ च पातित्यं न बभूव पश्य । चित्रमेतदिलोकये-
 त्यर्थः । अथ वा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकस्मरिणा
 अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशा-
 न्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च परमात्मैव प्रकाशो
 येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रका-
 शात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽस्मि मदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां
 वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभाविमोक्षत्वात् प्रवीणशरीरप्रवाहा-
 पेक्षया शेषशरीरं प्राप्तान् जीवमुक्तान् पुरीषान् हि यस्मात्
 न ह्यस्मि शुभाशुभफलसम्बन्धेन न संबन्धन्तीत्यर्थः । तेषां तेजो-
 विशेषेण प्रत्यवायो न विद्यत इति प्रामाणिकवचनात् तेजो-
 रूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति
 भावः । चन्द्रेऽप्यात्ममयप्रकाशः, अस्मि मदेहं सम्पूर्णतां प्राप्तः
 ॥ १५० ॥

स्वधाकृतं यत् तनयैः पितृभ्यः

अद्वापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे

तद्दङ्करोचिः खचिता सुधैव ॥ १२१ ॥

पश्येच्चसौधस्थितिः सौख्यलक्ष्ये

त्वं केलिकुल्याम्बुनि विम्बमिन्दोः ।

चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य

भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२२ ॥

स्वधेति । तनयैः पुत्रैः अद्भुता परलोकास्तित्वबुद्ध्या वितीर्ण-
त्वात् पवित्रं कृष्णतिलैश्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः
पितृस्थानतया “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । पितृलोकतया
चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण सङ्गतमभूदित्यर्थः । तत् कृष्णतिलमिश्रजम्ब-
मेवाङ्गस्य कलङ्गस्य या रोचिः कान्तिः तया खचिता मिश्रिता
सुधा पीयूषं । कृष्णतिला एव कलङ्गस्तत्संलग्नं जलमेव पीयूषं
न त्वन्यः, कलङ्गो नैवान्नात् पीयूषमित्यर्थः । अद्वेति पितृलोक-
प्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणं । उपतस्थे सङ्गतकरणे तद् ॥ १२१ ॥

पश्येति । हे प्रिये त्वमुच्चसौधस्थित्या कृत्वा मौख्येन निरन्तर-
राद्यं लक्ष्ये दृश्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्विम्बं पश्य ।
तत् किं । राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्त-
र्वर्त्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चुम्बति विम्बं चुम्बति । सौख्यं
स्वार्थं सुखिनो भाव इति भावे वा व्यञ्ज् । मौक्ष्येति पाठे

सौवर्गवर्गेरमृतं निषीयं
 कृतोऽङ्गि तुच्छः शशलाञ्जनोऽयं ।
 पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां
 मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥
 समं समेते शशिनः करेण
 प्रह्ननपाणाविह कौरविण्याः ।

सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये । उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं
 प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

सौवर्गेति । स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तेषां वर्गेर्हृन्दैरमृतं नि-
 षीयाङ्गि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्जनो निशि ते तवात्र
 क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनर-
 मृतानां जलैरथ च पीयूषैः पूर्णः स्यात्, भवदित्यहं सम्भाव-
 यामीत्यर्थः । एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितं । अङ्गि तुच्छः
 कृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां
 प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयादिव पलाय्य निष्पीनः
 स्यादित्यहं शङ्क इति वा । पूर्णोऽमृतानां दृष्ट्यर्थत्वात् करणे
 षष्ठौ ॥ १२३ ॥

सममिति । इह तत्र क्रीडानद्यां कौरविण्याः कुमुदिन्याः
 प्रह्ननरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽथ च पाणिना समं
 सह समेते संजगते सति मधु पुष्परस एव क्लृप्तं यस्य तस्य त्याग-
 षत्तस्य कन्यादानसम्बन्धिसङ्कल्पोदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोद्य-

विवाहलीलामनयेरिवाह

मधुच्छनत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा

• मृगोयमिन्दीवरिणी वनस्था ।

• विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठा-

न्मृगन्तदेषाऽननचन्द्रभाजं ॥ १२५ ॥

अकुमुदिन्योर्विवाहलीलामाहेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्पर्शमा-
त्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णाणि च जातानीति
भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलाभिषे-
कोऽपि भवति ॥ १२४ ॥

विकासीति । हे प्रिये इह तव केलिमयां वनस्था जलनि-
वासिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नीलमायतं विस्तृतञ्च
पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यक्षदृष्ट्या इन्दीवरिणी
यस्यान्मृगो वनस्थत्वादिकामिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी
तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगो आननमिव यश्चन्द्रः साम-
र्थ्यात् त्वदाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्स्य कान्तं सुन्दरमथ
च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगमुपरिष्ठादिलोकते । विकसितकुमु-
मनेत्राणि ऊर्द्धप्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्यमुपरि
वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृगं मृगो पश्यतीत्यर्थः । त्वदाननमेव
यश्चन्द्रस्तत्तस्य चन्द्रत्वादानुमेयमृगमुपरिष्ठात् पश्यति । त्वं प्रा-
सादोपरि वर्त्तसे, इयञ्चाधोदेशे वर्त्तते नवेति पदच्छेदं कृत्वा

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां
समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।
अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं
मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥

चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्ठाञ्च पश्यतीति न किन्तु
पश्यत्येवेति व्याख्येयं । वनस्था मृगी हि नोलायतनेवा मती
स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयतीत्यर्थः । शशमित्यपपाठः ।
मृगपर एव वा व्याख्येयं ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति । हे प्रिये, अम्बुनि मदा निवामात् तत्र
तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधिर्दिवासश्चावस्थेव ध्यानस्य
भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अपरंगरूपाया
रात्रेश्चन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किम्भूतं मुखं । अमृतमं-
वाधरोष्ठं यस्या, अथ चामृततुल्याऽधरोष्ठं यस्य यदाऽमृतम-
धरं यस्मात् पीयूषादधिकरस आष्टा यस्य, तथा मयूखा एव
स्मितं । अथ च तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकणवदुज्ज्वलं यत् स्मितं
तेन वा चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गना-
नामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपस्यरतामपि
मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपस्यरन्तीत्यर्थं
कर्मणो रोमन्वतपोभ्यामिति (पा० ३।१।१५) क्यप्, तपसः पर-
क्यैपदञ्चेति ज्ञता ॥ १२६ ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं
 पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।
 पानात् सुधा नाम जलेऽप्यमृत्युं
 चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनं ॥ १२७ ॥
 तारास्थिभूषा शशिजङ्घुजामृ-
 चन्द्रांशुपांशुचुरितद्युतिद्यौः ।
 क्वायापथाश्वक्वफणीन्द्रद्वाराः
 खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः ॥ १२८ ॥

अल्पेति । अल्पोऽङ्ग एव पङ्का यस्यां, तथा पीयूषमेव नीरं
 यस्यां मेयं विधुमण्डली स्मरस्य सरसी विशालं सर एव, अत एव
 स स्मरोऽत्रभवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुत्पन्नं सुधानामेतदीया-
 मृतपानीयजले जलरहितेऽपि स्थले जलाभावेऽपि वाऽमृत्युं
 मरणरहितं मीनं चिह्नमथ च सुधामरोजातत्वादनुमापकं
 लिङ्गं विभर्त्ति । मीना हि जलादहिर्भृता म्रियन्त एव, अयन्तु
 न म्रियते तस्माच्चन्द्रामृतमरमीभवत्वात् सदा मृतपानाज्जला-
 भावेऽपि मृत्युरहित इति सर्व्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति । द्यौः स्वमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं
 व्यक्तमाह ब्रवीति, यतः तारा एवास्थीनि तद्रूपा भूषा यस्याः,
 तथा शशिममेव जङ्घुजां गङ्गां विभर्त्तीति तद्भूतं, तथा च-
 न्द्रांशव एव पांशवो भस्मानि तैः कुरिता कृताङ्गरागा द्युति-
 र्यस्याः सा, तथा क्वायापथा गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्याः

एकैव तारा मुनिनीचनस्य
जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पदभूदियं तु
सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः ॥ १२८ ॥
मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दोः
स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।

धवला रेखा कदा यस्य कायापथरूपः फलीन्द्रो वामुक्तिः स
एव मुक्ताहारो यस्या मा हरमूर्त्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौर-
ष्टेतादृशीति मूर्त्त्यन्तरापेतया व्यक्रमेव निदेशस्य मूर्त्तिर्गगनं
कथयतीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनि-
नीचनस्य तारा कनीनिका किलैकैव जाताऽभूत् किल पुरा-
णादां । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना मयत् ताताञ्ज-
पितु रत्रिनेत्रात् सकाशादधिका, यद्यस्मादस्य ताराः कनीनिका
अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति क्लृप्तं । पितुः
सकाशादधिकमस्य भित्वात् सभाष्याऽयमिति भावः । "सप्तविंश-
तिमिन्दवे" इति दक्षः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय
ददाविति पुराणं ॥ १२८ ॥

मृगाक्षीति । हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे यदेतत् प्रत्यक्षदृश्य-
मिन्दोर्मण्डलं, तत् स्मरस्य पाण्डुरं यत्नं मास्वाज्यसूचकमात-
पत्रमेव । येन च दर्शने सति मखाजा वय्या भवन्ति पूर्वधवल-

यः पूर्वमानन्तरमस्य भङ्गः

स क्वचभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा

योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं ।

स्नानिर्विधोर्मानिनि सङ्गतेयं

तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

चन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वश्या भवन्ति तस्मादेतत् कामस्य श्रेयातपत्रमेवेति भावः । यस्य पूर्वि-
मानन्तरमेतस्य क्वचभूतसेन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलात्त-
यस्य स मन्मथस्य क्वचभङ्गः खलु, क्वचस्य मोटनं राज्ञस्तयं
सूचयति । कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव
तस्मात् कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य क्वचभङ्ग इव स एव
वेति भावः । खलुत्प्रेक्षायां, निश्चये वा ॥ १३० ॥

दशेति । दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वा
ऽपि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि
हे मानिनि स्वमुखस्यार्द्धिनं चन्द्रमसहमाने नैमित्तस्यास्य विधो-
रियं प्रत्यक्षदृश्यकलङ्करूपा स्नानिर्लज्जा सङ्गता लग्ना, अथ च
युक्तैव । यतस्तत्त्वैकेनाननेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन
दशभिरपि मुखैर्जेतुं नाशक्ति तस्य स्त्रियास्तुवैकेन मुखेन निर्जि-
तत्वे लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः । तन्मुखमेतस्मादधिक-
मिति भावः । लज्जया स्नानिर्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

दृष्टा निजां तावदियन्त्यहानि
जयस्यं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
पूर्वस्वदास्येन तुलां गतस्ये-
दनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३० ॥
सन्नाणि रामः परिभूय रामात्
सन्नाद्यथाऽभज्यत स दिजेन्द्रः ।

रावणस्यैव जेतुं प्रवृत्तस्तुषाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः
तमजित्वैव परावृत्त इति उत्तरकाण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति । अयं शशाङ्क इत्यस्येतावन्ति अहानि शुक्रपक्ष-
दिनानि तावदेवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां
जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृत्त्याऽधिकीभवत्स्वया
दृष्टः, इयन्ति दिनानि जयंस्तावज्जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्था
वा तावच्छब्दः, अनयैव परिपाय्या पूर्वविम्बोऽयं स्वदास्येन ब्रह्म
तुल्यं साम्प्रमथ च तोलनकाष्ठं गत आकट्यैतन्नानन्तरं निकटं
त्वमेव अः प्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलातयस्य द्रक्ष्यसि, उ-
त्तमेन सह स्पृष्टुमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादिव्यं हि
हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
स्वदास्येनेति तुल्यार्थैरतुल्योपमाभ्यामिति (पा० २।३।७२) नि-
वेधेऽपि सह योगे द्वितीया । तथा च काश्चिदामस्तुलां यदा-
रोहति दह्मवासमेत्यादि ॥ १३२ ॥

सन्नाणीति । दिजेन्द्रो जमम्बपत्यत्वात् भोऽतिप्रसिद्धपराक-

तथैष पद्मानभिभूय सर्व्वी-
 स्त्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥
 अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो
 रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

मो रामः परशुरामः सर्व्वानि चत्राणि परिभूयापि चत्रादेव
 रामादाशरथेः सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव
 प्रकारेण एषोऽपि द्विजराजः सर्व्वान् पद्मानभिभूय सङ्कोचक-
 रणात् पराभूयापि तदङ्गपद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभव-
 मेति सकललक्ष्म्याधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्व्वपद्माधिक्यं
 तन्मुखपद्मस्येति भावः । वा पुंसि पद्ममित्यमरः ॥ १३३ ॥

अन्तरिति । हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि हरिणेन पा-
 ण्डुरेण रूपेण वर्त्तेन कर्त्तुं शुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्व्वम-
 श्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य । अथ
 च चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेन कर्त्तुं रूपेण स्वीयनीलवर्त्तेन
 कृत्वा असलक्ष्म्यं सलक्ष्म्यं क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्गं क्रियत
 इत्यर्थः । पश्य एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्यान्तं
 पर्यन्तभागं कदाचिदीक्षणमाणां भैमीमददर्शत्, दर्शयामास
 कदाचिच्चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रस्येतनी
 लप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्व्वस्निष्टपदैस्तथा सह क्रीडां, चकारे
 भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः
 अन्त इत्यकारान्तमेकत्र अन्तरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि । त

इत्येष भैमीमददर्शद्रुस्यं

कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदरा-

द्यद्दयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः

पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

क्षीगब्दस्य समामान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावि मलक्षीगब्दा-
च्चिः । पक्षे मलक्षगब्दाच्चिः । पक्षे पाष्ठाभेत्यादिना (पा० ७।
३।७८) कर्त्तर्येव शः । दृग्बुर्भार्यत्वाद्गति बुद्धीति (पा० १।४।
५७) अणौ कर्त्तृणौ कर्मात्वाद्भैमीमिति द्वितीया ॥ १३४ ॥

सागरादिति । अयं चन्द्रः सागरान्मुनिविलोचनोदराक्षैत-
द्रूपाद्दयात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नत्वेन कारणेन
दाभ्यां जातत्वाद् द्विजः किं, एवमेव चानयैव रीत्या दाभ्यां
जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विधुरन्नेर्भवेर्जातः किं कथं पर्य-
वस्यति, दाभ्यां जातत्वे मत्पि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्प-
र्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अथ सैवमेव यथा अनेन प्रकारेण
द्विजत्वं तथैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति । किं दाभ्यां
जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि
द्विज उच्यते, द्विजात्पक्षो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ च
दाभ्यां जातत्वाद्विजोभवन्नेवं न चिभ्यो जात इत्यत्रिज इति
तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते । यो हि दाभ्यां जायते स त्रिजो न

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
 यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासां ।
 तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य
 स्वर्णाकलोक्तिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

भवति, एवमिवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः । द्विजस्त्रिजो न
 भवत्येव ॥ १३५ ॥

तारेति । हे तन्वि कृशाङ्गि धाता ताराणां नक्षत्राणां विहा-
 रभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विम्बं जिनस्य पुराणपुरुषस्य
 श्रीविष्णोर्मते ऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् चक्षकार निर्गमं
 तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः
 स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठ्य-
 माप । किम्भूतां मण्डलीं । हिमस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतामति-
 शीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां, यस्या मध्ये
 मृगोऽस्तीति यावत् । तादृशीं । अन्येषां सुराणामेतादृद्व्या-
 पारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ च
 ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभलाङ्घ्रि-
 माचलरूपां वा, तथा मृगनाभेः कस्तूर्याः वासः परिमलोऽव-
 स्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूर-
 राशिं चक्षकार तेनैव पुण्येन जिनमते बौद्धदर्शने । ब्रह्मा स
 रश्मिस्तमधत्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कस्तू-
 रीराशिं करोति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यप

इन्दुं मुखाद्ब्रह्मणं तव यद्गृणन्ति

नैनं मृगस्यजति तन्मृगदृष्टयेव ।

अत्येति मोक्षमहिमा न हिमांशुविम्ब-

लक्ष्मीविडम्बिमुखि वृत्तिषु पाशवेषु ॥ १३७ ॥

दयम् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । तनै-
वेति पाठे उत्प्रेक्षा । बहुदेव्यां मता तारा ॥ १३६ ॥

इन्दुमिति । हे हिमांशुविम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि-
स्वस्मान् न्यूनत्वात् परिहामकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्या-
स्तादृशि भैमि पण्डिता इन्दुं तव मुखात् सकाशात् तन्मुखम-
पेत्य वा ब्रह्मणमीषदममाप्तं दृष्टं दृष्टत्वमपि यस्य पूर्णम-
मन्नं दृष्टादपि निःसारमिति यावत् । अथ च ब्रह्मधिकं दृष्टं
यस्मात् दृष्टादपि निःसारं यद्यस्मात् गृणन्ति, तत्तस्माद्भूतामृग-
एनं चन्द्रं मृगसम्बन्धिन्या दृष्टया कामलदृष्टकवलनाभिस्ता-
पेणैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य ब्रह्मदृष्टशब्दस्य ब्रह्मवत्त्वं दृष्टं स
ब्रह्मनि दृष्टानि यास्मिस्तादृशमित्येव रूपार्थदृष्टरूपया भा-
न्येव न त्यजति । मृगं हि ब्रह्म च दृष्टं ब्रह्मणं देशं वा न
मुञ्चति । नानुभवे संत्यज्यासमारं कथं भ्रान्तिबाह्व्यमित्याह-
ङ्कारार्थान्तरन्यासमाह । पाशवेषु पशुसम्बन्धिनीषु वृत्तिषु व्याप-
रेषु विषये मोक्षमहिमा भ्रान्तिबाह्व्यं नात्येति, ब्रह्मकामाति-
क्रमे नापयाति । पशवो हि सर्वदा मृदा एवेत्यद्यापि मृगस्य
भ्रान्तिर्नापयाति तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । मुखात्

स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
 दुःखाकृतैनमवधूय सुधा सुधांशुं
 स्वं निऋते सितिमचिह्नममुष्य रागै-
 स्ताम्बूलताम्रमंवलम्ब्य तवाधरोष्ठं ॥ १३८ ॥

तुव्लोपे पञ्चमी । बज्जटणमोषदममाप्तौ विभाषासुपो बज्ज-
 जिति (पा० ६।३।७४) बज्जच् ॥ १३७ ॥

स्वर्भानुरिति । हे प्रिये सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा-
 तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्योष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा मि-
 तस्य भावः सितिमा धावन्त्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धवलरूप-
 मपि स्वमात्मानं निऋते पुनः स्वर्भानुपानभिधां तिरो दधाति ।
 यतः स्वर्भानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पा-
 दनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्पादितदुःखा । कि-
 न्भूतमधरोष्ठं । प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव ताम्रो वर्णो यस्य ताम्बू-
 लेनैव वा ताम्रं रक्तवर्णं । पुनः राजपानभिधा त्वदधरमेव स्या-
 नान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योऽपि
 सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं
 धृत्वा स्वं निऋते । सुधया चन्द्रस्य परित्यागात् तन्मुखश्रयणात्
 तन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमित्युक्तीत्योप-
 मोत्प्रेक्षा वा । दुःखाकृता दुःखात् प्रातिलोम्ये इति (पा० ५।
 ४।६४) डाच् ॥ १३८ ॥

हृद्यंतीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यदा शशं
जातस्फोतनोरमुष्य हरिता खतस्य पट्या हरेः ।

हृद्यंतीति । हे प्रिये मतभेदेन कलङ्गरूपं कुरङ्गं यदा ब्रह्म-
मुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्फोता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिदं पट्या
हरिता प्राच्या दिशा स्रुतस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्याति एव हरेः
श्रीविष्णोर्वामात्मीभवतः । यदा सञ्जातपूर्णशरीरस्य सृगं यदा
शशं कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कर्णोत्तिकातुल्यात्
श्रीविष्णोर्वामनेत्रोभवताऽमुस्य चन्द्रस्य तददनाम्बुजात् सका-
शाद्यङ्गङ्गः पराजयाऽजनि तदेकाकिनः सर्वदा असहायादेक-
स्मात् पद्मात्, न त्वन्यस्मात् कमलात्, न ह्यन्यैः पद्मैरयं पराजोयते
प्रत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ वाऽम्बुजतुल्यात्
तददनादेव पद्मादथ च पद्मसङ्ख्याकात् तददनरूपादम्बुजाद् य-
दस्य भङ्गो जातस्तदेकाकिनाऽसहायस्य स्यात्, भवेत्, बहुभिरेकः
पराजोयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राज्ञः स
पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमङ्गः पराभावुको राज्ञरेव न
त्वन्व इति सम्प्रतीति फांटे, अथ पुनरस्येकः भटः प्रतिभटः सिंहि-
कायाः सुतः स्यादेकाकिनाऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिदन्दी न भवति
अतुल्यत्वात्, किन्त्वेकाकी राज्ञरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः ।
किञ्च स्वब्रह्मभूताद्वाहारणस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं
प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिदर्शना हरेः सिंहस्य पट्या सिंह-
कया प्रसृतस्य तथा सृगं ब्रह्मं वा यं कश्चन पशुं जठरे निक्षिप्य

भङ्गस्त्वददनाम्बुजादजनि यत् पद्मात्तदेकाकिनः

स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः॥१३६॥

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-

र्वाक्पारोष्परुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं ।

भक्तयित्वा स्थितस्यात एव मञ्जातपुष्टशरीरस्यात एव हर्ष्यक्षी-
भवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य तन्मुखत्वाद् यः पराजयोऽजनि स
एकाकिनः केवलात् पद्मादम्बुजादेव पराजयः । सिंहस्य गजा-
ङ्गजा यथा तददेतन्महश्चित्रमित्यर्थः । अथ च पद्ममञ्जाकादे-
कस्य पराजयः । सिंहोऽप्येको बङ्गमङ्ग्यैः पराजोयत एवेत्यर्थः ।
अथ च पद्माच्छरभादष्टपदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलमष्टपदा-
देव भङ्गः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् तन्मुखमधिकमिति भावः ।
हर्ष्यक्षः केमरी हरीत्यमरः । गजाञ्जशरभाः पद्मा इत्यनेकार्थ-
भाजः । प्रथमपक्षे हर्ष्यक्षिणब्दाच्चिः, द्वितीयपक्षे हर्ष्यक्षिणब्दा-
देव॥१३६॥

यदिति । हे प्रिये वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां
तदुचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात्, व्यरक्षयत् । यतोऽसौ
श्रीविष्णोर्नाभौ वर्त्तमानात् पद्माद्भवतीति पद्मभूः । स हि स्व-
जनकस्य पद्मस्य पिष्टभक्ष्या मेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं
पूजामकरोतीति भावः । वाक्पारोष्णा वाचः परतीरे भवा वाचा
वर्षयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मस्यैत्तावकं मुखं स एव भव-
मुखरूपो जात इत्यर्थः । अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपिष्टवुद्ध्या नेत्र-

कः शीतांगुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-

स्थान्नुस्वस्तटिनीतटावनिवनोवानीरवासो वकः ॥ १४० ॥

नीलोत्पलाभ्यां कृतपूजनत्वादत्र तत्र मुखे नीलोत्पलं दृश्यत
इत्यर्थ इति चेत् तर्हि अस्मै शीतांगुः को नाम, अपि तु न
कश्चित्, तन्मुखस्य पुरस्तादयं कः, स्मरणार्हाऽपि नेत्यर्थः ।
तर्हि अस्मै क इति चेत् तत्राह । अयं वकः । किम्भूतः मखा
दक्षमुख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्यान्तमाङ्गं शिरस्तत्पक्षे
स्थले स्थान्नुः स्थितिशीला स्वस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्यां
तीरभूम्यां या वनी महदल्पं वा यत् काननं तत्र ये वानी-
रा वेतमास्तन्मध्यवामी । चन्द्रस्य हरजटाजटवामीति प्रसिद्धं ।
वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं वा । अत्र यदपत्यस्य ब्रह्म-
णोऽपि सौन्दर्यं वागगोचरस्तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनमो-
ऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः । तन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदल्पं
साम्यसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दर-
वृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि समृत्त्यात्
सर्वाधिकमिति सूचितं । मखमृगेत्यादिना चन्द्रस्यातिर्देनं
सूचितं, तन्मुखसाम्यंप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं सूचितं । अन्याऽपि वि-
शिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्कनदोतीरवानीरवासी तपश्चरति ।
नदीतीरवानीरवासित्वं वकजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे वा-
द्वावारपाराह् घञौ (पा० ४।२।८ इवा० १) इत्यत्रापि विशु-
द्धोतादपीति वचनात् खः ॥ १४० ॥

जातं शातक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मश्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।
इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-
दन्दापादानदानद्रवलवंगलनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

जातमिति । अहं इन्दोरङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रा-
मणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्त्तमानो य एरावतस्तस्य
गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्मितकुम्भस्य लयोश्च ये द्वे
दन्दे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वञ्च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां
ते च ते दानद्रवलवा मदजललोशाश्च तेषां गलनात् सम्पर्कात्
काकतालीयमाकस्मिकं दैवमिद्धमिन्दीवराभं* नीलोत्पलतुल्यं
जातमेकं कलङ्कं विशङ्के मन्ये । किम्भूतस्यन्दोः । अश्यामङ्गुलीनि-
र्दिष्टायां पुरोदृष्टायां शतक्रतोरियं शातक्रतवतो तस्यां हरिति
दिशि विहरत उद्गच्छतः, तथाऽश्यामत्वे विषये ऐकमत्यं सर्व-
संवादस्तेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदश-
भिरपि कलाभिः कृत्वा निर्मितिर्यस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता
सकलकलानिर्मितिर्यस्य तादृशस्य वा । * अत एव निर्मलस्य
प्रत्येकं कलानां धावत्यस्य दृष्टत्वाद्वलसकलकलानिर्मितत्वात्
कारणधावत्याद्भवलस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता याः सकलाः
कलास्ताभिर्या निर्मितस्तस्या वा हेतोर्धवलस्य पूर्वकारणधाव-
त्यात् सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्
तत्रैव भ्रमत एरावतस्य कपोलकुम्भस्य लगलनादजलं दैववशा-

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कला वृत्तय-
न्येन पञ्चदशैव ताः प्रतिपदादाराकवर्द्धिण्यवः ।

अंशं तेनायं मञ्चे कालः प्रतिभातोत्यर्थः । तान्तरुतले यदैव
काकस्य उपवेशनं तदैव देवात् काकंस्थोपरि तान्फलपात इति
काकतालमिव काकताल्यं समामान्ताच्छः । निर्मिते पक्षे
हेतौ पञ्चमी ॥ १४१ ॥

अंशमिति । हे प्रिये लोका रजनीभर्तुः षोडशमंशं क-
लामामनन्ति सत्यं कथयन्ति, तास्य षोडशांशरूपाः प्रतिपत्,
आदिर्द्यस्मिन् कर्माणि राकां पूर्णमामभिव्याप्य वर्द्धिण्यवः प्रति-
तिथि एकैकाभिरुद्धा वर्द्धमानाः पञ्चदशमस्याका एव कला
एवं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्वन्ति तिथिमह्यमाम्यात् पूर्ण-
मण्डलं कुर्वन्तोत्यर्थः । या पुनः कला षोडशी तिथिरुते
उद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्विष्कृता सा षोडशी कला शेषा
पञ्चदशकलाम्याऽवशिष्टा मती, यदा षोडशी तिथिं विना प्र-
योजनाभावाद्याऽवशिष्टा, सा निप्रयोजनादुद्धृता चन्द्राद्वि-
निष्ठागिता मती हरालङ्कृतिः शिवगिरिभूषणं जाता किं,
चन्द्रं प्रयोजनाभावाच्चुरालङ्कृतिरिवाभूत् किमस्यर्थः । अहं
तथाश्चेद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः सग्नमिकं नभानीलिखा
मह वर्त्तमानं स्यात्तस्य पूर्ववत्स्यतः सम्बन्धि विलं विवरं तत्क-
लानवस्थित्या कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेव चन्द्रमण्डलमध्ये
कलङ्कं पश्चामि किं, मध्यवर्त्तिनीलं तत् स्यात् विलमेवाहं कल-
ङ्केन गृह्य इत्यर्थः । शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितं ।

या शेषः पुनरुद्धता तिथिमृते सा किं चरालङ्घनि-
 स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकं ॥१४२॥
 ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
 लिपशूर्मन्मित्रोपजीवितुमिनः सन्तर्पणात्मीकृतात् ।

पूर्वे राका निशाकर इत्यमरः । वृत्तयन्ति तत्करोतीति (पा०
 ३।१।१६ वा० १) णिच् । वर्द्धिष्णवः, अलङ्घजिति (पा० ३।२।११६)
 इष्णुच् । तिथिमृते ऋतेन पाशमिति वत् । श्यामिकेति मनो-
 ज्ञादेराकृतिगणत्वाद्भावे वुञ् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति । हे मुग्धे सुन्दरि त्वदङ्गं वृत्तत्वादिगुणैः
 समानमपि नयनश्रियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधितुरत
 एव स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घे लोचने लिपुर्लभुमिच्छुर्विधु-
 सकोरशिशुना प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति ।
 तन्नेत्रप्रेक्षते । चन्द्रिकामृतपानकृतसम्यक्तर्पणेनात्मीकृतात् स्व-
 शीकृतादितसूकोरबालकात् सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिकापानहेतु-
 भूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमध्येषु उपजीवितुमादातुमिव ।
 यदा किञ्चित् स्वचन्द्रिकां पाययित्वा ततोऽनेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या
 मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्णोऽधम-
 र्णस्य किञ्चिद्दत्त्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति तथा
 अयं चन्द्र आदृत आदरयुक्तः सन्नद्धे मध्येऽथचोत्सङ्गे रङ्कुञ्च क-
 रोति, उत्सङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह ।
 तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिष्पृष्टुमिव संलग्नं क-

अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिष्कृत्युन्तदेवाह-
स्वहृत्त्रं नयनश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४६ ॥
लावण्येन तवास्यमेव बज्जना तत्पात्रमात्रसृणा
चन्द्रः प्रोञ्ज्जनलब्धतार्द्धमनिनेनारम्भि शेषेण तु ।

तुमेव । तन्मुखमास्यनिमित्तं रमणीयनेत्रद्वयं सत्पादनीयं । चन्द्र-
स्वकोरहरिणौ वञ्चयतीत्यर्थः । चन्द्रादुक्तं तन्मुखमिति भावः ।
परिप्रद्युमिति पाठे, एतच्चेन्नरामणीयकप्राप्त्युपायं प्रद्युमिवेत्यर्थः ।
शिशुः सुप्रतार्य इति सूचयितुं शिशुपदं । आदयते, अर्देर्निगर-
णार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० १।१।८७ वा० १) इति वक्तव्या-
न्निगरणादिपरस्मैपदाभावे णिचस्येति (पा० १।३।७४) तद्वाशि-
शुना आदिखाद्येर्नेति (पा० १।४।५२ वा० १) अणौ कर्म्मत्वाभावः ।
द्राघीयसी अतिशायने इत्यसुनि प्रियस्थिरेति (पा० ६।४।१५ ७)
द्राघादेशः, लिप्पूर्विधत्तुरिति च नलोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ १४६ ॥

लावण्येति । हे प्रिये बज्जना कश्चित् पात्रे षष्ठितेनाखिलेन
लावण्येन कृत्वा तवास्यमेवारम्भि निर्मितं चन्द्रस्तु पुनः तस्य
लावण्यस्याधारपात्रं सृजतीति सृक्त्वेन लावण्यस्यानपात्रमात्र-
लयेनात एव प्रोञ्ज्जनेन पात्रनिघर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जि-
तत्वं तेनार्द्धं कियत् खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मल्लिनेन श्रे-
षेण भवन्मुखनिर्माणावशिष्टेनांशेन कृत्वाऽऽरम्भि निर्मितः । अत
एव श्रेष्ठमण्डलोऽर्थो शोभत इत्यर्थः । श्रेष्ठेण तु निर्मित इति वा ।
विधिना एतत्तन्मुखमृगाङ्गलक्षणद्वयं निर्माय सृष्ट्वा अप्सु पाणी

निर्माय दयमेतदसु विधिना पाणौ खलु चालितौ
 तस्मैशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरभोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥
 लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रसृष्टा
 चन्द्रः प्रोङ्क्नलब्धतार्द्धमलनेनारम्भि शेषेण यः ।

प्रचालितौ खलु, लावण्यलेपकृतजलचालनाविव, तस्मात् तस्य ला-
 सभोजोमिश्रितलावण्यलेपस्य लेशैरत्यैरंशैरेव कर्तृभिरधुनाऽपि
 नीरनिलयैर्जलस्थायिभिः सद्भिरभोजमारभ्यते, निर्मयिते, क-
 मलनिर्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रेऽधि-
 कलाद्यादपि तन्मुदलावण्यं साकल्येन निर्मितत्वाद् अधिकमिति
 भावः । अभोजं जात्येकवचनं ॥ १४४ ॥

लावण्येति । अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भिः
 भवद्वदनकामनीयवर्षणाचिन्ताऽपि दूरे निष्ठतु, अशक्यं
 दित्यर्थः । उत्तरीत्या तत्पात्रमात्रसृष्टा प्रोङ्क्नलब्धतार्द्धम-
 लनेन शेषेण यस्यचन्द्रो विधिना निर्माय तत्र लेखाऽपि
 लावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकलामात्रत्वादेव नि-
 श्कलकृत्वात् सुषमया परमशोभया कृत्वा अहंकृत्या अस्यापे-
 लयाऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शम्भोः शिखामणिः शि-
 रोभूषणमेभूत्, शिवश्चिरोऽधारोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तम-
 शिरोऽधिरोहति । अञ्जं कुमुदं कर्तृ यद्यस्मात् तस्य चन्द्रस्य पदं
 प्रतिविम्बस्थानं जलमसृष्टत्, अतः श्रियः सद्भाभत्, चन्द्रकर-
 वस्यर्थादेव हि कुमुदं सञ्जीकं भवति पद्मञ्च श्रियः पद्माभत्

यन्नेखाऽपि शिखामणिः सुषुंमयाऽहं कृत्य शम्भोरभू-
दञ्जं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मञ्च सद्म श्रियः ॥ १४५ ॥
सपीतेः सम्प्रीतेरजनि रजनोशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।

जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वादङ्गमानत्वात् कु-
मुदमाहूचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्याः स्थानमभूत् । यदा पद्मञ्चातः
कुमुदाद्धेतोः श्रियः मद्याभूत्, अञ्जत्वजातिद्योगात् कुमुदाधा-
रजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहलमभू-
दित्यर्थः । यदा या लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत् तस्य शिखा-
मणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकपूजाममये यस्मात् कु-
मुदं पद्मञ्चास्पृशत्, अतस्तदुभयं श्रियः मद्याभूत्, चन्द्रस्य बहु-
शिरःसम्बन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः । यदा तस्य शम्भोः पदं
चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीमद्या-
भूत् । तस्य लावण्यस्थानं विधिहस्तलावण्यलेपक्षालनजन्यं यस्मात्
कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत्, यदा पद्ममेवास्पृशत्, यतोऽञ्जं तस्मात् कुमुदं
पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीमद्याभूदिति वा । तन्मुखलावण्यलेपपर-
म्परासंस्पर्शप्राप्तशोभांनि चन्द्रादीनीति । तन्मुखलावण्यं वाङ्म-
नसगोचरं न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्वो-
द्धृत्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वाच्चायं श्लोकः पुनरुक्तः ।
अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमवयवं ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये सम्प्रीतेस्ताराणामन्योऽन्यं मय्यग्रा

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविभिरुभिधानाय सुश्रकः

सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतशशकनीलाशमचषकः ॥ १४६ ॥

प्रीतिः सौहार्दं तस्माद्धेतोः सपीतिः सहपानं, सुहृदो हि सह-
पानं कुर्वन्ति, तस्माद्धेतोः, यदा सहपानाद्धेतोः सम्यक् प्रीती
इत्यभिवृद्धिस्तस्माद्धेतोः साराणां परिषदा महेन परीतः सम-
न्ताद् व्याप्य रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिः स
यावा शिला तेन घटितोऽतिधवलः स्थूलः पेयद्रव्याधारभूतो
मणिकोऽल्लिख्य एवाजनि, सम्भूतः । विधिना तारापरिषदा
वा व्यरचि इति पश्य । कीदृशः । सादृश्येन वस्त्वन्तरसम्भाव-
नारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसम्भावनाचतुरैः
श्रीर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदैव सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतो
यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः स एव नीलाश्या नीलमणिसेन
घटितं चषकं पानपात्रं यस्मिन्नेवम्भूत इवायमिति अभिधा-
नाय वर्णयितुं सुश्रकः सुखेन शक्यः । चन्द्रो धावत्यात् पीयूष-
पूर्णः सूर्यकान्तमणिक इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चषकमिव
दृश्यते तत् पश्येत्यर्थः । यथा मणिस्थोदकाद्युद्धरणाय मणिक-
मुखे चषकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधा-
पानं कर्त्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य
मुखे सुधाद्धरणाय शशनामनीलमणिचषको निश्चित इत्युत्प्रे-
क्षितुं शक्यत इत्यर्थः । चषकोऽस्ती पानपात्रमित्यमरः । सपीतेः,
वोपसर्जनस्येति (पा० ६।३।८२) वा । सहस्य इति (पा० ६।३।

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानां कृष्य ते निर्मितं

शङ्के सुन्दरि शर्व्वरोपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।

आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे दृशौ

त्वदङ्गो सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥ १४७ ॥

७८) योगविभागाद्वा सदस्य सः । कविभिः स्वार्थयोगाच्च पृथी ।

सुशक इति खल ॥ १४६ ॥

आस्यमिति । हे सुन्दरि विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं
विम्बं तस्य वृत्तत्वाद्वादकत्वादिगुणानां कृष्य गृहीत्वा ते आस्यं
यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्व्वर्थाः परिवृढः
प्रभुस्त्वङ्गो दोषाणां माकर उत्पत्तिस्थानं न तु दोषा राक्षसा-
त्कारित्वादोषाकर इत्यहं शङ्के । तथा अहं दन्दोर्मृगात् सका-
शात् सारे दृशावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
निहिते स्थापिते इत्यहं शङ्के । तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह सु-
न्दरतरे त्वदङ्गो जागरुको सति अगन्धश्चक्षुष्यानुभूयतारतम्यवि-
चारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमयं च समीची-
नाधारपरितोषं कुतो वा दध्याद्धारयेदपि तु न कचक्षित्,
तस्मान्नेत्रोद्धरणान्दन्धत्वेनैव तन्मुखरामणीयकादर्चनादन्धं ग-
न्तुमशक्तेषु तन्मुखं त्यक्त्वाऽत्रैवायं स्थित इत्यर्थः । तन्मुखं च-
न्द्राधिकं । नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । सारमिति
कचित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचिरुचिमुदुगणमगणनममुमति
 कलयसि कृशतनु न गगनतटमनु ।
 प्रतिनिशशशितलविगलदमृतमृत-
 रविरथहयचयंखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥
 उपनतमुदुपुष्पजातमास्ते
 भवतु जनः परिचारकस्तवायं ।

शुचोति । हे कृशतनु त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लचीकृत्य
 शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा वज्रत्वादगणनं सङ्ख्यातुमशक्यममु-
 मङ्गुल्या निर्देशं प्रत्यक्षगम्यमुदुगणं प्रतिनिशं रात्रौ शशितला-
 चन्द्राधोभागाद्विगलता खवताऽमृतेन मृतं पूर्णं रविरथस्य हय-
 चयस्तस्य खुराणां यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां
 कुलं वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तद्विवातितरां
 जज्ञोहीत्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राङ्गलता धवलेनामृतेन पूर्णाः
 सूर्याश्चखुरगन्ता इव तारकाः शोभन्त इति भावः । गगनतटं
 कर्माप्रवचनीययोगे द्वितीया । प्रतिनिशं वीष्मायामव्ययीभावः ।
 सर्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति । हे प्रिये रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः
 मितः कविरित्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्यान्नावर्णाकृतीन्पु-
 ङ्गुनि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतं सम्यक्मास्ते । अयं मल्लक्षणे
 जनः प्रारब्धकामदेवपूजायान्तव परिचारकंश्चन्दनाद्युपचारो-
 पनायकोऽयं च सम्भोगकारी भवतु, त्वं तिलैस्तिलकितः सञ्जा-

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं

वितर निवेद्यमुपास्व पञ्चबाणं ॥ १४६ ॥

स्वभानुप्रतिवारपारणमिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव-

श्वभ्रालीपतयालुदोधितिसुधांसारसुषारद्युतिः ।

ततिलकस्तिलैरेव वा तिलकवान् कृतो यः पर्पटः शालितण्डु-
लपिष्टरचितस्त्रिपिटस्तिलशष्कुलीमञ्जु उपदंशविशेषस्तददाभा-
यस्य तत्तुल्यं सकलङ्कमध्यत्वादिविशिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव नि-
वेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्व पूजय । अ-
न्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परि-
चारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्व्याणि नक्षत्राण्युदितानि,
कामोद्दीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, सुरताकार्यकारी निषिद्धः सन्ध्या-
समयोऽतिक्रान्तस्तस्मात् काममुपास्व सुरतेऽकुरन्मोति भावः ।
पञ्चबाण इत्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । सामान्य-
मित्यभिधानाज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति ।
तिलकितेति तारकादित्यात् तत्करोतीति वा (पा० ३।१।१६
वा० १) ण्यन्ताग्निष्ठा ॥ १४६ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाश्रय-
माश्रासे । स्वभानुरिति । हे प्रिये देवः प्रकाशमानस्तुषारसु-
तिर्हिमकरोऽथ च हिमकर एव देवो वर्णनां पूजाञ्च कुर्वतां
नोऽस्मदादीनामावयोर्वा तुष्टये परमानन्दायास्तु । किम्भूतः । स्व-
भानो राक्षोः प्रतिवारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चन्द्रस्यैव गगनं

पुष्पोष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यत्नं क्षिद्रक-
 माधनं तस्मद्दुग्धो यस्याः सा श्रमाली दन्तदंशनकृततिरपर-
 म्परा तथा तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः पतनशीला दीधिति-
 सुधाकिरणामृतं तद्रूपः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य दीधितिसुधा-
 या वा । यद्वा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्पातो दीधि-
 तिसुधारूपो वा आसारो यस्य स अत एव पुष्पोष्वासनस्य पुष्पध-
 नुषस्तत्प्रियाया रतेः परिणयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्तस्म-
 न्मिथ्यभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्र-
 क्षिद्रगलज्जलधारस्य कलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे
 हि सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते तथा च रा-
 जदन्तकृतक्षिद्रपरम्परागलदमृतधारस्यन्दो गलज्जलधारसह-
 स्रक्षिद्रसुवर्णकलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोक्तविधत्त-
 त्तपूजया च सुरतिप्रवृत्तयोरावयोद्दीपकतया परमानन्दं
 कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समयोचितैरतिकामविवाहोत्स-
 वाभिधानेन चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये इत्यनेन च विलासिना नलेन
 सन्निवर्त्यतृतीयपुरुषार्थपयोधिपीयूषरसास्वादनालसोऽभिव्य-
 ज्यते । सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा यस्य
 सुधाया आधार इति वा, आनन्दपदेन तुष्टयेऽस्त्वित्याश्रया च
 यन्मममाप्तिं शीतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरमलच-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रचयं मामकदेवी च यं ।
 द्वाविंशो नवसाहस्राङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते संगो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५१ ॥
 यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणहरणं कैव कुरुते ।

रित्रस्य नीरमत्वान्नायकानुदयवर्णने रमभङ्गसङ्गावाच काव्यस्य
 च सहृदयहृदयाह्लादनफलत्वाच्चात्रोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न
 वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यं । न इति पक्षेऽस्मादोर्द्धयोऽस्तेति (पा० १।
 २।५८) द्वित्वेऽपि बहुवचनं ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाद्धार्थः स्पष्टः । द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो
 गतः समाप्तिं प्राप । किम्भूतस्य श्रीहर्षस्य । नवो यः साहस्राङ्को
 नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयी कथा कटा-
 तीति कृतं तस्य विनिर्णितवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति
 सूच्यते । नृपसाहसाङ्गेति पाठे नृपसामैः साहसाङ्कस्य तं
 गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोजराजस्य विक्रमार्कस्य
 वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे उटि टिलोपः ॥ १५१ ॥

यथेति । यथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनस्तद्वत् कामि-
 नोऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां बालिजनानां नीर-
 खाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामनुभूतकाम-
 सुखानां चित्तं खल्वग्रं कैव कुरुते, अपि तु न काऽपि, तथेयं का-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १५२ ॥

दिशि दिशि गिरियावाणः स्त्रां वमन्तु सरस्वतीं

तुलयात् मयस्तामापातस्फुरद्धनिडम्बरां ।

व्यरचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात् सुधीभूय, अमृतत्वं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽतिमरमस्य पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि मदयति आनन्दयति तर्ह्यस्याः सुधियोऽत्यादृताया मदुक्तेररमानां नीरमानां सर्वथैवामंसृष्टरमशब्दानामपि चलदुपलप्राधान्यामतृणाद्यपुच्छपशूनां पुरुषाणामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञाममूढैः किं नाम स्यात्, अपि तु न किञ्चिदप्यस्यास्तैरपकर्तुं शक्यते । सुधीभिरादरे कृते मतिं नीरमैरकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिरादृतात् सकलगुणपूर्णातिमरमेयं मदुक्तिरिति भावः । मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात् लोदानन्तरञ्च मरमत्वप्रतीतेः सुधात्वात् । सुधीभूयेति च्चिः । सुधिय इति जात्यभिप्रायेणैकैनापि सुधाया आदरे कृते महद्भौरवं, बहुभिरप्यङ्गीरनादरेषु कृतेष्वपि न किञ्चिद् लाघवमित्यभिप्रायेण वा । यून इति प्रतियोगिन एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनं । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥ १५२ ॥

कविरर्थान्तरोक्त्या स्वीयामुक्तिं वर्णयति । दिशीति । गिरियावाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्त्रां निजां सरस्वतीं नदीं अन्तर्गतजलप्रस्रवणां वमन्तु मुञ्चन्तु, आपातेन समन्तादूर्द्धदे-

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्यते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनं ॥ १५३ ॥

शादधःपतनेन स्फुरन् प्रकाशमानो ध्वनिडम्बरः शब्दाडम्बरो
यस्याः ताञ्च नदीं मिथस्तुल्यतु, अन्यनद्या ममीकरोतु जन इत्य-
र्थः । अथ वाऽऽपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरद्भ्वनिडम्बरो स्फुरत्प्रपात-
घोषां तां जनो मिथस्तुल्यतु, उभयव्याख्यानोऽपि परिणामे तु न
नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरन्तन इत्यर्थः । स क्षीरोदन्वान्
परं केवलमपरो न विद्यते पर उल्लेखो यस्मादत्युल्लेखोऽथ वाऽन्य
एव यतो यस्य क्षीरोदमृतं यदीयममृतमंतादृशमुदीर्यते उत्प-
द्यते । कीदृशं । मथितुर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्रोशापरं ।
तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा मोदनं भक्तमास्वाद्य
मिद्वान्तरूपं, अथ चैवमृतं परमुल्लेखममृतं यदीयमुदीर्यते स
क्षीरोदन्वानपरः परोऽन्यो नास्ति किन्त्वेक एव । अथ च प्रति-
दिशं सर्वदेशेषु गिरिवाण्यां विषये पापाणतुल्या जुडा अन्ये कवयः
स्त्रीयां वाणीमुद्गिरन्तु, आपातेन प्रतिभामावृण स्फुरन् ध्वन्याख्य-
काव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्ब-
रोऽनुप्राप्ते यत्र वा तां वाणीं मिथोऽन्योऽन्यं जनः ममीकरोतु तस्य
कवेरुक्तिरस्यैवास्य च तस्यैवेत्येव तुल्यतु । आपात इति विशर्ज-
नीयान्तपठे । आपातः प्रतिभामः तां तुल्यतुल्यार्थः । एवंविधं
परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरममुदतुल्यः श्रीहर्षकविः,
अपरो नास्ति किन्त्वेक एव, अन्ये कवयः पर्वतयावतुल्याः, अहं

ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित् कंचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञमन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

ओहर्षस्तु क्षीरममुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो नीरा-
र्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभाभ्युत्था-
दिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, मदीयकाव्यविचारक-
स्यैव खेदश्चेदि प्रमोदनवचनामृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारक-
स्येत्यन्ये यावदुक्त्या क्षीरोदतुल्यस्याहमिति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्बोधलादप्यमि-
ति ये वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदा-
येन विना दुर्बोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थं बुद्धिपूर्वमेव
मयेदं काव्यं तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह । गच्छेति । आत्मानं
प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञमन्यं मनो यस्यैवविधोऽस्मिन् काव्ये हठेन
स्वीयप्रज्ञाबलेन पठितमस्यास्ती पठितोदंकाव्यस्य पाठकः खलो
मा खेलतु किमत्रास्ति अश्रुतमेव व्याकर्तुं शक्यते इत्यवज्ञा-
पूर्वं दर्पाभिव्यक्ते भाकार्षीदित्येवमर्थः । इह काव्ये कचित्
कंचिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद् बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिग्रन्थ-
मानशब्दार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्ता खलमुखभङ्गार्थं बुद्धि-
पूर्वं मयेदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि न तु प्रसन्नकाव्यकरणाशक्ते-
रित्यर्थः । कंचित् कंचिदपीत्यनेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्तीति न
काव्यत्वहानिरिति सूच्यते । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपाय-
माह । अह्नेति । अह्नेत्या गुरो देवतैकबुद्ध्या राह्णेन पूजितेन

अद्वाराद्गुरुस्यथीकृतदृढयन्यिः संमासादय
 त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ १५४ ॥
 ताम्बूलद्वयमासनच्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्
 यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्थवै ।

गुरुणा पूर्वमस्यथा अपि स्यथाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता ।
 दृढाः स्वरूपतो दुर्बोधा यन्मयोऽस्मै स गुरुमस्यदायावगतार्थो-
 ऽत एव दर्पराहित्यात् सज्जनः माधुर्येत्काव्यस्य रसोर्मिरस्य-
 तलहरी तस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विशेषेण आसमन्ताद्भा-
 वेन च मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्परया-
 ऽपि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुप-
 रम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यस्येदं गुरुपरम्परया
 अधीते स सततं सुखी भवति इति महाकविस्तस्यांशेषं ददा-
 ति । अस्मिन् पठितोत्यस्य च विषयस्येति कर्माणि सप्तमी । आ-
 राद्धेति राधेरनुदात्तत्वादिडभावः ॥ १५४ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वरूपेभ्योदयमाशासो ।
 ताम्बूलेति । यः कान्यकुब्जेश्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिक-
 व्यञ्जनं ताम्बूलद्वयं विदद्योग्यमासनञ्च लभते । न केवलं राज-
 पूज्य एव किन्तु यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये
 प्रमोदार्थवै परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षा-
 त्कुरुते । न परं पूर्वाङ्गगुणविशिष्टो ब्रह्म विदेव किन्तु यदीयं
 काव्यं मधुवर्षि, अतिशरमत्वादसृतवर्षि । न परं पूर्वाङ्गगुणविशि-

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥ १५४ ॥

एताऽतिमरसो महाकविरेव, किन्तु तर्कशास्त्रेष्वपि यस्योक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृशः । तस्य विद्वच्चक्रचूडामणः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः सुकृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सती आकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याशीः । सर्वत्र यच्छब्दनिर्व्वाहो गुण एव । अभ्युदीयादिति इण् गतावित्यस्य रूपं ॥ १५५ ॥

मन्तः मन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

यस्मिन्नेव पथि प्रवर्त्तनपराः मत्कीर्त्तयंश्चापरे ।

अन्ये निःस्पृहणाश्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याश्रयाः

काकन्तः कलहप्रियाः खलजना नश्यन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किङ्करस्य जगत्पतेः ।

न चेत्सूरय कल्पेश कल्पते तव किङ्करः ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते उत्तरनैषधीयप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥

समाप्नोऽयं ग्रन्थः ॥